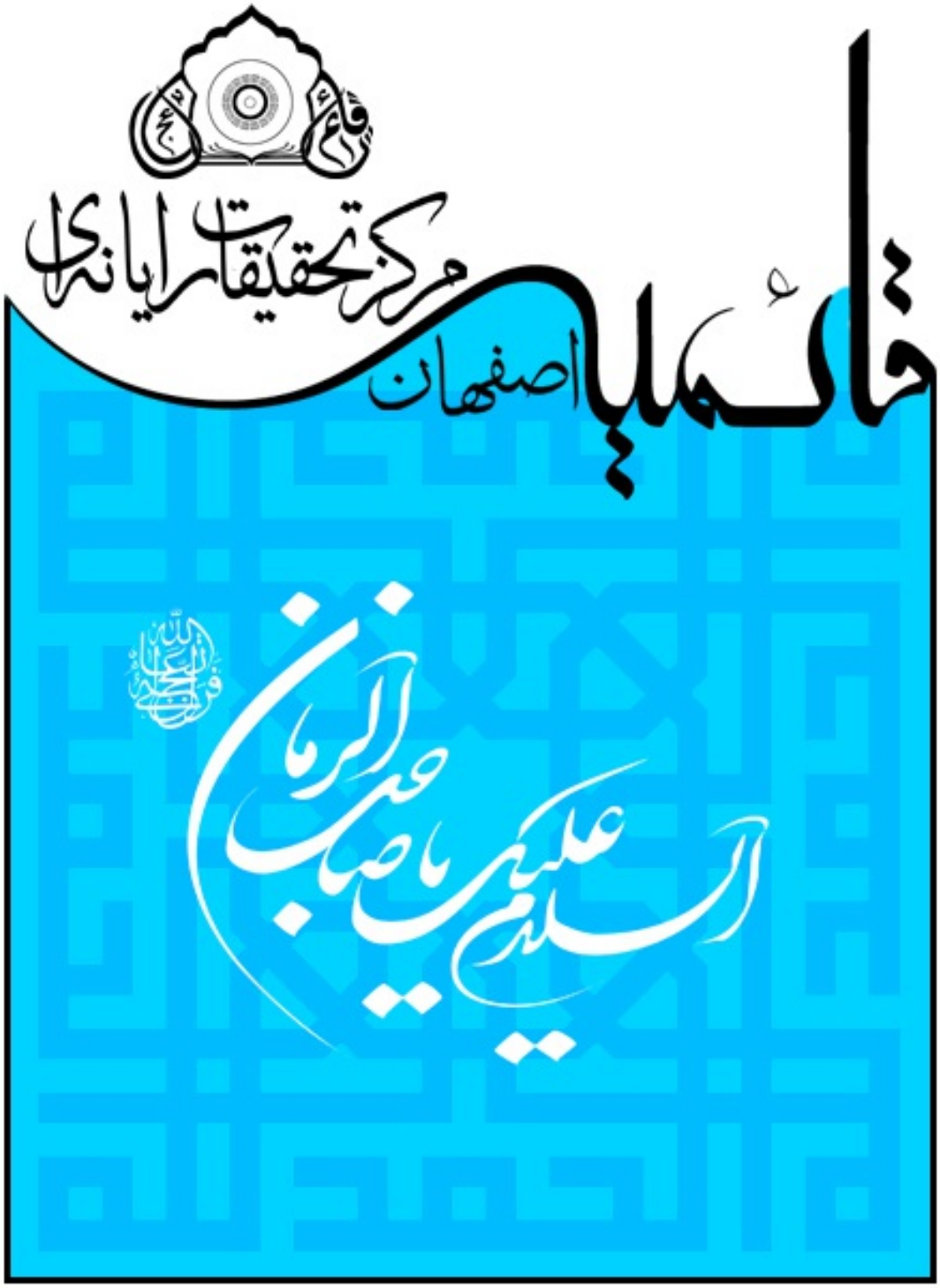

www.Ghaemiyeh.com
www.Ghaemiyeh.org
www.Ghaemiyeh.net
www.Ghaemiyeh.ir

معارف قرآن (۶)

قرآن شناسی

جلد ۲-۱

آیت‌الله محمدتقی مصباح یزدی

بسم الله الرحمن الرحيم

قرآن شناسی: سلسله درسهای استاد محمدتقی مصباح یزدی

نویسنده:

محمود رجبی

ناشر چاپی:

موسسه آموزشی پژوهشی امام خمینی

ناشر دیجیتالی:

مرکز تحقیقات رایانه‌ای قائمیه اصفهان

فهرست

فهرست ----- ۵
قرآن‌شناسی: سلسله درسهای استاد محمدتقی مصباح یزدی ----- ۲۷
مشخصات کتاب ----- ۲۷
جلد اول ----- ۲۷
یادداشت نگارنده ----- ۲۷
مقدمه ----- ۲۸
فصل اوّل عناوین و اوصاف قرآن ----- ۳۰
اشاره ----- ۳۰
الف) عناوین استقلالی ----- ۳۱
اشاره ----- ۳۱
۱ و ۲. کتاب و کتب ----- ۳۱
۳. صحف ----- ۳۳
۴ و ۵. حدیث و احسن الحدیث ----- ۳۳
۶. قول ----- ۳۳
۷ و ۸. کلام اللّه و کلمات اللّه ----- ۳۴
۹. قرآن ----- ۳۵
۱۰ و ۱۱. تنزیل و منزّل ----- ۳۶
۱۲. آیات ----- ۳۷
۱۳ و ۱۴. حقّ و حقّ الیقین ----- ۳۹
۱۵. صدق ----- ۴۰
۱۶. علم ----- ۴۰
۱۷. برهان ----- ۴۰
۱۸ و ۱۹. بیان و تبیان ----- ۴۰

۲۰ و ۲۱. بیّنه و بیّنات ----- ۴۱
۲۲ و ۲۳. بلاغ و بالغهٔ ----- ۴۱
۲۴. حکمت ----- ۴۲
۲۵. حکم ----- ۴۲
۲۶. فرقان ----- ۴۳
۲۷ و ۲۸. تفصیل و مفصّل ----- ۴۳
۲۹. نور ----- ۴۴
۳۰. بصائر ----- ۴۴
۳۱. هدی ----- ۴۵
۳۲. ذکر ----- ۴۶
۳۳. ذکری ----- ۴۶
۳۴. تذکره ----- ۴۷
۳۵. موعظه ----- ۴۸
۳۶ تا ۳۹. بشیر، بشری، نذیر، عذر و نذر ----- ۴۸
۴۰. شفاء ----- ۵۰
۴۱. رحمت ----- ۵۰
۴۲. وحی ----- ۵۱
ب) عناوین تبعی ----- ۵۲
اشاره ----- ۵۲
۱. علیّ ----- ۵۲
۲. حکیم ----- ۵۳
۳. عظیم ----- ۵۳
۴. ثقیل ----- ۵۴
۵. کریم ----- ۵۴

۶. مجید ----- ۵۴
۷. مبارک ----- ۵۴
۸. عزیز ----- ۵۵
۹ و ۱۰. قیّم و غیر ذی عوج ----- ۵۵
۱۱ و ۱۲. تصدیق و مصدّق ----- ۵۶
۱۳. مهیمن ----- ۵۶
۱۴. فصل ----- ۵۶
۱۵. مبین ----- ۵۷
۱۶. متشابه ----- ۵۷
۱۷. مثانی ----- ۵۸
۱۸. عربی ----- ۵۹
تقسیم بندی محتوایی عناوین و اوصاف قرآن ----- ۵۹
فصل دوم نزول قرآن ----- ۶۰
اشاره ----- ۶۰
واژگان بیانگر نزول قرآن ----- ۶۱
اشاره ----- ۶۱
۱. نزول، انزال و تنزیل ----- ۶۱
۲. مجیئ ----- ۶۳
۳. اتیان و ایتاء ----- ۶۴
۴. وحی و ایحاء ----- ۶۵
۵. قرائت و تلاوت ----- ۶۵
۶. ترتیل ----- ۶۶
۷. القاء و تلقّی ----- ۶۶
۸. تعلیم ----- ۶۷

۹. قصّ ----- ۶۷
۱۰. فرض ----- ۶۷
نازل کننده قرآن ----- ۶۸
دریافت کننده قرآن ----- ۷۰
چگونگی دریافت قرآن ----- ۷۲
نزول قرآن در قالب الفاظ ----- ۷۳
عربی بودن قرآن ----- ۷۴
اشاره ----- ۷۴
مقصود از عربی بودن قرآن ----- ۷۵
واژگان دخیل در قرآن ----- ۷۶
راز عربی بودن قرآن ----- ۷۷
اشاره ----- ۷۷
الف) پیش‌گیری از بهانه‌جویی مخالفان ----- ۷۸
ب) زمینه‌سازی برای پذیرش عرب ----- ۷۹
ج) رد اتهام مخالفان ----- ۷۹
انواع نزول ----- ۷۹
اشاره ----- ۷۹
نزول دفعی و تدریجی ----- ۸۰
راز نزول تدریجی ----- ۸۴
اشاره ----- ۸۴
آثار نزول تدریجی برای مردم ----- ۸۴
آثار نزول تدریجی برای پیامبر اکرم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم ----- ۸۶
بررسی برخی از آثار ادعایی ----- ۸۹
الف) آیات بیانگر دلیل عقلی ----- ۹۱

اشاره ----- ۹۱
۱. مبانی اثبات اعجاز قرآن ----- ۹۹
۲. راز اعجاز قرآن ----- ۱۰۳
اشاره ----- ۱۰۳
الف) خارق العاده نبودن قرآن ----- ۱۰۴
ب) دیدگاه صرف ----- ۱۰۷
اشاره ----- ۱۰۷
دلایل قرآنی دیدگاه صرف ----- ۱۰۸
ج) خارق العاده بودن قرآن ----- ۱۱۱
۳. وجوه اعجاز قرآن ----- ۱۱۱
اشاره ----- ۱۱۱
آ) هماهنگی و عدم اختلاف ----- ۱۱۲
اشاره ----- ۱۱۲
بیان ملازمه ----- ۱۱۴
ویژگی‌های انسان ----- ۱۱۴
ویژگی‌های قرآن ----- ۱۱۵
بررسی چند شبهه ----- ۱۱۶
اشاره ----- ۱۱۶
۱. ناهماهنگی محتوایی آیات ----- ۱۱۶
۲. پیامد نادرست ملازمه ----- ۱۱۷
۳. تفاوت آیات در فصاحت و بلاغت ----- ۱۱۸
ب) فصاحت و بلاغت ----- ۱۱۸
اشاره ----- ۱۱۹
ناکامی همانندآوردن ----- ۱۲۰

بررسی چند شبهه ----- ۱۲۴
اشاره ----- ۱۲۴
۱. تفوق مصنوع بر صانع ----- ۱۲۴
۲. بی‌همتایی بهترین‌ها ----- ۱۲۵
۳. همانندی برخی از آثار هنری با قرآن ----- ۱۲۵
ج) امّی بودن آورنده ----- ۱۲۶
اشاره ----- ۱۲۶
بررسی چند شبهه ----- ۱۳۰
اشاره ----- ۱۳۰
۱. امّی به معنای مکّی ----- ۱۳۰
۲. گرته برداری از تورات و انجیل ----- ۱۳۰
۳. نشان‌هایی از باسواد بودن پیامبر صلّی اللّه علیه و آله و سلّم در روایات ----- ۱۳۱
۴. نشان‌هایی از باسواد بودن پیامبر صلّی اللّه علیه و آله و سلّم در آیات ----- ۱۳۲
۵. کمال بودن خواندن و نوشتن ----- ۱۳۲
۴. نصاب اعجاز قرآن ----- ۱۳۳
۵. اعجاز قرآن و توحید در الوهیت ----- ۱۳۴
ب) آیات بیانگر دلیل نقلی ----- ۱۳۵
نوید نزول قرآن از سوی پیامبران پیشین ----- ۱۳۵
دو استدلال عقیم ----- ۱۴۰
اشاره ----- ۱۴۰
۱. شهادت خداوند بر از سوی خدا بودن قرآن ----- ۱۴۱
اشاره ----- ۱۴۱
مقصود از شهادت ----- ۱۴۳
انواع شهادت ----- ۱۴۳

مقصود از «من عنده علم الکتاب» ----- ۱۴۳
۲. تهدید پیامبر به مجازات ----- ۱۴۵
فصل سوم دلایل از سوی خدا بودن قرآن ----- ۱۴۷
اشاره ----- ۱۴۷
فصل چهارم مصونیت قرآن از تحریف ----- ۱۴۸
اشاره ----- ۱۴۸
اهمیت و جایگاه مصونیت قرآن ----- ۱۴۸
مفهوم تحریف و انواع آن ----- ۱۴۸
شواهد تاریخی عدم تحریف ----- ۱۴۹
دلیل عقلی مصونیت قرآن ----- ۱۵۰
دلیل روایی مصونیت قرآن ----- ۱۵۰
دلایل قرآنی مصونیت قرآن ----- ۱۵۱
الف) آیات تحدّی ----- ۱۵۱
ب) اوصاف قرآن ----- ۱۵۲
ج) آیه ذکر ----- ۱۵۴
اشاره ----- ۱۵۴
بررسی چند شبهه ----- ۱۵۵
اشاره ----- ۱۵۵
۱. متشابه بودن واژه ذکر ----- ۱۵۵
۲. مصون بودن قرآن موجود در نزد امام معصوم ----- ۱۵۶
د) آیه عزت ----- ۱۵۷
اشاره ----- ۱۵۷
بررسی چند شبهه ----- ۱۵۹
اشاره ----- ۱۵۹

۱. بی‌سابقه بودن استدلال به آیه عزت بر نفی تحریف ----- ۱۵۹
۲. عدم شمول عزت نسبت به محفوظ ماندن الفاظ قرآن ----- ۱۶۰
۳. دوری بودن استدلال به قرآن بر مصونیت قرآن ----- ۱۶۰
دو استدلال عقیم ----- ۱۶۲
اشاره ----- ۱۶۲
۱. جمع و قرائت قرآن از سوی خدا ----- ۱۶۲
۲. تهدید پیامبر به مجازات ----- ۱۶۳
بررسی دلایل معتقدان به تحریف ----- ۱۶۴
اشاره ----- ۱۶۴
الف) آیات و روایات بیانگر مشابهت امّت اسلام با امّت‌های پیشین ----- ۱۶۴
ب) وجود مصحف‌های متفاوت با قرآن موجود ----- ۱۶۵
ج) روایات بیانگر تحریف قرآن ----- ۱۶۶
واژه‌نامه ----- ۱۷۰
فهرست آیات ----- ۱۷۱
فهرست اعلام ----- ۱۷۵
فهرست منابع ----- ۱۷۷
جلد دوم ----- ۱۸۰
فهرست مطالب ----- ۱۸۰
مقدمه معاونت پژوهش ----- ۱۸۸
درس اول اهداف قرآن ----- ۱۹۰
اشاره ----- ۱۹۰
أ) اهداف قرآن در بعد بینش ----- ۱۹۰
اشاره ----- ۱۹۰
۱. غفلت‌زدایی ----- ۱۹۰

۲. یادآوری فراموش‌شده‌ها ----- ۱۹۱
۳. ارائه بینش‌های صحیح و ضروری ----- ۱۹۲
۴. ارائه ادله روشن بر بینش‌های صحیح و ضروری ----- ۱۹۲
۵. تبیین حق از باطل ----- ۱۹۲
۶. تدبّر در آیات قرآن ----- ۱۹۳
۷. تفکّر ----- ۱۹۳
۸. خردورزی ----- ۱۹۴
۹. آگاهی از یگانگی خدا ----- ۱۹۴
ب) اهداف قرآن در بعد گرایش ----- ۱۹۴
۱. پند دادن ----- ۱۹۴
۲. انذار و تبشیر ----- ۱۹۵
۳. شفابخشی ----- ۱۹۶
۴. هدایت و پندپذیری ----- ۱۹۷
۵. تقوا ----- ۱۹۷
ج) اهداف قرآن در بعد عمل ----- ۱۹۸
۱. شکرگزاری ----- ۱۹۸
۲. داوری به حق در مسائل مورد اختلاف ----- ۱۹۹
۳. تثبیت مؤمنان ----- ۱۹۹
۴. برپایی جامعه عادلانه ----- ۲۰۰
۵. حاکمیت قوانین خدا ----- ۲۰۰
۶. چیرگی دین حق بر همه ادیان ----- ۲۰۰
۷. بیرون بردن مردم از تاریکی‌ها به سوی نور ----- ۲۰۱
۸. هدایت به راه‌های امن و صراط مستقیم ----- ۲۰۱
۹. ورود به رحمت ویژه الاهی و هدایت به ذات او ----- ۲۰۱

یادآوری ----- ۲۰۲
چکیده ----- ۲۰۲
پرسش ----- ۲۰۲
برای مطالعه بیشتر ----- ۲۰۳
درس دوم امکان فهم و بهره‌مندی از قرآن ----- ۲۰۳
اشاره ----- ۲۰۳
الف) دیدگاه‌های قایل به امتناع فهم ----- ۲۰۴
اشاره ----- ۲۰۴
۱. دلیل عقلی ----- ۲۰۴
اشاره ----- ۲۰۵
نقد ----- ۲۰۵
۲. ادله قرآنی ----- ۲۰۵
- انحصار فهم قرآن به معصومان ----- ۲۰۵
نقد ----- ۲۰۶
تعلیم قرآن به مردم ----- ۲۰۶
نقد ----- ۲۰۷
۳. ادله روایی ----- ۲۰۸
اشاره ----- ۲۰۸
- معصومان مخاطبان واقعی قرآن ----- ۲۰۸
اشاره ----- ۲۰۸
نقد ----- ۲۰۸
- دور بودن قرآن از عقل‌ها ----- ۲۰۹
اشاره ----- ۲۰۹
نقد ----- ۲۰۹

- اراده خلاف ظاهر در بسیاری از آیات ----- ۲۱۰
اشاره ----- ۲۱۰
نقد ----- ۲۱۰
- اهل بیت علیهم السّلام سخن‌گویان راستین قرآن ----- ۲۱۱
اشاره ----- ۲۱۱
نقد ----- ۲۱۲
ب) امکان فهم قرآن ----- ۲۱۲
اشاره ----- ۲۱۲
۱. عقلایی بودن زبان قرآن ----- ۲۱۲
۲. هماوردخواهی قرآن ----- ۲۱۳
۳. فراخوان تدبر در آیات ----- ۲۱۳
۴. ویژگی‌های قرآن ----- ۲۱۳
۵. روایات ----- ۲۱۴
اشاره ----- ۲۱۴
- روایات بیانگر ضرورت تدبّر در قرآن ----- ۲۱۴
- روایات بیانگر انواع آیات قرآن ----- ۲۱۴
- روایات بیانگر چگونگی فهم قرآن ----- ۲۱۵
- روایات بیانگر لزوم تمسّک به قرآن ----- ۲۱۶
- روایات معیار بودن قرآن در ارزیابی روایات ----- ۲۱۷
چکیده ----- ۲۱۷
پرسش ----- ۲۱۸
برای مطالعه بیشتر ----- ۲۱۸
درس سوم جواز فهم قرآن ----- ۲۱۸
اشاره ----- ۲۱۸

ادله عدم جواز فهم قرآن ----- ۲۱۹
اشاره ----- ۲۱۹
۱. ممنوعیت پیروی از گمان ----- ۲۲۰
اشاره ----- ۲۲۰
نقد ----- ۲۲۰
۲. روایات نکوهشگر تفسیر به رأی ----- ۲۲۱
اشاره ----- ۲۲۱
نقد ----- ۲۲۱
۳. روایات بیانگر تحریف قرآن ----- ۲۲۲
اشاره ----- ۲۲۲
نقد ----- ۲۲۲
ادله جواز فهم قرآن ----- ۲۲۲
أ) دلیل عقلی ----- ۲۲۲
ب) ادله نقلی ----- ۲۲۳
۱. آیات قرآن ----- ۲۲۳
۲. روایات اهل بیت علیهم السّلام ----- ۲۲۳
چکیده ----- ۲۲۳
پرسش ----- ۲۲۴
برای مطالعه بیشتر ----- ۲۲۴
درس چهارم شرایط و موانع روحی و معنوی بهره‌مندی از قرآن ----- ۲۲۴
اشاره ----- ۲۲۴
أ) شرایط بهره‌مندی از قرآن ----- ۲۲۵
اشاره ----- ۲۲۵
۱. دانش‌طلبی و یقین‌جویی ----- ۲۲۵

۲. تسلط بر قلب ---- ۲۲۵
۳. زنده‌دلی ---- ۲۲۶
۴. رضوان‌طلبی ---- ۲۲۶
۵. تقوا ---- ۲۲۷
۶. خشیت و خوف ---- ۲۲۷
۷. ایمان و نیکوکاری ---- ۲۲۸
۸. در جست‌وجوی راه درست بودن ---- ۲۲۸
۹. تمسّک به قرآن ---- ۲۲۹
۱۰. سجده و تسبیح ---- ۲۲۹
۱۱. شب‌زنده‌داری ---- ۲۳۰
۱۲. انفاق ---- ۲۳۰
ب. موانع بهره‌مندی از قرآن ---- ۲۳۰
اشاره ---- ۲۳۱
۱. ظلم ---- ۲۳۱
۲. گناه‌کاری و دروغ‌گویی ---- ۲۳۱
۳. استکبار (گردن‌کشی) ---- ۲۳۲
۴. سبک شمردن گناهان گذشته ---- ۲۳۳
۵. باور نداشتن آخرت ---- ۲۳۳
۶ و ۷. کفر و شرک ---- ۲۳۳
۸ و ۹ و ۱۰. پیروی نفس، تمسخر آیات و یاوه‌گویی ---- ۲۳۴
چکیده ---- ۲۳۵
پرسش ---- ۲۳۵
برای مطالعه بیشتر ---- ۲۳۵
درس پنجم شرایط علمی تفسیر قرآن ---- ۲۳۵

اشاره ----- ۲۳۵
شرایط فهم قرآن ----- ۲۳۶
شرایط علمی ----- ۲۳۶
اصول محاوره عقلایی ----- ۲۳۶
اشاره ----- ۲۳۶
أ) واژه‌شناسی ----- ۲۳۶
اشاره ----- ۲۳۶
ساختارشناسی ----- ۲۳۷
مصداق‌های سه‌گانه ----- ۲۳۸
راه بازشناسی معانی مجازی و کنایی ----- ۲۳۹
واژگان منقول ----- ۲۴۰
اشاره ----- ۲۴۰
۱- أ. کاربرد قرآنی ----- ۲۴۰
۲. کاربرد در سخنان معاصران نزول ----- ۲۴۱
ب) قرینه‌شناسی ----- ۲۴۱
اشاره ----- ۲۴۱
قراین پیوسته ----- ۲۴۲
قراین لفظی ----- ۲۴۳
اشاره ----- ۲۴۳
شرایط استفاده از سیاق ----- ۲۴۳
ا) ارتباط موضوعی ----- ۲۴۳
ب) پیوستگی در صدور ----- ۲۴۳
قراین غیر لفظی ----- ۲۴۶
أ) قرینه عقلی ----- ۲۴۶

ب) قرینه مقامی ----- ۲۴۶
قراین ناپیوسته ----- ۲۴۷
اشاره ----- ۲۴۷
۱. آیات قرآن ----- ۲۴۷
۲. روایات معصومان ----- ۲۴۸
اشاره ----- ۲۴۸
فهم مفاد ظاهر و باطن آیات ----- ۲۴۸
دستیابی به جزئیات احکام قرآن ----- ۲۴۹
مصداق‌یابی برای آیات ----- ۲۴۹
چگونگی بهره‌گیری از روایات تفسیری ----- ۲۵۱
۳. دانش‌های بشری ----- ۲۵۲
اشاره ----- ۲۵۲
شرایط بهره‌گیری از علوم در فهم قرآن ----- ۲۵۳
اشاره ----- ۲۵۳
أ) تناسب موضوع آیه با دانش مورد استفاده ----- ۲۵۳
ب) یقینی بودن ----- ۲۵۳
ج) سازگاری با مسلمات دینی و عقلی ----- ۲۵۳
د) سازگاری با قواعد فهم قرآن ----- ۲۵۴
مقدار ارتباط و تأثیر دانش‌ها در فهم قرآن ----- ۲۵۴
چکیده ----- ۲۵۴
پرسش ----- ۲۵۵
برای مطالعه بیشتر ----- ۲۵۵
درس ششم روش تفسیر قرآن ----- ۲۵۵
اشاره ----- ۲۵۵

شیوه‌های تفسیر قرآن ----- ۲۵۶
بررسی گرایش‌های تفسیری گرایش حدیثی محض ----- ۲۵۷
گرایش حدیث‌پژوهی ----- ۲۵۷
گرایش ادبی ----- ۲۵۸
گرایش عرفانی ----- ۲۵۸
گرایش علمی ----- ۲۵۹
اشاره ----- ۲۵۹
أ) علوم طبیعی ----- ۲۵۹
ب. علوم انسانی ----- ۲۶۰
ج) علوم فلسفی ----- ۲۶۰
گرایش اجتهادی جامع ----- ۲۶۱
اشاره ----- ۲۶۱
اصول و قواعد تفسیر ----- ۲۶۱
شیوه ارائه مباحث تفسیری ----- ۲۶۱
اشاره ----- ۲۶۲
أ) شیوه ترتیبی ----- ۲۶۲
اشاره ----- ۲۶۲
امتیازات تفسیر ترتیبی ----- ۲۶۲
۱. توجه به سیاق آیات ----- ۲۶۲
۲. حفظ تأثیر معنوی آیات ----- ۲۶۲
ب) شیوه موضوعی ----- ۲۶۳
اشاره ----- ۲۶۳
امتیازات تفسیر موضوعی ----- ۲۶۴
۱. جامعیت ----- ۲۶۴

۲. عرضه منسجم و منظم ----- ۲۶۴
اشاره ----- ۲۶۴
- ادغام دو شیوه ترتیبی و موضوعی ----- ۲۶۴
- دو مرحله‌ای کردن تفسیر ----- ۲۶۴
چکیده ----- ۲۶۵
پرسش ----- ۲۶۶
برای مطالعه بیشتر ----- ۲۶۶
درس هفتم محکم و متشابه (۱) ----- ۲۶۷
اشاره ----- ۲۶۷
محکم ----- ۲۶۷
کاربرد احکام در قرآن ----- ۲۶۸
امّ الکتاب ----- ۲۶۹
راز مفرد آمدن واژه امّ در «هن امّ الکتاب» ----- ۲۶۹
متشابهات ----- ۲۷۰
زیغ ----- ۲۷۰
اتّباع ----- ۲۷۱
فتنه ----- ۲۷۱
تأویل ----- ۲۷۲
الراسخون ----- ۲۷۲
تذکّر ----- ۲۷۲
الالباب ----- ۲۷۳
تفسیری گزیده از آیه ----- ۲۷۳
اشاره ----- ۲۷۳
پیوستگی یا گسستگی راسخون از اللّه ----- ۲۷۴

چکیده ----- ۲۷۵
پرسش ----- ۲۷۵
برای مطالعه بیشتر ----- ۲۷۶
درس هشتم محکم و متشابه (۲) ----- ۲۷۶
اشاره ----- ۲۷۶
أ) محکم بودن آیه هفتم آل عمران ----- ۲۷۶
ب) نسبی بودن متشابه ----- ۲۷۷
ج) سازگاری تشابه بخشی از قرآن با نور و مبین بودن آن ----- ۲۷۸
د) مصادیق آیات متشابه ----- ۲۷۹
ه) راه رفع تشابه آیات ----- ۲۸۰
و) راز نکوهش اتباع متشابهات ----- ۲۸۱
ز) راز تقابل کژدلی با رسوخ در علم ----- ۲۸۱
ح) رابطه «رسوخ در علم» با «ایمان به همه آیات» ----- ۲۸۲
چکیده ----- ۲۸۳
پرسش ----- ۲۸۴
برای مطالعه بیشتر ----- ۲۸۴
درس نهم محکم و متشابه (۳) راز وجود متشابه در قرآن ----- ۲۸۴
اشاره ----- ۲۸۴
عوامل تشابه کلام ----- ۲۸۵
اشاره ----- ۲۸۵
۱. نقص گوینده ----- ۲۸۵
۲. تفهیم به افراد خاص یا به اندازه خاص ----- ۲۸۶
۳. معماگویی ----- ۲۸۶
۴. جدایی قراین و قیود از اصل سخن ----- ۲۸۶

۵. متعالی بودن محتوا ----- ۲۸۶
فلسفه آیات متشابه قرآن ----- ۲۸۷
۱. تعالی محتوا و تشابه ذاتی ----- ۲۸۷
۲. روش عقلایی محاوره و تشابه طبیعی ----- ۲۸۸
۳. فاصله زمانی و تشابه عارضی ----- ۲۸۸
چکیده ----- ۲۹۲
پرسش ----- ۲۹۲
برای مطالعه بیشتر ----- ۲۹۲
درس دهم نسخ ----- ۲۹۳
اشاره ----- ۲۹۳
مفهوم‌شناسی نسخ ----- ۲۹۳
کاربرد نسخ در قرآن ----- ۲۹۴
امکان نسخ ----- ۲۹۵
بررسی دو شبهه ----- ۲۹۶
اول: نسخ و جهل ----- ۲۹۶
دوم: نسخ و تناقض‌گویی ----- ۲۹۶
وقوع نسخ در قرآن ----- ۲۹۷
نمونه‌ای از آیات ناسخ و منسوخ ----- ۲۹۷
چکیده ----- ۲۹۸
پرسش ----- ۲۹۹
برای مطالعه بیشتر ----- ۲۹۹
درس یازدهم تأویل و تفسیر ----- ۲۹۹
اشاره ----- ۲۹۹
مفهوم‌شناسی تأویل ----- ۲۹۹

کاربردهای تأویل در قرآن ----- ۳۰۰
تفاوت تأویل با تنزیل و تفسیر ----- ۳۰۳
ارزیابی ----- ۳۰۴
چکیده ----- ۳۰۶
پرسش ----- ۳۰۶
برای مطالعه بیشتر ----- ۳۰۷
درس دوازدهم بطن قرآن ----- ۳۰۷
اشاره ----- ۳۰۷
مفهوم‌شناسی و اقسام بطن ----- ۳۰۸
اشاره ----- ۳۰۸
۱. بطن تأویلی ----- ۳۰۸
اشاره ----- ۳۰۸
نمونه‌ای از بطن تأویلی ----- ۳۰۹
۲. بطن معنایی ----- ۳۰۹
اشاره ----- ۳۰۹
نمونه‌ای از بطن معنایی ----- ۳۱۰
ادله ذو بطون بودن قرآن ----- ۳۱۰
بطن قرآن از دیدگاه روایات ----- ۳۱۱
راز باطن داشتن قرآن ----- ۳۱۲
چکیده ----- ۳۱۳
پرسش ----- ۳۱۳
برای مطالعه بیشتر ----- ۳۱۳
درس سیزدهم جهانی بودن و جاودانگی قرآن ----- ۳۱۴
اشاره ----- ۳۱۴

۱. آیات بیانگر جهانی بودن قرآن ----- ۳۱۴
۲. آیات بیانگر جهانی بودن رسالت پیامبر صلّی اللّه علیه و آله ----- ۳۱۵
اشاره ----- ۳۱۵
شبهه محدودیت دعوت قرآن ----- ۳۱۶
پاسخ به شبهه محدودیت دعوت قرآن ----- ۳۱۷
چکیده ----- ۳۱۹
پرسش ----- ۳۱۹
برای مطالعه بیشتر ----- ۳۲۰
درس چهاردهم جامعیّت قرآن ----- ۳۲۰
اشاره ----- ۳۲۰
نظریه‌های جامعیت «۱» قرآن ----- ۳۲۰
اشاره ----- ۳۲۱
دیدگاه اول: جامعیت حد اکثری (همه حقایق هستی) ----- ۳۲۱
اشاره ----- ۳۲۱
نقد ----- ۳۲۱
نقد ----- ۳۲۳
دیدگاه دوم: جامعیت حداقلی (همه مسائل اخلاقی و معنوی) ----- ۳۲۴
اشاره ----- ۳۲۴
نقد ----- ۳۲۵
دیدگاه سوم، جامعیت در هدایت به سعادت دنیایی و آخرتی ----- ۳۲۷
اشاره ----- ۳۲۷
نیاز انسان و رسالت قرآن ----- ۳۲۸
چگونگی بیان قرآن ----- ۳۲۹
قرآن و علوم انسانی «۱» ----- ۳۲۹

استطرادی بودن آیات جهان‌شناسی قرآن ----- ۳۳۰
چکیده ----- ۳۳۱
پرسش ----- ۳۳۱
برای مطالعه بیشتر ----- ۳۳۲
فهرست اعلام ----- ۳۳۲
فهرست اماکن ----- ۳۳۸
فهرست آیات ----- ۳۳۸
فهرست روایات ----- ۳۴۸
کتابنامه ----- ۳۵۱
درباره مرکز تحقیقات رایانه‌ای قائمیه اصفهان ----- ۳۵۳

قرآن‌شناسی: سلسله درسهای استاد محمدتقی مصباح یزدی

مشخصات کتاب

سرشناسه : رجبی، محمود، ۱۳۳۰ -

عنوان و نام پدیدآور : قرآن‌شناسی: سلسله درسهای استاد محمدتقی مصباح یزدی/ تحقیق و نگارش محمود رجبی.

مشخصات نشر : قم: موسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی(قدس سره)، ۱۳۸۰.

مشخصات ظاهری : ۲۶۴ ص.: جدول، نمودار.

فروست : مجموعه کتب آموزشی از راه دور؛ ۲/۰۱۰.معاونت قرآن؛۶.

شابک : ۹۵۰۰ ریال:۹۶۴-۶۷۴۰-۹۳-۶

یادداشت : چاپ قبلی: موسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی، ۱۳۷۶ - (با تغییر فروست).

یادداشت : کتابنامه: ص. [۲۶۱] - ۲۶۴.

موضوع : قرآن -- بررسی و شناخت

موضوع : Koran -- Surveys

موضوع : اسلام -- بررسی و شناخت

موضوع : خداشناسی

شناسه افزوده : مصباح، محمد تقی، ۱۳۱۳-

شناسه افزوده : موسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره)

رده بندی کنگره : BP۶۵/۳/ر۳ق۴ ۱۳۸۰

رده بندی دیویی : ۲۹۷/۱۵۹

شماره کتابشناسی ملی : م۸۱-۴۶۲۵

جلد اول

یادداشت نگارنده

بسم الله الرحمن الرحیم کِتابٌ أَنْزَلْناهُ إِلَیْکَ لِتُخْرِجَ النَّاسَ مِنَ الظُّلُماتِ إِلَی النُّورِ بِإِذْنِ رَبِّهِمْ إِلی صِراطِ الْعَزِیزِ الْحَمِیدِ «۱» قرآن مجید، برترین و آخرین پیام خداوند و بزرگ‌ترین گوهر گران بهای به جای مانده از پیامبر گرامی صلّی اللّه علیه و آله و سلّم سرچشمه جوشان معارف اسلامی و مدار و محور اتحاد تمامی مسلمانان است.

این اقیانوس بی‌کران که به ژرفای حقایق آن نمی‌توان رسید و شگفتی‌هایش را پایانی نیست، «۲» پا به پای زمان، همانند خورشید و ماه بر همه ملت‌ها در طول زمان می‌تابد «۳» و بر یکایک بینش‌ها، گرایش‌ها و کنش‌های هر ملتی، آیه یا آیاتی از آن انطباق می‌یابد و راه گشای انسان‌های تشنه حقیقت است. «۴»

نخستین گام برای ورود به دریای بی‌کران قرآن و نوشیدن و نیوشیدن معارف حیات بخش آن، شناخت دقیق این کتاب گران‌سنگ است. آنان که قرآن را آن‌گونه که هست، نشناخته‌اند، آن‌گونه که باید، به آن ارج نمی‌نهند و چنان‌که بایسته است، از آن بهره نمی‌برند و به جای این‌که از انس با قرآن لذّت ببرند، دل زده و خسته می‌شوند و سرانجام کارشان بدان جا می‌کشد که از آن

سودی جز زیان و گمراهی نمی‌برند. «۵»

از میان راه‌های مختلفی که برای شناخت این کتاب بزرگ فراروی بشر قرار دارد، نزدیک‌ترین و بهترین راه، بهره گیری از بیانات نورانی خود قرآن است و این سنت نیکویی

---

(۱). ابراهیم، ۱.

(۲). اقتباس از فرمایش علی علیه السّلام که فرمود: «لا یفنی عجایبه و لا تنقضی غرائبه». (نهج البلاغه، کلام ۱۸)

(۳). اشاره به حدیث شریف نقل شده از امام صادق علیه السّلام که فرمود: یجری کما یجری اللیل و النهار و کما تجری الشمس و القمر». (بحار الانوار؛ ج ۲۳، ص ۷۹)

(۴). اشاره به حدیث شریف نقل شده از امام باقر علیه السّلام که فرمود: «ان القرآن یجری من اوله الی آخره ما قامت السموات و الارض و لکل قوم آیهٔ یتلونها».

(۵) وَ لا یَزِیدُ الظَّالِمِینَ إِلَّا خَساراً. (اسرا، ۸۲).

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۱، ص: ۱۴

است که قرآن شناسان شیعه، به پیروی از امامان معصوم علیه السّلام دنبال کرده‌اند؛ از جمله، مرحوم علامه طباطبایی قدس سرّه که همه قرآن پژوهان دوران ما وامدار ایشانند و نیز استاد بزرگوار، آیت الله محمد تقی مصباح یزدی مد ظله العالی که طیّ چندین دوره تدریس معارف قرآن در مدرسه مبارک حقانی و مؤسسه پر برکت در راه حق، فضلای ارجمند حوزه علمیه قم را از چشمه زلال آیات قرآن در شناخت این کتاب مبارک سیراب کردند.

آن‌چه پیش رو دارید، تقریر بیانات آن استاد فرزانه و مفسّر گران قدر قرآن کریم است که با قلم قاصر این جانب نگارش یافته و احیانا نکاتی بر آن افزوده شده است. بدون هیچ گزافه‌گویی، محاسن، استواری‌ها و غنای محتوای این نوشتار، محصول اندیشه ناب استاد معظم و ضعف‌ها و کاستی‌های آن برخاسته از ناتوانی و نقص نگارنده است؛ به همین دلیل پیشنهادها و انتقادات خوانندگان گرامی را به جان خریدارم و از ساحت مقدس آن استاد گرامی از این بابت پوزش می‌طلبم.

بر خود لازم می‌دانم از همه عزیزانی که در مراحل مختلف چاپ و نشر، تلاش صمیمانه داشته‌اند، سپاس گزاری کنم. خداوند متعال بر توفیقاتشان بیفزاید؛ ان شاء الله.

و آخر دعوانا ان الحمد لله رب العالمین محمود رجبی

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۱، ص: ۱۵

مقدمه

نگاهی گذرا به قرآن مجید، هر انسان آگاهی را بر می‌انگیزد که برای فهمیدن معانی و مفاهیم آن بکوشد؛ هر چند هنوز اعتقاد راسخی به مبانی دینی نداشته باشد؛ زیرا در نخستین نظر متوجه می‌شود که این کتاب، ادعا دارد: برای راهنمایی بشر به سوی آخرین مراحل سعادت، از طرف آفریننده جهان نازل شده است.

اگر فرض کنیم کسی که به قرآن می‌نگرد، هنوز به ریشه‌های دین (توحید و نبوت و معاد) ایمان نیاورده، باز فطرتش او را وا می‌دارد که در صدد فهم معانی این کتاب برآید؛ زیرا هم غریزه کنجکاوی و هم حس نفع طلبی و گریز از زیان، چنین اقتضایی را دارد. مگر همین عوامل فطری موجب نشده که چندین نسل از انسان‌های کنجکاو بکوشند تا الفبای خط میخی را کشف کنند؟ یا دانشمندان مختلف در طول تاریخ برای مهار نیروهای طبیعت تلاش کنند؛ صنایع شگفت‌انگیز پدید آورند و کرات آسمانی را

تسخیر نمایند؛ با این‌که در نخستین گام‌ها چندان امیدی به موفقیت نداشتند؟

پس چگونه ممکن است انسان بیدار و آگاه، در برابر کتابی که چهارده قرن ادعای خود را به گوش جهانیان رسانده و اهل شک را به معارضه و آوردن یک سطر مانند آن دعوت و منکران را به عذاب ابدی تهدید کرده است، بی‌تفاوت بماند و در صدد مطالعه، تدبّر و تأمل در آن برنیاید؟ آیا به راستی انسان عاقل، احتمال هم نمی‌دهد که از فهمیدن این کتاب و اطلاع از برنامه‌ها و خط سیرهایی که نشان می‌دهد، سود قابل توجهی عایدش شود؟ آیا احتمال نمی‌دهد که این کتاب واقعا از طرف خداست و اگر درباره آن تحقیق و به دستورهای آن عمل نکند، به زیان‌های وعده داده شده در این کتاب به غافلان و اعراض کنندگان مبتلا خواهد شد.

جای بسی شگفتی است که آگاه شدگان از این کتاب، در صدد فهم معانی آن برنیامده‌اند و شگفتی بیش‌تر از کسانی است که خود را پیرو این کتاب و آن را سرچشمه همه معارف و علوم اسلامی می‌دانند و در عین حال، در فهمیدن مفاهیم و حقایق آن سستی می‌ورزند و کسانی که

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۱، ص: ۱۶

خود را عالم دینی و متخصص معارف اسلامی می‌دانند، چنان‌که باید و شاید در استخراج گنجینه‌های معارف این کتاب شریف نمی‌کوشند.!

البته در هر عصری کم و بیش دانشمندانی بوده‌اند که افتخار کوشش در راه فهم بهتر معانی و معارف قرآن را داشته و نتیجه تلاش‌های خود را به صورت کتاب‌های ارزنده‌ای در دسترس دیگران قرار داده‌اند، ولی حق قرآن بر بشر عموما و بر مسلمانان خصوصا و بر دانشمندان اسلامی به طور اخص بیش از آن است که با این تلاش‌ها ادا شود. سزاوار است که پژوهشگران در هر عصری با استفاده از زحمات پیشینیان، گام‌های بلندتری در راه رسیدن به اوج معارف قرآن بردارند و با همت‌های بلند و کوشش‌های خستگی ناپذیر در این راه پیش روند؛ نه این‌که این راه را طی شده و گنج‌های قرآن را پایان یافته پندارند و در نتیجه، درس تفسیر و معارف قرآن در حوزه‌های علمیه، به صورت درس فرعی درآید و حتی در درس‌های تحقیقی فقه و اصول نیز سعی کافی برای تحقیق در آیات مربوط مبذول نشود و فقط گاهی آیه‌ای به عنوان تبرّک و تیمّن قرائت شود.

البته ما زحمات ارزنده فقهای عالیقدری را که تفسیر آیات الأحکام نوشته‌اند، فراموش نکرده‌ایم؛ ولی معتقدیم که قرآن کریم، طبق فرموده قرآن ناطق، اقیانوس بی‌کرانی است که به عمق آن نمی‌توان رسید «۱» و شگفتی‌های آن پایان نخواهد یافت. «۲»

شاید یکی از علل عدم اهتمام کافی به تفسیر قرآن از طرف بعضی دانشمندان، این باشد که حق تفسیر را مخصوص پیشوایان معصوم علیهم السّلام می‌دانسته یا بیم آن را داشته‌اند که اگر در این وادی مقدس گام نهند، نتوانند حق آن را ادا کنند و به تفسیر به رأی مبتلا شوند که در اخبار زیادی از آن نهی شده است؛ از سوی دیگر کسانی که نمی‌خواهند رنج تحصیل، تحقیق و ژرف‌اندیشی را بر خود هموار سازند، چنین وانمود می‌کنند که قرآن، نیازی به تفسیر ندارد و هر کس با زبان عربی آشنا باشد، می‌تواند تمامی حقایق آن را درک کند.

ما این شبهات و مانند آن‌ها را در خور بررسی می‌دانیم و امیدواریم که جواب آن‌ها را با صراحت و وضوح کامل، از خود قرآن دریافت داریم و فرض می‌کنیم که هیچ یک از این مسایل و حتی مسایل اصول دین برایمان حل نشده و مانند کسی هستیم که با این کتاب برای

---

(۱). رضی موسوی، شریف محمد؛ نهج البلاغه؛ مصحح صبحی صالح؛ چ ۱، قم: دار الهجرة، ۱۴۰۷، خطبه ۱۹۸.

(۲). همان، خطبه ۱۸.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۱، ص: ۱۷

اوّلین بار برخورد کرده و اسم اسلام و قرآن را شنیده است و همین قدر می‌داند که قرآن ادعا دارد از طرف خدا برای هدایت بشر نازل شده و پیروی آن را موجب سعادت ابدی و مخالفت و دوری از آن را موجب شقاوت جاودانی، معرفی می‌کند؛ بنابراین، فقط حس کنجکاوی و ترس از عواقب سوء روی گردانی از آن، و امید به بهره‌مندی از منافعی که وعده می‌دهد، او را به کاوش و بررسی این کتاب واداشته است. ما حتی معرفی قرآن و دلیل مدعایش و راه شناخت مفاهیم درست و استفاده از حقایقی را که در بر دارد، از خودش می‌جوییم.

روشن است که ما درباره بسیاری از مسایل از راه‌های دیگر تحقیق کرده و به نتایج آن‌ها ایمان آورده‌ایم؛ ولی چون شبهات شیطانی که روز به روز افزون‌تر و گونه‌گون‌تر می‌شود، موجب تشکیک، بلکه انکار بسیاری از قطعیات و حتی ضروریات شده، ناچار کار خود را با پایه‌ای بس محکم و استوار و شیوه‌ای متقن و غیر قابل انکار، از نقطه‌ای آغاز می‌کنیم که متوقف بر حل مسأله دیگری نباشد تا تدریجا به برکت این کتاب شریف و نور مبین، حقایق دین را به شکلی درست، اثبات کنیم و سدّ شکست ناپذیری در برابر سیل شبهات و وساوس بیماردلان، کژاندیشان و شیاطین انس و جن پدید آوریم. باشد که اندکی از حقوق فراوان قرآن را ادا و در حد توان، به حفظ ایمان مؤمنان و ارشاد حق جویان کمک کرده باشیم.

و من اللّه التوفیق و علیه التکلان

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۱، ص: ۱۹

فصل اوّل عناوین و اوصاف قرآن

اشاره

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۱، ص: ۲۱

در قرآن مجید، آیات فراوانی وجود دارد که به بیان ویژگی‌های این کتاب بزرگ پرداخته است.

برخی از این آیات، با عناوین مفرد و برخی دیگر در قالب جمله یا جملاتی قرآن را توصیف می‌کنند. آن‌چه در این بخش بررسی می‌شود، فقط آیاتی است که به معرفی قرآن با عناوین مفرد نظر دارد؛ مفسران و دانشمندان علوم قرآنی، در باب تعداد عناوین و اوصاف قرآن که بیش‌تر با تعبیر «اسامی» قرآن از آن یاد می‌کنند، آرای متعدد و مختلفی دارند. برخی، شمار آن‌ها را بیش از نود عنوان دانسته «۱» و جمعی دیگر، عناوین معدودی را یادآور شده‌اند؛ «۲» افزون بر اختلاف دیدگاهی که در تفسیر این آیات وجود دارد، برداشت‌های متفاوت این دانشمندان از تعبیر «اسامی و اوصاف قرآن» نیز زمینه ساز اختلاف نظر در تعداد اسامی و صفات قرآن شده است؛ به این ترتیب کسانی که تعداد انگشت شماری از واژه‌های اطلاق شده بر قرآن، مانند کتاب، قرآن، ذکر و فرقان را به عنوان اسامی قرآن ذکر کرده‌اند، اسم خاص، مشهور یا عنوان مستقل را در نظر داشته و آنان که شمار بسیار زیادی از عناوین اطلاق شده بر این کتاب را اسم یا وصف قرآن دانسته‌اند، مقصودشان کاربرد لغوی واژگان «اسم» و «وصف» بوده است.

شایان ذکر است که برخی از اوصاف و عناوین یاد شده، مانند هدی، موعظة و رحمة اوصاف ویژه قرآن مجید نیستند و حتی در قرآن نیز بر کتاب‌های آسمانی گذشته اطلاق شده‌اند.

در عناوین و اوصاف یاد شده، نکات مختلفی از قبیل معنا یا معانی لغوی و اصطلاحی، راز

---

(۱). ر. ک: بدر الدین، محمد (۱۴۰۸)؛ البرهان فی علوم القرآن؛ بیروت: دار الفکر، ج ۱، ص ۳۴۳.

(۲). ر. ک: طوسی، ابو جعفر محمد؛ التبیان الجامع لعلوم القرآن؛ ج ۱، قم: مکتب الاعلام الاسلامی، ۱۴۰۹، ج ۱، صص ۱۷- ۱۹.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۱، ص: ۲۲

کاربرد آن در مورد قرآن، وحدت یا تعدد معانی آن در قرآن، ارتباط آن‌ها با یکدیگر، ساختار معنا شناختی هر یک، راز فراوان یا اندک شمار بودن کاربرد آن‌ها در قرآن و اسم خاص بودن یا نبودن برخی از آن‌ها «۱» می‌تواند بررسی شود؛ ولی پرداختن به همه آن‌ها از حوصله این کتاب بیرون است و ما ناچار به گزینش برخی از این محورها هستیم؛ چنان‌که عناوین یاد شده را می‌توان از دیدگاه‌های مختلف دسته بندی کرد که فقط به دو نوع دسته‌بندی در آغاز و پایان این بخش اکتفا می‌شود: در دسته بندی نخست که بر اساس آن به ذکر عناوین خواهیم پرداخت، اوصاف و عناوین قرآن را در دو دسته عناوین و اوصاف مستقل و تبعی قرار می‌دهیم و در دسته‌بندی پایانی، آن‌ها را با توجه به ارتباط و نزدیک بودن مفادشان به یک‌دیگر تقسیم‌بندی خواهیم کرد.

الف) عناوین استقلالی

اشاره

مقصود از عناوین مستقل یا استقلالی، واژه‌هایی هستند که به خودی خود و بدون آن‌که صفت واژه دیگری قرار گیرند، بر قرآن اطلاق شده‌اند. در قرآن مجید، بیش از چهل عنوان مستقل بر این کتاب گران‌سنگ اطلاق شده که به بررسی آن‌ها می‌پردازیم:

۱ و ۲. کتاب و کتب

کلمه «الکتاب» در چهل و هفت مورد بر قرآن، اطلاق شده است؛ مانند:

ذلِکَ الْکِتابُ لا رَیْبَ فِیهِ هُدیً لِلْمُتَّقِینَ؛ «۲» آن کتاب که تردیدی در آن نیست رهنمودی برای پرهیزکاران است.

و سایر موارد عبارتند از:

بقره/ ۱۷۶، ۲۳۱؛ آل عمران/ ۷ دو بار؛ نساء/ ۱۰۵، ۱۱۳، ۱۲۷، ۱۳۶ دو بار، ۱۴۰ مائده/ ۴۸؛ انعام/ ۱۱۴؛ اعراف/ ۱۹۶؛ یونس/ ۱، ۳۷؛ یوسف/ ۱؛ رعد/ ۱؛ حجر/ ۱؛ نحل/

---

(۱). دانشمندان علوم قرآن و مفسران، افزون بر بررسی اسم خاص بودن برخی از واژه‌های مطرح شده در قرآن، به بررسی اسم خاص قرآن در روایات و عرف مسلمانان نیز پرداخته‌اند که به لحاظ قرآنی بودن مباحث کتاب، از آن صرف نظر می‌شود.

(۲). بقره/ ۲.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۱، ص: ۲۳

۶۴، ۸۹؛ کهف/ ۱؛ مریم/ ۱۶، ۴۱، ۵۱، ۵۴، ۵۶؛ شعراء/ ۲؛ قصص/ ۲، ۸۶؛ عنکبوت/ ۴۵، ۴۷، ۵۱؛ لقمان/ ۲؛ سجده/ ۲؛ فاطر/ ۳۱، ۳۲؛ زمر/ ۱، ۲، ۴۱؛ مؤمن/ ۲؛ شوری (شورا)/ ۱۷، ۵۲؛ زخرف/ ۲؛ دخان/ ۲؛ جاثیه/ ۲ و احقاف/ ۲.

در نه مورد دیگر نیز ظاهرا یا احتمالا، منظور از الکتاب «قرآن» است:

بقره/ ۱۲۹، ۱۵۱، ۱۷۷؛ آل عمران/ ۱۱۹، ۱۶۴؛ اعراف/ ۱۷۰؛ احزاب/ ۶؛ مؤمن/ ۷۰ جمعه/ ۲.

و همچنین در چهار مورد، لفظ «کتاب اللّه» وارد شده است:

انفال/ ۵۷؛ توبه/ ۳۶؛ احزاب/ ۶ و فاطر/ ۲۹؛ که در مورد دوم به صورت قطعی و در مورد چهارم احتمالا مقصود قرآن است.

و در یک مورد نیز (آیه ۲۷ از سوره کهف) منظور از «کتاب ربّک» قرآن است.

و در شانزده مورد لفظ «کتاب» به طور نکره بر قرآن اطلاق شده است: بقره/ ۸۹؛ مائده/ ۱۵؛ انعام/ ۹۲، ۱۵۵؛ اعراف/ ۲، ۵۲؛ هود/

۱؛ ابراهیم/ ۱؛ نمل/ ۱؛ ص/ ۲۹؛ فصلت/ ۳ ۴۱؛ احقاف/ ۱۲، ۳۰؛ انبیاء/ ۱۰؛ زمر/ ۲۳.

و در یک مورد هم (سوره فصلت آیه ۴۱) به «عزیز» و در دو مورد (سوره مائده آیه ۱۵ و سوره نمل آیه ۱) به «مبین» توصیف شده است.

در سوره بیّنه آیه سوم نیز «کتب» به صورت جمع بر قرآن اطلاق شده است:

فِیها کُتُبٌ قَیِّمَةٌ؛ در آن صحیفه‌ها نوشته‌های استواری است.

«کتاب» مصدر است و لغت شناسان معنای اصلی آن را گرد آوردن «۱» و ثبت کردن دانسته‌اند. ولی در کاربرد رایج آن، به معنای نوشتن و نیز نوشته (معنای اسم مفعولی) بکار می‌رود که منظور خداوند از واژه کتاب در مورد قرآن معنای اخیر (نوشته) است.

در اینجا این سؤال پیش می‌آید که این وصف به چه مناسبت بر قرآن اطلاق شده است؟ و آیا پس از آنکه آیات قرآن نوشته شده این واژه در مورد قرآن بکار رفته است یا پیش از آن؟ و در صورت دوم چگونه بر الفاظی که هنوز نوشته نشده است واژه کتاب (نوشته) اطلاق شده است؟

---

(۱). به همین دلیل برخی گفته‌اند واژه کتاب در آنجا که بر قرآن اطلاق شده است به معنی کتاب جامع است چون قرآن انواع داستانها، نشانه‌ها، احکام و اخبار را به طرق ویژه‌ای گرد آورده است. زرکشی، بدر الدین محمد، همان، ص ۳۴۷.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۱، ص: ۲۴

مفسران و محققان علوم قرآنی در این خصوص همداستان نیستند. برخی اطلاق کتاب بر قرآن را حقیقی دانسته و گفته‌اند آیاتی که در آن‌ها واژه کتاب در مورد قرآن بکار رفته است زمانی نازل شده که بخشی از آیات قرآن نوشته شده بود و به این لحاظ واژه کتاب بر قرآن اطلاق شده است.

این دیدگاه با روایات ترتیب نزول سور که زرکشی آن را منقول از ثقات می‌داند سازگار است. زیرا طبق این نقل- با صرف نظر از آیه سوم سوره بیّنه که ناظر به لوحه‌های آسمانی قرآن است- اولین آیه‌ای که در آن، لفظ کتاب بر قرآن اطلاق شده آیه ۲۹/ ص است که پس از نزول بیش از سی و پنج سوره از سور قرآن نازل شده است و طبعا مسلمانان آیات پیشین را حفظ کرده و نوشته بودند. ولی این برداشت مبتنی بر یک حدس است و دلیلی بر اثبات آن در دست نیست. به علاوه اگر چنین دلیلی هم در کار باشد معلوم نیست که اطلاق کتاب بر قرآن به این جهت باشد که بخشی از آن نوشته شده است.

برخی دیگر معتقدند که این کاربرد مجازی است و به لحاظ آن‌که در آینده نوشته خواهد شد (به قرینه اول و مشارفت) و یا باید نوشته شود «۱» این واژه بر قرآن اطلاق شده است.

این دیدگاه را نیز به خاطر خلاف ظاهر و بی‌دلیل بودن نمی‌توان پذیرفت؛ ولی می‌توان گفت که معنای کتاب، مکتوب شأنی یعنی نوشتنی «ما من شأنه ان یکتب» است. چنانکه قرآن به معنی خواندنی «ما من شأنه ان یقرأ» و «اله» به معنی پرستیدنی «ما من شأنه ان یعبد» است.

و با این تفسیر، این‌گونه اشکال‌ها به خصوص اشکالی که در مورد اله وجود دارد که منظور معبود به حق است یا مطلق معبود، پاسخ روشن‌تری می‌یابد. «۲»

در مورد اطلاق کتاب بر قرآن، وجه دیگری را می‌توان تصور کرد و آن این‌که منظور از نوشتن آن، نوشتن در «لوح محفوظ» و «کتاب مکنون» است و شناخت کیفیت آن منوط به شناختن لوح محفوظ می‌باشد تا معلوم شود که چه سنخ کتابتی با آن مناسبت دارد.

---

(۱). آلوسی، شهاب الدین سید محمود ۱۴۰۸ روح المعانی فی تفسیر القرآن العظیم و السبع المثانی، ج ۱ چاپ اول.
بیروت: دار الفکر، ص ۱۰۶.
(۲). برای توضیح بیش‌تر در این باره ر. ک: مصباح یزدی، محمد تقی؛ معارف القرآن؛ بیروت: الدار الاسلامیهٔ ۱۴۰۸، چ ۲، ص ۲۵.
قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۱، ص: ۲۵

۳. صحف

«صحف» جمع صحیفه، و صحیفه در اصل به معنای شیء گسترده است. در آیات قرآن، مفاد صحیفه به معنای کتاب بسیار نزدیک، و منظور، لوحه‌های نورانی و غیر مادّی است که مفاد وحی بر آن‌ها ثبت شده است. چگونگی لوحه‌ها و چگونگی ثبت وحی الهی بر آن‌ها برای ما روشن نیست.
کلمه صحف، در دو جای قرآن در مورد این کتاب بزرگ به کار رفته است: نخست آیه ۱۳ سوره عبس که می‌فرماید: فِی صُحُفٍ مُکَرَّمَةٍ مَرْفُوعَةٍ مُطَهَّرَةٍ؛ در صحیفه‌هایی ارجمند، والا و پاک که صحف ظرف قرآن قرار گرفته است.
دوم آیه شریف: رَسُولٌ مِنَ اللَّهِ یَتْلُوا صُحُفاً مُطَهَّرَةً؛ فرستاده‌ای از سوی خدا که صحیفه‌هایی پاک را تلاوت می کند (بیّنه، ۲) که بر اجزای قرآن اطلاق شده است.

۴ و ۵. حدیث و احسن الحدیث

کلمه «حدیث» در چهار مورد بر قرآن اطلاق شده است؛ مانند:
فَلْیَأْتُوا بِحَدِیثٍ مِثْلِهِ إِنْ کانُوا صادِقِینَ؛ «۱» پس سخنی همانند آن را بیاورند اگر راستگویانند.
سه مورد دیگر، عبارتند از: کهف، ۶؛ واقعه، ۸۱ و قلم، ۴۴. هم‌چنین احتمالا مقصود از حدیث در ۱۸۵ سوره اعراف و ۵۰ مرسلات، قرآن است؛ امّا کلمه «احسن الحدیث» که فقط در سوره زمر، آیه ۲۳ در مورد قرآن استعمال شده، حتما در مورد قرآن است.
واژه «حدیث» به دو معنا به کار می‌رود: یکی به معنای تازه و جدید، و دیگری به معنای سخن و کلام؛ گرچه اصل و ریشه این واژه به معنای تازگی است و شاید در کلام هم به همین عنایت که اجزای آن، یکی پس از دیگری و تازه به تازه وجود می‌آید، استعمال شده است.
این واژه، در مورد خواب دیدن نیز به لحاظ آن‌که نوعی گفتگو است، به کار می‌رود؛ ولی در کاربرد فعلی آن، عنایتی به تازه بودن مفهوم و مضمون کلام نیست؛ بنابراین، «حدیث» هنگامی که در مورد قرآن به کار می‌رود، به معنای «سخن» و «احسن الحدیث» به معنای «بهترین سخن» است.

---

(۱). طور، ۳۴.
قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۱، ص: ۲۶

۶. قول

خداوند در آیه ۶۸ سوره مؤمنون می‌فرماید:
أَ فَلَمْ یَدَّبَّرُوا الْقَوْلَ أَمْ جاءَهُمْ ما لَمْ یَأْتِ آباءَهُمُ الْأَوَّلِینَ؛ آیا در آن گفتار [قرآن] نیندیشیده‌اند یا برای آنان چیزی آمده که برای

پدران پیشینشان نیامده است.

منظور از «القول» در این آیه، قرآن است؛ چنان‌که ظاهرا منظور از آن در آیه ۵۱ سوره قصص نیز خصوص قرآن است:

وَ لَقَدْ وَصَّلْنا لَهُمُ الْقَوْلَ لَعَلَّهُمْ يَتَذَكَّرُونَ؛ به راستی که گفتار [وحیانی] را پیاپی بر ایشان نازل کردیم؛ بدان امید که پند پذیرند.

احتمالا مراد از «القول» در آیه ۱۸ از سوره زمر نیز قرآن است:

الَّذِينَ يَسْتَمِعُونَ الْقَوْلَ فَيَتَّبِعُونَ أَحْسَنَهُ؛ آنان که گفتار را می‌شنوند پس بهترینش را پیروی می‌کنند.

و از این نکته نباید نگران بود و آن را بعید دانست که با وجود لزوم پیروی از همه قرآن، چگونه در این آیه، کسانی را که از بهترین آن پیروی می‌کنند، ستوده است؛ زیرا در آیه ۵۵ از همین سوره: وَ اتَّبِعُوا أَحْسَنَ ما أُنْزِلَ إِلَيْكُمْ مِنْ رَبِّكُمْ؛ و از بهترین چیزی که از سوی خداوندگارتان به سوی شما فرود آمده، پیروی کنید، به پیروی از بهترین آن‌چه از طرف خدا بر شما نازل شده، فرمان می‌دهد؛ چنان‌که در آیه ۱۴۵ سوره اعراف، خطاب به حضرت موسی علیه السّلام می‌فرماید: وَ أْمُرْ قَوْمَكَ يَأْخُذُوا بِأَحْسَنِها؛ و به قومت دستور ده که نیکوترین آن‌ها [لوحه‌های وحیانی] را بگیرند [برگزینند و عمل کنند]؛ در صورتی که أخذ به همه تورات بر بنی اسرائیل لازم بوده است. شاید منظور از (احسنه) محکمات قرآن باشد که در مقابل آن متشابهات قرار دارد و بیمار دلان از آن‌ها پیروی می‌کنند:

فَأَمَّا الَّذِينَ فِي قُلُوبِهِمْ زَيْغٌ فَيَتَّبِعُونَ ما تَشابَهَ مِنْهُ؛ «۱» اما آنان که در دل‌هاشان کژی است [بیماردلند] آیات متشابه قرآن را پی می‌گیرند.

شاید ذکر (احسن) به لحاظ فضیلت بعضی از احکام باشد؛ چنان‌که مثلا حکم قصاص و عفو هر دو در قرآن آمده و عمل به هر یک از آن دو جایز است؛ ولی عفو، احسن و افضل است.

مفسران، وجوه دیگری را نیز ذکر کرده‌اند.

---

(۱). آل عمران، ۷.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۱، ص: ۲۷

کلمه «قول» در چند مورد دیگر نیز بر قرآن اطلاق شده است. در آیه ۵ از سوره مزّمّل می‌فرماید: إِنَّا سَنُلْقِي عَلَيْكَ قَوْلًا ثَقِيلًا؛ ما به راستی، بر تو گفتار سنگینی را می‌افکنیم که ظاهرا در این جا منظور بخشی از آیات قرآن است. در آیه ۱۳ از سوره طارق می‌فرماید:

إِنَّهُ لَقَوْلٌ فَصْلٌ؛ به راستی که قرآن گفتاری فیصله دهنده است.

در آیه ۴۰ سوره حاقه می‌فرماید: إِنَّهُ لَقَوْلُ رَسُولٍ كَرِيمٍ؛ به راستی که قرآن گفتار فرستاده ارجمندی است و منظور از «رسول»، پیغمبر اکرم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم یا جبرئیل است و همین جمله در آیه ۱۹ از سوره تکویر نیز آمده که منظور از «رسول» در آن جا نیز به قرینه آیات بعد، جبرئیل است.

۷ و ۸. کلام اللّه و کلمات اللّه

تعبیر کلام اللّه در سه مورد در قرآن به کار رفته است:

الف) آیه ۷۵ از سوره بقره:

وَ قَدْ كانَ فَرِيقٌ مِنْهُمْ يَسْمَعُونَ كَلامَ اللَّهِ ثُمَّ يُحَرِّفُونَهُ مِنْ بَعْدِ ما عَقَلُوهُ وَ هُمْ يَعْلَمُونَ؛ با آن‌که گروهی از ایشان سخن خدا را می‌شنیدند؛ سپس آن را بعد از فهمیدنش تحریف می‌کردند و مصداق آن، تورات است.

ب) آیه ۶ از سوره توبه:

وَ إِنْ أَحَدٌ مِنَ الْمُشْرِكِينَ اسْتَجارَكَ فَأَجِرْهُ حَتَّى يَسْمَعَ كَلامَ اللَّهِ؛ و اگر یکی از مشرکان از تو پناه خواست، پناهش ده تا سخن خدا را بشنود و مصداق آن قرآن است.

ج) آیه ۱۵ از سوره فتح:

يُرِيدُونَ أَنْ يُبَدِّلُوا كَلامَ اللَّهِ؛ می‌خواهند سخن خدا را دگرگون سازند و منظور، کلام خاصی است که خدای متعال درباره منافقان فرموده است.

در آیه ۲۷ از سوره کهف که می‌فرماید:

وَ اتْلُ ما أُوحِيَ إِلَيْكَ مِنْ كِتابِ رَبِّكَ لا مُبَدِّلَ لِكَلِماتِهِ؛ و آن‌چه را که از کتاب خداوندگارت به تو وحی شده، بخوان. برای کلمات او تبدیل کننده [و دگرگون سازنده‌ای] نیست، واژه «کلمات» بر قرآن اطلاق شده است.

در آیات شریف، «کلمات» و «کلام» در مورد غیر قرآن نیز به کار رفته و در تفسیر آن بحث‌ها و آرای مختلفی صورت گرفته است؛ ولی از آن جا که مقصود از کلام و کلمات در مورد قرآن روشن است، به توضیح و تفسیر آن نمی‌پردازیم.

بحث از کلام خداوند نیز در باب صفات و افعال الهی خواهد آمد.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۱، ص: ۲۸

۹. قرآن

کلمه «القرآن» پنجاه بار به کار رفته که در همه موارد، منظور همین کتاب شریف است؛ مانند:

شَهْرُ رَمَضانَ الَّذِي أُنْزِلَ فِيهِ الْقُرْآنُ ...؛ «۱» ماه رمضان که در آن قرآن نازل شده است، ...

سایر موارد عبارتند از: نساء، ۸۲؛ مائده، ۱۰۱؛ انعام، ۱۹؛ اعراف، ۲۰۴؛ توبه، ۱۱۱؛ یونس، ۳۷؛ یوسف، ۳؛ حجر، ۸۷، ۹۱؛ نحل، ۹۸؛ اسراء، ۹، ۴۱، ۴۵، ۴۶، ۶۰، ۸۲، ۸۸، ۸۹؛ کهف، ۵۴؛ طه، ۲، ۱۱۴؛ فرقان، ۳۰، ۳۲؛ نمل، ۱، ۶، ۷۶، ۹۲، قصص، ۸۵؛ روم، ۵۸؛ سبأ، ۳۱؛ یس، ۲؛ ص، ۱؛ زمر، ۲۷؛ فصلت، ۲۶؛ زخرف، ۳۱؛ احقاف، ۲۹؛ محمد، ۲۴؛ ق، ۱، ۴۵؛ قمر، ۱۷، ۲۲، ۳۲، ۴۰؛ رحمن، ۲؛ حشر، ۲۱؛ مزمل، ۴، ۲۰؛ دهر، ۲۳ و انشقاق، ۲۱.

کلمه «قرآن» بدون الف و لام نیز سیزده بار در مورد این کتاب به کار رفته است: یوسف، ۲؛ حجر، ۱؛ اسراء، ۱۰۶؛ طه، ۱۱۳؛ یس، ۶۹؛ زمر، ۲۸؛ فصلت، ۳، ۴۴؛ شوری، ۷؛ زخرف، ۳؛ واقعه، ۷۷؛ جن، ۱ و بروج، ۲۱.

کلمه قرآن، در هفت مورد دیگر نیز استعمال شده که در سه مورد آن منظور، مطلق خواندنی و در چهار مورد دیگر، معنای مصدری ارائه شده است:

یونس، ۱۵، ۶۱؛ رعد، ۳۱؛ اسراء، ۷۸ (دو بار) و قیامت، ۱۷ و ۱۸.

«قرآن» در لغت به معنای خواندنی است. این واژه، در آغاز به صورت وصف در مورد این کتاب آسمانی به کار رفته؛ ولی به تدریج جنبه علمیت پیدا کرده است. این رأی که قرآن از مادّه «قرن» گرفته شده و همزه آن زاید است وجه قابل اعتنایی نیست «۲» و شاید نظیری برای آن نتوان یافت؛ به علاوه همان‌طور که اشاره شد، این لفظ در خود قرآن در چند مورد به معنای خواندن به کار رفته است. «۳»

ظاهرا در اطلاق کلمه «قرآن» بر این کتاب، عنایتی جز این‌که الفاظی خواندنی است، منظور نیست؛ چنان‌که در اطلاق کلمه «کتاب» معنایی جز این‌که آیاتی نوشتنی یا نوشته شده در لوح محفوظ است، فهمیده نمی‌شود. برای این توصیف، وجوه دیگری را می‌توان ذکر کرد:

(۱). بقره، ۱۸۵.

(۲). نظیر این وجه است دیدگاهی که اعتقاد دارد: واژه قرآن، اسمی جامد و علم برای قرآن است؛ مانند تورات و انجیل یا از قرائن و یا قرء به معنای القی یا اخذ گرفته شده است.

(۳). برای اطلاع از اقوال و وجوه مختلف در این زمینه ر. ک: زرکشی، بدر الدّین محمّد؛ همان؛ ج ۱، ص ۳۴۷- ۳۵۰

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۱، ص: ۲۹

۱. اصل مادّه «قرأ» به معنای جمع است، و قرء (به ضم قاف) به ایامی گفته می‌شود که خون حیض در رحم زن جمع می‌شود، و قرآن، صفت مشبهه بر وزن فعلان به معنای «جامع» یا مصدر و به معنای «جامع» یا «مجموع فیه» است که ذکر کلمه قرآن بعد از جمع در آیه ۱۷ سوره قیامت آن را تأیید می‌کند: إِنَّ عَلَیْنا جَمْعَهُ وَ قُرْآنَهُ؛ «۱» به راستی گردآوری و خواندن آن [قرآن] بر عهده ماست و نکته نامیدن این کتاب به این نام، جامعیت آن نسبت به همه مطالبی است که بشر به آن‌ها نیاز دارد.

۲. انتخاب این نام برای این کتاب، بدین لحاظ است که مردم پیوسته متوجه خواندن آن باشند و نباید آن را متروک بگذارند. این امر، زمینه متواتر شدن قرائت قرآن را فراهم و مصونیت آن را از تحریف تضمین می‌کند. «۲»

۳. این کتاب، مرتبه‌ای از کلام، بلکه علم الهی است و مقام حقیقی آن، بسی بالاتر از آن است که به صورت الفاظ در آید؛ ولی خدای متعال بر مردم منّت نهاد و آن را چندان تنزل داد تا به صورت الفاظ خواندنی در آمد، و این نام برای آگاهی دادن به این مطلب است؛ چنان‌که در آیه ۳ زخرف می‌فرماید:

إِنَّا جَعَلْناهُ قُرْآناً عَرَبِیًّا لَعَلَّکُمْ تَعْقِلُونَ؛ به راستی ما آن را قرآنی عربی قرار دادیم تا شما آن را [بفهمید و] درک کنید.

۴. این وصف، بدان جهت است که این کتاب را خداوند متعال برای پیغمبر خوانده است؛ چنان‌که در سوره قیامت، آیه ۱۸: فَإِذا قَرَأْناهُ فَاتَّبِعْ قُرْآنَهُ؛ پس آن‌گاه که آن را خواندیم، خواندنش را پی گیر و در سوره اعلی آیه ۶ می‌فرماید: سَنُقْرِئُکَ فَلا تَنْسی؛ بزودی تو را به خواندن [آیات خود] وا می‌داریم پس فراموش نخواهی کرد.

در موارد دیگری همین معنا با تعبیر تلاوت بیان شده است؛ مانند آیه ۲۵۲ بقره: تِلْکَ آیاتُ اللَّهِ نَتْلُوها عَلَیْکَ بِالْحَقِ؛ آن آیات الهی است. ما آن را بحق بر تو تلاوت می‌کنیم و از آن استفاده می‌شود که این کتاب شریف، با همین الفاظ خاص بر پیغمبر اکرم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم نازل شده؛ نه این‌که فقط معنای آن‌ها به قلب مبارکش القاء شده و الفاظش از خود آن حضرت باشد.

در میان این وجوه، دو وجه اخیر نزدیک‌تر به نظر می‌رسد.

(۱). بنابر آن‌که عطف «قرانه» بر «جمعه» عطف تفسیری باشد.

(۲). دراز، محمد عبداللّه (۱۳۹۴)؛ النّباء العظیم نظرات جدیدهٔ فی القرآن؛ چ ۳، کویت: دار القلم. ص ۱۳.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۱، ص: ۳۰

۱۰ و ۱۱. تنزیل و منزّل

کلمه «تنزیل» در پنج مورد بر قرآن اطلاق شده است؛ مانند:

وَ إِنَّهُ لَتَنْزِیلُ رَبِّ الْعالَمِینَ؛ «۱» و به راستی که آن [قرآن] فرود آمده از سوی خداوندگار جهانیان است.

چهار مورد دیگر عبارتند از: فصلت، ۲ و ۴۲؛ واقعه، ۸۰ و الحاقه، ۴۳.

در پنج مورد «تنزیل الکتاب» به کار رفته است: سجده، ۲؛ زمر، ۱؛ غافر، ۲؛ جاثیه، ۲ و احقاف، ۲.

در آیه ۴ سوره طه:

تَنْزِیلًا مِمَّنْ خَلَقَ الْأَرْضَ وَ السَّماواتِ الْعُلی؛ [معارفی] فرود آمده از سوی کسی که زمین و آسمانهای بلند را آفرید.

در آیه ۵ سوره یس:

تَنْزِیلَ الْعَزِیزِ الرَّحِیمِ؛ [معارفی] فرود آمده از سوی [خداوند] شکست ناپذیر و مهربان.

و در دو مورد دیگر نیز به صورت مفعول مطلق ذکر شده است: اسراء، ۱۰۶ و دهر، ۲۳.

در آیه ۱۱۴ شعراء می‌فرماید:

وَ الَّذِینَ آتَیْناهُمُ الْکِتابَ یَعْلَمُونَ أَنَّهُ مُنَزَّلٌ مِنْ رَبِّکَ بِالْحَقِ؛ و کسانی که به آنان کتاب [آسمانی] داده‌ایم، می‌دانند که به راستی آن [قرآن] از سوی خداوندگارت به حق فرود آمده است.

روشن است که در پنج مورد اوّل که بر خود قرآن اطلاق شده، معنای اسم مفعولی اراده شده است.

تنزیل، از مادّه «نزول» به معنای فرود آمدن است و هیأت تفعیل دلالت بر کثرت دارد.

کثرت نزول قرآن یا به لحاظ تعدد آیات و یا به لحاظ کثرت مراتب نزول است «۲»، و وجه اخیر، روشن‌تر و چنان‌که توضیحش خواهد آمد، با موارد کاربرد سازگارتر است.

---

(۱). شعراء، ۱۹۲.

(۲). توضیح بیش‌تر این مطلب و فرق بین نزول، انزال و تنزیل که در مورد قرآن به کار رفته است، در فصل بعد خواهد آمد.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۱، ص: ۳۱

«نزول» در برابر صعود و عروج، گاهی در مورد محسوسات به کار می‌رود؛ یعنی جسمی از نقطه فوقانی به نقطه‌ای که پایین‌تر از آن قرار گرفته، منتقل شود و گاهی در امور اعتباری استعمال می‌شود؛ مانند کسی که از مقام اعتباری بالاتری به مقام پایین‌تر تنزل کند؛ چنان‌که گفته می‌شود: «نزل الملک عن عرشه» که منظور، خلع و یا کناره‌گیری از مقام سلطنت است. گاهی در امور حقیقی غیر حسی به کار می‌رود؛ مانند قرآن که از طرف خداوند متعال بر قلب پیامبر اکرم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم نازل شده و از مقام علم الهی به مرحله الفاظ و مفاهیم بشری تنزل یافته است؛ زیرا روشن است که نزول قرآن به معنای حرکت یک شیء جسمانی از یک مبدأ مادّی به مقصد مادّی دیگر یا به معنای تنزل مقام و اعتبار حقیقت قرآن نیست.

۱۲. آیات

کلمه آیات به صورت‌های مختلف در مورد قرآن به کار رفته است:

در آیه ۵۸ سوره آل عمران می‌فرماید:

ذلِکَ نَتْلُوهُ عَلَیْکَ مِنَ الْآیاتِ؛ آن [حقایق] که بر تو تلاوت می‌کنیم، از آیات [الهی] است.

در بیست و سه مورد دیگر، ظاهرا منظور از آیات، قرآن است: بقره، ۲۱۹ و ۲۶۶؛ آل عمران، ۱۱۸؛ مائده، ۷۵؛ انعام، ۴۶، ۵۵، ۶۵، ۹۷، ۱۰۵ و ۱۲۶؛ اعراف، ۳۲، ۵۸ و ۱۷۴؛ توبه، ۱۱؛ یونس، ۵ و ۲۴؛ رعد، ۲؛ نور، ۱۸، ۵۸، ۶۱؛ روم، ۲۸ و حدید، ۱۷.

در هفت مورد «آیات اللّه» بر قرآن اطلاق شده است:

بقره، ۲۵۲؛ آل عمران، ۱۰۱، ۱۰۸؛ قصص، ۸۷؛ احزاب، ۳۴ و جاثیه، ۶ و ۸.

در هفده مورد دیگر نیز ظاهرا منظور قرآن است: بقره، ۶۱؛ آل عمران، ۷۰، ۱۹۹؛ نساء، ۱۴۰؛ انعام، ۳۳، ۱۵۷؛ اعراف، ۲۶؛ توبه، ۹؛ یونس، ۹۵؛ نحل، ۱۰۴، ۱۰۵؛ زمر، ۶۳ و مؤمن، ۴، ۳۵، ۵۶، ۶۳، ۶۹.

در پنج مورد دیگر، کلمه آیات به «رب» اضافه و بر قرآن اطلاق شده است: کهف، ۲۲، ۵۷؛ مؤمنون، ۵۸؛ فرقان، ۷۳ و جاثیه، ۱۱.

در چهار مورد ظاهرا منظور از کلمه «آیاتی» قرآن است: بقره، ۴۱؛ مائده، ۴۴؛ اعراف، ۱۴۶ و زمر، ۵۸.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۱، ص: ۳۲

چنان‌که در هفده مورد دیگر ظاهرا مصداق «آیاته» قرآن است: بقره، ۱۸۷، ۲۲۱، ۲۴۲؛ آل عمران، ۱۰۳، ۱۶۴؛ مائده، ۸۹؛ انعام، ۲۱، ۱۱۸؛ انفال، ۲؛ توبه، ۶۵؛ یونس، ۱۷؛ هود، ۱؛ نور، ۵۹؛ ص، ۲۹؛ فصلت، ۳؛ جاثیه، ۶ و جمعه، ۲.

در بیست و چهار مورد کلمه «آیاتنا» بر قرآن اطلاق شده: بقره، ۱۵۱؛ نساء، ۵۶؛ انعام، ۵۴، ۶۸، ۱۵۰، ۱۵۷؛ اعراف، ۱۸۲؛ انفال، ۳۱؛ حج، ۵۱، ۷۲؛ نمل، ۸۱؛ قصص، ۴۵؛ عنکبوت، ۴۷، ۴۹؛ روم، ۵۳؛ لقمان، ۷؛ سبا، ۵، ۳۸؛ فصلت، ۲۸، ۴۰؛ شوری، ۳۵؛ قلم، ۱۵؛ مدثر، ۱۶ و مطففین، ۱۳.

و در دوازده مورد دیگر، ظاهرا منظور از «آیاتنا» قرآن است: مائده، ۱۰، ۸۶؛ انعام، ۳۹ اسراء، ۹۸؛ مریم، ۷۷؛ حج، ۵۷؛ نمل، ۸۲؛ لقمان، ۳۲؛ سجده، ۱۵؛ جاثیه، ۹؛ حدید، ۱۹ و بلد، ۱۹ و در موارد دیگری، «آیات» به معنای عام آن استعمال شده که شامل قرآن هم می‌شود.

در پنج مورد، تعبیر «آیات بینات» در مورد قرآن به کار رفته است: بقره، ۹۹؛ حج، ۱۶ عنکبوت، ۴۹؛ حدید، ۹ و مجادله، ۵.

و در شش مورد دیگر «آیاتنا بینات» ذکر شده است: یونس، ۱۵؛ مریم، ۷۳؛ حج، ۷۲ سبأ، ۴۳ و احقاف، ۷.

در دو مورد «آیات مبیّنات» آمده است: نور، ۴۳، ۴۶.

در آیه ۱۱ از سوره طلاق:

رَسُولًا یَتْلُوا عَلَیْکُمْ آیاتِ اللَّهِ مُبَیِّناتٍ؛ فرستاده‌ای که آیات روشن‌گر خداوند را بر شما تلاوت می‌کند.

و آیه اوّل از سوره رعد و سوره حجر:

تِلْکَ آیاتُ الْکِتابِ؛ آن آیات کتاب [خداوند] است.

و آیه اوّل از سوره نمل:

تِلْکَ آیاتُ الْقُرْآنِ وَ کِتابٍ مُبِینٍ؛ آن آیات کتاب با حکمت [خدا] است.

و آیه اوّل از سوره یوسف و آیه دوم از شعراء و سوره قصص:

تِلْکَ آیاتُ الْکِتابِ الْمُبِینِ؛ آن آیات کتاب روشنگر [خدا] است.

مقصود از «آیات»، قرآن است.

«آیه» به معنای نشانه و علامت روشن و گویا است و بر ساختمان و برج مرتفع اطلاق

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۱، ص: ۳۳

می‌شود؛ چنان‌که در آیه ۱۲۸ سوره شعرا می‌فرماید:

أَ تَبْنُونَ بِکُلِّ رِیعٍ آیَةً تَعْبَثُونَ؛ آیا بر هر تپه‌ای برجی می‌سازید که [در آن] بیهوده کاری کنید.

و نیز به چیزی که مایه پند و اندرز باشد، آیه گفته می‌شود؛ مانند آیه ۹۲ از سوره یونس:

فَالْیَوْمَ نُنَجِّیکَ بِبَدَنِکَ لِتَکُونَ لِمَنْ خَلْفَکَ آیَةً؛ پس امروز بدنت را نجات می‌دهیم تا برای آیندگان مایه عبرتی باشی.

آیات الهی اموری هستند که به وجود آفریدگار، قدرت، حکمت، عظمت و سایر صفات علیای او گواهی می‌دهند؛ از این رو در مورد همه آفریدگان به کار می‌رود. قرآن شریف در موارد زیادی پس از ذکر پدیده‌های جهان آفرینش می‌فرماید: إِنَّ فِی ذلِکَ لَآیاتٍ؛ به راستی که در آن [پدیده‌های شگفت جهان] نشانه‌هایی [برای خدا و صفات او] است.

امور خارق العاده و معجزات انبیا نیز به خصوص «آیات» نامیده می‌شوند؛ زیرا هم دلالت روشن‌تری بر قدرت و عظمت الهی دارند و

هم نشانه صدق انبیا در دعوی نبوتند.

در آیه ۵۰ سوره مؤمنون:

وَ جَعَلْنَا ابْنَ مَرْيَمَ وَ أُمَّهُ آيَةً؛ و [عیسی] فرزند مریم و مادرش را نشانه‌ای قرار دادیم.

و در آیه ۱۰۱ سوره اسراء:

وَ لَقَدْ آتَيْنا مُوسى تِسْعَ آياتٍ بَيِّناتٍ؛ و به تحقیق ما به موسی نه نشانه روشن دادیم.

به این نکته اشاره شده است.

معاندان گاهی نشانه‌ای را مطالبه می‌کردند که هر بیننده‌ای را ناچار به قبول کند. قرآن با اشاره به اینان می‌فرماید:

إِنْ نَشَأْ نُنَزِّلْ عَلَيْهِمْ مِنَ السَّماءِ آيَةً فَظَلَّتْ أَعْناقُهُمْ لَها خاضِعِينَ؛ «۱» اگر بخواهیم بر آنان از آسمان نشانه‌ای فرو می‌فرستیم که در برابر آن کاملا تسلیم شوند.

حکمت الهی، اقتضا دارد که باب اختیار به روی مردم باز باشد. هر کس بخواهد راه درست و هر کس بخواهد گمراهی را برگزیند؛ وگرنه خدا می‌توانست چنان اعجاز عظیم و مهیبی را از آسمان ظاهر کند که چاره‌ای جز تسلیم در برابر حق نداشته باشند.

از جمله موارد کاربرد «آیه» قرآن شریف است که در موارد زیادی- چنان‌که اشاره شد- بر این کتاب به لحاظ قطعات و جملاتش، «آیات اللّه» اطلاق شده است؛ بنابر این، آیات الهی را

---

(۱). شعراء، ۴.

می‌توان به دو قسم «تشریعی» و «تکوینی» تقسیم کرد: آیات تشریعی، قرآن کریم و دیگر کتاب‌های آسمانی است، و آیات تکوینی به دو دسته عادی و خارق العاده یا آیات به معنای عام و خاص منقسم می‌شوند. آیات به معنای عام، شامل همه پدیده‌های جهان و آیات به معنای خاص، در بردارنده امور خارق عادت و معجزات پیمبران است.

۱۳ و ۱۴. حقّ و حقّ الیقین

کلمه «حق» در سی و شش مورد بر قرآن اطلاق شده است؛ مانند:

فَأَمَّا الَّذِينَ آمَنُوا فَيَعْلَمُونَ أَنَّهُ الْحَقُّ مِنْ رَبِّهِمْ؛ «۱» اما کسانی که ایمان آوردند، می‌دانند که به راستی آن [مثل]، حق و از سوی خداوندگارشان است.

سایر موارد عبارتند از:

بقره، ۹۱، ۱۴۴، ۱۴۷، ۱۴۹؛ آل عمران، ۶۰؛ نساء، ۱۷۰؛ مائده، ۸۴؛ انعام، ۵، ۶۶؛ یونس، ۹۴، ۱۰۸؛ هود، ۱۷، ۱۲۰؛ رعد، ۱، ۱۹؛ کهف، ۲۹؛ حج، ۵۴؛ مؤمنون، ۷۰، ۹۰؛ قصص، ۴۸، ۵۳؛ عنکبوت، ۶۸؛ سجده، ۳؛ سبأ، ۶، ۴۳؛ فاطر، ۳۱؛ صافات، ۳۷؛ زخرف، ۲۹، ۳۰؛ احقاف، ۷؛ محمد، ۲، ۳؛ ق، ۵؛ حدید، ۱۶ و ممتحنه، ۱.

در هفت مورد دیگر نیز ظاهرا یا احتمالا منظور از «الحقّ» قرآن است:

مائده، ۴۸، ۸۳؛ انعام، ۵۷؛ اسراء، ۸۱؛ سبأ، ۴۹؛ فصلت، ۵۳ و زخرف، ۷۸.

در آیه ۵۱ سوره حاقّه، کلمه «حقّ الیقین» بر قرآن اطلاق شده است. احتمالا- منظور از این کلمه در آیه ۹۵ سوره واقعه نیز قرآن است.

۱۵. صدق

مصداق «الصّدق» در آیه ۳۲ از سوره زمر:

فَمَنْ أَظْلَمُ مِمَّنْ كَذَبَ عَلَى اللَّهِ وَ كَذَّبَ بِالصِّدْقِ إِذْ جاءَهُ؛ پس چه کسی ستم کارتر از آن است که دروغ بر خدا بسته و چون [سخن] راست [قرآن] برایش آمد، آن را تکذیب می کند.

قرآن است؛ چنان‌که ظاهرا مقصود از الصّدق در آیه ۳۳ زمر نیز قرآن مجید است.

---

(۱). بقره، ۲۶.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۱، ص: ۳۵

«حقّ»، مصدر و به معنای ثبوت است، و به معنای وصفی (ثابت) نیز به کار می‌رود. هر چیز در ظرف ثبوتش، حق است و بر این اساس، همه موجودات حتی موجودات اعتباری هم به لحاظ ثباتی که دارند حق نامیده می‌شوند؛ ولی گاهی حق به معنای ثابت دایم و مطلق به کار می‌رود و در مقابل آن، چیزهای فناپذیر، باطل شمرده می‌شوند و گاهی به معنای ثابت بالذات استعمال می‌شود که منحصر به خدای متعال است.

حق به معنای کلام یا اعتقاد یا ادعای مطابق با واقع و (تقریبا مرادف با صدق) نیز به کار می‌رود. گفته شده که اگر نظر به مطابقت کلام با واقع باشد، لغت «صدق» به کار می‌رود و اگر نظر به مطابقت واقع با کلام یا عقیده باشد لفظ «حق» استعمال می‌شود.

واژه حق در مورد اعمال، به لحاظ این‌که دارای مصالح واقعی هستند و در مورد امور اعتباری، با توجه به ثبوت آن‌ها در ظرف اعتبار نیز استعمال می‌شود.

کاربرد حق در مورد قرآن یا به لحاظ حقایقی است که از آن‌ها حکایت می کند یا به لحاظ درست بودن ادعای آن است که از طرف خدا نازل شده.

۱۶. علم

در چهار مورد خطاب به پیغمبر اکرم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم آمده است:

ما جاءَكَ مِنَ الْعِلْمِ؛ آن‌چه از علم به سوی تو آمد.

بقره، ۱۲۰، ۱۴۵؛ آل عمران، ۶۱ و رعد، ۳۷. که تنها مصداق مورد نظر در آیه یا یکی از مصادیق آن و دست کم سبب حصول علم را می‌توان قرآن دانست.

۱۷. برهان

خداوند در آیه ۱۷۳ سوره نساء می‌فرماید:

قَدْ جاءَكُمْ بُرْهانٌ مِنْ رَبِّكُمْ؛ به تحقیق که برهانی از سوی خداوندگارتان برایتان آمده است.

منظور از برهان در این آیه شریف، قرآن و معنای آن دلیل روشنی است که جای شک و شبهه‌ای باقی نگذارد.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۱، ص: ۳۶

۱۸ و ۱۹. بیان و تبیان

در آیه ۱۳۸ سوره آل عمران چنین آمده است:

هذا بَیانٌ لِلنَّاسِ؛ این [قرآن] روشن گری برای مردم است.

در آیه ۸۹ سوره نحل نیز فرموده است:

وَ نَزَّلْنا عَلَیْکَ الْکِتابَ تِبْیاناً لِکُلِّ شَیْءٍ؛ و بر تو کتاب را فرو فرستادیم که بیانگر همه چیز است.

۲۰ و ۲۱. بیّنه و بیّنات

در آیه ۱۵۷ سوره انعام ذکر شده فَقَدْ جاءَکُمْ بَیِّنَةٌ مِنْ رَبِّکُمْ؛ به تحقیق که برای شما دلیل روشنی از سوی خداوندگارتان آمد و احتمالا مصداق بیّنه در آیه ۵۷ سوره انعام و ۱۷ هود و ۱۳۳ طه و ۱۴ سوره محمد صلّی اللّه علیه و آله و سلّم و نیز منظور از البیّنه در آیه اوّل و چهارم سوره بیّنه، قرآن است.

خداوند متعال، در آیه ۱۸۵ سوره بقره در وصف قرآن می‌فرماید: وَ بَیِّناتٍ مِنَ الْهُدی؛ و دلایل روشنی از هدایت و ظاهرا مراد از البیّنات در این آیات نیز قرآن است: بقره، ۲۰۹، ۲۵۳؛ آل عمران، ۸۶؛ مؤمن، ۶۶ و قبلا گفته شد که آیات قرآن در مواردی به بیّنات توصیف شده است.

«بیان» مصدر فعل لازم، به معنای واضح و روشن شدن است و به معنای مصدر و اسم فاعل متعدی (روشن کردن و روشن کننده) نیز به کار می‌رود.

«بیّنه» صفت مشبهه از فعل متعدی، به معنای روشن کننده است.

«تبیان» مصدر سماعی از فعل متعدی یعنی روشن کردن است.

«مبین» نیز که بعدا در اوصاف تبعی قرآن ذکر خواهد شد، از همین مادّه، یعنی اسم فاعل از «ابان» است و به معنای لازم و متعدی (روشن و روشن کننده) استعمال می‌شود.

اطلاق بیان و تبیان بر قرآن، بدین لحاظ است که این کتاب، همه حقایقی را که بشر باید از آن‌ها آگاه باشد و بدون آگاهی از آن‌ها نمی‌تواند راه سعادت را بپیماید، روشن می کند و ظاهرا منظور از «تبیانا لکل شیء» نیز روشن ساختن اموری است که بیان آن‌ها در شأن قرآن می‌باشد.

کلمه «شیء» به اصطلاح، مقید است و قید آن، از قراین مقامی و مناسبت حکم و موضوع فهمیده می‌شود؛ «۱» چنان‌که منظور از «کل شیء» در آیه ۲۳ سوره نمل که می‌فرماید: وَ أُوتِیَتْ مِنْ کُلِّ شَیْءٍ؛

---

(۱). توضیح بیش‌تر درباره آیه شریف «تبیانا لکل شیء» در بحث جامعیت خواهد آمد.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۱، ص: ۳۷

و از هر چیز [مربوط به حکومت] به او [ملکه سبا] داده شده بود، همه لوازم سلطنت است؛ نه همه اشیاء جهان هستی.

۲۲ و ۲۳. بلاغ و بالغة

در آیه ۵۲ از سوره ابراهیم آمده است: هذا بَلاغٌ لِلنَّاسِ؛ این [معارف قرآنی] بیان رسایی برای مردم است و احتمالا منظور از «بلاغ» در آیه ۳۵ سوره احقاف نیز قرآن است.

در آیه ۵ از سوره قمر می‌فرماید: حِکْمَةٌ بالِغَةٌ فَما تُغْنِ النُّذُرُ؛ حکمتی رسا پس بیمها و هشدارها سودی نمی‌بخشد.

کلمه «بلاـغ» به معنـای «ابلاـغ» و به معنـای «کفـایت» به کـار می‌رود و در این مـورد، هر دو معنـا، محتمـل است و شایـد معنـای دوم مناسب‌تر باشد.

مقصود از بالغهٔ که صـفت حکمت قرار گرفته، یـا به لحـاظ بیان رسای قرآن است که در ادای مطالب، معارف خود را به گویاترین بیان، بیان می‌کند و یا به لحاظ محتوای آن است که در نهایت صواب و درستی است و معنای دوم، با سیاق آیه سازگارتر است.

۲۴. حکمت

در آیه ۱۲۹ بقره، ۱۶۴ آل عمران و ۲ جمعه درباره پیامبر صلّی اللّه علیه و آله و سلّم چنین آمده است:

وَ یُعَلِّمُهُمُ الْکِتابَ وَ الْحِکْمَةَ؛ و کتاب و حکمت به ایشان می‌آموزد.

در آیه ۱۵۲ بقره نیز آمده است:

وَ یُعَلِّمُکُمُ الْکِتابَ وَ الْحِکْمَةَ؛ و کتاب و حکمت را به شما می‌آموزد.

و در آیه ۲۳۱ از سوره بقره (خطاب به مسلمانان) می‌فرماید:

وَ ما أَنْزَلَ عَلَیْکُمْ مِنَ الْکِتابِ وَ الْحِکْمَةِ؛ و آن‌چه از کتاب و حکمت بر شما فرو فرستاده است.

در آیه ۱۱۳ نساء ذکر شده است:

وَ أَنْزَلَ اللَّهُ عَلَیْکَ الْکِتابَ وَ الْحِکْمَةَ؛ و خدا بر تو کتاب و حکمت را فرو فرستاد.

در آیه ۳۴ سوره احزاب، خطاب به زنان پیامبر صلّی اللّه علیه و آله و سلّم می‌فرماید:

وَ اذْکُرْنَ ما یُتْلی فِی بُیُوتِکُنَّ مِنْ آیاتِ اللَّهِ وَ الْحِکْمَةِ ...؛

و آن‌چه از آیات خدا و حکمت را که در خانه‌هاتان بر شما تلاوت می‌شود، به یاد آورید.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۱، ص: ۳۸

خداوند در آیه ۵ سوره قمر نیز چنین فرموده است:

وَ لَقَدْ جاءَهُمْ مِنَ الْأَنْباءِ ما فِیهِ مُزْدَجَرٌ حِکْمَةٌ بالِغَةٌ فَما تُغْنِ النُّذُرُ؛ و قطعا از اخبار [گذشتگان] آن‌چه سبب انزجار [از کفر] است، برایشان آمد؛ حکمتی رسا پس هشدارها سودی نمی‌بخشد.

منظور از کلمه «الحکمه» که در چنـدین آیه، بر الکتاب عطف شـده، ظاهرا همان حکمت‌های مندرج در کتاب و از باب ذکر خاص بعد از عام، یا به تعبیر دقیق‌تر، ذکر جزء بعد از کل است؛ البته این احتمال وجود دارد که منظور از «الکتاب» در این آیات، خصوص قوانین یا سایر اجزای کتاب (غیر از حکمت) باشد که در این صورت، از قبیل عطف متباینان خواهد بود.

در هر صورت، مقصود از حکمت، بخشـی از قرآن است و آیه ۳۹ سوره اسـراء که بعد از چند دستور حکیمانه می‌فرماید: ذلِکَ مِمَّا أَوْحی إِلَیْکَ رَبُّکَ مِنَ الْحِکْمَةِ؛ آن [سفارش‌ها] از حکمت‌هایی است که خداوندگارت به تو وحی کرده، مؤید این برداشت است.

همین آیه نیز این احتمال را که منظور از «الحکمه» خصوص حکمت نظری باشـد، تضـعیف می‌کنـد؛ زیرا این آیات، هر دو حکمت نظری و عملی را در بر دارد.

چنان‌که دیدیم، این عنوان قرآن مجید در آیه ۵ قمر به صفت بالغه توصیف شده است.

۲۵. حکم

در آیه ۳۷ رعد آمده: وَ کَذلِکَ أَنْزَلْناهُ حُکْماً عَرَبِیًّا؛ و بدین سان آن [قرآن] را فرمانی عربی نازل کردیم.

که مقصود از آن قرآن مجید است.

در این آیه برای حکم دو معنای متفاوت ذکر شده است: نخست به معنای دستور العمل قطعی یا قضاوت مخصوص امور مورد اختلاف که چون قرآن مجید، در بردارنده احکام الزامی است و بین مردم، به ویژه در امور مورد اختلاف، قضاوت می کند، حکم نامیده شده است. دوم به معنای حکمت است و بر قرآن، به سبب اشتمال بر معارف الهی، «حکم» اطلاق شده است.

گویا معنای اوّل، با سیاق آیه سازگارتر است.

۲۶. فرقان

در آیه اوّل فرقان آمده است: تَبارَکَ الَّذِی نَزَّلَ الْفُرْقانَ عَلی عَبْدِهِ لِیَکُونَ لِلْعالَمِینَ نَذِیراً؛ خجسته باد بر کسی که بر بنده خود فرقان [جدا سازنده حق از باطل] را فرو فرستاد تا هشدار دهنده‌ای برای جهانیان باشد.

ظاهرا منظور از «الفرقان» در آیه ۱۸۵ سوره بقره و آیه ۳ آل عمران نیز قرآن است.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۱، ص: ۳۹

۲۷ و ۲۸. تفصیل و مفصّل

در آیات وَ هُوَ الَّذِی أَنْزَلَ إِلَیْکُمُ الْکِتابَ مُفَصَّلًا؛ «۱» با آن‌که او [خدا] کسی است که کتاب را تفصیل یافته بر تو فرو فرستاد.

وَ لکِنْ تَصْدِیقَ الَّذِی بَیْنَ یَدَیْهِ وَ تَفْصِیلَ الْکِتابِ؛ «۲» بلکه تصدیق کننده [آن‌چه کتاب‌های آسمانی] پیش از آن و تبیین و توضیح کتاب است.

وَ لکِنْ تَصْدِیقَ الَّذِی بَیْنَ یَدَیْهِ وَ تَفْصِیلَ کُلِّ شَیْءٍ؛ «۳» بلکه تصدیق کننده آن‌چه [کتابهای آسمانی] پیش از آن و روشن کننده هر چیزی است.

دو واژه مفصل و تفصیل ذکر شده است.

مادّه «فرق و فصل» به معنای جدا کردن و تمییز دادن، و «فرقان» مصدر یا اسم مصدر و در دلالت بر این معنا رساتر است؛ چنان‌که تفصیل، به واسطه هیأت تفعیل، بر کثرت دلالت می کند.

جدا کردن، گاهی در امور حسی به کار می‌رود و بر فاصله انداختن میان دو امر مادّی و محسوس دلالت دارد، و گاهی در امور اعتباری، مانند قضاوت و گاهی در امور معنوی مانند جدا کردن حق از باطل استعمال می‌شود.

تعبیر «فرق» به معنای حسی آن، در آیه ۵۰ سوره بقره در قرآن به کار رفته است:

وَ إِذْ فَرَقْنا بِکُمُ الْبَحْرَ فَأَنْجَیْناکُمْ وَ أَغْرَقْنا آلَ فِرْعَوْنَ وَ أَنْتُمْ تَنْظُرُونَ؛ و به یاد آورید آن‌گاه را که برایتان دریا را شکافتیم؛ پس شما را نجات دادیم و فرعونیان را در حالی که نظاره می کردید، غرق کردیم.

منظور، شکافتن رود نیل برای بنی اسرائیل است.

کلمه «فرقان» نیز گرچه ممکن است به معنای اسم مفعول و به لحاظ تفرق و تدرج آیات، بر قرآن اطلاق شود، ولی ظاهرا در همه مواردی که در مورد قرآن (یا تورات) به کار رفته، به معنای اسم فاعل و به لحاظ تمییز دادن این دو کتاب بین حق و باطل است.

---

(۱). انعام، ۱۱۴.

(۲). یونس، ۳۷.

(۳). یوسف، ۱۱۱.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۱، ص: ۴۰

کلمه «فصل» در آیه ۱۳ سوره طارق که می‌فرماید: إِنَّهُ لَقَوْلٌ فَصْلٌ؛ به راستی که آن [قرآن] گفتاری فیصله دهنده است و در اوصاف تبعی ذکر خواهد شد نیز بر این معنا دلالت دارد.

اطلاق «تفصیل و مفصّل» بر قرآن، به لحاظ باز کردن و توضیح مطالب و تقریبا مرادف با تبیین است و مؤید آن این است که در ذیل آیات، گاهی تعبیر تبیین و گاهی تعبیر تفصیل به کار می‌رود؛ مثلا در آیه ۱۱۸ بقره می‌فرماید:

قَدْ بَیَّنَّا الْآیاتِ لِقَوْمٍ یُوقِنُونَ؛ به تحقیق آیات را برای مردمی که اهل یقین باشند، بیان کردیم.

خداوند متعال، در آیه ۹۷ انعام می‌فرماید:

قَدْ فَصَّلْنَا الْآیاتِ لِقَوْمٍ یَعْلَمُونَ؛ به تحقیق آیات را برای مردمی که اهل دانش باشند بیان کردیم؛ بنابر این «تفصیل کل شیء» نظیر «تبیانا لکل شیء» خواهد بود.

۲۹. نور

در آیات وَ أَنْزَلْنا إِلَیْکُمْ نُوراً مُبِیناً؛ «۱» و به سوی شما نوری روشن‌گر فرو فرستادیم.

قَدْ جاءَکُمْ مِنَ اللَّهِ نُورٌ وَ کِتابٌ مُبِینٌ؛ «۲» به تحقیق به طرف شما از سوی خدا نوری و کتابی روشن‌گر آمد.

وَ اتَّبَعُوا النُّورَ الَّذِی أُنْزِلَ مَعَهُ؛ «۳» و از نوری که با [بعثت] او نازل شده، پیروی کردند.

ما کُنْتَ تَدْرِی مَا الْکِتابُ وَ لَا الْإِیمانُ وَ لکِنْ جَعَلْناهُ نُوراً؛ «۴» و تو آن نبودی که بدانی کتاب و ایمان چیست؛ ولی ما آن [قرآن] را نوری قرار دادیم.

فَآمِنُوا بِاللَّهِ وَ رَسُولِهِ وَ النُّورِ الَّذِی أَنْزَلْنا؛ «۵» پس به خدا و رسولش و نوری که فرو فرستادیم، ایمان آورید.

کلمه نور به کار رفته که مقصود در همه این موارد، قرآن است.

در چند مورد دیگر، مانند آیه ۳۲ توبه، آیه ۸ صف و آیه ۳۵ سوره نور نیز احتمالا منظور از نور، قرآن است.

---

(۱). نساء، ۱۷۴.

(۲). مائده، ۱۵.

(۳). اعراف، ۱۵۷.

(۴). شوری، ۵۲.

(۵). تغابن، ۸.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۱، ص: ۴۱

اطلاق نور بر قرآن ظاهرا به این لحاظ است که راه سعادت انسان را روشن و او را از حقایق هستی آگاه می‌سازد؛ هم‌چنین ممکن است به لحاظ حقیقت متعالی آن باشد که از سرچشمه بی‌نهایت نور، یعنی خدای متعال صادر شده و در صورتی که منظور از نور در آیه نور (مثل نوره) قرآن باشد، وجه اخیر مناسب‌تر است.

۳۰. بصائر

در آیات ذیل، کلمه بصائر به کار رفته است:

قَدْ جاءَکُمْ بَصائِرُ مِنْ رَبِّکُمْ؛ «۱» به تحقیق شما را بصیرتهایی از سوی خداوندگارتان آمد.

هذا بَصائِرُ مِنْ رَبِّکُمْ؛ «۲» این [معارف قرآنی] بصیرتهایی از سوی خداوندگارتان است.

هذا بَصائِرُ لِلنَّاسِ؛ «۳» این [معارف قرآنی] بصیرت‌هایی برای مردم است.

«بصائر» جمع بصیرت به معنای بینش است و بر چیزهایی مانند دلیل و پند که موجب بینش عقل و دل می‌شود نیز اطلاق می‌گردد. آیات قرآن به انسان امکان می‌دهد که راه راست را ببیند و آن را از چاه باز شناسد. چشم دل را بینا می‌سازد تا حقایق را با نور باطنی ببیند؛ ولی اگر کسی عناد ورزید و چشم خود را بست و نخواست از آن استفاده کند، نتیجه معکوس می‌گیرد؛ چنان‌که در ذیل آیه ۱۰۴ سوره انعام می‌فرماید:

فَمَنْ أَبْصَرَ فَلِنَفْسِهِ وَ مَنْ عَمِیَ فَعَلَیْها؛ پس هر کس چشم دل را [با قرآن] بینا سازد، به سود او، و هر کس خود را کور باطن کند، به زیان او است.

و مناسبت ابصار با بصائر روشن است.

در آیه ۴۴ سوره فصلت آمده است:

وَ الَّذِینَ لا یُؤْمِنُونَ فِی آذانِهِمْ وَقْرٌ وَ هُوَ عَلَیْهِمْ عَمًی؛ و کسانی که ایمان نمی‌آورند، در گوش‌هاشان سنگینی و قرآن بر آنان [سبب] کور باطنی است.

---

(۱). انعام، ۱۰۴.

(۲). اعراف، ۲۰۳.

(۳). جاثیه، ۲۰.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۱، ص: ۴۲

۳۱. هدی

در آیه ۱۱ سوره جاثیه: «هذا هدی»، ۱۸۵ بقره: «هدی للنّاس» ۱۵۷ انعام:

... فَقَدْ جاءَکُمْ بَیِّنَةٌ مِنْ رَبِّکُمْ وَ هُدیً ...؛ به تحقیق که شما را راه نمود و دلیلی روشن آمد.

۸۸ انعام و ۲۳ زمر:

ذلِکَ هُدَی اللَّهِ یَهْدِی بِهِ مَنْ یَشاءُ ...؛

آن [قرآن] رهنمود خداوند است که هر کس را می‌خواهد با آن راهنمایی می‌کند.

و در آیه ۱۳ سوره جن:

وَ أَنَّا لَمَّا سَمِعْنَا الْهُدی آمَنَّا بِهِ؛ و به راستی ما چون رهنمود [خدا] را شنیدیم، به آن ایمان آوردیم، واژه «هدی» به کار رفته است.

در آیات زیادی بعد از توصیف قرآن به «هدی» طوایف خاصی را به عنوان کسانی که مشمول هدایت قرآن و به وسیله آن رهنمون می‌شوند ذکر فرموده که در بحث شرایط بهره‌مندی از قرآن خواهد آمد.

در موارد ذیل نیز محتمل است که منظور از «الهدی» قرآن باشد: نساء، ۱۱۵؛ اعراف، ۱۹۳، ۱۹۸؛ توبه، ۳۳؛ اسراء، ۹۴؛ قصص، ۵۷؛ سبأ، ۳۲؛ محمد، ۲۵، ۳۲؛ فتح، ۲۸؛ نجم، ۲۳ و صف، ۹.

این وصف قرآن دلالت دارد بر این‌که انسان به طرف هدف و مقصدی در حرکت است و برای شناختن راهی که او را به هدف

برسانـد، به راهنما نیاز دارد. این وظیفه را قرآن به عهـده گرفته است؛ اما این‌که هـدف نهایی چیست و راه صـحیح آن کدام است و قرآن چگونه بشر را راهنمایی می‌کند، در بحث اهداف فعل خدا و اهداف قرآن بررسی خواهد شد.

۳۲. ذکر

کلمه «الذکر» در هشت مورد، بر قرآن اطلاق شده است: حجر، ۶، ۹؛ نحل، ۴۴؛ یس، ۱۱؛ ص، ۸؛ فصلت، ۴۱؛ قمر، ۲۵ و قلم، ۵۱.

خداوند، در آیه ۵۸ آل عمران می‌فرماید:

ذلِکَ نَتْلُوهُ عَلَیْکَ مِنَ الْآیاتِ وَ الذِّکْرِ الْحَکِیمِ؛ آن [حقایق] که بر تو تلاوت می‌کنیم، از آیات [الهی] و یادآوری با حکمت است.

در سه مورد احتمالا منظور از «الذکر» قرآن است: فرقان، ۱۸، ۲۹ و زخرف، ۵.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۱، ص: ۴۳

کلمه ذکر (بـدون الف و لام) نیز در سه مورد بر قرآن اطلاق شده است: یس، ۶۹؛ طه، ۹۹ و طلاق، ۱۰. در آیه ۴۹ سوره ص، آیه ۳ از سوره صافات و آیه ۵ از مرسلات احتمالا منظور از آن قرآن است.

در آیه ۵۰ انبیاء:

وَ هذا ذِکْرٌ مُبارَکٌ أَنْزَلْناهُ ...؛ و این [قرآن] یادآوری مبارکی است که فرو فرستادیم، ۱۰۴ یوسف، ۸۷ ص، ۲۷ تکویر:

إِنْ هُوَ إِلَّا ذِکْرٌ لِلْعالَمِینَ؛ و آن [قرآن] جز یادآوری برای جهانیان [چیز دیگری] نیست، ۵۲ قلم:

وَ ما هُوَ إِلَّا ذِکْرٌ لِلْعالَمِینَ ۴۴ زخرف:

وَ إِنَّهُ لَذِکْرٌ لَکَ وَ لِقَوْمِکَ؛ و راستی که آن [قرآن] یادآوری برای تو و مردم تو است، ۲۴ انبیاء:

هذا ذِکْرُ مَنْ مَعِیَ وَ ذِکْرُ مَنْ قَبْلِی؛ این یادآوری است برای کسانی که با من‌اند و کسانی که پیش از من بوده‌اند.

و در آیه ۸ سوره ص:

بَلْ هُمْ فِی شَکٍّ مِنْ ذِکْرِی؛ بلکه آنان درباره یاد و پند [قرآن] من دو دلند واژه «ذکر» آمده که منظور، قرآن است.

احتمالاـ مصـداق «ذکری» در آیات ۱۰۱ کهف، ۱۲۴ طـه و ۱۱۰ مؤمنـون و «ذکر ربهـم» در آیـه ۴۲ انبیـاء و «ذکر الرحمـن» در ۳۶ زخرف، و «ذکرنا» در ۲۸ کهف و ۲۹ نجم، و «ذکرهم» مکرر در آیه ۷۱ مؤمنون، قرآن است.

خداوند، در آیه ۱۰ سوره انبیاء می‌فرماید:

لَقَدْ أَنْزَلْنا إِلَیْکُمْ کِتاباً فِیهِ ذِکْرُکُمْ ...؛

به تحقیق کتابی به سوی شما فرو فرستادیم که در آن یادآوری [برای] شماست.

و در اوّل سوره ص نیز می‌فرماید:

ص* وَ الْقُرْآنِ ذِی الذِّکْرِ؛ سوگند به قرآن یادآور.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۱، ص: ۴۴

۳۳. ذکری

در آیات ذیل، واژه «ذکری» بر قرآن اطلاق شده است:

إِنْ هُوَ إِلَّا ذِکْرَی لِلْعالَمِینَ؛ «۱» آن [قرآن] جز یادآوری برای جهان [چیز دیگری] نیست.

وَ ذِکْرَی لِلْمُؤْمِنِینَ؛ «۲» و یادآوری برای مؤمنان است.

وَ جاءَکَ فِی هـذِهِ الْحَقُّ وَ مَوْعِظَةٌ وَ ذِکْری لِلْمُؤْمِنِینَ؛ «۳» و تو را در این [قرآن با داستان‌ها سخن] حق و پند و یادآوری برای مؤمنان آمد.

إِنَّ فِی ذلِکَ لَرَحْمَةً وَ ذِکْری لِقَوْمٍ یُؤْمِنُونَ؛ «۴» به راستی در آن [قرآن] برای مردمی که ایمان می‌آورند رحمت و یادآوری است.

۳۴. تذکره

در آیه ۳ طه:

إِلَّا تَذْکِرَةً لِمَنْ یَخْشی؛ [قرآن را فرو نفرستادیم] مگر به منظور پند و یادآوری برای کسانی که بیمناکند.

۴۸ حاقه:

وَ إِنَّهُ لَتَذْکِرَةٌ لِلْمُتَّقِینَ؛ و راستی که قرآن پند و یادآوری برای پرهیزکاران است.

۱۹ مزمل و ۲۹ دهر:

إِنَّ هـذِهِ تَـذْکِرَةٌ فَمَـنْ شـاءَ اتَّخَـذَ إِلی رَبِّهِ سَبِیلًا؛ به راستی که قرآن پند و یادآوری است؛ پس هر کس که خواهد راهی به سوی خداوندگارش برگزیند [به آن روی آورد].

۵۴ مدثر:

کَلَّا إِنَّهُ تَذْکِرَةٌ؛ نه چنین نیست؛ به راستی که قرآن پند و یادآوری است.

۱۱ عبس:

کَلَّا إِنَّها تَذْکِرَةٌ؛ چنین نیست، قرآن پند و یادآوری است.

---

(۱). انعام، ۹۰.

(۲). اعراف، ۲.

(۳). هود، ۱۲۰.

(۴). عنکبوت، ۵۱.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۱، ص: ۴۵

و ۴۹ سوره مدثر:

فَما لَهُمْ عَنِ التَّذْکِرَةِ مُعْرِضِینَ؛ پس ایشان را چه شده است که از پند و یادآوری [قرآن] روی گردانند؟

«تذکره»، برای قرآن به کار رفته است.

«ذکر» به معنای یاد کردن و به یاد داشتن است و به معنای به زبان آوردن نام یا سخن گفتن درباره کسی نیز به کار می‌رود (چون لازم غالبی یاد کردن کسی، به زبان آوردن نام او است) و به معنای صیت و آوازه و شرف نیز استعمال می‌شود. واژه ذکر بر چیزی که موجب یادآوری و عبرت و پند گرفتن شود نیز اطلاق می گردد. ذکری و تذکره نیز از همین مادّه و به معنای یادبود و یادآوری است.

اطلاق ذکر بر قرآن یا به این مناسبت است که مردم را به یاد خدا (یا همه آن‌چه را که باید به یاد داشته باشند) می‌اندازد، یا به جهت یادآوری و نقل داستان پیشینیان یا مواعظ و اندرزهای آنان است. اگر تقابل آن را با غفلت در نظر بگیریم و به آیاتی که منشأ سقوط و شقاوت انسان را غفلت می‌داند، توجه کنیم:

... أُولئِکَ کَالْأَنْعامِ بَلْ هُمْ أَضَلُّ أُولئِکَ هُمُ الْغافِلُونَ؛ «۱» آنان چون چارپایانند؛ بلکه از چارپایان گمراه‌ترند، آنان [در واقع] همان

بی‌خبرانند.

اهمیت این وصف قرآن به خوبی ظاهر می‌شود. توضیح آن‌که انسان در آغاز زندگی، مانند حیوانات تابع غرایز و امیال نفسانی است و تمام همّت او صرف ارضای آن‌ها می‌شود و افراد، معمولاً- توجهی به راز آفرینش خود و هدف نهایی زندگی ندارند و درک‌های فطری و حضوری ایشان نیز مبهم و ناآگاهانه است. تعبیری که از این حالت حکایت می‌کند، همان غفلت است، و نخستین هدف پیامبران و کتاب‌های آسمانی این است که بشر را از این حالت خارج سازند و به فکر و اندیشه وا دارند و به آگاهی و هشیاری و بیداری برسانند: «لیستأدوهم میثاق فطرته و یذکّروهم منسیّ نعمته» «۲» به عبارت دیگر، او را از مرز حیوانیت گذرانده، وارد قلمرو انسانیت کنند؛ بر این اساس می‌توان گفت که قرآن شریف هم به همین مناسبت، ذکر نامیده شده است:

---

(۱). اعراف، ۱۷۹.

(۲). [خداوند، پیغمبران خود را بر انگیخت] تا عهد و پیمان الهی را که فطری آنان بود، از آنان طلب و نعمت فراموش شده را یادآوریشان کنند. (رضی موسوی، شریف محمد؛ همان، خطبه اوّل، ص ۳۳)

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۱، ص: ۴۶

وَ لَقَدْ یَسَّرْنَا الْقُرْآنَ لِلذِّکْرِ فَهَلْ مِنْ مُدَّکِرٍ؛ «۱» و ما به تحقیق قرآن را برای پند گرفتن آسان ساختیم. پس آیا پند پذیری هست؟

۳۵. موعظه

در آیات ۱۳۸ آل عمران و ۳۴ نور آمده است:

وَ مَوْعِظَةٌ لِلْمُتَّقِینَ؛ و پندی برای پرهیزکاران است.

خداوند متعال در آیه ۵۷ یونس می‌فرماید:

یا أَیُّهَا النَّاسُ قَدْ جاءَتْکُمْ مَوْعِظَةٌ مِنْ رَبِّکُمْ؛ ای مردم! به تحقیق شما را از سوی خداوندگارتان پندی آمد.

و در آیه ۱۲۰ هود نیز می‌فرماید:

وَ جاءَکَ فِی هذِهِ الْحَقُّ وَ مَوْعِظَةٌ وَ ذِکْری لِلْمُؤْمِنِینَ؛ «موعظه» اسم مصدر از وعظ و به معنای پند و اندرز است و بر حادثه‌ای که موجب عبرت گردد نیز اطلاق می‌شود؛ مانند آیه ۶۶ سوره بقره:

فَجَعَلْناها نَکالًا لِما بَیْنَ یَدَیْها وَ ما خَلْفَها وَ مَوْعِظَةً لِلْمُتَّقِینَ؛ پس [مسخ] آن [گروه از یهودیان] را عبرتی برای معاصران و آیندگان آنان و پندی برای پرهیزکاران قرار دادیم.

موعظه، در حقیقت عبارت است از چیزی که موجب رقّت و نرمی دل می‌شود؛ آن را به سوی خدا و پذیرفتن حق مایل ساخته، از سرکشی، طغیان، تمرّد و عصیان باز می‌دارد؛ بنابراین نه تنها برای فهماندن مطلب، بلکه برای تأثر قلب و رام شدن آن انجام می‌گیرد؛ به عبارت دیگر سر و کار آن با دل است نه با عقل.

۳۶ تا ۳۹. بشیر، بشری، نذیر، عذر و نذر

در آیه ۴ سوره فصلت آمده است:

بَشِیراً وَ نَذِیراً فَأَعْرَضَ أَکْثَرُهُمْ فَهُمْ لا یَسْمَعُونَ؛ [قرآن کتابی است] بشارت و بیم‌دهنده؛ پس بسیاری از آنان روی گرداندند و در نتیجه حرف شنوی ندارند.

(۱). قمر، ۱۷.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۱، ص: ۴۷

احتمالاـ منظور از «نـذیر» در آیـات ۱ فرقـان، ۵۶ نجـم و ۳۶ مـدّثر نیز قرآن اسـت. در آیـات ۹۷ بقره، ۸۹، ۱۰۲ نحل، ۲ نمـل و ۱۲ احقاف، عنوان قرآن مجید با «بشری» توصیف شده است.

خداونـد در آیه ۶ مرسـلات می‌فرمایـد: فَالْمُلْقِیاتِ ذِکْراً عُـذْراً أَوْ نُـذْراً؛ پس سوگنـد به فرشـتگان القا کننده آیات پندآموز قرآن، به منظور آن‌که پوزش یا بیمی باشد.

«بشری» مانند بشارت و به معنای مژده و خبر شادی بخش است و آورنده آن را بشیر می گویند.

«انذار» خبر دادن از چیز ترس آوری است که بتوان از آن، تحفظ و خود نگه‌داری کرد.

«نـذیر» به معنای انـذار و نیز به معنای منـذر (بیم دهنـده) اسـتعمال می‌شود و گاهی بر متعلق انـذار (آن‌چه بایـد از آن بیم داشت) نیز اطلاق می گردد. نذر بر وزن قفل نیز مصدر و به معنای انذار است.

اطلاق بشیر و نذیر بر قرآن بدین لحاظ است که خبرهای شاد کننده برای اهل ایمان و اطاعت، و خبرهای ترس آور برای اهل کفر و عصیان را در بردارد. این اوصاف، از این نظر اهمیت دارد که انگیزه فعالیت‌های انسان، ترس و امید است و فقط شناختن حق و باطل برای انگیزش او کـافی نیسـت؛ البته منشـأ ترس، گـاهی آلام و رنـج‌های زودگـذر مـادّی، گـاهی عـذاب و شـکنجه ابـدی و گـاهی محرومیت از وصـال محبوب سـرمدی است؛ چنـان‌که منشـأ امیـد، گاهی لـذت‌ها و منافع دنیایی، گاهی نعمت‌های جاودانی و گاهی قرب و رضوان الهی است. «۱» مردمی که هنوز به آخرت و جهان ابـدی ایمان نیاورده‌اند، ترسـشان از محرومیت مادّی و امیدشان به منافع دنیایی است و ضـعفا و متوسـطان از مؤمنان، ترسشان از عذاب دوزخ و امیدشان به بهشت برین است، و مؤمنان کامل، ترسشان به جهت دوری از خدا و امیدشان به خشنودی و نزدیکی او است.

(۱). امام صادق علیه السّلام فرمود: «انّ العباد ثلاثه قوم عبـدوا اللّه عزّ و جلّ خوفا فتلک عبادهٔ العبید و قوم عبدوا اللّه تبارک و تعالی طلب الثّواب فتلـک عبـادهٔ الاـجراء و قوم عبـدوا اللّه عزّ و جـلّ حبّـا فتلـک عبادهٔ الاحرار». «به راستی که بنـدگان خـدا سه گروهنـد: گروهی که خدا را از ترس می‌پرستند که آن پرسـتش بردگان است و گروهی که خداوند را برای دستیابی به پاداش می‌پرسـتند که عبادتشـان عبـادت مزدوران اسـت و گروهی کـه خـدا را از روی محبـت و عشـق می‌پرسـتند که عبادتشـان عبـادت آزادگـان است». (مجلسی، محمد باقر؛ بحار الانوار؛ چ ۲. تهران: المکتبهٔ الاسلامیهٔ، ۱۳۶۴، ج ۷۰، ص ۲۵۵.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۱، ص: ۴۸

قرآن شـریف، دارای همه گونه انذار و تبشـیر در خور هر دسته از مردم است؛ از این رو در این باب، جامع‌ترین برنامه تربیتی را برای طبقـات مختلف مردم که دارای اسـتعداد، بینش و همت‌هـای متفـاوت هسـتند، در بر دارد و هر کسـی را بـا بیـانی که در خور فهم و استعدادش باشد، به سوی کمال و سعادت سوق می‌دهد.

«عـذر» مصدر، و به معنای عذر آوردن و معذور داشـتن آمده است. «۱» مقصود از اطلاق عـذر بر قرآن، آن است که خداونـد با فرو فرسـتادن قرآن اتمام حجت می کنـد یا برای بنـدگان با ایمان خویش، عذری قرار داده که با عمل به آن، در پیشـگاه خداوند معذور خواهـد بود. اتمام حجت، یکی از اهـداف قرآن و به طور کلی یکی از اهداف ارسال رسل و انزال کتب آسـمانی است که در بحث اهـداف قرآن به آن خواهیم پرداخت. عـذر بودن عمل به دسـتورهای الهی نیز بـدان جهت است که هیـچ کس نمی‌توانـد- چنان‌که باید- حق خداوندی را ادا کند. «۲»

۴۰. شفاء

این کلمه در سه مورد به صورت نکره در قرآن کریم اطلاق شده است:

خداوند در آیه ۵۷ سوره یونس می‌فرماید:

یا أَیُّهَا النَّاسُ قَدْ جاءَتْکُمْ مَوْعِظَةٌ مِنْ رَبِّکُمْ وَ شِفاءٌ لِما فِی الصُّدُورِ ...؛

ای مردم! به تحقیق از سوی خداوندگارتان پند و بهبودی بخش بیماری‌های درون برایتان آمد.

در آیه ۸۲ اسراء نیز می‌فرماید:

وَ نُنَزِّلُ مِنَ الْقُرْآنِ ما هُوَ شِفاءٌ وَ رَحْمَةٌ لِلْمُؤْمِنِینَ؛ و از قرآن آنچه که بهبودی بخش و رحمت برای مؤمنان است فرو فرستادیم.

و در آیه ۴۴ فصّلت چنین آمده است:

قُلْ هُوَ لِلَّذِینَ آمَنُوا هُدیً وَ شِفاءٌ؛ [ای پیامبر!] بگو آن [قرآن] برای کسانی که ایمان آوردند، رهنمود و بهبودی‌بخش است.

---

(۱). برخی نیز عذر و نذر را جمع عذیر و نذیر دانسته‌اند.

(۲). در روایت نبوی آمده است: «ما عبدناک حق عبادتک و ما عرفناک حق معرفتک؛ بار خدایا! چنان‌که شایسته پرستش تو است، تو را عبادت نکردیم و چنان که شایسته معرفت تو است، تو را نشناختیم» (مجلسی، محمد باقر؛ همان، ج ۱۷، ص ۲۳).

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۱، ص: ۴۹

«شفاء» (به کسر شین) مصدر و به معنای بهبود بخشیدن از بیماری و درمان کردن آن است و به عنوان اسم مصدر، به معنای بهبودی و درمان نیز استعمال و بر دارو و چیزی که موجب بهبودی می‌شود نیز اطلاق می‌شود.

اطلاق شفاء بر قرآن مجید، از قسم سوم و به لحاظ درمان کردن بیماری‌های معنوی انسان است؛ چنان‌که در آیه ۵۷ یونس به آن تصریح شده است. اختصاص این واژه به مؤمنان در دو آیه دیگر به لحاظ تأثیر فعلی آن است؛ مانند اختصاص دادن هدایت قرآن به «متقین» و «محسنین» و ... که در بعضی از آیات آمده است.

روشن است که شفاء بودن قرآن برای امراض معنوی انسان، به معنای عدم صحت استشفا به آیات شریف برای امراض بدنی نیست؛ چنان‌که صحت استشفا برای امراض بدنی- آن‌گونه که از روایات مبارک استفاده می‌شود- دلیل تعمیم معنای ظاهر این آیات (به حسب استعمال متعارف) به استشفا برای امراض بدنی نیست؛ زیرا ممکن است از قبیل بطن یا نوع دیگری از استفاده باشد.

۴۱. رحمت

در آیات ذیل، رحمت بر قرآن اطلاق شده است:

فَقَدْ جاءَکُمْ بَیِّنَةٌ مِنْ رَبِّکُمْ وَ هُدیً وَ رَحْمَةٌ؛ «۱» به تحقیق شما را دلیلی روشن از خداوندگارتان و رهنمود و رحمت فرا رسید.

هُدیً وَ رَحْمَةً لِقَوْمٍ یُؤْمِنُونَ؛ «۲» رهنمود و رحمتی است برای مردمی که ایمان می‌آورند.

هُدیً وَ رَحْمَةٌ لِقَوْمٍ یُؤْمِنُونَ؛ «۳» رهنمود و رحمتی است برای مردمی که ایمان می‌آورند.

وَ رَحْمَةٌ لِلْمُؤْمِنِینَ؛ «۴» و رحمتی برای مؤمنان است.

هُدیً وَ بُشْری لِلْمُسْلِمِینَ؛ «۵» و رهنمود و رحمتی برای مسلمانان است.

---

(۱). انعام، ۱۵۷.

(۲). اعراف، ۵۲؛ یوسف، ۱۱۱؛ نحل، ۶۴.

(۳). اعراف، ۲۰۳.

(۴). یونس، ۵۷؛ اسراء، ۸۲؛ نمل، ۷۷.

(۵). نحل، ۸۹.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۱، ص: ۵۰

هُدیً وَ رَحْمَةً لِلْمُحْسِنِینَ؛ «۱» و رهنمود و رحمتی برای نیکوکاران است.

وَ هُدیً وَ رَحْمَةٌ لِقَوْمٍ یُوقِنُونَ؛ و رهنمود و رحمتی برای مردمی که اهل یقین‌اند.

در آیه ۵۱ سوره عنکبوت و ۶ سوره دخان نیز تعبیر «رحمة» در مورد نزول قرآن به کار رفته که ظاهرا صفت قرآن است.

اطلاق رحمت بر قرآن بدان جهت است که از یک سو با هدایت انسان‌ها و در اختیار قرار دادن بینش‌های ضروری برای رسیدن به سعادت واقعی، رحمتی عام برای همه اصناف انسان‌ها فراهم می‌سازد و از سوی دیگر برای اصناف ویژه انسان‌ها که به این بینش‌ها و راهنمایی‌ها تن می‌دهند، رحمت خاص الهی را به ارمغان می‌آورد؛ بنابر این، اختصاص دادن رحمت قرآن به مؤمنان، محسنان، مسلمانان، قوم یوقنون و قوم یؤمنون که در آیات آمده، به لحاظ آن است که گروه‌های یاد شده از مواهب آن بهره‌مند می‌شوند و با عمل به آن، در طول سیر تکاملی خود به سوی سعادت، فلاح و قرب به خدا، مشمول رحمت خاصه الهی می‌شوند.

۴۲. وحی

کلمه وحی در دو آیه بر قرآن اطلاق شده است:

إِنْ هُوَ إِلَّا وَحْیٌ یُوحی؛ «۲» آن [قرآن] تنها معارفی وحیانی است که [به پیامبر] وحی می‌شود.

قُلْ إِنَّما أُنْذِرُکُمْ بِالْوَحْیِ؛ «۳» بگو همانا شما را با وحی بیم و هشدار می‌دهم.

«وحی» در اصل به معنای سرعت و «امر وحیّ» به معنای امر سریع آمده است. از آن جا که فهماندن با رمز و اشاره، سریع صورت می‌گیرد، در مورد آن «وحی» به کار می‌رود؛ سپس کلمه وحی تعمیم یافته و به هر نوع فهماندن پنهانی، خواه پنهان بودنش به علت صوت مخفی و خواه نحوه بیان مطلب با رمز و اشاره باشد، وحی اطلاق شده است.

در اصطلاح دانشمندان اسلامی، وحی به معنای القای مطلبی از سوی خداوند متعال به پیامبران است؛ خواه با واسطه و خواه بی‌واسطه باشد؛ اعم از آن‌که دیگران بشنوند یا نشنوند و خواه از طریق مکتوبی باشد که پیامبران ببینند یا مطلبی باشد که به قلبشان الهام شود و چه در خواب صورت گیرد یا در بیداری.

---

(۱). لقمان، ۳.

(۲). نجم، ۴.

(۳). انبیاء، ۴۵.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۱، ص: ۵۱

در قرآن مجید، وحی به معنای وسیع لغوی آن و در مورد غیر انسان و انسان‌هایی که پیامبر نبوده‌اند، به کار رفته است؛ مانند: قصص، ۷؛ انفال، ۱۲؛ نحل، ۶۸ و زلزال، ۵. اطلاق وحی بر قرآن به لحاظ آن است که پیامبر، معارف قرآن را از سوی خداوند به صورتی که برای دیگران غیر محسوس و از نوعی خفا برخوردار است، دریافت می‌کند.

تعبیرات دیگری در قرآن شریف وجود دارد که بر این کتاب عزیز قابل انطباق است؛ ولی چون با صراحت بر آن اطلاق نشده، از

ذکر آن‌ها در شمار عناوین قرآن خودداری می کنیم. این موارد عبارتند از:

«خیر» ما یَوَدُّ الَّذِینَ کَفَرُوا مِنْ أَهْلِ الْکِتابِ وَ لَا الْمُشْرِکِینَ أَنْ یُنَزَّلَ عَلَیْکُمْ مِنْ خَیْرٍ مِنْ رَبِّکُمْ؛ «۱» کسانی از اهل کتاب که کافر شدند و نیز مشرکان، خوش ندارند از سوی خداوندگارتان خیری بر شما فرود آید.

وَ قِیلَ لِلَّذِینَ اتَّقَوْا ما ذا أَنْزَلَ رَبُّکُمْ قالُوا خَیْراً؛ «۲» و [هنگامی که] به کسانی که پرهیزکاری کردند گفته شود: خداوندگارتان چه فرو فرستاده است؟ می گویند خیر و نیکی.

«روح» وَ کَذلِکَ أَوْحَیْنا إِلَیْکَ رُوحاً مِنْ أَمْرِنا؛ «۳» وبدین‌سان از فرمان خویش روحی را به تو وحی کردیم.

«حبل اللّه» وَ اعْتَصِمُوا بِحَبْلِ اللَّهِ جَمِیعاً وَ لا تَفَرَّقُوا؛ «۴» و همگان به ریسمان الهی چنگ زنید و پراکنده نشوید.

«امر اللّه» ذلِکَ أَمْرُ اللَّهِ أَنْزَلَهُ إِلَیْکُمْ ...؛ «۵» آن فرمان خداست که به سوی شما فرو فرستاده است.

عناوین دیگری نیز وجود دارد که بر بخشی از قرآن اطلاق شده است؛ مانند «امّ الکتاب» در

---

(۱). بقره، ۱۰۵.

(۲). نحل، ۳۰.

(۳). شوری، ۵۲.

(۴). آل عمران، ۱۰۳.

(۵). طلاق، ۵.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۱، ص: ۵۲

آیه ۷ آل عمران:

مِنْهُ آیاتٌ مُحْکَماتٌ هُنَّ أُمُّ الْکِتابِ؛ بخشی از قرآن آیات محکم است. آن‌ها مرجع کتاب [آیات دیگر قرآن] هستند.

ب) عناوین تبعی

اشاره

مقصود از عناوین تبعی، واژه‌هایی هستند که صفت واژه دیگری قرار گرفته و به تبع آن واژه دیگر و همراه با آن، بر قرآن اطلاق شده‌اند.

۱. علیّ

این تعبیر فقط یک بار در مورد قرآن کریم به کار رفته است:

وَ إِنَّهُ فِی أُمِّ الْکِتابِ لَدَیْنا لَعَلِیٌّ حَکِیمٌ؛ «۱» و به راستی که قرآن، در کتاب مادر [ام الکتاب] نزد ما والا و مستحکم است.

«علیّ» صفت مشبهه از علوّ به معنای بلندی و والایی است و در امور حسی و اعتباری و معنوی به کار می‌رود. استعمال آن در مورد قرآن به خودی خود می‌تواند به معنای اعتباری «بلند مرتبه و شریف» باشد؛ ولی با توجه به ظرف‌هایی که در آیه پیش گفته برای آن ذکر شده، (فی امّ الکتاب لدینا) باید گفت: قرآن، به لحاظ مقام معنوی حقیقت آن، در لوح محفوظ و نزد خدای متعال است؛ نه آن‌چه نقش بسته بر کاغذ و ادا شونده با الفاظ و نزد ماست.

۲. حکیم

لفظ «الحکیم» در چهار آیه، به صورت صفت برای قرآن مجید آمده است:

ذلِکَ نَتْلُوهُ عَلَیْکَ مِنَ الْآیاتِ وَ الذِّکْرِ الْحَکِیمِ؛ «۲» الم تِلْکَ آیاتُ الْکِتابِ الْحَکِیمِ؛ «۳» الم. آن آیات کتاب با حکمت است.

در آیه ۴ سوره زخرف، به صورت نکره آمده است:

«و انه فی امّ الکتاب لدینا لعلیّ حکیم.»

---

(۱). زخرف، ۴.

(۲). آل عمران، ۵۸.

(۳). یونس، ۱؛ لقمان، ۲.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۱، ص: ۵۳

«حکیم» به معنای صاحب حکمت است و توصیف قرآن به آن به سبب اشتمال این کتاب عزیز بر معارف یقینی (حکمت نظری) یا دستورهای حکیمانه (حکمت عملی) و یا هر دوی آن‌ها است.

احتمال دیگر در معنای حکیم این است که محکم، به معنای متقن و غیر قابل تردید و نقض باشد؛ چنان‌که در آیه اوّل از سوره هود می‌فرماید:

کِتابٌ أُحْکِمَتْ آیاتُهُ؛ «۱» کتابی که آیاتش استحکام یافته است.

در توجیه اطلاق حکیم به معنای محکم به قرآن، عدم اختلاف و تناقض، و نسخ ناشدنی بودن یا محفوظ بودن آن از تغییر و تحریف لحاظ شده است.

با توجه به این‌که احتمال دارد در آیه اخیر (زخرف، ۴) منظور، مرتبه وجود بسیط قرآن قبل از نزول به این جهان باشد، مجموع احتمالات درباره حکیم به سه احتمال می‌رسد:

۱. حکیم، یعنی با حکمت؛ ۲. حکیم، یعنی محکم و متقن؛ ۳. حکیم، یعنی دارای حقیقت بسیط بودن. احتمال اخیر در آیه ۴ زخرف، با توجه به ظرف‌های «فی ام الکتاب» و «لدینا» روشن‌تر است.

احتمالات دیگری نیز ذکر شده که چندان حایز اهمیت نیست؛ از جمله آن‌که منظور از حکیم، حاکم بین حق و باطل یا حاکم به حلال و حرام یا حاکم به بهشت و دوزخ (برای مطیع و عاصی) باشد.

۳. عظیم

این کلمه فقط در یک مورد، برای قرآن صفت واقع شده و آن در آیه ۸۷ سوره حجر است که می‌فرماید:

وَ لَقَدْ آتَیْناکَ سَبْعاً مِنَ الْمَثانِی وَ الْقُرْآنَ الْعَظِیمَ؛ و به تحقیق به تو «سبع مثانی» و قرآن بزرگ را دادیم.

«عظیم» صفت مشبهه و به معنای بزرگ است. گویا ریشه آن عظم به معنای استخوان باشد و به لحاظ آن که بزرگی موجودات استخوان‌دار، به بزرگی استخوان آنان بستگی دارد و «عظم الشیء» به معنای بزرگ شدن استخوان آن است، عظمت، به معنای مطلق بزرگی تعمیم داده

---

(۱). بیان دیگری از «احکام آیات» که در این آیه شریف مطرح شده، در مبحث نزول تدریجی قرآن خواهد آمد.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۱، ص: ۵۴

شده است. «۱». این واژه ابتدا در اشیای حسی و سپس در امور اعتباری و معنوی به کار رفته است. توصیف قرآن شریف به «عظیم»، هم به لحاظ حقیقت آن که مرتبه‌ای از علم الهی است و هم به لحاظ اهمیتش در تکامل انسان است.

۴. ثقیل

واژه ثقیل فقط در آیه ۵ مزّمل در وصف قرآن آمده که می‌فرماید:

إِنَّا سَنُلْقِی عَلَیْکَ قَوْلًا ثَقِیلًا؛ به راستی که بر تو گفتاری گران و سنگین می‌افکنیم.

«ثقیل» به معنای سنگین و طبق ظاهر آیه شریف، وصف بخش اعظم قرآن است که تا آن زمان نازل نشده بود و سنگین بودن آن به جهت وظیفه طاقت‌فرسایی است که به عهده پیامبر اکرم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم می‌گذارد یا به لحاظ معارف بلندی است که تحمل آن سنگین است.

۵. کریم

این کلمه نیز فقط در یک مورد، وصف قرآن مجید واقع شده و آن آیه ۷۷ سوره واقعه است که می‌فرماید:

إِنَّهُ لَقُرْآنٌ کَرِیمٌ؛ به راستی که آن [کتاب] قرآن ارجمند است.

«کریم» به معنای پرارزش، ارجمند و گرامی است و موارد کاربرد وسیعی دارد؛ به‌گونه‌ای که از جماد و نبات گرفته تا انسان و ملک و حتی ذات اقدس الهی به آن، وصف می‌شود. و توصیف قرآن به لحاظ مقام والا و ارجمندش نزد پروردگار و فراوانی خیرات و برکات آن برای مردم است.

۶. مجید

این صفت در دو مورد در وصف قرآن آمده است:

ق وَ الْقُرْآنِ الْمَجِیدِ؛ «۲» ق. سوگند به قرآن پربرکت.

---

(۱). ر. ک: راغب اصفهانی، ابوالقاسم؛ حسین؛ معجم مفردات الفاظ القرآن؛ چ ۱. بیروت: مطبعهٔ التقدم العربی، ۱۳۹۲.

(۲). ق، ۱.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۱، ص: ۵۵

بَلْ هُوَ قُرْآنٌ مَجِیدٌ؛ «۱» بلکه آن قرآن پربرکت است.

گویا اصل معنای «مجید» وسعت است و توصیف ذات اقدس الهی به آن به لحاظ وسعت رحمت وجود او و نکته توصیف قرآن به مجید، وسعت برکات آن است.

۷. مبارک

این کلمه در چهار مورد در وصف قرآن آمده است:

وَ هذا کِتابٌ أَنْزَلْناهُ مُبارَکٌ؛ «۲» و این کتاب با برکتی است که آن را فرو فرستادیم.

كِتابٌ أَنْزَلْناهُ إِلَيْكَ مُبارَكٌ؛ «۳» وَ هذا ذِكْرٌ مُبارَكٌ أَنْزَلْناهُ؛ «۴» و این پند و یادآوری مبارکی است که فرو فرستادیم.

«مبارک» اسم مفعول از بارک است که هم متعدی به کار رفته و هم با «فی» و «علی» متعدی می‌شود و در وصف اشخاص، اشیا و زمان و مکان به کار می‌رود؛ مانند:

وَ جَعَلَنِی مُبارَكاً؛ «۵» مرا مبارک قرار داد.

شَجَرَةٍ مُبارَكَةٍ؛ «۶» و درختی با برکت.

فِی لَيْلَةٍ مُبارَكَةٍ؛ «۷» در شبی با برکت.

فِی الْبُقْعَةِ الْمُبارَكَةِ؛ «۸» در قطعه [سرزمین] با برکت.

معنای آن با برکت، و اصل معنای برکت، ثبوت است. «برکه» به مکانی گفته می‌شود که آب در آن جمع شده (از جریان افتاده و ثابت شده) باشد و برکت، یعنی خیر ثابت. قرآن به مبارک وصف می‌شود؛ چرا که منبع و مجمع خیرات ثابت بی‌شماری است.

---

(۱). بروج، ۲۱.

(۲). انعام، ۹۲ و ۱۵۵.

(۳). ص، ۲۹. قرآن‌شناسی(مصباح) ج۱ ۵۵ ۷. مبارک ..... ص : ۵۵

(۴). انبیا، ۵۰.

(۵). مریم، ۳۱.

(۶). نور، ۳۵.

(۷). دخان، ۳.

(۸). قصص، ۳۰.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۱، ص: ۵۶

۸. عزیز

این کلمه فقط در آیه ۴۱ سوره فصّلت در وصف قرآن آمده است:

وَ إِنَّهُ لَكِتابٌ عَزِيزٌ لا يَأْتِيهِ الْباطِلُ مِنْ بَيْنِ يَدَيْهِ وَ لا مِنْ خَلْفِهِ؛ و راستی که آن [قرآن] کتابی نفوذ ناپذیر است که باطل به هیچ وجه به آن روی نمی‌آورد.

گویا ریشه آن از «ارض عزاز» به معنای زمین سخت، گرفته شده و به معنای دشوار، نیرومند، غالب و شکست ناپذیر به کار می‌رود. در این جا ظاهرا منظور معنای اخیر و مؤید آن، جمله «لایاتیه الباطل ...» است.

۹ و ۱۰. قیّم و غیر ذی عوج

هر یک از این دو وصف نیز فقط در یک آیه، در وصف قرآن آمده است:

وَ لَمْ يَجْعَلْ لَهُ عِوَجاً قَيِّماً؛ «۱» و برای آن [قرآن] کژی قرار نداد؛ مستقیم و بدون انحراف.

قُرْآناً عَرَبِيًّا غَيْرَ ذِی عِوَجٍ؛ «۲» قرآنی عربی بدون کژی و انحراف.

«قیّم» از مادّه قیام به معنای راست ایستادن است و هر گاه با حرف جر متعدی شود، معنای برپاکردن، مراقبت و حفظ نمودن را دارد.

قیّم طفل، کسی است که کارهای او را انجام می‌دهد و منافعش را حفظ می‌کند. گاهی قیّم از قیمت گرفته می‌شود و به معنای ارزشمند است.

در آیه کهف ظاهرا به معنای مستقیم و بدون انحراف و اعوجاج، و تقریبا معادل با «غیر ذی عوج» است و جمله «و لم یجعل له عوجا»، آن را تأیید و تفسیر می‌کند. در سوره بیّنه، آیه ۳ (فیها کتب قیّمه) قیم، به معنای ارزشمند بر قرآن اطلاق شده است.

۱۱ و ۱۲. تصدیق و مصدّق

خداوند متعال، در آیات ذیل، تصدیق و مصدّق را برای قرآن به کار برده است:

وَ لکِنْ تَصْدِیقَ الَّذِی بَیْنَ یَدَیْهِ ...؛ «۳»

بلکه تصدیق کننده [و گواه درستی] کتاب‌های پیش از آن است.

---

(۱). کهف، ۱ و ۲.

(۲). زمر، ۲۸.

(۳). یونس، ۳۷ و یوسف، ۱۱۱.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۱، ص: ۵۷

مُصَدِّقٌ لِما مَعَهُمْ؛ «۱» تصدیق کننده آن چه نزد یهودیان است.

وَ هذا کِتابٌ مُصَدِّقٌ؛ «۲» و این کتابی تصدیق کننده است.

مُصَدِّقاً لِما مَعَکُمْ؛ «۳» تصدیق کننده آن چه نزد شماست.

مُصَدِّقاً لِما مَعَهُمْ؛ «۴» مُصَدِّقاً لِما بَیْنَ یَدَیْهِ؛ «۵» در همه این موارد منظور این است که قرآن شریف، نزول کتاب‌های پیشین (تورات و انجیل) را از طرف خدای متعال تصدیق می‌کند؛ البته روشن است که لازمه آن، تصدیق همه محتویات کتاب‌هایی که امروز به نام تورات و انجیل نامیده می‌شوند، نیست. «۶»

۱۳. مهیمن

این کلمه فقط در آیه ۴۸ مائده در وصف قرآن آمده است:

مُصَدِّقاً لِما بَیْنَ یَدَیْهِ مِنَ الْکِتابِ وَ مُهَیْمِناً عَلَیْهِ؛ در حالی که تصدیق کننده کتابهای پیشین و مشرف بر آنان است.

واژه «مهیمن» از «هیمن علی کذا» به معنای «صار قیّما و حافظا علیه» گرفته شده است. برخی ریشه اصلی آن را «ایمن» به معنای «صار رقیبا و شاهدا» دانسته‌اند. در هر حال، نوعی تسلط و اشراف در این واژه لحاظ و بدان جهت بر قرآن اطلاق شده که این کتاب بر سایر کتاب‌های آسمانی اشراف و سیطره دارد و در نتیجه می‌تواند بعضی از احکام آن‌ها را نسخ و بعضی دیگر را امضا و تثبیت کند؛ البته از اطلاق این واژه بر قرآن نمی‌توان نتیجه گرفت که این کتاب، کلیه احکام و معارف کتاب‌های آسمانی پیشین را در بر دارد.

۱۴. فصل

این صفت فقط در آیه ۱۳ طارق به کار رفته است:

(۱). بقره، ۸۹.

(۲). انعام، ۹۲.

(۳). بقره، ۴۱ و نساء، ۴۷.

(۴). بقره، ۹۱.

(۵). بقره، ۹۷؛ آل عمران، ۳؛ مائده، ۴۷؛ فاطر، ۳۱ و احقاف، ۳۰.

(۶). در بحث دلایل از سوی خدا بودن قرآن، وجه دیگری برای کاربرد این دو واژه خواهد آمد.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۱، ص: ۵۸

إِنَّهُ لَقَوْلٌ فَصْلٌ وَ ما هُوَ بِالْهَزْلِ؛ و به راستی که آن [قرآن] گفتاری فیصله‌دهنده است و شوخی نیست.

همان‌طور که در ذیل عنوان تفصیل و مفصّل، از عناوین استقلالی قرآن ذکر شد، «فصل» مصدر و به معنای جدا کردن دو یا چند چیز از یکدیگر است و در امور مادّی، اعتباری و معنوی به کار می‌رود. فصل، هنگامی که صفت قول و حکم قرار گیرد، در لازم معنای اصلی خود (قاطع و غیر قابل برگشت) استعمال می‌شود؛ بر این اساس، مقصود از قول فصل بودن قرآن، این می‌شود که سخن قاطع جداکننده حق از باطل است و جای ابهام و تردید باقی نمی‌گذارد؛ از این رو در ادامه می‌فرماید: «و ما هو بالهزل». قرآن شوخی و پوچ نیست و سخنی جدّی است.

۱۵. مبین

این کلمه در پنج مورد به صورت نکره (بدون الف و لام) و در پنج مورد دیگر به صورت معرفه (با الف و لام) در وصف قرآن آمده است. پنج مورد نکره عبارتند از:

وَ أَنْزَلْنا إِلَيْكُمْ نُوراً مُبِيناً؛ «۱» و نوری روشنگر به سوی شما فرو فرستادیم.

آیه ۱۵ مائده، ۱ حجر و نمل و آیه ۶۹ سوره یس نیز از موارد نکره‌اند و پنج مورد معرفه عبارتند از:

تِلْكَ آياتُ الْكِتابِ الْمُبِينِ؛ «۲» آن آیات کتاب روشنگر است.

حم* وَ الْكِتابِ الْمُبِينِ؛ «۳» حم. سوگند به کتاب روشنگر.

توضیح معنای واژه مبین در ذیل عنوان «بیان» ارائه شده است.

۱۶. متشابه

این کلمه فقط در آیه ۲۳ سوره زمر، صفت همه قرآن واقع شده است:

اللَّهُ نَزَّلَ أَحْسَنَ الْحَدِيثِ كِتاباً مُتَشابِهاً ...؛

خداوند، بهترین گفتار را به صورت کتابی همگون فرو فرستاد.

(۱). نساء، ۱۷۴.

(۲). یوسف، ۱؛ شعرا، ۲ و قصص، ۲.

(۳). زخرف، ۲؛ دخان، ۲.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۱، ص: ۵۹

در آیه ۷ آل عمران، صفت بخشی از آیات قرآن است؛ در برابر بخشی دیگر که محکمات نامیده می‌شود:

مِنْهُ آیاتٌ مُحْکَماتٌ هُنَّ أُمُّ الْکِتابِ وَ أُخَرُ مُتَشابِهاتٌ ...؛ بخشی از آن [قرآن] آیات محکم است. آن‌ها مرجع کتاب [آیات دیگر] ند و بخشی دیگر [از آن] آیات متشابهند.

«متشابه» از مادّه شبه به معنای همانند است و چون باب تفاعل، همانندی دو چیز را با یکدیگر می‌رساند، هر گاه شیء واحدی به آن متصف شود، بدان جهت است که تعداد اجزاء آن شیء واحد یا امر دیگر مرتبط با آن در نظر گرفته شده است. از این واژه، گاه لازم معنای اصلی یعنی مشتبه شدن نیز منظور است؛ چنان‌که آیات متشابه (در برابر آیات محکم) به آیاتی گفته می‌شود که برای هر یک از آن‌ها معانی متعددی تصور می‌شود که با یکدیگر مشتبه می‌گردند.

با توجه به آن‌چه گذشت، وصف کردن همه قرآن به متشابه، به لحاظ همانندی آیات قرآن است، و این همانندی یا ظاهری و یا معنوی است. همانندی ظاهری به این سبب است که همه آیات آن در حد اعجاز و دارای بلاغت می‌باشد. همانندی معنوی بدین لحاظ است که تضاد و تخالفی در مفاهیم قرآن وجود ندارد؛ بلکه همه با یکدیگر متناسب و هماهنگ هستند و هدف واحدی را دنبال می‌کنند.

بحث درباره متشابهات قرآن به خواست خدا در فصول بعد به تفصیل خواهد آمد.

۱۷. مثانی

واژه مثانی، در دو آیه از آیات قرآن قرار گرفته است:

کِتاباً مُتَشابِهاً مَثانِیَ؛ «۱» کتابی همگون و بخش بخش.

وَ لَقَدْ آتَیْناکَ سَبْعاً مِنَ الْمَثانِی وَ الْقُرْآنَ الْعَظِیمَ؛ «۲» و به تحقیق «سبع مثانی» و قرآن بزرگ را به تو دادیم.

مفسران در توضیح این کلمه، آرای مختلفی دارند که اهم آن‌ها فهرست‌وار ذکر می‌شود:

۱. جمع غیر قیاسی است. مثنّا اسم مفعول تثنیه به معنای مکرر است و چون مطالب قرآن و حتی گاهی آیاتش تکرار می‌شود، به این نام نامیده شده است و یا به این لحاظ که مکرر تلاوت می‌شود و کهنگی پیدا نمی‌کند.

---

(۱). زمر، ۲۳.

(۲). حجر، ۸۷.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۱، ص: ۶۰

۲. جمع مثنی (به فتح میم و نون) به معنای دو تا دو تا و جفت است. نکته نام گذاری این است که احکام قرآن با معارف، انذارش با تبشیر، و مواعظش با قصص جفت شده است.

۳. جمع مثناه از مادّه ثناء است؛ یعنی آیات قرآن ثنای الهی را در بر دارد یا این‌که به سبب بلاغت و اعجازش، شنونده را به ثناگویی وا می‌دارد.

۴. جمع مثنیه از مادّه ثنی به معنای مایل شدن و مایل کردن دو چیز، یا دو طرف یک چیز را به هم نزدیک کردن و به سوی یکدیگر برگرداندن (تا کردن) است و از آن‌جا که آیات قرآن مجموعه هماهنگی را تشکیل می‌دهند و با یکدیگر بستگی و پیوند دارند و بعضی از آن‌ها بعضی دیگر را توضیح می‌دهند، به مثانی موصوف شده‌اند.

برخی دیگر از مفسران، «مثنیه» را نیز از مادّه «ثناء» دانسته و وجوه دیگری را نیز ذکر کرده‌اند که چندان قابل توجه نیست.

وجه دیگری را می‌توان بیان کرد که شاید از همه این وجوه روشن‌تر باشد:

قرآن کلامی است که به حسب اسلوب خاصش، مقطع‌های مشخصی دارد که خود به خود از یکدیگر جدا می‌شوند؛ نه مثل گفتارها و نوشتارهای دیگر که باید فرازهای آن‌ها را با توجه به معانی آن‌ها از یکدیگر جدا کرد؛ بنابراین، مثانی از ماده ثنی به معنای عطف، میل دادن و تا کردن است؛ به همین دلیل لغت شناسان، «مثانی الوادی را به معاطف الوادی (پیچ و خم‌های درّه) معنا کرده‌اند و کلمه مثانی در خصوص قرآن، همان معنای آیات را افاده می‌کند. این خصوصیت که عبارات قرآن خود به خود از یکدیگر جدا، و در عین پیوستگی دارای مقطع‌های مشخصی هستند، مانند کاغذی که تا خورده و دارای لایه‌های متعددی باشد، وجه اطلاق واژه مثانی بر این کتاب شریف است.

۱۸. عربی

«آیاتی که تعبیر «عربی» در آن‌ها ذکر شده، از این قرارند: قرآنا عربیا» (یوسف، ۲؛ طه، ۱۱۳؛ زمر، ۲۸؛ فصلت، ۳؛ شوری، ۷ و زخرف، ۳) ... حُکْماً عَرَبِیًّا؛ «۱» فرمانی عربی

---

(۱). رعد، ۳۷.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۱، ص: ۶۱

وَ هذا کِتابٌ مُصَدِّقٌ لِساناً عَرَبِیًّا؛ «۱» و این [قرآن] کتابی تصدیق کننده در قالب زبان عربی است.

... وَ هذا لِسانٌ عَرَبِیٌّ مُبِینٌ؛ و این [قرآن] به زبان عربی آشکار است.

نَزَلَ بِهِ الرُّوحُ الْأَمِینُ عَلی قَلْبِکَ لِتَکُونَ مِنَ الْمُنْذِرِینَ بِلِسانٍ عَرَبِیٍّ مُبِینٍ؛ «۲» روح الامین [فرشته وحی] قرآن را بر قلب تو فرود آورد تا از بیم دهندگان با زبان عربی آشکار باشی.

بحث درباره عربیت قرآن در مباحث بعد به تفصیل خواهد آمد.

اوصاف تبعی دیگری را نیز برای قرآن می‌توان یافت که هم به ندرت ذکر شده و هم چندان جای بحث ندارد؛ مانند: «عجب» در آیه اوّل سوره جن:

إِنَّا سَمِعْنا قُرْآناً عَجَباً؛ به راستی ما قرآنی شگفت شنیدیم.

تقسیم بندی محتوایی عناوین و اوصاف قرآن

عناوین و اوصاف یاد شده را که مجموعا به شصت عنوان می‌رسد، می‌توان به ده دسته به شرح ذیل نیز تقسیم کرد:

۱. صفات کلی قرآن که به منزله عنوان مشیر یا معنای جنسی است و هیچ‌گونه دلالتی بر ویژگی‌ها یا اهداف نزول آن ندارد؛ مانند: «کتاب، حدیث، قول، قرآن».

۲. اوصافی که بر ویژگی قرآن از نظر نحوه بیان دلالت دارد؛ مانند: «عربی، مبین، متشابه، مثانی، تفصیل، مفصل».

۳. اوصاف ستایش آمیزی که اجمالا بر اهمیت و فراوانی فواید و برکات آن دلالت دارد؛ مانند: «عظیم، ثقیل، کریم، مجید، مبارک و احسن الحدیث».

صفت‌های «علی، حکیم و عزیز» را نیز می‌توان در شمار این دسته از اوصاف قرار دارد و می‌توان آن‌ها را به لحاظ نکته‌های خاصی که افاده می‌کنند، دسته خاصی شمرد.

۴. اوصافی که حال این کتاب را نسبت به سایر کتاب‌های آسمانی بیان می‌کند؛ مانند:

«تصدیق، مصدّق، مهیمن».

۵. عناوینی که بر نزول آن از طرف خدای متعال دلالت دارد؛ مانند: «کلام اللّه، آیات اللّه، تنزیل (من ...) منزّل (من ...).

---

(۱). احقاف، ۱۲.

(۲). شعرا، ۵ و ۱۹۳.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۱، ص: ۶۲

عناوین «حقّ، حقّ الیقین و صدق» را نیز می‌توان جزء این دسته به حساب آورد؛ ولی بنابر احتمال دیگر که منظور از آن‌ها درستی مطالب باشد، به دسته بعد ملحق می‌شوند.

۶. عناوینی که بر صحت محتوا و اتقان مضامین و روشنی مفاهیم آن دلالت دارد؛ مفاهیمی که قوای فکری و عقلانی انسان را تغذیه و حق و باطل را از یکدیگر جدا می‌سازد؛ مانند: «علم، برهان، بیان، تبیان، بیّنات، فرقان، فصل، قیّم، و غیر ذی عوج».

۷. عناوینی که بر نیروی بر انگیزنده قرآن دلالت دارند؛ نیرویی که انسان را برای حرکت تکاملی به فعالیت وا می‌دارد؛ مانند «بشری، بشیر و نذیر».

۸. عناوینی که دلالت دارند قرآن دل را بیدار، و از غفلت و ناهشیاری خارج و برای پذیرش حق آماده می‌سازد؛ مانند: «ذکری، ذی الذکر، تذکره و موعظه».

۹. عنوانی که بر رفع موانع و علاج امراض باطنی دلالت دارد؛ یعنی «شفاء».

۱۰. عناوینی مانند: «نور، بصائر، هدی و رحمت» که بر روشنگری قرآن نسبت به همه مراحل کمال یا ابعاد انسان دلالت دارند؛ یعنی هم فکر و عقل را در مرحله شناخت، هدایت کرده، بینش درست و یقینی به انسان می‌بخشد، و هم به دل، روشنی و آگاهی داده، آن را برای گرایش و پذیرش حق مهیا می‌سازد، و هم روح را گام به گام در سیر صعودی، همراهی و راهنمایی می‌کند تا درجات عالی کمال را یکی پس از دیگری بپیماید و به هدف نهایی برسد:

یَهْدِی بِهِ اللَّهُ مَنِ اتَّبَعَ رِضْوانَهُ سُبُلَ السَّلامِ؛ «۱» و خداوند با آن [قرآن] هر کس را که در پی خشنودی او باشد، به راه‌های سلامت راهنمایی می‌کند.

یَهْدِیهِمْ إِلَیْهِ صِراطاً مُسْتَقِیماً؛ «۲» [و خداوند] آنان را از راهی مستقیم به سوی خود راهنمایی می‌کند.

نکاتی که از شش دسته اخیر به دست می‌آید، نیاز بیشتری به بحث و تحقیق دارد که آن‌ها را در ضمن مباحث بعدی، با توجه به آیاتی که در این زمینه‌ها وجود دارد، مورد بررسی قرار خواهیم داد.

---

(۱). مائده، ۱۶.

(۲). نساء، ۱۷۵.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۱، ص: ۶۳

فصل دوم نزول قرآن

اشاره

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۱، ص: ۶۵

نزول قرآن، یکی از محورهای مهم علوم قرآنی است که مسایل متعددی، از جمله: نازل کننده قرآن، چگونگی وحی قرآنی، دریافت کننده قرآن، چگونگی نزول، زمان، انواع و مراتب نزول را در بر می گیرد. در این قسمت به بررسی این مسایل می‌پردازیم. «۱»

پیش از بررسی محورهای مهم نزول قرآن، واژگان مختلفی را که قرآن مجید در بیان نزول قرآن از آن‌ها سود جسته و احیانا به ویژگی یا به بعد خاصی از نزول قرآن نظر دارند، مرور خواهیم کرد.

واژگان بیانگر نزول قرآن

اشاره

در قرآن مجید، به آیات فراوانی بر می‌خوریم که از نزول قرآن و انتساب آن به خداوند سخن گفته‌اند. از آن‌جا که ذکر همه آن موارد ضرورت ندارد و با ظرفیت مباحث این کتاب متناسب نیست، در هر مورد به ذکر یکی دو نمونه اکتفا می‌شود؛ چنانکه در مفاد و مدلول واژگان به کار رفته در این آیات نیز احیانا آرای مختلفی وجود دارد که بررسی و نقد آن، مجال دیگری را می‌طلبد و در این جا صرفا یکی از آن دیدگاه‌ها که طبعا به نظر ما با ظاهر آیات تناسب بیش‌تری دارد، مطرح می‌شود.

۱. نزول، انزال و تنزیل

این واژگان دارای یک مادّه لغوی بیشترین و شاید گویاترین واژگانی هستند که در بیان نزول قرآن به کار رفته‌اند.

---

(۱). مسایل یاد شده را می‌توان از دیدگاه‌های مختلف قرآنی، روایی و احیانا تاریخی و عقلی مورد بررسی قرار داد که چه بسا نتایج متفاوت و گاه ناسازگار با یک دیگر به دست آید و خود، زمینه ساز مسأله یا معضله دیگری شود و آن چگونگی حل ناسازگاری این دستاوردهای مختلف است.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۱، ص: ۶۶

خداوند در آیه ۱۹۳ و ۱۹۴ از سوره شعراء می‌فرماید:

نَزَلَ بِهِ الرُّوحُ الْأَمِينُ* عَلى قَلْبِكَ لِتَكُونَ مِنَ الْمُنْذِرِينَ؛ روح الامین [فرشته وحی] آن [قرآن] را بر قلب تو فرود آورد تا از بیم دهندگان باشی.

در آیه ۱۷۶ بقره نیز می‌فرماید:

ذلِكَ بِأَنَّ اللَّهَ نَزَّلَ الْكِتابَ بِالْحَقِ؛ آن [عذاب] به این دلیل است که خداوند کتاب [قرآن] را به حق فرو فرستاد.

و در آیه ۲۱ سوره حشر آمده است:

لَوْ أَنْزَلْنا هذَا الْقُرْآنَ عَلى جَبَلٍ لَرَأَيْتَهُ خاشِعاً مُتَصَدِّعاً مِنْ خَشْيَةِ اللَّهِ؛ اگر این قرآن را بر کوهی فرو می‌فرستادیم، یقینا آن را از ترس [و درک عظمت] خدا فرو شکسته و از هم پاشیده می‌دیدی.

برخی از آیاتی (سه آیه پیشین) که در مقام بیان نزول قرآن از این واژگان سود جسته‌اند، مربوط به کل قرآن و برخی دیگر نظیر آیه اوّل از سوره نور (سورهٔ انزلناها) ناظر به بخش خاصی از قرآن است. برخی دیگر از این آیات هر چند از زبان غیر خدا و گاه نزول قرآن را به عنوان استهزا، بیان می‌کنند، ولی حاکی از مطرح بودن چنین ادعایی از سوی خدا و قرآن است؛ مانند آیه ۳۲ سوره فرقان:

وَ قالَ الَّذِینَ کَفَرُوا لَوْ لا نُزِّلَ عَلَیْهِ الْقُرْآنُ جُمْلَةً واحِدَةً؛ و کسانی که کافر شدنـد، گفتند: چرا قرآن یک جا و یک باره بر او [پیامبر] فرود نیامده است؟

مجموع این دسته آیات با اختلافی که در مرتبه دلالت دارند، ادعای این کتاب مبنی بر نزول از سوی خدا را نشان می‌دهند.

مفـاد «نزول» کـه بـه تبع آن، معنـای انزال و تنزیـل از جهت مـادّه آن روشن می‌شـود، در توضـیح عنـوان دهم و یـازدهم از عنـاوین استقلالی قرآن بیان شد و در این جا تفاوت انزال و تنزیل که ناظر به هیأت و شکل این دو واژه است، بیان می‌شود.

بعضـی از مفسـران و لغت شناسان فرق بین انزال و تنزیل را چنین بیان کرده‌اند: انزال، دلالت بر نزول دفعی، و تنزیل، دلالت بر نزول تـدریجی دارد و در بـاب نزول قرآن، آن‌گاه که وحـدت و دفعی بودن لحاظ شـده، تعبیر انزال به کار می‌رود؛ ماننـد آیه ۱۸۵ سوره بقره:

شَهْرُ رَمَضانَ الَّذِی أُنْزِلَ فِیهِ الْقُرْآنُ؛ ماه رمضان که در آن قرآن فرود آمده است.

و مواردی که تکثیر و تدریج در نظر بوده، از تعبیر تنزیل استفاده شده است؛ مانند:

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۱، ص: ۶۷

إِنَّا نَحْنُ نَزَّلْنَا الذِّکْرَ وَ إِنَّا لَهُ لَحافِظُونَ؛ «۱» به راستی ما خود ذکر [قرآن] را فرو فرستادیم و به راستی ما نگهبانان آن هستیم. «۲»

البته اثبات این مطلب در همه موارد مشکل است؛ به عنوان مثال، در آیه ۱۱۴ انعام می‌فرماید:

أَ فَغَیْرَ اللَّهِ أَبْتَغِی حَکَماً وَ هُوَ الَّذِی أَنْزَلَ إِلَیْکُمُ الْکِتابَ مُفَصَّلًا؛ آیا غیر خـدا را به داوری خواهم با آن‌که او کسـی است که کتاب را تفصیل یافته به سوی شما فرو فرستاد؟

در آیه ۱۶ حـج (و کذلک انزلناه آیات بیّنات و انّ اللّه یهدی من یرید؛ و بدین سان آن [قرآن] را [به صورت] نشانه‌هایی روشن فرو فرسـتادیم و به راستی خـدا هر کس را بخواهـد هـدایت می‌کند) با آن‌که تکثیر و تدریج در نظر است، از تعبیر «انزال» اسـتفاده شده است. از سوی دیگر در آیه شریف «و قال الذین کفروا لولا نزّل علیه القرآن جملهٔ واحدهٔ» «۳» که نزول همه قرآن یک پارچه و دفعهٔ واحده در نظر است، تعبیر تنزیل به کار رفته و در آیه:

وَ قَدْ نَزَّلَ عَلَیْکُمْ فِی الْکِتابِ أَنْ إِذا سَمِعْتُمْ آیاتِ اللَّهِ یُکْفَرُ بِهـا وَ یُسْتَهْزَأُ بِها فَلا تَقْعُدُوا مَعَهُمْ حَتَّی یَخُوضُوا فِی حَدِیثٍ غَیْرِهِ؛ و به تحقیق خداوند در کتاب [قرآن] [این دستور] را بر شما فرود آورد که هر گاه شنیدید آیات خدا مورد کفر و استهزا قرار می‌گیرد، با آنان [کافران و استهزا گران] منشینید تا به سخنی غیر از آن درآیند.

با این‌که نظر به مطلب واحـدی است، واژه «نزّل» اسـتعمال شـده است؛ «۴» از این رو، معتقـدان به دلالـت تنزیل بر نزول تـدریجی، و انزال بر نزول دفعی، در صدد توجیه آیات پیشین

---

(۱). حجر، ۹.

(۲). در بیان معتقـدان به این دیـدگاه، اختلاف نظرهایی در جزییات مسأله وجود دارد؛ نظیر آن‌که برخی ماننـد راغب اصـفهانی این تفاوت را ویژه کاربرد این دو تعبیر در نزول قرآن و ملائکه می‌داند و برخی مانند مرحوم علامه طباطبایی در برخی موارد این تفاوت را تفاوت غالبی (در بیش‌تر موارد) می‌دانـد؛ ولی در اصل مسأله (دلالت تنزیل بر تدریج و انزال بر دفعی بودن در آیات دال بر نزول قرآن) اتفاق نظر به چشم می‌خورد. برای توضیح بیش‌تر رجوع کنید به کتب تفسیر ذیل آیات مربوطه از جمله به: طباطبایی، علامه محمد حسین؛ المیزان فی تفسیر القرآن؛ ج ۱، قم: جماعهٔ المدرسین [بی‌تا] ج ۲؛ ص ۱۵ ج ۳؛ ص ۷ و ج ۱۵؛ ص ۳۱۶ و رازی، فخر الـدین محمـد؛ مفاتیح الغیب [التفسیر الکبیر]، چ ۳، بیروت: دار احیـاء الـتراث، [بی‌تـا] ج ۲، ص ۱۱۶ و راغب اصـفهانی، ابوالقاسم حسین؛ همان.

(۳). فرقان، ۳۲.

(۴). در برخی از کتاب‌های تفسیر، موارد دیگری که با این دیدگاه قابل توجیه نیست، ذکر شده است؛ برای مثال:

ر. ک: رازی، زین الدین محمد؛ اسئلة القرآن المجید و اجوبتها؛ چ ۲، مطبعه مهر، ۱۳۹۰، ص ۲۶- آلوسی، شهاب الدین محمود؛ همان، ج ۱، ص ۱۹۳.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۱، ص: ۶۸

و آیات مشابه آن‌که در قرآن فراوان یافت می‌شود، برآمده و یا به توجیه مقصود از نزول دفعی و تدریجی پرداخته‌اند. «۱»

وجه دیگر در تفاوت این دو کلمه که روشن‌تر به نظر می‌رسد و شاید بتوان آن را بدون استثنا بر تمامی آیات مورد بحث تطبیق داد، این است که: انزال، فقط بر اصل نازل کردن (تعدیه نزول) دلالت دارد و در مفهوم آن، دفعی یا تدریجی بودن و وحدت یا کثرت نهفته نیست؛ بنابر این، با وحدت و کثرت و دفعی یا تدریجی بودن سازگار است؛ ولی در تنزیل، به مناسبت ساخت «تفعیل» معنای کثرت (و نه تدریج) لحاظ شده است این کثرت گاهی در ناحیه فعل است؛ مانند «طوّفت الکعبة»؛ یعنی کعبه را مکرر طواف کردم و گاهی در ناحیه فاعل است؛ مانند «مؤتت الآبال»؛ یعنی شتران بسیاری مردند، و گاهی در مورد مفعول است؛ مانند «غلّقت الابواب»؛ یعنی درهای بسیاری را بست. «۲»

در مورد نزول قرآن، همان‌طور که کثرت به لحاظ تعدد آیات (کثرت در مفعول) می‌تواند منظور باشد، کثرت به لحاظ تعدّد مراتب نزول (نوعی کثرت در فعل) نیز می‌تواند در نظر باشد؛ زیرا چنان‌که قبلا اشاره شد، بین مرتبه حقیقی قرآن (مرتبه‌ای از علم خداوند) تا مرتبه الفاظ و مفاهیم، فاصله و مراتب زیادی وجود دارد و به این اعتبار، استفاده از واژه تنزیل در مورد نزول یک آیه یا مطلب و در مورد نزول مجموع قرآن حتی به عنوان یک واحد اعتباری یا حقیقی نیز درست است.

بر فرض عدم پذیرش این نظر، می‌توان گفت: انزال و تنزیل هر دو متعدی نزول و از قبیل مترادفانند و کاربرد هر یک به جای دیگری درست است؛ از این رو یک موضوع در سوره‌ای با واژه تنزیل، و در سوره‌ای دیگر با تعبیر انزال از آن یاد می‌شود؛ مانند آیات شریف:

وَ قالُوا لَوْ لا نُزِّلَ عَلَیْهِ آیَةٌ مِنْ رَبِّهِ؛ «۳» و گفتند: چرا از سوی خداوندگارش بر او معجزه‌ای [غیر از قرآن] فرود نیامده است.

وَ یَقُولُونَ لَوْ لا أُنْزِلَ عَلَیْهِ آیَةٌ مِنْ رَبِّهِ؛ «۴» و کافران] می‌گویند: چرا از سوی خداوندگارش بر او معجزه‌ای [غیر از قرآن] فرود نیامده است؟

---

(۱). ر. ک. به: علامه طباطبایی، محمد حسین؛ همان. ج ۲. ص ۱۵. ج ۳. ص ۷.

(۲). ر. ک. به: تفتازانی، مسعود؛ شرح التصریف، چاپ شده در «جامع المقدمات» ج ۱، تهران: کتابفروشی علمیه اسلامیه، ص ۷۳.

(۳). انعام، ۳۷.

(۴). یونس، ۲۰.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۱، ص: ۶۹

هر دو آیه، اعتراض مشرکان را مبنی بر این که چرا از سوی خدا آیه‌ای بر پیامبر نازل نشده، مطرح می‌کنند. «۱»

۲. مجیئ

برای تفهیم فرود آمدن قرآن در آیات شریف، بیش از ۳۵ مورد مشتقات این مادّه لغوی (جاء، جائک، جئناک و ...) به کار رفته است.

بعضی از این آیات بر اصل آمدن قرآن به عنوان مطلبی حق، دلالت دارند؛ بدون آن‌که آورنده قرآن را معرفی یا کسی را که قرآن به سوی او آمده، مشخص کنند؛ مانند آیه ۸۱ سوره اسراء:

وَ قُلْ جاءَ الْحَقُّ وَ زَهَقَ الْباطِلُ إِنَّ الْباطِلَ كانَ زَهُوقاً؛ و بگو حق آمد و باطل نابود شد؛ راستی که باطل نابود شدنی است.

آیه ۴۹ سوره سبأ نیز چنین است.

برخی دیگر از این آیات، بر نزول قرآن بر پیامبر گرامی صلّی اللّه علیه و آله و سلّم دلالت دارند؛ مانند:

وَ لا تَتَّبِعْ أَهْواءَهُمْ عَمَّا جاءَكَ مِنَ الْحَقِ؛ «۲» و با روی گردانی از حقی که برایت آمده، از هواهای آنان پیروی مکن.

آیات ۹۴ از سوره یونس و ۱۲۰ از سوره هود نیز از این مورد است.

بعضی دیگر، آمدن قرآن از سوی خدا به سوی مردم را بیان می‌کنند؛ مانند:

وَ لَقَدْ جاءَهُمْ مِنْ رَبِّهِمُ الْهُدى؛ «۳» و به تحقیق آنان را از سوی خداوندگارشان رهنمود [بایسته] آمد.

آیات: ۵۷ و ۱۰۸ سوره یونس و ۱۷۴ سوره نساء و نظیر این آیات آیات ۵۲ اعراف و ۸۷ زخرف است.

---

(۱). از این رو برخی مدعی شده‌اند که هرگاه فعلی لازم باشد و با رفتن به باب تفعیل؛ متعدی شود، نشان آن است که بر کثرت دلالت ندارد و کثرت در مواردی استفاده می‌شود که فعل، متعدی نشود یا قبل از آن‌که در ساخت باب تفعیل قرار گیرد، متعدی باشد و در کلام عرب، موردی یافت نمی‌شود که فعل لازم با رفتن به باب تفعیل، هم متعدی شود و هم بر کثرت دلالت کند. ر. ک: رازی، فخر الدین محمد؛ همان و آلوسی، شهاب الدین محمود؛ همان.

(۲). مائده، ۴۸.

(۳). نجم، ۲۳.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۱، ص: ۷۰

آیات دیگری صرفا از آمدن قرآن به سوی مردم سخن می‌گویند؛ بدون آن‌که از آورنده آن، سخنی به میان آورند؛ مانند:

وَ لَمَّا جاءَهُمُ الْحَقُّ قالُوا هذا سِحْرٌ وَ إِنَّا بِهِ كافِرُونَ؛ «۱» و چون حق به سوی آنان آمد، گفتند: این جادوست و ما به آن کافریم.

و مانند آیه ۳۲ زمر و ۶۸ عنکبوت.

و سرانجام در برخی دیگر از این آیات تصریح شده که پیامبر صلّی اللّه علیه و آله و سلّم قرآن را برای مردم آورده است؛ مانند:

قَدْ جاءَكُمُ الرَّسُولُ بِالْحَقِّ مِنْ رَبِّكُمْ؛ به تحقیق فرستاده [ما]، حق [قرآن] را از سوی خداوندگارتان برایتان آورد.

نساء، ۱۷۰ و نیز آیات ۷۰ مومنون، ۳۷ صافات و ۶ صف. «۲»

بیان یک مطلب در قالب‌های متعدد و متنوع، به لحاظ شرایط ویژه‌ای است که نزول آیات در آن صورت گرفته و هر یک می‌تواند اشاره به نکته یا نکته‌هایی باشد که در کتاب‌های معانی بیان در باب‌های ذکر فاعل، مفعول، متعلق، ویژگی‌های آن‌ها و حذف آن‌ها مطرح شده است.

۳. اتیان و ایتاء

نزول قرآن، در حدود ده مورد با مشتقات این دو واژه بیان شده است؛ مانند:

وَ لَقَدْ آتَيْناكَ سَبْعاً مِنَ الْمَثانِي وَ الْقُرْآنَ الْعَظِيمَ؛ «۳» بَلْ أَتَيْناهُمْ بِذِكْرِهِمْ فَهُمْ عَنْ ذِكْرِهِمْ مُعْرِضُونَ؛ «۴» بلکه ما یادآوری و پندشان را [برایشان] آوردیم؛ پس آنان از یادآوری و پندشان روی گردانند.

آیات ۹۹ و ۱۳۳ طه نیز از همین مواردند.

(۱). زخرف، ۳۰.

(۲). در این آیات، چند احتمال وجود دارد که اگر مقصود از کلمه حق (مصداق آن) قرآن باشد، مربوط به این بحث می‌شود وگرنه ارتباطی با بحث کنونی ندارد.

(۳). حجر، ۸۷.

(۴). مؤمنون، ۷۱.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۱، ص: ۷۱

۴. وحی و ایحاء

این کلمه و مشتقات آن (أوحی، یوحی و ...) در حدود ۴۰ مورد، بیانگر نزول قرآن است؛ مانند:

وَ کَذلِکَ أَوْحَیْنا إِلَیْکَ قُرْآناً عَرَبِیًّا؛ «۱» و بدینسان قرآنی عربی را به تو وحی کردیم.

ذلِکَ مِمَّا أَوْحی إِلَیْکَ رَبُّکَ مِنَ الْحِکْمَةِ؛ «۲» آن [حقایق] حکمت‌هایی است که خداوندگارت به تو وحی کرده است.

برخی از این آیات، مانند آیه اوّل، ناظر به نزول کل قرآن است و در برخی دیگر مانند:

تِلْکَ مِنْ أَنْباءِ الْغَیْبِ نُوحِیها إِلَیْکَ؛ «۳» آن [حقایق] از خبرهای پنهان [غیبی] است که به تو وحی می‌کنیم، نزول بخشی از قرآن را مد نظر دارد و برخی می‌تواند شامل وحی‌های غیر قرآنی هم بشود؛ مانند:

وَ اتَّبِعْ ما یُوحی إِلَیْکَ مِنْ رَبِّکَ؛ «۴» و از آن‌چه از سوی خداوندگارت به تو وحی می‌شود، پیروی کن.

این مورد، احادیث وحی شده به پیامبر را هم در بر می‌گیرد. توضیح معنای وحی و کاربردهای قرآنی آن، در بحث عناوین مستقل، در ذیل واژه وحی گذشت و تشریح ویژگی‌های وحی به پیامبران و انواع آن، در مبحث راه و راهنماشناسی مطرح خواهد شد.

۵. قرائت و تلاوت

مشتقات واژه «قرائت» چهار بار در بیان نزول قرآن به کار رفته است که عبارتند از:

إِنَّ عَلَیْنا جَمْعَهُ وَ قُرْآنَهُ* فَإِذا قَرَأْناهُ فَاتَّبِعْ قُرْآنَهُ؛ «۵» راستی که گرد آوردن و خواندن آن [آیات قرآن] بر عهده ماست؛ پس آنگاه که آن را خواندیم خواندنش را پی گیر.

سَنُقْرِئُکَ فَلا تَنْسی؛ «۶»

(۱). شوری، ۷.

(۲). اسرا، ۳۹.

(۳). هود، ۴۹.

(۴). احزاب، ۲.

(۵). قیامت، ۱۷ و ۱۸.

(۶). اعلی، ۶.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۱، ص: ۷۲

از مشتقات واژه تلاوت نیز شش مورد بدین ترتیب در باب نزول قرآن استفاده شده است:

تِلْکَ آیاتُ اللَّهِ نَتْلُوها عَلَیْکَ بِالْحَقِ؛ «۱» آن آیات خداست که به حق بر تو تلاوت می کنیم.

توضیح معنای قرائت، در ذیل واژه قرآن در فصل قبل گذشت و «اقراء» به معنای خواندن نوشته‌ای برای دیگری به منظور تأیید مطالب یا تصحیح اشتباه است و در این جا مقصود آن است که ای پیامبر! خدا یا فرشته وحی، قرآن را به‌گونه‌ای بر تو می‌خواند (اقراء) که فراموش نخواهی کرد. توضیح بیشتر موضوع، در بحث از چگونگی تلقّی و دریافت پیامبر صلّی اللّه علیه و آله و سلّم نسبت به وحی خواهد آمد. واژه «اقراء» از جمله تعابیری است که می‌تواند به این نکته اشعار داشته باشد که پیامبر اکرم، قبل از نزول تدریجی قرآن از حقایق قرآنی، مطلع بوده و برای تأیید آن‌ها بار دیگر بر او خوانده می‌شود.

«تلاوت» به معنای قرائت است؛ جز آن‌که تلاوت، به قرائت کتاب‌های مقدس اختصاص دارد؛ ولی قرائت اعم از آن است.

۶. ترتیل

از این واژه، فقط در یک آیه برای بیان نزول قرآن استفاده شده است:

وَ رَتَّلْناهُ تَرْتِیلًا؛ «۲» قرآن را با درنگی ویژه و پیاپی بر تو خواندیم.

خداوند متعال، در آیه ۴ مزّمل به پیامبر صلّی اللّه علیه و آله و سلّم دستور می‌دهد که قرآن را با ترتیل بخواند:

وَ رَتِّلِ الْقُرْآنَ تَرْتِیلًا؛ و قرآن را با درنگی ویژه و پیاپی بخوان.

«ترتیل» به معنای خواندن با تأمل، با درنگ و پیاپی است؛ به‌گونه‌ای که مطلب به خوبی دریافت و مؤثر شود. در روایات، خواندن قرآن با ترتیل این‌گونه تفسیر شده است:

هو ان تتمکّث فیه و تحسّن به صوتک لا- تنثره نثر الرّمل و لا- تهذّه هذّ الشعر و لکن اقرع به القلوب القاسیهٔ؛ ترتیل آن است که در قرآن درنگ کنی و آن را با صدای زیبا بخوانی و مانند پخش کردن شن ریزه، کلمات و آیات را جدا از هم و چونان خواندن شعر با ترجیع نخوانی؛ ولی با آن بر دل‌های سنگ شده بکوب [تا رام شود]. «۳»

---

(۱). بقره، ۲۵۲؛ آل عمران، ۵۸ و ۱۰۸؛ جاثیه، ۶؛ قصص، ۳؛ صافات، ۳.

(۲). فرقان، ۳۲.

(۳). حرّ عاملی، محمد؛ وسائل الشیعه؛ چ ۱، تهران: مکتبهٔ الاسلامیهٔ. ۱۳۷۷ ج ۴، ص ۸۵۶.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۱، ص: ۷۳

۷. القاء و تلقّی

خداوند متعال، در این آیات، القاء و تلقّی را به قرآن نسبت می‌دهد:

وَ إِنَّکَ لَتُلَقَّی الْقُرْآنَ مِنْ لَدُنْ حَکِیمٍ عَلِیمٍ؛ «۱» و براستی تو قرآن را از ناحیه خداوند فرزانه و بسیار دانا دریافت می کنی.

إِنَّا سَنُلْقِی عَلَیْکَ قَوْلًا ثَقِیلًا؛ «۲» به راستی ما گفتاری گران و سنگین بر تو می‌افکنیم.

فَالْمُلْقِیاتِ ذِکْراً؛ «۳» پس سوگند به [فرشتگان] القا کننده یادآوری و پند [قرآن].

در آیه ۲۵ قمر، از قول مخالفان و منکران چنین نقل می کند:

أَ أُلْقِیَ الذِّکْرُ عَلَیْهِ مِنْ بَیْنِنا بَلْ هُوَ کَذَّابٌ أَشِرٌ؛ آیا یادآوری و پند [خدا] از میان ما بر او نازل شده است بلکه او دروغ‌گویی خودپسند

است.

و در آیه ۸۶ قصص خطاب به پیامبر صلّی اللّه علیه و آله و سلّم آمده است:

وَ ما کُنْتَ تَرْجُوا أَنْ یُلْقی إِلَیْکَ الْکِتابُ إِلَّا رَحْمَةً مِنْ رَبِّکَ؛ و تو آن نبودی که جز به رحمت خداوندگارت امید آن داشته باشی که کتاب [قرآن] به تو القا شود.

«القاء» به معنای افکندن، و تلقّی، به معنای استقبال کردن از چیزی است و مقصود از القاء، در این آیات در اختیار پیامبر قرار دادن و مقصود از تلقی؛ دریافت معارف وحیانی است.

۸. تعلیم

در چهار مورد مشتقات واژه تعلیم در باب نزول قرآن به کار رفته است:

الرَّحْمنُ عَلَّمَ الْقُرْآنَ؛ «۴» [خدای] رحمن، قرآن را آموزش داد.

نزول قرآن، بدین سبب تعلیم نامیده شده که خداوند، معارف و دستورهای خود را با نزول آیات، به پیامبر صلّی اللّه علیه و آله و سلّم یاد می‌دهد.

۹. قصّ

در موارد متعدد، غالبا در بیان نزول آیاتی که داستان‌های قرآنی را در بر دارد، مشتقات این واژه

---

(۱). نمل، ۶.

(۲). مزمل، ۵.

(۳). مرسلات، ۶.

(۴). رحمن، ۱ و ۲؛ نساء، ۱۳؛ یس، ۶۹؛ نجم، ۵.

به کار رفته است؛ مانند:

نَحْنُ نَقُصُّ عَلَیْکَ أَحْسَنَ الْقَصَصِ بِما أَوْحَیْنا إِلَیْکَ هذَا الْقُرْآنَ؛ «۱» ما با وحی کردن این قرآن به تو، به بهترین بیان مطالب و داستانها را بر تو حکایت می‌کنیم.

و نیز هود، ۱۰۰ و ۱۲۰؛ انعام، ۵۷؛ نحل، ۱۱۸؛ نساء، ۱۶۴؛ غافر، ۷۸ اعراف، ۱۰۱؛ کهف، ۱۳ و طه، ۹۹.

معنای اصلی «قصّ» پی گیری است- کلمه قصاص به معنای پی گیری جرمی که انجام گرفته، از همین ریشه است- و به معنای بیان و نقل یک مطلب، از جمله داستان‌سرایی نیز به کار می‌رود.

۱۰. فرض

إِنَّ الَّذِی فَرَضَ عَلَیْکَ الْقُرْآنَ لَرادُّکَ إِلی مَعادٍ؛ «۲» به راستی آن کس که [تلاوت و تبلیغ] قرآن را بر تو لازم و حتمی کرده است، تو را به وعده‌گاهی [که به تو وعده داده بود] باز خواهد گرداند.

«فرض» به معنای الزامی، حتمی ساختن و واجب کردن است و به نمازهای واجب فریضه می‌گویند؛ هم‌چنین از احکام وجوبی، به

فرایض تعبیر می‌شود. مقصود از فرض قرآن، لزوم تلاوت و تبلیغ آن بر پیامبر صلّی اللّه علیه و آله و سلّم است. برخی گفته‌اند: مقصود از این آیه، کل آیات قرآن نیست؛ بلکه احکام وجوبی آن است و به این لحاظ، تعبیر فرض به کار رفته است؛ ولی احتمال اول با ظاهر آیه سازگارتر است.

چنان‌که ملاحظه شد، این آیات، افزون بر بیان انتساب قرآن به خداوند متعال، بر برخی از ویژگی‌های نزول قرآن، نظیر با درنگ و پیاپی نازل شدن، پنهانی، غیر محسوس و همراه با تعلیم و آموزش بودن نیز دلالت دارند.

افزون بر تعابیر یاد شده، برخی از اوصاف قرآن نظیر: آیات الله، کلام الله و مانند آن‌که در فصل قبل گذشت نیز بر از سوی خدا بودن قرآن دلالت دارد. آیات دیگری نیز وجود دارد که از دو مقوله پیشین نیست؛ ولی از سوی خدا بودن قرآن را با صراحت بیان می‌کند؛ مانند آیه ۳۷ سوره یونس که می‌فرماید:

---

(۱). یوسف، ۳.

(۲). قصص، ۸۵.

وَ ما کانَ هذَا الْقُرْآنُ أَنْ یُفْتَری مِنْ دُونِ اللَّهِ وَ لکِنْ تَصْدِیقَ الَّذِی بَیْنَ یَدَیْهِ وَ تَفْصِیلَ الْکِتابِ لا رَیْبَ فِیهِ مِنْ رَبِّ الْعالَمِینَ؛ و این قرآن این‌گونه نیست که به دروغ به خدا نسبت داده شود؛ بلکه تصدیق کتاب‌های پیش از آن و تبیین و توضیح کتاب بی‌شک از سوی خداوندگار جهانیان است.

اینک، پس از ذکر مهم‌ترین تعبیرهایی که در مورد نزول قرآن به کار رفته، به محورهای مرتبط با نزول این کتاب بزرگ می‌پردازیم.

نازل کننده قرآن

مجموعه آیات شریف قرآن مجید را که از نزول قرآن سخن می‌گویند، از این دیدگاه می‌توان در سه دسته قرار داد:

دسته اوّل: آیاتی که نازل کننده قرآن در آن‌ها ذکر نشده و نسبت به آن ساکت هستند؛ مانند:

شَهْرُ رَمَضانَ الَّذِی أُنْزِلَ فِیهِ الْقُرْآنُ هُدیً لِلنَّاسِ ...؛ «۱»

ماه رمضان که در آن قرآن فرود آمده است؛ رهنمودی برای مردم.

أَ لَمْ یَأْنِ لِلَّذِینَ آمَنُوا أَنْ تَخْشَعَ قُلُوبُهُمْ لِذِکْرِ اللَّهِ وَ ما نَزَلَ مِنَ الْحَقِّ وَ لا یَکُونُوا کَالَّذِینَ أُوتُوا الْکِتابَ مِنْ قَبْلُ فَطالَ عَلَیْهِمُ الْأَمَدُ فَقَسَتْ قُلُوبُهُمْ وَ کَثِیرٌ مِنْهُمْ فاسِقُونَ؛ «۲» آیا برای کسانی که ایمان آورده‌اند، وقت آن نرسیده که دل‌هاشان به یاد خدا و حقیقتی که فرود آمده، فرو شکسته [و نرم] شود؟ و همانند کسانی نباشند که پیش از این به آنان کتاب داده شد و مدت زمانی طولانی بر آنان گذشت؛ پس دل‌هاشان سخت گردید و بسیاری از آنان فاسق هستند.

آیات ۱۸۵ بقره و ۱۹ انعام نیز از این دسته‌اند.

دسته دوم: آیاتی که نازل کننده قرآن را خداوند متعال معرفی می‌کنند؛ نظیر:

اللَّهُ نَزَّلَ أَحْسَنَ الْحَدِیثِ کِتاباً مُتَشابِهاً مَثانِیَ تَقْشَعِرُّ مِنْهُ جُلُودُ الَّذِینَ یَخْشَوْنَ رَبَّهُمْ ثُمَّ تَلِینُ جُلُودُهُمْ وَ قُلُوبُهُمْ إِلی ذِکْرِ اللَّهِ ذلِکَ هُدَی اللَّهِ یَهْدِی بِهِ مَنْ یَشاءُ وَ مَنْ یُضْلِلِ اللَّهُ فَما لَهُ مِنْ هادٍ؛ «۳» و خداوند نیکوترین سخن را به صورت کتابی همگون و قطعه قطعه فرو فرستاد که از

---

(۱). بقره، ۱۸۵.

(۲). حدید، ۱۶. این آیه در صورتی در این دسته قرار می‌گیرد که «من» در جمله «ما نزل من الحقّ» بیانیهٔ یا تبعیضیه باشد و اگر نشویه باشد، در دسته دوم قرار می‌گیرد.

(۳). زمر، ۲۳.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۱، ص: ۷۶

[خواندن و شنیدن] آن، پوست بدن آنان که از خداوندگارشان می‌هراسند، منقبض شود و به لرزه درآید؛ سپس پوست‌ها و دل‌هاشان به یاد خدا نرم گردد. آن رهنمود خداست که هر که را خواهد به آن راه نماید و هر کس را خدا گمراه کند، او را هیچ راهنمایی نیست.

دسته سوم: آیات شریفی هستند که از نقش جمعی از فرشتگان در نزول قرآن سخن می‌گویند و به ویژه حضرت جبرئیل را نازل کننده قرآن می‌دانند؛ نظیر:

نَزَلَ بِهِ الرُّوحُ الْأَمِينُ* عَلى قَلْبِكَ لِتَكُونَ مِنَ الْمُنْذِرِينَ؛ «۱» روح الامین آن را بر قلب تو فرود آورد تا از بیم دهندگان باشی.

قُلْ نَزَّلَهُ رُوحُ الْقُدُسِ مِنْ رَبِّكَ بِالْحَقِّ لِيُثَبِّتَ الَّذِينَ آمَنُوا وَ هُدىً وَ بُشْرى لِلْمُسْلِمِينَ؛ «۲» بگو: آن [قرآن] را روح القدس از سوی خداوندگارت به حق فرود آورده تا کسانی را که ایمان آورده‌اند استوار کند و رهنمود و مژده‌ای برای مسلمانان باشد.

إِنَّهُ لَقَوْلُ رَسُولٍ كَرِيمٍ* ذِي قُوَّةٍ عِنْدَ ذِي الْعَرْشِ مَكِينٍ* مُطاعٍ ثَمَّ أَمِينٍ؛ «۳» به راستی که قرآن، گفتار فرستاده‌ای ارجمند، توانا، بلند پایگاه نزد خداوند عرش، فرمانروا و امین است.

قُلْ مَنْ كانَ عَدُوًّا لِجِبْرِيلَ فَإِنَّهُ نَزَّلَهُ عَلى قَلْبِكَ بِإِذْنِ اللَّهِ؛ «۴» بگو: هر کس که دشمن جبرئیل است [بداند] که به راستی او آن [قرآن] را با اجازه خدا بر قلب تو فرود آورده است.

فِي صُحُفٍ مُكَرَّمَةٍ* مَرْفُوعَةٍ مُطَهَّرَةٍ* بِأَيْدِي سَفَرَةٍ* كِرامٍ بَرَرَةٍ؛ «۵» [قرآن] در صحیفه‌هایی ارجمند، والا و پاک، در دست سفیران گرامی و نیکوکار [خداوند] است.

عالِمُ الْغَيْبِ فَلا يُظْهِرُ عَلى غَيْبِهِ أَحَداً* إِلَّا مَنِ ارْتَضى مِنْ رَسُولٍ فَإِنَّهُ يَسْلُكُ مِنْ بَيْنِ يَدَيْهِ وَ مِنْ خَلْفِهِ رَصَداً* لِيَعْلَمَ أَنْ قَدْ أَبْلَغُوا رِسالاتِ رَبِّهِمْ ...؛ «۶» [خداوند] دانای نهان [غیب]؛

---

(۱). شعرا، ۱۹۳ و ۱۹۴.

(۲). نحل، ۱۰۲.

(۳). تکویر، ۱۹- ۲۱.

(۴). بقره، ۹۷.

(۵). عبس، ۱۳- ۱۶.

(۶). جن، ۲۶ و ۲۷. برخی گفته‌اند: مقصود از «رسول» در آیه جهلم الحاقه نیز فرشته وحی است؛ ولی به نظر می‌رسد که مقصود، پیامبر گرامی اسلام صلّی اللّه علیه و آله و سلّم باشد؛ در هر دو صورت، بر وساطت جمعی از فرشتگان و نگهبانی آنان از وحی در هنگام نزول دلالت دارد؛ هر چند در صورت اوّل، با بحث مناسب‌تر است. نظیر این آیه است آیه پنجم و ششم نجم که می‌فرماید: «علّمه شدید القوی ذو مرّة فاستوی و هو بالافق الاعلی؛ قرآن را

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۱، ص: ۷۷

پس کسی را بر غیب خویش آگاه نسازد؛ مگر فرستاده‌ای را که بپسندد که براستی از هر جهت برایش نگهبانی گسیل دارد تا بداند

[و معلوم دارد] که پیام‌های خداوندگارشان را رسانده‌اند.

در مورد این دسته آیات، چند نکته شایان توجه است:

۱. فرشتگان وحی، کارهای متعددی از قبیل نازل کردن، در دست داشتن لوحه‌های وحی، و نگهبانی از آن را انجام می‌دهند که در بحث چگونگی نزول به آن خواهیم پرداخت.

۲. حضرت جبرئیل علیه السّلام فرماندهی گروه فرشتگان وحی را به عهده دارد. این مطلب از واژه «مطاع» و از تصریح به اسم و اوصاف ویژه ایشان، و نسبت نزول به ایشان در آیات متعدد استفاده می‌شود.

۳. روح الامین، روح القدس و رسول کریم از اوصاف جبرئیل علیه السّلام است که به لحاظ امانت، قداست و کرامت وی در پیشگاه الهی با این اوصاف از او یاد شده و اسم علم ایشان نیست؛ بنابراین اشکالی ندارد که همین واژه‌ها در آیه «۱» یا روایتی، بر فرشته‌ای دیگر اطلاق شود. «۲»

۴. در آیات دو دسته اخیر، برای قرآن مجید دو نازل کننده (خداوند متعال و فرشتگان وحی) ذکر شده بود که ظاهر هر دو دسته نسبت، حقیقی است و حمل بر مجاز در یکی و حقیقت در دیگری، وجهی ندارد.

از سوی دیگر، اسناد حقیقی یک فعل به دو فاعل در عرض هم، به ویژه در این جا معنا ندارد؛ «۳» زیرا هیچ موجودی در عرض خداوند قرار ندارد؛ «۴» بنا بر این تنها وجه درست این است که بگوییم: مقصود، اسناد حقیقی به دو فاعل در طول هم است؛ بدین صورت که

فرشته بس نیرومند [خدا] به او آموخته است؛ [فرشته‌ای] فهیم و خردمند که در افق اعلی [به چهره واقعی‌اش] جلوه‌گر شد. ظاهر این آیه، تعلیم قرآن به وسیله فرشته وحی به پیامبر است؛ گرچه احتمال دارد تعلیم خدا به پیامبر باشد.

(۱). چنان‌که در آیه ۸۷ و ۲۵۳ بقره و ۱۱۰ مائده، روح القدس، فرشته مؤید حضرت عیسی علیه السّلام معرفی شده است.

(۲). و نیز احتمال دارد که جبرئیل افزون بر آن که در نزول وحی نقش دارد، در امور دیگری از قبیل تأیید انبیا هم نقش ایفا کند و چه بسا مقصود از «روح القدس» که برخی از این کارها به او نسبت داده شده، جبرئیل باشد.

(۳). یعنی افزون بر آن‌که قاعده مسلم فلسفی «امتناع توارد دو علت حقیقی بر معلول واحد حقیقی» نیز شامل این مورد می‌شود، خصوصیت مورد نیز نقش دارد؛ زیرا با صرف نظر از آن قاعده، طبق بینش قرآنی هیچ وجودی در عرض خداوند علیت و فاعلیت ندارد و همه آفریده اویند.

(۴). این وجه جمع که نازل کننده برخی آیات، خداوند و نازل کننده برخی دیگر فرشتگان (هر چند به اذن خدا) باشند نیز بر خلاف ظاهر آیات و نادرست است.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۱، ص: ۷۸

فرشته‌های وحی، نازل کننده قرآن به اذن خدا هستند و خداوند متعال، فوق ایشان و در طول آن‌ها، نازل کننده حقیقی قرآن است. این وجه، به روشنی از آیات یاد شده استفاده می‌شود و تعابیری از قبیل: «فانّه نزّله علی قلبک باذن اللّه» و «نزّله روح القدس من ربّک» دلالت دارد که این دو اسناد، در طول یک دیگرند و فرشته وحی به اذن و امر الهی، قرآن را نازل می‌کند. نتیجه دیگری که از مطلب پیشین به دست می‌آید، این است که با توجه به این وجه جمع، جای این توهّم که جبرئیل، چیزی را از طرف خودش به پیامبر صلّی اللّه علیه و آله و سلّم القا کرده، باقی نمی‌ماند. «۱»

دریافت کننده قرآن

نظیر آن‌چه در نـازل کننـده قرآن مطرح بود، در منزّل علیه آن نیز مطرح است. در برخی از آیـات بیانگر نزول قرآن، سـخنی از منزل علیه قرآن به میان نیامده؛ مانند:

إِنَّا نَحْنُ نَزَّلْنَا الذِّكْرَ وَ إِنَّا لَهُ لَحافِظُونَ؛ «۲» به راستی که ما خود «ذکر» را فرو فرستادیم و به راستی که ما نگهبانان آن هستیم.

إِنَّ وَلِيِّيَ اللَّهُ الَّذِي نَزَّلَ الْكِتـابَ وَ هُوَ يَتَوَلَّى الصَّالِحِينَ؛ «۳» به راستی که ولیّ من خداوندی است که کتاب را فرو فرسـتاد و او ولایت بندگان شایسته [خویش] را به عهده می گیرد.

منزّل علیه قرآن، در آیات فراوانی پیامبر گرامی صلّی اللّه علیه و آله و سلّم معرفی می‌شود؛ مانند:

... وَ آمَنُوا بِمـا نُزِّلَ عَلى مُحَمَّدٍ وَ هُوَ الْحَقُّ مِنْ رَبِّهِمْ؛ «۴» و به آن چه بر محمـد فرود آمده و آن حق و از سوی خداوندگارشان است، ایمان آوردند.

إِنَّا أَنْزَلْنا إِلَيْكَ الْكِتابَ ...؛ «۵» به راستی ما، خود، کتاب را به سوی تو فرو فرستادیم.

---

(۱). در دو آیه شـریف: «ینزّل الملائکـهٔ بـالرّوح من امره علی من یشاء من عباده؛ فرشـتگان را همراه با «روح» به فرمان خویش بر هر یک از بندگانش که بخواهد فرو می‌فرستد.» (نحل، ۲) «تَنَزَّلُ الْمَلائِكَةُ وَ الرُّوحُ فِيها بِإِذْنِ رَبِّهِمْ مِنْ كُلِّ أَمْرٍ؛ فرشتگان و «روح» در آن شب (قدر) با اجازه خداوندگارشان برای هر کاری فرود می‌آیند» (قدر، ۴) هر چند احتمال آن که مقصود از روح، حضرت جبرئیل علیه السّـلام باشد وجود دارد، ولی طبق بیان روایات و اسـتدلالی که در آن‌ها مطرح شده، روح، فرشـته‌ای بزرگ‌تر از جبرئیل است. برای اطلاع از روایات ر. ک:

«عروسی» حویزی، عبد علی؛ تفسیر نور الثقلین؛ چ ۲، قم: المطبعهٔ العلمیه، ۱۳۵۸ ج ۳؛ ص ۳۹ و ۲۱۵ و ج ۵؛ ص ۶۳۸.

(۲). حجر، ۹.

(۳). اعراف، ۱۹۶.

(۴). محمد، ۲.

(۵). زمر، ۲.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۱، ص: ۷۹

دسته سوم از آیات، بر نزول قرآن بر مردم دلالت دارد؛ مانند:

يا أَيُّهَا النَّاسُ قَدْ جاءَكُمْ بُرْهانٌ مِنْ رَبِّكُمْ وَ أَنْزَلْنا إِلَيْكُمْ نُوراً مُبِيناً؛ «۱» ای مردم! به تحقیق برای شـما دلیلی روشن و مستحکم از سوی خداوندگارتان آمد و نوری روشنگر به سویتان فرو فرستادیم.

وَ مـا أَنْزَلَ عَلَيْكُـمْ مِنَ الْكِتـابِ وَ الْحِكْمَـةِ يَعِظُكُمْ بِهِ؛ «۲» و آن چـه از کتـاب و حکمـت بر شـما فرود آمـده است، شـما را به آن پند می‌دهد.

چنان که مشاهده شد، نزول قرآن با حرف تعدی «إلی» و «علی» هم به پیامبر صـلّی اللّه علیه و آله و سـلّم و هم به «مردم» نسـبت داده شده و تردیدی نیست که قرآن، مستقیما بر پیامبر گرامی صلّی اللّه علیه و آله و سلّم نازل شده است و فقط آن حضرت؛ ظرف نزول، خزینه علمی الهی و مسـتودع سرّ خداوند است و مردم به واسطه پیامبر صلّی اللّه علیه و آله و سلّم و از طریق تلاوت آیات بر ایشان و شنیـدن و فهم آن، از معارف قرآن بهره‌منـد می‌شونـد؛ بنابراین، مقصود از نزول قرآن بر مردم آن است که قرآن تا حـدی تنزل یافته که به قالب الفاظ و عبارات درآمده و برای مردم قابل فهم شده است؛ چون در نزول بر پیامبر صلّی اللّه علیه و آله و سلّم که نزول بر قلب است، الفاظ و عبارات مادی مطرح نیست و اگر الفاظی هست- چنان چه از ظاهر آیات بر می‌آیـد- الفاظ غیر مادّی است و این مردم هستند که تا حـد الفاظ و عبارات مادّی برایشان، تنزل لازم است. مقصود دیگر آن است که چون قرآن نازل شده تا در اختیار

مردم قرار گیرد و مردم آن را بفهمند و به آن عمل کنند، می‌توان آن را نازل شده بر مردم و به سوی مردم دانست؛ یعنی به واسطه پیامبر صلّی اللّه علیه و آله و سلّم بر آنان هم نازل شده است؛ از این روست که در آیه ۴۴ نحل می‌فرماید:

وَ أَنْزَلْنا إِلَيْكَ الذِّكْرَ لِتُبَيِّنَ لِلنَّاسِ ما نُزِّلَ إِلَيْهِمْ؛ و «ذکر» را به سوی تو فرو فرستادیم تا برای مردم آن‌چه را به سویشان فرود آمده، روشن سازی.

در آیه‌ای دیگر می‌فرماید:

أَ وَ لَمْ يَكْفِهِمْ أَنَّا أَنْزَلْنا عَلَيْكَ الْكِتابَ يُتْلى عَلَيْهِمْ؛ «۳» آیا برای آنان بسنده نیست که به راستی ما بر تو آن کتاب را که بر آنان تلاوت می‌شود، فرو فرستادیم؟

---

(۱). نساء، ۱۷۴.

(۲). بقره، ۲۳۱.

(۳). عنکبوت، ۵۱.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۱، ص: ۸۰

چگونگی دریافت قرآن

چنان که در بحث قبل ملاحظه شد، خداوند، در آیات شریف ۱۳ و ۱۴ سوره عبس و ۲ بینه می‌فرماید: قرآن کریم در لوحه‌های ارجمند، والا و پاکی است که به وسیله فرشته وحی بر پیامبر صلّی اللّه علیه و آله و سلّم خوانده می‌شود، یا پیامبر صلّی اللّه علیه و آله و سلّم خود آن را می‌خواند. «۱» این آیات دلالت دارد که وحی، از سنخ دیدنی‌ها است؛ از سوی دیگر، آیه ۱۹ تکویر و ۱۸ قیامت دلالت دارد که آیات نازل شده از سنخ شنیدنی‌ها است و سخن از این به میان آمده که قرآن، گفتار فرشته وحی است و پیامبر صلّی اللّه علیه و آله و سلّم موظف است پس از قرائت فرشته وحی یا خداوند، آیات را تلاوت کند.

آیات دیگری، از نزول قرآن بر قلب پیامبر گرامی صلّی اللّه علیه و آله و سلّم خبر می‌دهند؛ مانند:

قُلْ مَنْ كانَ عَدُوًّا لِجِبْرِيلَ فَإِنَّهُ نَزَّلَهُ عَلى قَلْبِكَ بِإِذْنِ اللَّهِ «۲» نَزَلَ بِهِ الرُّوحُ الْأَمِينُ* عَلى قَلْبِكَ لِتَكُونَ مِنَ الْمُنْذِرِينَ «۳» آیات اخیر، بیانگر این حقیقت است که آن چه بر پیامبر صلّی اللّه علیه و آله و سلّم نازل می‌شود، صدایی مادّی یا لوحه‌ای قابل حس با حواس ظاهری نیست؛ بلکه با چشم دل و گوش جان دریافت می‌شود؛ زیرا ظاهر مجموع آیات گذشته، سخن از یک حقیقت است و در این صورت اگر صوت یا لوحه‌ای مادّی در کار بود، نزول بر قلب معنا نداشت. «۴»

به علاوه، چنانچه در همین فصل خواهد آمد، نزول قرآن نزول مادّی و اعتباری نیست؛ بلکه نزول معنوی است و نزول معنوی، با لوحه و صوت مادّی سازگاری ندارد؛ به همین دلیل، دیگران هنگام نزول وحی نه صوت وحی را می‌شنیده و نه لوحه آن را می‌دیده‌اند. «۵» حالت

---

(۱). این مطلب با امّی و درس ناخوانده بودن پیامبر صلّی اللّه علیه و آله و سلّم که در بحث اعجاز قرآن خواهد آمد، منافات ندارد؛ زیرا اولا- این نوشته‌ها، مادّی نیست و بحث امی بودن، مربوط به خواندن و نوشتن متعارف است که مادّی است و ثانیا امی بودن، ناظر به عدم قدرت بر خواندن به دست آمده از طرق عادی است و این خواندن به صورت خارق العاده است.

(۲). بقره، ۹۷.

(۳). شعرا، ۴ و ۱۹۳.

(۴). این نظریه که بیان‌هـای مختلف قرآن در این موضوع، نـاظر به بخش‌هـای مختلف قرآن است؛ به این معنا که بخشـی از قرآن به صورت صوت و بخشـی به صورت لوحه و بخشـی بر قلب نـازل شـده، خلاـف ظاهر آیات است و تناسب مقام و سـیاق این آیات بر خلاف آن گواهی می‌دهد.

(۵). آن چه در خطبه ۱۹۲ نهج البلاغه آمده که پیامبر صـلّی اللّه علیه و آله و سـلّم به علی علیه السّلام فرمود: «انّک تسمع ما اسمع و تری ما اری الّا انّک لست بنبیّ؛ [یا علی] تو می‌شنوی آن چه را من می‌شنوم و می‌بینی آن چه را من می‌بینم؛ جز آن‌که تو

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۱، ص: ۸۱

مدهوشـی و نوعی از کـار افتـادن حواس ظـاهری پیامبر هنگام نزول وحی که در تاریـخ و روایات مطرح شـده نیز این مطلب را تأیید می‌کند.

آیه شریف: وَ کَذلِکَ أَوْحَیْنا إِلَیْکَ رُوحاً مِنْ أَمْرِنا؛ «۱» و بدین سان ما به تو روحی را به فرمان خویش وحی کردیم. نیز مؤید، بلکه گواه این مطلب است.

از آن چه گـذشت، این موضوع روشن می‌شود که پیـامبر صـلّی اللّه علیه و آله و سـلّم چگونه وحی را دریافت می‌کرده است. آیات شریف دلالـت دارد که وحی، تمـام مشـاعر و قوای مـدرکه نفس پیـامبر را فرا می‌گرفته و بـا تمام وجود وحی را دریافت می‌کرده و دریافت ایشان نه از سنخ علوم حصولی، بلکه از مراتب بالای علم حضوری بوده است؛ بر این اساس، نادرستی این دیدگاه نیز روشن می‌شود که پیامبر برای تشـخیص وحی آسـمانی از غیر آن- و پی بردن به این‌که آن چه دریافت می‌کند، سخن خداست- به دلیل و برهان دیگری غیر از وحی دریافت شده نیاز دارد و بطلان این نقل تاریخی که: پیامبر صـلّی اللّه علیه و آله و سلّم گاه در وحی بودن آن چه از فرشـته وحی می‌شـنیده، تردید داشـته یا صدای شـیطان را سخن فرشته حق می‌پنداشته، آشکار می‌شود؛ از سوی دیگر، این تلقی که به صورت پنهان انجام می‌گیرد (وحی)، نوعی تعلّم و (در نزول تـدریجی) نوعی تأیید نسـبت به آن چه پیامبر قبلا (از طریق نزول دفعی) دریـافت کرده است (اقراء) را بـا خـود دارد و به‌گـونه‌ای است که به خـوبی دریـافت می‌شود (ترتیـل) و هرگز فراموش نمی‌شود (فلا تنسی).

در این باب، از دیرباز سؤال دیگری مورد توجه مفسـران و دانشـمندان علوم قرآنی بوده آیا پیامبر گرامی صلّی اللّه علیه و آله و سلّم هنگام دریافت وحی قرآنی، صـرفا معانی و معارف را دریافت می‌کند و سپس خود، آن‌ها را در قالب الفاظ و عبارات می‌ریزد؛ پس الفـاظ و عبـارات، سـاخته و پرداخته پیـامبر است یـا آن که فقط الفاظ را دریافت می‌کنـد و هماننـد دیگران از طریق همین الفاظ، به معانی و معارف منتقل می‌شود و پی می‌برد؟ یا آن که هم الفاظ و هم معانی از خداوند است و پیامبر صـلّی اللّه علیه و آله و سلّم هر دو را از او دریافت می‌کند؟ «۲»

پیامبر نیستی»، با این مدعا منافات ندارد؛ زیرا علی نفس پیامبر و در مرتبه بالایی از کمال است که می‌تواند فرشته وحی و لوحه وحی را ببیند یا صوت آن را بشنود.

(۱). شوری، ۵۲.

(۲). دیدگاه دیگری نیز مطرح شده که هم لفظ و هم محتوا از پیامبر صلّی اللّه علیه و آله و سلّم است و اسناد به خدا در آیات قرآن، مانند بسیاری از اعمال و امور انسان‌ها است که به خدا نسبت داده می‌شود؛ زیرا خداوند زمینه‌های پیدایش

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۱، ص: ۸۲

نزول قرآن در قالب الفاظ

آیات فراوانی دلالت دارند که الفاظ و عبارات قرآن نیز از سوی خداوند متعال بر پیامبر نازل شده که به اختصار از آن‌ها یاد می‌شود:

الف) آیات تحدّی: تحدی قرآن بدون شک شامل درخواست همانندآوری در فصاحت و بلاغت می‌شود و فصاحت و بلاغت، ناظر به الفاظ و عباراتی است که گوینده برای ادای مقصود خویش به کار می‌برد؛ بنابراین، مفاد آیات تحدی آن است که اگر در نزول این الفاظ و قالب‌های مشتمل بر این معانی از سوی خدا تردید دارید، در مقام معارضه و برای اثبات مدعای خود، الفاظ و عبارات دیگری مشابه این الفاظ و عبارات بیاورید. این بیان نشان می‌دهد که الفاظ و عبارات هم از سوی خدا نازل شده و ساخته و پرداخته ذهن هیچ انسانی، از جمله پیامبر صلّی اللّه علیه و آله و سلّم نیست.

ب) تعابیری نظیر قرائت: «فاذا قرأناه»، تلاوت: «نتلوها علیک بالحق»، ترتیل: «و رتّلناه ترتیلا» که در مقام بیان نزول قرآن به کار رفته‌اند، ظهور قوی در نزول الفاظ و عبارات از سوی خدا دارند و از این ظهور، جز با قرینه و دلیل روشنی بر خلاف آن، نمی‌توان دست برداشت و چنین قرینه و دلیلی وجود ندارد. نظیر همین تعابیر است آیاتی که می‌فرماید: پیامبر صلّی اللّه علیه و آله و سلّم هنگام دریافت وحی قرآنی، قرآن (خواندنی)، کتاب (نوشتنی) و صحف (لوحه‌ها) را دریافت می‌کند یا لوحه‌هایی را که در آن‌ها نوشته‌های ارزشمندی است تلاوت می‌کند؛ رَسُولٌ مِنَ اللَّهِ یَتْلُوا صُحُفاً مُطَهَّرَةً* فِیها کُتُبٌ قَیِّمَةٌ؛ فرستاده‌ای از سوی خداوند که صحیفه‌های پاکی را تلاوت می‌کند که در آنها نوشته‌های ارزشمندی است.

ج) برخی از اوصاف قرآن نظیر: «کلام اللّه» و «کلمات اللّه» نیز با این نکته سازگار است که قرآن در قالب الفاظ و عبارات نازل شده است؛ هم‌چنین به کار بردن واژه «لسان» در مورد قرآن، مانند: «و هذا کتاب مصدّق لسانا عربیّا لینذر الّذین ظلموا و بشری للمحسنین» نیز دلالت دارد

چنین لفظ و محتوایی را در پیامبر فراهم ساخته است.

این دیدگاه، به معنای نفی اعجاز قرآن است و با ظاهر، بلکه صریح آیات قرآن در خصوص قرآن و نزول آن سازگار نیست و نمی‌توان به آن اعتنا کرد. قول چهارمی نیز وجود دارد که معانی را از خدا و الفاظ را از جبرئیل می‌داند. ر. ک طباطبائی، محمد حسین؛ همان. ج ۱۵، ص ۳۱۷- زرکشی، بدر الدین محمد؛ ج ۱، ص ۲۹۱.- سیوطی، جلال الدین عبد الرحمن؛ الاتقان فی علوم القرآن؛ چ ۱ دمشق- بیروت: دار ابن کثیر، ۱۴۰۷، ج ۱، ص ۱۳۹.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۱، ص: ۸۳

که الفاظ از سوی خداست؛ زیرا استفاده از تعبیر لسان در مورد مفاهیم و محتوای الفاظ، متعارف نیست؛ چنان که واژه «عربی» به عنوان وصف واژه «لسان»، تناسبی با محتوا ندارد؛ خواه واژه «عربی» به معنای زبان عربی و خواه به معنای زبان فصیح باشد.

عربی بودن قرآن

اشاره

آیات اخیر که از نزول قرآن به زبان عربی سخن می‌گوید، زمینه‌ساز سه بحث دیگر در قرآن شناسی شده است:

۱. مقصود از نزول قرآن به زبان عربی چیست؟

۲. آیا نزول قرآن به زبان عربی به این معنا است که کلیه واژه‌های به کار رفته در آن واژگان اصیل عربی است یا آن که عربی بودن قرآن با وجود لغات دخیل در قرآن مجید منافات ندارد؟

۳. راز نزول قرآن به زبان عربی چیست و آیا نزول قرآن به این زبان، یک جریان طبیعی است یا نکته خاصی داشته است؟

در این جا سه مسأله یاد شده را به اختصار و با نظر به آیات شریف بررسی می‌کنیم.

مقصود از عربی بودن قرآن

آیاتی که برای اثبات عربی بودن قرآن به آن استدلال شده، سه ساختار متفاوت دارد. خداوند متعال در آیات متعددی، از نزول قرآن به عنوان «نوشته‌ای به زبان عربی»، «کتابی در قالب خواندنی عربی» و «حکمی عربی» یاد می‌کند؛ مانند:

وَ هذا کِتابٌ مُصَدِّقٌ لِساناً عَرَبِیًّا لِیُنْذِرَ الَّذِینَ ظَلَمُوا وَ بُشْری لِلْمُحْسِنِینَ؛ «۱» و این [قرآن]، کتابی تصدیق کننده که در قالب زبان عربی است، برای آن که ستمگران را بیم دهد و مژده‌ای برای نیکوکاران باشد.

تَنْزِیلٌ مِنَ الرَّحْمنِ الرَّحِیمِ* کِتابٌ فُصِّلَتْ آیاتُهُ قُرْآناً عَرَبِیًّا لِقَوْمٍ یَعْلَمُونَ؛ «۲» [معارفی] فرو فرستاده از سوی خداوند رحمن و رحیم، کتابی که آیاتش در قالب قرآنی عربی برای کسانی که [در صدد باشند که] بدانند تبیین شده است.

---

(۱). احقاف، ۱۲.

(۲). فصلت، ۲ و ۳.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۱، ص: ۸۴

وَ کَذلِکَ أَنْزَلْناهُ حُکْماً عَرَبِیًّا وَ لَئِنِ اتَّبَعْتَ أَهْواءَهُمْ بَعْدَ ما جاءَکَ مِنَ الْعِلْمِ ما لَکَ مِنَ اللَّهِ مِنْ وَلِیٍّ وَ لا واقٍ؛ «۱» و بدین سان آن [قرآن] را به صورت فرمانی عربی فرو فرستادیم و اگر پس از دانشی که تو را آمده، از هواهای آنان پیروی کنی، از ناحیه خدا برای تو ولی و نگهبانی نخواهد بود.

آیات ۲ یوسف؛ ۱۱۳ طه؛ ۲۸ زمر؛ ۷ شوری و ۱۹۵ شعراء نیز از همین نوعند.

در دسته‌ای دیگر از آیات، «اعجمی» (غیر عربی) نبودن قرآن و حکمت عدم نزول آن بر فردی به زبانی اعجمی را مطرح می‌سازد؛ مانند:

وَ لَقَدْ نَعْلَمُ أَنَّهُمْ یَقُولُونَ إِنَّما یُعَلِّمُهُ بَشَرٌ لِسانُ الَّذِی یُلْحِدُونَ إِلَیْهِ أَعْجَمِیٌّ وَ هذا لِسانٌ عَرَبِیٌّ مُبِینٌ؛ «۲» و به تحقیق می‌دانیم که می‌گویند: همانا قرآن را بشری به او می‌آموزد [ولی] زبان کسی که قرآن را به او نسبت می‌دهند، اعجمی [غیر عربی و ناگویا] است و این [قرآن به] زبان عربی و روشن است.

وَ لَوْ جَعَلْناهُ قُرْآناً أَعْجَمِیًّا لَقالُوا لَوْ لا فُصِّلَتْ آیاتُهُ ءَ أَعْجَمِیٌّ وَ عَرَبِیٌّ؛ «۳» اگر آن [کتاب] را خواندنی اعجمی قرار می‌دادیم، می‌گفتند: چرا آیاتش تبیین نشده است آیا کتاب اعجمی و مردمی عربی [با یک‌دیگر تناسب دارد]؟

وَ لَوْ نَزَّلْناهُ عَلی بَعْضِ الْأَعْجَمِینَ* فَقَرَأَهُ عَلَیْهِمْ ما کانُوا بِهِ مُؤْمِنِینَ؛ «۴» و اگر قرآن را بر برخی از عجم‌ها فرو فرستاده بودیم و آن را بر آنان می‌خواند، به آن [قرآن] ایمان نمی‌آوردند.

نظیر آن‌ها آیات ۳ زخرف و ۷ شوری است.

دسته سوم، آیاتی هستند که از فرستادن هر پیامبر به زبان قوم وی و آسان ساختن قرآن بر زبان پیامبر صلّی اللّه علیه و آله و سلّم سخن می‌گویند؛ مانند وَ ما أَرْسَلْنا مِنْ رَسُولٍ إِلَّا بِلِسانِ قَوْمِهِ لِیُبَیِّنَ لَهُمْ؛ «۵» و ما هیچ فرستاده‌ای را جز به زبان مردمش نفرستادیم تا [بتواند حقایق را] بر ایشان بروشنی بیان کند.

---

(۱). رعد، ۳۷.

(۲). زخرف، ۱۰۳.

(۳). فصلت، ۴۴.

(۴). شعرا، ۱۹۸.

(۵). ابراهیم، ۴.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۱، ص: ۸۵

فَإِنَّما یَسَّرْناهُ بِلِسانِکَ لِتُبَشِّرَ بِهِ الْمُتَّقِینَ وَ تُنْذِرَ بِهِ قَوْماً لُدًّا؛ «۱» همانـا قرآن را بر زبان تو آسان ساختیم، تا با آن پرهیزکاران را مژده، و مردم سرسخت را بیم دهی.

فَإِنَّما یَسَّرْناهُ بِلِسانِکَ لَعَلَّهُمْ یَتَذَکَّرُونَ؛ «۲» همانا آن [قرآن] را بر زبان تو آسان ساختیم؛ باشد که آنان پند گیرند.

آیات ۱۸ اعلی؛ ۱۷، ۲۲، ۳۳ و ۴۰ قمر نیز این گونه‌اند.

در این که مقصود از واژه‌هـای «عربی» و «اعجمی» چیست؟ دو دیـدگاه مطرح است: نخست آن‌که، «عربی» به معنـای؛ کلام یا انسان عرب زبـان، «اعجمی» به معنـای کلام یـا انسان غیر عرب زبان است. دوم آن‌که مقصود از «عربی»، انسان یا کلام فصیح است و در برابر «اعجمی» بر انسـان یـا کلام غیر فصـیح دلالـت دارد. دقت در نحوه بیـان و سیاق آیـات نشان می‌دهـد که مقصود از «عربی» و «اعجمی» در اکثر قریب به اتفـاق این آیـات، معنای نخست است و فقط در آیات ۴۴، فصلت و ۱۰۳، نحل احتمال معنای دوم وجود دارد؛ هر چنـد احتمـالی چنـدان قوی نیست؛ به هر حال، این آیات دلالت دارد که افزون بر محتوا، الفاظ و عبارات عربی قرآن نیز از ناحیه خداوند به پیامبر صلّی اللّه علیه و آله و سلّم وحی شده است.

واژگان دخیل در قرآن

دانشمندان علوم قرآنی، درباره وجود کلمات غیر عربی در قرآن در دو بخش بحث کرده‌اند:

نخست آن‌که آیـا در قرآن، لغـات دخیـل وجود دارد و بر فرض وجود چنین لغـاتی، موارد آن کـدام است و راز به کـار رفتن آن‌ها چیست؟

دوم آن‌که وجود لغات دخیل چگونه با عربی بودن قرآن که در آیات آمده، سازگار است؟

---

(۱). مریم، ۹۷.

(۲). دخان، ۵۸. برخی خواسته‌اند از این آیه شـریف اسـتفاده کنند که قرآن نه تنها به زبان عربی، بلکه به لهجه قریش که قوم پیامبر صلّی اللّه علیه و آله و سلّم به شـمار می‌آیند، نازل شده است؛ ولی این استفاده نادرست است؛ زیرا کلمه قوم در قرآن بر کسانی که شخص از تبار آنان نباشـد نیز اطلاق شده است، مثلا بر امت حضـرت لوط در آیه ۷۰ هود با این‌که از تبار وی نبوده‌انـد، «قوم لوط» اطلاق شـده است. دلالت این سه دسـته آیات بر عربی بودن قرآن یکسان نیست و دلالت دسـته اخیر، چندان قوی به نظر نمی‌رسد و دلالت دسته اوّل از دو دسته دیگر روشن‌تر است.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۱، ص: ۸۶

هر چنـد برخی مدعی شده‌اند که طبق مفاد آیات، هیچ واژه غیر عربی در قرآن نیست و برخی، از وجود لغات دخیل فراوان در قرآن سخـن بـه میـان آورده‌انـد ولی می‌تـوان گفت که وجـود واژه‌هـای مشـترک بین زبـان عربی و غیر عربی- نظیر برخی از اعلام و نیز واژه‌هـای معرّبی که در زمـان نزول قرآن، تعریب آن‌ها اسـتقرار یافته و در زبان عرب رواج داشـته- به هیـچ وجه با عربی بودن قرآن مجیـد منافـات نـدارد. بررسـی آیـات، از وجود چنین مواردی حکایت دارد؛ ولی تعیین کلیّه این گونه الفاظ و بررسـی وجود یا عـدم

گونه‌های دیگر الفاظ غیر عربی در قرآن، نیازمند بررسی مفصّلی است که از حوصله این نوشتار بیرون است. «۱»

راز عربی بودن قرآن

اشاره

نزول قرآن به زبان عربی با توجه به مخاطبان نخستین و شخص پیامبر صلّی اللّه علیه و آله و سلّم که عرب زبانند، یک جریان طبیعی است و هر سخنور و دانشمندی، مطالب خویش را با زبان مخاطبان خود بیان می‌کند یا می‌نویسد؛ مگر آن‌که پیمودن چنین مسیری طبیعی به دلایلی غیر ممکن یا در پیش گرفتن رویه‌ای دیگر، ضروری به نظر برسد. «۲»

خداوند نیز در ارسال پیامبران و ابلاغ پیام‌های خویش، همین رویه را تأیید کرده و به کار گرفته است:

وَ ما أَرْسَلْنا مِنْ رَسُولٍ إِلَّا بِلِسانِ قَوْمِهِ لِيُبَيِّنَ لَهُمْ فَيُضِلُّ اللَّهُ مَنْ يَشاءُ وَ يَهْدِي مَنْ يَشاءُ وَ هُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ؛ «۳» و ما هیچ فرستاده‌ای را جز با زبان مردمش نفرستادیم تا [بتواند حقایق را] برای آنان به روشنی بیان کند؛ پس خداوند هر کس را بخواهد گمراه و هر کس را بخواهد، هدایت می‌کند و او شکست ناپذیر و فرزانه است.

---

(۱). افزون بر کتاب‌های تفسیر و علوم قرآن که گاه‌گاه به ذکر نمونه‌هایی از لغات دخیل قرآن پرداخته‌اند، برخی از دانشمندان، کتاب مستقلی در مورد این لغات نوشته‌اند؛ به عنوان مثال، جلال الدین سیوطی کتابی با عنوان المهذب فی ما وقع فی القرآن من المعرّب تألیف و در آن ۱۲۵ واژه دخیل در قرآن را بررسی کرده است.

آرتور جفری نیز کتابی با عنوان واژه‌های دخیل در قرآن نوشته و به جز اعلام، ۲۷۵ واژه دخیل در قرآن را ذکر و بررسی کرده است. این کتاب را فریدون بدره‌ای ترجمه و انتشارات توس منتشر کرده است.

(۲). برخی معتقدند که همه کتاب‌های آسمانی به زبان عربی فرود آمده‌اند و پیامبرانی که امت آنان عرب زبان نبوده‌اند، پیام‌های عربی آسمانی را به زبان قوم خود برای آنان بازگو کرده‌اند.

(۳). ابراهیم، ۴.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۱، ص: ۸۷

رسولان الهی، هم پیام را با زبان قوم و مخاطبان خویش می‌آورند و هم معارف را متناسب با سطح فرهنگی و علمی آنان بیان می‌کنند، و هم نوع معجزاتی که برای اثبات ارتباط خویش با خدا می‌آورند، با ابداعات، علوم و فرهنگ پیشرفته و رواج یافته آنان متناسب است.

بنا بر آن‌چه گذشت، اگر قرآن به زبانی جز زبان عربی نازل می‌شد، جای آن داشت که از حکمت نزول قرآن به آن زبان، سؤال و گفته شود: با آن‌که مخاطبان نخستین این پیام، عرب زبان هستند، چرا این پیام به زبان عربی نازل نشده است؟ پس نزول قرآن به زبان عربی در درجه اوّل، امری طبیعی است که در مورد تمامی کتاب‌های آسمانی، بلکه در مورد همه پیام‌هایی که مخاطبان اولیه‌اش ملت، قوم یا گروهی خاص هستند، جریان دارد؛ ولی در خصوص قرآن، جهت دیگری نیز وجود دارد که ضرورت به کارگیری این روش و نزول قرآن به زبان عربی را دو چندان می‌کند و آن، تحدّی و طلب هماننداوری این کتاب است.

اگر قرآن به زبان عربی نباشد، چگونه می‌شود از مخاطبانی که جز با زبان عربی آشنا نیستند، یا تسلط کافی بر زبان‌های دیگر ندارند، درخواست شود که برای روشن شدن حقّانیت یا نادرستی مدّعای پیامبر، سخنی همانند قرآن بیاورند؟ در این صورت به

آسانی خواهند گفت:

ما عرب زبان‌ها، محتوای پیام تو را نمی‌فهمیم؛ پس چگونه همانند آن را بیاوریم؟ پس تحدّی به قرآن نیز اقتضا می‌کند که این پیام به زبان مخاطبان اولیه‌اش باشد تا آن را درک کنند و بتوانند در باب درستی یا نادرستی مدعای پیامبر، خود را بیازمایند و حقیقت برایشان روشن شود.

آیه دوم سوره یوسف و آیه سوم زخرف که هدف از نزول قرآن به زبان عربی را تعقل و درک این کتاب از سوی مخاطبان می‌دانند نیز اشاره به این حقیقت دارند، و آیات دالّ بر آسان ساختن قرآن به زبان پیامبر صلّی اللّه علیه و آله و سلّم و برای پند گرفتن از آن نیز مؤید آن است؛ چنان که تناسب بین نزول قرآن به زبان عربی و انذار و تبشیر و تقوا که هدف چنین نزولی در آیات ۱۹۵ شعراء؛ ۱۱۳ طه؛ ۲۸ زمر؛ ۷ شوری؛ ۱۲ احقاف؛ ۸۵ دخان، و ۷، ۲۲، ۳۲ و ۴۰ قمر مطرح شده، با همین وجه قابل تبیین است؛ زیرا نخستین شرط مؤثر واقع شدن انذار، تبشیر و حصول تقوا در مخاطبان، قابل فهم بودن پیام برای آنان است؛ چنین شرطی برای نخستین مخاطبان قرآن، فقط در صورتی حاصل می‌شود که قرآن به زبان ایشان،

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۱، ص: ۸۸

یعنی زبان عربی نازل شود؛ «۱» با این همه، برخی از آیات ناظر به عربی بودن قرآن، به نکات یا حکمت‌های دیگری در خصوص نزول قرآن به زبان عربی اشاره دارد که به اختصار از آن‌ها یاد می‌شود:

الف) پیش‌گیری از بهانه‌جویی مخالفان

در آیه ۴۴ فصّلت آمده است:

وَ لَوْ جَعَلْناهُ قُرْآناً أَعْجَمِيًّا لَقالُوا لَوْ لا فُصِّلَتْ آياتُهُ ءَ أَعْجَمِيٌّ وَ عَرَبِيٌّ قُلْ هُوَ لِلَّذِينَ آمَنُوا هُدىً وَ شِفاءٌ وَ الَّذِينَ لا يُؤْمِنُونَ فِي آذانِهِمْ وَقْرٌ وَ هُوَ عَلَيْهِمْ عَمًى أُولئِكَ يُنادَوْنَ مِنْ مَكانٍ بَعِيدٍ؛ و اگر آن [کتاب] را خواندنی اعجمی قرار می‌دادیم، می‌گفتند: چرا آیاتش تبیین نشده است؟ آیا مردمی اعجمی و قرآنی عربی [با یک‌دیگر تناسب دارند]؟! بگو آن [قرآن] برای کسانی که ایمان آورده‌اند، رهنمود و بهبودی بخش است و کسانی که ایمان نمی‌آورند، در گوش‌هایشان سنگینی است و قرآن بر آنان [مایه] کور باطنی است. آنان از مکانی دور ندا می‌شوند. «۲»

در این آیه شریف، راز نزول قرآن به زبان عربی (نه اعجمی) این نکته دانسته شده که ابهام و نامفهوم بودن آیات، بهانه‌ای برای مخالفان نشود و به منظور تسلیم نشدن در برابر آن، تناسب نداشتن کتاب با مخاطبان را نشان عدم حقانیت این کتاب معرفی نکنند. در ذیل آیه آمده است که مخالفان قرآن اکنون که این کتاب با زبان خودشان و در قالبی قابل فهم برایشان نازل شده، باز هم نمی‌پذیرند؛ زیرا در گوش‌هاشان گرانی است؛ ولی اگر به زبان عربی نمی‌بود، بهانه‌ای داشتند، و نزول قرآن به عربی، این بهانه را از دست ایشان گرفته است.

---

(۱). مرحوم علامه طباطبایی- رضوان الله تعالی علیه- آیه سوم از سوره فصلت را نیز که می‌فرماید: «كِتابٌ فُصِّلَتْ آياتُهُ قُرْآناً عَرَبِيًّا لِقَوْمٍ يَعْلَمُونَ»، ناظر به همین وجه می‌داند، گرچه وجه دیگری را نیز مطرح ساخته است. وی در ذیل آن آیه می‌نویسد: مفعول واژه «یعلمون» یا محذوف است و قبل از حذف چنین بوده است:

«لقوم یعلمون معانیه لکونهم عارفین باللّسان الّذی نزّل به و هم العرب»؛ برای مردمی که معانی آن را می‌دانند؛ چون به زبانی که قرآن به آن زبان نازل شده، دانایند و آنان مردم عرب زبان هستند» و یا مفعول ترک شده، و معنای جمله این است: «برای قومی که

اهل دانش‌اند.» در ادامه به تبیین و توضیح وجه اوّل (حذف مفعول) می‌پردازد. (طباطبائی، محمد حسین؛ همان ج ۱۷، ص ۳۵۹)

(۲). در مورد این آیه، آرای مختلفی مطرح است که مناسب‌ترین وجه، همان بیان مذکور در متن است. برای اطلاع بیش‌تر در این باب ر. ک: آلوسی، شهاب الدین محمود؛ همان، ج ۲۴، ص ۱۲۹ و ۱۳۰.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۱، ص: ۸۹

ب) زمینه‌سازی برای پذیرش عرب

آیه ۱۹۸ شعراء «وَ لَوْ نَزَّلْناهُ عَلی بَعْضِ الْأَعْجَمِینَ* فَقَرَأَهُ عَلَیْهِمْ ما کانُوا بِهِ مُؤْمِنِینَ» اشاره به این نکته دارد که ملت عرب (دست کم اعراب معاصر) نزول قرآن (سخن و پیام خدا) را از سوی فردی غیر عرب پذیرا نبوده‌اند و اگر قرآن بر فردی غیر عرب نازل می‌شد، پیامبری وی و سخنش را نمی‌پذیرفتند. آیه شریف ۹۷ مریم نیز که از آسان ساختن قرآن به زبان پیامبر صلّی اللّه علیه و آله و سلّم به منظور بشارت دادن به پرهیزکاران و بیم دادن قومی سرسخت سخن می‌گوید، می‌تواند به همین مطلب اشاره داشته باشد.

ج) رد اتهام مخالفان

استفاده دیگر قرآن از نزول آن به زبان عربی این است که شبهه مخالفان را که می‌گویند:

پیامبر صلّی اللّه علیه و آله و سلّم قرآن را از انسان دیگری فرا گرفته و این کتاب وحی، آسمانی نیست، باطل می‌کند؛ زیرا زبان کسی که قرآن را به او منتسب می‌دانند، اعجمی است؛ در صورتی که زبان قرآن، عربی روشن است و بر فرض که مطالب آن از انسان دیگری گرفته شده باشد، امکان صدور الفاظ آن از فردی اعجمی منتفی است. این مطلب در آیه ۱۰۳ نحل آمده است که می‌فرماید: «وَ لَقَدْ نَعْلَمُ أَنَّهُمْ یَقُولُونَ إِنَّما یُعَلِّمُهُ بَشَرٌ لِسانُ الَّذِی یُلْحِدُونَ إِلَیْهِ أَعْجَمِیٌّ وَ هذا لِسانٌ عَرَبِیٌّ مُبِینٌ». نتیجه نهایی این بررسی آن است که نزول قرآن به زبان عربی یک جریان طبیعی است که با توجه به تحدّی قرآن، ضرورت آن دو چندان می‌شود و نزول قرآن به زبان غیر عربی یا بر فردی غیر عرب، زمینه ابهام و بهانه‌جویی و عدم پذیرش آن را فراهم می‌ساخت.

انواع نزول

اشاره

واژه نزول و مشتقات آن‌که مفهوم فرود آمدن را در خود نهفته دارند، در اصل برای فرود آمدن شیئی مادّی از مکانی به مکان دیگر وضع شده و در قرآن مجید نیز در برخی آیات به همین معنا به کار رفته است. «۱»

بعدا در این واژه، همانند بسیاری از واژه‌های دیگر توسعه داده شده و در نزول اعتباری و حقیقی یا معنوی نیز استعمال شده است.

---

(۱). مانند آیه «وَ یُنَزِّلُ مِنَ السَّماءِ مِنْ جِبالٍ فِیها مِنْ بَرَدٍ؛ و از آسمان از کوه‌هایی [از یخ] که در آن است تگرگی فرو می‌فرستند». (نور، ۴۳)

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۱، ص: ۹۰

مقصود از نزول اعتباری آن است که موجودی در عالم اعتبار، از درجه‌ای بالاتر به درجه‌ای پایین‌تر تنزل یابد؛ به عبارت دیگر، از

مقام و درجه اعتباری بالاتری، به مقام و درجه اعتباری پایین‌تری منتقل شود؛ مانند آن‌که برای بیان سقوط یک پادشاه از مقام پادشاهی گفته می‌شود: «نزل الملک عن عرشه؛ پادشاه از تخت پادشاهی فرود آمد [به زیر کشیده شد]». در قرآن مجید، مادّه نزول در این معنا به کار نرفته است.

مقصود از نزول معنوی آن است که موجودی از جهت مرتبه وجودی، تنزّل یافته و در مرتبه وجودی پایین‌تری جلوه‌گر شود. در این قسم از نزول، موجود از جهت حقیقت وجود، به مرتبه ضعیف‌تر تنزل می‌یابد؛ هر چند از جهت مکانی به مکان پایین‌تر فرود نیاید و از مقام آن نیز کاسته نشود.

مقصود از نزول قرآن، همین قسم اخیر است. در نزول قرآن، تنزل مکانی معنا ندارد؛ زیرا نازل کننده (خداوند)، و نازل شونده (مرحله‌ای از علم الهی یعنی قرآن)، واسطه نزول (فرشته یا فرشتگان وحی) و منزّل علیه قرآن (قلب مقدس پیامبر)، هیچ یک مادّی نیستند. نزول اعتباری نیز در مورد قرآن بی‌معنا است؛ زیرا خداوند در آیات نزول این نکته را نمی‌فرماید که ما قدر و منزلت قرآن را کاهش دادیم، و اهدافی که برای نزول قرآن در آیات آمده هیچ‌گونه ارتباطی با نزول اعتباری ندارد.

نزول قرآن مجید به این معنا است که این کتاب، وجود حقیقی دیگری دارد که بسیار متعالی و مرتبه‌ای از علم الهی است و خداوند برای آن‌که آن حقیقت، در اختیار بشر قرار گیرد و برای وی قابل فهم شود، آن را در مراتب وجود، چندین مرحله تنزّل داده تا سرانجام در قالب الفاظ و عبارات، یعنی در مرتبه‌ای بس فروتر و ضعیف‌تر از مرتبه «عند اللهی»، تجلی کرده است؛ به بیان دیگر؛ چنان‌که در روایات آمده، قرآن، تجلی ذات و صفات الهی در قالب الفاظ و عبارات (مرتبه دانیه وجود) است. «۱»

نزول دفعی و تدریجی

از آیه ۱۸۵ بقره:

شَهْرُ رَمَضانَ الَّذِی أُنْزِلَ فِیهِ الْقُرْآنُ هُدیً لِلنَّاسِ وَ بَیِّناتٍ مِنَ الْهُدی وَ الْفُرْقانِ؛

---

(۱). «فتجلی سبحانه لهم فی کتابه من غیر ان یکونوا رأوه.» (رضی موسوی، شریف محمد؛ همان، خطبه ۱۴۷)

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۱، ص: ۹۱

ماه رمضان که در آن قرآن فرود آمد تا رهنمودی برای مردم و نشانه‌های روشنی از هدایت [به سوی حق] و [مایه] جدایی [و تشخیص] حق از باطل شود، می‌توان دریافت که قرآن کریم در ماه مبارک رمضان نازل شده است.

خداوند در آیه سوم سوره دخان می‌فرماید:

إِنَّا أَنْزَلْناهُ فِی لَیْلَةٍ مُبارَکَةٍ إِنَّا کُنَّا مُنْذِرِینَ؛ براستی ما آن [قرآن] را در شبی با برکت فرو فرستادیم. به راستی که ما هشدار دهنده بودیم.

این آیه، دلالت بر نزول قرآن در یک شب با برکت دارد و با توجه به آیه قبل، معلوم می‌شود که این شب یکی از شب‌های ماه مبارک رمضان است.

از آیه اوّل سوره قدر که می‌فرماید: «إِنَّا أَنْزَلْناهُ فِی لَیْلَةِ الْقَدْرِ»، روشن می‌شود که زمان نزول قرآن، شب قدر است؛ بنا بر این، از این سه آیه به دست می‌آید که در ماه مبارک رمضان، شب با برکتی به نام شب قدر وجود دارد که قرآن مجید در آن نازل شده است.

از سوی دیگر، افزون بر آن‌که نزول تدریجی قرآن طی ۲۳ سال بعثت تا رحلت رسول خدا صلّی اللّه علیه و آله و سلّم از مسلّمات تاریخی و روایی است، آیات قرآن نیز بر نزول تدریجی گواهی می‌دهد.

مفاد بسیاری از آیات، اشاره به رویدادهای مختلفی دارد که در طول دوران نبوت رخ داده و لحن این آیات به‌گونه‌ای است که هم

زمانی تقریبی نزول آن‌ها با رویدادهای مورد اشاره را می‌رساند؛ مانند:

غُلِبَتِ الرُّومُ* فِی أَدْنَی الْأَرْضِ وَ هُمْ مِنْ بَعْدِ غَلَبِهِمْ سَیَغْلِبُونَ* فِی بِضْعِ سِنِینَ؛ «۱» چرومیان در نزدیک‌ترین سرزمین شکست خوردند و آنان پس از شکست به زودی در چند سال [آینده] پیروز می‌شوند.

وَ لَقَدْ نَصَرَکُمُ اللَّهُ بِبَدْرٍ وَ أَنْتُمْ أَذِلَّةٌ؛ «۲» به تحقیق خداوند شما را در بدر با آن‌که خوار و ناتوان بودید، یاری کرد.

الْآنَ خَفَّفَ اللَّهُ عَنْکُمْ وَ عَلِمَ أَنَّ فِیکُمْ ضَعْفاً؛ «۳» هم اکنون خداوند بر شما تخفیف داد و دانست [و معلوم ساخت] که در شما ناتوانی است.

---

(۱). روم، ۲، ۳، ۴.

(۲). آل عمران، ۱۲۳.

(۳). انفال، ۶۶.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۱، ص: ۹۲

دسته‌ای دیگر از آیات، به نزول بخش‌های ویژه‌ای از قرآن مجید در شرایط و زمان خاص دلالت دارند؛ مانند:

سُورَةٌ أَنْزَلْناها وَ فَرَضْناها وَ أَنْزَلْنا فِیها آیاتٍ بَیِّناتٍ لَعَلَّکُمْ تَذَکَّرُونَ؛ «۱» سوره‌ای که فرو فرستادیم و [تبلیغ و عمل به] آن را حتمی دانستیم و در آن نشانه‌های روشنی فرو فرستادیم؛ باشد که شما پند گیرید.

وَ یَقُولُ الَّذِینَ آمَنُوا لَوْ لا نُزِّلَتْ سُورَةٌ فَإِذا أُنْزِلَتْ سُورَةٌ مُحْکَمَةٌ وَ ذُکِرَ فِیهَا الْقِتالُ رَأَیْتَ الَّذِینَ فِی قُلُوبِهِمْ مَرَضٌ یَنْظُرُونَ إِلَیْکَ نَظَرَ الْمَغْشِیِّ عَلَیْهِ مِنَ الْمَوْتِ فَأَوْلی لَهُمْ؛ «۲» و کسانی که ایمان آورده‌اند، می‌گویند: چرا سوره‌ای فرو فرستاده نشد؟ پس آن گاه که سوره‌ای روشن و صریح فرو فرستاده شود و در آن از جهاد در راه خدا یاد شده باشد، بیماردلان را می‌بینی که چون بی‌هوش شدگان، از [ترس] مرگ به تو می‌نگرند؛ پس [همان مرگ و عواقب ناگوار] برایشان شایسته‌تر است.

وَ إِذا ما أُنْزِلَتْ سُورَةٌ نَظَرَ بَعْضُهُمْ إِلی بَعْضٍ هَلْ یَراکُمْ مِنْ أَحَدٍ ثُمَّ انْصَرَفُوا صَرَفَ اللَّهُ قُلُوبَهُمْ بِأَنَّهُمْ قَوْمٌ لا یَفْقَهُونَ؛ «۳» و آن‌گاه که سوره‌ای فرو فرستاده شود، برخی به برخی دیگر نگاه کرده [از ترس رسوایی می‌گویند:] آیا کسی شما را می‌بیند؟ سپس [از محضر پیامبر] باز می‌گردند. خداوند دل‌هاشان را [از حق] بگردانید؛ چون مردمی نفهم هستند.

در دو آیه دیگر، با صراحت از تدریجی بودن آیات، سخن به میان آمده است:

وَ قالَ الَّذِینَ کَفَرُوا لَوْ لا نُزِّلَ عَلَیْهِ الْقُرْآنُ جُمْلَةً واحِدَةً کَذلِکَ لِنُثَبِّتَ بِهِ فُؤادَکَ وَ رَتَّلْناهُ تَرْتِیلًا؛ «۴» و کسانی که کافر شدند، گفتند: چرا قرآن بر او یک جا و یک باره فرو فرستاده نشد؟ بدین سان [قرآن را به تدریج فرو فرستادیم] تا با آن، قلب تو را استوار سازیم و آن را با درنگی ویژه و پیاپی [بر تو] خواندیم.

---

(۱). نور، ۱.

(۲). محمد، ۲۰.

(۳). توبه، ۱۲۷.

(۴). فرقان، ۳۳.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۱، ص: ۹۳

وَ قُرْآناً فَرَقْناهُ لِتَقْرَأَهُ عَلَی النَّاسِ عَلی مُکْثٍ وَ نَزَّلْناهُ تَنْزِیلًا؛ «۱» و قرآنی که آن را بخش بخش فرو فرستادیم تا با درنگ بر مردم بخوانی و آن را به‌گونه‌ای خاص چندین مرتبه تنزل دادیم و فرود آوردیم.

مفسران در باب جمع بین این دو مجموعه آیات، آرای متعدد و مختلفی را ارائه داده‌اند.

صاحب‌نظران اقوال یاد شده، از آن جا که نزول تدریجی قرآن نزدشان مسلّم بوده- چنان که مسلّم هم هست- معمولا در وجه جمع خویش، ظاهر آیات دالّ بر نزول تـدریجی را حفظ کرده، در صدد توجیه آیات دالّ بر نزول دفعی برآمده‌اند. فقط تعداد معدودی با الهام از روایات، ظهور هر دو مجموعه را حفظ کرده‌اند.

صاحبان اقوال یاد شده را می‌توان در چهار دسته قرار داد:

۱. گروهی که معتقدنـد: آیـات دالّ بر نزول دفعی، نـاظر به بخشـی از آیـات قرآن است. برخی از این گروه، خصـوص سوره حمـد، برخی اوّلین آیات نازل شـده و برخی بیش‌ترین آیات قرآن «۲» را مـدّ نظر قرار داده‌اند. «۳» این دیـدگاه، افزون بر نقدهایی که ویژه هر یـک از اقوال منـدرج در آن است، «۴» در کـل، خلاـف ظاهر آیات قرآن به ویژه ۱۸۵، بقره اسـت که ظهـور در نزول دفعی کل قرآن، نه بخش خاصـی از آن دارد؛ به علاوه، هیـچ دلیل معتبری بر این که آیات یاد شـده به خصوص در ماه رمضان نازل شده، در دست نیست. روایات هم با این قول سازگار نیست و بر خلاف آن گواهی می‌دهد.

۲. عـده‌ای دیگر مـدعی شده‌اند که مقصود از آیات دالّ بر نزول دفعی، آن است که قرآن یا سوره‌های دخان و قدر، در فضـیلت ماه رمضان یا شب قدر و یا در باب لزوم روزه ماه رمضان

---

(۱) اسراء، ۱۰۶.

(۲) ر. ک: طباطبایی، محمد حسین؛ همان ج ۲، ص ۱۹ تا ۲۳ و قطب، سید فی ظلال القرآن، چ ۱۰ بیروت: دار الشروق ۱۴۰۲، ج ۱ ص ۱۷۱- رشـید رضا، محمد؛ همان، ج ۲، ص ۱۶۱- رازی، فخر الـدین محمد؛ همان، ج ۵، ص ۸۵ و ج ۳۲، ص ۲۷- طبرسی، ابو علی فضل؛ مجمع البیان لعلوم القرآن، ج ۱، تهران: مکتبهٔ العلمیهٔ الاسلامیهٔ، ۱۳۷۹، ج ۱، ص ۲۷۶ و ج ۱۰، ص ۵۱۸- زحیلی، وهبه ۱۴۱۱ التفسیر المنیر، چ ۱، بیروت: دار الفکر المعاصر، ج ۳۰ ص ص ۳۳۳ و ۳۳۴.

(۳) کسانی که بیش‌ترین آیات را مـدّ نظر قرار داده‌انـد، مقصود از شـهر رمضان و لیلـهٔ القـدر را ماه‌های رمضان و شب‌های قـدر ۲۳ سال نبوت دانسته‌اند.

(۴) نظیر آن‌که اوّلین آیات نازل شده طبق نقل شـیعه و سنی هم زمان با بعثت بوده و بعثت، طبق قول شیعه در بیست و هفتم رجب و طبق قول اهـل سـنت در دوازده رجب بوده است؛ نه در مـاه رمضـان؛ و نیز اگر شب‌های قـدر مراد بود، بایـد می‌فرمود: «انا انزلناه فی لیال مبارکهٔ».

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۱، ص: ۹۴

نازل شده‌اند. و بیان کننده زمان نزول نیستند تا با آیات دالّ بر نزول تدریجی ناسازگار باشند. «۱»

ایـن دیـدگاه نیز درست به نظر نمی‌رسـد؛ زیرا در این صـورت، بایـد بخش مهمی از آیـات قرآن در فضـیلت مـاه رمضـان می‌بـود تا می‌توانستیم بگوییم: قرآن در فضـیلت ماه رمضان نازل شـده است؛ به علاوه، چنین برداشتی خلاف ظاهر آیه است و دلیلی بر دسـت برداشتن از ظاهر آیه نداریم. روایات نیز بر خلاف آن دلالت دارد. «۲»

۳. دیـدگاه سوم که بـا الهام از روایات، به ویژه از سوی مفسـران صـدر اسـلام مطرح شـده، آن است که قرآن دو نزول داشـته است: نزول دفعی که از نـاحیه ذات مقـدس الهی یـا لوح محفوظ، به وسـیله جبرئیـل بر سـفیران گرامی و نیکوکار خـدا به بیت المعمور در آسـمان دنیا بوده و در شب قدر اتفاق افتاده است، و نزول تدریجی از بیت المعمور و سفیران گرامی خدا، بر پیامبر گرامی صلّی اللّه علیه و آله و سـلّم در طول ۲۳ سال نبوت صورت پـذیرفته است. آیات دسـته اوّل نزول اوّل و آیات دسـته دوم، نزول دوم را مـد نظر دارند.

۴. علامه طباطبایی رحمه اللّه با استفاده از آیات دیگر، به دو نزول دفعی و تدریجی به شرح ذیل قایل شده است.

قرآن مجید، دارای دو وجود است: یک وجود بسیط که در آن تکثر، بخش‌ها و اجزا (آیات و سور و کلمات) نیست و در لوح محفوظ است و به صورت دفعی بر قلب مقدس پیامبر صلّی اللّه علیه و آله و سلّم نازل شده، و یک وجود تفصیل یافته و دارای اجزا که به صورت تدریجی، در ظرف بیست و سه سال بر پیامبر فرود آمده است. آیات دالّ بر نزول دفعی، نزول وجود اوّل را در نظر دارد، و آیات نزول تدریجی، نزول وجود مفصل را مطرح می‌کند. ایشان دیدگاه پیشین را با استناد به آیات فراوانی از جمله، آیات دالّ بر وجود تأویل برای قرآن و وجود قرآن در لوح محفوظ و دارای احکام بودن آن، قبل از تفصیل و نهی پیامبر از تلاوت آیات (پیش از به پایان رسیدن تلاوت آن به وسیله جبرئیل) به اثبات می‌رساند. «۳»

---

(۱). ر. ک: رازی، فخر الدین محمد؛ همان، ج ۵، ص ۱۸۵ و ج ۳۲ ص ۲۸- بیضاوی، ناصر الدین عبداللّه؛ (۱۴۰۸)، انوار التنزیل و اسرار التاویل، ج ۱، بیروت: دار الکتب العلمیه، ج ۲، ص ۶۱۱.

(۲). ر. ک: العروسی الحویزی، عبد علی؛ همان، ج ۴، ص ۶۲۰ و ج ۵، ص ۶۲۴ و ۶۲۵.

(۳). ر. ک: طباطبایی محمد حسین؛ همان ج ۲، ص ۱۶- ۱۸.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۱، ص: ۹۵

صرف‌نظر از برخی جزئیات که در دو قول اخیر آمده، این دو دیدگاه را می‌توان مؤید و مکمل یکدیگر دانست و تفاوت‌ها یا ناسازگاری‌های ظاهری آن دو، قابل تبیین و توجیه است؛ به عنوان مثال: اگر چه در دیدگاه اوّل (دیدگاه برگرفته از روایات) از وجود بسیط قرآن در نزول دفعی، سخنی به میان نیامده، ولی نفی هم نشده؛ بلکه می‌تواند مقصود از تعبیر «جملهٔ واحدهٔ» ذکر شده در روایات، «۱» همان وجود بسیط باشد.

هم‌چنین گرچه در روایات، نزول دفعی را به بیت المعمور، و مرحوم علامه آن نزول را به قلب رسول اللّه صلّی اللّه علیه و آله و سلّم می‌داند، می‌توان گفت که بیت المعمور مرتبه‌ای از وجود است که پیامبر با اشراف و عروج به آن، حقیقت بسیط قرآن را دریافت کرده است؛ چنان که طبق ظاهر آیه شریف «لا یَمَسُّهُ إِلَّا الْمُطَهَّرُونَ» «مطهرون» به حقیقت قرآن در لوح محفوظ، یا در مرتبه دیگری از عوالم وجود دست می‌یابند و آن را مس می‌کنند؛ هم‌چنین ممکن است مقصود از بیت المعمور، قلب مقدس رسول اللّه صلّی اللّه علیه و آله و سلّم و مقصود از نزول تدریجی، جریان و تراوش حقیقت بسیط قرآن از قلب آن حضرت به لسان مبارکشان باشد. «۲»

ممکن است گفته شود: آیاتی نظیر فِیها یُفْرَقُ کُلُّ أَمْرٍ حَکِیمٍ؛ «۳» در آن شب هر کار مستحکم و تفصیل نیافته‌ای باز نموده شود که درباره شب قدر آمده، دلالت بر آن دارد که شب قدر، شب تکثر و تعیین اندازه‌هاست و با نزول وجود بسیط قرآن در آن شب منافات دارد. در پاسخ می‌توان گفت: اولاً با همین نزول بسیط و دفعی، زمینه تفریق و تفصیل حاصل می‌شود؛ ثانیا، از آن جا که این وجود بسیط، عین آن وجود مفصل است و به عبارت دیگر، مصداقی از «اجمال در عین کشف تفصیلی» است، اشکالی باقی نمی‌ماند؛ افزون بر این که نزول دفعی قرآن، خود یکی از مصادیق تفریق و بخش بخش شدن است؛ یعنی این بخش از علم الهی در اختیار پیامبر قرار می‌گیرد؛ به هر حال، چه این دو دیدگاه به یک دیدگاه باز گردد و چه تفاوت در خصوصیات را سبب استقلال آن دو بدانیم، این دو نظر، تعدد نزول (نزول تدریجی و دفعی) را برای کل قرآن می‌پذیرند و حفظ ظاهر دو دسته آیات مربوط به این بحث، در آن‌ها رعایت شده است و همین امر، دلیل ترجیح این دو دیدگاه، بلکه صحت آن‌ها در بیان کلی‌شان به شمار می‌آید.

---

(۱). ر. ک: حسینی بحرانی، هاشم؛ البرهان فی تفسیر القرآن، چ ۳، قم: مؤسسه مطبوعاتی اسماعیلیان، ۱۳۷۵، ۱، ص ۱۸۲- فیض کاشانی، محمد محسن؛ تفسیر الصافی، چ ۲، بیروت: مؤسسه الاعلمی، ۱۴۰۹، ج ۱.

۶۴ و ۶۵.

(۲). ر. ک: فیض کاشانی، محمد محسن؛ همان ج ۱، ص ۶۵.

(۳). دخان، ۴.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۱، ص: ۹۶

راز نزول تدریجی

اشاره

قرآن مجید در دو مورد، از راز نزول تدریجی و به تعبیر دقیق‌تر، تدریجی نازل شدن قرآن، سخن به میان آورده است: یکی از این دو مورد، به نقشی که نزول تدریجی در ارتباط با مردم ایفا می‌کند و در مورد دوم، به راز نزول تدریجی در ارتباط با پیامبر می‌پردازد.

آثار نزول تدریجی برای مردم

آیه نخست، «وَ قُرْآناً فَرَقْناهُ لِتَقْرَأَهُ عَلَی النَّاسِ عَلی مُکْثٍ وَ نَزَّلْناهُ تَنْزِیلًا» است. «۱»

خداوند در این آیه می‌فرماید: قرآن را بخش بخش کردیم یا بخش بخش نازل کردیم تا آن را با درنگ بر مردم بخوانی و آن را به‌گونه‌ای خاص فرو فرستادیم. روشن است که صرف با درنگ خواندن آیات بر مردم، نمی‌تواند هدف اصلی و راز نهایی تدریجی نازل شدن قرآن باشد؛ بلکه «آثاری» که بر این‌گونه خواندن مترتب می‌شود، هدف واقعی نزول تدریجی است؛ از این رو ضرورت دارد به تبیین آثاری که به روشنی بر چنین خواندنی بار می‌شود و به اصطلاح از «لوازم بیّن» آن است، پرداخته شود. «۲»

---

(۱). اسراء، ۱۰۶. در این که مقصود از تعبیر «و قرآن فرقناه» چیست؟ آرای مختلفی به شرح ذیل مطرح شده است:

الف) مقصود، بخش بخش شدن قرآن یا تدریجی نازل شدن آن است.

ب) مقصود، بیان حلال و حرام در قرآن است.

ج) مقصود، گوناگون شدن آیات از جهت امر و نهی، مواعظ، مثل‌ها، قصص، اخبار و نظایر آن است.

د) مقصود، جدا ساختن حق و باطل یا حلال و حرام و تمایز آن‌ها در این کتاب است.

ه) مقصود، توضیح و تبیین معارف آن است.

و) مقصود، احکام و تفصیل آیات، نظیر آیه «فِیها یُفْرَقُ کُلُّ أَمْرٍ حَکِیمٍ» (دخان، ۴) ر. ک: آلوسی، شهاب الدین محمود؛ همان، ج ۱۵، ص ۱۸۸- طوسی، ابو جعفر محمد؛ همان، ج ۶ ص ۵۳۰ بیش‌تر مفسران، به حق، معنای اوّل را صحیح و دیگر اقوال را خلاف ظاهر این عبارت و عبارات ادامه آیه دانسته‌اند.

(۲). از دقت در آیه بر می‌آید که این آیه از تحقق دو امری سخن می‌گوید که زمینه قابل فهم و استفاده شدن قرآن برای مردم را فراهم می‌سازد؛ توضیح آن‌که: حقیقت قرآن به لحاظ آن‌که مرتبه‌ای از علم الهی است، از نوعی برتری در مراتب وجود و نوعی احکام و به تعبیر مرحوم علامه «نوعی بساطت» برخوردار است؛ از این رو، آن حقیقت گران‌سنگ به دو سبب نمی‌تواند به طور

کامل مورد استفاده انسان‌ها قرار گیرد. از یک سو علو آن که مرتبه‌ای از علم الهی و به مراتب فراتر از عالم دنیا است، موجب می‌شود از دسترس انسان‌ها که در عالم دنیا و مرتبه دانیه وجود زندگی می‌کنند، دور باشد و فقط انسان‌های بس متعالی مانند پیامبر گرامی صلّی اللّه علیه و آله و سلّم و مطهرون علیهم السّلام بتوانند با آن حقیقت تماس داشته باشند: «فی کتاب مکنون لا یمسّه الّا المطهّرون» (واقعه،

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۱، ص: ۹۷

مقصود از تلاوت با درنگ، همان واقعیتی است که در تاریخ اسلام و قرآن رخ داده؛ یعنی تلاوت آیات در پی نزول تدریجی آن در طی ۲۳ سال بعثت تا رحلت رسول گرامی صلّی اللّه علیه و آله و سلّم؛ و گرنه، صرف تلاوت یک‌جا و پی در پی آیات و سوره‌ها بر مردم، حتی با تأمل و درنگ، ظرف چندین ساعت یا چند روز خصوصیتی ندارد که به سبب اهمیتش، قرآن آن را مطرح کرده و از آن به عنوان راز بخش بخش شدن یا نزول تدریجی قرآن سخن به میان آورده باشد و بر آن تأکید کند؛ گذشته از آن، چنین امری در تاریخ قرآن و پیامبر رخ نداده است؛ به دلیل آن‌که هیچ آیه، روایت یا نقل تاریخی معتبری دال بر این موضوع در دست نیست؛ در حالی که به لحاظ اهمیت موضوع، می‌بایست به صورت برجسته‌ای در روایات و تاریخ مطرح می‌شد؛ بنا بر این، آیه متذکر این نکته است که بخش بخش شدن و در قالب آیات و سوره‌ها در آمدن قرآن به این منظور بوده که آیات، در مقطع‌های مختلف زمانی و متناسب با شرایط فردی و اجتماعی و رویدادهای تاریخی و شبهات و پرسش‌های مخالفان و موافقان تلاوت شود.

این نکته نیز باید مورد توجه اکید قرار گیرد که تلاوت آیات بر مردم، به معنای ایجاد یک دگرگونی درونی، بیرونی، اجتماعی و فردی است و این همه که در شکل کامل آن با عنوان «اجتماعی شدن» از آن یاد می‌شود، امری آنی و دفعی نیست که در یک شب و یک جا حاصل شود؛ بلکه بر خلاف «تحوّل اجتماعی»، تحقق دفعی آن امکان پذیر نیست.

نکته شایان توجه آن است که معارف قرآن- چنان که در آیات به آن اشاره شده و در

(۷۸- ۷۹) و از سوی دیگر، بساطت و احکام آن ایجاب می‌کند که در صورت نزول، دفعتا نازل شود و در این صورت بهره‌وری انسان‌ها از آن به حداقل برسد؛ زیرا با آن بساطت، هم برای انسان‌ها قابل فهم نیست و هم امکان خواندن با درنگ و در فواصل مناسب وجود ندارد تا انسان‌ها به تدریج حقایق آن را دریابند؛ هضم کنند؛ درون ریزی و به آن عمل کنند. می‌توان گفت که آیه «وَ إِنَّهُ فِی أُمِّ الْکِتابِ لَدَیْنا لَعَلِیٌّ حَکِیمٌ» (زخرف، ۴) به این حقیقت اشاره دارد؛ بر این اساس لازم است از یک سو، قرآن بسیط و حکیم، مفروق و مفصّل و دارای بخش‌ها و اجزا شود تا امکان تلاوت با درنگ و دریافت و هضم و درون ریزی کردن فراهم آید و از سوی دیگر در مراتب وجود، چندان نزول پس از نزول داشته باشد که به مرحله دانیه وجود و قالب الفاظ و عبارات قابل فهم بشری برسد تا قابل دسترسی و فهم انسان‌ها شود. آیه شریف با لطافت خاصی به این دو نکته اشاره دارد. در آغاز آیه می‌فرماید: ما قرآن را بخش بخش کردیم و در قالب اجزا و آیات و سوره‌ها در آوردیم تا آن را با درنگ بر مردم بخوانی؛ یعنی اگر چنین نمی‌کردیم، تلاوت با درنگ بر مردم، امکان نداشت و سپس می‌فرماید: و آن را چندین مرتبه به‌گونه‌ای خاص فرو فرستاده و تنزل دادیم. همین مطلب در آیات دیگری با کمال اختصار بیان شده است؛ مانند: «إِنَّا جَعَلْناهُ قُرْآناً عَرَبِیًّا لَعَلَّکُمْ تَعْقِلُونَ». (زخرف، ۳) «إِنَّا أَنْزَلْناهُ قُرْآناً عَرَبِیًّا لَعَلَّکُمْ تَعْقِلُونَ» (یوسف، ۲) «وَ لکِنْ تَصْدِیقَ الَّذِی بَیْنَ یَدَیْهِ وَ تَفْصِیلَ الْکِتابِ لا رَیْبَ فِیهِ مِنْ رَبِّ الْعالَمِینَ» (یونس، ۳۷) و «کِتابٌ أُحْکِمَتْ آیاتُهُ ثُمَّ فُصِّلَتْ، مِنْ لَدُنْ حَکِیمٍ خَبِیرٍ». (هود، ۱)

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۱، ص: ۹۸

روایات مورد تصریح قرار گرفته- دارای درجات و مراتبی است و فهم و بهره‌مندی برخی از این درجات و نیز بخشی از معارف

مندرج در برخی آیات، در گرو فهم، پذیرش و عمل به برخی دیگر است و مخاطبان قرآن، متناسب با درجه تکاملی که از طریق عمل به معارف قرآن به دست می‌آورند، به فهم و بهره‌مندی از آیات دیگر نایل می‌شوند.

با توجه به سه نکته یاد شده، لازمه جدایی ناپذیر تلاوت با درنگ آیات- به مفهومی که گذشت- آن است که چون آیات در طول زمان و به تدریج بر مردم تلاوت می‌شود، فهم معارف قرآنی، پذیرش مردم نسبت به فرهنگ قرآن و اثر گذاری قرآن بر مردم در بعد فکری، روحی و عملی، بیش‌تر و بهتر صورت می گیرد و فرهنگ پذیری و درون ریزی کردن آن بینش‌ها و مقررات و نهادینه شدن آن در جامعه، به خوبی تحقق می‌یابد؛ به علاوه، هم زمانی تلاوت آیات با شرایط زمانی و مکانی و رخدادهای اجتماعی و فردی متناسب با مفاد آیات نازل شده، فهم بهتر آیات و اثر پذیری کامل‌تر از آن را دو چندان می کند؛ از جهت سوم، به لحاظ صفا و پالودگی روحی و تکامل نفسانی که در پرتو عمل به برخی دستورها و مقررات قرآن و فهم و پذیرش برخی معارف آن فراهم می‌آید، آمادگی لازم برای پذیرش و عمل به دستورهای بعدی که سنگین‌تر و نیازمند ایثار بیش‌تر و تلاش افزون‌تری است، و استعداد لازم برای یافتن و هضم معارف متعالی‌تر که در آیات بعدی آمده است، حاصل می‌شود؛ «۱» به عبارت دیگر، قرائت با درنگ آیات، از یک سو زمینه فهم و دریافت بهتر معارف قرآن را فراهم می‌سازد و از سوی دیگر، با فراهم آمدن تدریجی شرایط درونی و برونی در اثر گذشت زمان، زمینه تسلیم بیش‌تر در برابر بیانات قرآنی و عمل به دستورهای جدید حاصل می‌شود و در کنار آن عمل به دستورها و نفوذ اعتقاد به معارف نازل شده، شرایط مناسب و آمادگی‌های لازم برای دریافت معارف برتر و تسلیم شدن و عمل کردن به مقررات و دستورهای سنگین‌تر فراهم می‌شود؛ بلکه فهم پیشین آنان از آیات قبلی نیز دقیق‌تر، پربارتر و تکامل یافته‌تر می گردد و در یک جمله،

---

(۱). در آیات شریف ۱ تا ۵ سوره مزمل، خداوند خطاب به پیامبر صلّی اللّه علیه و آله و سلّم می‌فرماید: «یا أَیُّهَا الْمُزَّمِّلُ قُمِ اللَّیْلَ إِلَّا قَلِیلًا نِصْفَهُ أَوِ انْقُصْ مِنْهُ قَلِیلًا أَوْ زِدْ عَلَیْهِ وَ رَتِّلِ الْقُرْآنَ تَرْتِیلًا إِنَّا سَنُلْقِی عَلَیْکَ قَوْلًا ثَقِیلًا»؛ «ای جامه به خود پیچیده! شب را جز به اندکی به پا خیز. نیمی از آن را با اندکی از نیمه بکاه یا بر آن نیمه، بیفزای و قرآن را با درنگی ویژه و پیاپی بخوان. به راستی که ما گفتاری گران و سنگین بر تو خواهیم افکند». در این آیات، شب زنده‌داری و تلاوت با ترتیل آیات زمینه‌ساز، یا شرط لازم دریافت و تحمل قول ثقیل (آیاتی که بعدا نازل می‌شود و مشتمل بر مفاهیم یا مقررات سنگینی است) تلقی شده است.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۱، ص: ۹۹

تلاوت با درنگ آیات، تأمین کننده شرایط لازم و کافی برای تحقق اهداف نزول قرآن (فهم بهتر معارف، پذیرش کامل‌تر و عمل بیش‌تر به مقررات قرآن کریم) است.

مشاهده آداب تلاوت قرآن که در آیات و روایات آمده نیز به خوبی نشان می‌دهد که تمهید این مقدمات نیز به منظور تحقق بخشیدن به چنین هدفی است؛ به عنوان مثال، تلاوت با ترتیل که هم خداوند یا فرشته وحی هنگام نزول آیات بر پیامبر آن را به کار می‌بندد: «وَ رَتَّلْناهُ تَرْتِیلًا» «۱» و هم رسول گرامی موظف است در مقام تلاوت از آن سود جوید: «وَ رَتِّلِ الْقُرْآنَ تَرْتِیلًا» «۲» و هم انسان‌های مؤمن به عنوان یکی از آداب تلاوت آیات، آن را رعایت می کنند: اما اللّیل فصافّون اقدامهم تالین لأجزاء القرآن یرتّلونه ترتیلا؛ «۳» امّا شب، پرهیزکاران بر قدم‌ها ایستاده، بخش‌های قرآن را تلاوت می کنند و با درنگی ویژه و پیاپی آن را می‌خوانند، همین نتیجه را به دنبال دارد.

آثار نزول تدریجی برای پیامبر اکرم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم

دومین موردی که قرآن با صراحت به بیان راز نزول تدریجی پرداخته، آیات ۲ و ۳ سوره فرقان است. در این دو آیه، بر خلاف آیه نخست که به آثار نزول تدریجی برای مردم اشاره داشت، تکیه کلام بر آثار نزول تدریجی برای پیامبر صلّی اللّه علیه و آله و سلّم است؛ البته با نگرشی دیگر، راز نزول تدریجی نسبت به پیامبر، از راز نزول تدریجی برای مردم جدا نیست؛ بلکه خود، بیانگر رازی دیگر برای نزول تدریجی قرآن نسبت به مردم است. «۴» خداوند، در این آیات، ابتدا شبهه کفار را که چرا قرآن یک جا و دفعهٔ واحدهٔ بر پیامبر صلّی اللّه علیه و آله و سلّم نازل نشده مطرح می‌کند و سپس در سه جمله به آن پاسخ می‌دهد:

---

(۱). فرقان، ۳۲.

(۲). مزّمل، ۴.

(۳). رضی موسوی، شریف محمد، همان، خطبه ۱۹۲.

(۴). به این معنی که اولاً این آثار قابل تعمیم به مردم هست؛ هر چند در مرحله اعلای آن برای پیامبر صلّی اللّه علیه و آله و سلّم حاصل می‌شود و ثانیاً، پیامبر به عنوان رهبر جامعه اسلامی و پیام‌آور خدا برای مردم مطرح است و هر سودی که در زندگی این جهانی در مورد رهبری جامعه برایشان حاصل شود، به مردم و جامعه اسلامی می‌رسد. آن حضرت، الگوی و نماینده جامعه اسلامی در این خصوص تلقی می‌شود و پیروزی، شکست، آرامش و اضطراب وی و سایر اموری از این قبیل، پیروزی، شکست، آرامش و اضطراب مردم است یا حداقل پیروزی، شکست و آرامش و اضطراب اعضای جامعه اسلامی، بستگی تام با پیروزی، شکست، آرامش و اضطراب وی دارد.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۱، ص: ۱۰۰

وَ قالَ الَّذِینَ کَفَرُوا لَوْ لا نُزِّلَ عَلَیْهِ الْقُرْآنُ جُمْلَةً واحِدَةً کَذلِکَ لِنُثَبِّتَ بِهِ فُؤادَکَ وَ رَتَّلْناهُ تَرْتِیلًا وَ لا یَأْتُونَکَ بِمَثَلٍ إِلَّا جِئْناکَ بِالْحَقِّ وَ أَحْسَنَ تَفْسِیراً؛ و کسانی که کافر شدند، گفتند: چرا قرآن بر او یک جا و یک باره فرو فرستاده نشد؟ بدین سان [به تدریج آن را فرو فرستادیم] تا با آن، قلب تو را استوار سازیم و با درنگی خاص و پیاپی قرآن را بر تو خواندیم و هیچ مثلی برایت نمی‌آورند، جز آن‌که حقیقت و بهترین تبیین را [در آن مسأله] برایت [فرو] می‌آوریم.

خداوند در جمله نخست می‌فرماید: قرآن را یک جا و دفعهٔ واحدهٔ نازل نکردیم و به تدریج فرو فرستادیم تا با نزول تدریجی قرآن، قلب تو را (ای رسول ما!) تثبیت کنیم. تثبیت قلب پیامبر که در این آیه به عنوان اثر تدریجی نازل شدن قرآن مطرح شده، در آیه: کُلًّا نَقُصُّ عَلَیْکَ مِنْ أَنْباءِ الرُّسُلِ ما نُثَبِّتُ بِهِ فُؤادَکَ وَ جاءَکَ فِی هذِهِ الْحَقُّ وَ مَوْعِظَةٌ وَ ذِکْری لِلْمُؤْمِنِینَ؛ «۱» از اخبار فرستادگان [پیامبران] از هر یک چیزی را بر تو حکایت می‌کنیم که با آن قلب تو را استوار سازیم و تو را در این [داستان‌ها] سخن حق و پند و یادآوری برای مؤمنان آمد.

نیز به عنوان هدف و راز بیان داستان پیامبران صلّی اللّه علیه و آله و سلّم برای پیامبر اسلام صلّی اللّه علیه و آله و سلّم ذکر شده است.

تثبیت به معنای پایدار و برقرار ساختن، زمینه و شرایط ثبات را برای چیزی یا فردی فراهم آوردن و ثبات بخشیدن است. اطمینان بخشیدن و ربط دادن بر قلب که در آیات قرآن به کار رفته، مفاهیمی نزدیک به آن است و در برابر آن لغزش و اضطراب قرار دارد. مقصود از تثبیت قلب پیامبر صلّی اللّه علیه و آله و سلّم، پایدار و استوار کردن و تقویت روحی آن وجود مقدس است تا در انجام وظایف رسالت و تحمل مشکلات طاقت فرسای آن خللی رخ ندهد و رسالت الهی را با تمام توان، به سر منزل مقصود برساند. ذکر افسردگی و دل تنگی آن حضرت صلّی اللّه علیه و آله و سلّم از نسبت‌های ناروا، طرح درخواست‌های نامعقول مخالفان، بهانه‌گیری‌های بی‌مورد، شبهات بی‌اساس کفار در مورد رسالت که در آغاز سوره هود آمده، ذکر داستان‌های انبیا در کل سوره، و

تذییل آن داستان‌ها به آیه پیشین (هود، ۱۲۰) گواه روشن بر تفسیر و تبیین پیش گفته از «تثبیت فؤاد» است. رابطه ذکر داستان انبیای سلف، با تثبیت فؤاد به معنای پیشین روشن است؛ اما پیوند نزول تدریجی با تثبیت فؤاد بدان جهت است که نزول تدریجی

---

(۱). هود، ۱۲۰.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۱، ص: ۱۰۱

آیات، موجب پیوند و رابطه دایمی صاحب فرمان با اعلام کننده و اجرا کننده فرمان است.

اصل ارتباط مکرر، آن هم با بالاترین مصداق ارتباط که وحی است از یک سو، و بیان حکم موضوعات و پاسخ شبهات و تبیین حقایق مورد سؤال یا اختلاف، در موقع مناسب که نیاز مبرم به آن احساس می‌شود، از سوی دیگر، و تأیید و تأکید بر حقانیت دعوت و رسالت و وعده نصرت و یاری و تذکر به وجود پشتوانه قوی، بلکه قوی‌ترین پشتوانه، بهترین و بیش‌ترین زمینه را برای ثبات بر طریق حق و تحمّل مشکلات و آسان شدن آن‌ها و پایداری و استواری در دین را فراهم می‌سازد، و عوامل هر گونه لغزش یا خللی را از بین می‌برد. مشابه این آیه با تبیینی که گذشت، آیه ۷۴ اسراء است:

لَوْ لا أَنْ ثَبَّتْناکَ لَقَدْ کِدْتَ تَرْکَنُ إِلَیْهِمْ شَیْئاً قَلِیلًا؛ اگر نه آن بود که تو را استوار داشتیم، به تحقیق، نزدیک بود که اندکی به آنان گرایش یابی.

خداوند در آن به تثبیت پیامبر صلّی اللّه علیه و آله و سلّم در برابر توطئه‌ها و مشکل آفرینی‌های کفار اشاره دارد؛ مشکلات طاقت فرسایی که می‌تواند زمینه‌ساز اتکا به کفار باشد. در آیه ۱۰۳، نحل، این تثبیت برای مؤمنان به عنوان اثر نزول آیات، به ویژه جای گزینی آیه‌ای با آیه‌ای دیگر، مطرح شده است. در این آیه، پس از طرح مسأله تبدیل آیه‌ای به آیه دیگر و ذکر نسبت افترا به پیامبر از سوی مشرکان می‌فرماید:

قُلْ نَزَّلَهُ رُوحُ الْقُدُسِ مِنْ رَبِّکَ بِالْحَقِّ لِیُثَبِّتَ الَّذِینَ آمَنُوا وَ هُدیً وَ بُشْری لِلْمُسْلِمِینَ؛ بگو: روح القدس قرآن را به حق از سوی خداوندگارت فرود آورد تا مؤمنان را استوار کند و رهنمود و مژده‌ای برای مسلمانان باشد.

البته در این دو آیه، تثبیت به صورت مطلق (و با حذف متعلق آن) ذکر شده که می‌تواند شامل تثبیت قلب و تثبیت قدم‌ها باشد. شایان توجه است که تثبیت نفس و روح، تثبیت قدم‌ها در مرحله عمل، به ویژه در میدان جهاد با نفس و با دشمن را به همراه دارد.

بیان دیگر از تثبیت فؤاد که از سوی برخی دانشمندان علوم قرآنی و مفسران مطرح شده، عبارت است از تثبیت معارف قرآنی در قلب مقدس رسول خدا صلّی اللّه علیه و آله و سلّم که برخی از مفسران آن را به تثبیت آن در قلوب مؤمنان نیز تعمیم داده‌اند؛ ولی این بیان، چندان تناسبی با ظاهر آیه و تعبیر «نثبت به فؤادک» ندارد؛ مگر آن که به وجه سابق بازگردد؛ به این صورت که با جای گزینی به موقع، کامل، صحیح و مناسب معارف قرآن در قلب آن حضرت، قلب مقدس آن بزرگوار،

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۱، ص: ۱۰۲

تثبیت شده، تاب تحمل آن مشکلات را داشته، در ادامه راه، استوار و پا برجا می‌ماند؛ به بیان دیگر، تثبیت قلب، از راه دریافت معارف بیش‌تر در موقع مناسب صورت می‌گیرد. جمله دوم:

«وَ رَتَّلْناهُ تَرْتِیلًا» به دو نکته اشاره دارد: نخست آن که به همین منظور (تثبیت فؤاد) آیات قرآن علاوه بر نزول تدریجی، با درنگ و مهلت خوانده می‌شود تا تثبیت فؤاد به بهترین وجه صورت پذیرد و دوم آن که به رغم تفرقه‌ای که بین آیات در اثر نزول تدریجی به وجود می‌آید، پیوند آیات با یکدیگر حفظ می‌شود و ارتباط آن ها با یکدیگر قطع نمی‌شود. «۱» این دو نکته، از مفهوم لغوی ترتیل که به معنای خواندن پشت سر هم و در عین حال با درنگ و تمهّل است و بیان آن، در قالب مفعول مطلق استفاده می‌شود. «۲» جمله سوم، از اثر دیگری که بر تدریجی نازل شدن قرآن بار می‌شود، سخن می‌گوید و آن این که در طول دوران رسالت،

حوادث و مسایل مختلفی پیش می‌آید که تبیین و توصیف ویژه‌ای در باب آن‌ها از سوی مخالفان مطرح می‌شود. خداوند با نزول تدریجی قرآن، در این شرایط، هم حقیقت امر و حق در مسأله را بیان می‌کند و هم به بهترین وجه از مسأله مطرح شده و توصیف و تبیین مخالفان، پرده برمی‌دارد و به این طریق، تبیین حقیقت و پرده‌برداری از مسأله، به موقع و به بهترین وجه، صورت می‌گیرد.

تغییر لحن آیه در ادامه آن، شاید برای اشاره به این نکته باشد که امر اخیر، در صورت نزول دفعی نیز قابل تحقق است؛ ولی در نزول تدریجی به صورت بهتر و مؤثرتری انجام می‌گیرد.

بررسی برخی از آثار ادعایی

آن چه ذکر شد، نکاتی بود که با توجه به بیانات قرآن در این خصوص استفاده می‌شود؛ ولی دانشمندان علوم قرآنی و مفسران، نکته‌های دیگری را نیز مطرح کرده‌اند که می‌توان آن‌ها را در پنج دسته به شرح ذیل قرار داد:

---

(۱). ر. ک. به: طباطبایی، محمد حسین؛ همان، ج ۱۵، ص ۲۱۰ و ۲۱۱.

(۲) ر. ک: کتب لغت و تفسیر از جمله: طبرسی، ابو فضل علی؛ همان، ج ۷، ص ۱۶۹ و ج ۱۰ ص ۳۳۶ رازی، فخر الدین محمد؛ همان، ج ۳، ص ۱۷۳ و ج ۲۴ ص ۷۹. قرآن‌شناسی(مصباح) ج۱ ۱۰۳ بررسی برخی از آثار ادعایی ..... ص : ۱۰۲

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۱، ص: ۱۰۳

الف) اثبات اعجاز قرآن؛ «۱» ب) اشتمال قرآن بر اموری که القای دفعی آن‌ها آیات را بی‌معنا و بی‌وجه می‌ساخت؛ «۲» ج) حفظ دقیق‌تر آیات؛ «۳» د) اعتماد نکردن به کتابت و پرهیز از سهل انگاری و تسامح در تحصیل مطالب؛ ه) تثبیت و تجدید منصب وساطت جبرئیل. «۴»

---

(۱). در این دسته، چهار دیدگاه قرار می‌گیرد: الف) در نزول تدریجی، هر بار که دسته‌ای از آیات نازل فرود می‌آید، به آن بخش از آیات تحدی و اعجاز قرآن تکرار می‌شود؛ ب) وقتی اعجاز نسبت به اجزا صورت گرفت، اعجاز کل به طریق اولی ثابت می‌شود؛ ج) وقتی در عین پراکندگی نزول آیات، آیات هماهنگ بود، اعجاز در عدم اختلاف ثابت می‌شود؛ د) انضمام قراین حالیه، به قراین لفظیه، اعجاز در فصاحت و بلاغت قرآن را تأمین و تقویت می‌کند.

ر. ک. به: آلوسی، شهاب الدین محمود، همان، ج ۱۹ ص ۱۵، قمی مشهدی، محمد (۱۴۰۹) کنز الدقایق و بحر الغرائب، چاپ اول، تهران: مؤسسه الطبع و النشر، ج ۹، ص ۳۹۳، بیضاوی، ناصر الدین عبدالله، همان ج ۲، صص ۴- ۹۳، قمی نیشابوری، نظام الدین حسن، غرائب القرآن، چاپ شده در حاشیه جامع البیان طبری (۱۴۰۳)، چاپ اول، بیروت: دار المعرفة، ج ۱۹ ص ۱۲ و رازی، فخر الدین محمد، همان، ج ۲۴، ص ۷۹.

(۲). قایلان به این دیدگاه؛ اشتمال قرآن بر ناسخ و منسوخ، پاسخ به سؤال‌هایی که در طول دوران بعثت مطرح شده، موضع گیری مثبت یا منفی نسبت به حوادث و جریاناتی که رخ داده، توجه دادن به موضوع یا مسأله خاصی که در شرایط زمانی و مکانی معینی توجه به آن لازم است و نظایر آن را مطرح کرده‌اند.

ر. ک. به: فرّاء بغوی، ابو محمد حسین، معالم التنزیل، چاپ دوم، دار المعرفة بیروت، ۱۴۰۷، ج ۳ ص ۳۶۸، حقی بروسوی، اسماعیل، روح البیان، چاپ هفتم، دار احیاء التراث العربی، بیروت، ۱۴۰۵، ج ۶ ص ۲۰۹، قمی نیشابوری، نظام الدین حسن، همانجا، قمی مشهدی، محمد، همانجا، طبرسی، ابو فضل علی، همان، ج ۴، ص ۱۶۹، بیضاوی، ناصر الدین عبدالله، همانجا، رازی، فخر

الدین محمد، همانجا و انصاری قرطبی، ابو عبداللّه محمد، الجامع لاحکام القرآن، چاپ دوم، دار احیاء التراث العربی، بیروت، ۱۹۶۷ ج ۱۳، صص ۹- ۲۸.

(۳). در نزول تدریجی، مردم قرآن را بهتر در سینه‌ها حفظ می‌کنند یا با توجه به امّی بودن پیامبر، کتابت و حفظ در نزول دفعی برای آن حضرت میسر نیست و به این جهت امکان دارد بخش‌های زیادی از قرآن از بین برود؛ ولی در نزول تدریجی، کتابت و حفظ امکان پذیر است و قرآن کاملا از نقصان و دیگر انواع تحریف لفظی مصون می‌ماند.

ر. ک: قطب، سید؛ همان، ص ۲۲۵۳ و ۲۵۶۲ و انصاری قرطبی، ابو عبداللّه محمد؛ همان- آلوسی، شهاب الدین محمود؛ همان، ج ۱۵، ص ۱۸۸- رازی، فخر الدین محمد؛ همان، ج ۲۱، ص ۶۸- حقی بروسوی، اسماعیل؛ همان- طبرسی، ابوالفضل علی؛ همان، ج ۶، ص ۴۴۵- قمی مشهدی، محمد؛ همان- بیضاوی ناصر الدین عبدالله؛ همان- طباطبایی، محمد حسین؛ همان، ج ۱۵، ص ۲۱۳- ۲۱۵- زرکشی بدر الدین محمد؛ همان، ج ۱، ص ۲۹۳- سیوطی، جلال الدین عبد الرحمن؛ همان، ج ۱، ص ۱۳۴.

(۴). ر. ک: همان دانشمندان.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۱، ص: ۱۰۴

وجوه یاد شده تا آن‌جا که با توضیحات ذکر شده در آیات مورد بحث سازگار باشد، مورد پذیرش است و دلیل آن هم، همان آیات است؛ ولی بخش مهمی از وجوه یاد شده چنین نیستند. بررسی تفصیلی یک یک این وجوه، نه ضرورت دارد و نه با ساختار کلی این کتاب سازگار است؛ از این رو فقط یادآور می‌شویم که برخی از وجوه یاد شده به کلی نادرست است و نمی‌تواند به عنوان راز نزول تدریجی مطرح شود؛ به عنوان مثال، این توجیه را در نظر بگیرید: چون پیامبر فردی امیّ و غیر آشنا با خواندن و نوشتن بود، اگر قرآن دفعتا نازل می‌شد، نه می‌توانست آیات را بنویسد و نه امکان حفظ آن به طور کامل وجود داشت و در این صورت، وحی الهی به طور کامل به مردم نمی‌رسید و پیامبر از سهو و خطا در رساندن وحی مصون نبود.

نادرستی این تبیین در این است که مصونیت قرآن از تحریف در هنگام نزول و پس از آن، و عصمت نبی گرامی صلّی اللّه علیه و آله و سلّم و اشراف و احاطه آن حضرت بر آیات قرآن و فراموش نکردن آیات، یک جریان طبیعی تلقی شده است؛ در صورتی که هر سه به صورت خارق العاده محقق می‌شود و آیات و روایات بر آن تاکید دارند؛ توضیح آن که: نزول دفعی قرآن که پیش از نزول تدریجی تحقق یافته، و نهی پیامبر از خواندن آیات قبل از اتمام وحی هر آیه، و ضمانت حفظ و جمع آن، دلیل روشنی است که پیامبر، پیش از نزول تدریجی، کل قرآن را دریافته و اگر حفظ آن برای پیامبر صلّی اللّه علیه و آله و سلّم ضرورت داشته، به صورت خارق العاده عملی شده است.

از سوی دیگر، مصونیت پیامبر از خطا و سهو، دلایل عقلی و نقلی خاص خود را دارد و آن دلایل در صورتی که قرآن (دفعهٔ واحده) نازل می‌شد نیز جریان داشت و وحی به طور کامل به دست مردم می‌رسید؛ گذشته از آن که حفظ قرآن از تحریف در حین نزول، در انتقال آن به مردم و پس از آن در طول زمان از اموری است که به صورت خارق العاده از سوی خداوند ضمانت شده و هیچ توقفی بر نزول تدریجی ندارد؛ افزون بر آن چه گذشت، کتابت قرآن در صورت نزول دفعی برای پیامبر به صورت خارق العاده امکان دارد.

برخی از وجوه یاد شده نیز هر چند به خودی خود درست باشند، ولی وابسته به نزول تدریجی نیستند و در صورت نزول دفعی نیز تحقق پذیرند؛ مانند این وجه که اعجاز قرآن در فصاحت و بلاغت بستگی دارد که آیات، مطابق با مقتضای حال باشند و مطابقت با مقتضای حال، میسر نمی‌شود؛ مگر آن که آیات به تدریج متناسب با شرایط خارجی نازل شود. روشن

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۱، ص: ۱۰۵

است که این تبیین، در صورت نزول دفعی نیز قابل جریان است؛ یعنی ممکن است آیات یک جا نازل، ولی با شرایط خارجی

هماهنگ شود و پیامبر موظف باشد در هر واقعه، آیات متناسب با آن را بر مردم تلاوت کند و اتفاقا در این صورت اعجاز آن بهتر روشن می‌شود و همه آن وجوه به عنوان راز نزول تدریجی قرآن ادعاهایی بی‌دلیل است.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۱، ص: ۱۰۷

الف) آیات بیانگر دلیل عقلی

اشاره

آیات بیانگر دلیل عقلی از این مسأله به شکل‌های مختلفی سخن گفته‌اند.

در آیه ۸۸ بنی اسرائیل، از عدم توانایی انس و جنّ، بر آوردن همانند قرآن سخن به میان آمده است:

قُلْ لَئِنِ اجْتَمَعَتِ الْإِنْسُ وَ الْجِنُّ عَلى أَنْ يَأْتُوا بِمِثْلِ هـذَا الْقُرْآنِ لا يَأْتُونَ بِمِثْلِهِ وَ لَوْ كانَ بَعْضُهُمْ لِبَعْضٍ ظَهِيراً؛ بگو اگر آدمیان و پریان گرد هم آیند تا همانند این قرآن را بیاورند، همانندش را نمی‌آورند؛ هرچند برخی پشتیبان برخی [دیگر] باشند.

نزدیک همین مفاد در خصوص انسان‌ها با جمله کوتاه «وَ لَنْ تَفْعَلُوا» در آیه ۲۳ سوره بقره بیان شده است.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۱، ص: ۱۱۰

در دو آیه دیگر، با تکیه بر ویژگی‌های پیامبر صلّی اللّه علیه و آله و سلّم به بیان مسأله می‌پردازد.

در آیه ۱۶ یونس آمده است:

قُلْ لَوْ شاءَ اللَّهُ ما تَلَوْتُهُ عَلَيْكُمْ وَ لا أَدْراكُمْ بِهِ فَقَدْ لَبِثْتُ فِيكُمْ عُمُراً مِنْ قَبْلِهِ أَ فَلا تَعْقِلُونَ؛ بگو اگر خداوند می‌خواست، قرآن را بر شما تلاوت نمی‌کردم و او شما را از آن آگاه نمی‌ساخت.

من مدتی [طولانی] پیش از این در میان شما درنگ کردم. آیا خرد خویش را به کار نمی‌بندید [و حقایق را درک نمی‌کنید]؟

در آیه ۴۸ عنکبوت نیز آمده است:

وَ ما كُنْتَ تَتْلُوا مِنْ قَبْلِهِ مِنْ كِتابٍ وَ لا تَخُطُّهُ بِيَمِينِكَ إِذاً لَارْتابَ الْمُبْطِلُونَ؛ و تو پیش از فرودآمدن آن [قرآن] نوشته‌ای را نمی‌خواندی و با دستانت آن را نمی‌نوشتی وگرنه یاوه‌گویان دو دل می‌شدند.

آیه ۲۳ سوره بقره نیز بنابر آن که ضمیر در عبارت «من مثله» به واژه «عبدنا» برگردد، همین مفاد را می‌رساند.

در یک آیه، هماهنگی و عدم اختلاف موجود در قرآن نشان از سوی خدا بودن قرآن دانسته شده، بین از سوی خدا نبودن قرآن و وجود ناهماهنگی فراوان در آن ملازمه برقرار شده و آمده است:

أَ فَلا يَتَدَبَّرُونَ الْقُرْآنَ وَ لَوْ كانَ مِنْ عِنْدِ غَيْرِ اللَّهِ لَوَجَدُوا فِيهِ اخْتِلافاً كَثِيراً؛ «۱» آیا با تدبر در قرآن نمی‌نگرند [تا دریابند که] اگر آن از سوی غیر خدا می‌بود، ناهماهنگی بسیار در آن می‌یافتند؟

در چند آیه دیگر، از مردم خواسته شده برای روشن شدن و اثبات این که قرآن از سوی خداست، گفتاری همانند قرآن یا ده سوره یا یک سوره آن بیاورند؛ مانند:

أَمْ يَقُولُونَ تَقَوَّلَهُ بَلْ لا يُؤْمِنُونَ فَلْيَأْتُوا بِحَدِيثٍ مِثْلِهِ إِنْ كانُوا صادِقِينَ؛ «۲» یا که می‌گویند او [پیامبر] آن [قرآن] را به دروغ به خدا نسبت می‌دهد؛ بلکه آنان ایمان نمی‌آورند؛ پس اگر راستگویند، گفتاری همانند آنان بیاورند.

موارد دیگر، آیات ۱۳ و ۱۴ هود؛ ۳۸ و ۳۹ یونس و آیه ۲۳ بقره «۳» است.

همان طور که اشاره شد، در آیات دسته اخیر، گاه تحدّی (همانند خواهی) به کلّ قرآن، گاه به

(۱). نساء، ۸۲.

(۲). طور، ۳۲ و ۳۳.

(۳). بنا بر آن که ضمیر «مثله» به کلمه «ما» در تعبیر «مما انزلنا» باز گردد.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۱، ص: ۱۱۱

ده سوره و گاه به یک سوره از آن شده است. این گونه تحدّی، زمینه‌ساز این سؤال شده که راز این درخواست‌ها و همانند خواهی‌های متفاوت چیست؟

پاسخی که معمولا داده می‌شود، این است که قرآن با این شیوه، از سخت‌تر به ساده‌تر تحدّی کرده تا اعجاز قرآن، بهتر به کرسی نشیند. در آغاز، درخواست کرده تا همانند کلّ قرآن را بیاورند؛ پس از آن که تلاش برای همانندآوری کلّ قرآن صورت گرفت و ناتوانی بشر از آوردن همانند آن روشن شد، ده سوره همانند سوره‌های قرآن را می‌طلبد و پس از تلاش و اثبات عجز آنان از آوردن ده سوره، قرآن از آنان می‌خواهد که یک سوره همانند سوره‌های قرآن بیاورند؛ به این ترتیب، قرآن مجید سه بار با فاصله زمانی، انگیزه‌های مردم را به همانند آوری قرآن سوق داده و عجز آنان از آوردن همانند قرآن در سه مرحله با سیر از دشوارتر، ثابت کرده است.

این پاسخ، بر دو پیش فرض استوار است: نخست آن که مقصود از تحدی به «قرآن» و «حدیث»، تحدی به کلّ قرآن است و دوم آن که نزول و به ویژه ابلاغ آیات یاد شده به ترتیبی بوده که در این پاسخ مطرح شده است؛ به این معنا که اوّل آیات تحدّی به کلّ قرآن، سپس آیات تحدّی به ده سوره و در نهایت، آیات تحدّی به یک سوره نازل شده است. پیش فرض نخست را در بحث «چه مقدار از قرآن معجزه است» بررسی خواهیم کرد؛ ولی راجع به پیش فرض دوم قابل ذکر است که در آیات قرآن هیچ شاهدی بر این مدّعا وجود ندارد و در خصوص تحدی به یک سوره و ده سوره، دیدگاه مشهور بین مفسّران و دانشمندان علوم قرآن آن است که سوره یونس که مشتمل بر آیات تحدّی به یک سوره است، قبل از سوره هود که آیات تحدّی به ده سوره را در بر دارد، نازل شده «۱» و به این دلیل، پیش فرض یاد شده مورد تردید قرار گرفته و پاسخ یاد شده را دچار تزلزل ساخته است؛ زیرا در این صورت معنا ندارد، پس از آن که مردم از آوردن یک سوره همانند قرآن ناتوان ماندند، از ایشان خواسته شود، ده سوره مانند قرآن بیاورند.

این نکته، مفسران را بر آن داشته تا تبیین و توجیه‌های دیگری را مطرح یا از پیش فرض یاد شده دفاعی ویژه کنند.

برخی، نزول سوره هود و یونس طبق دیدگاه مشهور را پذیرفته و مدّعی شده‌اند که استثنائا، آیات مشتمل بر تحدّی در این دو سوره، بر خلاف ترتیب نزول این دو سوره نازل شده یا پیامبر

---

(۱). ر. ک: زنجانی، ابو عبداللّه؛ تاریخ القرآن؛ چ ۱، تهران: منظمة الاعلام الاسلامی، ۱۴۰۴، ص ۵۵- ۶۴ رشید رضا محمد؛ همان، ج ۱، ص ۱۹۲ و ۱۹۳.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۱، ص: ۱۱۲

به دستور خدا آن‌ها را در مقام ابلاغ، بر خلاف ترتیب نزول، تلاوت کرده است. برخی، تحدّی به یک سوره را مطلق و تحدّی به ده سوره را ویژه ده سوره خاص دانسته و گروهی، وجه اعجاز در این دو نوع تحدّی را متفاوت دانسته‌اند.

توجیه و تبیین‌های مطرح شده، به شرح ذیل خلاصه می‌شود:

الف) برخی مدّعی شده‌اند که گرچه سوره یونس، قبل از سوره هود نازل شده، ولی آیات تحدّی سوره یونس، پس از آیات تحدّی سوره هود به پیامبر صلّی اللّه علیه و آله و سلّم وحی شده؛ بنابراین تحدّی از دشوارتر به آسان‌تر به صورت طبیعی انجام گرفته است. (ر. ک: رشید رضا، محمد؛ همان، ج ۱۲، ص ۳۳) ب) برخی دیگر مدّعی شده‌اند که کلّ سوره یونس قبل از سوره هود نازل شده؛

ولی پیامبر صلّی اللّه علیه و آله و سلّم موظّف بوده آیات تحدّی سوره یونس را بعد از آیات تحدّی سوره هود برای مردم تلاوت کند تا تحدّی از دشوارتر به آسان‌تر تأمین شود. (ر. ک: الالوسی شهاب الدین محمد؛ همان، ج ۱۲، ص ۲۰) این دو دیدگاه، صرفا یک ادّعاست و هیچ شاهد و دلیل روشنی بر آن وجود ندارد و نمی‌توان با صرف ادّعا از قول مشهور در نزول آیات دست برداشت و دلیلی بر آن که پیامبر در جایی به ابلاغ آیات نازل شده بر خلاف ترتیب نزول مأمور شده باشند نیز در دست نیست.

ج) مقصود از آیه سوره یونس، مطلق سوره‌های قرآن است؛ ولی مقصود از سوره هود که ده سوره را تحدّی می‌کند، ده سوره خاص است و آن سور عبارتند از: نه سوره قبل از سوره هود (بقره، آل عمران، نساء، مائده، انعام، اعراف، انفال، توبه، یونس) به اضافه سوره هود. (ر. ک:

ابن عباس به نقل از: رازی فخر الدین محمد؛ همان ج ۱۷، ص ۱۹۴) این قول، خلاف ظاهر آیه است که واژه سوره در آن بدون هر گونه قیدی ذکر شده و هر ده سوره‌ای را شامل می‌شود؛ مگر آن که قبل از سوره هود، فقط همان نه سوره نازل شده باشد؛ ولی قایلان به این قول هم آن را نمی‌پذیرند. هیچ قرینه حالی یا مقالی دیگری نیز بر اراده خلاف ظاهر و تخصیص اطلاق آیه به سوره‌های ده گانه یاد شده وجود ندارد؛ به علاوه، کسانی که به پیامبر صلّی اللّه علیه و آله و سلّم نسبت افترا می‌دادند، این نسبت را در مورد سور معینی قایل نبودند و همه سوره‌های قرآن برایشان یکسان بود؛ در این صورت، تحدّی به سور خاص، آن هم سور بزرگ قرآن، بی‌وجه خواهد بود و معنا ندارد به کسی که می‌گوید سوره «کوثر» افترا است و از سوی خدا نیست، گفته شود ده سوره مانند سور اوّل قرآن موجود بیاور.

گذشته از این، سوره‌های بقره، آل عمران، نساء، مائده، انفال و برائت که در این مجموعه

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۱، ص: ۱۱۳

قرار دارد، به اتفاق اهل فنّ، مدنی است و در زمان تحدّی به ده سوره، هنوز نازل نشده بود تا به آن تحدّی شود. (ر. ک: السیوطی. جلال الدّین عبد الرحمن؛ همان، ج ص ۳۱ و ۳۲- طباطبایی محمد حسین؛ همان ج ۱۳، ص ۲۳۴).

افزون بر آن، قایل به این قول، خصوصیت این ده سوره را که به سبب تحدّی به خصوص این سور شده، ذکر نکرده است و وجه خاصی برای آن نمی‌توان ذکر کرد.

د) رشید رضا با تکیه بر این که از میان آیات تحدی، فقط در آیه شریف سوره هود، صفت مفتریات برای سوره‌های درخواستی ذکر شده، راز مطلب را در همین صفت نهفته می‌بیند. وی بر این باور است که در بیانات قرآن، اخباری وجود داشته که مشرکان ادّعا می‌کرده‌اند این اخبار واقعیت نداشته و پیامبر صلّی اللّه علیه و آله و سلّم به دروغ آن‌ها را به خدا نسبت می‌دهد و با توجه به این مطلب، اخباری را که در قرآن آمده به این شکل دسته بندی کرده است:

الأخبار التی یمکن أن یدعی کونها افتراء انباء الغیب الماضیة قصص الأنبیاء أنباء خلق العالم و ما فیها انباء الغیب الآتیة الأنباء المرتبطة بالدنیا کنصر المؤمنین الأنباء المرتبطة بالآخرة کالبعث و العذاب آن‌گاه مدّعی می‌شود که نسبت افترا به پیامبر صلّی اللّه علیه و آله و سلّم از سوی مخالفان در مورد اخبار آفرینش، اصلا مطرح نشده است. اخبار غیبی دنیایی در سور قصار در کمتر از ده سوره و در سور طوال در بیش از ده سوره آمده است. اخبار غیبی آخرتی نیز در بیش‌تر سور قرآن مطرح شده است؛ بنابراین در سه نوع اخبار یاد شده، هیچ ده سوره مشخصی را نمی‌توان یافت که مشتمل بر اخبار غیبی باشد تا مشرکان به ویژه یهود که مخاطب این آیات هستند، نسبت افترا داده باشند و پیامبر بفرماید: بروید و ده سوره مانند این ده سوره‌ای که ادعای مفتری بودن آن را می‌کنید، بیاورید. فقط قصص انبیا است که در ده سوره مشخص مطرح شده و یهود نسبت افترا به پیامبر صلّی اللّه علیه و آله و سلّم در آن زمینه می‌دادند و آن ده سوره عبارتند از: اعراف، یونس، مریم، طه،

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۱، ص: ۱۱۴

شعراء، نمل، قصص، قمر، ص و سوره هود. رشید رضا مدّعی است که نه سوره دیگر قبل از سوره هود نازل شده‌اند؛ پس مقصود از «فَأْتُوا بِعَشْرِ سُوَرٍ مِثْلِهِ مُفْتَرَياتٍ» ده سوره مانند سور ده‌گانه پیشین است که درباره قصص انبیا سخن گفته و شما آن را مفتری می‌دانید. (ر. ک: رشید رضا، محمد؛ همان، ج ۱۱، ص ۳۴- ۴۵) سپس می‌نویسد: «الخلاصة ان مشرکی مکة المعاندین لم یجدوا شبهة علی القرآن- بعد شبهة السحر القدیمة التی لم تلق رواجا عند العرب لأنّه کلام بلغتهم عرفوه و عقلوه و أدرکوا علوه علی سائر الکلام- إلّا زعمهم أنّ محمّدا صلّی اللّه علیه و آله و سلّم قد افتراه فی جملته و ما هو وحی من عند الله تعالی فتحداهم بالإتیان بمثله بالإجمال و بسورة مثله فی جملة مزایاه من نظمه و أسلوبه و بلاغته و علومه و تأثیر هدایته و سلطانه الإلهی علی الأرواح و العقول فعجزوا و بقیت لهم شبهة علیه فی قصصه إذا ادعی أنّها من أنباء الغیب أوحاه اللّه إلیه، فزعموا أنّه إفک افتراه و أعانه علیه قوم آخرون، و أنّه أساطیر الأولین اکتتبها لنفسه فهی تملی علیه و یلقنها لئلا ینساها و هذه شبهة خاصة موجهة إلی قصصه المتفرقة فی سوره الکثیرة لا یدحضها عجزهم عن الإتیان بسورة واحدة مثله فی بلاغتها التی حصروا الإعجاز فیها و لا إبداع نظمها و لا طرافة اسلوبها أیضا و لا سیما إذا کانت قصیرة، فتحداهم بعشر سور مثله مفتریات أی مثل هذه القصص التی زعموا أنّها أساطیر الأوّلین و إنّما تکون مثلها إذا کانت جامعة لمزایاها المعنویة العلمیة ... و جملة القول أنّ التحدّی بعشر سور مثله مفتریات قد کان لإبطال هذه التهمة الخاصة من الإفتراء و قد بینا معناها و السور المفصلة فیها التی تمّت عشرا بهذه السورة (هود)».

(ر. ک: رشید رضا، محمد؛ همان، ج ۱۲، ص ۴۴ و ۴۵) در جای دیگر پس از ذکر مزایای دهگانه‌ای که به نظر وی در این ده سوره وجود دارد، می گوید:

«ثم إنّک تجد هذه المعانی أو المعارف التی أجمعتها فی عشرة أنواع کلیة ... متفرقة فی جمیع تلک القصص من تلک السور و لا تجد فیها علی تکرارها تناقضا و لا تعارضا و لا فی عباراتها اختلافا و لا تفاوتا علی ما فیها من إیجاز و قبض و مساواة و بسط و هذه مما یعجز عنه البشر أیضا و لا یتحقق إلّا بالتعدد و إذا کانت لا توجد کلها مجتمعة فی سورة و لا سورتین و لا ثلاث مما ذکرنا. فاحری بمن یدعی أنّها من علم البشر و کلامهم أن یفسح له فی التحدّی بأن یأتی بعشر سور مثلها تشتمل علی هذه المزایا کلها فالتحدّی بهذه السور توسیع

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۱، ص: ۱۱۵

علی المنکرین أن تصدوا لمعارضتها لا تضییق علیهم».

(رشید رضا، محمد؛ همان، ج ۱۲، ص ۴۳). رشید رضا وجه دیگری را نیز در این خصوص بیان کرده که بسیار شبیه به قول ششم است. (ر. ک: رشید رضا، محمد؛ همان، ج ۱، ص ۱۹۳ و ۱۹۴) در نقد این دیدگاه می‌توان گفت:

اوّلا اختصاص افترا به آیات دال بر اخبار و أنبا وجهی ندارد. گویا رشید رضا چنین تصوّر کرده که افترا در اخبار می‌تواند مطرح باشد؛ اما در انشائیّات افترا صادق نیست و مشرکان، آیات اخباری قرآن را مفتری می‌دانستند؛ در صورتی که مشرکان قرآن «بما هو قرآن» را مفتری می‌دانستند؛ اعم از اخبار و انشا و در افترا بودن آن به محتوای آیات که خبر یا انشا است و مطابق با واقع یا غیر مطابق با واقع است، نظری نداشتند؛ بلکه به لحاظ این که انتساب به خدا داده می‌شود آن را مفتری می‌دانستند؛ یعنی به پیامبر صلّی اللّه علیه و آله و سلّم و قرآن در بعد انتساب به خدا افترا قایل می‌شدند و انشائیّات، از این دید خبر می‌شوند؛ پس صفت مفتریات که اساس دیدگاه او است، اختصاص به ده سوره معین ندارد.

ثانیا، نسبت افترا به پیامبر از صدر آیه استفاده می‌شود و در سوره‌های دیگر هم مطرح است و آن با آن‌چه در مفتریات، مدّ نظر است، تفاوت دارد. افترای صدر آیه، افترای مورد قبول مشرکان است و افترا در مفتریات، افترای مورد قبول مشرکان و پیامبر صلّی اللّه علیه و آله و سلّم است؛ بنابراین، وصف مفتریات دلالت ندارد که ده سوره معینی وجود داشته است که مشرکان نسبت افترای آن‌ها را به پیامبر صلّی اللّه علیه و آله و سلّم می‌داده‌اند تا در صدد تعیین آن ده سوره برآییم؛ بلکه این وصف، دلالت دارد که ده

سوره درخواستی، سوری است که پیامبر و مخالفان بر مفتری بودن آن اتفاق نظر دارند.

ه) مرحوم علامه طباطبایی قدّس سرّه پس از نقل و نقد قول رشید رضا، وجه دیگری را در این‌باره مطرح می‌سازد. ایشان پس از ذکر این نکته که مقصود از «بعشر سور» عدد ده نیست؛ بلکه چند سوره (کثرت) مراد است می‌نویسد: در تحدّی کل قرآن، قرآن به عنوان یک کتاب هدایتگر جامع و جاودانه مورد تحدّی است و در تحدّی به یک سوره، هدف، تحدّی به یک قطعه قرآن به لحاظ اشتمال بر یک غرض و هدف تام است و در تحدّی به ده سوره، هدف تحدّی به تنوع در اغراض و بیان انواع مقاصد است. ایشان در این زمینه می‌نویسد:

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۱، ص: ۱۱۶

فالذی کلّف به الخصم فی هذه التحدّیات هو أن یأتی بکلام یماثل القرآن مضافا إلی بلاغة لفظه فی بیان بعض المقاصد الإلهیة المشتملة علی أغراض منعوتة بالنعوت التی ذکرها اللّه سبحانه.

و الکلام الإلهی مع ما تحدّی به فی آیات التحدّی یختلف بحسب ما یظهر من خاصته فمجموع القرآن الکریم یختص بأنّه کتاب فیه ما یحتاج إلیه نوع الإنسان إلی یوم القیامة من معارف أصلیة و أخلاق کریمة و أحکام فرعیة، و السورة من القرآن تختص ببیان جامع لغرض من الاغراض الإلهیة المتعلقة بالهدی و دین الحق علی بلاغتها الخارقة، و هذه خاصّة غیر الخاصة التی یختص بها مجموع القرآن الکریم، و العدة من السور کالعشر و العشرین منها تختص بخاصة اخری و هی بیان فنون من المقاصد و الأغراض و التنوع فیها فإنّها أبعد من احتمال الإتفاق فإنّ الخصم إذا عجز عن الإتیان بسورة واحدة کان من الممکن أن یختلج فی باله أن عجزه عن الإتیان بها إنّما یدل علی عجز الناس عن الإتیان بمثلها لا علی کونها نازلة من عند الله موحاة بعلمه فمن الجائز أن یکون کسائر الصفات و الأعمال الإنسانیة التی من الممکن فی کل منها أن یتفرد به فرد من بین أفراد النوع اتفاقا لتصادف أسباب موجبة لذلک کفرد من الإنسان موصوف بأنّه أطول الأفراد أو أکبرهم جثة أو أشجعهم أو أسخاهم أو أجبنهم أو أبخلهم.

و هذا الإحتمال و إن کان مدفوعا عن السورة الواحدة من القرآن أیضا التی یقصدها الخصم بالمعارضة فإنّها کلام بلیغ مشتمل علی معان حقة ذات صفات کریمة خالیة عن مادّة الکذب، و ما هذا شأنه لا یقع عن مجرد الإتفاق و الصدفة من غیر أن یکون مقصودا فی نفسه ذا غرض یتعلق به الإرادة.

إلّا أنّه أعنی ما مرّ من احتمال الإتفاق و الصدفة عن السور المتعددة أبعد لأنّ إتیان السورة بعد السورة و بیان الغرض بعد الغرض و الکشف عن خبیء بعد خبیء لا یدع مجالا لإحتمال الإتفاق و الصدفة و هو ظاهر.

إذا تبین ما ذکرنا ظهر أنّ من الجائز أن یکون التحدّی بمثل قوله: «قُلْ لَئِنِ اجْتَمَعَتِ الْإِنْسُ وَ الْجِنُّ عَلی أَنْ یَأْتُوا بِمِثْلِ هذَا الْقُرْآنِ لا یَأْتُونَ بِمِثْلِهِ وَ لَوْ کانَ بَعْضُهُمْ لِبَعْضٍ ظَهِیراً» أسری، ۸۸)، واردا مورد التحدّی بجمیع القرآن لما جمع فیه من الأغراض الإلهیة و یختص بأنّه جامع لعامة ما یحتاج إلیه الناس إلی یوم القیامة؛ و قوله: «قُلْ فَأْتُوا بِسُورَةٍ مِثْلِهِ» لما فیها

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۱، ص: ۱۱۷

من الخاصة الظاهرة و هی أنّ فیها بیان غرض تام جامع من أغراض الهدی الإلهی بیانا فصلا من غیر هزل و قوله: «قُلْ فَأْتُوا بِعَشْرِ» تحدّیا بعشر من السور القرآنیة لما فی ذلک من التفنن فی البیان و التنوع فی الأغراض من جهة الکثرة، و العشرة من ألفاظ الکثرة کالمأة و الألف. قال تعالی: «یَوَدُّ أَحَدُهُمْ لَوْ یُعَمَّرُ أَلْفَ سَنَةٍ». (البقرة، ۹۶) فالمراد بعشر سور (و اللّه أعلم) السور الکثیرة الحائزة لبعض مراتب الکثرة المعروفة بین الناس فکأنّه قیل: فأتوا بعدة من سوره و لتکن عشرا لیظهر به أن تنوّع الأغراض القرآنیة فی بیانه المعجز لیس إلّا من قبل اللّه.

(علامه طباطبایی محمد حسین؛ همان، ج ۱۰، ص ۱۶۷- ۱۶۹) آیت الله فاضل لنکرانی در نقد دیدگاه مرحوم علامه فرموده است: این وجه به خودی خود تام است و در صحت آن تردیدی نیست؛ ولی این بیان، فقط توجیه کننده اصل تحدّی به یک سوره و ده

سوره است؛ نه توجیه کننده تحدّی به ده سوره پس از تحدّی به یک سوره. (موحدی فاضل، محمد؛ مدخل التفسیر، چ ۱، تهران: مطبعة الحیدری، ۱۳۹۶، ص ۳۷- ۸۳) این اشکال در صورتی بر بیان مرحوم علامه وارد است که ایشان در صدد بیان این نکته باشند که در مقام تحدّی، مقتضای ترتیب طبیعی آن است که تحدّی به ده سوره، لزوما پس از تحدّی به یک سوره باشد؛ ولی چنین مدعایی صریحا در عبارات ایشان نیامده؛ بلکه در این خصوص می‌فرماید: «و یمکن ان یقال فی وجه الاختلاف الذی یلوح من آیات التحدّی؛ در توجیه اختلافی که در آیات تحدّی به چشم می‌خورد، می‌توان گفت ...». طباطبایی، محمد حسین؛ همان، ج ۱۰، ص ۱۷۰.

در این صورت مرحوم علامه در صدد توجیه صحت تحدّی به ده سوره پس از تحدّی به یک سوره است؛ نه لزوم آن و با توجه به این نکته که غرض در تحدّی به یک سوره و تحدّی به ده سوره متفاوت است، هم تحدّی به ده سوره پس از تحدّی به یک سوره و هم تحدّی به یک سوره پس از تحدّی به ده سوره درست است و در هر دو صورت به این معنا است که پس از تحدّی به یک بعد از اعجاز قرآن و به کرسی نشستن آن، تحدّی به بعد دیگری از اعجاز قرآن صورت می گیرد. این نکته نیز شایان ذکر است که مقصود مرحوم علامه طباطبایی از سوره، یکی از سور یکصد و چهارده گانه قرآن نیست؛ بلکه یک قطعه و یک فقره از فقرات قرآن است؛ بنابراین تصریح ایشان به این نکته که برخی از سور یکصد و چهارده گانه هدف واحدی

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۱، ص: ۱۱۸

ندارند، با تأکید ایشان بر این که هر یک از سور قرآن غرض خاصی دارند که آیات تحدی به یک سوره به آن نظر دارد، منافات ندارد.

و) آیت الله فاضل لنکرانی بر این باورند که کلمه مفتریات که فقط در این آیه از آیات تحدّی آمده، موجب می‌شود تحدّی بر روال نظم طبیعی از دشوارتر به ساده‌تر سیر کرده باشد؛ زیرا در تحدّی به یک سوره، بر محتوای سوره و نظم، هر دو تأکید می‌شود؛ ولی در تحدّی به ده سوره با صرف نظر از محتوای آن‌ها، ده سوره با نظم خاص قرآنی درخواست می‌شود؛ هر چند محتوای آن‌ها کذب و افترا باشد. ایشان در مقام توضیح این وجه می‌نویسد:

«إنّ الإفتراء المدلول علیه بقوله «مفتریات» یغایر الإفتراء الواقع فی صدر الآیة فی قوله:

(أم یقولون افتراه) فإنّ الإفتراء هناک افتراء بحسب نظر المدّعی، و لا یقبله الطرف الآخر بوجه، و فی الحقیقة یکون الإفتراء المدعی افتراء واقعیا غیر مطابق للواقع بوجه، و لکن الإفتراء هنا إفتراء مقبول للطرفین، و الغرض (و الله أعلم) أنّ اتصاف القرآن بالإعجاز و إن کان رکنه الذی یتقوم به إنّما هی المقاصد الإلهیة، و الأغراض الربوبیة، التی یشتمل علیها ألفاظه المقدسة، و عبارته الشریفة، إلّا أنّه لا ینحصر بذلک، بل لو فرض کون المطالب غیر واقعیة و القصص کاذبة لکان البشر عاجزا عن التعبیر بمثل تلک الألفاظ، مع النظم الخاص، و الاسلوب المخصوص.

ففی الحقیقة، یکون التحدّی فی هذه الآیة (بعد الإغماض عن علوّ المطالب، و سمّو المعانی، و صدق القصص و واقعیّة المفاهیم) بخلاف التحدّی الواقع فی الآیة الکریمة فی سورة یونس، بالإتیان بسورة مثل سور القرآن، فإنّ ظاهره المماثلة من جهة المزایا الراجعة إلی المعنی و الخصوصیات المشتملة علیها الألفاظ معا».

سپس می‌فرماید:

«نعم: یبقی الکلام (بعد ظهور عدم کون المراد بالعشرة إلّا الکثرة لا العدد الخاص) فی حکمة العنایة بالکثرة، و لعلّها عبارة عن التنبیه علی اشتمال الکتاب العزیز علی خصوصیة مفقودة فی غیره، و لا یکاد یقدر علیها البشر، و إن بلغ ما بلغ، و هی الإتیان بقصة واحدة بأسالیب متعددة و تعبیرات مختلفة متساویة من حیث الوقوع فی أعلی مرتبة البلاغة».

(موحدی فاضل، محمد؛ همان، ص ۳۸ و ۳۹) «و بذلک ترتفع الشبهة التی یمکن أن یخطر بالبال، بل بعض الناس أوردها علی

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۱، ص: ۱۱۹

الإعجاز بالبلاغة و الاسلوب، و هی أن الجملة أو السورة المشتملة علی القصّة یمکن التعبیر عنها بعبارات مختلفة تؤدی المعنی، و لا بد أن یکون عبارة منها ینتهی أليها حسن البیان، مع السلامة من کل عیب لفظی، أو معنوی، فمن سبق إلی هذه العبارة أعجز غیره عن الإتیان بمثلها؛ لأنّ تألیف الکلام فی اللغة لا یحتمل ذلک، و لکن القرآن عبّر عن بعض المعانی و بعض القصص بعبارات مختلفة الاسلوب و النظم، من مختصر و مطول، و التحدّی فی مثله لا یظهر فی قصة مخترعة مفتراة، بل لا بد من التعدد الذی یظهر فیه التعبیر عن المعنی الواحد و القصة الواحدة بأسالیب مختلفة و تراکیب متعددة».

(موحدی فاضل، محمد؛ همان، ص ۳۹) و این مطلب نکته‌ای است که رشید رضا و علامه طباطبایی قدّس سرّه نیز در همین مورد به آن توجه کرده‌اند. (ر. ک: رشید رضا، محمد؛ همان، ج ۱ ص ۱۹۳- علامه طباطبایی، محمد حسین؛ همان، ج ۱۰، ص ۱۶۸- ۱۷۰) این وجه نیز هر چند به خودی خود صحیح است، ولی در صورتی با ظاهر آیه سازگار است که خداوند می‌فرمود: «فأتوا بسورة مثله مفترا»؛ بنابراین تاکید آیه بر ده سوره به جای یک سوره، با این توجیه منافات دارد و وجهی که برای عنایت و تأکید بر ده سوره ذکر شده، در صورتی درست است که آیه در مقام بیان ویژگی‌های قرآن باشد؛ نه درخواست همانندآوری از مخالفان. توضیح این نکته در پایان همین پاورقی می‌آید.

قابل ذکر است که رشید رضا در تفسیر المنار ضمن تبیین دیدگاه خویش، اشاره‌هایی به توجیه ذکر شده در مدخل التفسیر دارد؛ هر چند به صورت وجه مستقل نیامده است. ر. ک:

رشید رضا، محمد؛ همان، ج ۱، ص ۱۹۳ و ۱۹۴؛ ج ۱۲، ص ۴۷) به علاوه با ذیل آیه که می‌فرماید: «فَإِلَّمْ یَسْتَجِیبُوا لَکُمْ فَاعْلَمُوا أَنَّما أُنْزِلَ بِعِلْمِ اللَّهِ وَ أَنْ لا إِلهَ إِلَّا هُوَ ...» چندان تناسبی ندارد. نزول به علم الهی با محتوا بیش‌تر تناسب دارد و چنان‌که علامه طباطبایی نیز فرموده، اشتمال بر معارف هدایتگر انسان‌ها و یا انواع کمالات، با توحید در الوهیت که از عجز مخالفان در آیه نتیجه گرفته شده، بیش‌تر تناسب دارد تا با تفنن در بیان بدون محتوا. (شایان ذکر است که نظیر این تذییل در آیه ۳۹ سوره یونس آمده است. آن جا که می‌فرماید: «بَلْ کَذَّبُوا بِما لَمْ یُحِیطُوا بِعِلْمِهِ وَ لَمَّا یَأْتِهِمْ تَأْوِیلُهُ».

اما آن چه در وجه تأکید بر «عشر سور» در بیانات رشید رضا و این دو بزرگوار آمده، مربوط

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۱، ص: ۱۲۰

به بعد دیگری از تحدّی است که نباید با آن‌چه اکنون بر آن تأکید شد، خلط شود.

توضیح آن‌که گاه در بیان اعجاز قرآن، سخن بر سر آن است که آیا امکان دارد قرآن با توجه به ویژگی‌هایی که دارد سخن انسان باشد یا آن که شواهد و دلایل، ما را به این نکته رهنمون می‌کند که پشتوانه آن، دانش و قدرتی فوق دانش و قدرت بشر است؛ نظیر آیه ۸۲ نساء که با تکیه بر خصوصیات قرآن می‌فرماید: این کتاب با ویژگی عدم اختلاف آن نمی‌تواند ساخته فکر و اندیشه پیامبر باشد. در این بعد از بیان اعجاز، تحدّی از اخف به اشدّ شیوه عقل پسند است؛ یعنی اوّل بر یکی از خصوصیات و یا یک مورد و یک سوره و یک خبر غیبی تکیه می‌شود و گفته می‌شود این خصوصیت، این خبر غیبی، این یک بخش از قرآن، این یک مجموعه آیات نمی‌تواند از آن پیامبر صلّی اللّه علیه و آله و سلّم باشد و در مرحله دوم، بر چند خبر غیبی چند بعد اعجاز یا سور متعدد که هر یک معجزه‌اند تکیه می‌شود و گفته می‌شود: در خصوص یک مورد کار خارق العاده، یک خبر غیبی، یک سوره، احتمال دارد که معلول نبوغ شخص پیامبر صلّی اللّه علیه و آله و سلّم باشد و یا این توهم ممکن است در ذهن افراد خطور کند که این یک سوره با محتوای فوق توان انسان‌های دیگر شاید از صفات برجسته‌ای است که همواره در بین انسان‌ها یک نفر فوق افراد دیگر قرار می‌گیرد؛ ولی بیان خبر غیبی پی در پی، آوردن سوره بعد از سوره این توهم را بهتر دفع می‌کند. این همان بیانی است که در بیانات علامه طباطبایی و آیت الله محمد فاضل و رشید رضا آمده است؛ پس این بیان در جایی مناسب است و این شبهه در

صورتی دفع می‌شود که تکیه بر این نکته شود که پیامبر صلّی اللّه علیه و آله و سلّم سور متعدد پی در پی می‌آورد و این نشان می‌دهد که معلول نبوغ و خصوصیات شخصی ایشان نیست؛ زیرا هر کس در یک بعد یا یک زمینه نبوغ دارد؛ نه در هر بعد و هر زمینه، و این شبیه نکته‌ای است که متکلمان در خصوصیت معجزه ذکر کرده‌اند که معجزه محدودیت ندارد.

بدیهی است که در این بعد، تحدّی از اشدّ به اخف که مورد بحث در آیات کنونی (تحدّی به یک سوره و سپس به ده سوره) است، نمی‌تواند مطرح باشد؛ بلکه باید تحدّی از اخف به اشدّ سیر کند. [اگر تعبیر تحدّی در این مورد بی‌اشکال باشد.]

بعد دیگر آن است که دیگران نمی‌توانند همانند قرآن را بیاورند؛ آن طور که در آیات سوره بقره، طور، یونس، هود و اسراء بر آن تکیه می‌شود و از مردم خواسته می‌شود که همانند قرآن، یک سوره و ده سور قرآن را بیاورند و می‌فرماید: آن‌ها نمی‌توانند چنین کاری انجام دهند. در

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۱، ص: ۱۲۱

این بعد از تحدّی، تحدّی از اشدّ به اخف باید سیر کند؛ یعنی ابتدا موضوع دشوارتر از انسان‌ها خواسته شود و سپس آسان و آسان‌تر طلب شود. در این بعد از تحدّی شبهه یاد شده و دفع آن مطرح نیست.

همان‌طور که اشاره شد، در آیات قرآن، گاه به کل قرآن، گاه به ده سوره و گاه به یک سوره تحدّی شده است. گر چه اکثر قریب به اتفاق مفسران و دانشمندان علوم قرآن، مفاد آیات دسته اوّل را تحدّی به کلّ قرآن دانسته‌اند، ولی این احتمال که مقصود از قرآن در این آیات، معنای جنسی باشد و در صدد بیان مقدار معجزه قرآن نباشد، به صورت جدّی مطرح است که در این صورت، بحث از ترتیب تحدّی در این مورد رنگ می‌بازد؛ ولی با فرض پذیرش قول مفسران در این خصوص می‌توان گفت: آیات تحدّی در مرحله اوّل از بشر می‌خواهد که اگر در خدایی بودن قرآن تردید دارند، کتابی همانند قرآن که دارای همه امتیازات قرآن باشد، بیاورند و پس از آن‌که عجزشان ثابت شد، تخفیف داده، می‌فرماید: یک سوره که از هر جهت شبیه سوره‌های قرآنی باشد و همه امتیازات یکی از سوره‌های قرآن را در بر داشته باشد، بیاورند و پس از آن‌که از چنین امری نیز عاجز شدند، تخفیف داده، از ایشان می‌خواهد که ده سوره بسازند که هر کدام دارای یکی از جهات اعجاز قرآن باشد؛ به طوری که مجموع آن ده سوره بتواند ویژگی‌های یک سوره قرآن را دارا باشد. بدیهی است که ساختن یک سوره شبیه یک سوره قرآن در همه جهات، مشکل‌تر از فراهم آوردن چند سوره است که هر یک در یک جهت شبیه قرآن باشد؛ پس تحدّی از دشوارتر به آسان‌تر صورت گرفته و معقول است.

این بیان با ذیل آیات تحدّی به یک سوره و ده سوره که عدم توانایی بشر را به نشأت گرفتن قرآن از علم الهی و عدم اطلاع بشر از آن ربط می‌دهد، کاملا سازگار است؛ زیرا عدم توانایی بر آوردن یک سوره که کاملا شبیه قرآن باشد و نیز ده سوره که روی هم رفته به منزله یک سوره قرآن باشد، هر دو دلالت دارد که این سوره‌ها از پشتوانه علمی بی‌نهایت برخوردارند و آن علم در اختیار انسان‌های دیگر قرار نگرفته و خدا آن‌ها را از علم غیب خویش آگاه نساخته است؛ به علاوه، این بیان با عمومیت افترا نسبت به کل سوره‌های قرآن که ظاهر آیات شریف است، تناسب کامل دارد.

افزون بر آن، تعبیر «مثله» در جمله «فأتوا بعشر سور مثله مفتریات» توجیه معقول و درستی می‌یابد؛ توضیح آن‌که مفسران در مورد این واژه که وصف «سوره‌ها» است و باید «امثال‌ها»

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۱، ص: ۱۲۲

گفته شود، توجیهاتی را ذکر کرده‌اند؛ مثلا گفته شده که اصل این جمله چنین بوده است: «فأتوا بقدر عشر سور مثله» و «مثله» صفت «قدر» است یا آن‌که مقصود «کل واحد منها مثله» بوده است «۱» یا آن‌که چون مجموع ده سوره، یک امر است که درخواست شده، «مثله» آورده شده است. «۲» برخی نیز گفته‌اند: چون کلمه عشر صیغه جمع نیست، در توصیف آن مفرد هم به کار می‌رود؛ «۳» ولی

سایر وجوه، جز وجه اخیر، خلاف ظاهر است. در مورد وجه اخیر نیز می‌توان گفت: با توجه به آن‌که کلمه مثل، به صورت جمع هم می‌توانسته به کار رود؛ چنان‌که در آیه ۱۶۰ انعام آمده:

مَنْ جاءَ بِالْحَسَنَةِ فَلَهُ عَشْرُ أَمْثالِها؛ هر کس کار نیکی [به جای] آورد، برایش ده چندان آن [پاداش] خواهد بود.

سرّ کاربرد «مثل» به صورت مفرد در آیه تحدّی چیست؟ طبق وجهی که برای تحدّی به ده سوره، پس از تحدّی به یک سوره ذکر شد، از آن جا که مقصود آن بوده که ده سوره ساخته فکر بشر، به منزله یک سوره قرآن باشد، مناسب، بلکه تنها تعبیر درست آن بوده که به صورت مفرد آورده شود تا به این نکته اشاره‌ای کند که ضرورت ندارد ده سوره، هر یک شبیه یک سوره قرآن باشد؛ بلکه کافی است همه آن‌ها شبیه یک سوره قرآن باشند.

از سوی دیگر، جمع آوردن کلمه «مفتریات» و نیز توصیف سوره‌های ده گانه به «مفتریات» نیز تبیین مناسبی می‌یابد؛ چه آن‌که آن‌چه آورده می‌شود، هر یک سوره‌ای افترایی است و در نتیجه مفتریات هستند؛ نه آن‌که روی هم رفته یک امر مفتری باشد؛ امّا وجه توصیف سور درخواستی به «مفتریات» که در هیچ یک از آیات تحدّی نیامده، طبق این توجیه آن است که سوره‌های دهگانه‌ای که آورده می‌شود، چون هر یک در یک بعد مانند قرآن است، در واقع مانند قرآن نیستند؛ به عبارت دیگر، هر یک از سور قرآن در چند بعد برجستگی‌ها و ویژگی‌هایی دارد؛ ولی ده سوره بشر ساخته، هیچ یک، کل ویژگی‌های یک سوره قرآن را ندارد؛ بنابراین نمی‌توان گفت: هر یک از سور انسان ساخته، همانند قرآن است و اگر قرآن سخن خداست، پس این سوره‌ها هم سخن خداست؛ بلکه باید گفت: چون هیچ یک همانند سور قرآن نیست،

---

(۱). بیضاوی، ناصر الدین عبد الله؛ همان، ج ۱، ص ۴۵۱- رازی فخر الدین، محمد؛ همان، ج ۱۷، ص ۱۹۴.

(۲). رازی فخر الدین محمد؛ همان، ج ۱۷، ص ۱۹۴.

(۳). آلوسی، شهاب الدین محمد؛ همان، ج ۱۲، ص ۲۰.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۱، ص: ۱۲۳

هر یک «مفتری» است. گویا قرآن مجید در مرحله بسیار خفیف تحدّی می‌فرماید: شما که از همانندآوری یک سوره هم ناتوان هستید، حال چیزی مادون قرآن بیاورید و آن این که ده سوره بشر ساخته بیاورید که هر چند هیچ یک عدل قرآن نیست و با قرآن هماوردی ندارد، ولی روی هم رفته شبیه یک سوره قرآن باشد.

نکات ذکر شده، همه مؤید قول اخیر است و امتیاز این توجیه را بر سایر توجیهات نشان می‌دهد.

۱. مبانی اثبات اعجاز قرآن

برای اثبات اعجاز قرآن، دست کم باید سه امر به اثبات برسد؛ اموری که در هر معجزه دیگر نیز ضرورت دارد: نخست آن‌که پیامبر صلّی اللّه علیه و آله و سلّم قرآن را به عنوان یک امر خارق العاده که فقط با امداد ویژه الهی تحقّق می‌یابد و دلیل صحّت ادعای پیامبری او است، مطرح کرده باشد. دوم آن‌که مخاطبان پیامبر مسأله را جدّی گرفته، در صدد بررسی قرآن و همانندآوری آن برآمده و تلاش جدّی از ناحیه آنان در این خصوص به عمل آمده باشد و سوم آن‌که در عین تلاش جدّی صورت گرفته برای بررسی یا همانندآوری، موفق به این کار نشده باشند یا به روشنی دریافته باشند که نمی‌توانند همانند قرآن را بیاورند.

اصل اوّل، افزون بر آن‌که از نظر تاریخی و روایی مسلّم است، در آیات قرآن نیز به روشنی مطرح شده است. آیات تحدّی، مسأله را با رساترین بیان به میان کشیده و همه انسان‌ها را از هر فرقه و گروه و در هر زمان و مکان به همانندآوری دعوت کرده؛ به گونه‌ای که برای هیچ انسان منصفی که با قرآن برخوردی داشته است، جای تردید و شکی باقی نمی‌گذارد. «۱»

اصل دوم نیز از مسلّمات تاریخی و روایی است و آیات قرآن به خوبی بر آن دلالت دارد.

موضع گیری‌ها و قضاوت‌های مخالفان قرآن که در آیات شریف و کتابه‌های روایی و تاریخی آمده، همه بر این اصل گواهی می‌دهد.

مخالفان قرآن، بیش‌ترین انگیزه را برای آوردن همانند قرآن داشتند. آنان اهل فصاحت و

---

(۱). باید توجه داشت که موضوع از سوی خدا بودن قرآن که در آیات فراوان آمده، موضوعی غیر از بیان معجزه بودن قرآن است که در آیات تحدّی مورد تأکید قرار گرفته است؛ بنابراین در اثبات این اصل نمی‌توان به آیاتی که صرفا قرآن را سخن خدا و نازل شده از سوی خدا می‌داند، استناد کرد.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۱، ص: ۱۲۴

بلاغت و فخر فروشی با آن، متعصّب نسبت به آداب و رسوم خویش و به ویژه فرهنگ بت پرستی «۱» و قومی لجوج، سرسخت و دارای تکبر بودند «۲» و قرآن را الگوی مخالفت با بت و بت پرستی می‌دانستند. قرآن، آداب و رسوم آنان را نادرست و بت و بت پرستی را امر خرافی قلمداد، «۳» و فخر فروشی و تکبر آنان را نکوهش می‌کرد. «۴» اعمال آنان را تباهی و شقاوت ابدی می‌دانست «۵» و آنان را قومی بی‌منطق، غافل و نادان «۶» و مخالفتشان را برخاسته از لجاجت، عناد، نادانی، نفهمی، استکبار، پیروی از شیطان و هوای نفس و نیاکان معرفی می‌کرد؛ «۷» در عین حال، در آیات تحدّی، از هر نکته و دقیقه‌ای که می‌توانست آنان را به همانندآوری ترغیب، تشویق و تحریک کند استفاده کرد. برخی از این نکات عبارتند از:

---

(۱). «أَ جَعَلَ الْآلِهَةَ إِلهاً واحِداً إِنَّ هذا لَشَیْءٌ عُجابٌ وَ انْطَلَقَ الْمَلَأُ مِنْهُمْ أَنِ امْشُوا وَ اصْبِرُوا عَلی آلِهَتِکُمْ إِنَّ هذا لَشَیْءٌ یُرادُ؛ آیا معبودها [ی متعدد] را معبود یگانه قرار داده؟ راستی که این چیزی سخت شگفت است. و مهترانشان [سران قریش] به راه افتادند [و به یک دیگر گفتند] که بروید و بر خدایان خویش شکیبا باشید. راستی که این چیزی خواسته شده [و مقصود ماست].» (ص ۵ و ۶).

(۲). «بَلِ الَّذِینَ کَفَرُوا فِی عِزَّةٍ وَ شِقاقٍ؛ بلکه کسانی که کافر شدند در سرکشی و ستیزند.» (ص، ۲) «فَإِنَّما یَسَّرْناهُ بِلِسانِکَ لِتُبَشِّرَ بِهِ الْمُتَّقِینَ وَ تُنْذِرَ بِهِ قَوْماً لُدًّا؛ همانا [خواندن] آن [قرآن] را به زبان تو آسان ساختیم تا پرهیزکاران را بدان مژده و مردم سرسخت را با آن هشدار دهی.» (مریم، ۹۷).

(۳). «إِنْ هِیَ إِلَّا أَسْماءٌ سَمَّیْتُمُوها أَنْتُمْ وَ آباؤُکُمْ؛ این بت‌ها [که خدایشان می‌پندارید] جز نام‌هایی [بیش] نیستند که [با آن] شما و پدرانتان [این سنگ و چوب‌ها را] نام‌گذاری کرده‌اید.» (نجم، ۲۳).

(۴). «ثانِیَ عِطْفِهِ لِیُضِلَّ عَنْ سَبِیلِ اللَّهِ لَهُ فِی الدُّنْیا خِزْیٌ وَ نُذِیقُهُ یَوْمَ الْقِیامَةِ عَذابَ الْحَرِیقِ؛ از سر نخوت [از آیات الهی جدا می‌کند] تا [مردم را] از راه خدا گمراه کند. برای او در این جهان خواری و رسوایی است و در روز رستاخیز عذاب [آتش] سوزان را به او می‌چشانیم.» (حج، ۹).

(۵). «وَ مَنْ یَعْصِ اللَّهَ وَ رَسُولَهُ فَإِنَّ لَهُ نارَ جَهَنَّمَ خالِدِینَ فِیها أَبَداً؛ و آنان که خدا و پیامبرش را نافرمانی کنند، به راستی که بر ایشان آتش دوزخ است که در آن جاودان باشند.» (جن، ۲۳)

(۶). «قُلْ أَ فَغَیْرَ اللَّهِ تَأْمُرُونِّی أَعْبُدُ أَیُّهَا الْجاهِلُونَ؛ بگو: آیا به من دستور می‌دهید که جز خدای را بپرستم، ای نادانان؟!» (زمر، ۶۴) «وَ مِنَ النَّاسِ مَنْ یُجادِلُ فِی اللَّهِ بِغَیْرِ عِلْمٍ وَ لا هُدیً وَ لا کِتابٍ مُنِیرٍ؛ و از مردمان کسانی هستند که بی هیچ دانش، رهنمود و کتابی روشن درباره خدا جدل و ستیز می‌کنند.» (حج، ۸)

(۷). «بَلْ لَجُّوا فِی عُتُوٍّ وَ نُفُورٍ؛ بلکه اینان در سرکشی و نفرت پافشاری کردند.» (ملک، ۲۱) «وَ لکِنَّ أَکْثَرَهُمْ لا یَعْلَمُونَ؛ ولی

بیشترشان نمی‌دانند.» (انعام، ۳۷)؛ «وَ شَهِدَ شاهِدٌ مِنْ بَنِی إِسْرائِیلَ عَلی مِثْلِهِ فَآمَنَ وَ اسْتَکْبَرْتُمْ؛ و گواهی از بنی اسرائیل بر مشابهت [معارف] قرآن [با آن چه در تورات و انجیل آمده] گواهی دهد؛ پس ایمان آورد و شما بزرگی و گردنکشی کنید.» (احقاف، ۱۰) «وَ مِنَ النَّاسِ مَنْ یُجادِلُ فِی اللَّهِ بِغَیْرِ عِلْمٍ وَ یَتَّبِعُ کُلَّ شَیْطانٍ مَرِیدٍ؛ و از مردمان، کسانی هستند که درباره خدا بی هیچ دانشی جدل و ستیز می‌کنند و از هر شیطان نافرمان و سرکشی پیروی می‌نمایند.» (حج، ۳) «بَلْ قالُوا إِنَّا وَجَدْنا آباءَنا عَلی أُمَّةٍ وَ إِنَّا عَلی آثارِهِمْ مُهْتَدُونَ؛ [نه] بلکه گفتند: ما پدرانمان را بر آیینی یافتیم و ما در پی ایشان ره یافته‌ایم.» (زخرف، ۲۲)

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۱، ص: ۱۲۵

تحدّی از دشوارتر به ساده‌تر «۱» که موجب بسیج همگانی نیروها در سه نوبت برای همانندآوری قرآن می‌شد. پیوند دادن پذیرش و عدم پذیرش قرآن با سعادت و شقاوت جاودانه، «۲» تشویق به کمک گرفتن از تمامی نیروهایی که می‌توانند در آوردن همانند قرآن نقش ایفا کنند، «۳» پیش‌گویی ناتوانی ابدی انسان‌ها از آوردن همانند حتی یک سوره قرآن، «۴» دروغ‌گو دانستن آنان در ادّعای معجزه نبودن قرآن در صورت نیاوردن همانند قرآن، «۵» مطرح کردن روشن بودن اعجاز قرآن به گونه‌ای که حتی برای یاوه گویان جای تردید باقی نمی‌گذارد، «۶» شتاب زده دانستن و برخاسته از عدم تدّبر و تعقّل قضاوت مخالفان نسبت به قرآن، «۷» و نتیجه گیری بطلان آیین بت پرستی از نیاوردن همانند قرآن. «۸»

امور یاد شده، زمینه‌های لازم و انگیزه‌های کافی تلاش برای همانندآوری مخاطبان را فراهم می‌آورد؛ به گونه‌ای که اگر کوششی صورت نگیرد، کاملا بر خلاف جریان طبیعی است و باید موانع و علل خنثی کننده این انگیزه‌ها را جستجو کرد.

مخالفان علاوه بر این، بیش‌ترین و متنوع‌ترین تلاش‌ها را برای شکست دادن قرآن به عمل آوردند. به راه انداختن جنگ‌های طاقت فرسا، دعوت به مسامحه و سازش کاری، «۹» اعلام آمادگی رشوه دادن به پیامبر برای دست برداشتن از دعوتش، «۱۰» انکار نزول وحی بر بشر، «۱۱» ایجاد تردید در صلاحیت پیامبر برای نبوّت، «۱۲» بهانه‌گیری نسبت به کیفیّت نزول

---

(۱). توضیح آن گذشت.

(۲). بقره، ۲۴.

(۳). اسراء ۸۸؛ هود، ۱۳؛ یونس، ۳۹.

(۴). بقره، ۲۴.

(۵). بقره، ۲۳؛ هود، ۱۳؛ یونس، ۳۹؛ طور، ۳۴.

(۶). عنکبوت، ۴۸.

(۷). نساء ۸۱ و یونس، ۱۶.

(۸). هود، ۱۴.

(۹). «وَدُّوا لَوْ تُدْهِنُ فَیُدْهِنُونَ؛ دوست دارند که نرمی کنی تا نرمی کنند.» (قلم، ۹).

(۱۰). در کتب تاریخی، نمونه این نوع رشوه دادن‌ها و وعده‌های مخالفان به پیامبر و پاسخ منفی و قاطع پیامبر به آنان مطرح شده است.

(۱۱). «وَ ما قَدَرُوا اللَّهَ حَقَّ قَدْرِهِ إِذْ قالُوا ما أَنْزَلَ اللَّهُ عَلی بَشَرٍ مِنْ شَیْءٍ ...؛ خدای را چنان‌که سزاوار اوست، قدر نشناختند و ارج ننهادند، آن گاه که گفتند: خدا بر هیچ آدمی هیچ چیز فرو نفرستاده است.» (انعام، ۹۱؛ ق، ۱ و ۲)

(۱۲). «وَ قالُوا لَوْ لا نُزِّلَ هذَا الْقُرْآنُ عَلی رَجُلٍ مِنَ الْقَرْیَتَیْنِ عَظِیمٍ؛ و گفتند چرا این قرآن بر مردی بزرگ از آن دو شهر

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۱، ص: ۱۲۶

قرآن، «۱» ایجاد شبهه هنگام تغییر یا نسخ برخی از احکام، «۲» ادّعای این که اگر بخواهند، همانند قرآن را می‌آورند، «۳» درخواست آوردن قرآنی دیگر یا تبدیل آن، «۴» اتّهام فراگرفتن قرآن از دیگران، «۵» جنون، «۶» شاعر بودن، «۷» افترا به خدا بستن «۸» و سحر و جادوگری به پیامبر، «۹» توصیه گوش فرا ندادن به قرآن و سخن یاوه و بی‌ربط گفتن هنگام تلاوت آیات به

[مکّه و طائف] فرو فرستاده نشد؟» (زخرف، ۳۱).

(۱). «وَ قالَ الَّذِینَ کَفَرُوا لَوْ لا نُزِّلَ عَلَیْهِ الْقُرْآنُ جُمْلَةً واحِدَةً ...؛ و کسانی که کافر شدند، گفتند: چرا قرآن بر او یک جا و یک‌باره فرو فرستاده نشد؟» (فرقان، ۳۲)

(۲). «وَ إِذا بَدَّلْنا آیَةً مَکانَ آیَةٍ وَ اللَّهُ أَعْلَمُ بِما یُنَزِّلُ قالُوا إِنَّما أَنْتَ مُفْتَرٍ بَلْ أَکْثَرُهُمْ لا یَعْلَمُونَ؛ و چون آیه‌ای را جای‌گزین آیه‌ای کنیم و خدا به آن چه فرو می‌فرستد داناتر است، گویند: همانا تو دروغ بافی. [چنین نیست] بلکه بیشترشان نادانند.» (نحل، ۱۰۱) و نیز «سَیَقُولُ السُّفَهاءُ مِنَ النَّاسِ، ما وَلَّاهُمْ عَنْ قِبْلَتِهِمُ الَّتِی کانُوا عَلَیْها ...؛ زود است که نابخردان مردم گویند: چه چیز آنان را از قبله‌ای که بر آن بودند [بیت المقدس] بگردانید؟» (بقره، ۱۴۲)

(۳). «وَ إِذا تُتْلی عَلَیْهِمْ آیاتُنا قالُوا قَدْ سَمِعْنا لَوْ نَشاءُ لَقُلْنا مِثْلَ هذا إِنْ هذا إِلَّا أَساطِیرُ الْأَوَّلِینَ؛ و چون آیات ما بر آن‌ها تلاوت شود، گویند: شنیدیم. اگر می‌خواستیم، ما هم مانند این [سخنان قرآنی] را می‌گفتیم. این [آیات] جز افسانه‌های پیشینیان چیزی نیست.» (انفال، ۳۱)

(۴). «وَ إِذا تُتْلی عَلَیْهِمْ آیاتُنا بَیِّناتٍ قالَ الَّذِینَ لا یَرْجُونَ لِقاءَنَا ائْتِ بِقُرْآنٍ غَیْرِ هذا أَوْ بَدِّلْهُ ...؛ و چون آیات روشن ما بر آنان تلاوت شود، کسانی که به دیدار ما امید ندارند، گویند: قرآنی جز این بیاور یا آن را دگرگون کن ...» (یونس، ۱۵)

(۵). «وَ لَقَدْ نَعْلَمُ أَنَّهُمْ یَقُولُونَ إِنَّما یُعَلِّمُهُ بَشَرٌ ...؛ و به تحقیق می‌دانیم که به راستی آنان می‌گویند: همانا آدمی به او [این آیات] می‌آموزد ....» (نحل، ۱۰۳) و نیز «وَ قالُوا أَساطِیرُ الْأَوَّلِینَ اکْتَتَبَها فَهِیَ تُمْلی عَلَیْهِ بُکْرَةً وَ أَصِیلًا؛ و گفتند: افسانه‌های پیشینیان است که او درخواست کرده آن‌ها را [برایش] بنویسند و این افسانه‌ها که هر بامداد و شبانگاه بر او خوانده می‌شود ....» (فرقان، ۵)

(۶). «وَ قالُوا یا أَیُّهَا الَّذِی نُزِّلَ عَلَیْهِ الذِّکْرُ إِنَّکَ لَمَجْنُونٌ؛ و گفتند: ای آن کسی که قرآن بر او فرو آمده! همانا تو دیوانه‌ای.» (حجر، ۶) و نیز «وَ إِنْ یَکادُ الَّذِینَ کَفَرُوا لَیُزْلِقُونَکَ بِأَبْصارِهِمْ لَمَّا سَمِعُوا الذِّکْرَ وَ یَقُولُونَ إِنَّهُ لَمَجْنُونٌ؛ و به راستی نزدیک است آنان که کافر شدند، چون قرآن را شنیدند [که می‌خواندی] تو را با چشم‌های خود بلغزانند و بیفکنند و می‌گویند: همانا او دیوانه است.» (قلم، ۵۱)

(۷). «بَلْ قالُوا أَضْغاثُ أَحْلامٍ بَلِ افْتَراهُ بَلْ هُوَ شاعِرٌ فَلْیَأْتِنا بِآیَةٍ کَما أُرْسِلَ الْأَوَّلُونَ؛ بلکه گفتند: [سخنان او] خواب‌های آشفته و پریشان است؛ بلکه آن را بر بافته، بلکه او شاعر است؛ پس باید برای ما نشانه‌ای [معجزه‌ای] بیاورد؛ چنان‌که پیشینیان [پیامبران پیشین با آن] فرستاده شده‌اند.» (انبیاء، ۵) و نیز «أَمْ یَقُولُونَ شاعِرٌ نَتَرَبَّصُ بِهِ رَیْبَ الْمَنُونِ؛ بلکه گویند: شاعری است که ما رویداد مرگ را درباره وی چشم می‌داریم [در انتظار مرگ اوییم].» (طور، ۳۰)

(۸). «وَ قالَ الَّذِینَ کَفَرُوا إِنْ هذا إِلَّا إِفْکٌ افْتَراهُ ...؛ و کسانی که کافر شدند، گفتند: این [قرآن]- نیست؛ مگر دروغی که [محمّد] بر بافته است ...» (فرقان، ۴) و آیات تحدّی.

(۹). «إِنَّهُ فَکَّرَ وَ قَدَّرَ فَقُتِلَ کَیْفَ قَدَّرَ ... فَقالَ إِنْ هذا إِلَّا سِحْرٌ یُؤْثَرُ إِنْ هذا إِلَّا قَوْلُ الْبَشَرِ؛ وی اندیشید و اندازه‌گیری و ارزیابی کرد؛ پس مرگ بر او باد! چگونه اندازه کرد؟! ... پس گفت: نیست این [قرآن] مگر جادویی برگزیده؛ نیست این مگر گفتار آدمی.» (مدثر، ۱۸- ۲۵)

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۱، ص: ۱۲۷

منظور غلبه بر قرآن «۱» و حتی سحر دانستن بیان مطالب حقی نظیر بر پا شدن معاد، «۲» همه و همه از تلاش‌های متعدد و متنوع مخالفان قرآن است که در آیات به آن‌ها اشاره شده و در کتاب‌های تاریخی و روایی آمده است.

اصل سوم نیز امری تردید ناپذیر است. کتاب‌های تاریخ و علوم قرآن، افراد متعدّدی را ذکر می‌کنند که در صدد همانندآوری قرآن بر آمده و خود با بررسی قرآن، به عجز خویش پی برده‌اند یا به آوردن چیزی شبیه قرآن دست یازیده؛ ولی نمونه‌هایی را ارائه داده‌اند که موجبات رسوایی خویش را فراهم آورده و عدم توانایی بشر از همانندآوری را به اثبات رسانده‌اند «۳» و اگر نمونه‌های دیگری وجود می‌داشت، به دلیل اهمیّت مسأله و با وجود دشمنان قسم خورده و سرسخت اسلام و قرآن، حتما آن نمونه‌ها به صورت برجسته در تاریخ ثبت می‌شد و هم اکنون در دسترس ما قرار می‌گرفت.

با توجه به آن چه در خصوص سه اصل یاد شده گذشت، مبانی اعجاز قرآن مجید به اثبات می‌رسد و ناتوانی بشر از همانندآوری آن به کرسی می‌نشیند.

این نکته شایان ذکر است که با توجه به آن چه در این فصل و فصل پیشین گذشت، روشن می‌شود که اعجاز قرآن برای پیامبر، اهل فنّ و توده مردم از راه‌های متفاوتی اثبات می‌شود.

پیامبر که قرآن را با علم حضوری می‌یابد، اعجاز آن را نیز از طریق علم حضوری و همراه با دریافت قرآن می‌یابد. اهل فنّ با بررسی و تأمّل در قرآن و ویژگی‌های آن، پیش از پرداختن به همانندآوری، می‌توانند اعجاز قرآن را درک کنند و از طریق همانندآوری نیز می‌توانند به درک اعجاز و نیز تأیید شناخت پیشین خود در این خصوص، نایل شوند و توده مردم از شهادت اهل فنّ بر اعجاز قرآن یا عدم همانندی نمونه‌های بشر ساخته با آیات قرآن و به عبارت دیگر نیاوردن یا ناتوانی بشر از آوردن همانند قرآن، به اعجاز قرآن دست می‌یابند و لزومی ندارد اعجاز قرآن برای همگان به یک طریق اثبات شود یا برای هر کس مستقیما به اثبات رسد.

---

(۱). «وَ قالَ الَّذِینَ کَفَرُوا لا تَسْمَعُوا لِهذَا الْقُرْآنِ وَ الْغَوْا فِیهِ لَعَلَّکُمْ تَغْلِبُونَ؛ و کسانی که کافر شدند، گفتند: به این قرآن گوش فرا مدهید و [هنگام قرائت وی] سخن یاوه در آن افکنید؛ شاید پیروز شوید.» (فصّلت، ۲۶)

(۲). «... وَ لَئِنْ قُلْتَ إِنَّکُمْ مَبْعُوثُونَ مِنْ بَعْدِ الْمَوْتِ لَیَقُولَنَّ الَّذِینَ کَفَرُوا إِنْ هذا إِلَّا سِحْرٌ مُبِینٌ؛ و اگر بگویی که شما پس از مرگ برانگیخته می‌شوید، هر آینه کسانی که کافر شدند، گویند: این نیست مگر جادویی آشکار» (هود، ۷)

(۳). برای اطلاع از این نمونه‌ها ر. ک: کتب تاریخ و علوم قرآن از جمله معرفت. محمد هادی. التمهید فی علوم القرآن چاپ اول، مؤسسه النشر الاسلامی، قم، ۱۴۱۶، ج ۴، ص ۲۶۱- ۲۲۷.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۱، ص: ۱۲۸

اینک پس از اثبات اعجاز قرآن، باید به بررسی این مسأله بپردازیم که راز اعجاز قرآن چیست؟ «۱»

۲. راز اعجاز قرآن

اشاره

همان‌طور که گذشت، آیات تحدّی دلالت داشت که این کتاب، فوق توان بشر و معجزه است؛ چنان‌که آیات دیگری، معجزاتی غیر از قرآن را برای پیامبر گرامی اسلام و نیز معجزاتی برای سایر پیامبران بازگو می‌کنند. از منظر قرآن و بینش اسلامی، معجزه امری

خارق العاده (فوق توان بشری) است که با خواست خداوند، به دست پیامبر الهی، برای اثبات نبوت وی صورت

---

(۱). دو مسأله مهم دیگر در این باب مطرح است که جایگاه بررسی آن، مبحث راهنما شناسی است.
نخست این که دلالت قرآن و به طور کلّی هر معجزه‌ای بر درست بودن ادّعای پیامبر، مبنی بر ارتباط ویژه با خدا (وحی)، آیا صرفا یک دلالت اقناعی است یا از سنخ دلالت‌های برهانی و عقلی است یا قراردادی و یا طبیعی است. ما در این جا صرفا به بیان موضع خویش اکتفا می‌کنیم. به نظر ما، دلالت معجزات از جمله قرآن بر ادّعای نبوّت، دلالتی برهانی است؛ نه بیانی اقناعی و ظواهر آیات شریف قرآن در مورد معجزات پیامبران و نیز اعجاز قرآن با همین برداشت سازگار است.
دوم آن‌که نقش پیامبر در معجزات چیست؟ و از جمله نقش پیامبر اکرم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم در خصوص قرآن «به عنوان یک معجزه»، چیست؟ این مسأله نیز شایان بررسی دقیق و تفصیلی است. در این جا به اختصار یادآور می‌شویم که در این باب سه دیدگاه می‌تواند مطرح شود:
الف) معجزه فقط از سوی خدا تحقّق می‌یابد و پیامبر هیچ نقشی ندارد.
ب) معجزه مستقلا و مستقیما به وسیله پیامبر محقق می‌شود و نقش خداوند در حدّ نقش او در افعال اختیاری انسان‌ها است.
ج) در معجزه هم خدا و هم پیامبر نقش دارند. معجزات به اذن خدا و به دست پیامبر تحقّق می‌یابند. آوردن معجزه، غیر از خلق معجزه است؛ به عبارت دیگر، خداوند معجزات را به دست پیامبران محقّق می‌سازد؛ پس معجزه با وساطت پیامبر صورت می‌گیرد و نفس پیامبر هم در این باب مؤثّر است. نقش پیامبر صرفا یک نقش قراردادی نیست؛ بلکه یک رابطه تکوینی در این خصوص وجود دارد؛ به همین جهت، شایستگی و ظرفیّت و تکامل روحی و طهارت باطنی پیامبر است که زمینه‌ساز دریافت و انجام معجزه به دست او را فراهم می‌سازد.
بطلان دو دیدگاه نخست با توجّه به بیان آیات و روایات و مباحث عقلی روشن می‌شود؛ ولی قول سوم هم نیازمند توضیح و تفصیل بیش‌تری است؛ به ویژه در مورد قرآن که هم لفظ و هم محتوای آن مستقیما از سوی خدا دریافت می‌شود و در یک نظر ابتدایی، نقش پیامبر بسیار کم رنگ به نظر می‌رسد، زمینه بررسی بیش‌تر و تعیین شکل ویژه تأثیر پیامبر وجود دارد تا روشن شود که آیا نقش پیامبر در تبدیل الفاظ و معانی دریافت شده با علم حضوری به الفاظ مادّی و علوم حصولی است یا صرف دریافت و در اختیار انسان‌ها قرار دادن و وساطت در انتقال همان الفاظ مادّی یا به گونه‌ای دیگر است.
قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۱، ص: ۱۲۹
می‌پذیرد؛ ولی برخی از دیدگاه‌های مطرح شده در راز اعجاز قرآن، خارق العاده بودن معجزه را که یکی از عناصر اصلی مفهوم معجزه است، نفی کرده‌اند. برخی دیگر، جایگاه اعجاز را که طبق آیات شریف، متن قرآن کریم است، به خارج از متن انتقال داده‌اند. در این قسمت، به بررسی دیدگاه‌های یاد شده و بیان دیدگاه درست می‌پردازیم.

الف) خارق العاده نبودن قرآن

برخی از شرق شناسان مدعی شده‌اند که «طبق آیات قرآن، گر چه پیامبران گذشته، دارای معجزاتی بوده‌اند، ولی پیامبر اسلام، اندیشه اثبات پیامبری با آیات و معجزات را صریحا رد می‌کرد؛ البته قرآن خود بزرگ‌ترین معجزه است؛ ولی معجزات به عنوان کاری که خدا انجام می‌دهد، در گذشته به وسیله پیامبران گذشته صورت می‌گرفته و به صورت معناداری به وسیله پیامبر اسلام صورت نمی‌گیرد». «۱»

برخی از روشن‌فکران نیز این موضوع را پذیرفته و به توجیه و تبیین آن پرداخته‌اند. ایشان بر این باورند که کمک گرفتن از معجزات و خرق عادات برای پیامبران گذشته، امری اجتناب ناپذیر بود؛ زیرا جهان آنان مملو از ارواح و اسرار شگفت انگیز خرافات، موهومات و خوارق عادات بود و جز آن چه بر خلاف عقل و حس باشد، در آنان اثر نمی گذاشت. هدایت چنین مردمی از طریق استدلال عقلی در آن دوران، دشوار، بلکه محال می‌نمود؛ ولی در عصر ظهور پیامبر اسلام، بشر به دوران بلوغ فکری پا می گذاشت و پیامبر بایست تلاش می کرد تا کنجکاوی مردم را از امور خارق العاده به مسایل عقلی و منطقی و علمی متوجه سازد و جهت حساسیت آن‌ها را از عجایب و غرایب به واقعیات و حقایق بگرداند. بی‌دلیل نبود که پیامبر اسلام در اثبات حقانیت دعوت خویش، به استدلال عقلی و تجربی و شواهد تاریخی اتکا می کرد و در برابر اصرار منکران و معاندان بر آوردن معجزات و خوارق عادات، به دستور خدا مقاومت می کرد و با لحنی که گویا هرگز انتظار چنین کاری از او نمی‌رود، می گفت: «سُبْحانَ رَبِّی هَلْ کُنْتُ إِلَّا بَشَراً رَسُولًا». «۲»

---

(۱)

Z. J. R. W." elcariM ۵۱" weN ehT. acinnatirB aidepolcycnE" ht. ۳۷۲ p. dee", ubanam, (۴۷۹۱")
adiaW" elcariM. ۸۴۵- ۷۴۵. P. P)۷۸۹۱(, noigileR fo aidepolcycnE ehT

(۲). اسراء، ۹۳.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۱، ص: ۱۳۰

معجزه بودن قرآن از دیدگاه این گروه در آن است که پیامبر صلّی اللّه علیه و آله و سلّم برای قومی که برایش کتاب و خط و نوشتن ارزشی نداشت، از سوی خدا کتاب می‌آورد و با دلایل مندرج در آن، به اثبات مدعیات خود می‌پردازد. آنان می گویند: معجزه محمد صلّی اللّه علیه و آله و سلّم از مقوله امور غیر بشری نیست؛ گر چه یک عمل غیر بشری است. کتاب او معجزه نیست؛ معجزه او کتاب است. طرح مسأله کتاب و قسم خوردن به قلم و نوشتن در چنان جامعه‌ای و سوق دادن اندیشه بشری آن زمان از غرایب و عجایب به امور عقلی و منطقی، خود معجزه است؛ گذشته از آن‌که او حقانیت خود را با منطق و برهان به کرسی می‌نشاند. عصر ظهور اسلام، عصر بی‌اعتباری ادّعای پیوستگی اشخاص با فوق طبیعت است. به تجربه باطنی (وحی و خوارق عادت) هر اندازه که غیر عادی و غیر متعارف باشد، باید به چشم یک تجربه کامل طبیعی نظر شود و مانند دیگر تجربه‌های بشری ... مورد بحث و تحلیل قرار گیرد. «۱»

بررسی این مسأله که آیا پیامبر اسلام صلّی اللّه علیه و آله و سلّم به جز قرآن، معجزه یا معجزات دیگری داشته است، باید در مبحث راهنما شناسی مورد توجه قرار گیرد و ما در این جا صرفا یادآور می‌شویم که آیات اوّل سوره‌های اسراء، تحریم و قمر از سه معجزه دیگر پیامبر سخن می گویند و اگر در دلالت آیات سوره تحریم و قمر بر این موضوع تردیدی روا داریم، دلالت آیه اوّل از سوره اسراء به هیچ وجه تردید بردار نیست.

در مورد تفاوت اعجاز قرآن با معجزات انبیای گذشته نیز متذکر می‌شویم که برداشت و توجیه یاد شده، به کلی با آیات تحدّی ناسازگار است و همان طور که در تبیین ابعاد اعجاز قرآن خواهد آمد، آیات قرآن، تاریخ و روایات بر خارق العاده بودن قرآن- به همان معنایی که در معجزات پیامبران گذشته مطرح است- گواهی می‌دهد.

راستی اگر اعجاز قرآن، صرفا در این باشد که با برهان و منطق سخن می گوید و در قالب کتاب ظهور کرده است، آیا این آیه‌ها مفاد درستی خواهد داشت؟!

---

(۱). ر. ک: به اقبال لاهوری، محمد؛ احیای فکر دینی؛ ترجمه احمد آرام؛ چ ۱، رسالت قلم، تهران: ۱۳۴۶، ص ۱۴۶.- پیمان، حبیب اللّه؛ فلسفه تاریخ از دیدگاه قرآن؛ چ ۱، دفتر نشر فرهنگ اسلامی، تهران: ۱۳۳۶، ص ۱۵ و ۱۶- شریعتی، علی؛ اسلام شناسی؛ چ ۲، مشهد: طوس، ۱۳۴۷، ص ۵۰۷- ۵۰۶.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۱، ص: ۱۳۱

قُلْ لَئِنِ اجْتَمَعَتِ الْإِنْسُ وَ الْجِنُّ عَلی أَنْ یَأْتُوا بِمِثْلِ هذَا الْقُرْآنِ لا یَأْتُونَ بِمِثْلِهِ وَ لَوْ کانَ بَعْضُهُمْ لِبَعْضٍ ظَهِیراً؛ «۱» أَ فَلا یَتَدَبَّرُونَ الْقُرْآنَ وَ لَوْ کانَ مِنْ عِنْدِ غَیْرِ اللَّهِ لَوَجَدُوا فِیهِ اخْتِلافاً کَثِیراً؛ «۲» مگر معجزه بودن امور خارق العاده پیامبران گذشته، معنای دیگری جز ناتوانی بشر از همانندآوری دارد؟ به نظر می‌رسد که این روشن فکران، هم تصویر درستی از اعجاز قرآن و ویژگی‌های آن نداشته‌اند و هم در تصویر مفهوم معجزه و معجزات پیامبران گذشته به خطا رفته‌اند. از یک سو معجزات انبیای گذشته را صرفا اموری عجیب و غریب دانسته‌اند که فقط برای جلب توجه انسان‌های رشد نیافته صورت می گیرد و به هیچ وجه توان اثبات مطلبی را ندارد و از سوی دیگر، خارق العاده بودن قرآن را به معنای ظهور کتاب در جامعه‌ای که برای کتاب و قلم و نوشتن ارزش قایل نیست، می‌دانند و این دو تصویر، هر دو اشتباه و بر خلاف ظاهر آیات، روایات، مسلّمات تاریخی و مباحث عقلی است. معجزه در هر قالبی که ظهور کند (چه معجزات انبیای گذشته و چه قرآن) برای اثبات مدعای پیامبر، مبنی بر ارتباط با خدا و عالم غیب است و در این جهت، هیچ تفاوتی بین قرآن و سایر معجزات نیست. معجزات، یک نوع استدلال برهانی بر مسأله است و قرآن نیز همان طور که گذشت، از این ویژگی (خارق العاده بودن) برخوردار است و خود بر آن تأکید دارد.

آیاتی که شرق شناسان و روشن فکران با توجّه به آن‌ها توهّم کرده‌اند که پیامبر صلّی اللّه علیه و آله و سلّم معجزه‌ای جز قرآن نداشته یا به طور کلی، کار خارق العاده از او سر نزده است، نیازمند بررسی مفصلی است که جایگاه آن، راهنما شناسی است؛ ولی به اختصار یادآور می‌شویم که مقصود از آیات ۱۰۹، انعام؛ ۵۰، عنکبوت و ۹۳، اسراء و مشابه آن‌ها که در آنها به درخواست آوردن معجزات، پاسخ منفی داده شده، این است که معجزات، با اذن خدا و امداد ویژه او در شرایط معین و به منظور هدایت یا اتمام حجت صورت می‌پذیرد و با وجود قرآن به عنوان یک معجزه روشن، پاسخ مثبت به درخواست مخالفان و آوردن معجزات در خواست شده ضرورت نداشته است؛ توضیح، آن‌که آوردن معجزات برای اثبات نبوت و فراهم آوردن زمینه لازم برای ایمان اختیاری و هدایت انسان‌ها است و امور محال که قابلیت تحقق ندارند یا امور

---

(۱). اسراء، ۸۸.

(۲). نساء، ۸۲.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۱، ص: ۱۳۲

عادی که دلیل نبوّت نیستند؛ خارج از قلمرو اعجازند؛ هم چنین معجزات برای سرگرمی یا پاسخ دادن به بهانه‌جویی‌ها یا انجام نوعی معامله که سودی مادّی از ناحیه پیامبر عاید مخاطبان شود و آن‌ها نیز در برابر، به سبب این خدمت، به پیامبر ایمان آورند تا با ایمانشان سودی به پیامبر برسانند، تحقق نمی‌یابد؛ ولی معجزات درخواستی مطرح شده در آیات، چنین اموری بوده‌اند. امور درخواست شده، عبارتند از:

۱. آوردن خدا و ملائکه و روبرو شدن مشرکان با آنان که از امور محال و غیر قابل تحقق است. (اسراء، ۹۲) ۲. نزول عذابی که امکان انکار آن وجود نداشته باشد و به ناچار تسلیم شوند که سبب ایمان غیر اختیاری و جبری می‌شود. (شعراء، ۴؛ انعام، ۳۷) ۳. سقوط آسمان بر ایشان که به جای زمینه سازی هدایت و ایمان آوردن، امکان هدایت را از بین می‌برد. (اسراء، ۹۲) ۴. داشتن باغ انگور یا خرما یا خانه‌ای از جواهرات که هیچ یک دلیل نبوّت دارنده آن‌ها نیست. (اسراء، ۹۱، ۹۳) ۵. شکافتن چشمه برای ایشان (و

به سود ایشان) که به منظور انجام نوعی معامله و سودجویی درخواست شده است. (اسراء، ۹۰) ۶. عروج پیامبر به آسمان و فرو فرستادن کتابی از آسمان بر مخالفان. (اسراء، ۹۳) که افزون بر محال بودن آن و این‌که هر کس صلاحیت دریافت وحی را ندارد، از آیات قرآن به دست می‌آید که این درخواست صرفا یک بهانه‌جویی بوده است و اگر به آن پاسخ مثبت هم داده می‌شد، ایمان نمی‌آوردند. قرآن مجید در این زمینه می‌فرماید: «وَ ما یُشْعِرُکُمْ أَنَّها إِذا جاءَتْ لا یُؤْمِنُونَ»؛ چه می‌دانید که این آیات درخواستی اگر بر ایشان آورده شود باز هم ایمان نمی‌آورند». (انعام، ۱۰۹) و یا می‌فرماید: «اگر درهای آسمان بر ایشان باز شود و از آن مکرر بالا روند، باز هم خواهند گفت: چشمان ما واقعیت را وارونه می‌بینند بلکه ما به وسیله پیامبر سحر شده‌ایم». وَ لَوْ فَتَحْنا عَلَیْهِمْ باباً مِنَ السَّماءِ فَظَلُّوا فِیهِ یَعْرُجُونَ لَقالُوا إِنَّما سُکِّرَتْ أَبْصارُنا بَلْ نَحْنُ قَوْمٌ مَسْحُورُونَ. «۱»

---

(۱). حجر، ۱۵. برای اطلاع از تبیین و بررسی تفصیل این آیات ر. ک. سبحانی، جعفر؛ مفاهیم القرآن؛ ج ۴، ص ۹۴- ۱۵۴.

ب) دیدگاه صرف

اشاره

دیدگاه دوم در راز اعجاز قرآن قول به صرف است «۱». برخی از دانشمندان سنی و شیعه بر این باورند که قرآن مجید از آن جهت معجزه است و نمی‌توان همانندش را آورد که خداوند هنگام همانندآوری بشر، انگیزه، قدرت و یا آن بخش از علوم همانندآورندگان را که برای همانندآوری ضرورت دارد، از آنان سلب می‌کند یا آنان را از تحصیل علومی که برای انجام چنین کاری لازم است، باز می‌دارد. روشن است که با سلب امور یاد شده، هیچ گاه کسی نمی‌تواند مانند قرآن یا حتی سوره‌ای از آن را بیاورد. «۲»

قایلان به صرف، اعجاز قرآن را در خود قرآن نمی‌بینند؛ بلکه اعجاز را در سلب قدرت، انگیزه و علم همانندآورندگان هنگام همانندآوری می‌دانند؛ از این رو، برخی به تلازم قول به صرف و اعتقاد به جبر (دست کم در این مورد) قایل شده و برخی از قایلان به صرف نیز به آن تصریح کرده‌اند.

این یادآوری لازم است که معتقدان به صرف، در جزئیات این دیدگاه هم داستان نیستند.

برخی اعجاز قرآن را منحصر به صرف دانسته و برخی صرف را یکی از وجوه اعجاز شمرده‌اند. جمعی به صرف در کل سوره‌ها و آیات قرآن قایلند و برخی آن را ویژه سوره‌های کوچک قرآن می‌دانند و سرانجام برخی، در مورد اعجاز قرآن، صرف و غیر صرف را محتمل دانسته‌اند؛ بدون آن‌که یکی را بر دیگری ترجیح دهند. «۳»

شایان ذکر است که اعتقاد به صرف، لزوما به معنای نفی فصاحت و بلاغت فوق العاده و اتقان و غنای محتوای قرآن و دیگر امتیازهایی از این قبیل نیست؛ بلکه مقصود آن است که این امتیازها به حدی نمی‌رسد که به سبب آن نتوان همانند آن را آورد؛ هر چند در عبارات

---

(۱). این دیدگاه، با عنوان «القول بالصرفه» مشهور است و ما در این کتاب با عبارت «قول به صرف» از آن یاد می‌کنیم.

(۲). برای اطلاع از قایلان به این دیدگاه و سخنانشان ر. ک: معرفت، محمد هادی؛ همان، ج ۴ ص ۱۳۷- ۱۷۰- جعفری، یعقوب؛ علماء المسلمین و القول بالصرفه؛ چ ۱، المؤتمر العالمی لالفیّة الشّیخ المفید، قم: ۱۴۱۳.

(۳). ر. ک: همان و الطوسی، نصیر الدین محمد؛ تجرید الاعتقاد؛ چ ۱، مکتبه المصطفوی، قم: [بی‌تا] ص ۲۸۱- المجلسی، محمد باقر؛ همان، ج ۹۲، ص ۱۲۷- رازی فخر الدین محمد؛ همان، ج ۲ ص ۱۱۷ و ج ۲۸ ص ۲۵۹- عکبری بغدادی (مفید)، ابو عبد الله محمد؛ اوائل المقالات؛ چ ۱، المؤتمر العالمی لالفیهٔ الشیخ المفید، قم؛ ۱۳۱۴ ص ۶۳.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۱، ص: ۱۳۴

برخی از مدعیان صرف، کلماتی که حاکی از نفی این امتیازها (دست کم در برخی آیات) از قرآن باشد، وجود دارد. «۱»

در هر حال، معتقدان به صرف، در مقام اثبات مدعای خویش در چهار محور بحث کرده‌اند: «۲» الف) بعید شمردن یا دشوار دانستن اثبات اعجاز سوره‌های کوچک قرآن؛ ب) ذکر موارد نقض و نشان دادن آیات یا سوره‌هایی که به نظر ایشان اعجاز آن روشن نیست؛ بلکه عدم اعجاز آن روشن یا معقول‌تر است؛ ج) نقد و ردّ ابعاد اعجازی که از سوی معتقدان به اعجاز قرآن از راه غیر صرف مطرح شده است؛ د) ذکر شواهد قرآنی بر صحت دیدگاه صرف.

در این جا از پرداختن به دو محور نخست و نیز ذکر تاریخچه و علل پیدایش این دیدگاه صرف نظر می‌شود. بررسی محور سوم نیز در ضمن بررسی شبهات مربوط به ابعاد اعجاز قرآن صورت می‌گیرد و فقط به ذکر و بررسی شواهد قرآنی این دیدگاه پرداخته، سپس دلایل مخالفان دیدگاه صرف ذکر می‌شود.

دلایل قرآنی دیدگاه صرف

در مقام دفاع از قول به صرف می‌توان به چهار آیه از آیات قرآن استناد کرد که برخی از آن‌ها با صراحت در سخنان قایلان به صرف ذکر شده و برخی مورد اشاره قرار گرفته است یا امکان استناد به آن وجود دارد. این آیات عبارتند از آیه ۳۱ سوره انفال، آیه ۱۴۶ سوره اعراف، آیه ۳۹ سوره یونس و آیه ۱۴ سوره هود:

---

(۱). نوع دیگری از صرف وجود دارد که می‌توان آن را صرف اختیاری و انتخابی و به تعبیر دقیق‌تر، اختیار صرف نامید. مقصود از این نوع صرف که نه تنها با اعجاز قرآن منافات ندارد، بلکه لازمه آن است، این است که معارضان اهل فن و دانشمندان، با بررسی قرآن به این نتیجه برسند که بشر به هیچ وجه نمی‌تواند همانند قرآن را بیاورد و این مطلب به قدری بر ایشان روشن شود که هر گونه تلاشی را در این زمینه لغو و بی‌اثر بدانند و به همین دلیل از همانندآوری قرآن منصرف شوند.

(۲). از مجموع سخنان قایلان به صرف، شانزده دلیل و شاهد بر این مدعا به دست می‌آید؛ ولی با بررسی انجام گرفته، معلوم شد که هیچ یک، از اتقان کافی برخوردار نیست و توان اثبات مدعا را ندارد. برای اطلاع از این شواهد و دلایل ر. ک: به معرفت محمد هادی؛ همان.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۱، ص: ۱۳۵

۱- آیه وَ إِذا تُتْلی عَلَیْهِمْ آیاتُنا قالُوا قَدْ سَمِعْنا لَوْ نَشاءُ لَقُلْنا مِثْلَ هذا إِنْ هذا إِلَّا أَساطِیرُ الْأَوَّلِینَ؛ «۱» و آن گاه که آیات ما بر آنان تلاوت می‌شود، می‌گویند [آیات را] شنیدیم. اگر می‌خواستیم، همانند این [آیات] می‌گفتیم. این آیات جز افسانه‌های پیشینیان چیزی نیست.

خداوند در این آیه از قول مخالفان نقل می‌کند که می‌گفتند: ما آیات قرآن را به راستی شنیدیم و اگر می‌خواستیم مانند آن را می‌گفتیم. این ادعا از سوی مخالفان نشان می‌دهد که آنان در میان نظم و نثر مجموعه فرهنگ گفتاری و نوشتاری خود، گفته‌ها و نوشته‌هایی هم سنگ قرآن داشته‌اند؛ ولی نخواسته‌اند همانند قرآن را بیاورند. قرآن مجید نیز پس از نقل این قول، موضع مخالفی اتخاذ نمی‌کند و با سکوتی که حاکی از پذیرش مطلب است از آن می‌گذرد.

استفاده اعتقاد به صرف از این آیه بر یک پیش فرض نادرست و دست کم اثبات نشده مبتنی است و آن این که مخالفان قرآن، در بیان مطلبی که از آنان نقل شده، برخوردی صادقانه و به تعبیر دقیق‌تر واقع بینانه داشته‌اند و دقیقا آن چه را که واقعیت داشته، بیان کرده‌اند؛ در صورتی که بررسی تاریخ اسلام نشان می‌دهد که آنان به لحاظ تعصب و پیروی از نیاکان و عواملی دیگر، معمولا و در اکثر قریب به اتفاق موضع گیری‌های خویش، نسبت به قرآن و پیامبر، موضعی بی‌طرفانه نداشته و همواره در صدد نفی و ردّ معارف مستدل و متقن قرآن و پیامبر بوده‌اند.

افزون بر آن، بر فرض پذیرش این برداشت، به هیچ وجه قول به صرف از آیه استفاده نمی‌شود؛ بلکه دلالت دارد که آنان در صدد همانندآوری بر نیامدند؛ نه آن که پس از تصمیم بر همانندآوری، انگیزه علم و قدرت ایشان سلب شده است.

سکوت و عدم موضع گیری منفی قرآن نیز دلیل پذیرش دیدگاه صرف نیست؛ بلکه به این دلیل است که این سخن یک مدعای بی‌دلیل و واضح البطلان است؛ زیرا با توجه به این که قرآن بارها از همه انسان‌ها خواسته است برای روشن شدن حقانیت و اعجاز آن، همانند یک سوره از قرآن را بیاورند و برای تشویق انسان‌ها بیش‌ترین تعابیر تحریک کننده و تشویق کننده را به کار گرفته و مخالفان با نشان دادن نمونه‌های مشابه قرآن، بیش‌ترین سود را عاید خود می‌ساختند و از آن همه جنگ و سرمایه گذاری‌های کلان برای نابودی اسلام فارغ می‌شدند،

---

(۱). انفال، ۳۱.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۱، ص: ۱۳۶

راستی چه چیزی مانع آنان از آوردن یا ساختن و به تعبیر خودشان گفتن همانند قرآن می‌شده است که تصمیم بر چنین امری نگرفته‌اند؟ آنان در این ادعا دروغ‌گو و از آوردن همانند قرآن با شناختی که از آن داشتند، ناامید بوده‌اند.

۲- آیه سَأَصْرِفُ عَنْ آیاتِیَ الَّذِینَ یَتَکَبَّرُونَ فِی الْأَرْضِ بِغَیْرِ الْحَقِّ وَ إِنْ یَرَوْا کُلَّ آیَةٍ لا یُؤْمِنُوا بِها وَ إِنْ یَرَوْا سَبِیلَ الرُّشْدِ لا یَتَّخِذُوهُ سَبِیلًا وَ إِنْ یَرَوْا سَبِیلَ الغَیِّ یَتَّخِذُوهُ سَبِیلًا ذلِکَ بِأَنَّهُمْ کَذَّبُوا بِآیاتِنا وَ کانُوا عَنْها غافِلِینَ؛ «۱» آنان را که به ناحق در روی زمین تکبر می‌ورزند، به زودی از آیات خود بگردانم و اگر هر نشانه روشنی را مشاهده کنند، به آن ایمان نمی‌آورند و اگر راه رشد را ببینند، آن را پیش نمی‌گیرند و اگر راه گمراهی را ببینند، آن را بر می‌گزینند. آن [موضع گیری] از این رو است که آنان آیات ما را تکذیب کردند و از آن غافل بودند.

بر اساس دیدگاه صرف، خداوند در این آیه می‌فرماید: «من کسانی را که در زمین به ناحق تکبر می‌ورزند، از آیات خویش بر می‌گردانم و منصرف می‌سازم.» مقصود از آیات، یا خصوص آیات قرآن است، یا معنای عامی است که شامل آیات قرآن هم می‌شود و برگرداندن متکبران از آیات قرآن یا هر معجزه دیگری که مشابه قرآن باشد، از راه سلب علم، قدرت، همّت و تصمیم گیری انسان‌ها صورت می‌گیرد که همان دیدگاه صرف است.

استدلال به این آیه نیز نادرست به نظر می‌آید؛ زیرا اوّلا اختصاص دادن واژه «آیات» در آیه، به قرآن یا معجزاتی مشابه آن، مدعایی بی‌دلیل است و آیات، دست کم شامل کل معجزات انبیا می‌شود و قایلان به صرف، صرف در معجزات انبیای گذشته را قبول ندارند؛ ثانیا، در این که مقصود از صرف در آیه شریف، همان معنای مورد نزاع باشد، جای بسی تردید است؛ بلکه با قرینه دنباله آیه و مقام و سیاق آیات قبل و بعد و جملات دیگر همین آیه، روشن می‌شود که مقصود از صرف در آیه، برگرداندن مخالفان از ایمان و اثر پذیری و بهره‌مندی از آن به عنوان یک عقوبت الهی است. این نکته که خداوند «متکبران به ناحق» را از آیات، صرف می‌کند، مؤید همین برداشت است؛ زیرا صرف مورد بررسی، اختصاص به متکبران به ناحق ندارد؛ ثالثا، اگر بپذیریم که مقصود از آیات، آیات قرآن و مقصود از صرف، منصرف ساختن در مقام معارضه و تحدّی باشد، باز هم مقصود از منصرف

ساختن، همان طور که بسیاری از

---

(۱). اعراف، ۱۴۶.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۱، ص: ۱۳۷

مفسران گفته‌اند، منصرف ساختن آنان از همانند آوری قرآن از طریق اتقان، استحکام و اعجاز آیات است؛ به این معنا که خداوند، با خارق العاده و معجزه روشن قرار دادن قرآن، زمینه‌های آفتابی شدن اعجاز قرآن را فراهم می‌سازد و مخالفان، با پی بردن به این امر، از معارضه با قرآن با اختیار خویش منصرف می‌شوند؛ زیرا یقین می‌کنند که با توجه به خارق العاده بودن قرآن، هرگونه تلاشی برای همانندآوری آن بیهوده و محکوم به شکست است.

۳- آیه بَلْ کَذَّبُوا بِما لَمْ یُحِیطُوا بِعِلْمِهِ وَ لَمَّا یَأْتِهِمْ تَأْوِیلُهُ کَذلِکَ کَذَّبَ الَّذِینَ مِنْ قَبْلِهِمْ فَانْظُرْ کَیْفَ کانَ عاقِبَةُ الظَّالِمِینَ؛ «۱» بلکه آن چه را که به دانش آن آگاهی کافی نداشتند و تأویل آن برایشان نیامده است، تکذیب کردند. کسانی که پیش از آنان بودند [نیز] بدین سان تکذیب کردند؛ پس بنگر که سرانجام ستمگران چگونه بود.

در این آیه شریف، طبق دیدگاه صرف، خداوند راز عدم توانایی بر همانندآوری قرآن را فقدان احاطه علمی مخالفان، به قرآن و در اختیار نداشتن تأویل آن می‌داند و این بیان، به سلب علوم مورد نیاز برای همانندآوری قرآن اشاره دارد که مقتضای قول به صرف است.

با تدبر در این آیه روشن می‌شود که استدلال به آن برای اثبات مدعای صرف، عقیم است؛ زیرا در این آیه به هیچ وجه سلب علوم مورد نیاز برای همانندآوری مطرح نشده؛ بلکه از این که چنین علمی در اختیار بشر نیست، سخن به میان آمده است و توضیح آن را در آیه ۱۴ سوره هود می‌یابیم که می‌فرماید:

۴- آیه فَإِلَّمْ یَسْتَجِیبُوا لَکُمْ فَاعْلَمُوا أَنَّما أُنْزِلَ بِعِلْمِ اللَّهِ؛ پس اگر خدایان شما به درخواست شما پاسخ مثبت ندادند [و به یاری شما نشتافتند]، بدانید که همانا قرآن به علم خداوند فرود آمده است.

قرآن چون از علم ویژه الهی برخاسته و چنین علمی در اختیار بشر و در توان او نیست، نمی‌توان همانندش را آورد و اگر چنین نبود و در سطح و افق معارف بشری قرار داشت، همانندآوری آن ممکن بود.

اگر برداشت پیشین از آیه را یگانه برداشت و تفسیر درست از آن ندانیم، باز هم برداشت دیگری وجود دارد که با ظاهر آیه شریف سازگارتر از تفسیر آیه بر مذاق اهل صرف است.

---

(۱). یونس، ۳۹.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۱، ص: ۱۳۸

طبق آن برداشت که مورد نظر بسیاری از مفسران است، آیه در صدد توبیخ و سرزنش مخالفان قرآن است که چرا بدون تأمل و تدبر در قرآن و فهم معارف آن در مورد آن قضاوت می‌کنند. اگر مخالفان قرآن در آیات تأمل و تدبر می‌کردند و معارف آن را در می‌یافتند، خارق العاده بودنش بر ایشان روشن می‌شد و دست از تکذیب آن بر می‌داشتند؛ چنان‌که اگر به تأویل دست می‌یافتند، به تکذیب آن اقدام نمی‌کردند؛ همان طور که وقتی تأویل قرآن در قیامت بیاید، حتی مخالفان هم به حقانیت قرآن و پیامبر صلّی اللّه علیه و آله و سلّم اعتراف خواهند کرد و در این صورت این آیه، با آیه وَ إِذْ لَمْ یَهْتَدُوا بِهِ فَسَیَقُولُونَ هذا إِفْکٌ قَدِیمٌ؛ و چون به آن [حقایق قرآنی] راه نیافتند می‌گویند این دروغی کهن است، هم معنا می‌شود که دلیل عدم پذیرش و تکذیب قرآن را عدم شناخت کامل و دقیق از قرآن می‌داند. «۱»

ج) خارق العاده بودن قرآن

دیدگاه سوم در راز اعجاز قرآن که نظریه اکثر قریب به اتفاق دانشمندان اسلامی و برخی از دانشمندان غیر مسلمان است، اعتقاد به خارق العاده بودن خود قرآن و عدم امکان همانند آوری آن به سبب معجزه بودن قالب و محتوای آن است.

صاحبان این دیدگاه بر این باورند که هم ظاهر آیات شریف قرآن و هم روایات و تاریخ

---

(۱). با صرف نظر از نادرستی دلایل دیدگاه صرف، نقدها و اشکالهایی بر این دیدگاه شده که به برخی از آن‌ها اشاره می‌شود.

الف) تحدّی، مبتنی بر مباهات است و بنا بر اعتقاد به صرف، مباهاتی وجود ندارد. مباهات در صورتی متصور است که خود قرآن امتیازی داشته باشد؛ به علاوه، مباهات با سلب توانایی، آگاهی و همت گماری معنا ندارد و بی‌شمار و اندک شمار بودن تعداد آنان نیز در این زمینه هیچ نقشی ایفا نمی‌کند؛ در صورتی که در آیات تحدّی بر آن تکیه و تأکید شده است.

ب) شهادت فصیحان و حکیمان عرب و غیر عرب بر فوق العاده بودن و احیانا خدایی بودن آن، نشان برجستگی خاصی است که در خود قرآن نهفته است و زمینه عدم امکان همانندآوری را فراهم می‌سازد.

ج) اگر اعجاز قرآن به طریق صرف می‌بود، باید معارضان و دیگرانی که با آنان مراوده داشتند، متوجه این نکته می‌شدند و از سلب قدرت، علم و همت آنان شگفت زده شده، آن را بازگو می‌کردند.

د) در صورت پذیرش قول به صرف، باید همانند آیات قرآن و سور آن را در نظم و نثر پیش از نزول قرآن و پس از آن، در مقام غیر معارضه به وفور یافت؛ در صورتی که حتی یک نمونه ارائه نشده است.

ه) آیه شریف «أَ فَلا یَتَدَبَّرُونَ الْقُرْآنَ وَ لَوْ کانَ مِنْ عِنْدِ غَیْرِ اللَّهِ لَوَجَدُوا فِیهِ اخْتِلافاً کَثِیراً.» (نساء، ۸۳) به روشنی بر بطلان قول به صرف دلالت دارد.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۱، ص: ۱۳۹

اسلام، گواه این مدعاست که قالب و محتوای قرآن به گونه‌ای است که جز با علم و قدرت ویژه خداوندی تحقق نمی‌یابد و از این روست که بشر تاکنون نتوانسته همانندش را بیاورد؛ بدون آن که خداوند علم یا قدرت و همّت معارضان و همانندآوران را سلب کند.

۳. وجوه اعجاز قرآن

اشاره

کسانی که راز اعجاز قرآن را در درون این کتاب گران سنگ می‌بینند، درباره وجوه اعجاز قرآن هم داستان نیستند. بسیاری از مفسران و دانشمندان علوم قرآن در گذشته، بر اعجاز قرآن در فصاحت و بلاغت تکیه دارند و گاه سایر وجوه اعجاز قرآن را نفی می‌کنند. «۱»

برخی دیگر، قرآن را در همه ابعاد معجزه می‌دانند «۲» و گاه از بی‌نهایت بودن وجوه اعجاز قرآن سخن به میان آورده‌اند. «۳» عده‌ای نیز به وجوه اعجاز محدودی برای قرآن قایلند. هر یک از گروه‌های یاد شده، برای اثبات مدعای خویش دلایلی را آورده و احیانا به نقد دیدگاه‌های دیگر نیز پرداخته‌اند. در این کتاب، به منظور جلوگیری از دراز نویسی، از نقل و نقد دیدگاه‌های مختلف

صرف نظر می‌شود و به تبیین وجوهی از اعجاز قرآن می‌پردازیم که قرآن مجید بر آن تاکید دارد و می‌توان آن وجوه را به روشنی از آیات استفاده کرد.

آ) هماهنگی و عدم اختلاف

اشاره

به این وجه از اعجاز قرآن، در آیه ۸۳ سوره نساء تصریح شده است:

أَ فَلا یَتَدَبَّرُونَ الْقُرْآنَ وَ لَوْ کانَ مِنْ عِنْدِ غَیْرِ اللَّهِ لَوَجَدُوا فِیهِ اخْتِلافاً کَثِیراً؛ آیا با تدبر در قرآن نمی‌نگرند [تا دریابند که] اگر از سوی غیر خدا می‌بود، ناهماهنگی بسیار در آن می‌یافتند.

در خصوص اعجاز قرآن در هماهنگی، بر سه موضوع تاکید می‌شود:

الف) آیات قرآن، در همه ابعادش از هماهنگی کامل برخوردار است؛

---

(۱). رازی، فخر الدین محمد؛ همان، ج ۱۷ ص ۱۹۵.

(۲). علامه طباطبایی محمد حسین؛ همان، ج ۱ ص ۶۰.

(۳). ر. ک: سیوطی، جلال الدین عبد الرحمن؛ معترک الاقران فی اعجاز القرآن؛ چ ۲، دار الکتب العلمیة، بیروت: ۱۴۰۸ ج ۱ ص ۵.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۱، ص: ۱۴۰

ب) ملازمه و ارتباط مستحکمی بین از سوی بشر بودن قرآن و راه یافتن اختلاف و ناهماهنگی فراوان در آن وجود دارد؛ ج) این ملازمه و آن هماهنگی با تدبر در آیات شریف، برای انسان‌ها قابل کشف و دریافتن است. «۱»

موضوع اوّل به سه صورت قابل بررسی و اثبات است:

نخست آن که در قالب یک برهان و به صورت کلی، هماهنگ بودن کل آیات قرآن با یک‌دیگر به اثبات رسد؛ به عنوان مثال، با تکیه بر هدف نزول قرآن و حکمت خداوند و در نظر گرفتن لوازم آن، برهان اقامه شود؛ به این بیان که هدف از نزول قرآن، هدایت بشر به سوی سعادت نهایی او با بهترین شیوه است و ناهماهنگی و اختلاف در آیات، با این هدف سازگار نیست و از آن جا که نقض غرض با حکمت خداوند سازگاری ندارد، پس خداوند قرآن را به گونه‌ای کاملا هماهنگ نازل کرده است. این بیان، حداقل، هماهنگی محتوایی کل آیات قرآن را به کرسی می‌نشاند.

دوم آن که با بررسی تناسب آیات قرآن با یک‌دیگر، عدم اختلاف و هماهنگی آیات را مورد به مورد نشان دهیم که البته این طریق، فرصت و مجال گسترده‌ای را می‌طلبد و گر چه مفسران و دانشمندان علوم قرآنی تا حد زیادی به آن پرداخته‌اند، ولی هنوز هم موشکافی‌های بیش‌تر در این زمینه ضرورت دارد.

سوم آن که با استناد به برخی از اوصاف قرآن، هماهنگی آیات قرآن را نتیجه گیری کنیم؛ به

---

(۱). آیات قبل از این آیه، ناظر به مسلمانان ضعیف الایمان است که از شرکت در جهاد خودداری می‌کنند و به نوعی نفاق دچار شده‌اند. در آخرین آیات که متصل به این آیه شریف است، به پیامبر صلّی اللّه علیه و آله و سلّم دستور اعراض از ایشان و توکل بر خدا را می‌دهد و این آیه، به منشأ برخورد نفاق گونه و عدم آمادگی آن گروه برای جهاد اشاره می‌کند که آنان در اثر باور نداشتن

کامل قرآن به عنوان سخن خدا چنین رفتاری دارند و اگر در قرآن بیندیشند، به این نتیجه قطعی خواهند رسید که قرآن از سوی خداست و این گونه در جهاد سستی نمی‌کنند؛ به همین جهت برخی از مفسران گفته‌اند: این آیه، عطف به فعل مقدری است و اصل آن چنین بوده است:

«ایشکّون فی ان ما ذکر شهادهٔ الله تعالی افلا یتدبرون القرآن». و برخی دیگر آن را پاسخ به سؤالی دانسته‌اند که برای مخاطبان مطرح شده است مبنی بر آن که ما از کجا بدانیم حقیقتا ایشان (پیامبر صلّی اللّه علیه و آله و سلّم) رسول خداست؟

(الآلوسی، شهاب الدین محمود؛ همان، ج ۵، ص ۹۲) با توجه به سیاق آیات، چنان‌که مشاهده شد، آیه شریف، تدبر مسلمانان ضعیف الایمان را راهی برای پی بردن به هماهنگی قرآن و ملازمه یاد شده می‌داند.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۱، ص: ۱۴۱

عنوان مثال، به استناد صفاتی نظیر مثانی، و متشابه، با توضیحی که در ذیل همین واژه‌ها در فصل اوّل گذشت، هماهنگی کل آیات قرآن را استفاده کنیم یا با استناد به صفاتی نظیر حق و صدق که به طور مطلق بر قرآن اطلاق شده، نتیجه بگیریم که هیچ مطلب باطل و نادرستی در قرآن نیست و از آن جا که حقایق با هم اختلاف و ناهماهنگی ندارند، هماهنگی کل آیات قرآن با یک دیگر به اثبات می‌رسد.

باید توجه داشت که صرف ادعای ناهماهنگی در آیات، برای نفی این ویژگی قرآن کفایت نمی‌کند و منکران هماهنگی قرآن باید نمونه‌های فراوان روشن و گویایی به نفع مدعای خویش بیاورند که به هیچ وجه قابل دفع نباشد؛ البته در گذشته، برخی از مخالفان قرآن به گمان خود نمونه‌هایی از آیات ناهماهنگ را جمع آوری و ارائه کرده‌اند؛ ولی مفسران قرآن، اشتباه آنان در فهم آیات را به خوبی بازگو و وجود هماهنگی در آن آیات را آشکار ساخته‌اند.

موضوع سوم نیز نیاز به بحث چندانی ندارد و روشن است که اگر راهی برای پی بردن به این هماهنگی و آن ملازمه باشد، تأمل در ویژگی‌های انسان و تدبر در آیات و بررسی و مقایسه آن‌ها با یکدیگر است.

موضوع دوم، محور اصلی بحث کنونی است که به توضیح آن در راستای روشن شدن اعجاز قرآن در هماهنگی می‌پردازیم و پیش از آن، به مفاد دو واژه «تدبر» و «اختلاف» اشاره‌ای می‌کنیم.

تدبر به معنای نظر کردن در عواقب و پیامدهای امور است و مقصود از تدبر در آیات قرآن، اندیشیدن به مفاد آیات و لوازم و ملزومات آن است. اگر به این نکته در مفاد واژه تدبر، توجه کنیم، پیدایش اختلاف فراوان با توجه به در نظر گرفتن لوازم و ملزومات آیات، به روشنی آشکار و موارد آن چندین برابر می‌شود؛ گذشته از آن که این نکته را یادآور می‌شود که نباید اختلاف‌ها را صرفا در مدلول مطابقی آیات مورد توجه قرار داد.

اختلاف در اصل به معنای امتناع گرد هم آمدن یک شیء با شیئی دیگر، به اقتضای ذات آن دو مانند بودن و نبودن و نظیر سیاهی و سفیدی آمده است؛ ولی هم در کاربرد قرآنی و هم در کاربرد عرفی، افزون بر معنای تناقض و تضاد، در مورد تفاوت نیز به کار می‌رود؛ مانند:

وَ مِنْ آیاتِهِ خَلْقُ السَّماواتِ وَ الْأَرْضِ وَ اخْتِلافُ أَلْسِنَتِکُمْ وَ أَلْوانِکُمْ؛ «۱»

---

(۱). روم، ۲۲.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۱، ص: ۱۴۲

و از نشانه‌های او [خداوند] گوناگونی زبان‌ها و رنگ‌های شماست.

بر این اساس، اختلاف مورد نظر در آیه، تناقض، تضاد و عدم تناسب بین آیات را به لحاظ محتوا شامل می‌شود؛ هم چنین تفاوت

در فصاحت و بلاغت را به گونه‌ای که برخی آیات از حد اعجاز فروتر شود در بر می گیرد؛ به این ترتیب، دامنه موارد اختلاف فزونی می‌یابد.

بیان ملازمه

آیه شریف، ملازمه را بین قرآن و از سوی بشر بودن آن برقرار کرده است؛ به این معنا که اگر کتابی با این خصوصیات، از موجودی با ویژگی‌های انسانی فراهم آید، موارد اختلاف فراوانی در آن مشاهده خواهد شد؛ «۱» بنابراین باید شرایط و عوامل زمینه ساز اختلاف در دو طرف ملازمه را مورد بررسی قرار دهیم.

ویژگی‌های انسان

انسان، دارای تکامل تدریجی است. در آغاز تولد تقریبا از هیچ کمالی برخوردار نیست و به تدریج کمال‌های اکتسابی و غیر اکتسابی او شکوفا می‌شود و به فعلیت می‌رسد. این تکامل، زمینه‌های کسب آگاهی و فراگیری علوم، قدرت و توانایی، دستیابی به مهارت‌ها و نیز روحیات و خصلت‌ها را در بر می گیرد و به طور طبیعی، تفاوت محسوسی را در دستاوردهای انسان در طول زمان به دنبال دارد. «۲»

تأثیر پذیری و خطا پذیری انسان نیز از جمله عواملی است که نقش مهّمی در پیدایش اختلاف در آثار انسان دارد. تحول مداوم شرایط بیرونی و درونی انسان، و تعدد و تنوع عوامل مؤثر سبب می‌شود که انسان آثار ناهماهنگ و احیانا متضادی را پدید آورد؛ به ویژه آن که در

---

(۱). البته در آیه شریف، بر خصوص انسان تکیه نشده است؛ ولی از آن جا که محور اصلی مبحث اعجاز قرآن و دیدگاه‌های مخالف و موافق آن، در حد توان بشر بودن یا فوق بشر بودن است، برای اثبات اعجاز در هماهنگی، در نظر گرفتن ویژگی‌های انسان کفایت می کند؛ علاوه بر آن، بیش‌تر این ویژگی‌ها اختصاص به انسان ندارد و شامل سایر آفریدگان نیز می‌شود.

(۲). به همین جهت است که نویسندگان و شاعران معمولا- در آثار خویش در طول زمان تجدید نظر می کنند و احیانا آثار اوّلیه خویش را قابل نشر نمی‌بینند.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۱، ص: ۱۴۳

بسیاری از موارد، این اثر گذاری به صورت ناخودآگاه رخ می‌دهد. «۱» خطا پذیری انسان نیز موجب می‌شود انسان با پی بردن به اشتباهات خویش، گفته پیشین خود را نقض کند و نیز چون قبلا سخنی بر خلاف مقتضای فطرت خویش گفته، در شرایط دیگر، ناخودآگاه به مقتضای فطرت و متناقض یا متفاوت با سخن پیشین خود مطلبی ارائه دهد.

از سوی دیگر، انسان‌ها از نظر استعدادها متفاوت آفریده شده‌اند. هر یک در برخی از زمینه‌ها استعداد فوق العاده دارند؛ ولی در سایر زمینه‌ها از حداقل یا حد متوسط فراتر نمی‌روند و این امر، سبب می‌شود آثاری که ارائه می‌دهند، به تناسب زمینه‌ها متفاوت شود؛ هم چنین هر یک از نظر کسب کمالات در محدودیّتند و امکان دستیابی به همه کمالات و در سطح عالی برای همگان وجود ندارد. هر کدام، برخی کمالات را دارا می‌شوند و در برخی کمالات به اوج می‌رسند و امور یاد شده، موجب تفاوت آثار آنان می‌شود. تفاوت در استعدادها و محدودیت در کسب کمالات، به میزان تعدد و تنوع کمالات و تخصصی شدن علوم و فنون، فراوانی زمینه‌های اختلاف را به همراه دارد و آشکار می‌سازد. «۲»

---

(۱). تأثیر شرایط مختلف بیرونی و درونی از قبیل آسایش و آرامش، تنگ دستی و گشایش، پیری و جوانی سلامتی و بیماری، فراغت و اشتغال و نظایر آن در رفتار و افکار انسان، امری است که هر کس در زندگی شخصی خود می‌یابد و تجارب فراوان بر آن گواهی می‌دهد و آیات و روایات بر آن صحه می گذارد و به ویژه آثار فکری و قلمی انسان که نیازمند تمرکز ذهن و به کارگیری دقیق قوای فکری است تحت تاثیر این شرایط متفاوت دچار تهافت و تناقض می‌شود.

(۲). به عنوان نمونه می‌توان یکی از استعدادهای بشری، نظیر سرودن شعر را در نظر گرفت. برای غیر اهل فن ابتدا چنین می‌نماید که همه اشعار از یک مقوله‌اند و هر کسی توان شعر گفتن را داشته باشد، در زمینه مسایل مختلف به نحو یکسان می‌تواند شعر بسراید؛ ولی با بررسی دقیق روشن می‌شود که زمینه‌های متنوع بشری به گونه‌ای است که حتی مقایسه شعرا با یکدیگر را دچار مشکل می‌سازد و روشن می‌شود که برخی شاعران، در غزل عرفانی، برخی در حماسه سرایی، برخی در موعظه و پند و دیگران در سایر زمینه‌ها برتری دارند و هر یک در زمینه‌های دیگر، اشعارشان از رونق و امتیاز چندانی برخوردار نیست؛ مثلا حافظ در غزل عرفانی بسیار عالی شعر می‌سراید:

مزرع سبز فلک دیدم و داس مه نویادم از کشته خویش آمد و هنگام درو یا:

به روز واقعه تابوت ما ز سرو کنیدکه می‌رویم به داغ بلند بالایی فردوسی در حماسه سرایی گوی سبقت را ربوده است.

که گفتت برو دست رستم ببندنبندد مرا دست چرخ بلند سعدی در پند و موعظه اوج می گیرد.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۱، ص: ۱۴۴

البته شرایط خارجی لازم برای شکوفایی استعدادها و کسب کمالات نیز در این باب تأثیر بسزایی دارد. در یک جمله تکامل تدریجی، خطاپذیری و تأثیر پذیری، تفاوت استعدادها و محدودیت از ویژگیهای جدایی ناپذیر انسان است و هر یک سبب پیدایش تفاوت و ناسازگاری آثار انسان ساخته به ویژه آثار فکری و معرفتی است.

ویژگی‌های قرآن

شرایط، اوضاع و احوال و مدت زمان نزول و برخی ویژگی‌های قرآن مجید به گونه‌ای است که با زمینه‌ها و ویژگی‌های اختلاف برانگیز انسان تطابق دارد؛ از سویی، قرآن طی ۲۳ سال بر پیامبر صلّی اللّه علیه و آله و سلّم نازل شده و پیامبر آیات را بر مردم خوانده است که آثار تکامل تدریجی (در صورت بشری بودن قرآن) باید در آن مشاهده شود؛ از سوی دیگر، پیامبر طی این ۲۳ سال در شرایط و اوضاع احوال فردی، اجتماعی، اقتصادی و سیاسی بسیار متفاوت و فراز و نشیب‌ها و تحولات بسیار ناهمگونی قرار داشت که در منابع تاریخی مربوط به صدر اسلام و زیست نامه آن حضرت و یارانش به ثبت رسیده و لحن و بیان آیات، به روشنی بر آن دلالت دارد؛ هم چنین آیات شریف قرآن در سفر و حضر، در جنگ و صلح در شرایط عادی و بحرانی بر پیامبر نازل شده است. این خصوصیات نیز زمینه را برای تأثیر پذیری درونی و

_____هر دم از عمر می‌رود نفسی‌چون نگه می کنی نمانده بسی

برگ عیشی به گور خویش فرست‌کس نیارد ز پس تو پیش فرست و مولوی در تمثیل عرفانی چیره‌دست است.

بشنو از نی چون حکایت می کندوز جدایی‌ها شکایت می کند

از نیستان تا مرا ببریده‌انداز نفیرم مرد و زن نالیده‌اند

سینه خواهم شرحه شرحه از فراق‌تا که گویم شرح درد اشتیاق از این چند نمونه شعر شاعران حکیم و زبردست فارسی زبان به خوبی می‌توان فهمید که هر شاعر در یک بعد و در یک میدان ترک تازی کرده و بر دیگران برتری یافته است؛ به همین جهت، مقایسه هیچ یک با دیگری درست نیست و نمی‌توان گفت: حافظ برتر از فردوسی یا سعدی بهتر از مولوی می‌سراید و هم از این رو

است که وقتی از امیر مؤمنان علیه السّلام می‌پرسند: بهترین و بالاترین شاعر عرب کیست؟ می‌فرماید:

«انّ القوم لم یجروا فی حلبهٔ تعرف الغایهٔ عند قصبتها فان کان و لا بدّ فالملک الضّلیل».

راستی که این شاعران در یک میدان اسب نتاخته‌اند تا معلوم شود کدام یک گوی سبقت ربوده‌اند. اگر ناچار باید اظهار نظری کرد، پادشاه تبه‌کار [امرؤ القیس که ملک الشعرای عرب بود] بر دیگران مقدم است. (رضی موسوی، شریف محمد؛ همان، حکمت ۴۵۵)

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۱، ص: ۱۴۵

برونی اندیشه‌های پیامبر صلّی اللّه علیه و آله و سلّم از عوامل مختلف فراهم می‌سازد. در بعد سوم، ویژگی جامعیت قرار دارد که آیات شریف قرآن در بر گیرنده مسایل مختلف و متنوع فلسفی، اخلاقی، اقتصادی، عرفانی، اجتماعی و جز آن است و وارد شدن در این حیطه‌های مختلف و سخن گفتن در باب آن‌ها از سوی یک انسان، با توجه به تفاوت استعدادها و محدودیت انسان ایجاب می‌کند که هم در سخن و بیان و رعایت قوانین ادبی و هم در محتوا و ارتباط ابعاد مختلف مسایل و موضوعات گوناگون یاد شده، ناهماهنگی و تناقض پدید آید.

با توجه به آن چه گذشت، روشن می‌شود که آوردن کتابی با این ویژگی‌ها در چنین شرایط و اوضاعی، از سوی یک انسان با آن ویژگی‌های جدایی ناپذیر و اختلاف آفرین، ملازم با پدید آمدن ناهماهنگی زیاد خواهد بود؛ به ویژه اگر ارتباط استلزامات آیات با یکدیگر را در نظر بگیریم و اختلاف در بعد بیان و محتوا را مورد توجه قرار دهیم.

با این همه، بررسی نحوه بیان و محتوای قرآن، ما را به این نتیجه می‌رساند که بین آیات قرآن چه از نظر بیان و چه در بعد محتوا، هماهنگی کاملی برقرار است و ناهماهنگی‌هایی که ابتدا به نظر می‌رسد، با تأمل و دقت در بیان و محتوای آیات رنگ می‌بازد و هماهنگی موجود بین آن‌ها آشکار می‌شود و این هماهنگی، نشان معجزه بودن و از سوی خدا بودن آن است.

از عدم اختلاف در قرآن، نتیجه مهم دیگری نیز گرفته می‌شود و آن نفی هر گونه مطلب نادرست و باطل از قرآن است؛ زیرا با توجه به اشتمال قرآن بر حقایق، اگر مطلب نادرست و باطلی در آن باشد، با توجه به ناسازگاری حق و باطل، باید ناهماهنگی فراوانی در آن یافت شود.

عدم اختلاف در قرآن، تحریف به زیاده و تغییر را- در صورتی که مفاد آیات را دگرگون سازد و مطالب حق آن را به باطل مبدل کند- نیز نفی می‌کند؛ زیرا در این نوع تحریف، علاوه بر آن که ممکن است از نظر محتوا مطلب نادرستی به قرآن افزوده شود یا مطلب حق قرآنی با تغییر حاصل شده، به سخن باطلی مبدل شود و ناهماهنگی حق با باطل را بیافریند، از جهت فصاحت و بلاغت نیز مادون قرآن می‌شود و از این جهت نیز باید ناهماهنگی احساس شود.

توضیح بیش‌تر دلالت اعجاز قرآن بر مصونیت قرآن از تحریف، و ملازمه بین این دو، در مبحث مصونیت قرآن از تحریف خواهد آمد.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۱، ص: ۱۴۶

بررسی چند شبهه

اشاره

اکنون به بررسی برخی از شبهاتی که در خصوص «اعجاز قرآن در هماهنگی و عدم اختلاف» مطرح شده، می‌پردازیم:

۱. ناهماهنگی محتوایی آیات

در قرآن، مواردی از تناقض یافت شده و کسانی به جمع آوری آن‌ها پرداخته‌اند؛ بنابراین، قرآن از تناقض و اختلاف تهی نیست؛ به عنوان مثال می‌توان از تناقض و ناهماهنگی ناسخ و منسوخ یاد کرد که در قرآن چندین نمونه از آن وجود دارد.

پاسخ این موارد که در ابتدا متناقض به نظر می‌رسد، قبلا به وسیله مفسران قرآن کریم شناسایی و تعارض ظاهری و ابتدایی آن‌ها توجیه و حل شده و در کتاب‌های تفسیر و علوم قرآنی آمده است؛ «۱» ولی عده‌ای از روی غرض‌ورزی بار دیگر آن موارد را با حذف پاسخ‌ها و راه حل‌های آن، گردآوری و دوباره به عنوان شبهات جدید مطرح کرده‌اند. برخی نیز در اثر عدم آشنایی با قواعد محاوره یا غفلت از به کارگیری آن‌ها در حل این موارد، آیات را متعارض و غیر قابل حل پنداشته‌اند.

آیات ناسخ و منسوخ نیز که به عنوان روشن‌ترین مصادیق اختلاف در قرآن ذکر شده، طبق اصول محاوره، تناقض به شمار نمی‌آید و از مصادیق اختلاف محسوب نمی‌شود؛ به ویژه آن که در نسخ آیات قرآنی، صاحب سخن هنگام جعل حکم منسوخ، خود از موقتی بودن آن آگاه است و تصمیم بر نسخ آن در آینده دارد؛ ولی به علت مصالحی، موقتی بودن حکم منسوخ را یا بیان نکرده یا با صراحت ذکری از آن به میان نیاورده است؛ به این ترتیب، ناسخ و منسوخ قرآن، نظیر موردی است که حکمی به صورت موقت اعلام شود و پس از پایان یافتن زمان آن،

---

(۱). ر. ک: زرکشی، بدر الدین؛ همان، ج ۲، ص ۵۳ (نوع سی و پنج)- سیوطی، جلال الدین؛ الاتقان فی علوم القرآن؛ ج ۲ ص ۷۲۴، (نوع چهل و هشتم)- مجلسی، محمد باقر؛ همان، ج ۹۲ ص ۱۴۱- ۱۴۶- موسوی خویی، سید ابو القاسم؛ البیان فی تفسیر القرآن؛ چ ۲، نجف: مطبعهٔ الآداب، ۱۳۸۵، ص ۹۸- ۱۰۴- فاضل قمی، محمد؛ همان، ۹۲- ۹۹. سیوطی در الاتقان فی علوم القرآن می‌نویسد: قطرب در این باب کتابی نوشته و ابن عباس از جمله کسانی است که در این زمینه سخن گفته است. (الاتقان، ج ۲، ص ۷۲۴ (نوع چهل و هشتم)

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۱، ص: ۱۴۷

حکم جدیدی جعل شود. روشن است که در چنین شرایطی، هیچ کس چنین دو حکمی را متناقض و مخالف با یکدیگر نمی‌داند.

۲. پیامد نادرست ملازمه

مفاد آیه ۸۳ نساء آن است که اگر قرآن از سوی غیر خدا می‌بود، در آن اختلاف زیادی مشاهده می‌شد. لازمه چنین سخنی این است که حال که قرآن از سوی خداست، در آن اختلاف زیادی نیست و یا چون در قرآن اختلاف زیادی نیست، پس قرآن از سوی خداست. معنای این سخن آن است که امکان دارد در قرآن اختلاف کم وجود داشته باشد؛ در صورتی که اختلاف کم هم نشان خدایی نبودن قرآن می‌شود؛ افزون بر آن، طبق بیانی که در باب ویژگی‌های انسان و سببیت آن‌ها نسبت به پیدایش اختلاف ذکر شد، باید در هر کتابی که بشر فراهم می‌آورد، اختلاف فراوان وجود داشته باشد؛ در صورتی که کتاب‌هایی یافت می‌شود که اختلاف در آن‌ها بسیار کم است.

پاسخ چنان‌که در توضیح ملازمه گذشت، آیه، در صدد بیان این مطلب است که اگر قرآن محصول اندیشه بشر بود، به لحاظ ویژگی‌های یاد شده انسان، اختلاف فراوانی در آن یافت می‌شد و اکنون که سخن خداست و ویژگی‌های انسان در آن یافت نمی‌شود، هیچ اختلافی در آن وجود ندارد؛ به عبارت دیگر، مفاد آیه آن است که اگر این کتاب را بشر می‌نوشت، در آن اختلاف پدید می‌آمد و آن اختلاف زیاد می‌بود و به اصطلاح، قید توضیحی است، نه احترازی «۱»؛ هم چنین یک محور ملازمه در آیه، خود قرآن با ویژگی‌های آن است؛ پس سخن بر سر آن نیست که هر کتابی بشر بنویسد، اختلاف فراوان در آن یافت می‌شود؛ بلکه مقصود آن است که

(۱). نکته دیگر در تعبیر «لوجدوا فیه اختلافا کثیرا» آن است که خداوند خواسته است در اثبات اعجاز قرآن بر امری تکیه شود که تشخیص آن و در نتیجه پی بردن به اعجاز قرآن آسان باشد؛ زیرا اگر گفته می‌شد: چون در قرآن هماهنگی کامل وجود دارد، قرآن معجزه است، بررسی هماهنگی کل آیات قرآن با یکدیگر نیازمند طی مراحل و انجام بررسی‌های فراوان بود تا هماهنگی همه آیات با یکدیگر در همه ابعاد آن به اثبات رسد؛ زیرا تنها راه اثبات آن برای معارضان قرآن که نبوت پیامبر اکرم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم را قبول ندارند و قرآن را سخن خدا نمی‌دانند، بررسی مورد به مورد آیات قرآن است؛ ولی اکنون که بر یافتن اختلاف فراوان تکیه شده، هم لزوم پدید آمدن و یافتن اختلاف زیاد در قرآن، در صورتی که از سوی خدا نمی‌بود و هم پی بردن به این که در قرآن اختلاف فراوان مشاهده نمی‌شود، به آسانی قابل فهم و تبیین است.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۱، ص: ۱۴۸

این کتاب (قرآن) با خصوصیاتی که دارد، اگر بخواهد بشری باشد، اختلاف فراوان در آن پدید می‌آید.

۳. تفاوت آیات در فصاحت و بلاغت

اعجاز قرآن در هماهنگی، همه ابعاد آیات آن را در بر می‌گیرد؛ در صورتی که آیات قرآن از جهت فصاحت و بلاغت در یک حد نیستند؛ بلکه برخی نسبت به برخی دیگر فصیح‌تر و بلیغ‌تر است.

در بیان و در فصاحت کی بود یکسان سخن‌گر چه گوینده بود چون جاحظ و چون اصمعی

در کلام ایزد بی چون که وحی منزل است‌کی بود تبت پیدا مانند یا ارض ابلعی بنابراین، قرآن از جهت فصاحت و بلاغت دارای تفاوت و اختلاف است.

پاسخ چنان‌که از ظاهر آیه هویداست، مقصود از اختلاف و تفاوت، تفاوت و اختلافی است که نشان بشری و غیر خدایی بودن باشد و پذیرش تفاوت در فصاحت و بلاغت آیات، در صورتی که خارق العاده بودن آن‌ها نفی نشود، لازمه‌اش بشری بودن نیست؛ به علاوه، این تفاوت، معلول نادیده گرفتن مجموعه آیات مرتبط با هم و مثله کردن آن‌ها است و گرنه با توجّه به همه مقتضیات، به این نتیجه خواهیم رسید که هر کدام در جای خودش و مجموعا به عنوان یک کلّ، بهترین است. «۱»

(۱). آر. بری یکی از مترجمان نامدار قرآن به زبان انگلیسی با این‌که خود مسیحی است، در باب آهنگ هماهنگ قرآن چنین رأیی دارد: او معتقد است که آهنگ ویژه قرآن در سراسر قرآن با قدرت و تاثیر تمام وجود دارد؛ ولی چنان چه آیات قرآن را تقطیع شده در نظر گیریم، مانند جسد بی‌جانی است که روح خود را از دست داده است. وی در نقد دیدگاه کسانی که با تقطیع آیات و سور و ربط دادن هر بخشی به رویداد خاصی از عصر پیامبر، وجود ناهماهنگی و تفاوت در قرآن را نتیجه گرفته‌اند، می‌نویسد: این پژوهشگران فاضل، بعد از آن که پیکر وحی (الله) را قطعه قطعه کردند، بر سر دست خویش کالبدی یافتند که روح آن از برابر ذهن اشغال شده آن‌ها گریخته بود و بدین ترتیب، آماده شده بودند تا برای شرح و تبیین چیزی که از تبیین آن ناتوان بودند، به همان وسیله کهنه دست یازند، ولی بال‌های ظریف وحی بلند پرواز، در لای انگشتانی که کورمال کورمال در

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۱، ص: ۱۴۹

ب) فصاحت و بلاغت

اشاره

هر چند در آیات تحدّی، آیه یا تعبیری وجود ندارد که بر اعجاز قرآن در فصاحت و بلاغت به روشنی دلالت کند ولی با توجه به آن چه در ذیل می‌آید، روشن می‌شود که این وجه از اعجاز در آیات تحدّی مدّ نظر است.

پیامبران برای امت‌های خود، معجزاتی هماهنگ و هم سنخ با آن چه در زمان آنان رواج یافته و اوج گرفته، می‌آوردند تا اعجاز آن به روشن ترین وجه اثبات شود؛ «۱» به عنوان مثال در زمان حضرت موسی علیه السّلام که جادوگری به اوج خود رسیده بود، آن حضرت معجزه‌ای همسان با سحر رایج در آن زمان، یعنی تبدیل عصا به اژدها را می‌آورد و در زمان حضرت عیسی علیه السّلام که پزشکی پیشرفت فراوان داشت، معجزه آن بزرگوار زنده کردن مردگان و شفا دادن کور مادرزاد بود؛ بر این اساس، از آن جا که در زمان نزول قرآن، فصاحت و بلاغت، رواج فراوان داشت و توانمندی عرب معاصر نزول قرآن در این زمینه، بلکه فصاحت و بلاغت ایشان دست کم بر امت‌های معاصر خود از برتری چشم‌گیری برخوردار بود، تناسب معجزات با علوم عصر خود، اقتضا می‌کرد که معجزه پیامبر اسلام صلّی اللّه علیه و آله و سلّم دارای این وجه از وجوه اعجاز باشد و مخاطبان خود را به آن تحدّی کند.

از سوی دیگر، مخالفان پیامبر و مدعیان نبوت در عصر آن حضرت و اندکی پس از آن، در مقام همانندآوری قرآن، بر این بعد تکیه کرده و نمونه‌های خود را از نظر سبک و آهنگ، همانند قرآن ساخته یا در مقام عجز، به چنین امری اشاره داشته‌اند. نسبت شاعری دادن به پیامبر نیز از این امر حکایت دارد.

مخاطبان نخستین قرآن در آیات تحدّی نیز کسانی بودند که از جهت فرهنگی و دیگر

جستجو بودند، خرد شده و به صورت گرد در آمده بود. وی در پایان مقدمه دومین بخش ترجمه خود می‌گوید. در این صورت، نوسان‌های ناگهانی موضوع سیاق، دیگر آن مشکلاتی را پیش نمی‌آورد که نقادان بلند پرواز را سرگردان کند و ناگزیر شوند اقیانوس بلاغت نبوت را با انگشتانه تجزیه و تحلیل خنک و بی‌روح پیمانه کنند.

(۱). این نکته‌ای است که در روایات نیز آمده است. در روایتی که از حضرت رضا- علیه آلاف التحیة و الثناء- نقل شده، آن حضرت در پاسخ ابن سکیت که از آن حضرت سؤال کرد: چرا معجزه حضرت موسی علیه السّلام ید بیضاء و عصا و معجزه حضرت عیسی علیه السّلام رموز مربوط به پزشکی و معجزه پیامبر اسلام کلام و سخن بود. همین مطلب را ذکر فرمودند و ابن سکیت عرض کرد: «تاللّه ما رأیت مثلك الیوم» به خدا سوگند تا امروز کسی همانند تو را ندیده‌ام. ر. ك: العروسی الحویزی عبد علی؛ همان، ج ۱، ص ۴۳.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۱، ص: ۱۵۰

وجوه اعجاز مطرح شده در مورد قرآن، از برجستگی خاصی برخوردار نبوده‌اند تا بگوییم:

روی سخن در آیات تحدّی نسبت به آنان، خارق العاده بودن محتوای قرآن است؛ بلکه چنان‌که گذشت، فصاحت و بلاغت مورد توجه آنان بود و جنبه برجسته فرهنگ ایشان را تشکیل می‌داد.

«فصاحت» به معنای شیوایی کلمات و روانی تلفظ آن‌ها و گوش نواز بودن سخن، و «بلاغت» به معنای رسایی و گویایی و دقت تعابیر در فهماندن مقصود است. دانشمندان علوم ادبی این دو موضوع را تا حد بسیار زیادی ضابطه‌مند و قواعد و اصولی را به منظور تأمین این دو بعد، در گفتار انسان، مشخص کرده‌اند. شیوایی و روانی و گوش نوازی با آهنگ دل نشین داشتن، ارتباط مستحکمی دارد و آهنگ ویژه قرآن از همان آغاز نزول مورد توجه بوده «۱» و هم اکنون نیز مورد توجه دانشمندان است. «۲»

---

(۱). در کتاب‌های تاریخ آمده است که پیامبر گرامی اسلام صلّی اللّه علیه و آله و سلّم هنگام نماز شب، آیات شریف قرآن را با

صوتی دل نشین می‌خواند. ابو سفیان، ابو جهل و اخنس بن شریق که از سران مخالفان اسلام بودند، در سیاهی شب از خانه خویش بیرون می‌آمدند و به صوت دل نشین قرآن گوش فرا می‌دادند. در یکی از این شب‌ها هر یک بدون اطلاع از وضع دیگری، مخفیانه به تلاوت پیامبر گوش فرا داده، پس از پایان یافتن تلاوت آیات، سپیده دم رهسپار خانه‌های خویش شدند. از روی اتفاق در بین راه به یکدیگر برخوردند و به سرزنش یکدیگر پرداختند و گفتند: مبادا دیگر بار به چنین عملی دست یازید؛ زیرا اگر افراد ساده لوح از این امر آگاه شوند، در پای‌بندی به خرافاتی که به آنان تلقین کرده‌ایم، تردید خواهند کرد؛ پس از این گفتگو از یکدیگر جدا شدند.

شب دوم فرا رسید و هر یک در آن شب نیز به رغم اعتراض و سرزنش قبلی، بار دیگر در جای‌گاه شب پیش حاضر شدند و تا صبح به صوت دل‌نشین قرآن، گوش دادند. هنگام بازگشت به منزل، یکدیگر را در راه دیدند و همان سخنان روز گذشته را تکرار کردند و متفرق شدند.

در شب سوم نیز گویا جاذبه‌ای درونی، آن‌ها را به سوی خانه پیامبر صلّی اللّه علیه و آله و سلّم کشاند و باز در همان مکان شب‌های گذشته تا صبح به شنیدن آیات قرآن مشغول شدند. این بار نیز هنگام بازگشت، یکدیگر را در راه ملاقات کردند و به یکدیگر گفتند: برای پیش‌گیری از حوادث ناگوار و امکان گرویدن دیگران به اسلام، باید با هم پیمان ببندیم که برای همیشه این کار را ترک کنیم و چنین کردند. (المعافری ابو محمد عبد الملک (ابن هشام)؛ السیرة النبویّة؛ چ ۲، بیروت: دار الوفاق، ۱۳۷۵، ج ۱ ص ۳۱۵.

(۲). آر. بری در مورد آهنگ دل‌نشین قرآن می‌نویسد: من هر وقت بخواهم رمز این نیروی شگرف هیپنوتیکی کتاب مسلمانان را به دست آورم، به آهنگ باز می‌گردم. زمانی با یکی از دوستان عربم در باب این نیرو سخن می‌گفتم؛ ولی پیش از آن که من مقصود خویش را بر زبان آورم، او درست همان مطلبی را که من در نظر داشتم با این عبارات بیان کرد: من هر وقت صدای تلاوت قرآن به گوشم می‌خورد، گویی دارم به نغمه موسیقی گوش می‌دهم و در تمام مدت تلاوت، در زیر این لحن خوش آهنگ و دل‌نشین صدای ضربات مداوم طبل کوچکی به گوش می‌رسد؛ سپس افزود: ضربات این طبل، درست با ضربات قلب من هماهنگ است. (آربری، آ. ج، همان)

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۱، ص: ۱۵۱

پرداختن دانشمندان علوم قرآن و مفسران سخن‌سنج و ادیب به بیان جنبه‌های مختلف فصاحت و بلاغت قرآن، ما را از ورود در این وادی و توضیح این بعد از اعجاز قرآن بی‌نیاز می‌سازد؛ چنان‌که شهادت ادیبان بزرگ عرب از صدر اسلام تاکنون، بر فوق توان بشر بودن فصاحت و بلاغت قرآن، بهترین دلیل خدایی بودن قرآن از این جهت است. «۱»

ناکامی همانندآوردن

همانندآوری‌های مخالفان قرآن به قدری از فصاحت و بلاغت قرآن فاصله دارد که هر فرد آشنا به ادبیات عرب را به غیر قابل قیاس بودن آن‌ها با آیات قرآن متفطن می‌سازد؛ «۲» ولی به عنوان نمونه به یکی از همانندآوری‌های قرن اخیر که از سوی محافل استعماری در مقام معارضه با قرآن مطرح شده به اختصار می‌پردازیم و یادآور می‌شویم که این نمونه در مقایسه با نمونه‌های دیگر یکی از بهترین نمونه‌ها است.

در سال ۱۹۱۲ میلادی چاپخانه‌ای انگلیسی- آمریکایی در بولاق مصر، در نقد و ردّ اعجاز قرآن نشریه‌ای منتشر و در آن ادعا کرد که سوره حمد از بلاغت کامل برخوردار نیست و در آن حشو و زواید و مطالب تکراری وجود دارد و می‌توان نه تنها همانند این سوره، بلکه بهتر از آن را آورد. در این نشریه چنین آمده است:

«چه نیکوست سخن برخی از منکران اعجاز قرآن که گفته‌اند: اگر مؤلف قرآن به جای

---

(۱). ولید بزرگ‌ترین ادیب و حکیم عرب که از دشمنان اسلام و قرآن است، پس از شنیدن آیاتی از قرآن گفت:
«و اللّه لقد سمعت من محمّد کلاما ما هو من کلام الانس و لا من کلام الجنّ و انّ له لحلاوة و انّ علیه لطلاوة و انّ اعلاه لمثمر و انّ أسفله لمغدق و انّه لیعلو و لا یعلی علیه؛ به خدا سوگند، به تحقیق سخنی از محمد شنیدم که از کلام آدمیان و پریان نیست. به راستی برای آن شیرینی ویژه‌ای است و بر آن شادابی خاص، شاخسارش پر ثمر و ریشه‌هایش پر برکت است راستی که آن کلام همواره برتری می‌یابد و کلامی بر آن برتر نمی‌شود.» پس از این سخن، ابو جهل به او می گوید: تو برای تأمین مالی زندگی خود، قرآن را این چنین ستایش نموده‌ای! ولید می گوید: همه می‌دانند که من از همه ثروتمندتر هستم. ابو جهل می گوید: اگر می‌خواهی درباره تو چنین قضاوت نشود، سخنی علیه قرآن بگو. وی می گوید: نقصی در آن نیست. ابو جهل می گوید: بالاخره سخنی بگو. او فکر می کند و سرانجام می گوید:
«إِنْ هذا إِلَّا سِحْرٌ یُؤْثَرُ إِنْ هذا إِلَّا قَوْلُ الْبَشَرِ؛ این [قرآن] جز سخن آدمی چیزی نیست. این جز جادوی برگزیده نیست». (رشید رضا، محمد؛ همان، ج ۱، ص ۱۹۹- طبرسی ابو علی فضل؛ همان، ج ۵، ص ۳۷۸)
(۲). به عنوان مثال، بخشی از همانندآوری مسیلمه کذّاب که ادعای نبوت داشت چنین است: و المبذّرات زرعا و الحاصدات حصدا و الذّاریات قمحا و الطّاحنات طحنا و الخابزات خبزا و الثّاردات ثردا و اللّاقمات لقما ...
قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۱، ص: ۱۵۲
سوره حمد، گفته بود: «الحمد للرّحمن ربّ الاکوان الملک الدیّان لک العبادة و بک المستعان اهدنا صراط الایمان» با کمال اختصار مطلب را ادا کرده، در عین حال، همه محتوای سوره حمد را گرد آورده، از ضعف تألیف و مطالب زاید رهایی یافته و از قافیه‌های پست، مانند رحیم و نستعین خارج شده بود». «۱»
نخست باید یادآور شویم که آیه شریف «بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمنِ الرَّحِیمِ» بدون هیچ اختلاف نظری یکی از آیات سوره حمد است و در آن نکات بسیار شگرف و مهمی وجود دارد و نویسنده مقاله «حسن الایجاز» از آن غفلت کرده و به آن نپرداخته است. ما نیز به دلیل آن که مفسران و نیز نویسندگان کتاب‌های «اسرار الصّلاة» در باب آن فراوان سخن گفته‌اند، «۲» از آن صرف نظر می کنیم و به بررسی آیات دیگر می‌پردازیم.
۱. در جمله اوّل تنها هنر نویسنده تبدیل واژه «اللّه» به «الرّحمن» است؛ به توّهم آن که نیازی به ذکر اللّه نیست و با گذاردن واژه الرّحمن به جای واژه «اللّه» رعایت اختصار شده است و همه آن مطالبی که واژه الله و واژه‌های الرحمن و الرحیم در آیه سوم بر آن دلالت می کند، در این تعبیر کوتاه گنجانده می‌شود؛ در حالی که با این تبدیل، نکاتی از دست رفته است:
نخست آن که آیه در صدد است اختصاص همه ستایش‌ها به خداوند را با اشاره به دلیل و علت آن «۳» بیان کند و بر این اساس، ضرورت دارد که هم واژه الله مطرح شود و هم در ادامه، رحمن و رحیم به عنوان دو وصف خداوند در این مقام ذکر شود.
حمد، ستایش بر کمال یا بر انجام کار نیک اختیاری است «۴» و از نظر قرآن، موجودات جهان، همه فعل اختیاری خدا «۵» و همه نیکو هستند؛ «۶» بنابراین، هر جا حسنی یافت شود، منسوب به خداست و در نتیجه، هر جا ستایشی باشد، مختص به او است و نیز خداوند دارای

---

(۱). ظافر، نصیر الدین حسن؛ الایجاز فی ابطال الاعجاز؛ چ ۱، الامریکانیة مصر (بولاق): المطبعة الانکلیزیة، ۱۹۱۲.
(۲). به عنوان مثال ر. ک: امام خمینی، تفسیر سوره حمد و اسرار الصلاة.

(۳). مقصود از دلیل، برهانی است که برای اختصاص حمد به خداوند آورده می‌شود و مقصود از علت، اموری است که در متن خارج انسان‌ها به سبب آن‌ها به ستایش موجودات می‌پردازند.

(۴). ر. ک: کتب لغت از جمله: اقرب الموارد.

(۵). «قُلِ اللَّهُ خالِقُ کُلِّ شَیْءٍ؛ بگو خدا آفریننده همه چیز است» (رعد، ۱۶)

(۶). «الَّذِی أَحْسَنَ کُلَّ شَیْءٍ خَلَقَهُ؛ خدایی که هر چه را آفریده نیکو آفریده است» (سجده، ۷)

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۱، ص: ۱۵۳

تمامی کمال‌ها است «۱» و به این دلیل نیز همه حمدها به خدا اختصاص دارد؛ هر چند انسان‌ها خود به این نکته توجه نداشته باشند؛ «۲» از سوی دیگر، کسانی که به ستایش موجودی می‌پردازند، یا به سبب کمال‌ها و امتیازهای شخصی آن موجود است، یا برای سپاس‌گزاری از نعمتهایی است که به آنان داده یا به امید نعمت‌ها و موهبت‌ها و یا از ترس مجازات‌های آینده او است و واژه «الله» به انگیزه نخست اشاره دارد. «رب العالمین» دومین انگیزه، الرحمن و الرحیم انگیزه سوم و مالک یوم الدین انگیزه چهارم را مدّ نظر دارد؛ با این بیان، این آیات متذکر می‌شوند که با هر انگیزه و علتی که انسان بخواهد موجودی را ستایش کند، باید خدا را ستایش کند؛ پس همه ستایش‌ها به خدا اختصاص دارد و باید داشته باشد.

با این بیان، ارتباط مستحکم این آیه با آیات بعدی نیز روشن می‌شود؛ در صورتی که با تبدیل واژه اللّه به الرّحمن، ارتباط روشنی بین جمله الحمد للرّحمن و عبارت ربّ الاکوان وجود ندارد.

۲. در قسمت دوم نیز نویسنده فقط کلمه «العالمین» را به «الاکوان» تبدیل کرده است. خواننده بصیر با اندکی تأمل در می‌یابد که بین وصف «ربّ العالمین» با جمله الحمدللّه و وصف الرّحمن الرّحیم تناسب کامل وجود دارد و فقدان ارتباط معقول بین «ربّ الاکوان» با «الحمد للرّحمن» و «الملک الدّیان» را نیز به خوبی می‌یابد؛ ولی صرف نظر از این مزیت، واژه اکوان جمع کون به معنای پدید آمدن، واقع شدن، گردیدن (شدن) و عهده‌دار شدن است و اضافه شدن کلمه رب (خداوندگار) به این واژه، به هر یک از معانی یاد شده که معنای مصدری هستند، بی‌وجه است.

---

(۱). «وَ لِلَّهِ الْأَسْماءُ الْحُسْنی فَادْعُوهُ بِها؛ و برای خدا بهترین نام‌ها است، پس با آن نام‌ها او را بخوانید» (اعراف، ۱۸۰)

(۲). این نکته شایان توجه است که «اللّه» علم شخصی و اسم جامع خداوند است؛ از این رو گفته شده که این واژه، اسم ذات دارای همه صفات کمالیه است؛ ولی در علم بودن «الرّحمن» برای خداوند اختلاف نظر است و نظر غالب بر خلاف آن است و در این صورت، وجه انتخاب الرّحمن برای ادای این مطلب روشن نیست؛ زیرا فقط بر یکی از اوصاف خداوند دلالت دارد و هر قدر در معنای آن توسعه قایل شویم، دست کم شامل رحیم نمی‌شود و بدین ترتیب، دلیل با مدعا سازگاری ندارد؛ به علاوه، در صورت علمیت «رحمن» باز هم جهت علمیت تفاوت دارد. الله به لحاظ اسم جامع بودن و رحمن به لحاظ گستردگی و وسعت رحمت است در غیر خدا مصداق ندارد. و روشن است که باز هم اللّه با الحمد تناسب دارد؛ نه «الرحمن» چون شامل کل کمال‌های الهی نمی‌شود.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۱، ص: ۱۵۴

به علاوه، واژه العالمین بر وجود عوالم متعدد و موجودات دارای شعور دلالت دارد که از واژه اکوان استفاده نمی‌شود.

۳. الرّحمن الرّحیم. نویسنده «حسن الایجاز» چنین پنداشته است که تعبیر الحمد للرّحمن مفاد الرّحمن الرّحیم را در بر دارد؛ غافل از آن که رحمن بر سعه رحمت الهی و شمول آن نسبت به همه انسان‌ها یا موجودات دلالت دارد و رحیم، رحمت دایمی و جاودانه خداوند را که ویژه نیکوکاران است بیان می‌کند؛ افزون بر آن، از یک سو مظاهر ربوبیت الهی را در وصف پیش نشان می‌دهد و از

سوی دیگر، با واژه رحیم (رحمت خاصه) زمینه مطرح شدن وصف مالک یوم الدین را فراهم می‌سازد و از این رو حتی با وجود این دو وصف در آیه اوّل (بسم اللّه الرّحمن الرّحیم) تکرار آن دو وصف در این جا ضرورت داشته است.

۴. در قسمت بعد، نویسنده به نظر خود خواسته است وصف مالک یوم الدّین را با کلماتی کوتاه‌تر ادا کند؛ از این رو، واژه الملک الدّیّان را به جای آن گذارده؛ ولی در اثر این تبدیل، نکات مهمی از دست رفته است؛ توضیح آن که این سوره در صدد تعلیم و تلقین اصول معارف الهی به انسان است. در آیات قبل با ذکر اسم خاص، یعنی علم شخصی خدا (اللّه) و سه صفت از اوصاف او، به معرفی اوّلین اصل اعتقادی پرداخت و از اختصاص ستایش‌ها به خداوند سخن به میان آورد. این آیه (مالک یوم الدین) دومین اصل، یعنی معاد را مطرح و در آیات بعد، ضمن نتیجه‌گیری از آیات قبل، مسأله نبوّت را که سومین اصل اعتقادی اسلام است بیان می‌کند؛ ولی تعبیر الملک الدیان صرفا دو صفت دیگر از اوصاف خدا را یادآور می‌شود؛ بنابراین، آیه شریف قرآن، خبر از جهانی دیگر برای پاداش و کیفر می‌دهد که سعادت ابدی انسان در گرو اعتقاد به آن است. جایگاه رحمت خاص خدا (رحیم) را مشخص می‌سازد و نیز با نسبت دادن مالکیت یا ملکیت آن روز به خداوند، انحصار و اختصاص حاکمیت و صاحب اختیاری آن جهان به خدا را متذکر می‌شود و از این طریق، به تفاوت اساسی نظام دنیایی و آخرتی اشاره دارد. رابطه این آیه با آیه بعد، نیز نکته مهمی است که باید به آن توجه شود. مالکیت انحصاری خداوند نسبت به روز جزا، زمینه را فراهم می‌سازد که بنده، عبادت را انحصارا برای خدا انجام دهد و در این مسیر، فقط از او کمک بخواهد و در یک جمله، اغیار را

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۱، ص: ۱۵۵

به کناری نهاده، سر تسلیم در پیشگاه خدا فرود آورد.

۵. نویسنده به جای آیه شریف «إِیَّاکَ نَعْبُدُ وَ إِیَّاکَ نَسْتَعِینُ»، جمله «لک العبادة و بک المستعان» را گذارده است. صرف نظر از آن که جمله نویسنده حسن الایجاز نه تنها مختصرتر از آیه شریفه نیست، بلکه یک حرف بیشتر دارد، جمله نویسنده، صرفا انحصار عبادت و استعانت به خدا را افاده می‌کند؛ ولی مقصود از ایاک نعبد و ایاک نستعین آن است که بنده، در مقام اظهار عبودیت و بندگی، با صراحت به وابستگی و تذلل خویش در درگاه الهی اعتراف می‌کند و روشن است که این مطلب، بسیار مهم و حساس بوده و بهترین شیوه اظهار بندگی، در همین اعتراف صریح نهفته است؛ افزون بر آن، وجه مناسبی برای التفات از غیبت به خطاب است که بنده، پس از آن که اوصاف مختلف خداوند را بر می‌شمرد و در آن‌ها همه چیز را از آن او می‌داند، از یک سو به وابستگی کامل خویش به خدا پی می‌برد و از سوی دیگر، مشتاق دیدار و گفتگو با محبوب خویش که آفرینش و تدبیرش به دست اوست می‌شود و از شدّت اشتیاق، خود را در پیشگاه او حاضر و او را بر خود و اعمال خود ناظر می‌یابد و در این حال، او را مورد خطاب قرار می‌دهد و دست تضرع به سوی او دراز می‌کند که ایّاک نعبد و ایّاک نستعین.

این حضور با وصف بندگی، در بیان قرآنی به خوبی گنجانده شده است.

نکات دیگری در باب جمع آوردن نعبد و نستعین و تکرار ایاک وجود دارد که در کتاب‌های تفسیری به آن پرداخته شده و از آن صرف نظر می‌شود.

۶. جمله «اهدنا صراط الایمان» که به جای «اهْدِنَا الصِّراطَ الْمُسْتَقِیمَ» گذارده شده نیز در مقایسه، از محتوای کمتری برخوردار است. از یک سو «الصّراط المستقیم» نسبت به «صراط الایمان» فراگیرتر است. اگر راه‌های بندگان به سوی خدا به عدد انفاس الخلائق است و اگر هر چیز، آیه الهی است، صراط مستقیم بر نزدیک‌ترین و استوارترین راه رسیدن به خدا دلالت دارد و آن را در آیات فراوان دیگر مشخص کرده است. این نویسنده، حتی رنج این تحقیق را به خود نداده که به آیات دیگر رجوع کند و صراط مستقیم و مشخصات آن را دریابد تا واژه‌ای نزدیک به مفاد صراط مستقیم را به جای آن بنهد. در آیات دیگر آمده است که خدا مؤمنان را به صراط مستقیم هدایت می‌کند «۱» و صراط مستقیم به عبادت محض و تبعیت تام از خداوند

(۱). «وَ إِنَّ اللَّهَ لَهادِ الَّذِينَ آمَنُوا إِلى صِراطٍ مُسْتَقِيمٍ؛ و به راستی که خداوند راهنمای مؤمنان به راه مستقیم است» (حج، ۵۴)

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۱، ص: ۱۵۶

توصیف شده «۱» و در آیه بعد، نقطه مقابل آن، مسیر گمراهان و کسانی دانسته شده که مورد خشم خدا واقع شده‌اند؛ ولی در هیچ آیه‌ای از صراط الایمان یا تطبیق و یا توصیف صراط مستقیم به صراط ایمان سخن به میان نیامده است؛ به هر حال، اوصافی که در قرآن مجید برای صراط مستقیم آمده، با صراط الایمان نویسنده تناسب ندارد و غنایی که در صراط مستقیم وجود دارد، صراط الایمان از آن بی‌بهره است. ارتباط این آیه با آیه پیشین نیز امتیاز دیگری است که اهدنا صراط الایمان فاقد آن است اگر بنده در آیه قبل در اثر بینشی که پیدا کرده، مشتاق دیدار خدا می‌شود و خود را در محضر او می‌بیند و از جهت فکری به مرحله‌ای می‌رسد که عالم برای او محضر خدا می‌شود، خود می‌داند که باید از جهات قلبی و وجودی نیز آن قدر ارتقا یابد که به فیض حضور نایل شود؛ آن گاه موقعیت خود و مقام حضور در پیشگاه خدا را با یکدیگر مقایسه می‌کند و در این اندیشه است که این راه بسیار طولانی را چگونه بپیماید؛ از این رو درخواست او این خواهد بود که خدایا! ما را به راه مستقیم هدایت فرما! همان راهی که در آیه‌ای دیگر فرمود: خداوند بندگان برگزیده خود را از صراط مستقیم به سوی خویش هدایت می‌کند. «۲» نویسنده، از همانندآوری ادامه آیات خودداری کرده است و چنان پنداشته که تعبیر صراط الایمان در بر دارنده مفاد آیه بعد است؛ در صورتی که در آیه بعد، گر چه به توضیح و تبیین صراط مستقیم پرداخته، ولی نکاتی که در آن بیان شده، از تحلیل صراط الایمان و یا الصراط المستقیم به روشنی بر نمی‌آید؛ به ویژه آن که مصادیق و اوصاف و سرانجام هر یک از سه گروهی که در آیه بعد مطرح شده است؛ به ویژه سالکان صراط مستقیم در آیات دیگر قرآن مشخص گردیده «۳» و به این طریق، قدم به قدم سالک و بنده را به سوی خدا و مسیر درست وصول به قرب الهی رهنمون می‌شود؛ به علاوه از جهت تربیتی ارائه الگو و اسوه و هشدار دادن نسبت به الگوهای انحرافی و مسیرهای نادرست، نقش چشم‌گیری در

(۱). «وَ أَنِ اعْبُدُونِی هذا صِراطٌ مُسْتَقِيمٌ؛ [آیا با شما پیمان نبستیم که ...] و مرا بپرستید این راه مستقیم است.» (یس، ۶۱)

(۲). «وَ يَهْدِيهِمْ إِلَيْهِ صِراطاً مُسْتَقِيماً؛ و ایشان را به سوی خود به راهی راست هدایت نماید» (نساء، ۱۷۵)

(۳). «وَ مَنْ يُطِعِ اللَّهَ وَ الرَّسُولَ فَأُولئِکَ مَعَ الَّذِينَ أَنْعَمَ اللَّهُ عَلَيْهِمْ مِنَ النَّبِيِّينَ وَ الصِّدِّيقِينَ وَ الشُّهَداءِ وَ الصَّالِحِينَ وَ حَسُنَ أُولئِکَ رَفِيقاً؛ و کسانی که از خدا و رسول فرمان برند پس آنان با کسانی هستند که خداوند به آنان نعمت داده است از پیامبران و صدیقان و شهیدان و شایستگان و آنان خوب هم نشینانی هستند» (نساء، ۶۹)

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۱، ص: ۱۵۷

تعلیم و تربیت و رشد و پیشرفت فرد دارد و این نکات با صرف ذکر «اهدنا صراط الایمان» به هیچ وجه تأمین نمی‌شود. «۱»

بررسی چند شبهه

اشاره

در مورد اعجاز قرآن در فصاحت و بلاغت، شبهاتی مطرح شده که به بررسی مهم‌ترین آن‌ها می‌پردازیم:

۱. تفوق مصنوع بر صانع

فصاحت و بلاغت از اوصاف کلام و قواعد آن، ساخته و پرداخته ذهن بشر است. اعجاز در فصاحت و بلاغت به این معنا است که

بر اساس همین قواعد، جملاتی پدید آید که بشر (واضع این قواعد) نتواند همانند آن را بیاورد. معنای این سخن آن است که این قواعد ساخته ذهن بشر، محصولی غالب بر اندیشه بشر و معلولی فایق بر علت خود می‌آفریند و این امری نشدنی است.

پاسخ در فصاحت و بلاغت تام و کامل، سه نوع تطابق ضرورت دارد: تطابق کلام با قواعد فصاحت و بلاغت، تطابق محتوای کلام با ما فی الضمیر گوینده، و تطابق ما فی الضمیر با واقعیت خارجی. برای تأمین تطابق نخست، گوینده سخن باید از قواعد فصاحت و بلاغت که در بیان اشکال کننده، ساخته ذهن بشر است، آگاهی کامل داشته باشد و افزون بر آن، قواعد را دقیقا در مقام سخن گفتن به کار بندد. تأمین تطابق دوم، وابسته به آن است که نویسنده، بر ما فی الضمیر خویش آگاهی کامل داشته باشد. در مقام بیان ما فی الضمیر، خود را در قالب‌های دقیق و گویایی بریزد و تطابق سوم در گرو آن است که گوینده، شناختی دقیق از جهان خارج (وقایعی که می‌خواهد بیان کند، وضعیت مخاطبان و دیگر شرایط خارجی موجود) در اختیار داشته باشد. از این مجموعه، فقط قواعد فصاحت و بلاغت ساخته ذهن بشر است و سایر امور در پی تلاش گوینده سخن حاصل می‌شود و انسان به دلیل ویژگی‌های ذاتی اختلاف آفرین خود که

---

(۱). برای پی بردن به نکات دیگری که در آخرین آیه سوره نهفته است به تفاسیر سوره حمد و کتب سرّ الصلوة رجوع کنید.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۱، ص: ۱۵۸

در بحث اعجاز قرآن در هماهنگی گذشت، در هر یک از این سه مرحله ممکن است دچار اشتباه شود و به تأمین آن‌ها موفّق نگردد؛ چنان‌که دانستن و آگاهی از قواعد منطق، هرگز موجب نمی‌شود هیچ سخنی بر خلاف قواعد منطقی، حتی از برترین منطق دانان زبر دست صادر نشود.

۲. بی‌همتایی بهترین‌ها

اعجاز در فصاحت و بلاغت به آن معنا است که بهترین تعبیر ممکن برای ادای یک سخن انتخاب شود و «بهترین» همواره یکی بیش نیست؛ در صورتی که در قرآن بسیار دیده می‌شود که یک مطلب با تعابیر متعدد و مختلف بیان می‌شود. از این تعدد تعابیر باید نتیجه گرفت که یا همه آن‌ها تعابیر مادون اعجاز است و یا فقط یک تعبیر آن معجزه است.

پاسخ معیار معجزه بودن یک کلام از جهت فصاحت و بلاغت آن است که بشر، از آوردن همانند آن ناتوان باشد و ممکن است چندین تعبیر از یک حقیقت، هر یک به گونه‌ای باشد که بشر از آوردن همانند آن عاجز باشد؛ بنا بر این همه آن‌ها معجزه باشند و آیات قرآن از این مقوله است؛ بلکه امکان دارد چندین تعبیر از یک حقیقت یا واقعیت که از جهت فصاحت و بلاغت در درجات مختلف قرار دارند، هر یک معجزه باشند و برخی نسبت به برخی دیگر دارای محسناتی باشند که فقدان آن‌ها از اعجاز آن نکاهد و آن را از حد اعجاز تنزل ندهد؛ پس تعابیر مختلف قرآن در مورد یک موضوع، می‌تواند در یک درجه از فصاحت و بلاغت و همه، فوق طاقت بشر باشد و می‌تواند در درجات متفاوت و در عین حال فوق قدرت بشر باشد.

۳. همانندی برخی از آثار هنری با قرآن

برخی از آثار هنری انسان‌هایی که ادعای نبوت نداشته‌اند نیز به قدری در سطح بالای فصاحت و بلاغت قرار دارد که همانند آن یافت نمی‌شود و کسی همانندش را نیاورده است؛ مانند سخنان امام علی علیه السّلام در نهج البلاغه، اشعار ابن فارض در عربی یا حافظ در پارسی و شکسپیر در انگلیسی.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۱، ص: ۱۵۹

پاسخ نمونه‌های ادعا شده چنین نیست که بتوان آن‌ها را هم سنگ قرآن دانست و صرف آن که همانند آن یافت نمی‌شود، دلیل آن نیست که نمی‌توان همانند آن را آورد و آنان چون چنین ادعایی نداشته‌اند، همگان در صدد معارضه و همانندآوری جدّی در مورد آثارشان بر نیامده‌اند. سخنان حضرت علی علیه السّلام در نهج البلاغه نیز فوق کلام المخلوق و دون کلام الخالق (فراتر از سخن بشر و فروتر از سخن خدا) است و در مقایسه با قرآن، برتری آیات الهی بر آن برای اهل فن آشکار است؛ به عنوان مثال، یکی از خطبه‌های برجسته نهج البلاغهٔ خطبه ۲۲۶ است؛ ولی در همین خطبه، آن گاه که علی علیه السّلام آیه‌ای از قرآن را اقتباس می‌کند، خواننده دقیق به خوبی تفوق آیه قرآن بر سایر جملات را در می‌یابد. آن حضرت در خطبه یاد شده می‌فرماید:

دار بالبلاء محفوفهٔ، و بالغدر موصوفهٔ لا تدوم احوالها و لا تسلم نزّالها ... فکیف بکم لو تناهت بکم الامور و بعثرت القبور هُنالِکَ تَبْلُوا کُلُّ نَفْسٍ ما أَسْلَفَتْ وَ رُدُّوا إِلَی اللَّهِ مَوْلاهُمُ الْحَقِّ وَ ضَلَّ عَنْهُمْ ما کانُوا یَفْتَرُونَ؛ «۱» [دنیا] خانه‌ای پیچیده در بلا و شهره به بی‌وفایی است. [اوضاع و] احوالش ناپایدار است و ساکنانش در [امان و] سلامت نباشند ...؛ پس چگونه خواهید بود آن گاه که امور [دنیا] شما را به آخر رسانند و [مردگان از] قبرها برانگیخته شوند. آن جا هر کس آن چه را پیش فرستاده، بیازماید و به سوی خدا، مولای حقیقی‌شان باز گردانده شوند و آن چه به دروغ می‌بافتند، ناپدید شود.

ج) امّی بودن آورنده

اشاره

سومین وجه از وجوه اعجاز قرآن که در آیات بر آن تاکید شده، درس ناخوانده و به مکتب نرفته بودن پیامبر اکرم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم است. این موضوع در چند آیه مطرح شده است.

در آیه ۲۳ سوره بقره می‌فرماید:

وَ إِنْ کُنْتُمْ فِی رَیْبٍ مِمَّا نَزَّلْنا عَلی عَبْدِنا فَأْتُوا بِسُورَةٍ مِنْ مِثْلِهِ وَ ادْعُوا شُهَداءَکُمْ مِنْ دُونِ اللَّهِ إِنْ کُنْتُمْ صادِقِینَ؛ و اگر در آن چه بر بنده خود فرو فرستادیم، دو دل هستید، سوره‌ای از [کسی] همانند او بیاورید و [در این تلاش] شهدا [یاوران یا گواهان] غیر خدایی خود را بخوانید؛ اگر راستگویید.

---

(۱). یونس، ۱۰.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۱، ص: ۱۶۰

ارتباط آیه یاد شده با این وجه از وجوه اعجاز قرآن، منوط به بازگشتن ضمیر «مثله» به کلمه «عبد» در عبارت «ممّا نزّلنا علی عبدنا» است. مفسران در مرجع ضمیر «مثله» در آیه اختلاف نظر دارند. برخی آن را به کلمه «ما» در «ممّا نزّلنا علی عبدنا» برگردانده و برخی دیگر مرجع آن را کلمه «عبد» دانسته‌اند. هر یک از دو گروه، برای مدعای خود شواهدی نیز ذکر کرده‌اند؛ ولی شواهد قول دوم از قبیل به کار رفتن واژگان «من»، «ریب» و «شهداءکم» که در سایر آیات تحدّی در عین مشابهت در تعبیر، به کار نرفته است و نیز روایات نقل شده در تفسیر این آیه شریف، دلالت دارد بر این‌که بازگشت ضمیر به کلمه «ما» در عبارت «ممّا نزّلنا» بسیار ضعیف است و دست کم رجوع ضمیر به کلمه عبد بر آن ترجیح دارد؛ «۱»

---

(۱). شواهدی که برای بازگشت ضمیر به کلمه «ما» در عبارت «ممّا نزّلنا» ذکر شده به این شرح است:

الف) ارجاع ضمیر به کلمه «ما» هماهنگی مفاد این آیه با مفاد آیات دیگر را به همراه دارد.

ب) بحث در «منزّل» (قرآن) نه «منزّل علیه» (پیامبر) است و ارجاع ضمیر به «ما» با این مطلب سازگار است.

ج) در صورت رجوع ضمیر به کلمه «عبد» این آیه تحدّی به غیر امی را شامل نمی‌شود؛ ولی اگر به «ما» برگردد، تحدّی به یک فرد و چند فرد و امی و غیر امی همه را شامل می‌شود.

د) اگر ضمیر به «ما» برگردد، اعجاز قرآن با کمالی که در قرآن نهفته اثبات می‌شود؛ ولی اگر به «عبد» برگردد، اعجاز با فرض نقصی در پیامبر صلّی اللّه علیه و آله و سلّم اثبات می‌شود و شکی نیست که وجه اوّل بهتر است.

ه) اگر ضمیر به «عبد» برگردد، موهم آن است که صدور قرآن از غیر امّی امکان دارد؛ ولی اگر به «ما» برگردد، این ایهام منتفی است.

پاسخ شاهد اوّل این است که با توجه به تفاوتهای موجود این آیه با آیه سوره یونس و سایر آیات تحدّی، نظیر افزودن کلمه «من» در «من مثله» و «نفی ریب» و جمله «و ادعوا شهدائکم» معلوم می‌شود که آیه در صدد مطلبی دیگر است و هماهنگی در هر شرایطی نمی‌تواند مؤید و مرجح باشد.

در پاسخ مؤید دوم می‌توان گفت که طبق قول دیگر نیز بحث در منزّل است نه منزّل علیه؛ ولی وجه اعجاز آن متفاوت است. گاه اعجاز منزّل به لحاظ ویژگی‌های آن و گاه با تکیه بر ویژگی‌های منزل علیه است.

پاسخ مرجح سوم آن است که آن چه بیش‌ترین اهمیت را در معجزه دارد، به بهترین وجه به کرسی نشستن اعجاز آن است؛ به گونه‌ای که هر گونه شک و شبهه در مورد نبوت و معجزه بودن کار خارق العاده پیامبر، منتفی شود و آیه شریف در صدد توجه دادن به این نکته است که با در نظر گرفتن امّی بودن پیامبر، هیچ گونه شک و شبهه‌ای در این‌که قرآن از سوی خدا است، باقی نمی‌ماند.

پاسخ شاهد چهارم آن است که درس ناخواندگی پیامبر صلّی اللّه علیه و آله و سلّم برای آن حضرت نقصی محسوب نمی‌شود؛ بلکه چنان‌که خواهد آمد، به یک معنا کمال هم به شمار می‌آید.

در پاسخ مؤید پنجم باید گفت که آیه، بر حصر دلالت ندارد. این آیه صرفا در صدد بیان ناتوانی شخص امّی از آوردن همانند قرآن است و راز تکیه بر این مطلب هم در پاسخ مرجح سوم گذشت و منافات ندارد که شخص غیر امّی هم نتواند همانند قرآن را بیاورد.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۱، ص: ۱۶۱

بنا بر این، آیه در صدد بیان اعجاز قرآن با تکیه بر امّی بودن پیامبر گرامی اسلام صلّی اللّه علیه و آله و سلّم است.

آیه دیگری که اعجاز قرآن را با تکیه بر امّی بودن پیامبر صلّی اللّه علیه و آله و سلّم مورد اشاره قرار می‌دهد؛ چنین است:

وَ ما کُنْتَ تَتْلُوا مِنْ قَبْلِهِ مِنْ کِتابٍ وَ لا تَخُطُّهُ بِیَمِینِکَ إِذاً لَارْتابَ الْمُبْطِلُونَ؛ «۱» و تو پیش از فرود آمدن قرآن، نوشته‌ای را نمی‌خواندی و نه با دستانت آن را می‌نوشتی، در آن صورت یاوه‌گویان دو دل می‌شدند.

این آیه دلالت دارد که اعجاز قرآن، با توجه به امّی بودن پیامبر صلّی اللّه علیه و آله و سلّم به گونه‌ای به کرسی

مهم‌ترین شواهد قول دوم، یعنی بازگشت ضمیر به کلمه عبد در سه نکته خلاصه می‌شود:

الف) افزوده شدن کلمه «من» در تعبیر «فأتوا بسورة من مثله» که در هیچ یک از دیگر آیات تحدّی نیامده است. در صورتی که ضمیر به عبد باز نگردد، کلمه «من» زاید تلقی می‌شود که خلاف قاعده است و معانی دیگر مانند تبعیض نیز تناسب لازم را ندارد، علاوه بر آن‌که بازگشت ضمیر به عبد، رجوع به مرجع نزدیک‌تری است.

ب) نفی ریب که فقط در این آیه و آیه چهل و هشتم سوره عنکبوت که از اعجاز قرآن با تکیه بر امّی بودن پیامبر صلّی اللّه علیه و

آله و سلّم سخن می‌گوید، آمده و هم محتوا بودن این دو آیه را می‌رساند و دلالت بر آن دارد که ضمیر به عبد باز می‌گردد و اعجاز قرآن با توجه به امّی بودن پیامبر شک بردار نیست.

ج) روایات وارده در ذیل این آیه نیز ضمیر در جمله «فأتوا بسورة من مثله» را به عبد برگردانده و بر امی بودن پیامبر تکیه کرده‌اند؛ به عنوان مثال، در روایتی از امام رضا- علیه آلاف التّحیة و الثّناء- آمده است:

«فأتوا بسورة من مثله» من مثل محمّد مثل رجل منكم لا يقرء و لا يكتب و لم يدرس كتابا و لا اختلف إلى عالم و لا تعلّم من أحد و أنتم تعرفونه فی أسفاره و حضوره بقی كذلك اربعين سنة ثم اوتی جوامع العلم؛ «سوره‌ای از کسی مانند او بیاورید» یعنی از کسی مانند محمد مانند مردی از شما که نمی‌خواند و نمی‌نویسد و نوشته‌ای را فرا نگرفته و نه با دانشمندی رفت و آمد داشته و نه از کسی مطلبی فرا گرفته است و شما او را در سفر و غیر سفر می‌شناسید. چهل سال اینچنین در بین شما ماند سپس به او جوامع دانش [گنجینه‌های معرفت] داده شد.» در روایت دیگری از امام زین العابدین علیه السّلام آمده است:

«من مثله» من مثل محمّد أی لم يختلف إلى أصحاب كتب قطّ و لا تلمّذ لأحد و لا تعلّم منه و هو ممّن قد عرفتموه فی حضره و سفره و لا يفارقكم قطّ إلى بلد ليس معه جماعة منكم يراعون أحواله و يعرفون أخباره ثم جاءكم بهذا الكتاب «از کسی مانند» مثل محمّد، یعنی کسی که هرگز با اهل قلم رفت و آمد نداشته و شاگردی هیچ کس نکرده و از هیچ کس چیزی یاد نگرفته و از کسانی است که او را در سفر و غیر سفرش شناخته‌اید و هیچ گاه از شما جدا نشده به شهری رود که جمعی از شما مراقب احوال او نباشند و از سرگذشتش بی‌اطلاع باشند؛ سپس این کتاب [بزرگ] را برایتان آورده است.» (البحرانی؛ همان، ج ۱، ص ۶۸) با توجه به این قراین می‌توان گفت: این آیه نظیر آیه ۴۸، عنکبوت و ۱۶، یونس است که در آن‌ها به درس ناخواندگی پیامبر صلّی اللّه علیه و آله و سلّم و دلیل از سوی خدا بودن قرآن با توجه به این ویژگی تکیه شده است.

(۱). عنکبوت، ۴۸.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۱، ص: ۱۶۲

می‌نشیند که حتی برای یاوه‌گویان نیز زمینه تردید باقی نمی‌گذارد و این بیان اشاره به آن دارد که قرآن صرف نظر از امّی بودن پیامبر نیز معجزه است و انسان‌های با انصاف به اعجاز آن پی برده، تسلیم می‌شوند.

در سوره یونس نیز پس از طرح تقاضای مخالفان، مبنی بر آوردن کتابی دیگر یا تبدیل همین کتاب و این‌که تبدیل کتاب در اختیار پیامبر نیست و او صرفا پیرو وحی الهی است می‌فرماید:

قُلْ لَوْ شاءَ اللَّهُ ما تَلَوْتُهُ عَلَيْكُمْ وَ لا أَدْراكُمْ بِهِ فَقَدْ لَبِثْتُ فِيكُمْ عُمُراً مِنْ قَبْلِهِ أَ فَلا تَعْقِلُونَ؛ «۱» بگو اگر خدا می‌خواست، قرآن را بر شما تلاوت نمی‌کردم و او شما را بر آن آگاه نمی‌ساخت. من مدتی [طولانی] در میان شما درنگ کردم. آیا خرد خویش را به کار نمی‌بندید [و حقایق را درک نمی‌کنید]؟

هر چند در این آیه، صریحا از اعجاز قرآن سخن به میان نیامده، ولی اشاره دارد که این معارف را پیامبر در اختیار نداشته و ندارد و زندگی نسبتا طولانی آن حضرت پیش از بعثت گواه آن است. او مدت‌ها در بین شما زندگی کرده و اگر با شناختی که از او در این مدت دارید، درباره او و این کتاب بیندیشید، به این نتیجه خواهید رسید که تهیه چنین کتابی به وسیله چنین فردی امکان پذیر نیست؛ پس این آیه شریف همانند آیه پیشین، زندگی پیش از بعثت پیامبر را گواه از سوی خدا بودن قرآن دانسته است.

قرآن مجید، در دو آیه نیز پیامبر صلّی اللّه علیه و آله و سلّم را امّی نامیده است:

فَآمِنُوا بِاللَّهِ وَ رَسُولِهِ النَّبِيِّ الْأُمِّيِّ الَّذِی يُؤْمِنُ بِاللَّهِ؛ «۲» پس به خدا و فرستاده درس ناخوانده او که به خدا ایمان دارد ایمان آورید

الَّذِينَ يَتَّبِعُونَ الرَّسُولَ النَّبِيَّ الْأُمِّيَّ الَّذِی يَجِدُونَهُ مَكْتُوباً عِنْدَهُمْ فِی التَّوْراةِ وَ الْإِنْجِيلِ؛ «۳» آنان که از فرستاده [خدا و] پیامبر درس ناخوانده‌ای پیروی می‌کنند که [نام و نشان] او را پیش خود در تورات و انجیل نوشته می‌یابند.

امّی به معنای منسوب به مادر (امّ) است و مقصود از آن اینست که فرد جز معلوماتی که

---

(۱). یونس، ۱۶.

(۲). اعراف، ۱۵۸.

(۳). اعراف، ۱۵۷.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۱، ص: ۱۶۳

طبق فطرت و استعدادهای مادرزادی خود بدست می‌آورد معلومات دیگری ندارد و فاقد معلومات اکتسابی بدست آمد در پرتو قدرت بر خواندن و نوشتن است.

آیه دوم به این مطلب اشعار دارد که امّی بودن پیامبر در تورات و انجیل نیز مطرح شده است. خداوند در آیه ۵ سوره فرقان در یک نقل قول از مخالفان می‌فرماید:

وَ قالُوا أَساطِيرُ الْأَوَّلِينَ اكْتَتَبَها فَهِيَ تُمْلى عَلَيْهِ بُكْرَةً وَ أَصِيلًا؛ و گفتند: [قرآن] افسانه‌های پیشینیان است که درخواست کرده تا برایش بنویسند و هر صبح و شام بر او خوانده می‌شود.

این آیه نیز اشاره دارد که مخالفان باور داشتند که پیامبر صلّی اللّه علیه و آله و سلّم توان خواندن و نوشتن نداشته است و از این رو از دیگران خواسته تا برایش بنویسند و بر او بخوانند.

موضوع درس ناخوانده و خط نانوشته بودن پیامبر از نظر تاریخی نیز مسلّم است و حتی شرق شناسان و مورّخان غیر مسلمان نیز بر آن صحه گذارده‌اند. «۱» از سوی دیگر با نگاهی گذرا به قرآن مجید در می‌یابیم که قرآن مجید با وجود حجم و کمیت نسبتا اندک آن در بردارنده انواعی از معارف و علوم و احکام و قوانین فردی و اجتماعی است که با دیگر کتاب‌های موجود در میان بشر قابل مقایسه نیست. این مجموعه ژرف‌ترین و بلندترین معارف

---

(۱). کارلایل می‌گوید: محمد نزد کسی از استادان بشر درسی نخوانده و خطی ننوشته و صنعت خط هم در آن اوان در بلاد عرب جدید العهد بود. (کارلایل، توماس؛ تاریخ حیات پیغمبر اسلام؛ ترجمه ابو عبد اللّه زنجانی؛ چ ۳، تبریز: کتابخانه سروش، ۱۳۵۵، ص ۳۲.

ویل دورانت در تاریخ تمدن چنین نوشته است:

به نظر می‌رسد که هیچ کس به آموزش خواندن و نوشتن به وی اهتمام نورزیده و خواندن و نوشتن در آن زمان برای عرب‌ها بی‌ارزش بوده و به همین دلیل، در کل قبیله قریش فقط هفده نفر بر خواندن و نوشتن توانا بودند.

(دورانت، ویل؛ قصة الحضارة؛ چ ۱، بیروت: دار الفکر، ۱۴۰۸، ج ۷، ص ۲۱.

جان دیون پورت می‌نویسد.

درباره تحصیل و آموزش، آن طور که در جهان معمول است همه معتقدند که محمد صلّی اللّه علیه و آله و سلّم تحصیل نکرده و جز آن چه در میان قبیله‌اش معمول و رایج بوده، چیزی نیاموخته است و آن چه را امروز ادبیات می‌نامیم آن روزها از توجه به آن غفلت داشته‌اند. (پورت، جان دیون؛ عذر تقصیر به پیشگاه محمد و قرآن؛ ترجمه غلامرضا سعیدی؛ چ ۳، تهران: شرکت سهامی انتشار، ۱۳۴۴، ص ۱۷ و ۱۸) هنری دوکاستری می‌گوید:

بدون شبهه، محال است مردی در مشرق زمین تحصیل علم کند و مردم مطلع نشوند؛ زیرا تمام ترتیبات زندگی شرقی‌ها علنی و آشکار است؛ به علاوه، خواندن و نوشتن در آن عصر و در آن اقطار وجود نداشت و در مکه به جز یک مرد کسی خواندن و

نوشتن نمی‌دانست. (دوکاستری، کنت هنری؛ اسلام، افکار و اندیشه‌ها؛ ترجمه سید محمد قمی فاطمی، چ ۱، تهران: چاپخانه خاور، ۱۳۰۹، ص ۲۷.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۱، ص: ۱۶۴

و والاترین و ارزشمندترین دستورهای اخلاقی و عادلانه‌ترین مواعظ و نکات تاریخی و سازنده‌ترین شیوه‌های تعلیم و تربیت را در خود جای داده است.

اکنون به توجه به دو نکته یاد شده روشن می‌شود که فراهم آوردن این همه معارف و حقایق در چنین مجموعه‌ای، فراتر از توان انسان‌های عادی است؛ ولی آن چه بر شگفتی آن می‌افزاید و جای هیچ گونه تردید را برای هیچ کس باقی نمی‌گذارد، این است که این کتاب بزرگ، به وسیله فردی درس ناخوانده و آموزش ندیده که هرگز قلمی بر کاغذ نیاورده و خطی ننوشته و نخوانده و در محیطی دور از تمدن و فرهنگ ارائه شده است و شگفت‌انگیزتر آن‌که در طول دوران چهل ساله پیش از بعثت، حتی جمله‌ای از این سخنان بر زبان جاری نساخته و این معارف ارائه شده به عنوان وحی قرآنی، دارای اسلوبی ویژه و هماهنگی خاصی است که آن را از دیگر سخنانش کاملا متمایز می‌سازد.

بررسی چند شبهه

اشاره

در خصوص این بعد از اعجاز قرآن، شبهاتی مطرح شده که مهم‌ترین آن‌ها بررسی می‌شود:

۱. امّی به معنای مکّی

استدلال به کلمه امّی بر درس ناخوانده بودن پیامبر صلّی اللّه علیه و آله و سلّم درست نیست؛ زیرا «امّی» منسوب به «امّ القری» و امّ القری نام مکه است؛ پس امّی مترادف مکی است. دلیل دیگری نیز بر درس ناخوانده بودن پیامبر صلّی اللّه علیه و آله و سلّم وجود ندارد.

پاسخ واژه امّی نمی‌تواند منسوب به «امّ القری» باشد؛ زیرا ام القری وصف مکه (و نه اسم آن) است و در نسبت، به اسم شیء نه وصف آن نسبت داده می‌شود؛ به علاوه، در ترکیب‌های اسنادی و مزجی به صدر (قسمت اوّل) آن‌ها و در ترکیب‌های اضافه معنوی و اضافه به اب و ام و ابن به عجز (قسمت دوم) آن نسبت داده می‌شود؛ به همین جهت، ابنی و امّی در ابن عمرو و ام کلثوم نادرست است و درست آن عمروی و کلثومی است؛ بر این اساس، امّی در نسبت به ام القری نادرست است و درست آن قروی است. در آیات دیگر قرآن نیز با کلمه امّی، درس ناخوانده

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۱، ص: ۱۶۵

بودن افاده شده است؛ مانند آیه ۷۸، بقره که در توصیف اهل کتاب به ویژه یهودیان که اهل مکه نبودند، آمده است:

وَ مِنْهُمْ أُمِّيُّونَ لا يَعْلَمُونَ الْكِتابَ إِلَّا أَمانِيَ؛ برخی از آنان درس ناخوانده‌اند، کتاب را جز آمال و آرزوهایی [بیهوده] نمی‌دانند.

دلیل درس ناخوانده بودن پیامبر صلّی اللّه علیه و آله و سلّم فقط اطلاق کلمه امّی بر آن حضرت نیست و چنان‌که گذشت، در این آیات و آیات دیگر و نقل‌های تاریخی، به روشنی از آن سخن به میان آمده است. «۱»

۲. گرته برداری از تورات و انجیل

پیامبر اکرم، معارف مندرج در قرآن را از دیگران فرا گرفته است؛ نظیر حضرت سلمان و برخی از اهل کتاب که در مکه بودند و با

تورات و انجیل آشنایی داشتند؛ مانند یعیس، نضر بن حارث، عداس و یسار و نیز راهبان مسیحی که آن حضرت در سفر شام با آنان ملاقات کرده است. «۲»

پاسخ این شبهه و پاسخ آن در آیه ۱۰۳ سوره نحل آمده است. در این آیه می‌خوانیم:

وَ لَقَدْ نَعْلَمُ أَنَّهُمْ یَقُولُونَ إِنَّما یُعَلِّمُهُ بَشَرٌ لِسانُ الَّذِی یُلْحِدُونَ إِلَیْهِ أَعْجَمِیٌّ وَ هذا لِسانٌ عَرَبِیٌّ مُبِینٌ؛ به تحقیق می‌دانیم که می گویند: همانا قرآن را بشری به او می‌آموزد [ولی] زبان کسی که قرآن را به او نسبت می‌دهند، اعجمی [غیر عربی و غیر گویا] است و این [قرآن] زبان عربی و روشن است.

بنابراین سبک‌شناسی سخنان این افراد و مقایسه آن با زبان قرآن، به خوبی نشان می‌دهد که قرآن نمی‌تواند سخن آنان باشد؛ به علاوه، حضرت سلمان در مدینه ایمان آورده و تا آن زمان، بخش قابل ملاحظه‌ای از آیات قرآن نازل شده بود. افراد دیگر هم نه در آغاز دعوت اسلام ایمان آورده و نه پیامبر صلّی اللّه علیه و آله و سلّم با آنان مراوده‌ای داشته است؛ اما جریان سفر آن حضرت

---

(۱). برای اطلاع از روایات در این زمینه ر. ک: احمدی، علی؛ مکاتیب الرسول؛ چ ۱، بیروت: دار المهاجر، [بی‌تا]، ج ۱، ص ۱۷-۲۰.

(۲). الرازی، فخر الدین محمد؛ همان، ج ۲۰ ص ۱۱۸.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۱، ص: ۱۶۶

به شام که یک بار در ۹، ۱۲ یا ۱۳ سالگی به همراه عمویش ابو طالب با کاروان قریش و بار دوم با میسره، غلام حضرت خدیجه برای تجارت صورت گرفته است، علاوه بر عدم اعتبار سند روایات و نقل‌های تاریخی آن دو سفر، آشفتگی و اضطراب متن آن و بازگشت همه این نقل‌ها به نقل غیر معتبر ابن اسحق و ترمذی «۱»، فقط بر اصل انجام دو سفر یاد شده دلالت دارد؛ ولی نسبت به فراگیری پیامبر از راهب مسیحی ساکت است و آن چه در خصوص آگاهی راهب از حضور پیامبر در جمع آن کاروان نقل شده، به هیچ وجه بر این مدعا دلالت ندارد؛ افزون بر آن، قرآن به تکمیل، تصحیح و نقد آن چه در تورات و انجیل تحریف شده آمده و آن چه علمای اهل کتاب مطرح می کردند، پرداخته و معارفی را جز آن چه در آن کتاب‌ها آمده بیان می کند؛ هم چنین اگر پیامبر صلّی اللّه علیه و آله و سلّم قرآن را از دیگران گرفته بود، همانندآوری آن از سوی معلمان پیامبر یا با همکاری آنان آسان بود و صورت می گرفت.

۳. نشان‌هایی از باسواد بودن پیامبر صلّی اللّه علیه و آله و سلّم در روایات

در روایات آمده است که آن حضرت، مطالبی را نوشته یا تصمیم بر نوشتن آن گرفته است؛ نظیر آن چه در احادیث مربوط به هنگام رحلت آن حضرت وجود دارد که آن حضرت فرمود:

هلّم اکتب لکم کتابا لن تضلّوا بعده؛ «۲» بیایید برایتان نوشته‌ای بنویسم که [با عمل کردن به آن] هرگز پس از آن گمراه نشوید.

پاسخ برخی از این روایات می‌تواند ناظر به کتابت غیر مستقیم باشد؛ زیرا با توجه به کاتبان وحی و دبیران آن حضرت که عهده‌دار نوشتن نامه‌های وی بوده‌اند، ممکن است مقصود از نوشتن، آن باشد که به دبیران دستور نوشتن آن داده شود؛ به علاوه، سخن در باب درس ناخواندگی پیامبر صلّی اللّه علیه و آله و سلّم است و این روایات می‌تواند ناظر به قدرت آن حضرت بر نوشتن یا خواندن به صورت معجزه‌آسا باشد؛ چنان‌که در برخی از این روایات آمده است:

فاخذ رسول اللّه و لیس یحسن ان یکتب فکتب؛

---

(۱). برای آگاهی بیشتر در این زمینه ر. ک: جعفریان، رسول؛ نقد و بررسی سیره نبوی؛، پژوهشکده حوزه و دانشگاه، سمت، ۱۳۷۸، تهران: ص ۳۱۳- ۳۳۰.

(۲). احمدی، علی؛ همان، ۶۱۹.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۱، ص: ۱۶۷

پیامبر صلّی اللّه علیه و آله و سلّم با آن‌که نوشتن را نمی‌دانست، شروع به نوشتن کرد. «۱»

روشن است که نوشتن به صورت معجزه آسا با درس ناخواندگی منافات ندارد.

افزون بر آن، این روایات با آیات قرآن و روایات دیگری که دلالت بر درس ناخواندگی پیامبر صلّی اللّه علیه و آله و سلّم دارد و نمونه‌ای از آن گذشت، منافات دارد و باید توجیه یا رد شود.

۴. نشان‌هایی از باسواد بودن پیامبر صلّی اللّه علیه و آله و سلّم در آیات

در آیات قرآن، تلاوت و قرائت به ویژه تلاوت صحف و کتب به رسول اللّه صلّی اللّه علیه و آله و سلّم نسبت داده شده و تلاوت کتب و صحف، مستلزم قدرت خواندن و علم به قرائت است.

پاسخ قرائت و تلاوت، اعم از قرائت از روی متن کتاب و خواندن از حفظ است؛ ثانیا، لوحه‌ها و مکتوبات وحی مادّی نیست؛ ثالثا این تلاوت و قرائت می‌تواند به خواست خدا و به صورت خارق العاده صورت گرفته باشد و منافات با درس ناخواندگی ندارد.

۵. کمال بودن خواندن و نوشتن

خواندن و نوشتن یک نوع کمال است و انبیای الهی کامل‌ترین انسان‌های زمان خویشند؛ پس پیامبر صلّی اللّه علیه و آله و سلّم باید از کمال خواندن و نوشتن برخوردار باشد.

پاسخ اگر بپذیریم که قدرت خواندن و نوشتن به طور کلی برای هر انسانی کمال محسوب می‌شود، مسلما دستیابی به این کمال، از راه تعلیم و تعلم، کمال به شمار نمی‌آید و در این صورت، چه بسا پیامبر این کمال را به صورت معجزآسا از خداوند دریافت کرده است و این با درس ناخواندگی آن حضرت منافات ندارد؛ به علاوه، مقصود از این‌که پیامبر صلّی اللّه علیه و آله و سلّم کامل‌ترین مردم است، در قرب به خدا کامل‌ترین است و اموری مانند قدرت بر خواندن و نوشتن به خودی خود به این معنا کمال محسوب نمی‌شوند؛ زیرا روشن است که قدرت بر خواندن و نوشتن، نقشی در تقرّب پیامبر به خدا ندارد؛ به ویژه اگر قدرت بر خواندن و نوشتن از راه تعلیم و تعلم باشد. بلی برای رساندن پیام خدا و هدایت انسان‌های دیگر، پیامبر باید دارای کمال‌هایی

---

(۱). همان، ص ۱۷.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۱، ص: ۱۶۸

باشد؛ ولی درس خواندگی از آن کمال‌ها نیست و سایر موارد، نظیر سلامت جسمانی و عدم نقص مادرزادی هم هیچ دلیل عقلی بر ضرورت آن نداریم و اعتقاد به آن به لحاظ دلیل نقلی خاص آن موارد است؛ ولی کتابت از آن موارد خاص نیست.

از آن چه گذشت، به این نتیجه می‌رسیم که پیامبر صلّی اللّه علیه و آله و سلّم خواندن و نوشتن را از راه‌های متعارف، یعنی تعلیم و تعلم بشری فرا نگرفته است؛ هم چنین قبل از بعثت خویش، خطی ننوشته و نوشته‌ای را نخوانده است؛ ولی دلایل یاد شده، قدرت خواندن و نوشتن به صورت خارق العاده و پس از بعثت را نفی نمی‌کند؛ البته دلیل عقلی و قرآنی روشنی بر این قدرت یا اعمال آن پس از بعثت در دست نیست؛ ولی برخی از روایات، چنان‌که گذشت، دلالت دارد که پیامبر به صورت خارق العاده، بر نوشتن و

خواندن قدرت داشته و احیانا اعمال کرده است.

۴. نصاب اعجاز قرآن

قرآن مجید، در آیات تحدّی با سه تعبیر از مردم خواسته است که همانند قرآن را بیاورند. در سوره اسراء، آیه ۸۸ همانند این قرآن «بمثل هذا القرآن»، در آیه ۴۴ از سوره طور گفتاری همانند قرآن «بحدیث مثله» و در دیگر آیات تحدّی، یک سوره و ده سوره مطرح شده است.

این تعابیر مختلف، زمینه‌ساز طرح مسایل متعدد شده که برخی از آن‌ها در مباحث گذشته بررسی شد و اکنون به یکی دیگر از آن مسایل، یعنی مقدار معجزه قرآن می‌پردازیم.

در فصل اوّل کتاب، در توضیح واژه قرآن و حدیث به عنوان دو نام از نام‌های قرآن، گفته شد که قرآن مجید این دو واژه را با همان معنای لغویشان به کار برده است و بر این اساس، لفظ حدیث به معنای گفتار است و مقصود از عبارت «حدیث مثله» در آیات تحدّی، «گفتاری همانند قرآن» است. واژه قرآن نیز هر چند به تدریج برای قرآن جنبه علمیت پیدا کرده، ولی با توجه به این‌که طبق نقل‌های تاریخی، آیه ۸۸ اسراء اوّلین آیه‌ای است که در مورد تحدّی نازل شده و دلیلی بر علم شدن این واژه برای قرآن در زمان نزول این آیه در دست نیست، نمی‌توان گفت که مقصود از آن، کل قرآن است؛ به ویژه اگر این نکته را در نظر بگیریم که هنگام نزول این آیه، هنوز بخش مهمی از آیات قرآن نازل نشده بود و معنا ندارد که از مخالفان خواسته شود همانند آیاتی را که از صورت و محتوای آن اطلاعی ندارند بیاورند. با توجه به آن چه گذشت، اگر دو آیه یاد شده در صدد تعیین مقدار معجزه قرآن باشند، دلالت ندارد که

همانند کل قرآن را نمی‌توان آورد؛ بلکه مقصود آن است که چنین خواندنی یا گفتاری قابل همانندآوری نیست؛ ولی از آن جا که اعجاز قرآن چه از نظر محتوا و چه از نظر قالب به نظم خاص حاکم بر مجموعه‌ای از جملات که دارای هدف و آغاز و انجام «۱» مشخصی است، بستگی تام دارد و تقطیع و مثله کردن یک مجموعه آیات یا جملات به هم پیوسته، نظم خاص، مزایا و برجستگی‌های آن را از بین می‌برد، از این دو آیه نمی‌توان اعجاز کم‌تر از یک مجموعه به هم پیوسته آیات قرآن را نتیجه گرفت.

در مورد واژه «سوره» که در دیگر آیات تحدّی به کار رفته است، غالبا تصور می‌شود که مقصود، یکی از سوره‌های صد و چهارده‌گانه قرآن است که آغاز و انجام آن با بسم الله مشخص می‌شود؛ ولی مقتضای تحقیق آن است که این واژه نیز در معنای لغوی‌اش به کار رفته و نزدیک به معنای «فقره» در عربی و «پاراگراف» در انگلیسی و «فراز» در کاربرد رایج فارسی است «۲» و مقصود از آن، بخشی از آیات به هم پیوسته و دارای نظم خاص (به مفهومی که گذشت) است و سوره به این معنا می‌تواند شامل حتی یک آیه، نظیر «آیه دین» شود و یک سوره اصطلاحی، چه بسا مشتمل بر ده سوره یا بیش‌تر به مفهوم لغوی آن باشد. دلیل این برداشت از مفهوم سوره، همان بیانی است که در مورد واژه قرآن و حدیث گذشت. «۳»

---

(۱). در این‌که چه مقدار از قرآن معجزه است، از دیرباز اختلاف نظرهایی وجود داشته. برخی کل قرآن به عنوان یک مجموعه، هر یک از ۱۱۴ سوره قرآن و تعدادی از آیات که به اندازه یکی از سور کوچک قرآن باشد را معجزه می‌دانند. عده‌ای کل قرآن و آیات کثیره را معجزه می‌دانند و برخی کم‌تر از یک سوره و گاه حتی یک آیه از آیات قرآن را معجزه می‌دانند.

(۲). واژه فراز به معنای یک یا چند گروه از کلمات است که از جهت قواعد دستور زبان با هم مرتبطند و از نظر معنایی از یک اندیشه حکایت دارند.

(۳). به علاوه اگر مقصود از سوره، معنای اصطلاحی آن باشد، مناسب بود به جای عبارت «فأتوا بسورة مثله» و نظایر آن، «فأتوا بمثل سورة منه» گفته می‌شد، هم چنین اگر حداقل مقدار معجزه قرآن را سوره به معنای اصطلاحی آن بدانیم، لازمه‌اش آن است که بپذیریم آوردن همه آیات سوره‌ای مانند سوره بقره، بدون یک آیه یا چند آیه آن از سوی بشر امکان پذیر است یا اگر کسی مطالبی همانند بخش عظیمی از آیات چنین سوره‌ای را آورده، بتوانیم ادعا کنیم که ما بقی را نمی‌تواند بیاورد و یا همانند قرآن را هنوز نیاورده است. روشن است که چنین ادعایی نه با ظاهر آیات تحدّی سازگار است، نه اثبات آن جز بر اساس قول به صرف یا اعتماد به سماع و نقل میسر است و قبلا گذشت که ظاهر آیات تحدّی، با قول به صرف و اثبات اعجاز از طریق نقل سازگار نیست.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۱، ص: ۱۷۰

۵. اعجاز قرآن و توحید در الوهیت

دانشمندان علم کلام، به ویژه برخی از متکلمان مسیحی در بحث اعجاز بر این باورند که وجود خدا، عصمت انبیا، مطابق با واقع بودن محتوای وحی و مسایلی از این قبیل را می‌توان از اعجاز نتیجه گرفت و به اثبات رساند؛ ولی باید توجه داشت که نوع این گونه مسایل از برهان‌هایی به دست می‌آید که یکی از مقدمات آن اعجاز است و از اعجاز به تنهایی نمی‌توان این نتایج را به دست آورد؛ ولی در خصوص اعجاز قرآن در آیه ۱۴ از سوره هود آمده است:

فَإِلَّمْ یَسْتَجِیبُوا لَکُمْ فَاعْلَمُوا أَنَّما أُنْزِلَ بِعِلْمِ اللَّهِ وَ أَنْ لا إِلهَ إِلَّا هُوَ فَهَلْ أَنْتُمْ مُسْلِمُونَ؛ پس اگر [معبودهای باطل شما] به شما پاسخ مثبت ندادند، بدانید که قرآن به علم الهی فرود آمده است و معبودی جز «اللّه» وجود ندارد؛ پس آیا شما [در برابر حق] تسلیم هستید؟

در این آیه، بر اعجاز قرآن (تحدّی به ده سوره و پاسخ مثبت ندادن نیروهای غیر خدایی به مشرکان در همانندآوری) دو اثر بار شده است: نشأت گرفتن قرآن از علم خدا و توحید الوهی. «۱»

در مورد ارتباط اعجاز قرآن با نشأت گرفتن قرآن از علم خدا، اتفاق نظر وجود دارد؛ به این صورت که اگر قرآن، برخاسته از علوم بشری بود، همانندآوری آن، امکان داشت؛ ولی از آن جا که مشرکان در عین استمداد از تمامی نیروهای غیر الهی، نتوانسته‌اند همانند ده سوره قرآن را بیاورند، دانسته می‌شود که قرآن، از علم ویژه خدا نشأت گرفته است. در خصوص ترتب اثبات توحید الهی بر اعجاز قرآن، مفسران دو بیان متفاوت ارائه کرده‌اند:

نخست آن که قرآن مجید به همه انسان‌ها، به ویژه مشرکان می‌فرماید: از همه نیروهای غیر الهی استمداد کنید تا با کمک ایشان، همانند سوره‌های قرآن، سوره‌ای فراهم آورید. با توجه به این‌که این قرآن از اساس با بت پرستی مخالف است و با شرک در هر صورت و شکلی که باشد دشمنی دارد و مبارزه می‌کند، اگر جز اللّه، خدا یا خدایان دیگری وجود می‌داشت، در چنین شرایطی که نیاوردن سوره‌ای همانند سور قرآن به معنای شکست مشرکان و بطلان آیین

---

(۱). در باب مقصود از عبارت «فان لم یستجیبوا لکم فاعلموا» دیدگاه‌های دیگری نیز در کتاب‌های تفسیر آمده است؛ ولی آن چه مبنای استدلال مذکور در متن قرار گرفته، با ظاهر آیه سازگارتر، بلکه تنها وجه سازگار با ظاهر آیه است. برای اطلاع از وجوه دیگر و نادرستی آن‌ها ر. ک: طباطبایی، محمد حسین؛ همان- آلوسی، شهاب الدین محمود؛ همان- رازی، فخر الدین محمد؛ همان، ذیل آیه ۱۴، هود.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۱، ص: ۱۷۱

بت پرستی و شرک است، باید خدایان دیگر، مشرکان را در این امر یاری دهند تا از آیین بت پرستی مورد تأیید ایشان، حمایت کرده باشند و نیز با این کار، ربوبیت خود را نسبت به مشرکان به منصّه ظهور رسانند. اگر آلهه مشرکان نتوانستند به استمداد

پرستندگان خود در چنین شرایط بحرانی و حساسی پاسخ مثبت دهند، این امر خود نشان معبود نبودن و اله نبودن ایشان و دلیل توحید الوهیت است.

دوم آن‌که اگر مخالفان قرآن نتوانند همانند قرآن را بیاورند و نیروهایی را که به کمک طلبیده‌اند (از جمله آلهه ایشان) به ایشان پاسخ مثبت ندهند، از سوی خدا بودن قرآن و حقانیت معارف قرآن به اثبات می‌رسد و بخشی از تعالیم و معارف قرآن، بلکه اساسی‌ترین آن‌ها توحید در الوهیت است.

با تأمل در آن چه گذشت، روشن می‌شود که لازمه اعجاز قرآن طبق بیان دوم، فقط اثبات توحید در الوهیت نیست؛ بلکه معاد که رکن دیگر دین است نیز اثبات می‌شود و می‌توان گفت:

آیه ۲۳ سوره بقره که پس از تحدّی به یک سوره، احتراز از دوزخ و بشارت به بهشت را مطرح می‌سازد، اشاره به این نکته دارد؛ چنان‌که صفات خداوند، بلکه حقانیت کلیه معارف الهی را می‌توان از آن نتیجه گرفت؛ ولی بیان دوم، تناسب کم‌تری با ظاهر آیه دارد و بیان اوّل بر آن ترجیح دارد.

ب) آیات بیانگر دلیل نقلی

نوید نزول قرآن از سوی پیامبران پیشین

راه دیگری که قرآن مجید برای اثبات حقانیت و از سوی خدا بودن خود پیموده، طریق نقلی است. قرآن مجید در آیات متعدد و با بیان‌های مختلف، این نکته را متذکر می‌شود که در کتاب‌های آسمانی گذشته، آمدن این کتاب از سوی خدا و نزول آن بر پیامبر گرامی اسلام صلّی اللّه علیه و آله و سلّم و ویژگی‌های آن حضرت صلّی اللّه علیه و آله و سلّم مطرح شده است و دانشمندان اهل کتاب از آن مطّلع بوده و از همین روی، برخی از ایشان بر این امر گواهی داده و به پیامبر ایمان آورده‌اند؛ ولی عده‌ای دیگر، به عللی از ایمان آوردن سر باز زده‌اند. این آیات را می‌توان در چهار دسته قرار داد:

۱. آیاتی که قرآن را «مصدّق» و «تصدیق» کتاب‌های پیشین می‌داند؛ نظیر:

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۱، ص: ۱۷۲

وَ ما کانَ هذَا الْقُرْآنُ أَنْ یُفْتَری مِنْ دُونِ اللَّهِ وَ لکِنْ تَصْدِیقَ الَّذِی بَیْنَ یَدَیْهِ؛ «۱» و این قرآن آن گونه نیست که به دروغ به خدا نسبت داده شود؛ بلکه تصدیق کننده کتاب‌های پیش از خود است.

یا أَیُّهَا الَّذِینَ أُوتُوا الْکِتابَ آمِنُوا بِما نَزَّلْنا مُصَدِّقاً لِما مَعَکُمْ؛ «۲» ای کسانی که به شما کتاب داده شده، به آن چه فرو فرستادیم که تصدیق کننده چیزی [کتابی] است که با شماست ایمان بیاورید.

مصدّق بودن قرآن نسبت به کتاب‌های آسمانی گذشته، یا به معنای گواهی دادن قرآن بر نزول این کتاب‌ها از سوی خدا و یا به معنای تأیید محتوای آن کتاب‌ها به طور کلی یا فی الجمله است و یا به این معناست که کتاب‌های آسمانی گذشته، از فرود آمدن قرآن از سوی خدا خبر داده‌اند و نزول قرآن (نه شهادت گفتاری آن) دلیل صحت آن خبر غیبی، مطابقت آن با واقع و از سوی خدا بودن کتب آسمانی پیشین است؛ بر این اساس، مصدّق بودن قرآن به معنای اوّل و دوم با اثبات حقانیت قرآن ارتباط ندارد؛ ولی به معنای سوم، حقانیت قرآن را به کرسی می‌نشاند.

۲. آیات دلالت کننده بر این نکته که پیامبران گذشته از آمدن پیامبر اسلام و نزول قرآن خبر داده‌اند و این موضوع در کتب آسمانی پیشین مطرح بوده است:

وَ إِنَّهُ لَفِی زُبُرِ الْأَوَّلِینَ؛ «۳» و راستی که [ذکر نام و نزول] قرآن در کتب پیشینیان [آمده] است.

وَ إِذْ قالَ عِيسَى ابْنُ مَرْيَمَ يا بَنِي إِسْرائِيلَ إِنِّي رَسُولُ اللَّهِ إِلَيْكُمْ مُصَدِّقاً لِما بَيْنَ يَدَيَّ مِنَ التَّوْراةِ وَ مُبَشِّراً بِرَسُولٍ يَأْتِي مِنْ بَعْدِي اسْمُهُ أَحْمَدُ فَلَمَّا جاءَهُمْ بِالْبَيِّناتِ قالُوا هذا سِحْرٌ مُبِينٌ؛ «۴» و آن گاه که عیسی بن مریم گفت: ای بنی اسرائیل! به راستی که من فرستاده خدا به سوی شمایم در حالی که تصدیق کننده آن چه پیش از من آمده یعنی تورات هستم و مژده دهنده به پیامبری که پس

---

(۱). یونس، ۳۷. نظیر آن آیه ۱۱۱، یوسف است.

(۲). نساء، ۴۷. نظیر آن است آیات ۴۱، ۸۹، ۹۱، ۹۷، بقره؛ ۳، آل عمران؛ ۴۸، مائده؛ ۹۲، انعام؛ ۳۱، فاطر و ۱۲ و ۳۰، احقاف. در آیه ۱۰۱ سوره بقره، شخص پیامبر اسلام صلّی اللّه علیه و آله و سلّم به عنوان مصدق کتب آسمانی پیشین مطرح شده است.

(۳). شعراء، ۱۹۶.

(۴). صف، ۶.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۱، ص: ۱۷۳

از من می‌آید و نامش احمد است؛ پس چون برایشان نشانه‌های روشن [نبوّت خویش] را آورد، گفتند: این جادویی آشکار است. «۱»

در آیه ۲۹ سوره فتح، از ذکر اوصاف پیامبر اسلام و پیروان واقعی آن حضرت در تورات و انجیل سخن به میان آمده و چنین می‌فرماید:

مُحَمَّدٌ رَسُولُ اللَّهِ وَ الَّذِينَ مَعَهُ أَشِدَّاءُ عَلَى الْكُفَّارِ رُحَماءُ بَيْنَهُمْ تَراهُمْ رُكَّعاً سُجَّداً يَبْتَغُونَ فَضْلًا مِنَ اللَّهِ وَ رِضْواناً سِيماهُمْ فِي وُجُوهِهِمْ مِنْ أَثَرِ السُّجُودِ ذلِكَ مَثَلُهُمْ فِي التَّوْراةِ وَ مَثَلُهُمْ فِي الْإِنْجِيلِ كَزَرْعٍ أَخْرَجَ شَطْأَهُ فَآزَرَهُ فَاسْتَغْلَظَ فَاسْتَوى عَلى سُوقِهِ يُعْجِبُ الزُّرَّاعَ لِيَغِيظَ بِهِمُ الْكُفَّارَ وَعَدَ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا وَ عَمِلُوا الصَّالِحاتِ مِنْهُمْ مَغْفِرَةً وَ أَجْراً عَظِيماً؛ محمد فرستاده خداست و کسانی که با او هستند، بر کافران بسیار قوی دل و سخت، و در میان خود مهربانند. آنان را در حال رکوع و سجود در جستجوی فضل و خشنودی خدا می‌بینی. بر اثر سجده [بسیار] نشان [معنویت و تقرب] آنان در رخسارشان [هویدا] است. آن است وصف ایشان در تورات و وصفشان در انجیل چون کشتی است که جوانه خود برآورده، پس آن را نیرو داده تا ستبر شده و بر ساقه‌های خویش ایستاده است [به گونه‌ای که] دهقانان را به شگفتی وا می‌دارد تا [خداوند] کافران را با ایشان به خشم آورد. خداوند به کسانی از ایشان که ایمان آورده و کارهای شایسته کردند، وعده آمرزش و پاداش بزرگی داده است.

در آیه ۱۵۷ اعراف می‌فرماید:

الَّذِينَ يَتَّبِعُونَ الرَّسُولَ النَّبِيَّ الْأُمِّيَّ الَّذِي يَجِدُونَهُ مَكْتُوباً عِنْدَهُمْ فِي التَّوْراةِ وَ الْإِنْجِيلِ يَأْمُرُهُمْ بِالْمَعْرُوفِ وَ يَنْهاهُمْ عَنِ الْمُنْكَرِ؛ آنان که از فرستاده [خدا و] پیامبر درس ناخوانده‌ای پیروی می‌کنند که [نام و نشان] او را پیش

---

(۱). در آیه ۸۱ سوره آل عمران می‌فرماید: «وَ إِذْ أَخَذَ اللَّهُ مِيثاقَ النَّبِيِّينَ لَما آتَيْتُكُمْ مِنْ كِتابٍ وَ حِكْمَةٍ ثُمَّ جاءَكُمْ رَسُولٌ مُصَدِّقٌ لِما مَعَكُمْ لَتُؤْمِنُنَّ بِهِ وَ لَتَنْصُرُنَّهُ ...». این آیه، بر پیمان گرفتن خدا از همه پیامبران یا پیروان آنان در مورد ایمان آوردن و یاری کردن پیامبر آینده دلالت دارد. اگر مقصود از پیامبر آینده، خصوص پیامبر اسلام باشد، آیه مستقیما و با صراحت بر آن چه در متن آمده دلالت دارد؛ ولی اگر مقصود تنها پیامبر اسلام نباشد، با توجه به سیاق آیات قبل، بدون شک پیامبر اسلام مد نظر است و آیه به قرینه سیاق، دلالت دارد که دست کم در تعالیم حضرت عیسی از آمدن پیامبر اسلام صلّی اللّه علیه و آله و سلّم و ضرورت ایمان آوردن و یاری رساندن به وی سخن به میان آمده است. مقصود از پیمان گرفتن خدا از هر پیامبری آن است که از پیامبران، به عنوان رهبر جامعه و به تبع از امت آنان پیمان گرفته شده یا مقصود، پیمان گرفتن پیامبران از امت‌های خویش است.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۱، ص: ۱۷۴

خود در تورات و انجیل نوشته می‌یابند؛ [پیامبری که] آنان را به کار پسندیده دستور می‌دهد و از کار ناپسند باز می‌دارد.

۳. آیاتی که تأکید دارد اهل کتاب از نزول قرآن اطلاع کافی داشته، حقانیت آن را دریافته و نسبت به پیامبری رسول گرامی اسلام صلّی اللّه علیه و آله و سلّم از شناخت کافی برخوردار بوده‌اند. در آیه ۱۹۶ و ۱۹۷، شعراء پس از ذکر این موضوع که مسأله نزول قرآن بر پیامبر در کتب پیشین آمده است، می‌فرماید:

أَ وَ لَمْ یَکُنْ لَهُمْ آیَةً أَنْ یَعْلَمَهُ عُلَماءُ بَنِی إِسْرائِیلَ؛ آیا برای اهل کتاب، آگاهی دانشمندان بنی اسرائیل از [آمدن] قرآن، نشانه گویا و روشنی [بر حقانیت قرآن] نیست؟

در آیه ۱۱۴ سوره انعام چنین آمده است:

وَ الَّذِینَ آتَیْناهُمُ الْکِتابَ یَعْلَمُونَ أَنَّهُ مُنَزَّلٌ مِنْ رَبِّکَ بِالْحَقِّ فَلا تَکُونَنَّ مِنَ الْمُمْتَرِینَ؛ و کسانی که کتابشان داده‌ایم، می‌دانند که قرآن، به حق فرود آمده از سوی خداوندگار توست؛ پس هرگز از دو دلان مباش.

تأکید بر این‌که «اهل کتاب» می‌دانند که قرآن از سوی خدا به حق نازل شده، نشان آن است که مقصود اطلاع و آگاهی اهل کتاب از فرود آمدن قرآن از طریق کتاب‌های آسمانی و تعالیم انبیای گذشته است؛ نظیر:

فَإِنْ کُنْتَ فِی شَکٍّ مِمَّا أَنْزَلْنا إِلَیْکَ فَسْئَلِ الَّذِینَ یَقْرَؤُنَ الْکِتابَ مِنْ قَبْلِکَ لَقَدْ جاءَکَ الْحَقُّ مِنْ رَبِّکَ فَلا تَکُونَنَّ مِنَ الْمُمْتَرِینَ؛ «۱» پس اگر در آن چه به سوی تو فرو فرستادیم، شک داری، از کسانی که پیش از تو کتاب [آسمانی] را می‌خواندند بپرس. به تحقیق که تو را حق از سوی خداوندگارت آمده است؛ پس هرگز از دو دلان مباش. قرآن‌شناسی(مصباح) ج۱ ۱۷۴ نوید نزول قرآن از سوی پیامبران پیشین ..... ص : ۱۷۱

ته شایان ذکر در مورد دو آیه اخیر آن است که هر چند در این دو آیه، به پیامبر گرامی صلّی اللّه علیه و آله و سلّم خطاب شده و برای برطرف شدن شک در حقانیت قرآن، راه پرسش از اهل کتاب را در میان می‌نهد، ولی چنان‌که از ظاهر آیات استفاده می‌شود و در جای خود به اثبات رسیده، پیامبر اکرم وحی را به گونه‌ای دریافت می‌کند که برای وی به هیچ وجه تردید بردار نیست و

---

(۱). یونس، ۹۴.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۱، ص: ۱۷۵

هیچ گاه در وحی بودن آن دچار شک نمی‌شود؛ بنابراین در این گونه آیات هر چند خطاب به شخص پیامبر صلّی اللّه علیه و آله و سلّم است، ولی منظور تردید دیگران و برطرف شدن آن با توجه به پیشگویی نزول قرآن در کتاب‌های آسمانی گذشته و اطلاع اهل کتاب از آن است و خطاب به پیامبر از باب مثل معروف «به در می‌گویند که دیوار بشنود» است؛ به همین دلیل در روایات آمده است که قرآن به زبان «ایّاک اعنی و اسمعی یا جاره» نازل شده است. «۱»

در سوره بقره، آیه ۸۹ در خصوص موضع گیری بنی اسرائیل در برابر قرآن چنین می‌فرماید:

وَ لَمَّا جاءَهُمْ کِتابٌ مِنْ عِنْدِ اللَّهِ مُصَدِّقٌ لِما مَعَهُمْ وَ کانُوا مِنْ قَبْلُ یَسْتَفْتِحُونَ عَلَی الَّذِینَ کَفَرُوا فَلَمَّا جاءَهُمْ ما عَرَفُوا کَفَرُوا بِهِ فَلَعْنَةُ اللَّهِ عَلَی الْکافِرِینَ؛ «۲» و چون آنان را کتابی که تصدیق کننده آن چه با ایشان است از سوی خدا آمد و پیش از این [از خدا] درخواست پیروزی بر کافران [در پرتو بعثت پیامبر] را داشتند، پس همین که آن چه را می‌شناختند [قرآن] بر ایشان آمد، به آن کافر شدند؛ پس لعنت خدا بر کافران باد! در این آیه، اشاره شده است که بنی اسرائیل، افزون بر شناخت پیشین از قرآن، در جستجوی پیامبری که این قرآن بر وی نازل خواهد شد یا در انتظار ظهور آن پیامبر و پیروزی بر کفار در پرتو آیین و حاکمیت او بوده‌اند؛ ولی پس از بعثت پیامبر اسلام صلّی اللّه علیه و آله و سلّم بر خلاف مقتضای علم خویش موضع گیری کرده‌اند. «۳»

(۱). مجلسی، محمد باقر؛ همان، ج ۹۲، ص ۳۸۲.

(۲). در مورد مقصود از عبارت «یستفتحون علی الّذین کفروا» مفسران چهار احتمال ذکر کرده‌اند:

الف) اهل کتاب از آمدن چنین پیامبری به کفار خبر می‌دادند؛ ب) اهل کتاب از دانشمندان خود در باب ویژگی‌های پیامبر اسلام صلّی اللّه علیه و آله و سلّم سؤال می‌کردند؛ ج) اهل کتاب از مشرکان عرب راجع به صفات پیامبر صلّی اللّه علیه و آله و سلّم سؤال می‌کردند تا بدانند آیا آن پیامبر متولد شده و در میان ایشان است؛ د) اهل کتاب، از خداوند پیروزی بر کفار در پرتو آیین و حکومت پیامبر اسلام صلّی اللّه علیه و آله و سلّم را درخواست می‌کردند.

هر چند در بین این احتمالات، احتمال دوم چندان با ظاهر آیه سازگار نیست و احتمال سوم و چهارم با روایات نقل شده در ذیل همین آیه سازگارتر است، ولی در اثبات مدعای ما فرقی بین این احتمالات وجود ندارد.

(۳). طبرسی در تفسیر مجمع البیان، فخر رازی در التفسیر الکبیر و رشید رضا، در المنار و علامه طباطبایی در المیزان به نقل از تفسیر عیاشی روایت نسبتا مفصلی درباره جستجوی یهودیان از پیامبر و خبر دادن به کفار از

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۱، ص: ۱۷۶

در آیه ۱۴۶ بقره، از شناخت دقیق اهل کتاب یا دانشمندان ایشان نسبت به پیامبر و از سوی خدا بودن قرآن سخن به میان آمده و چنین می‌فرماید:

الَّذِینَ آتَیْناهُمُ الْکِتابَ یَعْرِفُونَهُ کَما یَعْرِفُونَ أَبْناءَهُمْ وَ إِنَّ فَرِیقاً مِنْهُمْ لَیَکْتُمُونَ الْحَقَّ وَ هُمْ یَعْلَمُونَ؛ کسانی که کتابشان داده‌ایم، او [پیامبر یا قرآن] را چونان فرزندانشان می‌شناسند و راستی که گروهی از ایشان، حق را آگاهانه پنهان می‌کنند.

در آیه ۲۰ انعام نیز آمده است:

الَّذِینَ آتَیْناهُمُ الْکِتابَ یَعْرِفُونَهُ کَما یَعْرِفُونَ أَبْناءَهُمُ الَّذِینَ خَسِرُوا أَنْفُسَهُمْ فَهُمْ لا یُؤْمِنُونَ؛ «۱» کسانی که کتابشان داده‌ایم، او [پیامبر یا قرآن] را چونان فرزندانشان می‌شناسند؛ آنان که هستی خویش را باخته‌اند و در نتیجه ایمان نمی‌آورند.

هم چنین در آیه ۱۰۱ بقره در مقام بیان ناسپاسی قوم یهود می‌فرماید:

وَ لَمَّا جاءَهُمْ رَسُولٌ مِنْ عِنْدِ اللَّهِ مُصَدِّقٌ لِما مَعَهُمْ نَبَذَ فَرِیقٌ مِنَ الَّذِینَ أُوتُوا الْکِتابَ کِتابَ اللَّهِ وَراءَ ظُهُورِهِمْ کَأَنَّهُمْ لا یَعْلَمُونَ؛ و چون فرستاده‌ای که تصدیق کننده آن چه با ایشان است از نزد خدا آمد، گروهی از کسانی که کتاب [آسمانی] بدیشان داده شده، کتاب خدا را پشت سر انداختند؛ [چنان‌که] گویا [از محتوای آن هیچ] نمی‌دانند.

آیه اخیر بر این نکته دلالت دارد که اهل کتاب از آمدن پیامبر اسلام صلّی اللّه علیه و آله و سلّم و ویژگی‌های آن آگاه بوده‌اند و پس از ظهور آن حضرت، به گونه‌ای موضع گیری کرده‌اند که گویا اطلاعی ندارند.

۴. آیاتی که در آن‌ها شادمانی، اشک شوق ریختن جمعی از اهل کتاب و شهادت دادن برخی از آنان بر حقانیت قرآن و ایمان آوردن به آن مطرح شده است:

آمدن چنین پیامبری و شناسایی محل ظهور او نقل کرده‌اند که مقصود از عبارت «یستفتحون علی الذین کفروا» را روشن‌تر می‌سازد.

(۱). در مورد مرجع ضمیر در جمله «یعرفونه» در این دو آیه اختلاف نظر وجود دارد. برخی آن را به قرآن باز گردانده‌اند و برخی دیگر، پیامبر صلّی اللّه علیه و آله و سلّم می‌دانند و معتقدند که آیه از اطلاع دقیق بنی اسرائیل نسبت به پیامبر و ویژگی‌های وی خبر می‌دهد. احتمال اوّل مستقیما با بحث مورد نظر ارتباط دارد؛ ولی احتمال دوم که با ظاهر آیه سازگارتر است، به صورت غیر مستقیم به لحاظ آن‌که یکی از برجسته‌ترین ویژگی‌های پیامبر، نزول قرآن بر وی است، با بحث کنونی مرتبط می‌شود. قابل ذکر است که

در کتاب‌های تفسیر نیز شأن نزولی برای این آیه ذکر شده که مؤید احتمال دوم است. ر. ک: رازی، فخر الدین محمد؛ همان، ج ۴، ص ۱۲۸.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۱، ص: ۱۷۷

وَ الَّذِینَ آتَیْناهُمُ الْکِتابَ یَفْرَحُونَ بِما أُنْزِلَ إِلَیْکَ وَ مِنَ الْأَحْزابِ مَنْ یُنْکِرُ بَعْضَهُ؛ «۱» و کسانی که به آنان کتاب داده‌ایم، از آن چه به سوی تو فرو فرستاده شده شادمان می‌شوند و از گروه‌ها کسانی هستند که برخی از آن را انکار می‌کنند.

خداوند در آیه ۸۳، مائده در وصف نصارا می‌فرماید:

وَ إِذا سَمِعُوا ما أُنْزِلَ إِلَی الرَّسُولِ تَری أَعْیُنَهُمْ تَفِیضُ مِنَ الدَّمْعِ مِمَّا عَرَفُوا مِنَ الْحَقِّ یَقُولُونَ رَبَّنا آمَنَّا فَاکْتُبْنا مَعَ الشَّاهِدِینَ؛ و چون آن چه را به سوی پیامبر فرو فرستاده شده بشنوند، می‌بینی که دیدگانشان از حقیقتی که شناخته‌اند اشک می‌بارد. می‌گویند: خداوندگارا! ایمان آوردیم؛ پس ما را با گواهان ثبت فرما.

در آیه ۱۰ احقاف نیز با اشاره به شهادت دادن برخی از بنی اسرائیل بر حقانیت قرآن آمده است:

قُلْ أَ رَأَیْتُمْ إِنْ کانَ مِنْ عِنْدِ اللَّهِ وَ کَفَرْتُمْ بِهِ وَ شَهِدَ شاهِدٌ مِنْ بَنِی إِسْرائِیلَ عَلی مِثْلِهِ فَآمَنَ وَ اسْتَکْبَرْتُمْ إِنَّ اللَّهَ لا یَهْدِی الْقَوْمَ الظَّالِمِینَ؛ «۲» بگو به من خبر دهید اگر آن [قرآن] از نزد خدا باشد و شما به آن کافر شوید و گواهی از بنی اسرائیل بر مشابهت [معارف] قرآن [با آن چه در تورات است] گواهی دهد؛ پس او ایمان آورد و شما تکبر ورزید [آیا ستم کار نیستید] به راستی که خدا مردم ستم کار را راهنمایی نمی‌کند.

در آیه ۵۲، قصص می‌خوانیم:

الَّذِینَ آتَیْناهُمُ الْکِتابَ مِنْ قَبْلِهِ هُمْ بِهِ یُؤْمِنُونَ؛ کسانی که پیش از این به آنان کتاب داده‌ایم، حتما آن را باور دارند.

---

(۱). رعد، ۳۶.

(۲). در برخی از کتاب‌های تفسیر آمده است: کسی که شهادت بر حقانیت پیامبر و قرآن داده، عبد الله بن سلام یکی از بزرگ‌ترین دانشمندان یهودی زمان رسول الله صلّی اللّه علیه و آله و سلّم بوده است. وی خدمت رسول خدا شرفیاب شد و پس از چند سؤال و شنیدن پاسخ، به آن حضرت ایمان آورد؛ آن گاه عرض کرد: یا رسول اللّه! یهود ملتی بهتان زننده‌اند و اگر پیش از آن‌که درباره من از ایشان سؤال کنی بفهمند که من مسلمان شده‌ام، به من تهمت خواهند زد. یهودیان نزد پیامبر آمدند و پیامبر ابتدا از آنان راجع به عبد الله بن سلام سؤال کرد. آنان گفتند: او و پدرش بهترین، دانشمندترین و آقای ما هستند. پیامبر به ایمان آوردن عبد الله بن سلام اشاره کرد. یهودیان گفتند: به خدا پناه می‌بریم، آن گاه عبد الله بن سلام وارد شد و به حقانیت پیامبر گواهی داد و یهودیان به عیب جویی وی پرداخته و گفتند: او و پدرش بدترین ما یهودیانند. عبد الله بن سلام گفت: ای رسول خدا! من از چنین برخوردی بیم داشتم. (زمخشری، جار اللّه محمود؛ الکشاف عن حقائق غوامض التنزیل؛ ج ۴، ص ۲۲۹)

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۱، ص: ۱۷۸

استدلال نقلی بر حقانیت قرآن و اثبات نبوت پیامبر اسلام صلّی اللّه علیه و آله و سلّم از این طریق در روایات نیز مورد توجه قرار گرفته است. در مناظره امام رضا علیه السّلام با اهل کتاب، آن حضرت به عباراتی از تورات استدلال کرده‌اند که حاکی از بشارت دادن موسی علیه السّلام به بعثت پیامبر اسلام صلّی اللّه علیه و آله و سلّم است. «۱» این عبارات در تورات فعلی نیز موجود است.

البته بیانات قرآن مجید، بیش‌تر بر آگاهی اهل کتاب به ویژه دانشمندان آنان از این موضوع تأکید دارد و فقط برخی از آیات را می‌توان ناظر به تورات و انجیل زمان پیامبر صلّی اللّه علیه و آله و سلّم دانست؛ در هر صورت، آسمانی بودن «عهدین» کنونی قابل قبول نیست؛ بلکه بخش اعظم آن به ویژه عهد جدید بی‌شک غیر آسمانی است و به همین سبب، آن چه در قرآن مجید در این باب

آمده به طور کامل در عهدین وجود ندارد و آن چه یافت می‌شود، عباراتی کلی است که بر پیامبر گرامی اسلام صلّی اللّه علیه و آله و سلّم انطباق دارد.

استدلال امام رضا علیه السّلام بر عباراتی که در تورات فعلی نیز موجود است، می‌تواند از باب جدال و استناد به مسلّمات طرف مناظره باشد؛ گر چه احتمالا عبارات مورد استناد در مناظره، در تورات واقعی هم بوده است؛ در هر حال، عبارات موجود در عهدین کنونی، حتی یک مورد آن‌که انطباق بیش‌تری بر پیامبر اسلام دارد، با صراحت از موضوع مورد بحث سخن نمی‌گویند؛ در صورتی که بیانات قرآن دلالت دارد که در کتاب‌های آسمانی گذشته به روشنی و با صراحت از آمدن پیامبر صلّی اللّه علیه و آله و سلّم خبر داده شده است. «۲»

---

(۱). ر. ک: صدوق، ابو جعفر محمد؛ عیون اخبار الرضا؛ چ ۱، مکتبة المصطفوی، قم: [بی‌تا]، ج ۱، ص ۱۳۲- ۱۳۴.

(۲). در این جا سه نمونه از عباراتی که در عهدین آمده و قابل انطباق بر پیامبر اسلام صلّی اللّه علیه و آله و سلّم است ذکر می‌شود:

۱. من به شما راست می‌گویم که رفتن من برای شما مفید است؛ زیرا اگر نروم، تسلی دهنده (فار قلیط) نزد شما نخواهد آمد؛ امّا اگر بروم، او را نزد شما می‌فرستم و چون او آید، جهان را بر گناه و عدالت و داوری ملزم خواهد کرد ... و بسیاری چیزهای دیگر نیز دارم به شما بگویم؛ لکن الان طاقت تحمّل آن‌ها را ندارید و لیکن چون او، یعنی روح راستی آید، شما را به جمیع راستی هدایت خواهد کرد؛ زیرا از خود تکلم نمی‌کند؛ بلکه به آن چه شنیده است، سخن خواهد گفت و از امور آینده به شما خبر خواهد داد. (کتاب مقدس، عهد جدید؛ دار السلطنه لندن ۱۹۱۴) در زبان یونانی دو واژه پریکلیتوس etilcirep و پاراکلیتوس etilcarap وجود دارد که از نظر تلفظ بسیار به هم نزدیک هستند. پریکلیتوس به معنای عالی، جلیل، مجید، شهیر، احمد، محمود و محمد، و پاراکلیتوس به معنای تسلی دهنده است. در این‌که کدام یک از این دو واژه در انجیل اصلی و کهن بوده، بین دانشمندان مسیحی و مسلمان اختلاف نظر وجود دارد. مسیحیان واژه دوم را درست می‌دانند و در ترجمه این عبارت

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۱، ص: ۱۷۹

دو استدلال عقیم

اشاره

واژه تسلی دهنده را معادل گذاری کرده‌اند و جمعی از دانشمندان مسلمان معتقدند که واژه نخست در نسخ قدیمی انجیل بوده و شواهدی برای مدعای خویش ذکر می‌کنند؛ به هر حال، در صورتی که واژه اوّل اصلی باشد، این عبارات بر پیامبر گرامی اسلام منطبق است و شاید بتوان از برخی مباحث کلامی نیز برای آن تأییداتی ذکر کرد؛ ولی دانشمندان مسیحی این عبارت و اوصاف کلی را به گونه‌ای توجیه می‌کنند که بر روح القدس منطبق شود و از موارد دیگر انجیل، مؤیداتی برای ادعای خود ذکر می‌کنند؛ در هر حال، چنان‌که گفته شد، عبارات، به تنهایی، صراحتی در پیامبر اسلام صلّی اللّه علیه و آله و سلّم ندارد.

(۲). یهوه خدایت، پیامبری از میان تو از برادرانت مثل من [موسی] برای تو مبعوث خواهد گردانید. او را بشنوید ... پیامبری را برای ایشان از میان برادران ایشان مثل تو مبعوث خواهم کرد و کلام خود را به دهانش خواهم گذاشت و هر آن چه به او امر فرمایم، به ایشان خواهد گفت و هر کس که سخنان مرا که به اسم من گوید، نشنود، من از او مطالبه خواهم کرد. (کتاب مقدس، عهد عتیق؛

دار السلطنه لندن ۱۹۱۴) برخی از دانشمندان مسلمان می‌گویند: با توجه به آن‌که موسی از نسل حضرت اسحاق است، مقصود از این عبارت (مبعوث شدن پیامبری از میان برادران یعقوب بنی اسرائیل) «پیامبر اسلام از نسل حضرت اسماعیل برادر حضرت اسحاق است و مقصود از «کلام خود را به دهان او می‌گذارم» و «سخنان مرا که او به اسم من گوید» قرآن است که عین کلام خدا و به نام خدا به وسیله پیامبر تلاوت شده و پیامبر اسلام در بسیاری از جهات مانند حضرت موسی است؛ همان طور که در این جملات، عبارت‌های «مثل من» و «مثل تو» آمده است؛ ولی حضرت عیسی با حضرت موسی وجوه تفاوت بسیار و جهات شباهت اندک دارد. دانشمندان یهودی معتقدند که مقصود از برادران حضرت موسی، بنی اسرائیل هستند و مسیحیان آن را بر حضرت عیسی تطبیق می‌کنند و همانند مورد نخست به تنهایی صراحتی در مورد پیامبر اسلام صلّی اللّه علیه و آله و سلّم ندارد.

(۳). این است شهادت یحیی در وقتی که یهودیان از اورشلیم کاهنان و لاویان را فرستادند تا از او سؤال کنند که تو کیستی که معترف شد و انکار ننمود؛ بلکه اقرار کرد که من مسیح نیستم. آن گاه از او سؤال کردند که پس چه؟

آیا تو الیاس هستی؟ گفت: نیستم. آیا تو آن نبی هستی؟ جواب داد که نی. آن گاه بدو گفتند: پس کیستی تا به آن کسانی که ما را فرستادند جواب بریم؟ درباره خود چه می‌گویی؟ گفت: من صدای ندا کننده در بیابانم که راه خدا را راست کنید؛ چنان‌که اشعیاء نبی گفت و فرستادگان از فریسیان بودند. پس از او سؤال کرده، گفتند: اگر تو مسیح و الیاس و آن نبی نیستی، پس برای چه تعمید می‌دهی ...؟ (کتاب مقدس، عهد عتیق؛ دار السلطنه لندن ۱۹۱۴) در باب هفتم از همین انجیل بندهای ۴۰ و ۴۱ نیز آمده است که بسیاری از آن جمع وقتی این سخن را شنیدند، گفتند: این شخص حقیقتا عیسی مسیح است و دیگران گفتند این شخص آن نبی است.

در مورد این عبارت نیز مسیحیان گفته‌اند: امکان دارد مقصود از «آن نبی» حضرت عیسی باشد و امکان دارد مقصود پیامبر دیگری باشد و بعد ترجیح داده‌اند که مقصود حضرت عیسی است؛ ولی دانشمندان مسلمان آن را بر پیامبر اسلام صلّی اللّه علیه و آله و سلّم منطبق دانسته‌اند. این مورد گویاترین موردی است که بر حضرت عیسی و موسی منطبق نیست و دلالت دارد که مسیحیان در انتظار پیامبر دیگری غیر از حضرت عیسی علیه السّلام بوده‌اند و عبارت به روشنی دلالت دارد که «آن نبی» غیر از حضرت عیسی و انطباق آن بر پیامبر اسلام روشن است؛ مگر برای کسانی که در فاصله بین عروج حضرت عیسی و مبعوث شدن پیامبر اسلام صلّی اللّه علیه و آله و سلّم به پیامبر دیگری معتقد باشند؛ در هر حال، در دلالت این عبارت بر آمدن پیامبری پس از عیسی، هیچ تردیدی نیست.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۱، ص: ۱۸۰

افزون بر آیاتی که در باب «دلایل از سوی خدا بودن قرآن» گذشت، با دو دسته دیگر از آیات مواجهیم که در مفاد و مقصود از آن‌ها و این‌که آیا در صدد اثبات از سوی خدا بودن قرآن یا بیانگر امر دیگری هستند، اختلاف نظر وجود دارد.

۱. شهادت خداوند بر از سوی خدا بودن قرآن

اشاره

این آیات در سه گروه قرار می‌گیرند:

الف) آیات دالّ بر این‌که در رسالت پیامبر صلّی اللّه علیه و آله و سلّم یا افترا نبودن قرآن، خداوند به عنوان شهید کافی است:

قُلْ کَفی بِاللَّهِ شَهِیداً بَیْنِی وَ بَیْنَکُمْ إِنَّهُ کانَ بِعِبادِهِ خَبِیراً بَصِیراً؛ «۱» بگو میان من و شما، خدا گواهی بسنده است. راستی که او به بندگانش آگاه و بیناست.

قُلْ کَفی بِاللَّهِ بَیْنِی وَ بَیْنَکُمْ شَهِیداً یَعْلَمُ ما فِی السَّماواتِ وَ الْأَرْضِ وَ الَّذِینَ آمَنُوا بِالْباطِلِ وَ کَفَرُوا بِاللَّهِ أُولئِکَ هُمُ الْخاسِرُونَ؛ «۲» بگو

خدا میان من و شما گواهی بسنده است. آن چه در آسمان‌ها و زمین است را می‌داند و کسانی که به باطل گرویدند و به خدا کافر شدند، همانان زیان‌کاران هستند.

أَمْ يَقُولُونَ افْتَراهُ ... كَفى بِهِ شَهِيداً بَيْنِي وَ بَيْنَكُمْ وَ هُوَ الْغَفُورُ الرَّحِيمُ؛ «۳» یا که می گویند به دروغ قرآن را به خدا نسبت می‌دهد ... بگو او میان من و شما گواهی بسنده است و او آمرزنده و مهربان است.

هُوَ الَّذِي أَرْسَلَ رَسُولَهُ بِالْهُدى وَ دِينِ الْحَقِّ لِيُظْهِرَهُ عَلَى الدِّينِ كُلِّهِ وَ كَفى بِاللَّهِ شَهِيداً؛ «۴» او [خدا] کسی است که فرستاده‌اش را با رهنمود و آیین حق فرستاد تا آن را بر همه آیین‌ها چیره سازد و خدا گواهی بسنده است.

وَ أَرْسَلْناكَ لِلنَّاسِ رَسُولًا وَ كَفى بِاللَّهِ شَهِيداً؛ «۵» و تو را برای مردم [به عنوان] فرستاده [خویش] فرستادیم و خدا گواهی بسنده است.

---

(۱). اسراء، ۹۶.

(۲). عنکبوت، ۵۲.

(۳). احقاف، ۸.

(۴). فتح، ۲۸.

(۵). نساء، ۷۹.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۱، ص: ۱۸۱

در آیه ۱۹ انعام خداوند به عنوان بزرگ‌ترین شاهد «۱»، گواه بر حقانیت قرآن دانسته شده و می‌فرماید:

قُلْ أَيُّ شَيْءٍ أَكْبَرُ شَهادَةً قُلِ اللَّهُ شَهِيدٌ بَيْنِي وَ بَيْنَكُمْ ...؛ «۲»

بگو چه چیز گواهی‌اش [برتر و] بزرگ‌تر است؟ بگو خدا میان من و شما گواه است.

ب) آیه‌ای که می‌فرماید خدا و ملائکه، بر از سوی خدا بودن قرآن شهادت می‌دهند و خدا به عنوان شهید کفایت می‌کند:

لكِنِ اللَّهُ يَشْهَدُ بِما أَنْزَلَ إِلَيْكَ أَنْزَلَهُ بِعِلْمِهِ وَ الْمَلائِكَةُ يَشْهَدُونَ وَ كَفى بِاللَّهِ شَهِيداً؛ «۳» ولی خدا با آن چه به سوی تو فرو فرستاده است، گواهی می‌دهد که قرآن را به علم خویش فرو فرستاده و فرشتگان گواهی می‌دهند و خدا گواهی بسنده است.

ج) آیاتی که شهادت موجود دیگری با عنوان «من عنده علم الکتاب» و «شاهد منه» را مطرح می‌کند:

وَ يَقُولُ الَّذِينَ كَفَرُوا لَسْتَ مُرْسَلًا قُلْ كَفى بِاللَّهِ شَهِيداً بَيْنِي وَ بَيْنَكُمْ وَ مَنْ عِنْدَهُ عِلْمُ الْكِتابِ؛ «۴» و کسانی که کافر شدند، می گویند: تو فرستاده [خدا] نیستی. بگو میان من و شما خدا

---

(۱). راز آن‌که در این آیه شریف، شهادت خدا برترین شهادت و خداوند متعال بزرگ‌ترین شاهد دانسته شده، آن است که برتری و بزرگی هر شاهدی به سه مقام تحمّل، ضبط و ادا بستگی دارد و خداوند در هر سه مقام، برترین شاهد است؛ زیرا در مقام تحمّل شهادت، قرآن می‌فرماید: «وَ ما يَعْزُبُ عَنْ رَبِّكَ مِنْ مِثْقالِ ذَرَّةٍ فِي الْأَرْضِ وَ لا فِي السَّماءِ وَ لا أَصْغَرَ مِنْ ذلِكَ وَ لا أَكْبَرَ إِلَّا فِي كِتابٍ مُبِينٍ؛ و از خداوندگارت هم سنگ ذرّه‌ای در زمین و آسمان پوشیده نیست، و نه کوچک‌تر از آن و نه بزرگ‌تر؛ مگر آن‌که در کتابی روشن [لوح محفوظ] هست» (یونس، ۶۱) و در مقام ضبط می‌فرماید: «قَدْ عَلِمْنا ما تَنْقُصُ الْأَرْضُ مِنْهُمْ وَ عِنْدَنا كِتابٌ حَفِيظٌ؛ همانا ما می‌دانیم آن چه را که زمین از ایشان می‌کاهد. و نزد ما کتابی است نگاه دارنده [لوح محفوظ]» (ق، ۴) و در مقام ادا هم بهترین بیان و تفسیر از سوی خداست که در این زمینه فرموده است: «بِلِسانٍ عَرَبِيٍّ مُبِينٍ؛ به زبان تازی روشن». (شعراء، ۱۹۵) «نَحْنُ نَقُصُّ عَلَيْكَ أَحْسَنَ الْقَصَصِ بِما أَوْحَيْنا إِلَيْكَ هذَا الْقُرْآنَ؛ ما با این قرآن که به تو وحی کردیم، به نیکوترین بیان [حقایق] را بر تو

می‌گوییم.» (یوسف، ۳) بنابراین، خداوند در هر سه مقام، برترین فرد و بالاترین و بزرگ‌ترین شهادت دهنده و شهود کننده و ضابط شهادت است؛ از این رو در چند مورد و حتی در آن جا که شهادت ملائکه مطرح شده می‌فرماید: «وَ کَفی بِاللَّهِ شَهِیداً»

(۲). در آیه ۴۳، رعد نیز کفایت شهادت خدا برای رسالت پیامبر صلّی اللّه علیه و آله و سلّم مطرح شده است.

(۳). نساء، ۱۶۶. از آن جا که خدا بزرگ‌ترین شهید است- به بیانی که در پاورقی پیشین گذشت- و نیز شهادت دیگران حتی ملائکه و «من عنده علم الکتاب» در طول شهادت خدا و نه در عرض آن است، در این آیات، خدا برای شهادت کافی دانسته شده است.

(۴). رعد، ۴۳.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۱، ص: ۱۸۲

و کسی که دانش کتاب نزد اوست گواهی بسنده است.

أَ فَمَنْ کانَ عَلی بَیِّنَهٍ مِنْ رَبِّهِ وَ یَتْلُوهُ شاهِدٌ مِنْهُ وَ مِنْ قَبْلِهِ کِتابُ مُوسی إِماماً وَ رَحْمَهً أُولئِکَ یُؤْمِنُونَ بِهِ ...؛ «۱» آیا کسی که بر دلیلی روشن از خداوندگار خویش است و گواهی از [خویشان] وی به همراه اوست و پیش از او کتاب موسی راهبر و مایه رحمت بوده است [به خدا دروغ می‌بندد] آنان [که دلیل روشنی دارند و در پی حقیقتند] به آن [قرآن] ایمان می‌آورند.

در مورد آیات فوق سه نکته شایان ذکر است:

مقصود از شهادت

مقصود از شهادت، علم «خدا» یا «ملائکه» و «من عنده علم الکتاب» نیست؛ زیرا علم، غیر از شهادت است. شهادت با اثبات مطلب و موضوعی مرتبط است؛ در صورتی که علم، اعمّ از آن است؛ هم چنین مراد از شهادت در همه این آیات، تحمّل شهادت نیست؛ بلکه در برخی از آن‌ها که ناظر به اثبات حقانیت قرآن است، مقصود ادای شهادت است؛ به دلیل آن‌که آن چه در مقام اثبات مدّعا تأثیر مستقیم دارد، ادای شهادت (نه صرف تحمّل شهادت) است و سیاق برخی از این آیات به روشنی نشان می‌دهد که در خصوص این آیات، مقام، مقام انکار و اثبات حقانیت رسالت و از سوی خدا بودن قرآن است که توضیح بیش‌تر آن خواهد آمد.

انواع شهادت

شهادت در مرحله ادا دو نوع است: شهادت لفظی که در قالب الفاظ و عبارات ادا می‌شود و شهادت فعلی که شهید با انجام «فعلی»، شهادت خود را ارائه می‌کند و فعل او ادای شهادت است. شهادت لفظی در بحث قرآن و از سوی خدا بودن آن باید متکی به شهادت فعلی باشد و گرنه شهادت لفظی نه تنها مدّعای پیشین را اثبات نمی‌کند، بلکه افزون بر مدّعای پیشین، مدّعای نوینی مطرح می‌شود که خود نیازمند اثبات است. اتکای شهادت لفظی بر شهادت فعلی به این معنا که ابتدا خداوند باید با نزول معجزه‌ای، شهادت فعلی بر رسالت نبی بدهد و آن را اثبات کند و پس از اثبات رسالت و این‌که آن چه پیامبر صلّی اللّه علیه و آله و سلّم می‌گوید سخن خداست، پیامبر می‌تواند شهادت لفظی و قولی خدا را بر هر امر دیگری بیان کند و فقط در این صورت

---

(۱). هود، ۱۷.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۱، ص: ۱۸۳

است که شهادت قولی معتبر بوده و توان اثبات مدعا را دارد و مدعای نوینی که نیازمند اثبات باشد، نخواهد بود. «۱»

مقصود از «من عنده علم الکتاب»

در آیات شریف، از سه شهید در مسأله رسالت پیامبر اسلام صلّی اللّه علیه و آله و سلّم و حقّانیت قرآن سخن به میان آمده بود: «خدا»، «ملائکه» و «من عنده علم الکتاب». مقصود از خدا و ملائکه روشن است؛ ولی در مورد شاهد سوم اقوالی است. برخی شاهد سوم (من عنده ام الکتاب) را نیز خدا و عطف را عطف تفسیری دانسته‌اند. برخی دیگر گفته‌اند: مقصود، علمای اهل کتاب هستند که ایمان آورده و شهادت داده‌اند یا بعدا ایمان خواهند آورد و شهادت خواهند داد یا مراد، علم ایشان به حقّانیت قرآن (نه شهادت ایشان) است. برخی نیز معتقدند: مقصود کسانی هستند که حقانیت قرآن را از راه اعجاز دریافته‌اند؛ چنان‌که در مورد کتاب نیز (متناسب با اقوال پیشین) برخی گفته‌اند: مراد قرآن است و برخی گفته‌اند: تورات و انجیل و به ویژه تورات منظور است و برخی دیگر لوح محفوظ را مطرح کرده‌اند؛ ولی با توجه به زمان نزول و ویژگی‌های آیه، مناسب‌ترین وجه، آن است که مقصود از «من عنده علم الکتاب» و «شاهد منه» کسی باشد که به حقانیت قرآن از طریقی برتر از طرق متعارف (اعجاز و اخبار کتاب‌های آسمانی گذشته) پی برده است و در مقام ادای شهادت، با اتکا به آن معرفت و تحمل شهادت، گواهی می‌دهد و ارتباط بسیار مستحکم او با پیامبر صلّی اللّه علیه و آله و سلّم سبب شده است که انتساب ویژه‌ای با آن حضرت پیدا کند که عبارت «یتلوه شاهد منه» در مورد وی به کار رود و مصداق آن، چنان‌که در روایات متعدد آمده امیر مؤمنان علی علیه السّلام است. «۲»

اکنون با توجه به نکات یاد شده، مقصود از این آیات و ارتباط آن با «دلایل از سوی خدا بودن قرآن» بررسی می‌شود.

---

(۱). ممکن است گفته شود: گاهی با اخبار پیامبران پیشین، پیامبری پیامبر اسلام صلّی اللّه علیه و آله و سلّم ثابت می‌شود؛ پس شهادت لفظی کارساز است؛ با آن‌که بر شهادت فعلی متکی نیست؛ ولی باید توجه داشت که در این صورت نیز شهادت لفظی پیامبران پیشین و در نتیجه شهادت پیامبر اسلام صلّی اللّه علیه و آله و سلّم متکی به اعجاز و شهادت فعلی خدا نسبت به پیامبران پیشین و اعتبار آن به لحاظ اتکا به شهادت فعلی است.

(۲). برای توضیح بیش‌تر در این باره ر. ک: طباطبایی، محمد حسین؛ همان، ج ۱۱ ص ۳۸۴- ۳۸۹- جوادی آملی، عبد الله؛ تفسیر موضوعی؛ چ ۱، تهران: مرکز نشر فرهنگی رجاء، ۱۳۶۴، ج ۳، ص ۲۸۲- ۳۲۱.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۱، ص: ۱۸۴

چنان‌که قبلا نیز اشاره شد، دیدگاه مفسران در این باب متفاوت است. این دیدگاه در چهار نظریه خلاصه می‌شود:

الف. مقصود، شهادت لفظی خداوند در آیات قرآن مجید بر رسالت پیامبر صلّی اللّه علیه و آله و سلّم و نزول قرآن از سوی خداست؛ مانند:

یس وَ الْقُرْآنِ الْحَکِیمِ إِنَّکَ لَمِنَ الْمُرْسَلِینَ عَلی صِراطٍ مُسْتَقِیمٍ تَنْزِیلَ الْعَزِیزِ الرَّحِیمِ؛ «۱» یس، سوگند به قرآن مستحکم. به راستی که تو از فرستادگان [خدا] هستی بر راهی راست و درست [قرآن] فرو فرستاده خدای شکست ناپذیر مهربان.

اگر مقصود از این دیدگاه آن باشد که خداوند با شهادت لفظی خود می‌خواهد حقانیت قرآن و رسالت پیامبر صلّی اللّه علیه و آله و سلّم را برای منکران به اثبات رساند، همان طور که قبلا یادآور شدیم، قابل مناقشه است؛ زیرا با توجه به آن‌که منکران، کل قرآن را افترا می‌دانند، آیات شهادت لفظی را نیز از خدا نمی‌دانند و با آن نمی‌توان چیزی را برای منکران ثابت کرد.

ب. مقصود، شهادت فعلی خداوند به وسیله دلایل و معجزاتی است که در اختیار پیامبر قرار داده است. این دیدگاه نیز با سیاق و ظاهر بسیاری از این آیات سازگار نیست؛ زیرا در قبل و بعد از این آیات، دلایل و شهادت فعلی خدا، یعنی اعجاز قرآن مطرح شده و پس از آن، می‌فرماید اگر با وجود معجزه بودن قرآن تسلیم نمی‌شود، پس خدا شاهد است و او کافی است، به علاوه این برداشت با عبارت «بینی و بینکم» که در بیش‌تر آن‌ها آمده و نیز ذیل آیات تناسب کافی ندارد.

ج. مقصود گواهی خداوند بر رسالت پیامبر در کتاب‌های آسمانی گذشته است.

این دیدگاه نیز قابل پذیرش نیست؛ زیرا اختصاص شهادت به شهادت در کتاب‌های آسمانی گذشته نیازمند قرینه‌ای است که در این آیات وجود ندارد و مخاطب آیات که کفارند نیز با این دیدگاه تناسب ندارد.

د. هدف از این آیات، اثبات مدّعایی نیست؛ بلکه پس از اثبات حقانیت قرآن و رسالت پیامبر به وسیله اعجاز قرآن و روشن شدن حقیقت برای منکران، به منظور تأثیر عاطفی و

---

(۱). یس، ۱- ۵.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۱، ص: ۱۸۵

روانی بر مخالفان و دست برداشتن آنان از لجاجت و تعصّب، شهید بودن خداوند را برای تهدید آنان و اعلام قطع مخاصمه و ارجاع امر به مالک حقیقی آن مطرح می‌کند. «۱»

۲. تهدید پیامبر به مجازات

این آیات دلالت دارد که خداوند، پیامبر صلّی اللّه علیه و آله و سلّم را در صورت افترا بستن به خدا، شدیدا و سریعا مجازات می‌کند. آیات تهدید به مجازات در سه آیه به شرح ذیل خلاصه می‌شود:

أَمْ یَقُولُونَ افْتَراهُ قُلْ إِنِ افْتَرَیْتُهُ فَلا تَمْلِکُونَ لِی مِنَ اللَّهِ شَیْئاً هُوَ أَعْلَمُ بِما تُفِیضُونَ فِیهِ کَفی بِهِ شَهِیداً بَیْنِی وَ بَیْنَکُمْ وَ هُوَ الْغَفُورُ الرَّحِیمُ؛ «۲» یا آن‌که می‌گویند: به دروغ آن [قرآن] را به خدا نسبت داده است. بگو اگر به دروغ آن را به خدا نسبت دهم، شما در برابر خدا برای من چیزی [در توان] ندارید. او به آن چه در آن غور می‌کنید، داناتر است. او میان من و شما گواهی بسنده و او آمرزنده و مهربان است.

تَنْزِیلٌ مِنْ رَبِّ الْعالَمِینَ ... وَ لَوْ تَقَوَّلَ عَلَیْنا بَعْضَ الْأَقاوِیلِ لَأَخَذْنا مِنْهُ بِالْیَمِینِ «۳» ثُمَّ لَقَطَعْنا مِنْهُ الْوَتِینَ فَما مِنْکُمْ مِنْ أَحَدٍ عَنْهُ حاجِزِینَ؛ «۴» فرو فرستاده از سوی خداوندگار جهانیان ... و اگر او به دروغ برخی سخن‌ها را به ما نسبت دهد، با کمال قدرت او را گرفتار می‌سازیم؛ سپس رگ حیاتش را قطع می‌کنیم و هیچ یک از شما مانع [از عذاب] او نیستند.

وَ إِنْ کادُوا لَیَفْتِنُونَکَ عَنِ الَّذِی أَوْحَیْنا إِلَیْکَ لِتَفْتَرِیَ عَلَیْنا غَیْرَهُ وَ إِذاً لَاتَّخَذُوکَ خَلِیلًا وَ لَوْ لا أَنْ ثَبَّتْناکَ لَقَدْ کِدْتَ تَرْکَنُ إِلَیْهِمْ شَیْئاً قَلِیلًا إِذاً لَأَذَقْناکَ ضِعْفَ الْحَیاةِ وَ ضِعْفَ الْمَماتِ ثُمَّ لا تَجِدُ لَکَ عَلَیْنا نَصِیراً؛ «۵»

---

(۱). ر. ک: طباطبایی، محمد حسین؛ همان، ج ۱۳، ص ۲۰۸ ذیل آیه ۹۶ اسراء.

(۲). احقاف، ۸.

(۳). در مورد این تعبیر چهار وجه ذکر شده است: الف) مقصود از یمین همان دست راست است که هنگام دست‌گیری مجرم، دست راست وی را می‌گیرند؛ ب) مقصود نیرو و قدرت است که خدا توان و قدرت افترا زننده بر خدا را از وی سلب می‌کند؛ ج) مقصود «حق» است؛ یعنی به حق او را اخذ می‌کنیم و از وی انتقام می‌گیریم؛ د) مقصود همان قدرت خداوند است؛ یعنی ما از او با کمال قوت انتقام می‌گیریم که وجه دوم و چهارم با ظاهر آیه مناسبت بیش‌تری دارد.

(۴). حاقه، ۴۳- ۴۷.

(۵). اسراء، ۷۳- ۷۵. نظیر این آیات، آیات شریفه ۱۲۰ بقره و ۳۷، رعد است که در آن‌ها به مجازات پیامبر صلّی اللّه علیه و آله و

سلّم در صورت پیروی از خواست کفار اشاره شده است.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۱، ص: ۱۸۶

و چیزی نمانده بود که تو را از آن چه به تو وحی کردیم، بلغزانند تا غیر از آن [وحی قرآنی] را به دروغ به ما نسبت دهی و در آن هنگام تو را به دوستی گیرند و اگر نه آن بود که تو را استوار داشتیم، نزدیک بود اندکی به آنان گرایش یابی و آن گاه [عذابی] دو چندان [در این] زندگی و دو چندان [پس از] مرگ به تو می‌چشاندیم و برای خویش در برابر ما یاوری نمی‌یافتی.

چنان‌که در شأن نزول این آیات آمده، «۱» این آیات دلالت دارد که مخالفان قرآن در تلاش بوده‌اند پیامبر صلّی اللّه علیه و آله و سلّم را وا دارند که در معارف وحیانی دست برده، مطابق خواست آنان سخنی را به عنوان وحی قرآنی تلاوت کند؛ ولی با امداد الهی و مقام عصمت چنین واقعه‌ای رخ نداده است؛ امّا خداوند یادآور می‌شود که اگر چنین عملی از پیامبر صلّی اللّه علیه و آله و سلّم سر می‌زد، شدیدا و سریعا مجازات می‌شد. این مطلب یکی از مصادیق لطف است که متکلّمان آن را در بحث خداشناسی یکی از امور الزامی بر خداوند شمرده‌اند و آن را به دو قسم «لطف مقرّب» و «لطف محصّل» تقسیم کرده‌اند. متکلّمان لطف مقرّب را چنین تعریف کرده‌اند:

اللطف هو ما یقرّب العبد الی الطّاعهٔ و یبعّده عن المعصیهٔ و لا حظّ له فی التّمکین و لا یبلغ الالجاء؛ «۲» لطف چیزی است که بنده را به طاعت نزدیک و از معصیت دور می‌کند و نقشی در توانایی ندارد و به حدّ جبر نمی‌رسد.

متکلمان، بر اساس قاعده، لطف امور متعدّدی از قبیل تکلیف و بیان حلال و حرام، عصمت انبیا، ضرورت وجود امام، عصمت امامان و نیز ضرورت بعثت انبیا و اثبات نبوّت نبی خاص از طریق اعجاز را بر خداوند واجب می‌دانند. «۳»

برخی از مفسران در تفسیر آیات پیشین بیانی مشابه قاعده لطف را ارائه داده و از آن اثبات نبوّت و از سوی خدا بودن قرآن را نتیجه گرفته‌اند؛ «۴» ولی باید توجه داشت که این آیات، ناظر به نبوّت تثبیت شده هستند و عصمت رسول خدا صلّی اللّه علیه و آله و سلّم را مدّ نظر دارند؛ به این معنا که پس از

---

(۱). ر. ک: طبرسی، ابو علی فضل؛ همان، ج ۶ ص ۴۳۱.

(۲). علامه حلی ابو منصور حسن؛ الباب الحادی عشر؛ تحقیق مهدی محقق؛ چ ۲، مشهد: موسسه چاپ و انتشار آستان قدس رضوی، ص ۳۲- طوسی، نصیر الدین محمد؛ همان، ص ۲۵۴. تعریف لطف محصل چنین است:

«ما یخرج فعل الحکیم عن کونه لغوا او ما یتوقف علیه غرض الخلقهٔ و صونها عن اللغو؛ آن چه فعل خداوند فرزانه را از این‌که لغو باشد بیرون برد یا آن چه که هدف آفرینش و مصونیت آفرینش از بیهوده بودن، به آن وابسته باشد».

(۳). ر. ک: همان دو منبع به ترتیب صفحات ۳۶- ۳۷ و ص ۲۷۱- ۲۷۳ و ۲۸۴- ۲۸۵.

(۴). ر. ک: شعرانی، ابو الحسن؛ حاشیه مجمع البیان؛ چ ۴، تهران: کتابفروشی اسلامیه، ۱۳۹۰، ج ۹ و ۱۰، ص ۳۵۰.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۱، ص: ۱۸۷

آن‌که به واسطه اعجاز، حقّانیت قرآن و رسالت پیامبر به اثبات رسید، این آیه در صدد بیان این نکته است که اگر رسول، با توجه به این‌که رسول ماست، مطلبی را به دروغ به ما نسبت دهد، او را مجازات خواهیم کرد؛ بنابراین او معصوم است؛ پس نبوت در این آیات، مفروض و مفروغ عنه دانسته شده و بر عصمت نبی استدلال می‌شود؛ به عبارت دیگر، اگر قاعده لطف را با این عمومیتی که در تعریف آن آمده بپذیریم و آیات را ناظر به قاعده لطف بدانیم، این قاعده در جایی جریان پیدا می‌کند که اهل فن در تشخیص معجزه درمانده یا به گمراهی افتند؛ ولی در جایی که در تمییز معجزه از غیر معجزه تردیدی نباشد، چنین قاعده‌ای جریان ندارد؛ به این معنا که اگر کسی ادعا کند وی پیامبر است ولی آن چه را به عنوان معجزه می‌آورد، برای اهل فن روشن باشد که معجزه نیست،

بر خدا لازم نیست مدّعی نبوت را فوری مجازات کند؛ چنان‌که در خارج نیز می‌بینیم مدعیان دروغین نبوت، فورا مورد انتقام الهی قرار نگرفته‌اند؛ چنان‌که اگر مدعی نبوت معجزه‌ای آورد که مردم یقین کنند معجزه است، امر دیگری به عنوان لطف برای اثبات نبوت بر خداوند لازم نیست. بلی اگر مدعی نبوت ادعای نبوت کند و کاری را به عنوان معجزه ارائه دهد و مردم نتوانند تشخیص دهند که آن امر معجزه است یا خیر، در صورت دروغ‌گو بودن مدعی نبوت، خداوند باید حقیقت را برای مردم روشن و مدعی نبوت را رسوا و یا مجازات کند؛ ولی مورد بحث یعنی اعجاز قرآن، از نوع دوم است و اعجاز قرآن که محور بحث ماست و عدم اعجاز قرآن غیر آن از سوره‌های ساختگی بشر به حدی روشن است که این قاعده جریان نمی‌یابد؛ چه آن‌که در صورت روشن بودن اعجاز قرآن، دیگر نبوت آن حضرت و حقانیت قرآن به اثبات می‌رسد و نوبت به این مسأله نمی‌رسد که اگر پیامبر اسلام پیامبر نبود، باید خدا او را مجازات می‌کرد و بر خدا چنین امری لازم نیست؛ زیرا مردم، بدون آن، راه قرب را تشخیص می‌دهند و عدم اعجاز آن چه مدعیان نبوت، معجزه خویش معرفی کرده‌اند، بر ایشان روشن است و در قرب به خدا دچار گمراهی نمی‌شوند تا خداوند برای هدایتشان به انتقام از مدعیان دروغین نبوت اقدام فرماید.

بلی پس از اثبات نبوت پیامبر صلّی اللّه علیه و آله و سلّم و از سوی خدا بودن قرآن، وقتی این آیه در مجموعه آیات نازل شده قرار دارد، مفاد آیه این می‌شود که هر چه از سوی پیامبر مطرح می‌شود، دقیقا سخن خداست و ایشان هیچ سخنی را به دروغ به خدا نسبت نمی‌دهد؛ چنان‌که قاعده لطف نیز این گونه اقتضا دارد؛ در نتیجه اگر کسی که با در دست داشتن معجزه، نبوتش تثبیت شده، پس

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۱، ص: ۱۸۸

از آن، مطلبی را به دروغ به خدا نسبت دهد، باید خداوند او را مجازات کند؛ چه آن‌که در غیر این صورت، وجود چنین پیامبری موجب گمراهی انسان‌های صادق و حقیقت طلب است و مستلزم نقض غرض از ارسال رسل و تکلیف که هدایت انسان‌ها است، می‌شود.

با توجه به آن چه گذشت، روشن شد که این دو دسته آیات، دلایل دیگری بر از سوی خدا بودن قرآن و حقانیت ادعای رسالت پیامبر صلّی اللّه علیه و آله و سلّم نیست و راه اثبات این امور که ملازم با یکدیگرند، همان اعجاز قرآن و اخبار پیامبران گذشته از آمدن چنین کتاب و پیامبری است.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۱، ص: ۱۸۹

فصل سوم دلایل از سوی خدا بودن قرآن

اشاره

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۱، ص: ۱۰۹

آیات شریفی را که به بیان دلایل از سوی خدا بودن قرآن پرداخته می‌توان در دو دسته کلّی با عنوان‌های «آیات بیانگر دلیل عقلی» و «آیات بیانگر دلیل نقلی» قرار داد. مجموعه آیات بیانگر دلیل عقلی را آیات تحدّی (آیات دعوت کننده به همانند آوری) می‌نامند، و آیات بیانگر دلیل نقلی، در آیات مشتمل بر خبر دادن پیامبران گذشته و کتاب‌های آسمانی پیشین، از آمدن پیامبر اسلام و نزول قرآن خلاصه می‌شود.

طبیعی است که دلیل عقلی، مدّعا را برای همگان ثابت می‌کند؛ ولی دلیل نقلی، صرفا برای کسانی که پیامبران و کتاب‌های آسمانی گذشته را پذیرفته و آن را حق می‌دانند، کارایی دارد؛ هر چند دلیل نقلی در این مبحث با توجّه به مجموعه شرایط، در خصوص

بشارت کتب آسمانی و پیامبران گذشته و ویژگی‌هایی که برای پیامبر اسلام و قرآن مجید مطرح است، تا حدّ زیادی برای غیر معتقدان به پیامبران گذشته نیز اطمینان‌آور است.

در این فصل به بررسی این دو دسته از آیات می‌پردازیم:

فصل چهارم مصونیت قرآن از تحریف

اشاره

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۱، ص: ۱۹۱

اهمیت و جایگاه مصونیت قرآن

همان‌گونه که در آغاز بحث اشاره شد، مصونیت قرآن از تحریف، دارای اهمیت ویژه‌ای است.

از یک سو اعتبار قرآن موجود و درستی استناد به آن، وابسته به مصونیت قرآن از تحریف است و اگر مصونیت قرآن از تحریف (کاستی، افزایش، تغییر و تبدیل مؤثر در معنای آیات، کلمات و سور) به اثبات نرسد، هر گونه استدلال به همه یا بخشی از آیات قرآن مورد تردید قرار می‌گیرد؛ زیرا احتمال آن‌که آیات مورد استدلال، تحریف شده و آن چه مقصود خداوند بوده تغییر یافته باشد، وجود دارد و با چنین احتمالی، استدلال به آن‌ها نتیجه‌بخش نیست. چنان‌که در دلایل قرآنی عدم تحریف خواهد آمد، ارتباط مستحکمی بین «اعجاز قرآن» و «عدم تحریف» آن وجود دارد و پذیرش تحریف قرآن، مستلزم انکار اعجاز قرآن و در نتیجه، عدم امکان اثبات نبوت پیامبر گرامی اسلام صلّی اللّه علیه و آله و سلّم به صورت مستقیم (از طریق اعجاز قرآن) است.

صرف نظر از مطلب پیشین، اعتبار روایات پیامبر و امامان معصوم نیز به ویژه در مقام تعارض روایات با یکدیگر، به قرآن متکی است و اگر در قرآن تحریفی رخ داده باشد، اعتبار روایات نیز خدشه‌دار می‌شود؛ «۱» بر این اساس، ابتدا واژه تحریف معنا و بعد به بررسی اقسام آن پرداخته می‌شود:

مفهوم تحریف و انواع آن

واژه تحریف از ریشه «حرف» به معنای لبه، کناره و مرز یک چیز گرفته شده و در لغت، به معنای مایل کردن و منحرف کردن و دگرگون ساختن است، «۲» و تحریف سخن، به معنای ایجاد نوعی دگرگونی و انحراف در آن است.

---

(۱). گر چه این آثار به برخی از صور تحریف قرآن بار می‌شود، ولی دلایل مدعیان تحریف، معمولا شامل چنین صوری می‌شود و محل اختلاف و نزاع، همین نوع تحریف است.

(۲). ر. ک: زمخشری، جار اللّه محمود؛ اساس البلاغة؛ چ ۱، قم: انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی، [بی تا]- فیومی مقرّی، ابو العباس احمد؛ مصباح المنیر فی غریب شرح الکبیر؛ چ ۱، مصر: مطبوعات محمد علی صبیح و اولاده، ۳۴۷.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۱، ص: ۱۹۲

در یک تقسیم‌بندی کلی، تحریف هر سخنی و از جمله تحریف قرآن را می‌توان به دو نوع (تحریف معنوی و تحریف لفظی) تقسیم کرد. مقصود از تحریف معنوی، برداشت انحرافی و تفسیر و توجیه سخن، بر خلاف مقصود گوینده است. این نوع تحریف، قطعا در

قرآن رخ داده است. حضرت علی علیه السّلام در نهج البلاغهٔ از وقوع چنین تحریفی در زمان خویش، به خدا شکوه می‌برد «۱» و از وقوع آن در آینده نیز خبر می‌دهد. «۲» قرآن مجید نیز از وقوع این نوع تحریف در کتاب‌های آسمانی گذشته با تعابیری یاد کرده است:

یُحَرِّفُونَ الْکَلِمَ عَنْ مَواضِعِهِ؛ «۳» کلمات الهی را از جایگاه‌هایش منحرف می‌سازند.

یُحَرِّفُونَ الْکَلِمَ مِنْ بَعْدِ مَواضِعِهِ؛ «۴» کلمات الهی را پس از [استقرار] در جایگاه‌هایش منحرف می‌کنند.

یُحَرِّفُونَهُ مِنْ بَعْدِ ما عَقَلُوهُ؛ «۵» سخن خدا را پس از آن‌که دریافته‌اند، تحریف می‌کنند.

نقطه مقابل تحریف معنوی کتاب‌های مقدس، در آیات و روایات، تلاوت آیات چنان‌که شایسته آن است، «۶» نام گرفته است.

تحریف لفظی نیز اگر به معنای عدم رعایت ترتیب نزول آیات و سوره‌ها در نگارش و قرائت قرآن باشد، مسلّما در قرآن تحقق یافته است؛ به این معنا که آیات و سور قرآنی موجود، در موارد بسیاری بر طبق ترتیب نزول تنظیم نشده است؛ از سوی دیگر، قرآن نازل شده بر پیامبر اکرم صلّی اللّه علیه و آله و سلّم از زمان نزول تاکنون نه مفقود شده و نه بر آن مطلبی افزوده شده است؛ بلکه

---

(۱). «الی اللّه اشکو من معشر یعیشون جهّالا و یموتون ضلّالا لیس فیهم سلعهٔ ابور من الکتاب اذا تلی حق تلاوته و لا سلعهٔ اتفق بیعا و لا اغلی ثمنا من الکتاب اذا حرّف عن مواضعه؛ به خدا شکوه می‌برم از گروهی که با جهالت زندگی می‌کنند و با گمراهی می‌میرند. در میان آنان کالایی کسادتر از قرآن، آن‌گاه که شایسته تلاوت شود و پررونق‌تر و گرانبهاتر از قرآن، آن‌گاه که از جایگاهش منحرف شود، وجود ندارد.» (رضی موسوی، شریف محمد؛ همان، خطبه ۱۷).

(۲). «و انّه سیأتی علیکم من بعدی زمان ... لیس عند اهل ذلک الزمان سلعهٔ ابور من الکتاب اذا تلی حق تلاوته و لا انفق منه اذا حرّف عن مواضعه؛ براستی که بر شما پس از من زمانی خواهد آمد که ... نزد مردم آن دوران کالایی کسادتر از قرآن، آن‌گاه که شایسته تلاوت شود و پررونق‌تر از قرآن، آن گاه که از جایگاهش منحرف شود، وجود ندارد.» (رضی موسوی، شریف محمد؛ همان، خطبه ۱۴۷).

(۳). نساء، ۴۶.

(۴). مائده، ۴۱.

(۵). بقره، ۷۵.

(۶). «یتلونه حق تلاوته» (بقره، ۱۲۱)

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۱، ص: ۱۹۳

همواره بین مسلمانان نوشته و حفظ می‌شده و با تواتر قطعی بی‌نظیری، نسل به نسل قرائت شده تا به دست ما رسیده است. «۱» این موضوع از مسلّمات تاریخ و مورد اتفاق و قبول مسلمانان، بلکه دانشمندان غیر مسلمان است.

موضوع مورد اختلاف در تحریف لفظی، تغییر در اعراب کلمات، دگرگون شدن آیات و کلمات و افزایش و کاستی در برخی آیات، کلمات و حروف قرآن مجید در عین محفوظ ماندن اصل آن است.

برای اثبات مصونیت قرآن از تحریف، شواهد تاریخی، دلایل عقلی و مستندات روایتی و قرآنی متعددی ذکر شده که به لحاظ قرآنی بودن مباحث کتاب، مستندات و دلایل قرآنی عدم تحریف محور اصلی قرار می‌گیرد و در مورد دیگر دلایل و شواهد، به اشاره‌ای بسنده می‌شود.

شواهد تاریخی عدم تحریف

در مورد شواهد تاریخی عدم تحریف، اموری از این قبیل مطرح است:
الف) حافظه شگفت انگیز عرب معاصر با قرآن و علاقه زاید الوصف آنان به قرآن به دلیل فصاحت و بلاغت و آهنگ معجزه‌آسای آن؛ ب) انس فراوان مسلمانان با قرآن و حفظ و تلاوت آن؛ ج) تقدس قرآن نزد مسلمانان و حساس بودن آنان نسبت به هر گونه تغییر در آن؛ د) دستورها و توصیه‌های ویژه پیامبر گرامی صلّی اللّه علیه و آله و سلّم در مورد تلاوت، کتابت، حفظ و جمع‌آوری قرآن؛ ه) مطرح نشدن تحریف قرآن در ضمن انتقاداتی که به زمامداران پس از رسول خدا شده است. «۲»

---

(۱). چنان‌که گذشت، مقصود از تواتر در این جا تواتر مصطلح در علم درایهٔ الحدیث نیست که سلسله سند در هر طبقه شامل راویان مشخص و متعددی باشد؛ بلکه مقصود، تواتر منطقی است؛ هر چند نام اشخاص در جایی ثبت نشود و از آن آگاه نباشیم.
(۲). در انتقادهای مطرح شده، گاه تصریح به عدم تحریف لفظی و تحقق تحریف معنوی شده است؛ به عنوان مثال، در نامه‌ای که امام باقر علیه السّلام به «سعد الخیر» نوشته، پس از نکوهش رهبران اهل کتاب که به تحریف معنوی متون دینی خود دست زدند، می‌فرماید: «ثم اعرف اشباههم من هذه الامهٔ الذین اقاموا حروف الکتاب و حرّفوا حدوده، پس، آن دسته از این امت را که همانند رهبران اهل کتابند بشناس؛ آنان که حروف [الفاظ] کتاب
قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۱، ص: ۱۹۴

دلیل عقلی مصونیت قرآن

در دلیل عقلی بر مصونیت قرآن، با تکیه بر دو مقدمه به این شرح مصونیت نتیجه‌گیری می‌شود: خداوند حکیم، برای هدایت بشر قرآن را فرستاده است و با توجه به خاتمیت دین و پیامبر اسلام صلّی اللّه علیه و آله و سلّم اگر قرآن تحریف شود، پیامبر دیگری که راه درست را به مردم نشان دهد، نخواهد آمد و مردم گمراه خواهند شد؛ بدون آن‌که در این گمراهی تقصیری متوجه آنان باشد؛ بلکه این گمراهی مستند به عدم حفظ الهی می‌شود و این امر با ساحت اقدس خداوند ناسازگار و نقض غرض و مخالف با حکمت الهی است. «۱»

دلیل روایی مصونیت قرآن

روایاتی که برای اثبات مصونیت قرآن از تحریف، به آن استدلال شده فراوان است. برخی از آن‌ها عبارتند از:
الف) حدیث معتبر ثقلین که به صورت متواتر در منابع روایتی شیعه و اهل سنت نقل شده است. در این حدیث آمده است: قرآن و اهل بیت علیهم‌السّلام دو گوهر گران‌سنگی هستند که مادام که امّت اسلام به آن دو چنگ زنند، هرگز گمراه نخواهند شد. «۲» در صورتی که اگر قرآن تحریف شده بود چنگ زدن به آن نه تنها مانع گمراهی نمی‌شد بلکه خود گمراه کننده بود.
ب) روایات فراوان توصیه کننده به محور و محک قرار دادن قرآن در بازشناسی آرا، تمایلات و جریانات فکری و اجتماعی حق از باطل؛ مانند: «اذا التبست علیکم الفتن کقطع اللّیل المظلم فعلیکم بالقرآن»؛ آن گاه که فتنه‌ها [جریانات فکری و اجتماعی منحرف] چونان پاره‌های شب تیره بر شما مشتبه شدند بر شما باد به قرآن «۳» ج) روایات تأکید کننده به محک زدن روایات با قرآن و کنار گذاردن روایات مخالف قرآن.

را بپا داشتند و مرزهای کتاب [محتوا، جایگاه و مصادیق واقعی آن] را تحریف کردند». (کلینی، ابو جعفر محمد؛ الروضهٔ من

الکافی؛ چ ۲، تهران: دار الکتب الاسلامیه، ۱۳۴۸، ص ۵۴.

(۱). این دلیل در بیانات آیت اللّه جوادی آملی آمده است. ر. ک: جوادی آملی، عبداللّه؛ نزاهة القرآن عن التحریف؛ مؤسسه الاسراء. (تا این تاریخ منتشر نشده است.) در کتاب البیان فی تفسیر القرآن دلیل دیگری ذکر شده که در برخی از منابع علوم قرآن به عنوان دلیل عقلی از آن یاد شده است؛ ولی تکیه‌گاه اصلی آن، شواهد تاریخی است. ر. ک: موسوی خویی، ابوالقاسم؛ همان، ص ۲۱۵- ۲۲۰.

(۲). برای اطلاع از اساتید این روایت به منابع شیعه و اهل سنت رجوع کنید.

(۳). مجلسی، محمد باقر؛ همان ج ۹۲، ص ۱۷.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۱، ص: ۱۹۵

در برخی از این روایات آمده است:

ترکک حدیثا لم تروه خیر من روایتک حدیثا لم تحصه ... فما وافق کتاب اللّه فخذوه و ما خالف کتاب اللّه فدعوه؛ از دست دادن و رها کردن حدیثی که آن را نقل نکرده‌ای بهتر است از نقل کردن حدیثی که اطلاع کافی از آن نداری ... پس روایتی را که با کتاب خدا موافق است، انتخاب کنید [و آن را مبنای فکر و عمل خویش قرار دهید] و روایتی را که با کتاب خدا مخالفت دارد واگذارید. «۱»

د) روایات فراوانی که با صراحت یا با ملازمه قطعی بر مصونیت قرآن از تحریف در زمان امامان علیهم السّلام دلالت دارد «۲» و ظاهر آن‌ها مصونیت قرآن در طول تاریخ است؛ مانند روایتی که در آن از امام صادق علیه السّلام درباره قرآن سؤال می‌شود و حضرت در پاسخ می‌فرماید:

هو کلام اللّه و کتاب اللّه و وحی اللّه و تنزیله و هو الکتاب العزیز الّذی لا یأتیه الباطل من بین یدیه و لا من خلفه؛ قرآن سخن خدا، کتاب خدا، وحی الهی و نازل شده از سوی اوست و آن کتاب نفوذ ناپذیری است که باطل به هیچ وجه به آن رو نمی‌آورد. «۳»

حضرت در روایتی دیگر می‌فرماید:

و انّه حقّ من فاتحته الی خاتمته؛ قرآن از آغاز تا پایانش حق است. «۴»

دلایل قرآنی مصونیت قرآن

الف) آیات تحدّی

چنان‌که در فصل پیشین گذشت، آیات تحدّی دلالت داشت که همانند هیچ یک از سور قرآن نمی‌توان آورد. در آن جا یادآور شدیم که مقصود از سوره، معنای اصطلاحی و متعارف آن نیست؛ بلکه معنای لغوی آن، یعنی یک قطعه مشخص و برجسته و مستقل از آیات است؛ مجموعه‌ای از آیات مرتبط با هم که یک هدف را دنبال می‌کند؛ آغاز و انجام، مقدمه و نتیجه‌گیری و نقطه اوج مشخص دارد؛ خواه یکی از سور ۱۱۴ گانه قرآن یا کم‌تر از آن باشد.

---

(۱). نوری طبرسی، میرزا حسین، مستدرک الوسائل؛ چ ۱، بیروت: مؤسسة آل البیت لإحیاء التراث، ۱۴۰۸، ج ۱۷، ص ۳۲۵.

(۲). این موضوع که علی علیه السّلام پس از به دست گرفتن خلافت ظاهری، هیچ گونه اقدامی در مورد قرآن انجام ندادند نیز از نظر تاریخی و روایی شاهد دیگری بر عدم تحریف قرآن تا آن زمان است.

(۳). مجلسی، محمد باقر؛ همان، ج ۸۹، ص ۱۱۷- ۱۱۸.

(۴). صدوق، ابو جعفر محمد؛ همان، ج ۲، ص ۱۲۰.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۱، ص: ۱۹۶

با توجه به آن چه گذشت، اگر کسی ادعا کند که یکی از سور قرآن در دست ما، در قرآن نازل شده بر پیامبر وجود نداشته و بعدا اضافه شده، آیات تحدّی این مدعا را نفی می‌کند؛ زیرا اگر چنین بود، پس باید بتوان مانند آن یک سوره، سوره‌ای فراهم آورد؛ چون آن یک سوره، سخن خدا نیست تا نتوان مثل آن را آورد و با توجه به این‌که مانند هیچ یک از سور قرآن را نمی‌توان آورد، معلوم می‌شود که در بین آن‌ها سوره‌ای ساخته و پرداخته فکر بشر وجود ندارد.

اگر مدعی تحریف بگوید: یک سوره کامل افزوده نشده؛ بلکه کم‌تر از یک سوره اضافه شده است؛ یعنی سوره‌هایی که نازل شده، همه محفوظ مانده‌اند؛ ولی به اندازه یک نصف سوره بر قرآن افزوده شده است، در پاسخ می‌توان گفت: این صرف ادعاست؛ زیرا در بررسی آیات روشن می‌شود که مجموعه‌های متعدد آیات که هر یک به اندازه یک سوره هستند، کاملا با هم مرتبطند و ما به اندازه کم‌تر از یک سوره که هیچ ارتباطی با قبل و بعد خود نداشته باشد نمی‌یابیم و بر مدعی تحریف است که چنین نمونه‌ای را ارائه دهد تا بررسی شود.

اگر مدعی تحریف بگوید: در سور قرآنی تحریف به این صورت رخ داده که قسمتی از یک سوره از جانب خدا و قسمتی دیگر افزوده بشر است و بخشی از یک سوره حذف شده و به جای آن بخشی از سوی انسان گذارده شده است؛ آیات تحدّی این نوع تحریف را هم نفی می‌کند؛ زیرا می‌توان مانند چنین سوره‌ای را آورد؛ به دلیل آن‌که بخشی از آن‌که ساخته فکر انسان است، خدایی و معجزه نیست و می‌توان مانندش را آورد و بخش دیگر نیز به دلیل آن‌که کم‌تر از یک سوره است، دلیل بر عدم امکان همانندآوری آن در دست نیست؛ چون مقتضای آیات تحدّی آن است که همانند یک سوره قرآن را نمی‌توان آورد.

البته آیات تحدّی از اثبات عدم تحریف قرآن به صورت حذف یک سوره کامل قرآن ناتوان است؛ زیرا در صورتی که چنین تحریفی رخ داده باشد، باز هم مفاد آیات تحدّی که می‌فرماید: همانند سور موجود قرآن نمی‌توان سوره‌ای آورد، درست است.

اگر مدعی تحریف ادعا کند که کم‌تر از یک سوره از قرآن حذف شده، آیات تحدّی این نوع تحریف را نفی می‌کند؛ زیرا باقی مانده آن آیات کم‌تر از یک سوره خواهد بود و باید بتوان مانند آن را آورد؛ زیرا آیات تحدی آوردن به اندازه یک سوره را غیر ممکن می‌دانست؛ پس کمتر از یک سوره را ممکن است بشر تهیه کند؛ در صورتی که هیچ کس همانند بخشی از قرآن را که مستقل از کل آیات دیگر باشد، نیاورده است.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۱، ص: ۱۹۷

اگر تحریف ادعایی در زمینه تغییر و تبدیل آیات، در عین حفظ سور و کم و زیاد نشدن آن باشد، اگر تغییر و تبدیل در حدی باشد که نظم ظاهر یا محتوایی قرآن نازل شده را به گونه‌ای تغییر دهد که تفاوت نظم موجود با نظم اعجاز آمیز برای اهل فن روشن باشد، چنین تحریفی را نیز آیات تحدی نفی می‌کند؛ زیرا در این صورت، نظم اعجاز آمیزی که از سوی خداوند نازل شده بود و امکان آوردن مانندش نبود، به هم خورده و نظمی فروتر از حد اعجاز پدید آمده است و باید بتوان مثل آن را آورد؛ ولی اگر تغییری باشد که چنین اختلال نظمی را به وجود نیاورد، آیات تحدی آن را نفی نمی‌کند. «۱»

ب) اوصاف قرآن

در این دلیل، مصونیت قرآن با تکیه بر چند مقدمه به اثبات می‌رسد:

الف) ظهور پیامبر اسلام صلّی اللّه علیه و آله و سلّم در بیش از چهارده قرن قبل، ادعای نبوت از سوی آن حضرت، آوردن کتابی به نام قرآن و تحدی کردن به آن از مسلّمات تاریخ است.

ب) این موضوع نیز از مسلّمات تاریخ است که قرآن رایج کنونی فی الجمله همان قرآن ارائه شده از سوی پیامبر اسلام صلّی اللّه علیه و آله و سلّم است؛ یعنی چنین نبوده که در مقطعی از تاریخ اسلام قرآن مفقود شده باشد و به جای آن، کتابی همسان یا ناهمسان با آن تألیف شده و بین مسلمانان رواج یافته باشد.

ج) با بررسی قرآن کنونی مشاهده می‌کنیم که قرآن، خود را به اوصاف عامی که مربوط به همه آیات آن می‌شود؛ توصیف و به آن‌ها تحدی می‌کند مانند فصاحت و بلاغت، عدم اختلاف، در بر نداشتن هیچ مطلب نادرست و ذکر بودن. «۲»

د) دقت در آیات قرآن کنونی این نکته را روشن می‌سازد که همه بخش‌های آن از این اوصاف عام برخوردار است. همه آیاتش دارای فصاحت و بلاغت خارق العاده است. بین

---

(۱). در این‌که آیات تحدی، با همین مفاد در قرآن نازل شده بر پیامبر صلّی اللّه علیه و آله و سلّم وجود داشته، تردیدی نیست و مدعیان تحریف نیز آن را قبول دارند؛ به علاوه، تحدی به قرآن از مسلمات تاریخی و روایتی است و افزون بر آن‌ها با توجه به قرآن موجود فعلی، اعجاز قرآن را اثبات می‌کنیم و با تکیه بر اعجاز آن، عدم تحریف آن را نتیجه می‌گیریم؛ بنابراین در استدلال به آیات تحدی مشکل دور و امثال آن وجود ندارد.

(۲). آیات مشتمل بر اوصاف عام قرآن به قدری فراوان است که ادعای تحریف آن‌ها به کلی منتفی است و مدعیان تحریف نیز تحریف شدن آن‌ها را قبول ندارند.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۱، ص: ۱۹۸

آن‌ها هماهنگی کامل دیده می‌شود. هیچ مطلب نادرستی در آن یافت نمی‌شود. خبرهای مربوط به گذشته تاریخ و پیشگویی‌های مربوط به آینده آن با واقعیت‌های عینی تطابق دارد. صفاتی از قبیل نور و هدایت بودن بر تمامی آیات آن منطبق است و جامع‌ترین صفت آن، یعنی ذکر بودن کاملا بر همه آیات آن صدق می‌کند.

با توجه به مقدمات یاد شده، اگر در قرآن تحریفی مؤثر در معنای آن رخ داده بود؛ این صفات نمی‌بایست دست کم بر برخی از آیات آن منطبق می‌شد؛ ولی چنان‌که گذشت، بررسی قرآن، انطباق دقیق این اوصاف به بهترین وجه بر همه آیات قرآن را نشان می‌دهد؛ پس اگر تحریفی در قرآن روی داده باشد، باید در اموری که در این اوصاف مؤثر نیست، مانند حذف آیه‌ای مکرر یا اختلاف در اعراب یا نقطه‌های برخی کلمات رخ داده باشد. «۱»

دلالت اعجاز قرآن بر مصونیت قرآن از تحریف، به عنوان اوّلین دلیل قرآنی عدم تحریف مورد بررسی قرار گرفت و روشن شد که اثبات مصونیت به مقتضای آن ویژگی (اعجاز) نیازی به مقدمات یاد شده در این استدلال ندارد و آن نتیجه مستقیما از اعجاز قرآن حاصل می‌آید؛ ولی دلالت سایر اوصاف عمومی قرآن بر عدم تحریف، نیازمند ضمیمه شدن آن مقدمات است؛ در عین حال همان طور که در بیانات مرحوم علامه طباطبایی آمده، این استدلال، افزایش، کاهش و تغییراتی را نفی می‌کند که اوصاف یاد شده (هدایت، ذکر، حق و ...) را دگرگون سازد؛ امّا اگر پاره‌ای از تغییرات جزئی فرض شود که هیچ گونه تأثیری در این اوصاف نداشته باشد، با این دلیل نفی نمی‌شود؛ همچنین این دلیل خود به خود نظری به آینده ندارد و تحریف مفروض در آینده را نفی نمی‌کند. «۲»

---

(۱). ر. ک: علامه طباطبایی، محمد حسین؛ همان، ج ۱۲، ص ۱۰۶- ۱۱۰.

(۲). در برخی از منابع علوم قرآن این استدلال این گونه نقد شده است:

این استدلال برای نفی افزوده‌های زیاد یا کاستی‌های متعدد در موارد فراوان سودمند است؛ ولی نفی افزایش یا کاهش اندک که مدّنظر دلیل آورنده است، با این دلیل به کرسی نمی‌نشیند؛ به عنوان مثال نمی‌تواند حذف شدن کلمه «فی علیّ» در آیه «یا أَیُّهَا الرَّسُولُ بَلِّغْ ما أُنْزِلَ إِلَیْکَ مِنْ رَبِّکَ» (مائده، ۶۷) را نفی کند؛ زیرا در صورت وجود یا عدم عبارت «فی علیّ» هیچ یک از اوصاف قرآن دگرگون نمی‌شود. به نظر می‌رسد این نقد از دو جهت قابل پذیرش نیست: نخست آن‌که در بیان مرحوم علامه در چند جا بر این نکته تأکید شده که این استدلال برای نفی کاهش یا زیادتی مؤثر در اوصاف عام قرآن است و مورد نقض، چون در اوصاف عمومی قرآن مؤثر نیست، از قلمرو این دلیل خارج است. از سوی دیگر این گونه نیست که صرف اندک بودن افزوده یا

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۱، ص: ۱۹۹

ج) آیه ذکر

اشاره

پس از اثبات عدم تحریف قرآن به بیانی که در دو دلیل پیشین گذشت، می‌توان برای اثبات عدم تحریف قرآن از آیات شریف به عنوان دلیل نقلی بر عدم تحریف استناد کرد؛ از جمله آیاتی که به عنوان دلیل نقلی بر عدم تحریف به آن استناد شده، عبارت است از:

إِنَّا نَحْنُ نَزَّلْنَا الذِّکْرَ وَ إِنَّا لَهُ لَحافِظُونَ؛ «۱» ما خود، ذکر [قرآن] را فرو فرستاده، خود نگهبانان آن هستیم.

این آیه از دو جمله تشکیل شده است: جمله اوّل از نزول قرآن از سوی خدا با دو تأکید «انّ و نحن» و به کار گرفتن ضمیر جمع «نا و نحن» به صورت قطعی و مسلّم خبر می‌دهد.

استفاده از تأکید و ضمیر جمع که دلالت بر عظمت کار و مورد تردید بودن آن از سوی کسانی دارد، بدان جهت است که آیات قبل از آن، اشاره می‌کند که مخالفان اسلام، در نزول قرآن از سوی خدا تردید داشته و آن را انکار می‌کرده و نیروهای غیر الهی را در این زمینه مؤثر می‌دانسته‌اند و خداوند با این تأکید و ضمیر جمع، هم عظمت قرآن و نزول آن را تأیید و هم دخالت هر نیروی دیگری را نفی و بر مصونیت قرآن در حین نزول و انتساب آن صرفا به خداوند تأکید می‌کند.

در جمله دوم از آیه نیز با ادات تأکید «انّ» و «لام تأکید» و وصف جمع از نگهبانی و حفظ قطعی و مسلّم قرآن پس از نزول سخن می‌گوید. نحوه بیان این جمله نیز امکان تردید و نیز عظیم بودن موضوع را می‌رساند و چون مصونیت قرآن پس از نزول را به طور مطلق بیان کرده، شامل حفظ قرآن از تحریف هم می‌شود؛ زیرا هیچ نوع حفظی مهم‌تر از حفظ از تحریف نیست. تحریف یک پیام، به طور طبیعی، هم اتفاق می‌افتد و هم انگیزه‌های فراوانی برای آن وجود دارد؛ به ویژه اگر پیامی مانند قرآن، هدایت‌گر، دارای جاذبه و دافعه‌ای قوی، فراگیرنده

کاستی، معیار دگرگون نشدن اوصاف عمومی قرآن شود؛ بلکه گاه افزوده یا کاسته شدن یک حرف، اوصاف یاد شده را دگرگون می‌کند؛ به عنوان مثال اگر در آیه «وَ مَنْ یَبْتَغِ غَیْرَ الْإِسْلامِ دِیناً فَلَنْ یُقْبَلَ مِنْهُ» (عمران، ۸۵) حرف لن- آن گونه که در قرآن چاپ شده در اسرائیل طبق نقل مرحوم مغنیه حذف شده بود. ر. ک: مغنیه، محمد جواد؛ التفسیر الکاشف؛ چ ۳، بیروت: دار العلم للملایین، ۱۹۶۹، ج ۴، ص ۴۶۸ برداشته شود. مفاد حق آیه، به باطل، و هدایت آن به گمراهی مبدل می‌شود و از این گونه موارد در قرآن مجید بسیار است؛ هم‌چنین ممکن است جملات زیادی به صورت پراکنده افزوده شود؛ ولی چون مطالب حقی است، اوصاف

عمومی به جز فصاحت و بلاغت دچار خلل نشود.

(۱). حجر، ۹.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۱، ص: ۲۰۰

تمام شؤون زندگی و روی سخنش با همه اقوام و ملل باشد؛ از سوی دیگر با فرض تحریف در پیام، آن چه مورد نظر خداوند و قرآن بوده، از بین می‌رود و هدایتگری آن محو می‌شود و نزول قرآن و زحماتی که پیامبر گرامی اسلام صلّی اللّه علیه و آله و سلّم برای ابلاغ آن و هدایت بشر متحمل شده‌اند (نسبت به آیندگان) کاری لغو جلوه می‌کند. آن چه ذکر شد، (مصونیت قرآن در حین نزول و پس از نزول تا پایان) مقتضای ظاهر آیه شریف است؛ افزون بر این، ظاهر آیه، حفظ قرآن مجید به عنوان سخن و پیام الهی است و تفاوتی بین آیات قرآن در این جهت نیست؛ بنابراین، حفظ کل آیات قرآن مدّ نظر است و اختصاص دادن آن به مجموعه‌ای خاص از آیات، مانند آیات نازل شده تا زمان نزول آیه مورد بررسی (حجر، ۹) «۱» خلاف ظاهر آیه شریف است و هیچ دلیلی بر آن نیست.

چنان‌که مقصود از حفظ، همان نگهبانی و مصون داشتن است و حمل آن بر علم و آگاهی خدا نسبت به قرآن «۲» بر خلاف ظاهر آیه است؛ زیرا هیچ یک از لغت شناسان، حفظ را به معنای علم ندانسته‌اند و اراده این معنا از این واژه، بدون مصحح و دلیل است، «۳» و نیز ظاهر آیه، حفظ قرآن از هر جهت است و اختصاص دادن حفظ قرآن به حفظ آن از مغلوب واقع شدن محتوای آن در برابر شبهات مخالفان یا منسوخ شدن یا امکان همانندآوری آن، ادعایی بیش نیست «۴» و نمی‌توان مفاد آیه را منحصر در آن دانست.

بررسی چند شبهه

اشاره

اکنون به بررسی دو شبهه که در مورد دلالت این آیه بر عدم تحریف مطرح شده است می‌پردازیم.

---

(۱). ر. ک: نوری طبرسی، میرزا حسین؛ فصل الخطاب فی تحریف کتاب رب الارباب؛ ص ۳۷۰.

(۲). ر. ک: قمی میرزا ابو القاسم؛ قوانین الاصول؛ تهران: انتشارات علمیه اسلامیه، ۱۳۷۸، ص ۴۰۵.

(۳). برای به کار بردن یک واژه در معنای مجازی، به دو چیز نیاز داریم: نخست آن‌که به کار رفتن آن واژه در آن معنای مجازی در آن زمان متداول باشد؛ زیرا هر واژه‌ای را نمی‌توان در هر معنایی مجازا به کار برد؛ دوم آن‌که قرینه‌ای در کلام باشد که دلیل به کار بردن آن واژه در آن معنای مجازی از سوی گوینده سخن باشد. به کار رفتن واژه حفظ در معنای علم نه متداول است و نه قرینه‌ای در کلام وجود دارد که نشان اراده این معنا از این واژه در قرآن مجید باشد.

(۴). ر. ک: نوری طبرسی، میرزا حسین؛ همان، ص ۳۶۹.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۱، ص: ۲۰۱

۱. متشابه بودن واژه ذکر

در بسیاری از آیات قرآن واژه ذکر بر پیامبر اطلاق شده است؛ مانند:

فَاتَّقُوا اللَّهَ یا أُولِی الْأَلْبابِ الَّذِینَ آمَنُوا قَدْ أَنْزَلَ اللَّهُ إِلَیْکُمْ ذِکْراً رَسُولًا یَتْلُوا عَلَیْکُمْ آیاتِ اللَّهِ مُبَیِّناتٍ؛ «۱» ای خردمندانی که ایمان آورده‌اید! از خدا پروا کنید. به راستی که خداوند به سوی شما یادآوری فرستاد؛ فرستاده‌ای که آیات روشنگر الهی را بر شما تلاوت می‌کند.

بر این اساس، مقصود از ذکر در آیه ۹ حجر نیز پیامبر است و مفاد این آیه مانند آیه:

وَ اللَّهُ یَعْصِمُکَ مِنَ النَّاسِ؛ «۲» و خدا تو را از گزند مردم مصون خواهد داشت.

ضمانت حفظ پیامبر صلّی اللّه علیه و آله و سلّم از آسیب رسانی دشمنان اسلام است و دست کم احتمال آن‌که مقصود از ذکر در آیه ۹ حجر پیامبر باشد، وجود دارد و در این صورت نیز واژه ذکر مشترک لفظی یا معنوی و در نتیجه واژه‌ای متشابه می‌شود و استدلال به آن برای عدم تحریف قرآن نادرست است. «۳»

پاسخ بررسی موارد کاربرد واژه «ذکر» در قرآن به خوبی نشان می‌دهد که در هیچ آیه‌ای نمی‌توان مقصود از «ذکر» را قطعا پیامبر اسلام صلّی اللّه علیه و آله و سلّم دانست. فقط در برخی آیات که روشن‌ترین آن‌ها آیه ۹ طلاق است، احتمال دارد که مقصود، پیامبر اسلام باشد؛ پس این ادعا که در بسیاری از آیات، واژه ذکر بر پیامبر صلّی اللّه علیه و آله و سلّم اطلاق شده، مدعایی بی‌دلیل است و در قرآن هیچ شاهدی بر این‌که مقصود از ذکر در آیه مورد بحث پیامبر صلّی اللّه علیه و آله و سلّم باشد، در دست نیست؛ «۴» از سوی دیگر، در آیات فراوانی واژه ذکر با صراحت بر قرآن اطلاق شده است؛ مانند:

---

(۱). طلاق، ۹ و ۱۰.

(۲). مائده، ۶۷.

(۳). ر. ک: نوری طبرسی، میرزا حسین؛ همان.

(۴). در این‌که مقصود از ذکر در آیه ۹ طلاق چیست، چهار احتمال وجود دارد: الف) قرآن؛ ب) فرشته وحی؛ ج) معنای مصدری؛ د) پیامبر اسلام. دو احتمال نخست با تعبیر انزلنا که در آیه به کار رفته، تناسب بیشتری دارد و دیدگاه اوّل، مورد پذیرش جمعی از مفسران، مانند سدّی، ابن عطیه، ابو حیان اندلسی، انصاری قرطبی، فضل بن حسن طبرسی، احمد مصطفی مراغی و وهبهٔ زحیلی است. ر. ک: آلوسی، محمود؛ همان- اندلسی غرباطی، ابو حیان؛ البحر المحیط فی التفسیر- انصاری قرطبی، ابو عبد الله محمد؛ الجامع لاحکام القرآن- طبرسی، ابو علی فضل؛ همان- مراغی، احمد مصطفی؛ تفسیر المراغی- زحیلی، وهبهٔ؛ التفسیر المنیر ذیل آیه نهم از سوره طلاق.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۱، ص: ۲۰۲

وَ أَنْزَلْنا إِلَیْکَ الذِّکْرَ لِتُبَیِّنَ لِلنَّاسِ ما نُزِّلَ إِلَیْهِمْ؛ «۱» و ما ذکر را به سوی تو فرو فرستادیم تا آن چه را به سوی مردم نازل شده، برایشان روشن سازی.

در این صورت واژه ذکر، آن‌گونه که در این شبهه ادعا شده بود، مشترک لفظی یا معنوی نیست؛ افزون بر آن، آیه ۶ حجر، قرینه‌ای روشن بر آن است که مقصود از ذکر در آیه نهم این سوره، قرآن است؛ زیرا در آن آیه، واژه ذکر صریحا بر قرآن اطلاق شده و می‌فرماید:

وَ قالُوا یا أَیُّهَا الَّذِی نُزِّلَ عَلَیْهِ الذِّکْرُ إِنَّکَ لَمَجْنُونٌ؛ «۲» و گفتند: ای کسی که ذکر بر تو نازل شده است به راستی که تو مجنون هستی.

و آیه نهم، پاسخ آن نسبت ناروای مطرح شده در آیه ششم و به اصطلاح، الف و لام در «الذّکر» برای عهد ذکری است.

۲. مصون بودن قرآن موجود در نزد امام معصوم

اگر مقصود از حفظ قرآن در این آیه، حفظ همه نسخه‌های نوشته شده قرآن باشد، بر خلاف واقعیت خارجی است؛ زیرا در طول تاریخ اسلام بسیاری از نسخه‌های قرآن عمدا از سوی دشمنان اسلام یا به اشتباه از سوی نویسندگان و ناشران، تحریف شده است و

اگر مقصود، حفظ برخی از نسخه‌ها هر چند یک نسخه آن باشد، می‌توان با پذیرش تحریف قرآن موجود در میان مسلمانان، معتقد به حفظ نسخه موجود نزد امام زمان علیه السّلام شد و مفاد آیه را ناظر به آن دانست. «۳»

پاسخ هدف نزول قرآن، نحوه بیان آیه و پاسخ بودن آن برای مطلب مطرح شده در آیه ششم همین سوره، «۴» اقتضا دارد که قرآن نازل شده بر پیامبر صلّی اللّه علیه و آله و سلّم به گونه‌ای در میان مسلمانان محفوظ

---

(۱). نحل، ۴۴.

(۲). حجر، ۶.

(۳). ر. ک: نوری طبرسی، میرزا حسین؛ همان ص ۳۶۹ و ۳۷۰.

(۴). هدف قرآن در یک جمله، هدایت انسان‌ها به معارف و دستورالعملهایی است که در این کتاب آمده است تا با اعتقاد و عمل به آن، به سعادت نهایی دست یابند و این هدف با تحریف قرآن میسّر نیست. در بیان آیه از تأکیدها و ضمیرهای جمع، مکرر استفاده شده که نشان عظمت و اهمیت موضوع است و حفظ قرآن محرّف یا حفظ یک نسخه در نزد امام معصوم علیه السّلام دارای این همه عظمت و اهمیت نیست. پاسخ بودن آیه برای آیه

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۱، ص: ۲۰۳

بماند که مسلمانان بتوانند به آن دست یابند تا زمینه فهم اعتقاد و عمل به آن‌چه خداوند برای هدایتشان نازل کرده، فراهم آید.

چنین مصونیتی به هیچ وجه وابسته به آن نیست که برخی یا همه نسخه‌های قرآن در پاره‌ای از آیات دست‌خوش تحریف شود؛ زیرا امکان دارد که با تحریف همه نسخه‌ها در یک مقطع زمانی، مسلمانان از تحریف آن نسخه‌ها و این‌که قرآن واقعی چیز دیگری است، آگاه باشند و به عنوان مثال از طریق حافظان قرآن، به قرآن واقعی دسترسی داشته باشند.

این نکته نیز روشن است که مصونیتی این چنین، با حفظ یک نسخه در نزد امام معصوم علیه السّلام به دست نمی‌آید.

د) آیه عزت

اشاره

آیه دیگری که برای اثبات عدم تحریف قرآن به آن استناد شده، چنین است:

إِنَّ الَّذِینَ کَفَرُوا بِالذِّکْرِ لَمَّا جاءَهُمْ وَ إِنَّهُ لَکِتابٌ عَزِیزٌ لا یَأْتِیهِ الْباطِلُ مِنْ بَیْنِ یَدَیْهِ وَ لا مِنْ خَلْفِهِ تَنْزِیلٌ مِنْ حَکِیمٍ حَمِیدٍ؛ «۱» به راستی کسانی که چون ذکر [قرآن] برایشان آمد به آن کافر شدند ... و به راستی که قرآن کتابی شکست‌ناپذیر است. باطل به هیچ‌وجه و از هیچ‌سو به آن رو نمی‌آورد. فرو فرستاده‌ای از سوی خداوند فرزانه و ستوده است.

تردیدی نیست که مقصود از ذکر و کتاب در این دو آیه، قرآن مجید است که به سه وصف «عزیز» و «لا یأتیه الباطل ...» و «تنزیل من حکیم حمید» وصف شده است. «۲» دو وصف اوّل، هر یک، دلالت بر عدم تحریف قرآن و صفت سوم به منشأ و راز این ویژگی اشاره دارد.

«عزیز» از مادّه عزت و واژه عزت از ارض عزاز (زمین سخت) گرفته شده است؛ از این رو «عزیز» به معنای شکست ناپذیر و نفوذ ناپذیر است. «۳»

ششم این سوره نیز در صورتی تناسب لازم یا کامل را خواهد داشت که آیه در صدد بیان حفظ کامل قرآن از هر گونه تحریف

باشد. برای توضیح نکته اخیر ر. ک: طباطبائی، محمد حسین؛ همان ج ۱۲، ص ۱۰۱.

(۱). فصلت، ۴۱ و ۴۲.

(۲). در کتاب‌های تفسیر، در مورد ارتباط جمله «و انّه لکتاب عزیز» یا جمله پیش از آن و نیز خبر «انّ» در جمله اوّل، بحث‌هایی صورت گرفته است که چون در استفاده عدم تحریف از آیات شریف تأثیری ندارد، به آن پرداخته نشد. برای اطلاع از آن مطالب ر. ک: آلوسی، محمود؛ همان، ج ۲۷، ص ۱۲۸.

(۳). واژه عزیز، مصادیق مختلفی دارد که گاه از آن‌ها به عنوان معانی مختلف آن یاد می‌شود؛ به عنوان مثال: بر حاکمان مقتدر به لحاظ شکست ناپذیری آنان و بر اشیای کمیاب به جهت دشواری دستیابی به آن و به

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۱، ص: ۲۰۴

«باطل» به معنای تباه شونده و تباه کننده است و به هر چیزی که خود به تباهی می‌انجامد یا امر دیگری را به تباهی می‌کشاند، اطلاق می‌شود؛ از این رو چیزهای فاسد شونده و مطالب نادرست و امور بی‌ثبات را باطل می‌نامند. «۱»

«من بین یدیه و من خلفه» در آیه، یا به معنای پیش رو و پشت سر از نظر زمانی است و مقصود هنگام نزول آیات و پس از نزول آن است و یا روی هم رفته به معنای به هیچ وجه و از هیچ جهت است و دلالت بر نفی کامل دارد. «۲»

صفت عزیز به تنهایی بر مصونیت قرآن از تحریف دلالت دارد؛ زیرا تحریف، نوعی شکست‌پذیری و نفوذپذیری است که با «عزیز بودن» قرآن سازگاری ندارد.

از صفت دوم نیز به خودی خود، عدم تحریف قرآن به خوبی استفاده می‌شود؛ زیرا با توجه به اعجاز و حق بودن قرآن، هرگونه تغییری که اعجاز و معارف آن را دگرگون سازد، مصداق تباه شونده و تباه کننده است که روی آوردن آن به قرآن در این جمله به طور کلی در هر زمان و از هر جهت، منتفی دانسته شده است؛ چنان‌که هر گونه حذف آیات قرآن نازل شده، از قرآن موجود را نفی می‌کند؛ زیرا اگر خداوند اراده کرده که آن معارف در اختیار بشر قرار گیرد، حذف شدن آن آیات، مصداق بارز روی آوردن باطل به قرآن نازل شده به شمار می‌آید.

چنان‌که قبلاـ اشاره شد، جمله پایانی این آیه، یادآور این نکته است که قرآن، به این دلیل قابل تحریف و شکست پذیر نیست که فرود آمده از سوی خداوند فرزانه و ستوده‌ای است که کارهایش دارای هدف معقول و متناسب است و خود همه کمال‌ها را دارد.

حوادث ناگوار، به دلیل تمایل شدید انسان به نپذیرفتن آن، عزیز اطلاق می‌شود که در همه، نوعی نفوذ ناپذیری لحاظ شده است.

(۱). باطل یا اسم فاعل از «بطل» و به معنای تباه شونده یا تباه کننده است؛ زیرا هر چند «بطل» فعل لازم و به معنای باطل شدن است، ولی در موارد استثنایی، اسم فاعل فعل لازم، به معنای متعدی می‌آید؛ مانند وارس که به معنای مورس یعنی برگ درآورنده است. احتمال دیگر آن است که باطل، مصدر باشد؛ مانند عافیت و به معنای اسم فاعل لازم یا متعدی به کار رفته باشد.

(۲). ترکیب «من بین یدیه و من خلفه» دو گونه معنا می‌شود: الف) من بین یدیه معنای پیش رویش و من خلفه پشت سرش؛ ب) من بین یدیه و من خلفه روی هم رفته در جمله مثبت به معنای کاملاـ و از هر جهت و در جمله منفی به معنای به هیچ وجه و از هیچ جهت. در معنای اول گفته شده که این دو جهت کنایه از شش جهت است.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۱، ص: ۲۰۵

مقایسه آیه ۴۱ فصّلت با آیه «ذکر»، تفاوت نحوه بیان و مفاد دو آیه با یکدیگر را نشان می‌دهد. در آیه «ذکر» سخن از نگهبانی خداوند از قرآن به میان آمده بود؛ ولی در این آیه، نفوذ ناپذیری خود قرآن مطرح شده است و مفاد این دو آیه آن می‌شود که مصونیت قرآن، هم از درون (به لحاظ نفوذ ناپذیری) و هم از برون (به دلیل نگهبانی خداوند) تأمین شده است.

نگهبانی خداونـد از قرآن روشن است؛ ولی نفوذ ناپـذیری کتـاب نیاز به انـدکی توضیح دارد. چرا قرآن نفوذناپـذیر است و کـدام ویژگی قرآن آن را از نفوذ آسیب رسانان مصون نگه می‌دارد؟

بـا توجه به آن چه در دومین دلیـل قرآنی عـدم تحریف (آیـات تحـدی) گـذشت، روشن می‌شود که آن ویژگی اعجاز قرآن است. اعجـاز قرآن، راز نفوذ ناپـذیری و راه نیافتن باطل به آن است. اعجاز قرآن، به کاربرد حروف خاص، کلمات ویژه، و جملات کوتاه (فعـل و فاعـل، مبتـدا و خـبر، حـال و ذو الحـال و امثـال آن) وابسـته نیست؛ زیرا امور یـاد شـده در زبـان عرب و دست‌کم در اشـعار فصیحان عرب قبـل و بعـد از نزول قرآن، فراوان یافت می‌شود. اعجاز قرآن در محتوای غنی و معارف هماهنگ و سراسر حق آن و در نظم خاصـی است که بر مجموعه آیـات و جملات یک سوره و مفاد آن‌ها حاکم است؛ چنانکه برجستگی یک غزل برجسته یا یـک نـثر ادبی ممتـاز، متّکی به مفردات و ترکیب‌هـای کوچـک آن نیست؛ بلکه از نظم خاصـی که بر مجموعه آن‌هـا حـاکم اسـت سرچشـمه می‌گیرد. اگر نظم و محتوای ویژه قرآن فوق توان بشر است، هرگونه دست‌کاری بشر در این آیات که به آن محتوا و نظم آسـیب رسانـد، قرآن را فروتر از حد اعجاز خواهد کرد؛ در نتیجه، باید قابل همانندآوری باشد؛ ولی بررسـی قرآن نشان می‌دهد که قرآن معجزه است و همانند آن را نمی‌توان آورد؛ بنابراین پذیرش تحریف قرآن، مسـتلزم انکار اعجاز آن و باور داشتن اعجاز قرآن، ملازم با اعتقاد به عدم تحریف آن است. «۱»

بررسی چند شبهه

اشاره

در دلالت این دو آیه (۴۱- ۴۲ فصّلت) بر عدم تحریف قرآن، شبهاتی مطرح شده که به بررسی مهم‌ترین آن‌ها می‌پردازیم:

---

(۱). جملـه آخر آیه ۴۴ فصّـلت می‌توانـد اشاره به این نکته باشـد که چون قرآن، سـخن خداوند است و خداوند آن را برای هدایت فرسـتاده، تحریف شـدن آن نقض غرض و ناسازگار با حکیم بودن او است و اگر از ابتـدا قابل تحریف باشـد، با توجه به جاودانگی قرآن و خاتمیت پیامبر صلّی اللّه علیه و آله و سلّم نشان نقص ذاتی آن است و با حمید بودن خداوند سازگاری ندارد.
قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۱، ص: ۲۰۶

۱. بی‌سابقه بودن استدلال به آیه عزت بر نفی تحریف

در منابع روایتی و کتاب‌های دانشـمندان گذشـته (اعم از کتب تفسـیر و غیر تفسـیر) با آن‌که معانی مختلفی برای این آیه ذکر شـده، ولی در هیچ یک از آن‌ها عدم تحریف قرآن حتی به عنوان یک احتمال هم ذکر نشده است؛ بنابراین، استفاده عدم تحریف قرآن از این آیه، بر خلاف روایات و فهم دانشمندان گذشته است و نمی‌توان به آن اعتماد کرد. «۱»

پاسخ روایات در صدد بیان تمام مفاد آیه و منحصـر ساختن معنای آن در آن چه که در روایات آمده نیسـتند و دانشـمندان اسـلامی نیز چنین انحصـاری را در نظر نداشـته‌اند؛ در نتیجه، این اسـتفاده نه بر خلاـف مقتضـای روایـات و نه مخـالف با دیـدگاه دانشـمندان مسـلمان است؛ به علاوه، بیش‌تر روایاتی که مشـتمل بر این آیه هسـتند، هیـچ گونه توضـیحی درباره مفاد آیه در آن‌ها نیامده است؛ بلکه برخی از آن‌هـا اشـعار به همین برداشت دارنـد و روایـات معـدودی که به تفسـیر آیه پرداخته‌انـد، از نظر سـندی معتبر نیسـتند و نمی‌توان به آن‌ها استناد کرد.

این مدعا که دانشمندان گذشته حتی به عنوان یک احتمال هم عدم تحریف قرآن را از آیه شریف استفاده نکرده‌اند نیز خلاف واقع است. تعدادی از مفسران، عدم تحریف را به عنوان دیدگاه خود و برخی به عنوان یکی از دیدگاه‌ها در تفسیر این آیه ذکر کرده‌اند؛

به عنوان مثال، می‌توان از مفسرانی مانند ابو علی فضل طبرسی در مجمع البیان، سید محمود آلوسی در روح المعانی فی تفسیر القرآن العظیم، اسماعیل حقی بروسوی در روح البیان، فخر الدین محمد رازی در مفاتیح الغیب نام برد. «۲» و شیخ طوسی که اشکال کننده با استناد به تفسیر ایشان مدعی

---

(۱). ر. ک: نوری طبرسی، میرزا حسین؛ همان، ص ۳۷۱.

(۲). به عنوان مثال: در تفسیر مجمع البیان ذیل آیه نهم از سوره حجر آمده است: «إِنَّا نَحْنُ نَزَّلْنَا الذِّكْرَ ای القرآن وَ إِنَّا لَهُ لَحافِظُونَ» عن الزیادة و النقصان و التحریف و التغییر عن قتادة و ابن عباس و مثله لا یأتیه الباطل من بین یدیه و لا من خلفه» انا نحن نزلنا الذکر؛ یعنی قرآن [را ما نازل کردیم] و «انا له لحافظون» یعنی [آن را] از زیاده و نقصان و تحریف و تغییر [حفظ می‌کنیم] این برداشت از قتاده و ابن عباس نقل شده است و مانند آن است آیه لا یَأْتِیهِ الْباطِلُ مِنْ بَیْنِ یَدَیْهِ وَ لا مِنْ خَلْفِهِ.» (طبرسی، ابو علی فضل؛ همان ج ۵، ص ۳۳۰- ۳۳۱) در جلد پنجم ص ۱۴ و ۱۵ این تفسیر نیز استفاده عدم تحریف قرآن از دو وصف «عزیز» و «لا یأتیه الباطل من بین یدیه و لا من خلفه» در آیه ۴۱ و ۴۲ فصّلت به عنوان یک دیدگاه ذکر شده و آیه نهم از سوره حجر مؤید آن دانسته شده است. برای اطلاع از دیدگاه دیگر مفسران یاد شده ر. ک: تفاسیر یاد شده ذیل آیه نهم از سوره حجر و آیه چهل و یکم و دوم سوره فصّلت.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۱، ص: ۲۰۷

شده که استفاده عدم تحریف از آیه، بر خلاف نظر دانشمندان گذشته است نیز در دو قسمت از تفسیر تبیان این برداشت را ذکر کرده است. «۱»

۲. عدم شمول عزت نسبت به محفوظ ماندن الفاظ قرآن

مقصود از عزیز بودن قرآن و راه نیافتن باطل به آن؛ مغلوب واقع نشدن، باطل نشدن محتوای آن و نسخ نشدن آن است؛ نه محفوظ ماندن عبارات و الفاظ آن؛ بنابراین آیه شریف شامل تحریف لفظی مورد نظر نمی‌شود.

پاسخ اولا نحوه بیان آیه مطلق و بدون هیچ قید است و اختصاص دادن آیه به این نوع خاص از مصونیت دلیل می‌خواهد؛ ثانیا، چگونه ممکن است که الفاظ و عبارات قرآن در آن سطح وسیع مدّ نظر مدعیان تحریف، دگرگون شود، ولی معارف آن به حقانیت خود باقی بماند؛ به ویژه اگر فصاحت و بلاغت قرآن را در نظر بگیریم و نیز به این نکته توجه داشته باشیم که گاه افزودن یا کاستن یک حرف، مطلب حق را به باطل و باطل را به حق مبدل می‌سازد.

مدعیان تحریف نیز ادعای تغییراتی را دارند که مطالب حق قرآن نازل شده را (به گمان ایشان) به مطالب نادرست مبدل کرده است؛ نه تغییراتی که در عین تحقق تحریف، حقایق قرآن، به طور کامل به حال خود باقی بماند و بتوان از طریق الفاظ قرآن به آن دست یافت.

۳. دوری بودن استدلال به قرآن بر مصونیت قرآن

این شبهه اختصاص به این آیه شریف ندارد؛ بلکه در مورد آیه نهم سوره حجر و هر آیه دیگری که برای عدم تحریف قرآن به آن استناد شود نیز جریان دارد و آن این‌که استدلال به

---

(۱). در تفسیر تبیان ذیل آیه نهم از سوره حجر آمده است: «انّا نحن نزّلنا الذّکر» یعنی القرآن فی قول الحسن و الضحاک و غیرهما و

«انّا له لحافظون» قال قتادة لحافظون من الزيادة و النقصان و مثله «لا يأتيه الباطل من بين يديه و لا من خلفه» انا نحن نزلنا الذكر»؛ یعنی قرآن [را نازل کردیم] در دیدگاه حسن و ضحاک و غیر ایشان و «انا له لحافظون» قتاده گفته است [معنای آیه این است که] از زیاده و نقصان [قرآن را حفظ می‌کنیم] و مانند این آیه است «لا يأتيه الباطل من بين يديه و لا من خلفه». (طوسی، ابو جعفر محمد؛ همان، ج ۶، ص ۳۲۰. در صفحه ۱۳۱ جلد نهم این تفسیر نیز استفاده عدم تحریف از واژه عزیز در آیه ۴۱ و دوم از سوره فصّلت ذکر شده است.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۱، ص: ۲۰۸

آیات قرآن برای عدم تحریف آن، استدلالی دوری است؛ زیرا صحت استدلال به این آیات، متوقف بر آن است که قرآن و از جمله این آیه تحریف نشده باشد و عدم تحریف قرآن، متوقف بر استدلال به این آیه است؛ به عبارت دیگر، ممکن است کسی بگوید: آیات مورد استناد برای عدم تحریف، خود تحریف شده و قرآن واقعی نیست «۱» یا احتمال می‌دهیم چنین باشد؛ بنابراین استدلال به آن‌ها برای نفی تحریف سودمند نیست.

پاسخ برخی از دانشمندان شیعی و سنی در برابر شبهه تسلیم شده، و آن را سؤالی بی‌جواب دانسته‌اند. «۲» به نظر می‌رسد این شبهه به سه صورت می‌تواند مطرح شود.

الف) چون در مورد قرآن (همانند هر متن تاریخی دیگر) احتمال تحریف وجود دارد و سابقه نسبتا طولانی آن به ضمیمه دشمنان فراوانش این احتمال را تقویت می‌کند، استدلال به آن برای نفی تحریف قرآن سودمند نیست؛ هر چند یقین به تحریف آن نداشته باشیم؛ زیرا به هر آیه‌ای که استدلال شود، احتمال تحریف شدن و غیر معتبر بودن آن وجود دارد.

باید دانست که چنین شبهه‌ای اختصاص به استفاده عدم تحریف از آیات قرآن ندارد و اگر چنین شبهه‌ای را بپذیریم، هرگونه استدلال به هر آیه‌ای و برای هر موضوعی مورد سؤال قرار می‌گیرد و قرآن به طور کلی از صحنه اندیشه و استدلال خارج می‌شود؛ بلکه روایات نیز دچار چنین وضعیتی می‌شوند.

این شبهه بی‌اساس است؛ زیرا صرف احتمال تحریف، هیچ متنی را از اعتبار نمی‌اندازد و نهایت چیزی که صرف احتمال تحریف اقتضا دارد، ضرورت بررسی تحریف یا عدم

---

(۱). ر. ک: رازی، فخر الدین محمد؛ همان ج ۱۹، ص ۱۶۱.

(۲). از جمله کسانی که در برابر این شبهه تسلیم شده‌اند، فخر الدین محمد رازی، در مفاتیح الغیب، ج ۱۹، ص ۱۶۱- است. آیت الله سید ابو القاسم خویی رحمة اللّه نیز در البیان ص ۲۲۸ پس از طرح این شبهه می‌نویسد: این شبهه بر کسی که برای عترت، اعتباری قایل نیست وارد است؛ ولی بر کسی که عترت را هم‌تراز قرآن می‌داند و پیروی از آنان را لازم می‌داند، وارد نیست؛ زیرا استدلال امامان معصومین علیهم السّلام به قرآن و تأیید اصحاب خویش بر استناد و استفاده از قرآن، حکایت از اعتبار قرآن موجود (هر چند تحریف شده باشد) دارد. این گونه پاسخ دادن به این شبهه، اولا به معنای تسلیم اشکال شدن است و ثانیا اعتبار قرآن را به تأیید روایات وابسته می‌سازد؛ در صورتی که اعتبار روایات وابسته به قرآن است و اگر صحت و اعتبار قرآن این گونه مورد سؤال قرار گیرد، راهی برای اثبات اعتبار روایات وجود ندارد. برای توضیح بیش‌تر در زمینه وابسته بودن اعتبار روایات به قرآن ر. ک: محمد حسین طباطبایی، همان؛ ج ۱۲، ص ۱۱۱ و ۱۱۲.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۱، ص: ۲۰۹

تحریف آن متن است و چنان چه شواهد و شرایط خارجی اقتضا می‌کرد که به طور طبیعی این متن دست‌خوش تحریف نشود، اگر دلیلی بر تحریف به دست نیاید، اعتبار متن تثبیت می‌شود و در استدلال به آن هیچ خللی رخ نمی‌دهد و در مورد قرآن و موضوع

تحریف، مسأله این چنین است.

ب) چون ما به تحریف برخی از آیات به صورت مشخص قطع داریم، این علم قطعی سبب می‌شود که در واقعی و غیر محرّف بودن هر آیه‌ای تردید روا داریم و استدلال به آن نتیجه‌بخش نباشد.

در پاسخ این بیان باید گفت: اگر آیاتی که ادعای تحریف قطعی آن‌ها شده در برگیرنده آیات مورد استدلال در بحث عدم تحریف نباشند، این تصویر از شبهه به صورت پیشین باز می‌گردد و فقط به منشأ دیگری برای احتمال تحریف در آن اشاره شده است؛ در نتیجه پاسخ این تصویر، همان پاسخ صورت اوّل است؛ ولی اگر مقصود آن باشد که آیات تحریف شده، همان آیات مورد استناد در بحث عدم تحریف است یا شامل آن‌ها هم می‌شود، پاسخ آن است که این سخن ادعایی بیش نیست و تاکنون هیچ دلیلی بر تحریف آیات یاد شده ارائه نشده است؛ حتی آن دسته از مدعیان تحریف قرآن که در صدد گردآوری و استقصای آیات تحریف شده (به گمان خویش) برآمده‌اند، این آیات را از آیات تحریف شده به شمار نیاورده‌اند. «۱»

ج) از آن جا که اجمالاً- می‌دانیم برخی از آیات قرآن تحریف شده و موارد آن را دقیقاً نمی‌دانیم، در مورد هر آیه‌ای احتمال می‌دهیم که این آیه از آن آیات تحریف شده باشد و در نتیجه استدلال به آن استدلالی عقیم است.

چنان‌که قبلاً یادآور شدیم، اعجاز قرآن اقتضا دارد که همانند هیچ یک از سوره‌های آن را نتوانند بیاورند. این موضوع می‌تواند برای دفع این شبهه کارساز باشد؛ زیرا می‌توان آیات مورد استدلال را با مجموعه آیات قبل و بعد آن‌که مرتبط به آن هستند و یک سوره را تشکیل می‌دهند در نظر گرفت و بررسی کرد که آیا همانند آن را تاکنون آورده‌اند یا می‌توانند بیاورند؟

اگر نتیجه منفی بود- چنان‌که بررسی تاریخ اسلام نشان می‌دهد که تاکنون چنین بوده و هم اکنون نیز چنین است- معلوم می‌شود که این آیات تحریف نشده است و از قرآن منزّل است؛

---

(۱). ر. ک: نوری طبرسی، میرزا حسین؛ همان، دلیل دوازدهم.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۱، ص: ۲۱۰

زیرا اگر تحریف شده بود، نظم و محتوای خاص قرآن نازل شده از سوی خدا به هم خورده بود و باید همانند آن را بتوان آورد. «۱»

دو استدلال عقیم

اشاره

افزون بر آیاتی که به آن‌ها برای نفی تحریف قرآن استدلال شد، دو دسته دیگر از آیات وجود دارد که استدلال به آن‌ها برای اثبات عدم تحریف قرآن متقن به نظر نمی‌رسد. در این جا به بررسی کوتاهی از آن دو دسته آیات بسنده می‌کنیم:

۱. جمع و قرائت قرآن از سوی خدا

در آیات ۱۶ و ۱۷ سوره قیامت آمده است:

لا تُحَرِّکْ بِهِ لِسانَکَ لِتَعْجَلَ بِهِ إِنَّ عَلَیْنا جَمْعَهُ وَ قُرْآنَهُ؛ زبانت را به [تلاوت آیات] قرآن حرکت مده تا در خواندن آن شتاب کنی. به راستی که گردآوری و خواندن آن بر عهده ماست.

برخی گفته‌اند: مقصود از واژه «جمعه» در این آیه، گردآوری و جمع قرآن پس از نزول است و خداوند عهده‌دار آن شده و خواست خداوند حتما محقق می‌شود. «۲» برای تأیید این برداشت، به تفسیر نقل شده از ابن عباس در مورد این آیه استناد شده. در آن تفسیر آمده است:

انّ المعنی انّ علینا جمعه و قرآنه علیک حتی تحفظه و یمکنک تلاوته فلا تخف فوت شیء منه؛ معنای آیه شریف آن است که بر ماست قرآن را گرد آوریم و بر تو بخوانیم تا آن را حفظ کنی و تلاوت آن برایت میسر شود؛ پس از این‌که چیزی از قرآن از بین رود در بیم مباش. «۳»

---

(۱). برخی این شبهه را با اجماع بر عدم زیاده در قرآن پاسخ داده‌اند که افزون بر عدم کارآیی اجماع در این گونه مسایل (بر فرض پذیرش اجماع به عنوان یک دلیل مستقل) فقط افزوده شدن این آیات را نفی می‌کند؛ ولی تغییر در آن‌ها و جابه‌جایی و تعویض کلمات با حروف را نفی نمی‌کند.

برخی دیگر با تأیید روایات نسبت به قرآن موجود نتیجه گرفته‌اند که استدلال به این آیات درست است؛ ولی این پاسخ هم، عدم تحریف قرآن را نتیجه نمی‌دهد؛ بلکه حجیت و اعتبار قرآن موجود از راه تعبد و دلیل نقلی را نتیجه می‌دهد.

(۲). برخی نیز واژه «قرآنه» در آیه را به معنای گردآوری قرآن دانسته‌اند که دیدگاهی ضعیف و نادرست است ر.

ک: طبرسی، ابو علی فضل؛ همان، ج ۱۰، ص ۳۹۷.

(۳). حسینی میلانی، سید علی؛ التحقیق فی نفی التحریف عن القرآن الشریف؛ چ ۱، قم: دار القرآن الکریم، ۱۴۱۰، ص ۳۰.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۱، ص: ۲۱۱

این استدلال از اتقان کافی برخوردار نیست و تفسیر ابن عباس نمی‌تواند مؤید این برداشت باشد. ظاهر آیه آن است که این جمع هر چه باشد، مربوط به مرحله قبل از تلاوت بر پیامبر صلّی اللّه علیه و آله و سلّم است. آیه اوّل، پیامبر را از شتاب در تلاوت آیه، پیش از آن‌که فرشته وحی آن را به اتمام برساند، نهی می‌کند و اشاره به آن دارد که پیامبر نگران فوت شدن بخشی از قرآن قبل از تلاوت است؛ چنان‌که ظاهر تفسیر ابن عباس نیز همین است؛ زیرا در آن تفسیر هم، نتیجه و سرانجام جمع و قرائت قرآن بر پیامبر صلّی اللّه علیه و آله و سلّم آن است که زمینه حفظ آن برای ایشان فراهم و تلاوت آن بر مردم برایش میسّر شود؛ به همین دلیل در نقل‌های دیگری که از ابن عباس در تفسیر این آیه رسیده می‌خوانیم: «معناه انّ علینا جمعه فی صدرک»؛ معنای سخن خدا، آن است که به عهده ماست که قرآن را در سینه تو گرد آوریم.» «۱»

۲. تهدید پیامبر به مجازات

خداوند متعال در آیاتی می‌فرماید: اگر پیامبر صلّی اللّه علیه و آله و سلّم به دروغ چیزی را به خدا نسبت دهد، مجازات خواهد شد. این آیات، در پایان فصل پیشین گذشت. ممکن است گفته شود: اگر پیامبر در صورت کم و زیاد کردن یا تغییر دادن معارف وحیانی، شدیدا مجازات می‌شود با آن که در پیشگاه خداوند، دارای مقام و منزلت بالایی است، پس غیر پیامبر صلّی اللّه علیه و آله و سلّم که هیچ گاه به مرتبت پیامبر نمی‌رسد، اگر قرآن را تحریف کند، به مجازات شدید سزاوارتر است؛ بنابراین اگر کسی قرآن را تحریف کند، فورا مجازات یا رسوا می‌شود و با مجازات یا رسوا شدن وی، مردم از نادرستی آن چه او به عنوان قرآن می‌خوانده یا می‌نوشته، آگاه می‌شوند؛ در نتیجه یا افراد منحرف اقدام به تحریف نمی‌کنند یا اقدام آن‌ها بی‌نتیجه می‌ماند. «۲»

این استدلال نیز ناتمام است؛ زیرا مجازات پیامبر صلّی اللّه علیه و آله و سلّم در صورت تحریف کردن پیام خدا، برای آن است که با معجزه‌ای که پیامبر صلّی اللّه علیه و آله و سلّم آورده، همه او را پیام آور خدا و سخن او را سخن خدا می‌دانند؛ در نتیجه اگر پیام را تحریف کند، مردم آن پیام تحریف شده را پیام خدا

---

(۱). ر. ک: طوسی، ابو جعفر محمد؛ همان ج ۱۰، ص ۱۹۶.

(۲). ر. ک: حقی بروسوی، اسماعیل؛ همان، ج ۱۰، ص ۱۵۱ قابل ذکر است که لازمه گفتار کسانی که فاعل «تقوّل» در آیه «و لو تقوّل علینا بعض الاقاویل» (الحاقه، ۴۵) متقوّل دانسته‌اند نیز آن است که هر کس به دروغ به خدا گفتاری را نسبت دهد که تحریف قرآن نیز یک مصداق آن است، خدا او را مجازات می‌کند. ر. ک: اندلسی، ابو حیان؛ البحر المحیط فی علم التفسیر؛ چ ۲، بیروت: دار الفکر، ۱۴۳۰، ج ۸، ص ۳۲۹.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۱، ص: ۲۱۲

می‌پندارند و از آن پیروی می‌کنند و گمراه می‌شوند و این امر، نقض غرض و مخالف با حکمت خداست؛ ولی افراد دیگر چون چنین زمینه‌ای ندارند، مردم سخن آنان را به طور کامل و بی‌چون و چرا قبول نمی‌کنند؛ بلکه بر اساس قواعد، آن را بررسی می‌کنند و اگر درست یافتند، می‌پذیرند و در صورت تحریف شدن قرآن از سوی چنین کسی مردم به مقایسه آن چه او می‌خواند یا نوشته است با سایر قرائت‌ها و نسخه‌ها می‌پردازند و به نادرستی و تحریف آن پی می‌برند و بی‌اختیار گمراه نمی‌شوند. بلی اگر فرض شود که در قرآن تحریفی رخ دهد که تشخیص آن برای اهل فن نیز میسر نباشد و همگان آن را پیام خدا بدانند و در نتیجه گمراه شوند، به دلیل نادرستی نقض غرض، خداوند از رخ دادن چنین تحریفی جلوگیری و آن را آشکار خواهد کرد و در این صورت استدلال یاد شده به دلیل عقلی بر عدم تحریف باز می‌گردد که در آغاز بحث گذشت.

بررسی دلایل معتقدان به تحریف

اشاره

معتقدان به تحریف قرآن به برخی از آیات و روایات برای اثبات تحریف استدلال کرده‌اند که به اختصار به ذکر و بررسی آن‌ها می‌پردازیم.

الف) آیات و روایات بیانگر مشابهت امّت اسلام با امّت‌های پیشین

در برخی از آیات و روایات به مشابهت امت اسلام با امت‌های پیشین اشاره شده است؛ مانند:

لَتَرْکَبُنَّ طَبَقاً عَنْ طَبَقٍ؛ «۱» حتما شما بر حالتی پس از حالتی سوار می‌شوید.

کلّ ما کان فی الامم السّالفه یکون فی هذه الامهٔ مثله؛ هرچه در امت‌های گذشته وجود داشته در این امت همانند آن تحقق خواهد یافت. «۲»

ادعا شده است که آیه و روایت پیشین و آیات و روایات مشابه آن مانند آیات «سنت الهی» «۳» دلالت دارند که امّت اسلام، همانند امّت‌های گذشته سیر خواهد کرد و جریاناتی که در آن امّت‌ها رخ داده، در این امّت نیز رخ می‌دهد و چون یکی از جریان‌های مهم امّت‌های

---

(۱). انشقاق، ۱۹.

(۲). صدوق، ابو جعفر محمد؛ کمال الدین و تمام النعمه؛ چ ۱، تهران: کتابفروشی اسلامیه، ۱۳۷۹ ق. با ترجمه و شرح محمد باقر کمره‌ای، ج ۲، ص ۲۶۴.

(۳). مقصود، مجموعه آیاتی است که سرگذشت امت‌های گذشته را ذکر کرده و می‌فرماید: این سنت خدا در امتهای گذشته است و سنت خدا تغییر ناپذیر است.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۱، ص: ۲۱۳

گذشته، تحریف کتاب‌های آسمانی آن‌ها است، پس کتاب آسمانی این امّت نیز تحریف می‌شود. «۱»

اگر از مناقشه در سند روایات یاد شده صرف نظر شود «۲» و دلالت این آیات و روایات بر همانندی امّت اسلام با امّت‌های پیشین در همه امور پذیرفته شود، «۳» مقتضای آن، صرفا وقوع تحریف در قرآن در طول تاریخ پس از پیامبر اکرم است؛ ولی به هیچ وجه زمان تحقق تحریف را مشخص نمی‌کند و چه بسا تا زمان تحقق آن، سالیان طولانی باقی مانده باشد؛ بنابراین هیچ دلالتی بر تحریف قرآن موجود ندارد؛ علاوه بر آن، همانندی در همه امور با امت‌های گذشته، موارد نقض فراوانی دارد که در آیات و روایات به آن تصریح شده است؛ مانند: گوساله پرستی، شکافته شدن رود نیل و غرق شدن فرعون و لشکریانش، پادشاهی گسترده حضرت سلیمان، سرگردانی چهل ساله بنی اسرائیل در بیابان، مسخ شدن جمعی از بنی اسرائیل، جریان گاو بنی اسرائیل و مسأله خاتمیت پیامبر اسلام و انتفای عذاب استیصال.

پس این همانندی عمومی استثناپذیر است و با توجه به دلایل عدم تحریف قرآن، تحریف نشدن قرآن یکی از موارد استثنای این آیات و روایات است؛ افزون بر آن، از نمونه‌های ذکر شده در این روایات استفاده می‌شود که مقصود از این آیات و روایات، نوعی مشابهت است؛ «۴» نه مشابهت تام و کامل و در این صورت، در خصوص مسأله تحریف می‌توان گفت:

---

(۱). نوری طبرسی، میرزا حسین؛ همان، ص ۳۵.

(۲). بیش‌تر روایات مورد استناد از نظر سند بی‌اعتبارند و فقط چهار روایت نقل شده از کافی، قرب الاسناد، بصائر الدرجات، سعد بن عبد الله، و رجال کشی معتبر هستند. از این چهار روایت دو روایت اول ناظر به موارد خاص و دو روایت اخیر ناظر به مشابهت امت اسلام با بنی اسرائیل (نه همه امت‌های گذشته) است.

(۳). هیچ یک از آیات مورد استناد، مشابهت در تمامی امور را نمی‌رساند؛ بلکه ناظر به مخالفت امت‌ها (تکذیب و معارضه) با پیامبران و نابود شدن آن امت‌ها است. در تفسیر آیه ذکر شده در این استدلال پنج احتمال ذکر شده است که در برخی از کتب تفسیر یکی از آن پنج احتمال را همانندی امت اسلام با امت‌های پیشین دانسته‌اند. ر. ک: تفاسیر. تبیان، الجامع لاحکام القرآن، البحر المحیط، مفاتیح الغیب و مجمع البیان ذیل آیه نهم از سوره انشقاق.

(۴). به عنوان مثال در یکی از این روایات رجعت امامان علیهم السّلام در امت اسلام در مقایسه با بازگشت خانواده حضرت ایوب به سوی آن حضرت از موارد مشابهت امت اسلام با امت‌های پیشین به شمار آمده است؛ در صورتی که رجعت امامان علیهم السّلام پس از شهادت و از عالم آخرت به عالم دنیا و با ویژگی‌های خاص خود است؛ ولی بازگشت خانواده حضرت ایوب صرفا روی آوردن و زندگی کردن با آن حضرت، پس از جدایی از ایشان بوده است. ر. ک: نوری طبرسی، میرزا حسین؛ همان، ص ۷۵.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۱، ص: ۲۱۴

تحریف معنوی کتاب یا بی‌اعتنایی به آن در مقام فهم و عمل، مورد مشابه با تحریف کتاب‌های انبیای گذشته به شمار می‌آید؛ به علاوه اگر مقصود از این روایات، مشابهت کامل و در همه امور باشد، با آیات دال بر نفی تحریف مخالف خواهند بود و باید توجیه یا کنار زده شوند. پاسخ اخیر در مورد انواع روایات دیگری که پس از این به بررسی آن‌ها می‌پردازیم نیز جریان دارد.

ب) وجود مصحف‌های متفاوت با قرآن موجود

در روایات آمده است که غیر از قرآن موجود، قرآن‌های دیگری وجود داشته که از جمله آن‌ها قرآن حضرت علی علیه السّلام است. قرآن‌های یاد شده با قرآن کنونی تفاوت‌هایی داشته و برخی از آن‌ها مانند قرآن حضرت علی علیه السّلام و ابن مسعود و ابیّ بن کعب از دیدگاه شیعه دارای اعتبار کامل هستند؛ به ویژه قرآن حضرت علی علیه السّلام که معیار و محک صحت هر نسخه و

قرآن دیگری است و به دستور پیامبر صلّی اللّه علیه و آله و سلّم گردآوری و برای استفاده مردم به خلیفه اوّل ارائه شد؛ ولی خلیفه از پذیرش آن سر باز زد و برخی از اطرافیانش گفتند که ما همانند آن قرآن را پیش خود داریم. با توجه به تعدد قرآن‌ها، تفاوت آن‌ها با قرآن موجود و اعتبار برخی از آن‌ها معلوم می‌شود که قرآن تحریف شده است.

در پاسخ باید گفت: قرآن‌های یاد شده و قرائت‌های مذکور آن‌ها با قرآن موجود تفاوت نداشته و آن چه به عنوان موارد اختلاف ذکر شده، از قبیل شأن نزول، ذکر مصداق، تفسیر و تأویل قرآن بوده است و ربطی به متن قرآن ندارد. بعلاوه دلیلی بر اعتبار آن قرآن‌ها در دست نیست و اگر در متن آن قرآن‌ها با قرآن موجود متفاوت باشند، همین تفاوت دلیل دیگری بر بی‌اعتباری آن‌ها است؛ زیرا قرآن موجود به صورت متواتر نقل شده و بررسی آن، از سوی خدا بودنش را تأیید می‌کند؛ ولی در مورد قرآن‌های ادعا شده، هیچ دلیلی بر اعتبار موارد اختلاف آن‌ها با قرآن موجود در دست نیست؛ بلکه بررسی برخی موارد نقل شده از آن‌ها غیر قرآن بودن آن‌ها را تأیید می‌کند. تفاوت قرآن حضرت علی علیه السّلام با قرآن موجود نیز فقط در دو زمینه بوده است: الف) آن‌که قرآن آن حضرت طبق ترتیب نزول مرتب شده است؛ ب) آن که افزون بر متن قرآن، شأن نزول‌ها، مصادیق، تفسیر و تأویل آیات نیز در آن ثبت شده است و اگر قرآن‌های دیگر با قرآن آن حضرت تفاوت‌های اساسی و قابل توجه می‌داشت، آن حضرت نسبت به آن اعتراض جدّی می‌فرمود؛ در صورتی که هیچ اعتراضی در این خصوص از آن حضرت نقل نشده است.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۱، ص: ۲۱۵

از همین بیان، پاسخ استدلال به قرائت‌های هفت‌گانه یا ده‌گانه و یا بیش‌تر «۱» و روایاتی که مفاد آن‌ها نازل شدن قرآن بر هفت حرف است نیز روشن می‌شود؛ زیرا هیچ دلیلی بر اعتبار یا قرآن بودن قرائت‌های یاد شده در موارد اختلاف وجود ندارد و برای روایات دالّ بر نزول قرآن بر هفت حرف نیز معانی مختلفی شده است و نمی‌توان برای هفت قرائت به آن استدلال کرد؛ «۲» گذشته از آن‌که علاوه بر عدم اعتبار سند آن‌ها، این روایات، با روایات متعدد و معتبری معارض است که نزول بر هفت حرف را تکذیب و نزول آن بر یک حرف را مطرح و بر آن تأکید می‌کند. «۳» این تکذیب بدان معنا است که قرائت‌های دیگر، قرائت‌های جعلی است و برای مسلمانان در عصر امامان علیهم السّلام قرائت واقعی مشخص بوده است؛ به همین دلیل از آن قرائت واحد سؤالی نمی‌شود؛ نه آن‌که آیاتی تحریف شده و قرآن واقعی در هاله‌ای از ابهام قرار داشته است.

ج) روایات بیانگر تحریف قرآن

روایات فراوانی که طبق نظر مدعیان تحریف، از تحریف قرآن به طور کلی سخن به میان آورده یا در آن‌ها آیات قرآن به گونه‌ای دیگر تلاوت شده «۴» و نشان تحریف شدن آن آیات در قرآن موجود است.

---

(۱). در روایات مربوط به نزول قرآن به حروف متعدد، سه حرف، چهار حرف، پنج حرف، هفت حرف و ده حرف ذکر شده است و برخی گفته‌اند: مقصود از هفت حرف، حروف متعدد است، نه خصوص عدد هفت. ر.

ک: عاملی، جعفر مرتضی؛ حقایق هامة حول القرآن الکریم؛ چ ۱، قم: مؤسسة النشر الاسلامی، ۱۴۱۰، صص ۱۸۰ و ۱۸۱، برای اطلاع از چگونگی و عدم اعتبار قراء هفت‌گانه و قرائت‌هایشان ر. ک: موسوی خویی، ابو القاسم، همان، ص ۱۳۷ و ۱۹۹.

(۲). برای این روایات که اکثر قریب به اتفاق آن‌ها از منابع اهل سنت نقل شده، بیش از ده معنا ذکر شده است که یکی از معانی آن، هفت قرائت است و نه تنها ترجیحی برای این معنا بر سایر معانی وجود ندارد، بلکه شواهدی در همین روایات بر برخی معانی دیگر یافت می‌شود. ر. ک: موسوی خویی، ابو القاسم؛ همان، ص ۱۹۵- ۲۰۹- عاملی، جعفر؛ مرتضی، همان، ۱۸۰.

(۳). برای اطلاع از روایات دالّ بر نزول قرآن بر هفت حرف و عدم اعتبار آن‌ها ر. ک: عاملی، جعفر مرتضی؛ همان ص ۱۷۷-

۱۸۶- موسوی خویی، ابو القاسم؛ همان ص ۱۸۷- ۲۱۱.

(۴). برخی برای اثبات تحریف قرآن، به مسأله نسخ تلاوت و یا نسخ تلاوت و حکم که در بین اهل سنت مطرح است و به روایات نقل شده در این زمینه استدلال کرده‌اند که با توجه به عدم اعتبار آن روایات، استدلال به آن‌ها بر تحریف قرآن بی‌اساس خواهد بود. برای اطلاع از مسأله نسخ تلاوت و بی‌اعتباری روایات آن ر. ک:

بلاغی، محمد جواد؛ آلاء الرحمن فی تفسیر القرآن؛ چ ۱، بیروت: دار احیاء التراث العربی، ۱۳۵۵، ص ۱۹- ۲۵.

موسوی خویی، ابو القاسم؛ همان ص ۲۲۰- ۲۲۵- عاملی، جعفر مرتضی؛ همان، ص ۳۰۳- ۳۶۸.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۱، ص: ۲۱۶

اکثر قریب به اتفاق این روایات که ادعای تواتر آن‌ها شده، معتبر نیستند و مجموع روایات معتبر آن‌ها نزدیک به چهل روایت است. برخی از این مجموعه تکراری است. برخی از آن‌ها کاملا بی‌ارتباط با تحریف است و تعدادی، تغییرات غیر مؤثر در معنای آیات را مطرح ساخته است. بسیاری از آن‌ها مطالب تفسیری و ذکر مصداق و شأن نزول و نقل به معنا و اقتباس است و در برخی از آن‌ها نیز تعابیری کلی به کار رفته که شمول آن‌ها نسبت به تحریف لفظی نیازمند دلیل دیگری است. فقط یک روایت صحیح در این مجموعه وجود دارد که ظاهر، بلکه صریح آن حذف شدن نزدیک به دو سوم از قرآن مجید است. بررسی مفصل این روایات با قرآنی بودن مباحث کتاب سازگار نیست؛ از این رو به توضیحی فشرده در این زمینه اکتفا می‌شود:

۱. از مجموع روایات ذکر شده که در دلیل یازدهم و دوازدهم فصل الخطاب آمده است، حدود چهل روایت معتبر به چشم می‌خورد و مجموعه روایات مسند آن (اعم از صحیح، ضعیف و مجهول) بیش از چهارصد روایت است که ادعای تواتر اجمالی آن‌ها، سخنی گزاف نیست؛ هر چند در مفاد و محدوده تواتر، جای بحث و مناقشه فراوان وجود دارد و استفاده تحریف مورد نظر مدعیان تحریف، از آن غیر ممکن است. از مجموعه روایات مسند نیز تعداد بسیار زیادی (نزدیک به دو سوم آن) از شخصی به نام سیّاری نقل شده که دانشمندان علم رجال او را دروغ‌گو و جعل کننده حدیث معرفی کرده‌اند.

۲. در مجموعه روایات معتبر (از نظر سند) چهارده روایت تکراری است؛ به این معنا که هر دو روایت راجع به یک آیه سخن می‌گویند و در نتیجه از موارد ادعایی تحریف، هفت مورد کاسته می‌شود. چهار مورد از این روایات بی‌ارتباط با بحث تحریف و ذکر آن‌ها در این مجموعه سؤال‌انگیز، بلکه شگفت‌انگیز است؛ به عنوان مثال در این مجموعه روایتی از کامل الزیارات نقل شده که امام صادق علیه السّلام درباره آیه شریف «وَ إِذَا الْمَوْؤُدَةُ سُئِلَتْ بِأَیِّ ذَنْبٍ قُتِلَتْ» می‌فرماید «نزلت فی الحسین بن علی علیه السّلام» «۱» روشن است که به هیچ وجه نمی‌توان ادعا کرد که جمله نزلت فی الحسین بن علی علیه السّلام ادامه آیه بوده و از قرآن‌های کنونی حذف شده است. با توجه به دو نکته پیش گفته، موارد ادعایی تحریف به کم‌تر از سی مورد تقلیل می‌یابد.

---

(۱). قمی، ابو القاسم جعفر (ابن قولویه) کامل الزیارات؛ چ ۱، نجف اشرف: مکتبة المرتضویه، ۱۳۵۶ ق، ص ۶۳.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۱، ص: ۲۱۷

۳. هفت روایت که یکی از آن‌ها مکرر است و نیز صدر سه روایت دیگر مشتمل بر تغییر اندکی در آیه است که تأثیری در معنای آیه ندارد؛ مانند آن‌که در یکی از این روایات، آیه «فانزل اللّه سکینته علیه» «۱» «فانزل اللّه سکینته علی رسوله» نقل شده «۲» که تأثیری در معنا ندارد؛ در نتیجه موارد ادعایی به بیست و چند روایت تقلیل می‌یابد.

۴. نزدیک به نیمی از روایات باقی مانده، در مقام تفسیر، ذکر مصداق، شأن نزول و تأویل یا معانی بطنی آیات هستند؛ به عنوان مثال در ادامه تلاوت آیه آمده است:

حافِظُوا عَلَی الصَّلَواتِ وَ الصَّلاةِ الْوُسْطی؛ «۳» و هی صلوة الظّهر و هی اوّل صلوة صلّاها رسول اللّه و هی وسط النّهار؛ و آن [نماز

میانه] نماز ظهر است و اولین نمازی است که پیامبر آن را به جای آورده و [وقت آن] در میان روز است. «۴»

با اندکی تأمل در روایات یاد شده و موارد مشابه آن روشن می‌شود که این روایات، در صدد تلاوت آیه نیستند؛ بلکه در مقام تفسیر و توضیح آنند و با توجه به این‌که آیه مذکور در این روایت، در روایات متعددی که در منابع معتبر شیعه نقل شده، به همان صورت که در قرآن‌های فعلی آمده، تلاوت شده است، تردیدی باقی نمی‌ماند که نمی‌توان با استناد به برخی روایات مرسله یا نقل شده در منابع غیر معتبر، مدعی شد که این آیه تحریف و عبارت «صلوة العصر» «۵» از آن حذف شده است. منشأ اشتباه مدعیان تحریف آن است که آنان با ذهنیت و پیش فرض تحریف قرآن به سراغ این نوع روایات رفته‌اند و سؤال راوی حدیث را که از مفاد آیه و تفسیر آن پرسیده، بر سؤال از تلاوت و قرائت آیه حمل کرده‌اند و مسلّم پنداشته‌اند که راوی در قرائت آیه تردید داشته؛ لذا از امام راجع به آن سؤال کرده و امام تلاوت درست آیه را برای راوی ارائه فرموده است؛ در صورتی که هیچ شاهد و قرینه‌ای بر این‌که مقصود سؤال کننده، تلاوت آیه باشد، وجود ندارد؛ بلکه در همین روایات شواهد روشنی بر این‌که سؤال از مفاد آیه است یافت می‌شود.

---

(۱). توبه، ۴۰.

(۲). العروسی الحویزی، عبد علی؛ همان، ج ۲، ص ۲۲۰.

(۳). بقره، ۲۳۸.

(۴). کلینی، ابو جعفر محمد؛ همان، ج ۳، ص ۲۷۱.

(۵). عیاشی؛ تفسیر العیاشی؛ به نقل از العروسی الحویزی، عبد علی، همان، ج ۱، ص ۲۳۷- قمی، ابو الحسن علی؛ تفسیر القمی؛ چ ۱، بیروت: دار السرور، ۱۴۱۱ ق، ج ۱، ص ۱۰۶.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۱، ص: ۲۱۸

۵. در تعدادی از این روایات (چهارده روایت) آیه، نقل به معنا شده و امام به مفاد آیه استناد کرده یا از آیه در بیان خویش اقتباس کرده است؛ مانند روایت نقل شده از کافی که در آن، راوی از آیه أَطِیعُوا اللَّهَ وَ أَطِیعُوا الرَّسُولَ وَ أُولِی الْأَمْرِ مِنْکُمْ فَإِنْ تَنازَعْتُمْ فِی شَیْءٍ فَرُدُّوهُ إِلَی اللَّهِ وَ الرَّسُولِ «۱» سؤال می کند و امام می‌فرماید:

فان خفتم تنازعا فی امر فردّوه الی اللّه و الی رسوله و الی اولی الامر منکم کذا نزلت الایة و کیف یامرهم اللّه عزّ و جلّ بطاعة ولاة الامر و یرخّص فی منازعتهم؛ پس اگر از اختلاف در امری بیمناک بودید، آن را به خدا و رسولش و صاحبان امر از خودتان برگردانید. آیه این گونه نازل شده است. چگونه خداوند «عز و جل» [از یک سو] دستور به اطاعت از صاحبان امر می‌دهد و [از سوی دیگر] نزاع کردن با آنان را مجاز می‌شمرد. «۲»

جمله «کیف یامرهم ...» به روشنی دلالت دارد که مقصود پرسش راوی مربوط به چگونگی قرائت آیه و مسأله تحریف نبوده و مقصود امام علیه السّلام از «کذا نزلت الآیة» آن نیست که عبارت «فان تنازعتم» در موقع نزول «فان خفتم تنازعا فی امر» بوده است؛ بلکه پرسش راوی این است که آیا مقصود از «تنازعتم فی الامر» اختلاف مردم با اولی الامر است یا اختلاف مردم با یکدیگر است؟ و امام در پاسخ می‌فرماید: مقصود اختلاف مردم با یکدیگر است وگرنه چگونه در صدر آیه، دستور به اطاعت مطلق از اولی الامر می‌دهد و در ذیل آن اجازه منازعه با آنان را مطرح می‌سازد؟ این نوع برداشت از آیه به معنای تناقض صدر و ذیل آیه است که باطل است؛ پس مقصود، نزاع مردم با یکدیگر است که موظفند طبق مفاد آیه به خدا و رسول و پس از وی به اولی الامر برای حل اختلاف رجوع کنند؛ با این بیان روشن می‌شود که تعبیر «و الی رسوله و الی اولی الامر منکم» نیز از باب بیان مفاد آیه و مقصود از آن است.

۶. در سایر روایات به جز دو روایت که در شماره ۷ به آن می‌پردازیم، تعابیری کلی آمده که شمول آن‌ها نسبت به تحریف لفظی مورد نظر مدعیان تحریف، نیازمند دلیل و قرینه است و هیچ دلیل و قرینه متقنی بر آن نیست و یا در آن‌ها مطالبی مطرح شده که هیچ ملازمه‌ای بین آن‌ها با تحریف قرآن وجود ندارد؛ مانند:

---

(۱). نساء، ۵۹.

(۲). کلینی، ابو جعفر محمد؛ همان، ج ۱، ص ۲۷۶.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۱، ص: ۲۱۹

الف) اگر مردم قرآن را آن گونه که نازل شده می‌خواندند، حتی دو نفر هم با یکدیگر اختلاف پیدا نمی‌کردند.

ب) آن گاه که حضرت مهدی علیه السّلام ظهور کند، قرآن علی علیه السّلام را می‌آورد و قرآن را آن گونه که باید تلاوت می‌فرماید.

ج) هیچ کس جز اوصیای پیامبر نمی‌تواند ادعا کند که تمام قرآن ظاهر و باطنش را جمع کرده است.

د) قرآن را تحریف کرده‌اند و مردم در تمام باور داشت‌ها و مبانی رفتارشان دچار تحریف شده‌اند. «۱»

سه نوع روایت نخست، ناظر به قرآن با تفسیر و شأن نزول و بیان مصداق و تأویل آن و مطابق با ترتیب نزول است؛ آن گونه که در بیان تفاوت قرآن علی علیه السّلام با قرآن کنونی ذکر شد و از روایت نوع سوم نیز استفاده می‌شود.

روایت چهارم هم ناظر به تحریف معنوی است؛ زیرا دچار تحریف شدن مردم در همه معتقدات، لازمه‌اش آن است که آیات مربوط به اصول دین در کل قرآن تحریف شده باشد یا مردم در اعتقاد به توحید و نبوت و معاد نیز منحرف شده باشند؛ بنابر این، هیچ دلیلی بر شمول این روایات نسبت به تحریف لفظی قرآن وجود ندارد و استدلال به آن‌ها برای اثبات این مدعا از اتقان کافی برخوردار نیست؛ به ویژه که در روایات دیگر بر تحریف معنوی قرآن و محفوظ و مصون ماندن الفاظ و عبارات آن تأکید شده است.

۷. از دو روایت باقی مانده یکی مربوط به قسمتی از آیه ۹۵ سوره مائده است که در قرآن‌های کنونی عبارت «یحکم به ذوا عدل منکم» است و در روایت «یحکم به ذو عدل منکم» خوانده شده است؛ علاوه بر آن که مصداق ذو عدل را نیز امام می‌داند؛ ولی باید توجه داشت که در بیش‌تر روایاتی که این آیه در آن‌ها به کار رفته، تعبیر ذوا عدل (طبق عبارت قرآن‌های موجود) آمده است و فقط در یک روایت، تعبیر ذو عدل ذکر شده و در آن آمده است که ذوا عدل از خطای نویسندگان است؛ «۲» ولی این روایت نیز به دو صورت نقل شده و در نقل دیگر این‌گونه است:

---

(۱). این روایات به ترتیب در ص ۲۱۵ کد «یا» و ص ۲۱۲ کد «که» و ص ۳ کد «یا» و ص ۲۲۳ کد «ن» از کتاب فصل الخطاب آمده است.

(۲). کلینی، ابو جعفر محمد؛ همان، ج ۸، ص ۲۰۵.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۱، ص: ۲۲۰

یحکم به ذوا عدل منکم» فالعدل رسول اللّه صلّی اللّه علیه و آله و سلّم و الامام من بعده یحکم به و هو ذو عدل فاذا علمت ما حکم اللّه به من رسول اللّه و الامام فحسبک و لا تسأل؛ عدل رسول اللّه و امام پس از اوست که در مورد آن قضاوت می‌کند و او [رسول اللّه یا امام پس از او] صاحب عدل است، پس وقتی از طریق رسول اللّه و امام آن چه را که خدا به آن حکم کرده، دانستی تو را کافی است و دیگر سؤال مکن. «۱»

با توجه به این روایت روشن می‌شود که نقل دیگر، یا تقطیع شده این روایت و یا تلخیص نادرست آن است و روایات در مقام توضیح آیه هستند و امام و پیامبر را «ذو عدل» نامیده‌اند و یادآور می‌شوند که وقتی پیامبر یا امام حکمی کرد، کفایت می‌کند و نیاز به سؤال ندارد و «ذوا عدل» یاد شده در آیه، مقصود دو نفر انسان عادل از مسلمانان نیست؛ بلکه حکم پیامبر یا امام است که دو فرد برجسته ذو عدل هستند و ذوا عدل بر آن دو منطبق است.

در روایت دوم آمده است:

ان القرآن الذی جاء به جبرئیل علیه السّلام الی محمد صلّی اللّه علیه و آله و سلّم سبعهٔ عشر الف آیهٔ؛ به راستی، قرآنی را که جبرئیل به سوی پیامبر آورد، هفده هزار آیه بوده است. «۲»

این روایت نیز در کتاب وافی بدون واژه «عشر» به این صورت «سبعهٔ آلاف آیه» نقل شده «۳» و مفاد آن هفت هزار آیه می‌شود که نزدیک به شماره آیات قرآن موجود است؛ «۴» افزون بر آن می‌تواند مقصود از این روایت، علاوه بر متن قرآن، توضیح و تفسیر آن که جبرئیل از سوی خدا برای پیامبر صلّی اللّه علیه و آله و سلّم آورده است نیز باشد؛ نظیر آن چه مرحوم صدوق در کتاب اعتقادات خود فرموده است که آن چه از وحی به عنوان غیر قرآن نازل شده اگر به وحی قرآنی افزوده شود، به هفده هزار آیه می‌رسد. «۵»

---

(۱). طوسی، ابو جعفر محمد؛ تهذیب الاحکام؛ چ ۲، بیروت: دار الاضواء، ۱۴۱۳ ق، ج ۶، ص ۲۷۲.

(۲). کلینی، ابو جعفر محمد؛ الاصول من الکافی؛ چ ۳، تهران: دار الکتب الاسلامیهٔ، ۱۳۸۸ ق.

(۳). فیض کاشانی، محمد محسن؛ وافی؛ چ ۱، قم: مکتبهٔ آیت الله المرعشی النجفی، ۱۴۰۴ ق، ج ۵، ص ۲۷۴.

(۴). قابل ذکر است که اعتبار کتاب وافی از نظر دقت، مورد پذیرش صاحب نظران است و به عنوان مثال مرحوم شعرانی بر آن تأکید کرده است.

(۵). صدوق، ابو جعفر محمد؛ الاعتقادات؛ ص ۵- ۸۵ چاپ شده در: مصنفات الشیخ المفید، چ ۱، قم: المؤتمر العالمی لالفیّهٔ الشیخ المفید، ۱۳۷۱، ج ۵.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۱، ص: ۲۲۱

واژه‌نامه

عذاب استیصال: استیصال به معنای ریشه‌کن ساختن و مقصود از عذاب استیصال عذابی است که در اثر آن، یک ملت منقرض و به کلی نابود می‌شوند.

اضافه معنوی: اضافه‌ای است که یکی از دو اسم، به دیگری منتسب شده، کسب تعریف یا تخصیص کند.

بسیط: چیزی که جزء ندارد (خلاف مرکّب).

ترکیب اسنادی: ترکیبی است که در حکم یک کلمه نیست و اعراب حرف پایانی قسمت اول، در شرایط مختلف، قابل تغییر است.

تواتر: در اصطلاح روایی، وصف حدیثی است که راویان آن در هر طبقه، به اندازه‌ای باشند که امکان هم دست شدن آنان بر دروغ‌گویی وجود نداشته باشد.

ترکیب مزجی: ترکیبی است که در آن، دو کلمه به یکدیگر متصل و ممزوج و مانند یک کلمه می‌شوند و آخرین حرف قسمت دوم، پایان کلمه محسوب می‌شود؛ مانند بعلبک، سیبویه و ....

ثقات: افراد مورد اعتماد (جمع ثقه)، اصطلاحی رجالی است و به کسانی گفته می‌شود که در امانت‌داری و راست‌گویی آنان تردیدی نباشد.

حکمت نظری: علم به احوال، اشیا و موجودات است؛ چنان که هستند یا خواهند بود و از هست‌ها و است‌ها بحث می‌کند و به الهیات، ریاضیات و طبیعات تقسیم می‌شود.

حکمت عملی: عبارت است از علم به این که افعال انسان (افعال اختیاری) چگونه و به چه منوال خوب است و باید باشد، و چگونه و به چه منوال بد است و نباید باشد. حکمت عملی به اخلاق، تدبیر منزل و سیاست مدن تقسیم می‌شود.

سیاق: روند سخن است. در اصطلاح مفسران و اصولیان، به جملات پیشین و پسین واژه یا جمله مورد بحث گویند که مراد از جمله یا واژه مذکور با توجه به آن‌ها روشن می‌شود.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۱، ص: ۲۲۲

صفت مشبهه: اسمی که از فعل لازم اشتقاق می‌یابد و در معنا، شبیه اسم فاعل است.

صحیح: اصطلاحی حدیثی است. به حدیثی گویند که راویان آن، همه امامی مذهب و ثقه (مورد اعتماد) باشند و سلسله سند به معصوم متصل شود.

عهدین: یعنی دو عهد (قدیم و جدید) و مراد از آن، کتاب مقدس است. عهد قدیم، شامل تورات و کتاب‌های ضمیمه آن و عهد جدید، شامل انجیل‌های چهارگانه و کتاب‌های ضمیمه آن است.

عنوان مشیر: عنوانی که صرفا اشاره به موضوعی خاص است و بار معنایی دیگری ندارد.

ضعیف: اصطلاحی حدیثی است و به خبری گویند که واجد شرایط هیچ یک از اقسام خبر (صحیح، حسن، موثق و قوی) نیست.

قید توضیحی: قیدی است که دامنه مفاد واژه یا حکم را محدود نکرده و صرفا به وصفی از اوصاف آن اشاره دارد.

قید احترازی: گوینده برای بیرون راندن سایر موارد از دایره حکم یا مفاد، واژه‌ای را می‌آورد که در صورت ذکر نشدن آن، همه موارد را شامل می‌شود.

لغات دخیل: واژگانی که از زبان بیگانه وارد زبان دیگری شده و جزئی از آن به شمار آیند.

مسند: حدیثی است که سلسله سند آن (افراد ذکر شده در زنجیره سند حدیث) در تمامی مراتب تا معصوم متّصل و مذکور باشد.

مجهول: حدیثی است که افراد مذکور در سند آن، گرچه در کتاب‌های رجال آمده، ولی نسبت به عقیده، وثاقت و مذهب آنان ذکری نشده باشد. به خود راویانی که چنین باشند نیز مجهول می‌گویند.

اول و مشارفت: اول به معنای بازگشتن و منجر شدن و مشارفت به معنای نزدیک بودن است. اصطلاح ادبی یکی از مناسبت‌هایی است که به جهت آن مجازگویی و چیزی را به نام آن چه در آینده خواهد شد، نام‌گذاری می‌کنند؛ مانند نامیده‌شدن زن به همسر در آیه «حتی تنکح زوجا غیره؛ تا با همسری دیگر ازدواج کند.» بقره، ۲۳۰ در صورتی که هنوز به عقد نکاح او در نیامده تا زوج او باشد.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۱، ص: ۲۲۳

فهرست آیات

سوره آیه صفحه سورة الفاتحه الرحمن الرحیم ۳ .... ۱۳، ۱۵۲، ۱۵۳، ۱۵۴

ایاک نعبد و ایاک نستعین ۵ ۱۵۵ اهدنا الصراط المستقیم ۶ ۱۵۵ سورة البقرة ذلک الکتاب لا ریب فیه هدی للمتقین ۲ ۲۲ و ان کنتم فی ریب مما نزلنا علی عبدنا ۲۳ ۱۵۹ فامّا الذین آمنوا فیعلمون انه الحق من ربهم ۲۶ ۳۴ مصدّقا لما معکم ۴۱ ۵۷ و اذ فرقنا بکم البحر فانجیناکم و اغرقنا ۵۰ ۳۹ فجعلناها نکالا لما بین یدیها و ما خلفها ۶۶ ۴۶ و قد کان فریق منهم یسمعون کلام اللّه ثم یحرّفونه ۷۵ ۲۷ و منهم امّیون لا- یعلمون الکتاب الّا امانی ۷۸ ۱۶۵ و لمّا جائهم کتاب من عند الله مصدق لما معهم ۸۹ ۱۷۵ مصدّقا لما معهم ۹۱ ۵۷ قل

من کان عـدوا لجبریل فانه نزّله علی قلبک ۹۷ ۷۶، ۸۰ و لما جائهم رسول من عنـدالله مصدق لما معهم ۱۰۱ ۱۷۶ ما یودّ الذین کفروا من اهل الکتاب و لا المشرکین ۱۰۵ ۵۱ قد بیّنا الایات لقوم یوقنون ۱۱۸ ۴۰ و یعلّمهم الکتاب و الحکمهٔ ۱۲۹ ۳۷ ما جاءک من العلم ۱۴۵ ۳۵ الـذین آتیناهم الکتاب یعرفونه کما یعرفون ابنائهم ۱۴۶ ۱۷۶ و یعلّمکم الکتاب و الحکمهٔ ۱۵۲ ۳۷ ذلک بان الله نزّل الکتاب بالحق ۱۷۶ ۶۶ شهر رمضان الذی انزل فیه القرآن ۱۸۵ ۲۸، ۶۶، ۷۵، ۹۰

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۱، ص: ۲۲۴

سوره آیه صـفحه و مـا انزل علیکم من الکتـاب و الحکمـهٔ یعظکم ۲۳۱ ۷۹ حافظوا علی الصـلوات و الصـلوهٔ الوسطی ۲۳۸ ۲۱۷ تلک آیـات اللّه نتلوها علیک بالحق ۲۵۲ ۲۹، ۷۲ سورهٔ آل عمران مصـدّقا لما بین یدیه ۳ ۵۷ منه آیـات محکمات هنّ امّ الکتاب و ... فاما الذین ۷ ۵۲، ۵۹ ذلـک نتلوه علیک من الآیات و الـذکر الحکیم ۵۸ ۴۲ ... من بعـد مـا جاءک من العلم ۶۱ ۳۵ و اعتصـموا بحبل الله جمیعا و لا تفرقوا ۱۰۳ ۵۱ و لقد نصرکم الله ببدر و انتم اذلهٔ ۱۲۳ ۹۱ هذا بیان للناس و هدی و موعظهٔ للمتقین ۱۳۸ ۳۵، ۳۶ و یعلّمهم الکتاب و الحکمهٔ ۱۶۴ ۳۷ سورهٔ النساء یحرّفون الکلم عن مواضعه ۴۶ ۱۹۲ یا أیها الذین اوتوا الکتاب آمنوا بما نزلنا مصدقا ۴۷ ۱۷۲ اطیعوا الله و اطیعوا الرسول و اولی الامـر منکم ۵۹ ۲۱۸ و ارسلناک للناس رسولا و کفی باللّه شهیدا ۷۹ ۱۸۰ افلا یتدبرون القرآن و لو کان من عند غیر الله لوجدوا ... ۸۲ ۱۱۰

و انزل اللّه علیک الکتاب و الحکمـهٔ ۱۱۳ ۳۷ و قد نزّل علیکم فی الکتاب ان اذا سـمعتم آیات ۱۴۰ ۶۷ لکن الله یشهد بما انزل الیک انزله بعلمه ۱۶۶ ۱۸۱ قد جاءکم الرسول بالحق من ربکم ۱۷۰ ۷۰ قد جاءکم برهان من ربکم ۱۷۳ ۳۵ یا ایّها النّاس قد جاءکم برهان من ربّکم و انزلنا ... ۱۷۴ ۷۹

یهدیهم الیه صراطا مستقیما ۱۷۵ ۶۲، ۱۵۶ سورهٔ المائدهٔ قد جاءکم من الله نور و کتاب مبین ۱۵ ۴۰ یهدی به اللّه من اتبع رضوانه سبل السلام ۱۶ ۶۲

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۱، ص: ۲۲۵

سوره آیه صـفحه یحرّفون الکلم من بعـد مواضـعه ۴۱ ۱۹۲ مصـدّقا لمـا بین یـدیه من الکتاب و مهیمنا ۴۸ ۵۷ و لاـ تتّبع اهوائهم عما جائک من الحق ۴۸ ۶۹ و الله یعصـمک من الناس ۶۷ ۲۰۱ و اذا سـمعوا ما انزل الی الرسول تری اعینهم تفیض ۸۳ ۱۷۷ سورهٔ الانعام قل ایّ شـیء اکبر شـهادهٔ قل الله شهید بینی و بینکم ۱۹ ۱۸۱ الـذین آتیناهم الکتاب یعرفونه کما یعرفون ابنائهم ۲۰ ۱۷۶ و قالوا لو لا نزّل علیه آیهٔ من ربه ۳۷ ۶۸ ذلک هدی اللّه یهدی به من یشاء ۸۸ ۴۲ ... ان هو الا ذکری للعالمین ۹۰ ۴۴ و هذا کتاب انزلناه مبارک مصدّق ۹۲ ۵۵ ... قد فصّلنا الایات لقوم یعلمون ۹۷ ۴۰ افغیر الله ابتغی حکما و هو الـذی انزل الیکم ۱۱۴ ۶۷ و الذین آتیناهم الکتاب یعلمون انه منزّل من ۱۱۴ ۱۷۴ و هـذا کتاب انزلناه مبارک ۱۵۵ ۵۵ فقـد جائکم بیّنـهٔ من ربکم و هدی و رحمهٔ ۱۵۷ ۴۹، ۴۲ من جاء بالحسـنهٔ فله عشر أمثالها ۱۶۰ ۱۲۲ سورهٔ الاـعراف و ذکری للمؤمنین ۲ ۴۴ هـدی و رحمهٔ لقوم یؤمنون ۵۲ ۴۹ و أمر قومک یأخـذوا باحسنها ۱۴۵ ۲۶ و اتبعوا النور الـذی انزل معه ۱۵۷ ۴۰ الـذین یتبعون الرسول النبی الامّی الذی یجدونه مکتوبا ۱۵۷ ۱۶۲، ۱۷۳ فآمنوا بـالله و رسوله النبی الامّی الـذی یؤمن بالله ۱۵۸ ۱۶۲ ... اولئـک کالانعـام بل هم اضل اولئک هم الغافلون ۱۷۹ ۴۵ انّ ولیّی اللّه الذی نزّل الکتاب و هو یتولی ۱۹۶ ۷۸ هذا بصائر من ربکم ۲۰۳ ۴۱ هدی و رحمهٔ لقوم یؤمنون ۲۰۳ ۴۹

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۱، ص: ۲۲۶

سوره آیه صفحه سورهٔ الانفال و اذا تتلی علیهم آیاتنا قالوا قد سمعنا ... ۳۱ ۱۳۵

الان خفف الله عنکم و علم ان فیکم ضـعفا ۶۶ ۹۱ سورهٔ التوبهٔ و ان احد من المشـرکین اسـتجارک فأجره حتی یسمع ۶ ۲۷ فانزل الله سکینته علیه ۴۰ ۲۱۷ ... من احد ثم انصرفوا صرف الله قلوبهم بانهم ۱۲۷ ۹۲ سورهٔ یونس هنالک تبلو کل نفس ما اسلفت و ردّوا الی الله ۱۰ ۱۵۹ قـل لو شاء الله ما تلوته علیکم و لا ادریکم ۱۶ ۱۱۰ و یقولون لولا انزل علیه آیـهٔ من ربه ۲۰ ۶۸ و لکن تصدیق الذی بین

یدیه و تفصیل الکتاب ۳۷ ۳۹، ۵۶، ۷۵، ۹۶، ۱۷۲ و ما کان هذا القرآن أن یفتری من دون الله ... ۳۷ ۷۵، ۱۷۲
بل کذّبوا بما لم یحیطوا بعلمه و لمّا یأتهم ۳۹ ۱۱۹، ۱۳۷ یا ایها الناس قد جاءتکم موعظهٔ من ربکم و شفاء لما ۵۷ ۴۶، ۴۸ ... و رحمهٔ للمؤمنین ۵۷ ۴۹ فالیوم ننجّیک ببدنک لتکون لمن خلفک آیهٔ ۹۲ ۳۳ فان کنت فی شک مما انزلنا الیک فسئل الذین یقرؤن ۹۴ ۱۷۴ سورهٔ هود کتاب احکمت آیاته ۱ ۵۳، ۹۶ فان لم یستجیبوا لکم فاعلموا انما انزل بعلم الله ۱۴ ۱۱۹، ۱۳۷، ۱۷۰ افمن کان علی بینهٔ من ربه و یتلوه شاهد منه ۱۷ ۱۸۲ تلک من انباء الغیب نوحیها الیک ۴۹ ۷۱ ... و جاءک فی هذه الحق و موعظهٔ و ذکری للمؤمنین ۱۲۰ ۴۴، ۴۶، ۱۰۰ ... و موعظهٔ و ذکری للمؤمنین ۱۲۰ ۴۶، ۱۰۰

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۱، ص: ۲۲۷

سوره آیه صفحه سورهٔ یوسف تلک آیات الکتاب المبین ۱ ۳۲، ۵۸ نحن نقصّ علیک احسن القصص بما اوحینا الیک ۳ ۷۴، ۱۸۱ ... ان هو الاـ ذکر للعالمین ۱۰۴ ۴۳ و لکن تصدیق الذی بین یدیه و تفصیل کل شیء ۱۱۱ ۳۹، ۵۶ ... هدی و رحمهٔ لقوم یؤمنون ۱۱۱ ۴۹ سورهٔ الرعد تلک آیات الکتاب ۱ ۳۲ و الذین آتیناهم الکتاب یفرحون بما انزل الیک ۳۶ ۱۷۶ و کذلک انزلناه حکما عربیا و لئن اتبعت اهواءهم بعد ۳۷ ۳۸، ۸۴ و یقول الذین کفروا لست مرسلا قل کفی بالله شهیدا ۴۳ ۱۸۱ سورهٔ ابراهیم و ما ارسلنا من رسول الا بلسان قومه لیبیّن لهم ۴ ۸۴، ۸۶ هذا بلاغ للناس ۵۲ ۳۷ سورهٔ الحجر تلک آیات الکتاب ۱ ۳۲ و قالوا یا ایها الذی نزّل علیه الذکر انک لمجنون ۶ ۲۰۲ انا نحن نزّلنا الذکر و انا له لحافظون ۹ ۶۷، ۷۸، ۱۹۹، ۲۰۶، ۲۰۷ و لقد آتیناک سبعا من المثانی و القرآن العظیم ۸۷ ۵۹، ۵۳، ۷۰ سورهٔ النحل و قیل للذین اتقوا ماذا انزل ربکم قالوا خیرا ... ۳۰ ۵۱
و انزلنا الیک الذکر لتبیّن للناس ما نزّل الیهم ۴۴ ۷۹، ۲۰۲ ... و هدی و رحمهٔ لقوم یؤمنون ۶۴ ۴۹ و نزلنا علیک الکتاب تبیانا لکل شیء ۸۹ ۳۶ ... و هدی و رحمهٔ للمسلمین ۸۹ ۴۹

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۱، ص: ۲۲۸

سوره آیه صفحه قل نزّله روح القدس من ربّک بالحق لیثبّت الّذین آمنوا ۱۰۲ ۷۶ ... و هذا لسان عربی مبین ۱۰۳ ۸۹ و لقد نعلم انهم یقولون انما یعلّمه بشر لسان ۱۰۳ ۸۹، ۱۶۵ سورهٔ الاسراء ذلک مما اوحی الیک ربک من الحکمهٔ ۳۹ ۳۸، ۷۱ لولاـ أن ثبّتناک لقد کدت ترکن إلیهم شیئا قلیلا ۷۴ ۱۰۱ و ان کادوا لیفتنونک عن الذی أوحینا الیک لتفتری علینا ۷۵- ۷۳ ۱۸۵ و قل جاء الحق و زهق الباطل ان الباطل کان زهوقا ۸۱ ۶۹ و ننزّل من القرآن ما هو شفاء و رحمهٔ للمؤمنین ۸۲ ۴۸ قل لئن اجتمعت الانس و الجن علی ان یأتوا بمثل ۸۸ ۱۰۹، ۱۳۱ قل کفی بالله شهیدا بینی و بینکم انه کان بعباده خبیرا ۹۶ ۱۸۰ و لقد آتینا موسی تسع آیات بینات ۱۰۱ ۳۳ و قرآنا فرقناه لتقرأه علی الناس علی مکث و نزّلناه ۱۰۶ ۹۳، ۹۶ سورهٔ الکهف ... و لم یجعل له عوجا* قیما ۲- ۱ ۵۶ و اتل ما اوحی الیک من کتاب ربک لا مبدّل لکلماته ۲۷ ۲۷ سورهٔ مریم و جعلنی مبارکا ۳۱ ۵۵ فانّما یسّرناه بلسانک لتبشر به المتقین و تنذر به ۹۷ ۸۵، ۱۲۴ سورهٔ طه الا تذکرهٔ لمن یخشی ۳ ۴۴ تنزیلا ممن خلق الارض و السموات العلی ۴ ۳۰ سورهٔ الانبیاء لقد انزلنا الیکم کتابا فیه ذکرکم ۱۰ ۴۳ هذا ذکر من معی و ذکر من قبلی ۲۴ ۴۳

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۱، ص: ۲۲۹

سوره آیه صفحه قل انما انذرکم بالوحی ۴۵ ۵۰ و هذا ذکر مبارک انزلناه ۵۰ ۴۳، ۵۵ سورهٔ الحج و کذلک انزلناه آیات بیّنات و ان الله یهدی من یرید ۱۶ ۶۷ سورهٔ المؤمنون و جعلنا ابن مریم و امّه آیه ۵۰ ۳۳ افلم یدّبروا القول ام جائهم ما لم یأت ۶۸ ۲۶ ... بل اتیناهم بذکرهم فهم عن ذکرهم معرضون ۷۱ ۷۰ سورهٔ النور سورهٔ انزلناها و فرضناها و انزلنا فیها آیات ۱ ۹۲ ... و موعظهٔ للمتقین ۳۴ ۴۶ شجرهٔ مبارکهٔ ۳۵ ۵۵ سورهٔ الفرقان تبارک الذی نزّل الفرقان علی عبده لیکون للعالمین ۱ ۳۸ و قالوا اساطیر الاولین اکتتبها فهی تملی علیه بکرهٔ ۵ ۱۲۶، ۱۶۳ و قال الذین کفروا لو لا نزّل علیه القرآن جملهٔ ۳۲ ۶۶، ۶۷، ۱۲۶ ... و رتّلناه ترتیلا ۳۲ ۷۲، ۸۲، ۹۹، ۱۰۲ و قال الذین کفروا لولا نزّل علیه ... بالحق ۳۳- ۳۲ ۱۰۰ سورهٔ الشعراء تلک آیات الکتاب المبین ۲ ۳۲، ۵۸ ان نشأ ننزّل علیهم من

السماء آیهٔ فظلت اعناقهم ۴ ۳۳ اتبنون بکل ریع آیهٔ تعبثون ۱۲۸ ۳۳ و انه لتنزیل رب العالمین ۱۹۲ ۳۰ نزل به الروح الامین* علی قلبک لتکون ۴- ۱۹۳ ۷۶، ۸۰ نزل به الروح الامین* علی قلبک لتکون من المنذرین ۵- ۱۹۳ ۶۱، ۶۶، ۷۶

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج ۱، ص: ۲۳۰

سوره آیه صفحه و انه لفی زبر الاولین ۱۹۶ ۱۷۲ او لم تکن لهم آیهٔ ان یعلمه علماء بنی اسرائیل ۱۹۷ ۱۷۴ و لو نزلناه علی بعض الاعجمین* فقرأه علیهم ۱۹۸ ۸۴، ۸۹ سورهٔ النمل و انک لتلقّی القرآن من لدن حکیم علیم ۶ ۷۳ و اوتیت من کل شیء ۲۳ ۳۶ ... و رحمهٔ للمؤمنین ۷۷ ۴۹ سورهٔ القصص تلک آیات الکتاب المبین ۲ ۳۲، ۵۸ فی البقعهٔ المبارکهٔ ۳۰ ۵۵ و لقد وصّلنا لهم القول لعلهم یتذکرون ۵۱ ۲۶ الذین اتیناهم الکتاب من قبله هم به یؤمنون ۵۲ ۱۷۷ انّ الّذی فرض علیک القرآن لرادّک الی معاد ۸۵ ۷۴ و ما کنت ترجوا ان یلقی الیک الکتاب الا رحمهٔ ۸۶ ۷۳ سورهٔ العنکبوت و ما کنت تتلوا من قبله من کتاب و لا تخطه بیمینک ۴۸ ۱۶۱ ... ان فی ذلک لرحمهٔ و ذکری لقوم یؤمنون ۵۱ ۴۴ او لم یکفهم انّا انزلنا علیک الکتاب یتلی ۵۱ ۷۹ قل کفی بالله بینی و بینکم شهیدا ۵۲ ۱۸۰ سورهٔ الروم غلبت الروم* فی ادنی الارض و هم من بعد غلبهم ... ۴- ۲ ۹۱

و من آیاته اختلاف السنتکم و الوانکم ۲۲ ۱۴۱ سورهٔ لقمان الم* تلک آیات الکتاب الحکیم ۲- ۱ ۵۲ هدی و رحمهٔ للمحسنین ۳ ۵۰

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج ۱، ص: ۲۳۱

سوره آیه صفحه سورهٔ الاحزاب و اتّبع ما یوحی الیک من ربک ۲ ۷۱ و اذکرن ما یتلی فی بیوتکن من آیات اللّه ۳۴ ۳۷ سورهٔ فاطر مصدّقا لما بین یدیه ۳۱ ۵۷ سورهٔ یس یس* و القرآن الحکیم* انک لمن المرسلین* علی ۴- ۱ ۱۸۴ تنزیل العزیز الرحیم ۵ ۳۰، ۱۸۴ سورهٔ ص ص و القرآن ذی الذکر ۱ ۴۳ بل هم فی شک من ذکری ۸ ۴۳ کتاب انزلناه الیک مبارک ۲۹ ۵۵ ان هو الا ذکر للعالمین ۸۷ ۴۳ سورهٔ الزمر انا انزلنا الیک الکتاب ۲ ۷۸ الذین یستمعون القول فیتّبعون احسنه ۱۸ ۲۶ ذلک هدی اللّه یهدی به من یشاء ۲۳ ۷۵، ۴۲ کتابا متشابها مثانی ۲۳ ۵۹، ۷۵ الله نزّل أحسن الحدیث کتابا متشابها مثانی تقشعرّ ۲۳ ۷۵ قرآنا عربیا غیر ذی عوج ۲۸ ۵۶ فمن اظلم ممن کذب علی اللّه و کذّب بالصدق ۳۲ ۳۴ و اتّبعوا احسن ما انزل الیکم من ربکم ۵۵ ۲۶ سورهٔ فصلت تنزیل من الرحمن الرحیم* کتاب فصلت آیاته ۳- ۲ ۸۳ بشیرا و نذیرا فاعرض اکثرهم فهم لا یسمعون ۴ ۴۶

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج ۱، ص: ۲۳۲

سوره آیه صفحه و انه لکتاب عزیز* لا یاتیه الباطل من بین یدیه ... ۴۲- ۴۱ ۵۶، ۲۰۳

ان الذین کفروا بالذکر لما جائهم و انه لکتاب عزیز ... ۴۲- ۴۱ ۲۰۳

و الذین لا یؤمنون فی آذانهم وقر و هو علیهم عمی ۴۴ ۴۱ قل هو للذین آمنوا هدی و شفاء ... ۴۴ ۴۸، ۸۸

و لو جعلناه قرآنا اعجمیا لقالوا لو لا فصّلت ۴۴ ۸۴ سورهٔ الشوری و کذلک اوحینا الیک قرآنا عربیا ۷ ۷۱ ما کنت تدری ما الکتاب و لا الایمان و لکن جعلناه نورا ۵۲ ۴۰ و کذلک اوحینا الیک روحا من امرنا ۵۲ ۵۱، ۸۱ سورهٔ الزخرف حم* و الکتاب المبین ۲- ۱ ۵۸ انا جعلناه قرآنا عربیا لعلکم تعقلون ۳ ۲۹، ۹۶ و انه فی امّ الکتاب لدینا لعلیّ حکیم ۴ ۵۲، ۹۶ و لمّا جاءهم الحق قالوا هذا سحر و انّا به کافرون ۳۰ ۷۰ و انه لذکر لک و لقومک ۴۴ ۴۳ سورهٔ الدخان حم* و الکتاب المبین ۲ ۵۸ فی لیلهٔ مبارکهٔ ۳ ۵۵، ۹۱ انا انزلناه فی لیلهٔ مبارکهٔ انا کنا منذرین ۳ ۹۱ فیها یفرق کل امر حکیم ۴ ۹۵، ۹۶ فانّما یسّرناه بلسانک لعلّهم یتذکرون ۵۸ ۸۵ سورهٔ الجاثیهٔ هذا هدی ۱۱ ۴۲ هذا بصائر للناس و هدی و رحمهٔ لقوم یوقنون ۲۰ ۴۱

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج ۱، ص: ۲۳۳

سوره آیه صفحه سورهٔ الاحقاف أم یقولون افتراه قل ان افتریته فلا تملکون لی ۸ ۱۸۰، ۱۸۵ قل ارایتم ان کان من عند الله و کفرتم به ۱۰ ۱۷۷ و اذ لم یهتدوا به فسیقولون هذا افک قدیم ۱۱ ۱۳۸ و هذا کتاب مصدّق لسانا عربیا لینذر الذین ظلموا ۱۲ ۶۱، ۸۲، ۸۳

مصدّقا لما بین یدیه ۳۰ ۵۷ سورهٔ محمد ... و آمنوا بما نزّل علی محمد و هو الحق من ربّهم ۲ ۷۸ و یقول الذین آمنوا لو لا نزّلت سورهٔ فاذا انزلت سورهٔ ۲۰ ۹۲ سورهٔ الفتح یریدون ان یبدّلوا کلام اللّه ۱۵ ۲۷ هو الذی ارسل رسوله بالهدی و دین الحق لیظهره ۲۸ ۱۸۰ محمد رسول الله و الذین معه اشداء علی الکفار ۲۹ ۱۷۳ سورهٔ ق ق و القرآن المجید ۱ ۵۴ سورهٔ الطور ام یقولون تقوّله بل لا یؤمنون* فلیأتوا بحدیث ... ۳۴- ۳۳ ۱۱۰

فلیأتوا بحدیث مثله ان کانوا صادقین ۳۴ ۲۵ بحدیث مثله ۳۴ ۲۵، ۱۶۸ سورهٔ النجم ان هو الا وحی یوحی ۴ ۵۰ و لقد جائهم من ربهم الهدی ۲۳ ۶۹ سورهٔ القمر حکمهٔ بالغهٔ فما تغن النذر ۵ ۳۷، ۳۸

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۱، ص: ۲۳۴

سوره آیه صفحه و لقد جاءهم من الانباء ما فیه مزدجر* حکمهٔ بالغهٔ ۵ ۳۸ و لقد یسّرنا القرآن للذکر فهل من مدّکر ۱۷ ۴۶ ءالقی الذکر علیه من بیننا بل هو کذّاب اشر ۲۵ ۷۳ سورهٔ الرحمن الرحمن* علّم القرآن ۲- ۱ ۷۳ سورهٔ الواقعهٔ انه لقرآن کریم ۷۷ ۵۴ لا یمسّه الا المطهرون ۷۹ ۹۵، ۹۶ سورهٔ الحدید الم یأن للذین آمنوا ان تخشع قلوبهم لذکر الله ۱۶ ۷۵ سورهٔ الحشر لو انزلنا هذا القرآن علی جبل لرأیته خاشعا متصدّعا ۲۱ ۶۶ سورهٔ الصف و اذ قال عیسی بن مریم یا بنی اسرائیل انی ۶ ۱۷۲ سورهٔ الجمعهٔ و یعلّمهم الکتاب و الحکمهٔ ۲ ۳۷ سورهٔ التغابن فامنوا بالله و رسوله و النور الذی انزلنا ۸ ۴۰ سورهٔ الطلاق ذلک امر الله انزله الیکم ۵ ۵۱ فاتقوا الله یا اولی الالباب الذین آمنوا ۱۰- ۹ ۲۰۱ رسولا یتلوا علیکم آیات اللّه مبیّنات ۱۱ ۳۲

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۱، ص: ۲۳۵

سوره آیه صفحه سورهٔ القلم و ما هو الا ذکر للعالمین ۵۲ ۴۳ سورهٔ الحاقهٔ انه لقول رسول کریم ۴۰ ۲۷ تنزیل من رب العالمین ... و لو تقوّل علینا ۴۷- ۴۳ ۱۸۵ و انه لتذکرهٔ للمتقین ۴۸ ۴۴ سورهٔ الجن انا سمعنا قرآنا عجبا ۱ ۶۱ و انا لمّا سمعنا الهدی آمنّا به ۱۳ ۴۲ عالم الغیب فلا یظهر علی غیبه احدا* الا من ارتضی ... ۲۸- ۲۶ ۷۶

سورهٔ المزمل و رتّل القرآن ترتیلا ۴ ۷۲، ۹۹ انا سنلقی علیک قولا ثقیلا ۵ ۲۷، ۵۴، ۷۳، ۹۸ ان هذه تذکرهٔ فمن شاء اتخذ الی ربه سبیلا ۱۹ ۴۴ سورهٔ المدثر فما لهم عن التذکرهٔ معرضین ۴۹ ۴۵ کلّا انه تذکرهٔ ۵۴ ۴۴ سورهٔ القیامهٔ لا تحرّک به لسانک لتعجل به* انّ علینا جمعه و قرآنه ۱۷- ۱۶ ۲۹، ۷۱، ۲۱۰ ان علینا جمعه و قرآنه ۱۷ ۲۹، ۷۱، ۲۱۰ ان علینا جمعه و قرآنه* فاذا قرأناه ۱۸- ۱۷ ۲۹، ۷۱ فاذا قرأناه فاتّبع قرآنه ۱۸ ۲۹، ۷۱ سورهٔ الانسان ان هذه تذکرهٔ فمن شاء اتخذ الی ربه سبیلا ۲۹ ۴۴

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۱، ص: ۲۳۶

سوره آیه صفحه سورهٔ المرسلات فالملقیات ذکرا عذرا او نذرا ۶ ۴۷، ۷۳ سورهٔ عبس کلّا انها تذکرهٔ ۱۱ ۴۴ فی صحف مکرمهٔ* مرفوعهٔ مطهرهٔ ۱۴- ۱۳ ۲۵، ۷۶ فی صحف مکرّمهٔ* مرفوعهٔ مطهرهٔ* بایدی ... ۱۶- ۱۳ ۷۶

سورهٔ التکویر و اذا الموؤدهٔ سئلت* بایّ ذنب قتلت ۹- ۸ ۲۱۶ انه لقول رسول کریم* ذی قوهٔ عند ذی العرش مکین ... ۲۱- ۱۹ ۷۶ ان هو الا ذکر للعالمین ۲۷ ۴۳ سورهٔ الانشقاق لترکبنّ طبقا عن طبق ۱۹ ۲۱۲ سورهٔ الطارق انه لقول فصل ۱۳ ۲۷، ۴۰، ۵۸ سورهٔ الاعلی سنقرئک فلا تنسی ۶ ۲۹، ۷۱ سورهٔ القدر انا انزلناه فی لیلهٔ القدر ۱ ۹۱ سورهٔ البینهٔ رسول من اللّه یتلوا صحفا مطهرهٔ ۲ ۲۵ فیها کتب قیّمهٔ ۳ ۲۳، ۵۶

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۱، ص: ۲۳۷

فهرست اعلام

الف آرام، احمد؛ ۱۳۱ آر، بری، آ. ج؛ ۱۴۸، ۱۵۰ آرتور، جفری؛ ۸۶ آلاء الرحمن فی تفسیر القرآن؛ ۲۱۵ آلوسی، شهاب الدین محمود؛ ۲۴، ۶۷، ۶۹، ۸۸، ۹۶، ۱۰۳، ۱۲۲، ۱۷۰، ۲۰۱، ۲۰۳ ابن سکیت؛ ۱۴۹ ابن عباس؛ ۱۱۲، ۱۴۶، ۲۰۶، ۲۱۰، ۲۱۱ ابن عطیه؛ ۲۰۱

ابن فارض؛ ۱۵۸ ابو جهل؛ ۱۵۰، ۱۵۱ ابو سفیان؛ ۱۵۰ احمدی، علی؛ ۱۶۵، ۱۶۶ احیای فکر دینی؛ ۱۳۰ اخنس بن شریق؛ ۱۵۰ اسئلة القرآن المجید و اجوبتها؛ ۶۷ اساس البلاغة؛ ۱۹۱ اسحاق علیه السّلام؛ ۱۷۸ اسرار الصلاة؛ ۱۵۲ اسلام- افکار و اندیشه‌ها؛ ۱۶۳ اسلام شناسی؛ ۱۳۰ اسماعیل علیه السّلام؛ ۱۷۸ اقبال لاهوری، محمد؛ ۱۳۰ اقرب الموارد؛ ۱۵۲ الاتقان فی علوم القرآن؛ ۸۱، ۱۴۶ الاعتقادات؛ ۲۲۰ الاصول من الکافی؛ ۲۲۰ الیاس علیه السّلام؛ ۱۷۸ امام حسین علیه السّلام؛ ۲۱۶ امام رضا علیه السّلام؛ ۱۴۹، ۱۶۰، ۱۷۸ امام زین العابدین علیه السّلام؛ ۱۶۰ امام صادق علیه السّلام؛ ۱۳، ۴۷، ۱۹۵، ۲۱۶ امام علی (ع)، امیر المؤمنین (ع)، قرآن ناطق؛ ۱۳، ۱۶، ۸۰، ۱۵۸، ۱۵۹، ۱۸۳، ۱۹۲، ۱۹۵، ۲۱۴، ۲۱۶، ۲۱۹ امام مهدی علیه السّلام؛ ۲۱۹ امرؤ القیس؛ ۱۴۳ انجیل؛ ۲۸، ۵۷، ۱۲۴، ۱۶۲، ۱۶۳، ۱۶۴، ۱۷۸، ۱۷۳، ۲۲۲ اندلسی، ابو حیان؛ ۲۰۱، ۲۱۱ اندلسی، غرباطی محمد؛ ۲۰۱ انصاری قرطبی، ابو عبد الله محمد؛ ۱۰۲، ۱۰۳ انوار التنزیل و اسرار التأویل؛ ۹۴ اوائل المقالات؛ ۱۳۳

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۱، ص: ۲۳۸

اورشلیم؛ ۱۷۸ ایوب علیه السّلام؛ ۲۱۳ ب الباب الحادی عشر؛ ۱۸۶ بحار الانوار؛ ۱۳، ۴۷ البحر المحیط فی التفسیر؛ ۲۰۱ بدره‌ای، فریدون؛ ۸۶ البرهان فی تفسیر القرآن؛ ۹۵ البرهان فی علوم القرآن؛ ۲۱ بصائر الدرجات؛ ۲۱۳ بلاغی، محمد جواد؛ ۲۱۵ بنی اسرائیل؛ ۲۶، ۳۹، ۱۰۹، ۱۲۴، ۱۷۲، ۱۷۴، ۱۷۵، ۱۷۶، ۱۷۷، ۱۷۸ بولاق؛ ۱۵۱، ۱۵۲ البیان فی تفسیر القرآن؛ ۱۴۶، ۱۹۴ بیروت؛ ۲۱، ۲۴، ۵۴، ۶۷، ۸۱، ۹۳، ۹۴، ۹۵، ۱۰۳، ۱۳۹، ۱۵۰، ۱۶۳، ۱۶۵، ۱۹۵، ۱۹۸، ۲۱۱، ۲۱۵، ۲۲۰ بیضاوی، ناصر الدین عبد الله؛ ۹۴، ۱۰۳، ۱۲۲ پ پورت، جان دیون؛ ۱۶۳ پیمان، حبیب الله؛ ۱۳۰ ت تاریخ القرآن؛ ۱۱۱ تاریخ تمدن؛ ۱۶۳ تاریخ حیات پیغمبر اسلام (ص)؛ ۱۶۳ التبیان الجامع العلوم القرآن؛ ۲۱ تجرید الاعتقاد؛ ۱۳۳ التحقیق فی نفی التحریف عن القرآن الشریف؛ ۲۱۰ تفتازانی، مسعود؛ ۶۸ التفسیر الکاشف؛ ۱۹۸ التفسیر المنیر؛ ۹۳، ۱۰۲ تفسیر الصافی؛ ۹۵ تفسیر المراغی؛ ۲۰۱ تفسیر سوره حمد؛ ۱۵۲ تفسیر موضوعی؛ ۱۸۳ التمهید فی علوم القرآن؛ ۱۲۷ تهذیب الاحکام؛ ۲۲۰ ج الجامع لاحکام القرآن؛ ۱۰۳، ۲۰۱، ۲۱۳ جامع البیان؛ ۱۰۳ جامع المقدمات؛ ۶۸ جبرئیل؛ ۲۶، ۷۶، ۷۷، ۷۸، ۸۱، ۹۴، ۱۰۳، ۲۲۰ جعفری، یعقوب؛ ۱۳۳ جوادی آملی، عبد الله؛ ۱۸۳، ۱۹۴ ح حافظ؛ ۱۴۳، ۱۵۸ حرّ عاملی، محمد؛ ۷۲ حسن الایجاز فی ابطال الاعجاز؛ ۱۵۲، ۱۵۴، ۱۵۵ حسینی بحرانی، هاشم؛ ۹۵ حسینی میلانی، سید علی؛ ۲۱۰ حقایق هامة حول القرآن الکریم؛ ۲۱۵ حقی بروسوی، اسماعیل؛ ۱۰۳، ۲۰۶، ۲۱۱ حلّی (علامه)، ابو منصور حسن؛ ۱۸۶

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۱، ص: ۲۳۹

د دراز، محمد عبد الله؛ ۲۹ دوکاستری، کنت هنری؛ ۱۶۳ ر رازی، زین الدین محمد؛ ۶۷ رازی، فخر الدین محمد، (فخر رازی)؛ ۶۷، ۶۹، ۹۳، ۹۴، ۱۰۲، ۱۰۳، ۱۱۲، ۱۲۲، ۱۳۳، ۱۳۹، ۱۶۵، ۱۷۰، ۱۷۶، ۲۰۶، ۲۰۸ راغب اصفهانی، ابو القاسم حسین؛ ۵۴، ۶۷ رجال کشی؛ ۲۱۳ رشید رضا، محمد؛ ۱۱۱، ۱۱۲، ۱۱۳، ۱۱۴، ۱۱۵، ۱۱۹، ۱۲۰، ۱۵۱، ۱۷۵ رضی، شریف محمد، (سید رضی)؛ ۱۶، ۴۵، ۹۰، ۹۹، ۱۴۳، ۱۹۲ روح الامین، ۶۱، ۶۶، ۷۶، ۷۷، ۸۰ روح البیان؛ ۱۰۳، ۲۰۶ روح القدس، ۷۶، ۷۷، ۷۸، ۱۰۱ روح المعانی فی تفسیر القرآن العظیم و السبع المثانی؛ ۲۰۶ الروضة من الکافی؛ ۱۹۳ ز زحیلی، وهبه؛ ۹۳، ۲۰۱ زرکشی، بدر الدین محمد؛ ۲۳، ۲۴، ۲۸، ۸۱، ۱۰۳، ۱۴۶ زمخشری، جار الله محمود؛ ۱۷۷، ۱۹۱ زنجانی، ابو عبد الله؛ ۱۱۱، ۱۶۳ س سبحانی، جعفر؛ ۱۳۲ سدّی؛ ۲۰۱ سعد الخیر؛ ۱۹۳ سعد بن عبد الله؛ ۲۱۳ سعدی؛ ۱۴۳ سعیدی، غلامرضا؛ ۱۶۳ سلمان؛ ۱۶۵ سیاری؛ ۲۱۶ السیرة النبویة؛ ۱۵۰ سیوطی، جلال الدین عبد الرحمن؛ ۸۱، ۸۶، ۱۰۳، ۱۱۳، ۱۳۹، ۱۴۶ ش شام؛ ۱۶۳، ۱۶۵، ۱۶۶ شرح التصریف؛ ۶۸ شریعتی، علی؛ ۱۳۰ شعرانی، ابو الحسن؛ ۱۸۶، ۲۲۰ شکسپیر؛ ۱۵۸ ص صبحی صالح؛ ۱۶ صدوق، ابو جعفر محمد؛ ۱۷۸، ۱۹۵، ۲۱۲، ۲۲۰ ط طباطبایی (علامه)، سید محمد حسین؛ ۱۴، ۶۷، ۶۸، ۸۱، ۸۸، ۹۳، ۹۴، ۱۰۲، ۱۰۳، ۱۱۳، ۱۱۵، ۱۱۹، ۱۲۰، ۱۳۹، ۱۷۰، ۱۷۵، ۱۸۳، ۱۸۵، ۱۹۸، ۲۰۸

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۱، ص: ۲۴۰

طبرسی، ابو علی فضل؛ ۹۳، ۱۰۲، ۱۰۳، ۱۵۱، ۱۸۶، ۲۰۱، ۲۰۶، ۲۱۰ طوسی، ابو جعفر محمد؛ ۲۱، ۹۶، ۱۸۶، ۲۰۷، ۲۱۱، ۲۲۰

طوسی، نصیر الدین محمد؛ ۱۳۳، ۱۸۶ ظ ظافر، نصیر الدین؛ ۱۵۲ ع عبد الله بن سلام؛ ۱۷۷ عداس؛ ۱۶۵ عروسی حویزی، عبد علی؛ ۷۸، ۹۴، ۱۴۹، ۲۱۷ عکبری بغدادی (مفید)، ابو عبد الله محمد؛ ۱۳۳ علماء المسلمین و القول بالصّرفة؛ ۱۳۳ عیسی علیه السّلام، مسیح علیه السّلام؛ ۳۳، ۷۷، ۱۴۹، ۱۷۲، ۱۷۳، ۱۷۸ عیون اخبار الرضا علیه السّلام؛ ۱۷۸ غ غرائب القرآن؛ ۱۰۳ ف فاضل لنکرانی، محمد؛ ۱۱۷، ۱۱۸ فرّاء بغوی، ابو محمد حسین؛ ۱۰۳ فردوسی؛ ۱۴۳ فرعون؛ ۳۹، ۲۱۳ فصل الخطاب؛ ۲۰۰، ۲۱۶ فلسفه تاریخ از دیدگاه قرآن؛ ۱۳۰ فیض کاشانی، محمد محسن؛ ۹۵ فی ظلال القرآن؛ ۹۳ فیومی مقرّی، ابو العباس احمد؛ ۱۹۱ ق قتادة؛ ۲۰۶، ۲۰۷ قرب الاسناد؛ ۲۱۳ قصة الحضارة؛ ۱۶۳ قطب، سید، (سید قطب)؛ ۹۳، ۱۰۳ قم؛ ۱۴، ۱۶، ۲۱، ۶۷، ۷۸، ۹۵، ۱۲۷، ۱۳۳، ۱۷۸، ۱۹۱، ۲۱۵، ۲۲۰ قمی، ابو القاسم جعفر (ابن قولویه)؛ ۲۱۶ قمی فاطمی، سید محمد؛ ۱۶۳ قمی مشهدی، محمد؛ ۱۰۳ قمی، میرزا ابو القاسم؛ ۲۰۰ قمی نیشابوری، نظام الدین حسن؛ ۱۰۳ قوانین الاصول؛ ۲۰۰ ک کارلابل، توماس؛ ۱۶۳ کامل الزیارات؛ ۲۱۶ الکشاف عن غوامض التنزیل؛ ۱۷۷ کعبه؛ ۶۸ کلینی، ابو جعفر محمد؛ ۱۹۳، ۲۱۷، ۲۱۸، ۲۱۹ کمره‌ای، محمد باقر؛ ۲۱۲ کنز الدقایق و بحر الغرائب؛ ۱۰۳ کویت؛ ۲۹ م مجلسی، محمد باقر؛ ۴۷، ۴۸، ۱۳۳، ۱۴۶، ۱۷۵، ۱۹۴، ۱۹۵

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۱، ص: ۲۴۱

مجمع البیان العلوم القرآن؛ ۹۳ محقق، مهدی؛ ۱۸۶ محمد بن عبد الله (ص)، پیامبر اکرم (ص)؛ ۳۱، ۵۴، ۷۲، ۹۹، ۱۲۸، ۱۴۷، ۱۵۹، ۱۹۲، ۲۱۳ مدخل التفسیر؛ ۱۱۷، ۱۱۹ مدینه؛ ۱۶۵ مراغی، احمد مصطفی؛ ۲۰۱ مرتضی عاملی، سید جعفر؛ ۲۱۵ مریم (س)؛ ۳۲، ۱۷۲ مستدرک الوسائل؛ ۱۹۵ مسیلمه کذاب؛ ۱۵۱ مصباح المنیر فی غریب شرح الکبیر؛ ۱۹۱ مصباح یزدی، محمد تقی؛ ۱۴، ۲۴ مصر؛ ۱۵۱، ۱۵۲، ۱۹۱ معارف القرآن؛ ۲۴ معافری (ابن هشام)، ابو محمد عبد الملک؛ ۱۵۰ معالم التنزیل؛ ۱۰۳ معترک الاقران فی اعجاز القرآن؛ ۱۳۹ معرفت، محمد هادی؛ ۱۲۷، ۱۳۳، ۱۳۴ مغنیه، محمد جواد؛ ۱۹۸ مفاتیح الغیب (التفسیر الکبیر)؛ ۶۷، ۲۰۶، ۲۰۸، ۲۱۳ مفاهیم القرآن؛ ۱۳۲ مفردات الفاظ القرآن؛ ۵۴ مکاتیب الرسول؛ ۱۶۵ مکه (ام القری)؛ ۱۶۳، ۱۶۴ المنار؛ ۱۷۵ موحدی فاضل، محمد؛ ۱۱۷، ۱۱۸، ۱۱۹ موسوی خوئی، سید ابو القاسم؛ ۱۴۶، ۲۰۸ موسوی، روح الله، (امام خمینی قدّس سرّه)؛ ۱۵۲ موسی (ع)؛ ۲۶، ۳۳، ۱۴۹، ۱۷۸، ۱۸۲ مولوی؛ ۱۴۳ المهذب فی ما وقع فی القرآن من المعرّب؛ ۸۶ المیزان فی تفسیر القرآن؛ ۶۷ ن النبأ العظیم، نظرات جدیدة فی القرآن؛ ۲۹ نجف اشرف؛ ۲۱۶ نزاهة القرآن عن التحریف؛ ۱۹۴ نضر بن حارث؛ ۱۶۵ نور الثقلین؛ ۷۸ نوری طبرسی، میرزا حسین؛ ۱۹۵، ۲۰۰، ۱۹۹، ۲۰۱، ۲۰۲، ۲۰۶، ۲۰۹، ۲۱۳ نهج البلاغه؛ ۱۳، ۱۶، ۸۰، ۱۵۸، ۱۵۹ و واژه‌های دخیل در قرآن؛ ۸۶ ولید؛ ۱۵۱ ویل دورانت؛ ۱۶۳ ی یحیی علیه السّلام؛ ۱۷۹ یسار؛ ۱۶۵ یعقوب علیه السّلام؛ ۱۷۹ یعیس؛ ۱۶۵

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۱، ص: ۲۴۳

فهرست منابع

۱- قرآن کریم ۲- آر. بری، آ. ج، مقدمه بخش دوم، ترجمه انگلیسی قرآن ۳- آلوسی، شهاب الدین سید محمود، روح المعانی فی تفسیر القرآن العظیم و السبع المثانی، چاپ اول، دار الفکر، بیروت ۱۴۰۸.

۴- احمدی، علی، مکاتیب الرسول، چاپ اول، دار المهاجر، بیروت، بی‌تا.

۵- اقبال لاهوری، محمد، احیای فکر دینی، ترجمه احمد آرام، چاپ اول، رسالت قلم، تهران ۱۳۴۶.

۶- العمادی، ابی السعود محمد، ارشاد العقل السلیم الی مزایا القرآن الکریم، چاپ اول، دار احیاء التراث العربی، بیروت، بی‌تا.

۷- المعافری، ابو محمد عبد الملک، (ابن هشام)، السیره النبویه، چاپ دوم، دار الوفاق، بیروت ۱۳۷۵.

۸- اندلسی، ابو حیان، البحر المحیط فی التفسیر، چاپ دوم، دار الفکر، بیروت ۱۴۳۰.

۹- انصاری قرطبی، ابو عبد الله محمد، الجامع الاحکام القرآن، چاپ دوم، دار احیاء التراث العربی، بیروت ۱۹۶۷.

۱۰- بیضاوی، ناصر الدین عبد الله، انوار التنزیل و اسرار التأویل، چاپ اول، دار الکتب العلمیه، بیروت ۱۴۰۸.

۱۱- پورت، چان دیون، عذر تقصیر به پیشگاه محمد و قرآن، ترجمه غلامرضا سعیدی، چاپ سوم، شرکت سهامی انتشار تهران، ۱۳۴۴.

۱۲- پیمان، حبیب الله، فلسفه تاریخ از دیدگاه قرآن، چاپ اول، دفتر نشر فرهنگ اسلامی، تهران ۱۳۳۶.

۱۳- تفتازانی، مسعود، شرح التصریف، چاپ شده در «جامع المقدمات» چاپ اول، کتابفروشی علمیه اسلامیه، تهران، ۱۳۶۶، ه. ق.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۱، ص: ۲۴۴

۱۴- جزی کلبی، محمد، التسهیل لعلوم التنزیل، چاپ اول، دار الفکر، بیروت، بی‌تا.

۱۵- جوادی آملی، عبد الله، تفسیر موضوعی، چاپ اول، مرکز نشر فرهنگی رجاء، تهران ۱۳۶۴.

۱۶- جوادی آملی، عبد الله، نزاهة القرآن عن التحریف، مؤسسه الاسراء، تا این تاریخ منتشر نشده است.

۱۷- حر عاملی، محمد، وسائل الشیعه، چاپ اول، مکتبة الاسلامیة، تهران ۱۳۷۷.

۱۸- حسین میلانی، سید علی، التحقیق فی نفی التحریف عن القرآن الشریف، چاپ اول، دار القرآن الکریم، قم ۱۴۱۰.

۱۹- حسینی بحرانی، هاشم، البرهان فی تفسیر القرآن، چاپ سوم، مؤسسه مطبوعاتی اسماعیلیان، قم ۱۳۷۵.

۲۰- حقی بروسوی، اسماعیل، روح البیان، چاپ هفتم، دار احیاء التراث العربی، بیروت ۱۴۰۵.

۲۱- حلی (علامه)، ابو منصور حسن، الباب الحادی عشر، تحقیق مهدی محقق، چاپ دوم، مؤسسه چاپ و انتشار آستان قدس رضوی، مشهد.

۲۲- خوری شرتونی، سعید، اقرب الموارد فی فصح العرب و الشوارد، چاپ اول، مکتبة آیت الله العظمی المرعشی النجفی، قم ۱۴۰۳.

۲۳- دراز، محمد عبد الله، لنبأ العظیم نظرات جدیدة فی القرآن، چاپ سوم، دار القلم، کویت ۱۳۹۴.

۲۴- دورانت، ویل، قصة الحضارة، چاپ اول، دار الفکر، بیروت ۱۴۰۸.

۲۵- دوکاستری، کنت هنری، اسلام، افکار و اندیشه‌ها، ترجمه سید محمد قمی فاطمی، چاپ اول، چاپخانه خاور، تهران ۱۳۰۹.

۲۶- رازی، زین الدین محمد، اسئلة القرآن المجید و اجوبتها، چاپ دوم، مطبعه مهر، ۱۳۹۰.

۲۷- رازی، فخر الدین محمد، مفاتیح الغیب (تفسیر الکبیر) چاپ سوم، دار احیاء التراث، بیروت، بی‌تا.

۲۸- راغب اصفهانی، ابو القاسم، حسین، معجم مفردات الفاظ قرآن، چاپ اول، مطبعة التقدم العربی، بیروت، ۱۳۹۲.

۲۹- رشید رضا، محمد، المنار فی تفسیر القرآن، دار المعرفه.

۳۰- رضی موسوی، شریف محمد، نهج البلاغه، مصحح صبحی صالحی، چاپ اول، دار الهجرة، قم ۱۴۰۷.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۱، ص: ۲۴۵

۳۱- زحیلی، وهبه، التفسیر المیز، چاپ اول، دار الفکر المعاصر، بیروت، ۱۴۱۱.

۳۲- زرکشی، بدر الدین محمد، البرهان فی علوم القرآن، چاپ اول، دار الفکر، بیروت.

۳۳- زمخشری، جار الله محمود، اساس البلاغه، چاپ اول، انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی، قم، بی‌تا.

۳۴- زنجانی، ابو عبد الله، تاریخ القرآن، چاپ اول، منظمة الاعلام الاسلامی، تهران، ۱۴۰۴.

۳۵- زنجانی، ابو عبد الله، تاریخ القرآن، چاپ اول، منظمة الاعلام الاسلامی تهران، ۱۴۰۴.

۳۶- سبحانی، جعفر، مفاهیم القرآن، چاپ اول، مؤسسة النشر الاسلامی، قم ۱۴۰۵.

۳۷- سیوطی، جلال الدین عبد الرحمن، الاتقان فی علوم القرآن، چاپ اول دار ابن کثیر، دمشق، بیروت ۱۴۰۷.

۳۸- سیوطی، جلال الدین عبد الرحمن، المهذب فی ما وقع فی القرآن من المعرّب.

۳۹- سیوطی، جلال الدین عبد الرحمن، معترک الاقران فی اعجاز القرآن، چاپ دوم، دار الکتب العلمیه، بیروت ۱۴۰۸.

۴۰- شعرانی، ابو الحسن، حاشیه مجمع البیان، چاپ چهارم، کتابفروشی اسلامیه، تهران ۱۳۹۰.

۴۱- صالح، صبحی، مباحث فی علوم القرآن، چاپ هفدهم، دار العلم للملایین، بیروت ۱۹۹۰.

۴۲- صدوق، ابو جعفر محمد، الاعتقادات، چاپ شده در مصنفات الشیخ المفید، چاپ اول، المؤتمر العالمی لالفیهٔ الشیخ المفید، قم ۱۴۱۳.

۴۳- صدوق، ابو جعفر محمد، عیون اخبار الرضا، چاپ اول، مکتبهٔ المصطفوی، قم، بی‌تا.

۴۴- صدوق، ابو جعفر محمد، کمال الدین و تمام النعمهٔ، چاپ اول، کتابفروشی اسلامیه، تهران ۱۳۷۹.

۴۵- طباطبایی، محمد حسین (علامه)، المیزان فی تفسیر القرآن، چاپ اول، جماعه المدرسین، قم، بی‌تا.

۴۶- طبرسی، ابو علی فضل، مجمع البیان لعلوم القرآن، چاپ اول، مکتبهٔ العلمیهٔ الاسلامیهٔ، تهران ۱۳۷۹.

۴۷- طوسی، ابو جعفر محمد، التبیان الجامع لعلوم القرآن، چاپ اول، مکتب الاعلام الاسلامی، قم ۱۴۰۹.

۴۸- طوسی، ابو جعفر محمد، تهذیب الاحکام، چاپ دوم، دار الاضواء، ۱۴۱۳، بیروت.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۱، ص: ۲۴۶

۴۹- طوسی، نصیر الدین محمد، تجرید الاعتقاد، چاپ اول، مکتبهٔ المصطفوی، قم، بی‌تا.

۵۰- ظافر، نصیر الدین، حسن الایجاز فی ابطال الاعجاز، چاپ اول، المطبعهٔ الانکلیزیه- الامریکانیهٔ مصر، ۱۹۱۲.

۵۱- عروسی حویزی، عبد علی، تفسیر نور الثقلین، چاپ دوم، المطبعهٔ العلمیه، قم ۱۳۵۸.

۵۲- عکبری بغدادی (مفید)، ابو عبد الله محمد، اوائل المقالات، چاپ اول، المؤتمر العالمی لالفیهٔ الشیخ المفید، قم ۱۳۱۴.

۵۳- فاضل لنکرانی، محمد، مدخل التفسیر، چاپ اول، مطبعهٔ الحیدری، تهران ۱۳۹۶.

۵۴- فراء بغوی، ابو محمد حسین، معالم التنزیل، چاپ دوم، دار المعرفهٔ، بیروت ۱۴۰۷.

۵۵- فیض کاشانی، محمد محسن، تفسیر الصافی، چاپ دوم مؤسسهٔ الاعلمی، بیروت ۱۴۰۹.

۵۶- فیومی مقرّی، ابو العباس احمد، مصباح المنیر فی غریب شرح الکبیر، چاپ اول، مطبوعات محمد علی صبیح و اولاده، مصر ۱۳۴۷.

۵۷- قطب، سید، فی ظلال القرآن، چاپ دهم، دار الشروق، بیروت ۱۴۰۲.

۵۸- قمی ابو الحسن علی، تفسیر القمی، چاپ اول، ۱۴۱۱، دار السرور، بیروت.

۵۹- قمی ابو القاسم جعفر (ابن قولویه) کامل الزیارات، چاپ اول، ۱۳۵۶، مکتبهٔ المرتضویهٔ، نجف اشرف.

۶۰- قمی مشهدی، محمد کنز الدقایق و بحر الغرائب، چاپ اول، مؤسسه الطبع و النشر، تهران ۱۴۰۹.

۶۱- قمی میرزا ابو القاسم، قوانین الاصول، ۱۳۷۸ انتشارات علمیه اسلامیه، تهران.

۶۲- قمی نیشابوری، نظام الدین حسن، غرائب القرآن، چاپ شده در حاشیه جامع البیان طبری، چاپ اول، دار المعرفهٔ، بیروت ۱۴۰۳.

۶۳- کارلایل، توماس، تاریخ حیات پیغمبر اسلام، ترجمه ابو عبد الله زنجانی، چاپ سوم، کتابخانه سروش، تبریز ۱۳۵۵.

۶۴- کتاب مقدس، عهد جدید، دار السلطنه لندن ۱۹۱۴، انجیل یوحنا.

۶۵- کتاب مقدس، عهد عتیق، دار السلطنه لندن ۱۹۱۴، (تورات).

۶۶- کلینی، ابو جعفر محمد، الاصول من الکافی، چاپ سوم، دار الکتب الاسلامیه، تهران ۱۳۸۸.

۶۷- کلینی، ابو جعفر محمد، الروضة من الکافی، چاپ دوم، دار الکتب الاسلامیه، تهران ۱۳۴۸.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۱، ص: ۲۴۷

۶۸- مجلسی، محمد باقر، بحار الانوار، چاپ دوم، المکتبة الاسلامیه، تهران، ۱۳۶۴.

۶۹- مراغی، احمد مصطفی، تفسیر المراغی، چاپ اول، دار احیاء التراث، بیروت، ۱۹۸۵.

۷۰- مرتضی عاملی، سید جعفر، حقایق هامة حول القرآن الکریم، چاپ اول، مؤسسة النشر الاسلامی، قم ۱۴۱۰.

۴- مصباح یزدی، محمد تقی، معارف القرآن، چاپ دوم، الدار الاسلامیه، بیروت ۱۴۰۸، ج ۱.

۷۱- معرفت، محمد هادی، التمهید فی علوم القرآن، چاپ اول، مؤسسة النشر الاسلامی، قم ۱۴۱۶.

۷۲- مغنیه، محمد جواد، التفسیر الکاشف، چاپ سوم، دار العلم للملایین، بیروت ۱۹۶۹.

۷۳- موسوی خمینی (امام)، روح الله، تفسیر سوره حمد، آزادی، قم، بی‌تا.

۷۴- موسوی خویی، سید ابو القاسم، البیان فی تفسیر القرآن، چاپ دوم، مطبعة الاداب، نجف ۱۳۸۵.

۷۵- نوری طبرسی، میرزا حسین، فصل الخطاب فی تحریف کتاب رب الارباب، بی‌تا، بی‌جا، ۱۲۹۸.

۷۶- نوری طبرسی، میرزا حسین، مستدرک الوسایل، چاپ اول، مؤسسه آل البیت لاحیاء التراث، بیروت ۱۴۰۸. قرآن‌شناسی(مصباح) ج۱ ۲۴۷ فهرست منابع ..... ص : ۲۴۳

Z, J, R, W- ۸۷" elcariM ۵۱ acinnatirB aidepolcycnE wen eht (۴۷۹۱, acinnatirB aidepoleycnE:" , ogacihC). de eht", ubanaM, adiaW- ۹۷," elcariM. noigileR fo aidepolcycnE eht (۷۸۹۱) .

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۲، ص: ۵

جلد دوم

فهرست مطالب

مقدمه معاونت پژوهش ۱۷

درس اول: اهداف قرآن/ ۲۱ اهداف قرآن ۲۳

أ) اهداف قرآن در بعد بینش ۲۳

۱. غفلت‌زدایی ۲۳

۲. یادآوری فراموش‌شده‌ها ۲۴

۳. ارائه بینش‌های صحیح و ضروری ۲۶

۴. ارائه ادله روشن بر بینش‌های صحیح و ضروری ۲۶

۵. تبیین حق از باطل ۲۷

۶. تدبّر در آیات قرآن ۲۸

۷. تفکّر ۲۹

۸. خردورزی ۲۹

۹. آگاهی از یگانگی خدا ۳۰

ب) اهداف قرآن در بعد گرایش ۳۱

۱. پند دادن ۳۱

۲. انذار و تبشیر ۳۲

۳. شفابخشی ۳۴

۴. هدایت و پندپذیری ۳۵

۵. تقوا ۳۶

ج) اهداف قرآن در بعد عمل ۳۸

۱. شکرگزاری ۳۸

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۲، ص: ۶

۲. داوری به حق در مسائل مورد اختلاف ۳۸

۳. تثبیت مؤمنان ۳۹

۴. برپایی جامعه عادلانه ۴۰

۵. حاکمیت قوانین خدا ۴۰

۶. چیرگی دین حق بر همه ادیان ۴۱

۷. بیرون بردن مردم از تاریکی‌ها به سوی نور ۴۱

۸. هدایت به راه‌های امن و صراط مستقیم ۴۲

۹. ورود به رحمت ویژه الاهی و هدایت به ذات او ۴۲

یادآوری ۴۳

چکیده ۴۵

پرسش ۴۶

برای مطالعه بیشتر ۴۶

درس دوم: امکان فهم و بهره‌مندی از قرآن/ ۴۷ فهم و تفسیر قرآن ۴۹

الف) دیدگاه‌های قایل به امتناع فهم ۵۱

۱. دلیل عقلی ۵۱

نقد ۵۲

۲. ادله قرآنی ۵۲

- انحصار فهم قرآن به معصومان ۵۲

نقد ۵۲

تعلیم قرآن به مردم ۵۳

نقد ۵۴

۳. ادله روایی ۵۷

- معصومان مخاطبان واقعی قرآن ۵۷

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۲، ص: ۷

نقد ۵۷

- دور بودن قرآن از عقل‌ها ۵۸

نقد ۵۸

- اراده خلاف ظاهر در بسیاری از آیات ۵۹

نقد ۶۰

- اهل بیت علیهم السّلام سخن‌گویان راستین قرآن ۶۱

نقد ۶۲

ب) امکان فهم قرآن ۶۳

۱. عقلایی بودن زبان قرآن ۶۳

۲. هماوردخواهی قرآن ۶۳

۳. فراخوان تدبر در آیات ۶۴

۴. ویژگی‌های قرآن ۶۵

۵. روایات ۶۶

- روایات بیانگر ضرورت تدبّر در قرآن ۶۶

- روایات بیانگر انواع آیات قرآن ۶۶

- روایات بیانگر چگونگی فهم قرآن ۶۷

- روایات بیانگر لزوم تمسّک به قرآن ۶۹

- روایات معیار بودن قرآن در ارزیابی روایات ۷۰

چکیده ۷۱

پرسش ۷۳

برای مطالعه بیشتر ۷۳

درس سوم: جواز فهم قرآن/ ۷۵ جواز فهم قرآن ۷۷

ادله عدم جواز فهم قرآن ۷۸

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۲، ص: ۸

۱. ممنوعیت پیروی از گمان ۷۸

نقد ۷۹

۲. روایات نکوهشگر تفسیر به رأی ۸۰

نقد ۸۱

۳. روایات بیانگر تحریف قرآن ۸۱

نقد ۸۲

ادله جواز فهم قرآن ۸۲

أ) دلیل عقلی ۸۲

ب) ادله نقلی ۸۳

۱. آیات قرآن ۸۳

۲. روایات اهل بیت علیهم السّلام ۸۳

چکیده ۸۴

پرسش ۸۶

برای مطالعه بیشتر ۸۶

درس چهارم: شرایط و موانع روحی و معنوی بهره‌مندی از قرآن/ ۸۷ أ) شرایط بهره‌مندی از قرآن ۸۹

۱. دانش‌طلبی و یقین‌جویی ۸۹

۲. تسلط بر قلب ۹۰

۳. زنده‌دلی ۹۱

۴. رضوان‌طلبی ۹۱

۵. تقوا ۹۲

۶. خشیت و خوف ۹۳

۷. ایمان و نیکوکاری ۹۴

۸. در جست‌وجوی راه درست بودن ۹۵

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۲، ص: ۹

۹. تمسّک به قرآن ۹۶

۱۰. سجده و تسبیح ۹۶

۱۱. شب‌زنده‌داری ۹۸

۱۲. انفاق ۹۸

ب. موانع بهره‌مندی از قرآن ۹۹

۱. ظلم ۹۹

۲. گناه‌کاری و دروغ‌گویی ۱۰۰

۳. استکبار (گردن‌کشی) ۱۰۲

۴. سبک شمردن گناهان گذشته ۱۰۳

۵. باور نداشتن آخرت ۱۰۴

۶ و ۷. کفر و شرک ۱۰۴

۸ و ۹ و ۱۰. پیروی نفس، تمسخر آیات و یاوه‌گویی ۱۰۵

چکیده ۱۰۷

پرسش ۱۰۸

برای مطالعه بیشتر ۱۰۸

درس پنجم: شرایط علمی تفسیر قرآن/ ۱۰۹ شرایط فهم قرآن ۱۱۱

شرایط علمی ۱۱۱

اصول محاوره عقلایی ۱۱۱

أ) واژه‌شناسی ۱۱۲

ساختارشناسی ۱۱۴

مصداق‌های سه‌گانه ۱۱۵

راه بازشناسی معانی مجازی و کنایی ۱۱۶

واژگان منقول ۱۱۸

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۲، ص: ۱۰

أ. کاربرد قرآنی ۱۱۸

۲. کاربرد در سخنان معاصران نزول ۱۱۹

ب) قرینه‌شناسی ۱۲۰

قراین پیوسته ۱۲۲

قراین لفظی ۱۲۲

شرایط استفاده از سیاق ۱۲۳

ا) ارتباط موضوعی ۱۲۳

ب) پیوستگی در صدور ۱۲۳

افراط و تفریط در بهره‌گیری از سیاق ۱۲۵

قراین غیر لفظی ۱۲۸

أ) قرینه عقلی ۱۲۸

ب) قرینه مقامی ۱۲۹

قراین ناپیوسته ۱۳۱

۱. آیات قرآن ۱۳۱

۲. روایات معصومان ۱۳۲

فهم مفاد ظاهر و باطن آیات ۱۳۲

دستیابی به جزئیات احکام قرآن ۱۳۳

مصداق‌یابی برای آیات ۱۳۴

چگونگی بهره‌گیری از روایات تفسیری ۱۳۷

۳. دانش‌های بشری ۱۳۹

شرایط بهره‌گیری از علوم در فهم قرآن ۱۴۰

أ) تناسب موضوع آیه با دانش مورد استفاده ۱۴۰

ب) یقینی بودن ۱۴۰

ج) سازگاری با مسلمات دینی و عقلی ۱۴۱

د) سازگاری با قواعد فهم قرآن ۱۴۱

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۲، ص: ۱۱

مقدار ارتباط و تأثیر دانش‌ها در فهم قرآن ۱۴۲

چکیده ۱۴۳

پرسش ۱۴۵

برای مطالعه بیشتر ۱۴۵

درس ششم: روش تفسیر قرآن/ ۱۴۷ شیوه‌های تفسیر قرآن ۱۴۹

بررسی گرایش‌های تفسیری ۱۵۱

گرایش حدیثی محض ۱۵۱

گرایش حدیث‌پژوهی ۱۵۲

گرایش ادبی ۱۵۳

گرایش عرفانی ۱۵۳

گرایش علمی ۱۵۵

أ) علوم طبیعی ۱۵۵

ب. علوم انسانی ۱۵۶

ج) علوم فلسفی ۱۵۷

گرایش اجتهادی جامع ۱۵۸

اصول و قواعد تفسیر ۱۵۸

شیوه ارائه مباحث تفسیری ۱۵۹

أ) شیوه ترتیبی ۱۵۹

امتیازات تفسیر ترتیبی ۱۵۹

ب) شیوه موضوعی ۱۶۱

امتیازات تفسیر موضوعی ۱۶۲

۱. جامعیت ۱۶۲

۲. عرضه منسجم و منظم ۱۶۲

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۲، ص: ۱۲

- ادغام دو شیوه ترتیبی و موضوعی ۱۶۳

- دو مرحله‌ای کردن تفسیر ۱۶۳

چکیده ۱۶۵

پرسش ۱۶۷

برای مطالعه بیشتر ۱۶۷

درس هفتم: محکم و متشابه (۱)/ ۱۶۹ محکم و متشابه ۱۷۱

محکم ۱۷۲

کاربرد احکام در قرآن ۱۷۲

امّ الکتاب ۱۷۴

راز مفرد آمدن واژه امّ در «هنّ امّ الکتاب» ۱۷۵

متشابهات ۱۷۶

زیغ ۱۷۷

اتّباع ۱۷۸

فتنه ۱۷۹

تأویل ۱۷۹

الراسخون ۱۸۰

پیوستگی یا گسستگی راسخون از اللّه ۱۸۳

چکیده ۱۸۵

پرسش ۱۸۶

برای مطالعه بیشتر ۱۸۶

درس هشتم: محکم و متشابه (۲)/ ۱۸۹ أ) محکم بودن آیه هفتم آل عمران ۱۹۱

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۲، ص: ۱۳

ب) نسبی بودن متشابه ۱۹۳

ج) سازگاری تشابه بخشی از قرآن با نور و مبین بودن آن ۱۹۴

د) مصادیق آیات متشابه ۱۹۵

ه) راه رفع تشابه آیات ۱۹۷

و) راز نکوهش اتباع متشابهات ۱۹۹

ز) راز تقابل کژدلی با رسوخ در علم ۲۰۰

ح) رابطه «رسوخ در علم» با «ایمان به همه آیات» ۲۰۱

چکیده ۲۰۳

پرسش ۲۰۵

برای مطالعه بیشتر ۲۰۵

درس نهم: محکم و متشابه (۳) راز وجود متشابه در قرآن/ ۲۰۷ راز وجود متشابه در قرآن ۲۰۹

عوامل تشابه کلام ۲۱۰

۱. نقص گوینده ۲۱۰

۲. تفهیم به افراد خاص یا به اندازه خاص ۲۱۰

۳. معماگویی ۲۱۱

۴. جدایی قراین و قیود از اصل سخن ۲۱۲

۵. متعالی بودن محتوا ۲۱۲

فلسفه آیات متشابه قرآن ۲۱۴

۱. تعالی محتوا و تشابه ذاتی ۲۱۴

۲. روش عقلایی محاوره و تشابه طبیعی ۲۱۵

۳. فاصله زمانی و تشابه عارضی ۲۱۶

چکیده ۲۲۲

پرسش ۲۲۳

برای مطالعه بیشتر ۲۲۳

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۲، ص: ۱۴

درس دهم: نسخ/ ۲۲۵ نسخ ۲۲۷

مفهوم‌شناسی نسخ ۲۲۸

کاربرد نسخ در قرآن ۲۲۸

امکان نسخ ۲۳۰

بررسی دو شبهه ۲۳۲

اول: نسخ و جهل ۲۳۲

دوم: نسخ و تناقض گویی ۲۳۳

وقوع نسخ در قرآن ۲۳۴

نمونه‌ای از آیات ناسخ و منسوخ ۲۳۴

چکیده ۲۳۶

پرسش ۲۳۷

برای مطالعه بیشتر ۲۳۷

درس یازدهم: تأویل و تفسیر/ ۲۳۹ مفهوم‌شناسی تأویل ۲۴۱

کاربردهای تأویل در قرآن ۲۴۳

تفاوت تأویل با تنزیل و تفسیر ۲۴۸

ارزیابی ۲۵۰

چکیده ۲۵۴

پرسش ۲۵۶

برای مطالعه بیشتر ۲۵۶

درس دوازدهم: بطن قرآن/ ۲۵۹ مفهوم‌شناسی و اقسام بطن ۲۶۱

۱. بطن تأویلی ۲۶۲

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۲، ص: ۱۵

نمونه‌ای از بطن تأویلی ۲۶۳

۲. بطن معنایی ۲۶۴

نمونه‌ای از بطن معنایی ۲۶۴

ادله ذو بطون بودن قرآن ۲۶۵

بطن قرآن از دیدگاه روایات ۲۶۶

راز باطن داشتن قرآن ۲۶۹

چکیده ۲۷۰

پرسش ۲۷۱

برای مطالعه بیشتر ۲۷۱

درس سیزدهم: جهانی بودن و جاودانگی قرآن/ ۲۷۳ جهانی بودن و جاودانگی قرآن ۲۷۵

۱. آیات بیانگر جهانی بودن قرآن ۲۷۶

۲. آیات بیانگر جهانی بودن رسالت پیامبر صلّی اللّه علیه و اله ۲۷۷

شبهه محدودیت دعوت قرآن ۲۷۹

پاسخ به شبهه محدودیت دعوت قرآن ۲۸۱

چکیده ۲۸۵

پرسش ۲۸۶

برای مطالعه بیشتر ۲۸۶

درس چهاردهم: جامعیّت قرآن/ ۲۸۷ جامعیت قرآن ۲۸۹

نظریه‌های جامعیت قرآن ۲۹۰

دیدگاه اول: جامعیت حد اکثری (همه حقایق هستی) ۲۹۰

نقد ۲۹۱

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۲، ص: ۱۶

نقد ۲۹۳

دیدگاه دوم: جامعیت حد اقلی (همه مسائل اخلاقی و معنوی) ۲۹۶

نقد ۲۹۷

دیدگاه سوم: جامعیت در هدایت به سعادت دنیایی و آخرتی ۳۰۲

نیاز انسان و رسالت قرآن ۳۰۳

چگونگی بیان قرآن ۳۰۴

قرآن و علوم انسانی ۳۰۵

استطرادی بودن آیات جهان‌شناسی قرآن ۳۰۶

چکیده ۳۰۸

پرسش ۳۱۰

برای مطالعه بیشتر ۳۱۰

فهرست اعلام ۳۱۱

فهرست اماکن ۳۱۶

فهرست آیات ۳۱۷

فهرست روایات ۳۳۴

کتابنامه ۳۳۹

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۲، ص: ۱۷

مقدمه معاونت پژوهش

حقیقت؛ اصیل‌ترین، جاودانه‌ترین و زیباترین راز هستی و نیاز آدمی است که سلسله مؤمنان و عالمان صادق چه جان‌ها که در راه آن نباخته، و جاهلان و باطل‌پرستان چه توطئه‌ها و ترفندها که برای محو و مسخ آن نساخته‌اند. چه تلخ واقعیتی است مظلومیت حقیقت، و چه شیرین حقیقتی است این واقعیت که در مصاف همیشگی حق و باطل، حق سربلند و سرفراز است و باطل ازبین‌رفتنی و نگونسار. این والا و بالانشینی حقیقت، گذشته از سرشت حق، وام‌دار کوشش‌های خالصانه و پایان‌ناپذیر حقیقت‌جویانی است که در عرصه نظر و عمل، کمر همت محکم بسته و از دام و دانه دنیا رسته‌اند، و در این میان، نقش و تأثیر ادیان و پیامبران الاهی، و به‌ویژه اسلام و پیامبر اکرم صلّی اللّه علیه و اله و جانشینان بر حق و گرامی او علیهم السّلام، برجسته‌ترین است.

دانشمندان نام‌آور شیعه رسالت خطیر و بی‌نظیر خویش را بهره‌گیری از عقل و نقل و غوص در دریای معارف قرآن و برگرفتن گوهر ناب حقیقت از سیره آن پیشوایان و عرضه آن به عالم بشری و دفاع جانانه در برابر هجوم ظلمت‌پرستان حقیقت‌گریز دانسته و در این راه دیده‌ها سوده و جان‌ها فرسوده‌اند. اکنون در عصر بحران معنویت که دشمنان حقیقت و آدمیت هرلحظه با تولید و انتشار فزون از شمار آثار نوشتاری و دیداری و به‌کارگیری انواع ابزارهای پیشرفته

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۲، ص: ۱۸

سخت‌افزاری و نرم‌افزاری در عرصه‌های گوناگون برای سیطره بر جهان می‌کوشند، رسالت حقیقت‌خواهان و اندیشمندان حوزوی و دانشگاهی، به‌ویژه عالمان دین، بس عظیم‌تر و سخت دشوارتر است.

در جهان تشیع، پژوهشگران حوزوی در علوم فلسفی و کلامی، تفسیری و حدیثی، فقهی و اصولی و نظایر آن کارنامه درخشانی دارند، و تأملات ایشان بر تارک پژوهش‌های اسلامی می‌درخشد. در زمینه علوم طبیعی و تجربی و فناوری‌های جدید نیز، پژوهشگران ما تلاش‌هایی چشمگیر کرده، گام‌هایی نویدبخش برداشته و به جایگاه درخور خویش در جهان نزدیک شده‌اند، و امید است تا با فعالیت‌های روزافزونشان مقام شایسته خویش را در صحنه علمی بین المللی بازیابند؛ ولی در قلمرو پژوهش‌های علوم اجتماعی و انسانی تلاش‌های دانشمندان این مرزوبوم آن‌گونه که شایسته نظام اسلامی است، به بار ننشسته و آنان گاه به ترجمه و اقتباس دیدگاه‌های دیگران بسنده کرده‌اند. در این زمینه کمتر می‌توان ردّپای ابتکارات و به‌ویژه خلاقیت‌های برخاسته از مبانی اسلامی را یافت و تا رسیدن به منزلت مطلوب راهی طولانی پرمشکل در پیش است؛ از این روی افزون بر استنباط، استخراج، تفسیر و تبیین آموزه‌های دینی و سازماندهی معارف اسلامی، کاوش در مسائل علوم انسانی و اجتماعی از دیدگاه اسلامی و تبیین آنها، از مهم‌ترین اهداف و اولویت‌های مؤسسات علمی به‌ویژه مراکز پژوهشی حوزه‌های علمیه است.

مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی رحمهٔ اللّه در پرتو تأییدات رهبر کبیر انقلاب اسلامی و حمایت‌های بی‌دریغ خلف صالح وی، حضرت آیت اللّه خامنه‌ای «مد ظله العالی» از آغاز تأسیس براساس سیاست‌ها و اهداف ترسیم شده از سوی حضرت آیت اللّه محمد تقی مصباح یزدی «دامت برکاته» به امر پژوهش‌های علمی

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۲، ص: ۱۹

و دینی اهتمام داشته و در مسیر برآوردن نیازهای فکری و دینی جامعه، به پژوهش‌های بنیادی، راهبردی و کاربردی پرداخته است. معاونت پژوهش مؤسسه برای تحقق این مهم، افزون بر برنامه‌ریزی و هدایت دانش‌پژوهان و پژوهشگران، در زمینه نشر آثار محققان نیز کوشیده و بحمد اللّه تاکنون آثار ارزنده‌ای را در حد توان خود به جامعه اسلامی تقدیم کرده است.

کتاب پیش روی، سلسله درس‌های استاد فرزانه، حضرت آیت اللّه محمد تقی مصباح یزدی «دامت برکاته» است که با تلاش پژوهشگر ارجمند، جناب حجت الاسلام آقای غلامعلی عزیزی‌کیا در قالب متن درسی تحت اشراف و نظارت جناب حجت الاسلام و المسلمین آقای محمود رجبی تدوین و نگارش یافته است.

هدف اصلی کتاب، ارائه بخشی از مباحث علوم قرآنی از منظر قرآن برای استفاده در مراکز آموزشی و پژوهشی است. معاونت پژوهش، دوام عمر پربرکت معظم له و توفیق روزافزون پژوهشگر محترم این اثر را از خداوند متعال خواستار است.

معاونت پژوهش مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی رحمه اللّه

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۲، ص: ۲۱

درس اول اهداف قرآن

اشاره

از فراگیر انتظار می‌رود:

- با اهداف قرآن آشنا شود؛
- اهداف قرآن را دسته‌بندی کند؛
- نسبت میان اهداف گوناگون قرآن را توضیح دهد؛
- اهداف اجتماعی نزول قرآن را تبیین کند؛
- معیارهای تشخیص حق از باطل را که در قرآن آمده، بیان کند.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۲، ص: ۲۳

«یَهْدِی بِهِ اللَّهُ مَنِ اتَّبَعَ رِضْوانَهُ سُبُلَ السَّلامِ وَ یُخْرِجُهُمْ مِنَ الظُّلُماتِ إِلَی النُّورِ بِإِذْنِهِ وَ یَهْدِیهِمْ إِلی صِراطٍ مُسْتَقِیمٍ؛ خداوند با آن (قرآن) هرکس را که در پی خشنودی او باشد، به راه‌های سلامت راهنمایی می‌کند و آنان را از تاریکی‌ها به سوی نور بیرون می‌برد و به صراط مستقیم هدایت می‌کند». (مائده، ۱۶).

اهداف قرآن قرآن مجید برای نزول خود اهدافی را ذکر کرده است. این اهداف در سه مجموعه قرار می‌گیرند: بخشی ناظر به بعد بینش و فکر انسان است، بخشی دیگر به گرایش‌های انسان توجه دارد و بخش سوم، رفتار انسان را مدّنظر قرار داده است. این درس به بیان اهداف یادشده اختصاص دارد.

أ) اهداف قرآن در بعد بینش

اشاره

قرآن کریم در بعد بینش اهداف ذیل را مدنظر قرار داده است:

۱. غفلت‌زدایی

قرآن مجید یکی از اهداف خود را نجات انسان از غفلت معرفی می‌کند: «تَنْزِیلَ الْعَزِیزِ الرَّحِیمِ لِتُنْذِرَ قَوْماً ما أُنْذِرَ آباؤُهُمْ فَهُمْ غافِلُونَ؛ (یس، ۵ و ۶)؛ قرآن، فروفرستاده خدای شکست‌ناپذیر و مهربان است تا کسانی را که پدرانشان بیم داده نشده‌اند، بیم دهی؛ زیرا ایشان غافل‌اند.» در این آیه، نجات مردم از غفلت، هدف قرآن تلقی شده است

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۲، ص: ۲۴

و برای تحقق چنین هدفی می‌فرماید: باید مردم بیم داده شوند تا به هوش آیند و از غفلت رهایی یابند.

انسان برای رسیدن به کمال واقعی خود، باید در چندراهی‌ها، راه صحیح را برگزیند و برای گزینش، باید به راه‌های گوناگون و سود و زیان هریک توجه داشته باشد؛ ولی گاهی بر اثر سرکشی غرایز، از توجه به راه‌های گوناگون غافل می‌شود. این غفلت، ریشه بسیاری از گمراهی‌ها و انحرافات است. قرآن مجید در وصف جهنمیان می‌فرماید: «أُولئِکَ کَالْأَنْعامِ بَلْ هُمْ أَضَلُّ أُولئِکَ هُمُ الْغافِلُونَ؛ (اعراف، ۱۷۹)؛ این گروه با آنکه چشم و گوش و عقل دارند، از آنها بهره نمی‌گیرند؛ همانند چارپایان، بلکه از آنان نیز گمراه‌ترند؛ زیرا اینان غافل‌اند.»

انسان در اثر غفلت؛ به خدا به معارف حق و راه‌های تکامل هیچ توجه نمی‌کند، چه رسد به آنکه آنها را برگزیند و بدان‌ها دل بندد و در مسیر آنها حرکت کند. از منظر قرآن، برخی انسان‌ها از خدا، آخرت و آیات الاهی، «۱» که نقش بسزایی در سعادت آنان دارد، غافل شده و باید بدان‌ها توجه کنند.

۲. یادآوری فراموش‌شده‌ها

خداوند بزرگ از راه فطرت، عقل و وحی، حقایقی را در اختیار بشر قرار داده؛ ولی انس با دنیا، لذایذ مادی، وسوسه‌های شیطانی و هواهای نفسانی، سبب شده است که آن حقایق را فراموش کند. یکی از اهداف قرآن، به یاد آوردن آن حقایق است: «إِنْ هُوَ إِلَّا ذِکْرٌ لِلْعالَمِینَ؛ (تکویر، ۲۷)؛ قرآن برای جهانیان جز یادآوری نیست».

قرآن مجید بر این باور است که انسان‌ها امور بسیاری را فراموش کرده‌اند. خداوند متعال (بقره، ۱۵۲)، نعمت‌های او (فاطر، ۳)، آیات الاهی (طه، ۱۲۶)، پیمان و

---

(۱). به ترتیب ن. ک: اعراف، ۲۰۵؛ روم، ۷ و اعراف، ۱۳۶.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۲، ص: ۲۵

میثاق خدا (مائده، ۱۴)، معارف و احکامی که از سوی پروردگار در اختیارشان قرار گرفته است (اعراف، ۱۶۵)، معاد و روز جزا (اعراف، ۵۱) و اعمالی که خود انجام داده‌اند (کهف، ۵۷)، اموری است که انسان در طول زندگی خود آنها را فراموش می‌کند و ضرورت دارد که کسی آنها را یادآوری کند. گاه انسان‌ها در اثر فراموشی خدا، خود را نیز فراموش می‌کنند و دچار از خودبیگانگی می‌شوند:

«نَسُوا اللَّهَ فَأَنْساهُمْ أَنْفُسَهُمْ؛ (حشر، ۱۹)؛ خدا را فراموش کردند، خداوند هم آنان را نسبت به خودشان دچار فراموشی ساخت.»

انسانی که خود را فراموش می‌کند، دیگری را که بر او حاکم شده و در او نفوذ کرده است، خود می‌پندارد. او فکر می‌کند که خودش می‌خواهد و خودش تصمیم می‌گیرد؛ ولی در واقع او نیست که تصمیم می‌گیرد؛ هوای نفس، شیطان و انسان‌هایی که او را مسخ کرده‌اند، به او دستور می‌دهند؛ دردهای دیگران را که دشمنان او هستند، درد خود می‌داند و درمان آنها را درمان خود می‌پندارد؛ زیرا آنها را خود پنداشته است. او به دنبال هوای نفس و شیطان می‌رود و می‌گوید:

دلم می‌خواهد، خودم چنین تشخیص داده‌ام؛ ولی واقعیت چنین نیست: «کَالَّذِی اسْتَهْوَتْهُ الشَّیاطِینُ فِی الْأَرْضِ حَیْرانَ؛ (انعام، ۷۱)؛ مانند کسی که شیطان‌ها او را فریفته و عقل و دلش را ربوده‌اند، سرگردان است» و «الَّذِی یَتَخَبَّطُهُ الشَّیْطانُ مِنَ الْمَسِّ؛ (بقره، ۲۷۵)؛ مانند آن‌که شیطان او را مس کرده، [در او نفوذ نموده، تحت سلطه خود درآورده، او را از تعادل خارج کرده است و توان حرکت در مسیر تکامل خود را ندارد]».

قرآن نجات از خودفراموشی و از خودبیگانگی را «یاد خدا» و فراموش نکردن او می‌داند. اگر انسان خدا را به یاد آورد، خداوند هم او را یاد می‌کند: «فَاذْکُرُونِی أَذْکُرْکُمْ وَ اشْکُرُوا لِی وَ لا تَکْفُرُونِ؛ (بقره، ۱۵۲)؛ پس مرا (خدا را) یاد کنید، من هم شما

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۲، ص: ۲۶

را یاد می‌کنم و مرا سپاس گویید و کفر نورزید». اگر خدا انسان را یاد کند، از خودفراموشی نجات می‌یابد.

۳. ارائه بینش‌های صحیح و ضروری

انسان‌ها در شناخت خدا و جهان دچار برداشت‌های نادرستی شده‌اند و در بسیاری از موارد، شناخت صحیحی از خدا، جهان و خود ندارند؛ چنان‌که در موارد بسیاری نمی‌توانند با اتکای به ابزارهای شناخت بشری، شناخت‌های لازم را به دست آورند: «وَ ما أُوتِيتُمْ مِنَ الْعِلْمِ إِلَّا قَلِيلًا؛ (اسراء، ۸۵)؛ و شما را از دانش جز اندکی نداده‌اند». قرآن مجید می‌فرماید: ما قرآن را فروفرستادیم تا همه شناخت‌های درست و لازم برای هدایت انسان به کمال واقعی‌اش را در اختیار او قرار دهیم: «وَ نَزَّلْنا عَلَيْكَ الْكِتابَ تِبْياناً لِكُلِّ شَيْءٍ؛ (نحل، ۸۹)؛ و بر تو کتاب را فرو فرستادیم که بیانگر همه چیز است. اصلا دلیل آمدن پیامبران، همین بوده است که بشر از دستیابی به همه شناخت‌های لازم و صحیح که برای سعادت وی ضروری می‌باشد، ناتوان است و فقط با استمداد از وحی به آنها دست می‌یابد.

۴. ارائه ادله روشن بر بینش‌های صحیح و ضروری

انسان برای پیمودن مسیر صحیح کمال، نیازمند آن است که راه درست را، به او نشان دهند و بر صحیح بودن آن راه، دلیل روشن و قطعی نیز داشته باشد تا عقلش سیراب شود و او را به پیمودن مسیر فرمان دهند و در طول راه دچار تردید و توقف یا عقب‌گرد نشود و در برابر شهوات و وساوس شیطانی در بعد معرفتی نلغزد. قرآن کریم، هم راه راستین تکامل را نشان می‌دهد و هم با پشتوانه ادله روشن و یقین‌آور، استواری آن را تضمین می‌کند. قرآن کریم در آیاتی به این

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۲، ص: ۲۷

حقیقت اشاره می‌کند: «وَ بَيِّناتٍ مِنَ الْهُدى وَ الْفُرْقانِ؛ (بقره، ۱۸۵)؛ و نشانه‌های روشنی از هدایت (به راه راست) و معیار تشخیص حق از باطل است». و «قَدْ جاءَكُمْ بُرْهانٌ مِنْ رَبِّكُمْ؛ (نساء، ۱۷۴)؛ شما را دلیل و حجتی از خداوندگارتان آمد».

البته نشان دادن راه به دو صورت ممکن است: نخست آنکه کلیه جزئیات موضوع را قرآن بیان و بر آن استدلال کند؛ دوم آنکه راهی برای به دست آوردن جزئیات موضوع به ما نشان دهد و بر آن استدلال کند؛ مثلا، راه امامت را در اختیار ما قرار دهد و بر آن استدلال نماید تا به وسیله آن، جزئیات را به دست آوریم، بدون آنکه برای هرمسئله نیازمند استدلال باشیم. این آگاهی‌ها غیر از ایمان به آنهاست؛ ولی علم، زمینه ایمان را فراهم می‌سازد و اگر بسیار شفاف باشد و به آن معتقد شود، زمینه‌ساز خشیت از خداست: «إِنَّما يَخْشَى اللَّهَ مِنْ عِبادِهِ الْعُلَماءُ؛ (فاطر، ۲۸)؛ همانا بندگان دانشمند، از خدا می‌ترسند.»

۵. تبیین حق از باطل

تبیین مسائل اختلافی و ارائه معیاری برای شناخت حق از باطل در مسائل اختلافی و مشتبه، یکی دیگر از اهداف قرآن است: «وَ ما أَنْزَلْنا عَلَيْكَ الْكِتابَ إِلَّا لِتُبَيِّنَ لَهُمُ الَّذِي اخْتَلَفُوا فِيهِ؛ (نحل، ۶۴)؛ و ما کتاب را بر تو نازل نکردیم، مگر برای آنکه آنچه را در آن اختلاف کرده‌اند برایشان روشن سازی» و: «شَهْرُ رَمَضانَ الَّذِي أُنْزِلَ فِيهِ الْقُرْآنُ هُدىً لِلنَّاسِ وَ بَيِّناتٍ مِنَ الْهُدى وَ الْفُرْقانِ؛ (بقره، ۱۸۵)؛ ماه رمضان است که در آن، قرآن برای هدایت مردم و ارائه نشانه‌های روشن هدایت و معیار تشخیص حق و باطل نازل شده است».

بسیاری از حقایق از راه دل، عقل و وحی در اختیار انسان قرار گرفته؛ ولی وسوسه‌های شیطان (نساء، ۸۲) به شکل‌های گوناگونی حق را مشوّه می‌کنند؛

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۲، ص: ۲۸

حتی در حقایق روشن نیز اختلاف ایجاد می‌نمایند، به گونه‌ای که گاهی انسان‌های پاک‌سرشت نیز، از تشخیص حق به‌طور کامل، ناتوان می‌شوند. قرآن که کتاب هدایت هر انسان پاک‌سیرت است، برای زدودن زنگارهای وسوسه‌های شیطانی از چهره حقیقت، گاه خود به بیان حقایق مورد اختلاف می‌پردازد و گاه میزان و معیار تشخیص حق و باطل را بیان می‌کند؛ مانند ارجاع به اهل ذکر در آیه شریفه «فَسْئَلُوا أَهْلَ الذِّکْرِ؛ (نحل، ۴۳) «۱»؛ از اهل ذکر بپرسید». و یا آیاتی که بر اعتبار عقل، تجربه و حجیّت قول پیامبر صلّی اللّه علیه و آله و امام دلالت می‌کنند.

۶. تدبّر در آیات قرآن

تدبّر و دقت در آیات قرآن نقش بسزایی در فهم قرآن دارد و در روایات نیز، بر آن تأکید فراوان شده و خواندن بی‌تأمّل و بی‌تدبّر، بدون خیر و اسف‌بار نامیده شده است. در آیه شریفه ۲۹ سوره ص می‌فرماید: «کِتابٌ أَنْزَلْناهُ إِلَیْکَ مُبارَکٌ لِیَدَّبَّرُوا آیاتِهِ؛ کتاب پربرکتی فروفرستادیم تا در آیاتش تدبّر کنید». در آیه ۸۲ سوره نساء فهم اعجاز قرآن را در بعد سازگاری درونی و عدم اختلاف، منوط به تدبّر

---

(۱). در روایات متعددی بر لزوم رجوع مردم به اهل ذکر (اهل بیت علیهم السّلام) تأکید شده است. امام صادق علیه السّلام فرمودند: «انّه لا یسعکم فیما ینزل بکم ممّا لا تعلمون الا الکفّ عنه و التثبّت فیه و الردّ الی الائمّة المسلمین حتّی یعرّفوکم فیه الحقّ و یحملوکم فیه علی القصد قال اللّه عزّ و جلّ فاسألوا اهل الذّکر ...؛ در باب اموری که به سراغتان می‌آید و (حکم) آن را نمی‌دانید، راهی جز دست نگه داشتن و تحقیق و بازگرداندن آن به پیشوایان مسلمانان ندارید تا آنان در آن زمینه، حق (مطلب) را به شما شناسانده و شما را به راه راست وادارند. خدای عز و جل فرموده است: از اهل ذکر بپرسید».

محمد باقر مجلسی، بحار الانوار، ج ۲، ص ۱۲۰. برای آگاهی بیشتر از روایات ذیل آیه ۴۲ نحل ر. ک: همان، ج ۲۳، ص ۱۷۲، باب انهم علیهم السّلام الذکر و اهل الذکر و انهم المسؤولون و عبد علی حویزی، نور الثقلین، ج ۳، ص ۵۵ به بعد.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۲، ص: ۲۹

دانسته است و در آیه ۲۴ سوره محمد صلّی اللّه علیه و آله می‌فرماید: «آیا در قرآن نمی‌اندیشند یا آن که قفل‌ها بر دل‌ها (ی آنان) است؟» از دو آیه اخیر استفاده می‌شود که تدبّر در قرآن، زمینه پی‌بردن به حقانیت آن را فراهم می‌سازد و انسان را به راه صحیح دستیابی به کمال رهنمون می‌شود، مگر کسانی که در اثر گناه بر دل‌هاشان قفل زده باشند.

۷. تفکّر

قرآن مجید از «تفکّر» بسیار ستایش کرده است و خود از راه یادآوری یا بیان و توضیح آیات (بقره، ۲۲۱) با مثال‌ها و وصف‌های گوناگون (حشر، ۲۱) و با گزارش کردن داستان‌ها به بهترین بیان (اعراف، ۱۷۶) می‌کوشد که انسان را به فکر کردن وادارد تا با اندیشیدن درباره زندگی دنیا و آخرت (بقره، ۲۱۹) مسیر تکاملی خود را شکل دهد و به مقدمه و گذرا بودن دنیا و جاودانگی آخرت پی ببرد و فریفته دنیا نشود و دنیا را هدف قرار ندهد.

قرآن در خصوص اینکه هدف از نزول قرآن، تفکر و اندیشیدن است، می‌فرماید:
«وَ أَنْزَلْنا إِلَيْكَ الذِّكْرَ لِتُبَيِّنَ لِلنَّاسِ ما نُزِّلَ إِلَيْهِمْ وَ لَعَلَّهُمْ يَتَفَكَّرُونَ؛ (نحل، ۴۴)؛ و قرآن را به سوی تو فروفرستادیم تا آنچه را نازل شده است، برای مردم تبیین کنی و تا شاید بیندیشند».

۸. خردورزی

عقل و دل انسان بسیاری از حقایق را درمی‌یابد و در عمق جان به آن اعتراف می‌کند؛ ولی حاکمیت هواهای نفسانی بر عقل، مانع از توجه به این حقایق و اعتراف به آنها می‌شود. یکی از اهداف نزول قرآن، زمینه‌سازی برای به کار گرفتن عقل و فهم است: «إِنَّا أَنْزَلْناهُ قُرْآناً عَرَبِيًّا لَعَلَّكُمْ تَعْقِلُونَ؛ (یوسف، ۲)؛ ما کتاب خویش را به صورت خواندنی عربی فروفرستادیم تا شاید عقل را به کار بندید». در آیه
قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۲، ص: ۳۰
دیگری می‌فرماید: «انْظُرْ كَيْفَ نُصَرِّفُ الْآياتِ لَعَلَّهُمْ يَفْقَهُونَ؛ (انعام، ۶۹)؛ بنگر که چگونه آیات را بیان می‌کنیم، شاید که دریابند و حقایق را فهم کنند».
از آیات شریفه می‌توان این نکته را استفاده کرد که قرآن با ذکر مقررات الاهی، (انعام، ۵۱)، هشدار در مورد تلاش شیطان برای گمراهی بشر (یس، ۶۲)، توجه دادن به معاد (جاثیه، ۵) و ذکر مثال‌ها (عنکبوت، ۴۳) در صدد است تا زمینه به کارگیری عقل را در درک حقایق فراهم سازد.

۹. آگاهی از یگانگی خدا

انسان تا به مرحله «توحید در الوهیت» نرسد و معتقد نشود که جز خداوند متعال موجود دیگری شایسته پرستش نیست، اهل نجات نخواهد بود. به همین دلیل همه پیامبران مردم را به توحید در الوهیت دعوت می‌کردند. قرآن مجید نیز که هدفش رساندن مردم به آستانه نجات و سعادت ابدی است، یکی از اهداف نزول خود را آگاه ساختن مردم از توحید در الوهیت قرار داده است و می‌فرماید: «هذا بَلاغٌ لِلنَّاسِ وَ لِيُنْذَرُوا بِهِ وَ لِيَعْلَمُوا أَنَّما هُوَ إِلهٌ واحِدٌ؛ (ابراهیم، ۵۲)؛ این (قرآن) بیان رسایی برای مردم است تا بدان بیم داده شوند و تا آنکه بدانند که خدا، یگانه معبود و موجود شایسته پرستش است».
از مجموع آنچه که در بعد بینش ذکر شد، چنین نتیجه می‌گیریم که قرآن در مرحله نخست می‌کوشد که انسان را از غفلت و بی‌خبری نجات دهد؛ سپس امور فراموش‌شده را به خاطرش آورد. در مرحله بعد، زمینه به‌کارگیری عقل و آمادگی برای فهم حقایق را فراهم می‌آورد. پس از آن نیز بینش‌های ضروری و درست را در اختیار او قرار داده و بر آن استدلال می‌کند، مسائل مورد اختلاف را توضیح می‌دهد و انسان را تا مرحله «توحید در الوهیت» که سعادت او در گرو اعتقاد به آن است، به پیش می‌برد.
قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۲، ص: ۳۱

ب) اهداف قرآن در بعد گرایش

۱. پند دادن

برای آنکه انسان مسیر درست سعادت را انتخاب کند، علاوه بر بیرون آمدن از عالم غفلت و به دست آوردن بینش‌های صحیح و

ضروری؛ باید دل او نیز در گرو آن بینش‌ها قرار گیرد؛ ولی توجه به مادیات و پیروی از هواهای نفسانی انسان را سنگدل ساخته و گرایش به حقایق را در او کاهش می‌دهد. در چنین موقعیتی، ضروری‌ترین عنصر مورد نیاز، عاملی است که دل او را رام کند و به حالت فطری نخستین بازگرداند. آن عامل، «پند و موعظه» است. به همین دلیل یکی از نام‌های قرآن «موعظه» است. آیات گوناگونی به این هدف (موعظه کردن) تصریح کرده؛ مانند: «یا أَیُّهَا النَّاسُ قَدْ جاءَتْکُمْ مَوْعِظَةٌ مِنْ رَبِّکُمْ؛ (یونس، ۵۷)؛ ای مردم، شما را از سوی خداوندگارتان پندی آمد».

پذیرش حقایق، غیر از آگاهی از آنها است. کم نیستند افرادی که با آنکه حقیقت برایشان روشن شده، از پذیرش آن سرباز می‌زنند و در برابر آن مقاومت و حتی جبهه‌گیری می‌کنند. قرآن مجید از افراد و گروه‌هایی نام می‌برد که در برابر ادعاهای حق انبیا، در عین یقین داشتن به آنها، موضع مخالف گرفته و تسلیم نشده‌اند و به‌ویژه برتری‌طلبی و ستمگری آنان سبب شده است که حاضر به پذیرش حقایق نشوند: «وَ جَحَدُوا بِها وَ اسْتَیْقَنَتْها أَنْفُسُهُمْ ظُلْماً وَ عُلُوًّا؛ (نمل، ۱۴)؛ آیات الاهی را در عین آنکه بدان‌ها یقین داشتند، به دلیل ستمگری و برتری‌طلبی انکار کردند». نقش «موعظه» این است که زمینه را برای پذیرش دل و تسلیم شدن در برابر حقایق فراهم سازد.

نکته شایان توجه آنکه موعظه‌های قرآنی صرفا بر اموری که شهرت دارد (مشهورات) و مورد قبول توده مردم است، متکی نیست؛ بلکه آنچه در مواعظ قرآنی رعایت می‌شود، تکیه بر امور درستی است که فهم آن آسان و همراه با تعابیری است

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۲، ص: ۳۲

که دل را تحت تأثیر قرار می‌دهد و مشهور بودن آن به دلیل پشتوانه برهانی یا فطری آن است. برای مثال به این موعظه قرآن توجه کنید: «قُلْ إِنَّما أَعِظُکُمْ بِواحِدَةٍ أَنْ تَقُومُوا لِلَّهِ مَثْنی وَ فُرادی ثُمَّ تَتَفَکَّرُوا ما بِصاحِبِکُمْ مِنْ جِنَّةٍ؛ (سبأ، ۴۶)؛ بگو همانا شما را یک موعظه می‌کنم؛ برای خدا به پا خیزید و به تنهایی و یا با هم‌اندیشی درباره نبوّت پیامبر صلّی اللّه علیه و آله بیندیشید و ببینید که او جن‌زده نیست». روی سخن در این موعظه با منکران نبوّت است که با نزول قرآن به‌عنوان معجزه الاهی و درخواست همانندآوری، نبوّت پیامبر اسلام صلّی اللّه علیه و آله برایشان به اثبات رسیده بود؛ ولی برای بهانه‌جویی یا در اثر شبهه‌ای که مغرضان مطرح کرده بودند، چنین می‌پنداشتند که پیامبر صلّی اللّه علیه و آله- نعوذ باللّه- جن‌زده شده یا تحت تأثیر نیروهای دیگر، تصور کرده که پیامبر است.

قرآن از مرحله استدلال که دعوت به همانندآوری است، گذشته و می‌فرماید:

چون شما در مقام استدلال نتوانسته‌اید همانند قرآن را بیاورید، پس پیامبری رسول گرامی صلّی اللّه علیه و آله ثابت شده است؛ ولی برای آنکه دل‌های آنان را تسلیم این حقیقت کند، می‌فرماید: «بگو من شما را فقط به یک چیز موعظه می‌کنم: برای خدا به پاخیزید و به تنهایی و یا با هم‌اندیشی درباره نبوّت پیامبر صلّی اللّه علیه و آله بیندیشید و ببینید که او جن‌زده نیست.»

اگر کسی از نیروی تفکر خود، به دور از تعصب، کمک بگیرید، نبوّت او را تصدیق خواهید کرد. موضوع «موعظه» در این آیه مطلب حقی است که قبلا- بر آن استدلال شده و در اینجا به طریقی آسان و روشن و به منظور رام ساختن دل‌ها، زدودن زنگارهای عقل و دل و تحت تأثیر اغراض و انگیزه‌های مخالف حق قرار نگرفتن، این موعظه را ارائه می‌دهد.

۲. انذار و تبشیر

فعالیت‌های اختیاری انسان در اثر آگاهی و انگیزه جامه عمل می‌پوشد. برای

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۲، ص: ۳۳

حرکت انسان‌ها در هرمسیر- اعم از حق و باطل- صرف آگاهی کافی نیست؛ بلکه علاوه بر آن، انگیزه نیز لازم است. تا انسان به

کارهای خیر گرایش نداشته و از کارهای ناشایست گریزان نباشد، در مسیر درست قدم نمی‌گذارد و به پیش نمی‌رود. انسان باید در کنار سیراب شدن عقل- با توجه به نتایج و عواقب کارهای خوب و بد- به خیر تمایل قلبی داشته و از زشتی متنفر باشد و این مهم در پرتو «انذار» و «تبشیر» به دست می‌آید. تأکید فراوان قرآن بر یادآوری بهشت و جهنّم و ذکر جزئیات پاداش و کیفرهای آن جهانی- علاوه بر بیان حقانیت آن-، به سبب تأثیر شگرف بیم و بشارت در جهت دادن و به تلاش واداشتن انسان است. قرآن کریم در باب تأثیر بیم و امید در عبادت شبانه شب‌زنده‌داران، چنین می‌فرماید: «تَتَجافی جُنُوبُهُمْ عَنِ الْمَضاجِعِ یَدْعُونَ رَبَّهُمْ خَوْفاً وَ طَمَعاً وَ مِمَّا رَزَقْناهُمْ یُنْفِقُونَ؛ (سجده، ۱۶)؛ پهلوهاشان از بسترها (برای نماز شب) دور می‌شود، پروردگار خویش را با بیم و امید می‌خوانند و از آنچه روزی‌شان داده‌ایم انفاق می‌کنند».

به‌جز انسان‌های متعالی که عبادت را فقط به دلیل شایستگی خدا برای عبادت «۱» یا محبت «۲» و یا سپاسگزاری «۳» انجام می‌دهند، عامل حرکت بیشتر انسان‌ها در جهت عبادت

---

(۱). امیر المؤمنین علیه السّلام راز بندگی خود در برابر خدا را شایستگی او برای پرستش می‌داند: «الهی ما عبدتک خوفا من عقابک و لا طمعا فی ثوابک و لکن وجدتک اهلا للعبادة فعبدتک؛ خدایا تو را برای ترس از عذابت و چشمداشت به پاداشت نپرستیدم؛ ولی (چون) تو را سزاوار پرستش یافتم، آن گاه تو را پرستیدم». محمد باقر مجلسی، بحار الانوار، ج ۴۱، ص ۱۴.

(۲). امام صادق علیه السّلام در روایتی عبادت‌کنندگان را سه دسته کرده و در وصف دسته سوم فرمودند:

«و صنف منهم یعبدونه حبّا له فتلک عبادة الکرام؛ و دسته‌ای از آنان به خاطر (عشق و) محبت به خدا او را می‌پرستند که این عبادت کریمان است». همان، ج ۸، ص ۲۰۰.

(۳). امیر المؤمنین علیه السّلام در بیان دیگری فرمودند: «... انّ قوما عبدوا اللّه رهبة فتلک عبادة التّجّار و انّ قوما عبدوا اللّه رهبة فتلک عبادة العبید و انّ قوما عبدوا اللّه شکرا فتلک عبادة الاحرار؛ همانا-

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۲، ص: ۳۴

خدا، شوق به بهشت یا بیم از جهنّم است. «۱» افزون بر این، انذار و تبشیر برای انسان‌هایی که در اثر کجروی‌ها بیان استدلالی و موعظه برایشان سودی ندارد، هشداری است که گه‌گاه آنان را از مسیر انحرافی خویش بازمی‌دارد. قرآن مجید یکی از اهداف خود را انذار و تبشیر معرفی می‌کند و می‌فرماید: «الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِی أَنْزَلَ عَلی عَبْدِهِ الْکِتابَ ... لِیُنْذِرَ بَأْساً شَدِیداً مِنْ لَدُنْهُ وَ یُبَشِّرَ الْمُؤْمِنِینَ؛ (کهف، ۱ و ۲)؛ ستایش‌ها ویژه خداوندی است که بر بنده خویش کتاب را فروفرستاد ... تا از عذاب سخت پروردگار بیم دهد و مؤمنان را بشارت گوید».

۳. شفابخشی

زدودن زنگارهای دل، هم برای باورداشت سخن حق ضرورت دارد و هم برای بالا رفتن از نردبان تکامل و قرب به خدا نقش اساسی ایفا می‌کند. قرآن کریم یکی از اهداف خود را شفابخشی اعلام کرده و می‌فرماید: «یا أَیُّهَا النَّاسُ قَدْ جاءَتْکُمْ ... شِفاءٌ لِما فِی الصُّدُورِ؛ (یونس، ۵۷)؛ ای مردم، از سوی خدا برایتان ...

بهبودبخش بیماری‌های روحی آمد». تعبیر «شفاء لما فی الصّدور» عام است و هرگونه

- گروهی خدای را به خاطر میل (به پاداش) پرستیدند که این عبادت تاجران است و گروهی خدای را به خاطر ترس (از عذاب) پرستیدند که این عبادت بردگان است و گروهی خدای را به خاطر سپاسگزاری از او پرستیدند که این عبادت آزادگان است».

مجلسی، همان، ج ۴۱، ص ۱۴.

(۱). امیر المؤمنین علیه السّلام در وصف قرآن خواندن پرهیزکاران در عبادت شبانه خویش می‌فرمایند:

«... فاذا مرّوا بآیهٔ فیها تشویق رکنوا الیها طمعا و تطلّعت نفوسهم الیها شوقا و ظنّوا انّها نصب اعینهم و اذا مرّوا بآیهٔ فیها تخویف اصغوا الیها مسامع قلوبهم و ظنّوا انّ زفیر جهنّم و شهیقها فی اصول آذانهم؛ وقتی به آیه‌ای بگذرند که تشویقی در آن است، با چشمداشت و آرزو به آن اعتماد کنند و جان‌هاشان با شوق در آن خیره شود و گمان برند که (نعمت‌های بهشت) برابر دیدگانشان قرار دارد و هرگاه به آیه‌ای بگذرند که تهدیدی در آن باشد، گوش دل به آن سپارند و پندارند که نهیب (شعله‌های آتش) جهنم در بن گوششان طنین‌افکن است. نهج البلاغه، خطبه ۱۹۳.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۲، ص: ۳۵

بیماری درونی- خواه کفر و نفاق و گمراهی باشد و خواه دیگر امراض باطنی- را که مانع از رشد معنوی انسان است، دربر می گیرد.

قرآن در آیه شریفه چهاردهم از سوره مطفّفین، دلیل تکذیب معاد و روز جزا از سوی انسان‌های گناهکار و تجاوزگر را زنگارگرفتگی دل‌هایشان می‌داند. در آیه دهم سوره بقره نیز دلیل نفاق و نیرنگ‌بازی منافقان را بیماری دل آنان برمی‌شمرد. به‌هرحال، تا ظرف دل از زنگار بیماری گناهان و کارهای ناشایست پاک نشود، بهترین معارف هم اگر در آن جای گیرد، آلوده به شرک و نفاق می‌شود و نه تنها ثمربخشی خود را از دست می‌دهد، بلکه زیانبار می گردد. قرآن در صدد است که ظرف دل را پاک سازد و بیماری‌های آن را بهبود بخشد. تلاوت قرآن و دل سپردن به آن چنین اثری دارد که در روایات آمده است: «دل‌ها هم‌چون فلزات زنگار دارند. زنگار آنها را با استغفار و تلاوت قرآن بزدایید». «۱»

۴. هدایت و پندپذیری

اگر عقل سیراب شود، دل رام گردد و ظرف دل از زنگارها و بیماری‌ها پالوده شود، آماده پذیرش هدایت قرآن و تسلیم در برابر موعظه آن می‌شود. این هدف دیگری است که در آیات مطرح شده است. قرآن می‌فرماید: «أَمْ یَقُولُونَ افْتَراهُ ... بَلْ هُوَ الْحَقُّ مِنْ رَبِّکَ ... لَعَلَّهُمْ یَهْتَدُونَ؛ (سجده، ۳)؛ یا آنکه می گویند: قرآن را به دروغ به خدا نسبت می‌دهد ...، بلکه قرآن حق و از سوی خداوندگار تو است ... تا شاید هدایت پذیرند».

در آیه دیگری می‌فرماید: «کِتابٌ أَنْزَلْناهُ إِلَیْکَ ... لِیَتَدَبَّرُوا آیاتِهِ وَ لِیَتَذَکَّرَ أُولُوا الْأَلْبابِ؛ (ص، ۲۹)؛ کتابی به سوی تو فروفرستادیم ... برای آنکه خردمندان از آن پند گیرند».

---

(۱). قال رسول اللّه صلّی اللّه علیه و آله: «انّ للقلوب صدأ کصدأ النّحاس فاجلوها بالاستغفار و تلاوهٔ القرآن؛ محمد باقر مجلسی، بحار الأنوار، ج ۷۷، ص ۱۷۴.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۲، ص: ۳۶

۵. تقوا

یکی از اهداف قرآن ایجاد تقوا در انسان‌هاست. قرآن می‌فرماید «قُرْآناً عَرَبِیًّا غَیْرَ ذِی عِوَجٍ لَعَلَّهُمْ یَتَّقُونَ؛ (زمر، ۲۸)؛ قرآن عربی را که در آن هیچ کژی نیست، فرو فرستادیم تا شاید تقوا پیشه کنند». «تقوا» یکی از عناصر مهم در بینش قرآنی و در اصل، به معنای

«خودپایی» است. انسان همواره در برابر خطرها، خود را می‌پاید و مراقب خویش است. این خودپایی می‌تواند در برابر عذاب جهنم، خشم خدا و از دست دادن کمالاتی باشد که انسان می‌تواند به آنها برسد. به همین دلیل، به نحوی بر «ترس» هم دلالت دارد. و اینکه گاهی تقوای الاهی یا تقوای از جهنّم را به ترس از خدا یا جهنّم معنا می‌کنند، بر همین اساس است؛ وگرنه معنای اصلی آن «ترس» نیست.

در اینجا این پرسش مطرح می‌شود که «ترس از خدا» به چه معناست؟ «ترس از خدا» می‌تواند به دو صورت مطرح شود: نخست آنکه از معصیت خدا برحذر باشد؛ زیرا معصیت خدا منشأ همه عذاب‌های اخروی و عقوبت‌های دنیوی است؛ دوم آنکه خطر، همواره جسمانی نیست، محرومیت از رحمت و دوری از محبوب برای انسان‌های برجسته، بالاترین رنج است. انسان‌هایی که مراحلی از کمال را طی کرده‌اند، بدین دلیل از معصیت خدا دوری می‌کنند که نگران دور ماندن از محبوب خود هستند. برجستگان از بندگان خدا اصولا از توجه به غیر خدا بیمناکند و تقوا، آنان را همیشه در محضر خدا و خدا را حاضر و ناظر اعمالشان قرار می‌دهد و از غفلت از خدا ترسانند.

تقوا هم در مرحله فکر و نظر مطرح است و هم در مرحله عمل و رفتار.

نخستین مرحله تقوا در بعد نظری، «حقیقت‌طلبی» است تا انسان گرفتار باطل نشود. انسان حقیقت‌طلب هنگامی که با قرآن روبه‌رو گردد، بدان هدایت می‌شود

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۲، ص: ۳۷

و وقتی آیات خدا و معجزات الاهی را ببیند، تسلیم آن می‌گردد و بدان‌ها ایمان می‌آورد. حضرت سلمان رضی اللّه عنه؛ با آنکه در محیط کفر و شرک متولد شد و در آنجا رشد کرد، حقیقت‌طلبی و تقوایش سبب شد که در پی یافتن آیین حق برآید و سرانجام به پیامبر اسلام صلّی اللّه علیه و آله برسد و ایمان آورد. قبلا گفتیم که قرآن می‌خواهد حقیقت‌طلبی را در انسان تقویت کرده و شکوفا سازد.

بالاترین مراحل تقوا، با برترین درجات کمال همراه است که انسان را شایسته آرامش یافتن در جوار رحمت حق می‌سازد: «إِنَّ الْمُتَّقِينَ فِي جَنَّاتٍ وَ نَهَرٍ* فِي مَقْعَدِ صِدْقٍ عِنْدَ مَلِيكٍ مُقْتَدِرٍ؛ (قمر، ۵۴ و ۵۵)؛ اهل بهشت در باغ‌ها و کنار نهرهای بهشت‌اند، در منزلگاه صدق و حقیقت، نزد خداوندگاری قدرتمند».

نخستین مرحله تقوا در بعد عمل نیز، آن است که متقی از آنچه که طبق فطرت خویش زشت می‌یابد، پرهیز می‌کند. این نوع تقوا را می‌توان «تقوای فطری» نامید؛ زیرا فطرت آن را به انسان الهام می‌کند؛ ولی این اولین مرحله تقوا، در مقام عمل است. پس از اسلام آوردن نیز، تقوا مطرح است؛ اما کسانی از مراحل بالاتر هدایت قرآن برخوردار می‌شوند که مراتب دیگر تقوا را داشته باشند.

قرآن مجید، در موارد متعددی متعلق تقوا را بیان کرده است که از آن جمله تقوای از خداوند متعال، معاد، آتش دوزخ، فتنه‌ای که فقط ظالمان را در بر نمی‌گیرد و ... است. پرداختن به همه این موارد و نکته‌سنجی‌های موجود در آنها، نیاز به مجال بیشتری دارد و از حوصله این بحث بیرون است. به هرروی، تقوا درجاتی دارد و همه موارد آن مدنظر قرآن است؛ ولی گویا در آنجا که تقوا هدف نزول قرآن است، مرحله اولیه تقوا نباشد؛ زیرا اگر چنان خصلتی (حقیقت‌طلبی) در انسان نباشد، از ابتدا به قرآن گوش فرانمی‌دهد.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۲، ص: ۳۸

ج) اهداف قرآن در بعد عمل

۱. شکرگزاری

انسانی که به این مرحله رسیده است، خود را با انبوهی از نعمت‌های خدا روبه‌رو می‌بیند و آماده می‌شود تا در برابر این‌همه نعمت شکرگزاری کند. او اگر به نعمت‌ها توجه نداشته یا از صاحب نعمت غافل باشد، در صدد شکرگزاری برنمی‌آید. قرآن در آیات خود با برشمردن نعمت‌ها و توجه دادن به این نکته که همه آنچه در اختیار انسان است، از خداست، این زمینه را فراهم می‌سازد. در چنین موقعیتی است که انسان حق‌شناس به ولی‌نعمت خود توجه کرده و درمی‌یابد که همه چیز از اوست و جز نعمت‌های او چیز دیگری از خود یا دیگری ندارد، به شکرگزاری آن ذات اقدس مشغول می‌شود و تا آنجا پیش می‌رود که حتی عبادت خویش را برای خوف از دوزخ یا شوق به بهشت انجام نمی‌دهد؛ بلکه انگیزه شکرگزاری از نعمت‌های بی‌شمار خدا او را به عبادت وامی‌دارد. «۱»

۲. داوری به حق در مسائل مورد اختلاف

یکی دیگر از اهداف قرآن، حل مسائل مورد اختلاف در مرحله عمل است.

فطرت پاک انسان، وی را به رعایت عدالت و اعطای حقوق دیگران فرامی‌خواند و در مقابل، تجاوزطلبی، او را از این کار بازمی‌دارد. پیامبران از یک‌سو با انذار و تبشیر، زمینه کنار زدن تجاوزطلبی و عمل به خواست فطرت الاهی و پاک انسان را فراهم می‌سازند و از سوی دیگر، با قضاوت در موارد اختلاف بین انسان‌ها، مصداق حقوق دیگران را تعیین می‌کنند. البته پس از هرپیامبری در طول تاریخ،

---

(۱). «و انّ قوما عبدوا اللّه شکرا فتلک عبادة الاحرار؛ همانا مردمی خدای را برای سپاس گفتن از او عبادت کردند و این عبادت آزادگان است». همان، ج ۷۸، ص ۶۹.

انسان‌ها دچار انحراف شده‌اند و با آنکه مسائل حقوقی برایشان روشن بوده، حقوق دیگران را نادیده گرفته و به آنان ستم رواداشته‌اند.

همچنین به تدریج، با ایجاد انحراف در دین خدا یا برداشت‌های ناروا از تعالیم دین، انسان‌های دیگر را به گمراهی کشیده و افراد را دچار اختلاف کرده‌اند. در چنین وضعیتی، فقط ایمان به خدا راهگشای مؤمنان می‌شود. قرآن مجید که پس از پیامبران و کتاب‌های آسمانی پیشین نازل شده، از جمله اهدافش، قضاوت در مسائل اختلافی میان مردم است. بنابراین هدف قرآن در یک مرحله، تبیین مسائل مورد اختلاف از نظر فکری و در مرحله دیگر، قضاوت به حق در مسائل مورد نزاع است تا از انحراف بشر در مقام عمل جلوگیری به عمل آید.

قرآن در آیه ۲۱۳ از سوره بقره، هدف بعثت همه انبیا و نزول کتب آسمانی را قضاوت در مسائل مورد اختلاف مردم دانسته و به روشنی فرموده است که پس از آمدن پیامبران نیز، مردم به دلیل تجاوزطلبی اختلاف کردند. در آیه ۶۴ سوره نحل هم می‌فرماید: «وَ ما أَنْزَلْنا عَلَیْکَ الْکِتابَ إِلَّا لِتُبَیِّنَ لَهُمُ الَّذِی اخْتَلَفُوا فِیهِ؛ ما قرآن را بر تو نازل نکردیم مگر برای آنکه موضوعات اختلافی میان مردم را برایشان روشن‌سازی و بیان کنی».

۳. تثبیت مؤمنان

خداوند می‌فرماید: «قُلْ نَزَّلَهُ رُوحُ الْقُدُسِ مِنْ رَبِّکَ بِالْحَقِّ لِیُثَبِّتَ الَّذِینَ آمَنُوا؛ (نحل، ۱۰۲)؛ ای رسول، بگو این آیات را روح القدس

از جانب پروردگارت به حقیقت و راستی آورد تا اهل ایمان را در راه خدا ثابت‌قدم گرداند».

نزول وحی و تداوم آن، عامل ثبات مؤمنان در مسیر خویش و نلغزیدن به جهات انحرافی است. تثبیت در مرحله «قلب» نیز مطرح شده؛ ولی ثبات‌قدم در

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۲، ص: ۴۰

مسیر دین و تکامل، بیشتر ناظر به مشکلاتی است که در مقام عمل پیش می‌آید و انسان را در ادامه راه دچار تزلزل می‌کند. قرآن مجید با تقویت روحیه و توجه دادن بشر به خداوند و قدرت بی‌نظیر وی و نیز پاداش عظیم مجاهدان، امدادهای غیبی فرشتگان و ذکر داستان‌های پیامبران و مجاهدان گذشته، زمینه ثبات‌قدم مؤمنان و پیامبر صلّی اللّه علیه و آله را در مقام عمل فراهم می‌سازد.

۴. برپایی جامعه عادلانه

«لَقَدْ أَرْسَلْنا رُسُلَنا بِالْبَیِّناتِ وَ أَنْزَلْنا مَعَهُمُ الْکِتابَ وَ الْمِیزانَ لِیَقُومَ النَّاسُ بِالْقِسْطِ؛ (حدید، ۲۵)؛ همانا پیامبران خود را با دلایل و معجزات فرستادیم و برایشان کتاب و میزان عدل نازل کردیم تا مردم عدالت را به پا دارند».

عدالت و قسط، هردو با رعایت حقوق دیگران و دستیابی هرکس به حق خویش مرتبط است؛ ولی قسط، بیشتر ناظر به پیاده کردن قوانین عادلانه است. قرآن مجید هدف نزول کتاب‌های آسمانی و از جمله قرآن را، اقامه قسط می‌داند؛ آن هم قسط عمومی که به دست خود مردم برپا شود؛ بدین‌معنا که هدف، رشد دادن جوامع است تا آنجا که مردم، خود انگیزه اجرای عدالت پیدا کنند و آن را اجرا نمایند.

۵. حاکمیت قوانین خدا

«إِنَّا أَنْزَلْنا إِلَیْکَ الْکِتابَ بِالْحَقِّ لِتَحْکُمَ بَیْنَ النَّاسِ بِما أَراکَ اللَّهُ؛ (نساء، ۱۰۵)؛ ای پیامبر، ما قرآن را به حق به سوی تو فروفرستادیم تا به آنچه خدا با وحی بر تو پدیدار ساخته است، حکم نمایی».

عدالت موردنظر قرآن و اجرای آن، فقط در سایه قوانین الاهی امکان‌پذیر است؛ ازاین‌رو در این آیه شریفه هدف از نزول قرآن را حکم کردن پیامبر صلّی اللّه علیه و آله در

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۲، ص: ۴۱

بین مردم، طبق دستور و رأی خدا می‌داند. اجرای احکام دینی از یک‌سو، بر اساس قوانین عادلانه است و از سوی دیگر، به دست عادل‌ترین انسان‌ها به اجرا درمی‌آید؛ در نتیجه در مراحل قانون‌گذاری و اجرا، ضامن عدالت اجتماعی است.

۶. چیرگی دین حق بر همه ادیان

«هُوَ الَّذِی أَرْسَلَ رَسُولَهُ بِالْهُدی وَ دِینِ الْحَقِّ لِیُظْهِرَهُ عَلَی الدِّینِ کُلِّهِ؛ (فتح، ۲۸)؛ او رسول خود (محمد صلّی اللّه علیه و آله) را با قرآن و دین حق فرستاد تا آن را بر همه ادیان غالب گرداند».

حاکمیت دین خدا و غلبه آن بر دیگر ادیان که هدف ارسال پیامبر گرامی اسلام صلّی اللّه علیه و آله است، از دیگر اهداف اجتماعی نزول قرآن است. این نکته با توجه به خاتم پیامبران بودن حضرت روشن‌تر می‌شود. نکته شایان توجه اینکه سعادت واقعی انسان، در قرب به خداوند، متعال است و یگانه راه قرب به خداوند، عبادت است و تمام مراحل پیشین و حتی اجرای عدالت و امنیت عمومی- برای آن است که مردم آزادانه به عبادت خالص الاهی بپردازند و عبادت خالصانه خداوند در جامعه انسانی، به حاکمیت

دین حق بر جامعه بشری بستگی کامل دارد؛ ازاین‌رو قرآن مجید می‌فرماید: «خداوند به کسانی که ایمان آورده و عمل صالح انجام دهند، وعده داده است که آنان را جانشینان و وارثان زمین گرداند، دینی را که برای آنان پسندیده است، برایشان مستقر سازد، به آنان امنیت ارزانی دارد تا تنها او را بپرستند و همتایی برای او در نظر نگیرند».

۷. بیرون بردن مردم از تاریکی‌ها به سوی نور

«کِتابٌ أَنْزَلْناهُ إِلَیْکَ لِتُخْرِجَ النَّاسَ مِنَ الظُّلُماتِ إِلَی النُّورِ؛ (نور، ۵۵)؛ این قرآن کتابی است که ما به سوی تو فرستادیم تا مردم را به امر خدا، از ظلمات (جهل و کفر) بیرون آوری و به عالم نور برسانی».

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۲، ص: ۴۲

«نور» و «ظلمت» در این آیه مصداق‌های فراوانی دارد. از سویی «ظلمت» شامل کفر، نفاق، زنگارهای دل و هرگونه عامل دوری و جدایی از خداست و از سوی دیگر «نور» مراتب قرب به خداوند از آغاز تا پایان را دربر می‌گیرد؛ بنابراین مراتب گوناگون تقرّب به خداوند مصداق‌های گوناگون خارج شدن از ظلمت‌ها به نور است که یکی از اهداف قرآن به شمار می‌آید.

۸. هدایت به راه‌های امن و صراط مستقیم

«قَدْ جاءَکُمْ مِنَ اللَّهِ نُورٌ وَ کِتابٌ مُبِینٌ یَهْدِی بِهِ اللَّهُ مَنِ اتَّبَعَ رِضْوانَهُ سُبُلَ السَّلامِ ...

وَ یَهْدِیهِمْ إِلی صِراطٍ مُسْتَقِیمٍ؛ (مائده، ۱۵ و ۱۶)؛ برای هدایت شما نوری عظیم و کتابی با حقانیت آشکار آمد. خدا با آن کتاب هرکه را در پی رضا و خشنودی اوست، به راه‌های سلامت و صراط مستقیم راهنمایی می‌کند».

قرآن کریم که نوری از سوی خداوند متعال است، پویندگان خشنودی خدا را به راه‌هایی که از هرنظر سلامت است هدایت می‌کند و کسانی را که در آن پای نهند، به سلامت به سرمنزل مقصود که خداست، می‌رساند. این راه‌ها می‌تواند در طول یکدیگر و نیز در عرض هم باشند. کسانی که در این راه‌ها قدم می‌زنند، در هرقدم که با این چراغ فروزان پیش روند، مرحله و بخشی دیگر از مسیر سعادت برایشان نمودار می‌شود و سرانجام، خداوند آنان را از سبل امن به شاهراه هدایت (صراط مستقیم) راهنمایی خواهد کرد.

۹. ورود به رحمت ویژه الاهی و هدایت به ذات او

«یا أَیُّهَا النَّاسُ قَدْ جاءَکُمْ بُرْهانٌ مِنْ رَبِّکُمْ وَ أَنْزَلْنا إِلَیْکُمْ نُوراً مُبِیناً* فَأَمَّا الَّذِینَ آمَنُوا بِاللَّهِ وَ اعْتَصَمُوا بِهِ فَسَیُدْخِلُهُمْ فِی رَحْمَةٍ مِنْهُ وَ فَضْلٍ وَ یَهْدِیهِمْ إِلَیْهِ صِراطاً

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۲، ص: ۴۳

مُسْتَقِیماً؛ (نساء، ۱۷۴ و ۱۷۵)؛ ای مردم، برای هدایت شما از جانب خدا برهانی محکم آمد و نوری تابان به سوی شما فرستادیم. پس آنان که به خدا گرویدند و به او متوسّل شدند، به زودی آنها را به جایگاه رحمت و فضل خود در خواهد آورد و به راه راست رهنمایی می‌نماید».

مؤمنانی که به این ریسمان نورانی الاهی چنگ زنند و بدان پناه برند، خداوند خود، ایشان را به رحمت و فضل ویژه‌اش وارد می‌سازد و از صراط مستقیم ویژه‌ای، ایشان را به ذات اقدس خود راهنمایی می‌کند. آنان در این جهان از هم‌نشینان خدا و در سرای آخرت نیز، در پایگاهی رفیع و راستین در آستان مقدس الاهی خواهند بود. در آیه دیگری می‌فرماید: «إِنَّ الْمُتَّقِینَ فِی جَنَّاتٍ وَ نَهَرٍ* فِی مَقْعَدِ صِدْقٍ عِنْدَ مَلِیکٍ مُقْتَدِرٍ؛ (قمر، ۵۴ و ۵۵)؛ اهل تقوا در باغ‌ها و کنار نهرهای بهشت منزل گزیده‌اند، در منزلگاه صدق و

حقیقت، نزد خداوندگاری قدرتمند».

یادآوری

در باب اهدافی که بیان کردیم، توجه به نکات ذیل لازم است:

۱. اهداف یادشده، به‌طور غالب، مترتب بر یکدیگر است. برخی از آنها ابتدایی و برخی دیگر متوسط به شمار می‌آیند و تعدادی به هدف نهایی و اصیل اشاره دارند؛ بنابراین اهداف ابتدایی و متوسط، ارزش خود را از هدف نهایی کسب کرده و به اندازه‌ای که ما را به هدف نهایی برسانند، ارزش دارند؛ مثلا ارزش برپایی جامعه عادلانه، به نزدیک‌تر کردن انسان‌ها به خدا وابسته است.

به همین دلیل برخی از این اهداف در آیات دیگر از شرایط دستیابی به برخی دیگر از اهداف قرآن به شمار آمده است؛ مانند تقوا که در آیه «هُدیً لِلْمُتَّقِینَ»؛ (بقره، ۲)؛ شرط هدایت است؛

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۲، ص: ۴۴

۲. برخی از این اهداف چنان وسعتی دارند که همه اهداف دیگر و مراتب قرب به خدا را دربر می‌گیرند؛ مانند «بیرون بردن از تاریکی‌ها به نور» و «هدایت» که درک حقایق، روشن شدن مسائل اختلافی، برپایی جامعه عادلانه، هدایت به راه‌های امن و صراط مستقیم پندپذیری و ... را دربر می‌گیرد و اینها، خود مرتبه‌ای از هدایت و مرحله‌ای از بیرون رفتن از تاریکی به نور هستند؛

۳. همه آیاتی که هدف بعثت پیامبران الاهی یا بعثت پیامبر اسلام صلّی اللّه علیه و آله را بیان می‌کنند، می‌توانند به عنوان هدف نزول قرآن مطرح شوند؛ زیرا هدف نهایی همه پیامبران الاهی، یکی بیش نیست و پیامبر اسلام صلّی اللّه علیه و آله نیز از راه آیات و بیانات قرآن به اهداف خود دست می‌یابد؛

۴. برخی از اهداف، به صورت نتایج و آثار نزول قرآن مطرح شده؛ مانند ورود در فضل و رحمت خدا و هدایت به ذات اقدس او؛

۵. قرآن کریم نخست انسان را از جهت عقلی و بینشی سیراب ساخته؛ سپس انگیزه‌های قلبی او را در مسیر آنها جهت می‌بخشد تا انسان در پی تلاش و جهاد در راه خدا برآید و آن‌گاه به اهداف نهایی نایل می‌سازد.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۲، ص: ۴۵

چکیده

۱. قرآن کریم برای نزول خود اهدافی بیان فرموده که در سه دسته کلی جای می‌گیرند.

۲. بخشی از اهداف قرآن، به بینش و آگاهی بشر مرتبط است؛ مانند غفلت‌زدایی، بیان مسائل اختلافی، ارائه بینش‌های صحیح و استدلال بر آنها و ...؛

۳. برخی دیگر از اهداف قرآن با گرایش‌های انسان ارتباط دارد؛ مانند پنددهی و پندپذیری، بیم و نویددهی و ...؛

۴. دسته سوم از اهداف قرآن، ناظر عمل و رفتار آدمی است؛ نظیر شکرگزاری، برپایی جامعه عادلانه و ....

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۲، ص: ۴۶

پرسش

۱. آیا می‌توان دسته‌بندی دیگری از آیات بیانگر اهداف قرآن ارائه داد؟

۲. ضرورت هدف بودن «یادآوری فراموش‌شده‌ها» در قرآن را بیان کنید.

۳. قرآن کریم از چه راهی معیارهای تشخیص حق از باطل را بیان کرده است؟

۴. نقش موعظه را در حقیقت‌پذیری بیان کنید.

۵. اهداف اجتماعی نزول قرآن را نام ببرید.

۶. انذار و تبشیر در کدام دسته از اهداف قرآن جای می‌گیرند؟ توضیح دهید.

برای مطالعه بیشتر

۱. علوم القرآن، سید محمد باقر حکیم، ص ۴۵- ۷۲، قم، مجمع الفکر الاسلامی، ۱۴۱۷ ق.

۲. قرآن در قرآن، عبد اللّه جوادی آملی، ص ۱۷۹- ۲۷۳، قم، مرکز نشر اسراء، ۱۳۷۸ ش.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۲، ص: ۴۷

درس دوم امکان فهم و بهره‌مندی از قرآن

اشاره

از فراگیر انتظار می‌رود:

- با دیدگاه‌های عمده در باب امکان فهم قرآن آشنا شود.

- ادله مدعیان امتناع فهم غیر معصومان از قرآن را بیان و نقادی کند.

- ادله امکان فهم همگان از قرآن را تبیین کند؛

- پیامد اعتقاد به امتناع فهم غیر معصومان از قرآن را شرح دهد.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۲، ص: ۴۹

«قال ابو جعفر علیه السّلام فمن زعم ان کتاب اللّه مبهم فقد هلک و اهلک؛ امام باقر علیه السّلام فرمود: هرکس گمان کند که قرآن مبهم (و غیر قابل فهم) است، به یقین نابود شده و دیگران را نیز نابود کرده است.»

محمد باقر مجلسی، بحار الانوار، ج ۹۲، ص ۹۰.

فهم و تفسیر قرآن پس از اثبات از سوی خدا بودن قرآن و مصونیت آن از تحریف، مهم‌ترین مسئله، چگونگی بهره‌مندی از قرآن کریم است. بهره‌مندی از قرآن مراتبی دارد که اولین مرتبه آن، فهم و تفسیر است. در این درس به بررسی این موضوع می‌پردازیم.

موضوع فهم و تفسیر قرآن از دیرباز مورد توجه دانشمندان بوده و دیدگاه‌های گوناگونی درباره آن مطرح شده است. از یک منظر کلی این دیدگاه‌ها را می‌توان در دو دسته دیدگاه‌های قائل به امتناع فهم و دیدگاه‌های قائل به امکان فهم خلاصه کرد «۱».

---

(۱). دو محور مذکور، دارای دیدگاه‌های فرعی است که به بخشی از آن اشاره می‌کنیم:

محور اول را می‌توان به سه زیر محور تقسیم کرد:

الف) هیچ متنی را نمی‌توان به درستی فهمید؛ زیرا فهم‌ها همواره تحت تأثیر پیش‌فرض‌ها و ذهنیت‌هاست و با هربار مراجعه به متن، فهم جدیدی خواهیم داشت و معنای نهایی متن هیچ‌گاه روشن نخواهد شد. این دیدگاه نخست در میان دانشمندان غربی مطرح شده است.

آنان خود در این‌باره هم‌داستان نیستند؛ بلکه دیدگاه‌های متفاوتی- و گاه متضادی- دارند.

نواندیشان مسلمان نیز، ترجمه افکار یادشده را گاهی به نام صاحبان اصلی و گاهی به نام خود مطرح کرده‌اند. برای آگاهی بیشتر

در این‌باره ر. ک: ریچارد پالمر، ای، علم هرمنوتیک، (نظریه تأویل در فلسفه‌های شلایرماخر، دیلتای، هایدگر، گادامر)، ترجمه محمد سعید-

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۲، ص: ۵۰

- حنایی کاشانی، ص ۱۶۵؛ نیچه و دیگران، هرمنوتیک مدرن گزینه جستارها، ترجمه بابک احمدی و دیگران، ص ۱۲ و ۱۳ و محمد مجتهد شبستری، هرمنوتیک کتاب و سنت، ص ۲۵۸، ۲۵۹، ۲۹۸ و ۳۰۱ و همو، نقدی بر قرائت رسمی از دین، ص ۳۸ و ۳۲۹؛

ب) قرآن کریم به عنوان یک کتاب الاهی، به هیچ‌وجه قابل فهم همگان نیست؛ زیرا برای انسان‌های عادی، در حکم سخنان رمزگونه است و فهم آن جز از راه فراگرفتن از معصومان علیهم السّلام میسر نخواهد شد. این دیدگاه به اخباریان افراطی مانند سید محمد بن علی مشهور به سید میرزا جزایری صاحب جوامع الکلم نسبت داده شده. مقتضای برخی ادله این گروه، ضرورت رجوع به اهل بیت علیهم السّلام در تفسیر است. برای آگاهی بیشتر ر. ک: نعمة اللّه جزایری، منبع الحیاه، ص ۴۸ چاپ شده در پایان رساله الشهاب الثاقب، فیض کاشانی؛ بحرانی، یوسف، الحدائق الناضره، ج ۱، ص ۲۶ و ۳۰ و ۳۲ و همو، الدرر النجفیه، ص ۱۶۹ و ۱۷۱ به بعد؛

ج) قرآن معماگونه نیست و بخش‌های بسیاری از آن قابل فهم است؛ ولی احکام نظری را نمی‌توان از قرآن استنباط کرد؛ بلکه باید از معصومان علیه السّلام آموخت. برای آگاهی از این دیدگاه ر. ک: یوسف بحرانی، الدرر النجفیه، ص ۱۷۰؛ محمد امین استرآبادی، الفوائد المدنیه، ص ۴۷ و ۱۲۸ به بعد و محمد بن الحسن حر عاملی، وسائل الشیعه، ج ۲۷، ص ۱۷۶.

در محور دوم نیز می‌توان به زیر محورهای مختلفی اشاره کرد؛ مانند:

أ) ظاهر آیات قرآن برای همه قابل فهم است و در فهم قرآن هیچ نیازی به رجوع به اهل بیت علیهم السّلام نیست. خاستگاه این دیدگاه، در میان اهل سنت است که به گزاره «حسبنا کتاب اللّه؛ کتاب خدا برای ما کافی است»، قائلند. آنان مقصود خدا را در ظاهر قرآن جست‌وجو کرده و مدعی فهم همه‌جانبه و کامل آن هستند. شکل افراطی این دیدگاه، در میان برخی از اشاعره دیده می‌شود که به سبب جمود بر ظاهر الفاظ و عبارات قرآن، به جسمانیت خدای تعالی معتقد شده‌اند. در دوران معاصر تفسیر الهدایهٔ و العرفان نگاشته ابو زید دمنهوری، نمونه‌ای از این دیدگاه- امکان فهم همه‌جانبه قرآن بدون نیاز به منبعی دیگر- به شمار می‌آید؛

ب) علاوه بر ظاهر قرآن که قابل فهم همگان است، قرآن دارای معارف باطنی و پوشیده‌ای است که انسان‌های غیرمعصوم نیز می‌توانند بدان راه یابند. باطنیان و متصوفه، از قایلان به این دیدگاهند. برای آگاهی از این دیدگاه بنگرید به تفسیرهای عرفانی، از جمله-

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۲، ص: ۵۱

الف) دیدگاه‌های قایل به امتناع فهم

اشاره

برخی عالمان حدیث‌گرا، فهم و تفسیر قرآن را ویژه پیامبر صلّی اللّه علیه و آله و جانشینان معصوم او دانسته و هرگونه فهم و تفسیر از قرآن را فقط از راه درس‌آموزی از آنان ممکن می‌دانند. این گروه برای اثبات مدعای خود به سه نوع دلیل استدلال کرده‌اند:

۱. دلیل عقلی

اشاره

قرآن، کلام خـدا و پرتوی از تجلی اوست. فهم و تفسـیر این کلام بلند، به توان روحی و علمی بالایی نیازمند است که در انسان‌های عـادی وجود نـدارد و تناسب و سـنخیتی که میان مفسـر و متن لازم است، در اینجا دیـده نمی‌شود؛ زیرا افراد عادی از فهم گفته‌ها و نوشـته‌های انسان‌هایی چون بوعلی و صدر المتألهین ناتوانند و نیاز به آموزش دارند، چه رسد به فهم کلام خدای تعالی که اقیانوسی کرانه ناپیدا و ژرف است و فقط کسانی که سنخیت و تناسبی با قرآن دارند، به فهم آن نایل می‌شوند، و آنان کسانی جز پیامبر صلّی اللّه علیه و آله و اهل بیت علیهم السّلام نیستند. «۱»

– تأویلات ملا عبـد الرزاق کاشانی که در نسـخه چاپی به خطا با عنوان تفسـیر القرآن الکریم، به محی الـدین ابن عربی نسـبت داده شده است؛

ج) قرآن، قابل فهم عموم کسانی است که به زبان عربی آگاهنـد؛ ولی به دلیل بیان نشدن جزئیات احکام مطرح‌شده در آن و وجود مراتب و سـطوح مختلفی از معنـا برای آیـات، دستیـابی به همه مراتب فهم آن از توان انسان‌هـای عـادی خارج است و در این‌باره به راهنمایی معصومان علیهم السّـلام نیازمنـدیم. در متن براین دیـدگاه اسـتدلال شده و دو دیدگاه امتناع و امکان فهم مطلق، مورد نقد قرار گرفته است.

(۱). این دلیـل در کتاب‌هـای اصول فقه نقـل و نقـد شـده است. برای آگـاهی بیشتر ر. ک: محمـد کـاظم آخونـد خراسـانی، کفـایهٔ الاصول، ج ۲، ص ۶۰ و محمد باقر صدر، دروس فی علم الاصول، ج ۱، ص ۲۷۳.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۲، ص: ۵۲

نقد

قرآن معـارفی متعالی دارد و ژرفای آن از دسترس انسان‌های عادی خارج است؛ ولی این مطلب دلیلی بر امتناع مطلق فهم آن نیست؛ زیرا قرآن کریم با وجود داشـتن معارف بلند و ژرف، معانی قابل فهم انسان‌های عادی نیز دارد و از عصـر نزول تا به حال همواره در معرض فهم آنـان بوده است؛ امـا کتاب‌هـای تخصصـی علمی فقط برای متخصـصان نوشـته شـده و عموم مردم مخاطب آنها نیسـتند. افزون بر این، آیات و روایات نیز بر امکان فهم قرآن دلالت دارد که در جای خود بیان خواهیم کرد.

۲. ادله قرآنی

– انحصار فهم قرآن به معصومان

از جمله ادله قرآنی امتناع فهم همگانی قرآن، آیات شریفه ۷۷– ۷۹ سوره واقعه است:

«إِنَّهُ لَقُرْآنٌ کَرِیمٌ* فِی کِتابٍ مَکْنُونٍ* لا یَمَسُّهُ إِلَّا الْمُطَهَّرُونَ؛ راستی که آن خواندنی ارجمندی است که در نوشتاری پنهان قرار دارد و جز پاک‌شدگان بدان دست نمی‌یابند».

استدلال به آیات بالا- براین مبنا استوار است که این آیات از قرآن موجود در دست بشر سخن می‌گوید و مقصود از «مطهرون»، پیامبر صلّی اللّه علیه و آله و امامان معصوم علیهم السّلام و مقصود از «مسّ»، پی‌بردن به مقصود آیات است. به این ترتیب، مفاد آیه آن است که جز معصومان، کسی به معانی و معارف قرآن دست نمی‌یابد.

نقد

استدلال بالا- مبنای روشنی ندارد؛ زیرا ظاهر آیه آن است که جمله «لا- یَمَسُّهُ إِلَّا الْمُطَهَّرُونَ» در مقام وصف قرآن موجود در لوح محفوظ است و به قرآن تنزل

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۲، ص: ۵۳

یافته در دست بشر نظری ندارد چنان‌که مقصود از عدم مس آن، عدم امکان علم حضوری غیر معصومان علیهم السّلام به آن است؛ «۱» بنابراین فهم و تفسیر آیات قرآن در آیه شریفه مدنظر نیست. احتمال‌های دیگری نیز درباره این آیه وجود دارد که هیچ یک با ظاهر آن تناسبی ندارد، هرچند همه آنها در نقد امتناع فهم قرآن به کار می‌آید. «۲»

تعلیم قرآن به مردم

در چهار آیه تصریح شده که پیامبر صلّی اللّه علیه و آله کتاب و حکمت را به مردم می‌آموزد: در آیه ۱۲۹ بقره از زبان حضرت ابراهیم علیه السّلام این دعای اجابت شده را نقل می‌کند که:

«رَبَّنا وَ ابْعَثْ فِیهِمْ رَسُولًا مِنْهُمْ یَتْلُوا عَلَیْهِمْ آیاتِکَ وَ یُعَلِّمُهُمُ الْکِتابَ وَ الْحِکْمَةَ وَ یُزَکِّیهِمْ إِنَّکَ أَنْتَ الْعَزِیزُ الْحَکِیمُ؛ خداوندگارا، در میانشان فرستاده‌ای از آنان برانگیز که آیات تو را بر آنان می‌خواند، کتاب و حکمت بدیشان می‌آموزد و آنان را پاک می‌سازد. راستی که تو خود شکست‌ناپذیر فرزانه‌ای.» و در آیه ۱۶۴ آل عمران از بعثت پیامبری

---

(۱). واژه «مسّ» به معنای «تماس دو چیز با یکدیگر» است، چه در میان دو امر عینی و چه میان امری عینی با ذهنی (مانند درک با حس لامسه) در مورد فهم و درک مفاهیم (علم حصولی) به کار نرفته است. بر این اساس، مقصود از مس قرآن، یا تماس بدن انسان با نوشته قرآن است که در این صورت «لا» در جمله «لا یَمَسُّهُ إِلَّا الْمُطَهَّرُونَ» ناهیه است و یا آیه یادشده، جمله خبریّه به معنای انشاست. در هردو صورت، مقصود حرمت تماس بدن انسان با نوشته قرآن است یا آنکه مراد از مس، درک حقیقت قرآن با علم حضوری است.

(۲). مانند اینکه ضمیر «لا- یمسّه» به کتاب مکنون بازگردد و در این صورت، سخن مستقیما ناظر به قرآن نیست و آیه ارتباطی به عدم امکان فهم انسان‌های عادی از قرآن ندارد. شایان ذکر است که کلمه «مطهرون» نیز دارای سه احتمال است: نخست معصومان، دیگری پاک‌شدگان از حدث (که با وضو یا غسل به طهارت دست یافته‌اند) و سوم فرشتگان.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۲، ص: ۵۴

که تلاوت آیات، تزکیه و تعلیم کتاب و حکمت را عهده‌دار است، سخن به میان آورده است: «لَقَدْ مَنَّ اللَّهُ عَلَی الْمُؤْمِنِینَ إِذْ بَعَثَ فِیهِمْ رَسُولًا مِنْ أَنْفُسِهِمْ یَتْلُوا عَلَیْهِمْ آیاتِهِ وَ یُزَکِّیهِمْ وَ یُعَلِّمُهُمُ الْکِتابَ وَ الْحِکْمَةَ وَ إِنْ کانُوا مِنْ قَبْلُ لَفِی ضَلالٍ مُبِینٍ؛ به راستی خداوند بر مؤمنان منت نهاد (و به ایشان نعمتی بزرگ بخشید) آن‌گاه که در میانشان فرستاده‌ای از خودشان برانگیخت تا آیات او را

بر آنان بخواند و پاکشان سازد و کتاب و حکمت بدیشان بیاموزد.»

در آیات ۱۵۱ بقره و ۲ جمعه نیز، از لطف خداوند در فرستادن چنین پیامبری سخن گفته است: «کَما أَرْسَلْنا فِیکُمْ رَسُولًا مِنْکُمْ یَتْلُوا عَلَیْکُمْ آیاتِنا وَ یُزَکِّیکُمْ وَ یُعَلِّمُکُمُ الْکِتابَ وَ الْحِکْمَةَ وَ یُعَلِّمُکُمْ ما لَمْ تَکُونُوا تَعْلَمُونَ؛ همان‌گونه که در میانتان فرستاده‌ای از خودتان فرستادیم که آیات ما را بر شما می‌خواند، پاکتان می‌سازد و کتاب و حکمت به شما می‌آموزد و آنچه را نمی‌دانستید، به شما یاد می‌دهد.» و «هُوَ الَّذِی بَعَثَ فِی الْأُمِّیِّینَ رَسُولًا مِنْهُمْ یَتْلُوا عَلَیْهِمْ آیاتِهِ وَ یُزَکِّیهِمْ وَ یُعَلِّمُهُمُ الْکِتابَ وَ الْحِکْمَةَ وَ إِنْ کانُوا مِنْ قَبْلُ لَفِی ضَلالٍ مُبِینٍ؛ او کسی است که در میان درس ناخواندگان، فرستاده‌ای از ایشان برانگیخت که آیات او را بر آنان می‌خواند، پاکشان می‌سازد و کتاب و حکمت به ایشان می‌آموزد و به تحقیق آنان پیش از این در گمراهی آشکار بودند.» مفاد این آیات آن است که بدون تعلیم پیامبر صلّی اللّه علیه و آله راهی به فهم مقصود خدا از آیات قرآن وجود ندارد.

نقد

۱. آموزش مفاهیم قرآن و شرح و تفسیر مشکلات آن‌که در آیه ۴۴ نحل نیز آمده است (وَ أَنْزَلْنا إِلَیْکَ الذِّکْرَ لِتُبَیِّنَ لِلنَّاسِ ما نُزِّلَ إِلَیْهِمْ وَ لَعَلَّهُمْ یَتَفَکَّرُونَ؛ ما ذکر (قرآن) را بر تو فروفرستادیم تا برای مردم آنچه را به سویشان فرود آمده، روشن سازی.) وظیفه

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۲، ص: ۵۵

پیامبر صلّی اللّه علیه و آله دانسته شده؛ ولی این وظیفه ویژه مواردی است که قرآن کریم برخی مطالب را به اجمال مطرح کرده و بیان تفصیلی آن را به عهده پیامبر صلّی اللّه علیه و آله گزارده است «۱». مانند فرمان به‌پا داشتن نماز در قرآن که به زمان، مکان، تعداد رکعات و چگونگی ادای آن هیچ اشاره‌ای نشده است و این جزئیات از راهی جز بیان پیامبر صلّی اللّه علیه و آله- یا جانشینان معصوم ایشان- به دست نمی‌آید؛ بنابراین آیات مورد بحث دلالتی بر عدم امکان فهم آیات قرآن ندارد؛

۲. معلم بودن پیامبر صلّی اللّه علیه و آله هیچ تلازمی با عدم امکان فهم قرآن ندارد؛ زیرا معلّم، آسان‌کننده فرایند فهم و یادگیری است و اصل امکان فهم کتاب، پیش‌فرض آن است؛ یعنی با فرض قابل فهم بودن کتاب یا نوشته‌ای که نیاز به معلّم هم دارد، معلّمی برای آن در نظر می‌گیرند؛

۳. اگر بپذیریم که ظاهر آیات مورد بحث بر ممکن نبودن امکان فهم قرآن پیش از تعلیم پیامبر صلّی اللّه علیه و آله دلالت دارد، با آیات و روایاتی که بر امکان فهم دلالت می‌کند ناسازگار است، و چون دلالت آیات و روایات بیانگر امکان فهم قرآن قطعی و در مواردی صریح است، نمی‌توان از مفاد آنها دست برداشت؛ بلکه باید آیات مورد بحث را به یکی از گونه‌های زیر توجیه کرد:

---

(۱). سخنان پیامبر صلّی اللّه علیه و آله در شرح آیات قرآن، منحصر به حوزه احکام نیست؛ بلکه شرح آیات دیگر را نیز شامل می‌شود. از جمله این سخنان در روایتی از ابن مسعود چنین نقل شده که چون آیه «الَّذِینَ آمَنُوا وَ لَمْ یَلْبِسُوا إِیمانَهُمْ بِظُلْمٍ؛ آنان که ایمان آورده و ایمانشان را به ستم نیالودند» نازل شد، بر مردم گران آمد و گفتند یا رسول اللّه، کدام‌یک از ما به خود ستم نکرده است؟ ایشان فرمود: مفاد آیه آن نیست که شما در نظر دارید، آیا سخن بنده نیکوکار (لقمان) را نشنیده‌اید که: «إِنَّ الشِّرْکَ لَظُلْمٌ عَظِیمٌ؛ همانا شرک به خدا ستمی بزرگ است»؟ مقصود (از ظلم در این آیه) شرک است. ر. ک: محمد ترمذی، سنن الترمذی، ج ۴، ص ۳۲۷.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۲، ص: ۵۶

الف) مقصود از این آیات، تعلیم همه قرآن نیست؛ بلکه پیامبر صلّی اللّه علیه و آله آیات ویژه‌ای را که فهم آن از سطح درک مردم

فراتر است، تعلیم می‌دهد. شاهد این جمع، روایاتی است که آیات قرآن را- از جهت مراتب فهم- به چند دسته تقسیم می‌کند. مثلا امیر المؤمنین می‌فرمایند: «... قسّم کلامه ثلاثهٔ اقسام فجعل قسما منه یعرفه العالم و الجاهل و قسما لا یعرفه الا من صفی ذهنه و لطف حسّه وصحّ تمییزه ممّن شرح اللّه صدره للاسلام و قسما لا یعرفه الا اللّه و امناؤه و الراسخون فی العلم؛ «۱» خداوند سخنش را سه بخش کرده است: بخشی از آن به گونه‌ای است که عالم و جاهل آن را می‌شناسد و می‌فهمد و بخشی از آن را جز کسی که ذهنش باصفا، حسّ‌ش لطیف و بازشناسی وی درست و صحیح است- از کسانی که خدا سینه‌شان را برای اسلام گشوده است- نمی‌فهمد و بخشی دیگر به گونه‌ای است که جز خدا و امانت‌داران او و راسخان در علم آن را نمی‌دانند».

ب) منظور از این آیات، تعلیم مراتب بالای فهم قرآن است؛ یعنی فهم هر آیه‌ای از قرآن مراتبی دارد. برخی از این مراتب را همه می‌فهمند؛ ولی برخی از آن را باید از پیامبر صلّی اللّه علیه و آله یاد بگیرند. شاهد این جمع، روایاتی است که تفاوت درجات معناهای قرآن را مطرح کرده است. امام صادق علیه السّلام می‌فرماید: «... کتاب اللّه علی اربعهٔ اشیاء: علی العبارهٔ و الاشارهٔ و اللطائف و الحقائق. فالعبارهٔ للعوام و الاشارهٔ للخواص و اللطائف للاولیاء و الحقائق للانبیاء؛ «۲» کتاب خدای عز و جل بر چهار چیز مشتمل است: بر عبارت و اشارت و لطایف و حقایق. عبارت برای عموم (توده مردم) و اشارت برای خاصان و لطایف برای اولیا و حقایق برای پیامبران است». «۳»

---

(۱). احمد طبرسی، الاحتجاج، ج ۱، ص ۳۷۶.

(۲). محمد باقر مجلسی، بحار الانوار، ج ۷۸، ص ۲۷۷.

(۳). از دیگر آیاتی که ممکن است برای اثبات انحصار فهم قرآن به معصومان علیهم السّلام بدان استدلال-

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۲، ص: ۵۷

۳. ادله روایی

اشاره

مدعیان امتناع فهم قرآن، به چند دسته از روایات معصومان تمسک کرده‌اند:

- معصومان مخاطبان واقعی قرآن

اشاره

امام باقر علیه السّلام در گفت‌وگویی با قتاده- مفسر بصری- فرمودند: «ویحک یا قتادهٔ انما یعرف القرآن من خوطب به؛ «۱» وای بر تو ای قتاده، همانا قرآن را کسی می‌شناسد که مخاطب (واقعی) آن است». این روایت و روایات مشابه آن، بر این نکته دلالت دارند که پیامبر صلّی اللّه علیه و آله و امامان علیهم السّلام مخاطبان واقعی قرآنند و فقط آنان مقصود خداوند را از آن درمی‌یابند.

نقد

مقصود از این روایات، فهم کامل و تام قرآن- اعم از ظاهر و باطن- است که ویژه پیامبر صلّی اللّه علیه و آله و وارثان علوم اوست و

روایاتی بر آن دلالت دارد؛ مانند روایتی که از امام باقر علیه السّلام نقل شده است: «ما یستطیع احد ان یدّعی انه جمع القرآن کلّه ظاهره و باطنه

– شود، آیه هفتم آل عمران است: «هُوَ الَّذِی أَنْزَلَ عَلَیْکَ الْکِتابَ مِنْهُ آیاتٌ مُحْکَماتٌ هُنَّ أُمُّ الْکِتابِ وَ أُخَرُ مُتَشابِهاتٌ فَأَمَّا الَّذِینَ فِی قُلُوبِهِمْ زَیْغٌ فَیَتَّبِعُونَ ما تَشابَهَ مِنْهُ ابْتِغاءَ الْفِتْنَةِ وَ ابْتِغاءَ تَأْوِیلِهِ وَ ما یَعْلَمُ تَأْوِیلَهُ إِلَّا اللَّهُ وَ الرَّاسِخُونَ فِی الْعِلْمِ یَقُولُونَ آمَنَّا بِهِ کُلٌّ مِنْ عِنْدِ رَبِّنا وَ ما یَذَّکَّرُ إِلَّا أُولُوا الْأَلْبابِ». استدلال به این آیه، بر چند پیش‌فرض استوار است: نخست آنکه مقصود از راسخان در علم، معصومان علیهم السّلام هستند؛ دیگر آنکه مقصود از تأویل، تفسیر قرآن است و سوم آنکه ضمیر «تأویله» به همه قرآن بازگردد. بنابراین مدلول آیه آن است که تفسیر قرآن را کسی جز خدا و معصومان علیهم السّلام نمی‌داند؛ ولی این پیش‌فرض‌ها، محل تأمل است؛ به‌ویژه مترادف دانستن تأویل و تفسیر خطاست. بنابراین آیه یادشده نیز، دلالتی بر عدم امکان فهم ندارد. در مباحث آینده به بررسی تفصیلی این آیه خواهیم پرداخت.

(۱). محمد باقر مجلسی، بحار الانوار، ج ۲۴، ص ۲۳۷.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۲، ص: ۵۸

غیر الاوصیاء؛ «۱» کسی جز اوصیای پیامبر نمی‌تواند ادعا کند که همه قرآن، ظاهر و باطنش، را گردآورده است». بر همین اساس در روایتی دیگر امام صادق علیه السّلام به ابو حنیفه می‌فرماید: «تعرف کتاب اللّه حق معرفته؟ «۲» آیا قرآن را آن‌گونه که باید، می‌شناسی؟»

برخورد سطحی با آیات قرآن و گمان درک همه حقایق آن، فکر باطلی بود که در زمان امامان علیهم السّلام در میان برخی از عالمان رواج داشت، غافل از آن‌که آیات قرآن دارای مراتبی از معانی است که عقل عادی به تمام آن راه نمی‌یابد. روایات یادشده درصدد نفی چنین توهم و ادعایی است و فهم ظاهر آیه‌ها را نفی نمی‌کند؛

– دور بودن قرآن از عقل‌ها

اشاره

امام باقر علیه السّلام در روایت دیگری فرمودند: «و لیس شیء ابعد من عقول الرجال من تفسیر القرآن ان الآیة لتکون اولها فی شیء و آخرها فی شیء و هو کلام متصل یتصرف علی وجوه؛ «۳» از عقل مردان (مردم) چیزی دورتر از تفسیر قرآن نیست. به راستی که ابتدای آیه درباره چیزی و انتهای آن درباره چیزی (دیگر) است و حال آنکه سخنی پیوسته است و به صورت‌های مختلفی درمی‌آید».

نقد

این‌گونه روایات بر این نکته تاکید دارد که رعایت نکردن قواعد تفسیر، ما را از فهم ظاهر قرآن نیز بازمی‌دارد. شاهد این سخن، بخش پایانی روایتی است که بر

---

(۱). همان، ج ۹۲، ص ۸۸. از امام صادق علیه السّلام نیز نقل شده که فرمود: «لیس شیء ابعد من قلوب الرجال من تفسیر القرآن؛ از دل‌های مردان، چیزی دورتر از تفسیر قرآن نیست». همان، ص ۱۰۰.

(۲). همان، ج ۲، ص ۲۹۳.

(۳). همان، ج ۹۲، ص ۹۵، ۱۰۰ و ۱۱۰. قرآن‌شناسی(مصباح) ج۲ ۵۹ نقد ..... ص : ۵۸

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۲، ص: ۵۹

تفاوت ابتدا و انتهای برخی آیات قرآن (در عین پیوستگی) دلالت دارد. ممکن است ابتدای آیه درباره مسائل این جهانی و انتهای آن درباره مسائل جهان دیگر باشد و یا ابتدای آن درباره موجودات مادی و انتهای آن درباره موجودات غیر مادی باشد یا ابتدای آیه، حکمی از احکام فرعی و انتهای آن مسأله‌ای هستی‌شناختی را بیان کند. پس دقت در این گونه ویژگی‌ها هنگام تفسیر قرآن ضروری است، در حالی که نگاهی به تفسیرهای مخالفان اهل بیت علیهم السّلام در صدر اسلام بی‌دقتی آنان را در فهم و تفسیر قرآن آشکار می‌سازد و اعتراض اهل بیت علیهم السّلام در روایات مورد بحث به چنین افرادی است.

با توجه به مطالب پیش‌گفته معلوم شد که مقصود از «الرجال» در این روایات، افراد خاصی مانند قتاده و ابو حنیفه و هم‌فکران آنان هستند که دقتی شایسته در باب فهم قرآن نداشته و ندارند، در غیر این صورت شایسته بود چنین گفته شود:

«لیس شیء بابعد من العقل من تفسیر القرآن». بنابراین مقصود از دور بودن عقل مردان از فهم و تفسیر قرآن، دور بودن درک افراد و گروه‌های خاصی است که قواعد فهم را رعایت نمی‌کنند یا از حد فهم ظاهر و تفسیر فراتر رفته، مدعی درک و فهم همه معارف ظاهری و باطنی قرآن هستند.

– اراده خلاف ظاهر در بسیاری از آیات

اشاره

در روایاتی سخن از مراد نبودن ظاهر بعضی از آیات به میان آمده است. چه‌بسا لفظ آیه‌ای عام یا مطلق بوده؛ ولی در واقع خاص یا مقید اراده شده باشد. امیر المؤمنین علیه السّلام در روایتی فرموده‌اند: «منه ما لفظه عام محتمل العموم و منه ما لفظه واحد و معناه جمع و منه ما لفظه جمع و معناه واحد و منه ما لفظه ماض و معناه مستقبل ...؛ «۱» بخشی از

---

(۱). مجلسی، محمد باقر، همان، ج ۹۳، ص ۴.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۲، ص: ۶۰

آیات قرآن واژگان عام دارد و احتمال عام بودن آن می‌رود برخی از آیات دارای واژه مفردی است که معنای جمع دارد و بخشی دارای واژه جمع است که معنای مفرد دارد و بخشی دارای صیغه ماضی و (لی) مقصود از آن مستقبل است».

در این گونه روایات بر این نکته تأکید شده که ظاهر برخی آیات، مقصود خداوند نیست و چون موارد این آیات تعیین نشده، بنابراین فهم هیچ آیه‌ای برای ما ممکن نیست؛ زیرا در هرآیه‌ای احتمال اراده خلاف ظاهر وجود دارد.

نقد

۱. احتمال اراده خلاف ظاهر، ویژه آیات قرآن نیست و در هرسخنی و از آن جمله در روایات نیز وجود دارد. لازمه این استدلال آن است که روایات، بلکه هرسخنی غیر قابل فهم برای دیگران باشد؛ زیرا در آن موارد نیز مواردی که اراده خلاف ظاهر شده است، متعین نیست و این لازمه باطل را صاحبان این استدلال نمی‌پذیرند؛

۲. صرف احتمال اراده خلاف ظاهر، در هیچ سخنی سبب ممکن نبودن فهم آن نمی‌شود؛ بلکه روش عقلا در این موارد آن است

که به بررسی و فحص از قیود می‌پردازند تا مقصود را به دست آورند؛ بنابراین در چنین مواردی نخست باید به دنبال مخصص و مقید و قراین در آیات دیگر و احیانا روایات بود و در صورت نیافتن قرینه‌ای بر اراده خلاف ظاهر، همان معنای ظاهر را مقصود خداوند دانست. به‌هرحال در این‌گونه موارد، تفاوتی میان فهم قرآن و روایات و یا سخنان گویندگان دیگر نیست. بر این اساس، احتمال اراده خلاف ظاهر، سبب امتناع فهم قرآن نمی‌شود؛ بلکه لزوم پی‌جویی قراین را ضروری می‌سازد. «۱»

---

(۱). مثلا اراده خلاف ظاهر از عمومات به اندازه‌ای است که گفته‌اند: «ما من عام الا و قد خصّ» هیچ (واژه یا سخن) عامی نیست جز آنکه تخصیص یافته است.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۲، ص: ۶۱

– اهل بیت علیهم السّلام سخن‌گویان راستین قرآن

اشاره

در روایتی آمده است: «فاستنطقوه و لن ینطق لکم و لکن اخبرکم عنه؛ «۱» آن (قرآن) را به سخن آورید و هرگز برای شما سخن نمی‌گوید؛ اما من از آن به شما خبر می‌دهم». و در روایت دیگری امام صادق علیه السّلام فرموده است: «... انما القرآن امثال لقوم یعلمون دون غیرهم و لقوم یتلونه حق تلاوته و هم الذین یؤمنون به و یعرفونه فاما غیرهم فما اشدّ اشکاله علیهم و ابعده من مذاهب قلوبهم و لذلک قال رسول اللّه صلّی اللّه علیه و آله: انه لیس شیء بابعد من قلوب الرجال من تفسیر القرآن و فی ذلک تحیر الخلائق اجمعون الا ما شاء اللّه و انما اراد اللّه بتعمیته فی ذلک ان ینتهوا الی بابه و صراطه و ان یعبدوه و ینتهوا فی قوله الی طاعة القوّام بکتابه و الناطقین عن امره و ان یستنبطوا ما احتاجوا الیه من ذلک عنهم لا عن انفسهم ... فان الناس غیر مشترکین فی علمه ... و لا قادرین علیه و لا علی تأویله الا من حدّه و بابه الذی جعله اللّه له؛ «۲» همانا قرآن مثل‌هایی برای مردمی است که می‌دانند نه دیگران و برای مردمی که به شایستگی آن را می‌خوانند (و می‌فهمند)؛ آنان کسانی‌اند که بدان ایمان می‌آورند و آن را می‌شناسند؛ اما دیگران چقدر (قرآن) برایشان دشوار است و از دل‌هایشان دور است؛ ازاین‌رو پیامبر صلّی اللّه علیه و آله فرمودند: به راستی که از دل‌های مردمان چیزی دورتر از تفسیر قرآن نیست و در این وادی همه مردم سرگردان‌اند، جز آن‌که خدا بخواهد و جز این نیست که خدا با پوشاندن مطالب قرآن خواسته است تا مردم به باب و راه او برسند و او را بپرستند و از راه قرآن به فرمانبرداری از برپادارندگان کتاب (قرآن) و گویندگان فرمان او برسند و آنچه از قرآن که به (فهم) آن نیازمندند، از آنان جویا شوند نه از خود ... به راستی مردم در دانش کتاب (قرآن) همگون نیستند ... نه بر (فهم) آن توانایی دارند و نه بر تأویل آن، جز از مرز و راهی که خدا برای آن قرار داده است».

---

(۱). نهج البلاغه، خطبه ۱۵۸.

(۲). محمد باقر مجلسی، بحار الانوار، ج ۹۲، ص ۱۰۰.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۲، ص: ۶۲

مدلول این‌گونه روایات آن است که قرآن کریم برای عموم مردم صامت بوده و فهم مطالب آن ویژه پیشوایان معصوم است. خداوند این دانش را در اختیار آنان قرار داده تا مردم به آنان مراجعه کرده و از این راه با معارف قرآن آشنا شوند؛ بنابراین کسی نمی‌تواند بدون مراجعه به معصومان از قرآن بهره گیرد.

نقد

ظاهر این روایات با بعضی آیات قرآن «۱» ناسازگار است. افزون بر اینکه روایات متعددی نیز در برابر آن قرار دارند؛ مانند روایاتی که قرآن را کتابی گویا معرفی می‌کنند: «کتاب اللّه بین اظهرکم ناطق لا یعیی لسانه؛ «۲» کتاب خدا در میان شماست، گوینده‌ای که زبانش به لکنت نمی‌افتد». و: «ینطق بعضه ببعض و یشهد بعضه علی بعض؛ «۳» بعضی از آن به بعضی دیگر گویا می‌شود و بعضی از آن گواه بعضی دیگر است».

و نیز روایاتی که قرآن را ملجأ و راه‌گشای مسلمانان در تاریکی فتنه‌ها می‌دانند؛ مانند: «فاذا التبست علیکم الفتن کقطع اللیل المظلم فعلیکم بالقرآن؛ «۴» هرگاه فتنه‌ها چون پاره‌های شب تار بر شما مشتبه شد، بر شما باد به قرآن». و روایاتی که به تدبر و فهم قرآن فرمان می‌دهد: «تدبروا القرآن و افهموا آیاته؛ «۵» در قرآن بیندیشید و آیاتش را بفهمید». این روایات همه بر امکان فهم قرآن دلالت دارند؛ بنابراین معنای روایات

---

(۱). آیاتی که در اثبات امکان فهم قرآن به آن استدلال شده است و در آینده مورد بحث قرار خواهیم داد؛ مانند «أَ فَلا یَتَدَبَّرُونَ الْقُرْآنَ؛ آیا در قرآن نمی‌اندیشند؟». نساء، ۸۲.

(۲). نهج البلاغه، خطبه ۱۳۳.

(۳). همان.

(۴). محمد باقر مجلسی، بحار الانوار، ج ۹۲، ص ۱۷.

(۵). همان، ج ۳۷، ص ۱۳۲ و ۲۰۹.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۲، ص: ۶۳

سخن‌گویی اهل بیت علیهم السّلام از قرآن، انحصار فهم مراتب ویژه‌ای از قرآن (مانند معانی باطنی و پی‌بردن به حقیقت معارف قرآنی) به آنان است یا آنکه مخاطبان این‌گونه روایات، گروه‌هایی بوده‌اند که شرایط لازم برای تفسیر و فهم کلام خدا را نداشته‌اند.

ب) امکان فهم قرآن

اشاره

با استناد به ادله ذیل می‌توان اثبات کرد که قرآن قابل فهم است:

۱. عقلایی بودن زبان قرآن

قرآن کریم براساس اصول محاوره عقلایی با مردم سخن گفته و دلیلی بر کاربرد شیوه جدیدی در بیان قرآن وجود ندارد؛ بنابراین همان‌گونه که محاورات دیگران قابل فهم است، آیات قرآن نیز فهم می‌شود و مخاطبان نیز فهم خود را درست می‌شمارند. اگر این‌گونه برداشت و فهم زبان قرآن شیوه‌ای نادرست یا مخالف با مقصود خداوند از آیات می‌بود، لازم بود به روشنی به همه ابلاغ شود تا مردم دچار کژفهمی نشده و هدف از نزول قرآن که هدایت مردم است، از میان نرود. «۱»

۲. هماوردخواهی قرآن

پیامبر اسلام صلّی اللّه علیه و آله برای اثبات حقانیت رسالت خود، مخالفان را به آوردن کتابی همانند قرآن فراخوانده است. لازمه این فراخوان، قابل فهم بودن قرآن است تا

---

(۱). عقلایی بودن زبان قرآن را از برخی آیات نیز می‌توان فهمید؛ مانند آیاتی که نزول قرآن را به زبان عربی آشکار می‌دانند؛ از جمله نحل، ۱۰۳ و شعرا، ۱۹۵.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۲، ص: ۶۴

مخالفان با فهم محتوا و آگاهی از جنبه‌های گوناگون اعجازی آن همانندآوری کنند. اگر قرآن قابل فهم نباشد یا فهم فراخوان‌شدگان برخلاف مقصود خدا و یا منوط به تأیید آن از سوی معصومان باشد، مبارزطلبی قرآن بی‌معنا خواهد بود؛ زیرا منکران قرآن برای سخنان معصومان اعتباری قائل نیستند. «۱»

۳. فراخوان تدبر در آیات

خداوند تعالی در آیاتی تدبر در قرآن را هدف نزول دانسته است: «کِتابٌ أَنْزَلْناهُ إِلَیْکَ مُبارَکٌ لِیَدَّبَّرُوا آیاتِهِ وَ لِیَتَذَکَّرَ أُولُوا الْأَلْبابِ؛ «۲» این کتابی بابرکت است که بر تو فروفرستادیم تا در آیات آن بیندیشند و خردمندان متذکر شوند». همچنین از تدبر در آیات ستایش کرده، و تدبر نکردن در آن را نکوهیده است: «أَ فَلا یَتَدَبَّرُونَ الْقُرْآنَ أَمْ عَلی قُلُوبٍ أَقْفالُها؛ «۳» آیا در قرآن نمی‌اندیشند یا آنکه قفل‌ها بر دل‌ها (ی آنان) است؟» «أَ فَلَمْ یَدَّبَّرُوا الْقَوْلَ أَمْ جاءَهُمْ ما لَمْ یَأْتِ آباءَهُمُ الْأَوَّلِینَ؛ «۴» آیا در این گفتار (قرآن) نیندیشیدند یا آن‌که چیزی برایشان آمده که بر پدران نخستینشان نیامده است؟» و نیز تدبر در قرآن را راهی برای فهم یکی از ابعاد اعجاز قرآن دانسته است: «أَ فَلا یَتَدَبَّرُونَ الْقُرْآنَ وَ لَوْ کانَ مِنْ عِنْدِ غَیْرِ اللَّهِ لَوَجَدُوا فِیهِ اخْتِلافاً کَثِیراً؛ «۵» آیا در قرآن نمی‌اندیشند

---

(۱). هماوردخواهی (تحدی) قرآن، از امور مسلم تاریخی است و افزون بر شواهد مختلفی که در کتاب‌های تاریخی درباره آن وجود دارد، چندین آیه قرآن نیز، بر آن دلالت دارد؛ از جمله آیات ۲۳ و ۲۴ بقره، ۳۸ یونس و ۱۳ هود. ر. ک: همین کتاب، ج ۱، ص ۱۰۹ به بعد.

(۲). ص، ۲۹.

(۳). محمد، ۲۴.

(۴). مؤمنون؛ ۶۸.

(۵). نساء، ۸۲.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۲، ص: ۶۵

(تا دریابند که) اگر از سوی غیر خدا می‌بود، ناهماهنگی فراوانی در آن می‌یافتند». «۱» بر اساس این آیات، فهم قرآن و تدبر در آن نه تنها امری ممکن، بلکه لازم است.

۴. ویژگی‌های قرآن

برخی اوصاف قرآن کریم که در آیات متعددی آمده است، بر قابل فهم بودن قرآن دلالت دارد؛ مانند نور و بیان و تبیان: «وَ أَنْزَلْنا

إِلَیْکُمْ نُوراً مُبِیناً؛ «۲» و نوری آشکار به سوی شما فرستادیم.»، «هذا بَیانٌ لِلنَّاسِ؛ «۳» این (کتاب) روشنگری برای مردم است.»، «وَ نَزَّلْنا عَلَیْکَ الْکِتابَ تِبْیاناً لِکُلِّ شَیْءٍ؛ «۴» و بر تو کتاب را فروفرستادیم که بیانگر همه چیز است.» و «وَ هذا لِسانٌ عَرَبِیٌّ مُبِینٌ؛ «۵» و زبان قرآن، زبان عربی روشن است».

این ویژگی‌ها و همانندهای آن، «۶» بیانگر امکان فهم آیات قرآن کریم است؛ زیرا بیان و تبیان، آن است که مطلبی را آشکارا بازگوید. نور آن است که خود روشن و دیگر چیزها را در پرتو شعاع خود روشن سازد. اگر قرآن- دست‌کم در مراحل ابتدایی فهم- جز با بیان معصومان قابل فهم نباشد، اوصاف پیش‌گفته بر آن صادق نخواهد بود؛ زیرا چیزی که قابل فهم نیست، چگونه نور و تبیان و مبین است؟

---

(۱). فهم آیات صریح قرآن، از دایره بحث خارج است و مخالفان نیز، به قابل فهم بودن این‌گونه آیات معترفند؛ بنابراین استدلال به این آیات که دلالت صریح بر قابل فهم بودن قرآن دارد، «دور» باطل نیست.

(۲). نساء، ۱۷۴.

(۳). آل عمران، ۱۳۸.

(۴). نحل، ۸۹.

(۵). نحل، ۱۰۳.

(۶). مانند بیّنه، برهان، موعظه، ذکری، تذکره، ذکر، بشیر، نذیر، عذر، نذر و ... ر. ک: همین کتاب، ج ۱، ص ۳۵، ۳۶، ۴۴ و ۴۶.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۲، ص: ۶۶

۵. روایات

اشاره

دسته‌های مختلفی از روایات نیز، بر امکان فهم همگانی قرآن دلالت دارد:

- روایات بیانگر ضرورت تدبّر در قرآن

پیامبر اکرم صلّی اللّه علیه و آله فرموده است: «تدبّروا القرآن و افهموا آیاته؛ «۱» در قرآن بیندیشید و آیاتش را بفهمید». و نیز فرمود: «ویل لمن لاکها بین فکّیه و لم یتأمل فیها؛ «۲» وای بر آن‌که قرآن را در میان دو فکّ خود بجود و در آن نیندیشد». امام علی علیه السّلام فرموده است: «الا لا خیر فی قرائة لیس فیها تدبّر؛ «۳» آگاه باشید! در خواندنی که اندیشه در آن نباشد، هیچ خیری نیست».

پیش‌فرض پذیرفته شده در این روایات، امکان فهم قرآن برای غیر معصومان است؛ زیرا تا نوشته‌ای برای مردم قابل درک نباشد، آنان را به تدبّر در آن فرمان نمی‌دهند.

- روایات بیانگر انواع آیات قرآن

برخی روایات در مقام دسته‌بندی معارف مستفاد از آیات قرآن، فقط یک بخش از آنها را دور از فهم مردم دانسته است و درک دیگر بخش‌ها را برای آنان ممکن می‌داند. امام صادق علیه السّلام می‌فرماید: «کتاب اللّه علی اربعهٔ اشیاء: علی العبارهٔ و الاشارهٔ و اللطائف و الحقائق. فالعبارهٔ للعوام و الاشارهٔ للخواص و اللطائف للاولیاء و الحقائق

---

(۱). محمد باقر مجلسی، بحار الانوار، ج ۳۷، ص ۱۳۲ و ۲۰۹.

(۲). همان، ج ۶۹، ص ۳۵۰.

(۳). ورام بن ابی فراس مالکی اشتری، تنبیه الخواطر و نزهة النواظر، ج ۱، ص ۳۰۰ و محمد بن یعقوب کلینی، اصول کافی، ج ۱، ص ۳۶.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۲، ص: ۶۷

للانبیاء «۱»؛ (معارف) قرآن شامل چهار بخش عبارت‌ها، اشارت‌ها، لطایف و حقایق است.

عبارت‌ها برای عامه مردم، اشارت‌ها برای خواص، لطایف برای اولیا و حقایق ویژه انبیاست».

- روایات بیانگر چگونگی فهم قرآن

امام صادق علیه السّلام در تفسیر آیه «ن وَ الْقَلَمِ وَ ما یَسْطُرُونَ؛ «۲» نون، سوگند به قلم و آنچه می‌نویسند.» بر ثبت همه حوادث عالم از گذشته و آینده به وسیله قلم در کتاب مکنون الاهی تأکید کرده و آن را اصل برای دیگر نسخه‌ها برشمردند و فرمودند:

«أولستم عربا؟ فکیف لا تعرفون معنی الکلام واحدکم یقول لصاحبه انسخ ذلک الکتاب، أولیس انما ینسخ من کتاب آخر من الاصل؟ و هو قوله: «إِنَّا کُنَّا نَسْتَنْسِخُ ما کُنْتُمْ تَعْمَلُونَ»؛ «۳» آیا عرب نیستید؟ پس چگونه معنای سخن را نمی‌فهمید درحالی‌که یکی از شما به همنشین خود می‌گوید این کتاب را نسخه‌برداری می‌کنم آیا چنین نیست که از کتاب دیگری که اصل است نسخه‌برداری می‌کند؟ و آن سخن خداست «راستی که ما (از) آنچه می‌کردید رونوشت می‌گرفتیم». «۴»

---

(۱). محمد باقر مجلسی، بحار الانوار، ج ۲۴، ص ۲۳۷.

(۲). قلم، ۱.

(۳). جاثیه، ۲۹.

(۴). «فحدثنی ابی عن ابن ابی عمیر عن عبد الرحمن (عبد الرحیم ط) القصیر عن ابی عبد اللّه علیه السّلام قال:

سألته عن «ن و القلم»، قال: ... فهو الکتاب المکنون الذی منه النسخ کلها، أولستم عربا فکیف لا تعرفون معنی الکلام، و احدکم یقول لصاحبه انسخ ذلک الکتاب أولیس انما ینسخ من کتاب اخذ من الاصل و هو قوله: إِنَّا کُنَّا نَسْتَنْسِخُ ما کُنْتُمْ تَعْمَلُونَ .... علی بن ابراهیم قمی، تفسیر القمی، ج ۲، ص ۳۷۹ و ۳۸۰ و عبد علی حویزی، نور الثقلین، ج ۵، ص ۶.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۲، ص: ۶۸

در این روایت در شرح مراد از آیه، به کاربرد عرفی یکی از واژگان به کار رفته در آیه دیگر مرتبط با آن استناد شده و فهم همگانی از آن واژه، ملاک فهم مقصود خداوند از آیه قرار گرفته است؛ بنابراین آگاهان به زبان عربی با توجه به معانی واژه‌ها و ساختار ادبی (صرفی، نحوی و بلاغی) کلام عربی که زبان قرآن است، می‌توانند به فهم مقصود خداوند از این کتاب دست یابند.

عبد الاعلی مولی آل سام از امام صادق علیه السّلام چنین روایت کرده است: «... قلت لابی عبد اللّه علیه السّلام: عثرت فانقطع ظفری

فجعلت علی اصبعی مرارهٔ فکیف اصنع بالوضوء؟ قال یعرف هذا و اشباهه من کتاب اللّه عزّ و جلّ «ما جَعَلَ عَلَیْکُمْ فِی الدِّینِ مِنْ حَرَجٍ» امسح علیه؛ «۱» به امام صادق علیه السّلام گفتم به زمین افتادم و ناخنم جدا شد و مرهمی بر آن نهادم (اینک) چگونه وضو بگیرم؟ فرمود: این (مسئله) و همانندهای آن از کتاب خدای عزّ و جلّ فهمیده می‌شود. قرآن می‌فرماید: خداوند «حرجی (کار دشوار و طاقت‌فرسا) در دین بر شما قرار نداده است» بر (روی همان) مرهم مسح کن».

این روایت بر قابل فهم بودن قرآن دلالت دارد؛ زیرا اگر غیر معصومان درکی از آیات قرآن نداشتند، لازم بود امام بفرماید: اعرف هذا و اشباهه من کتاب اللّه؛ این مسئله و مسائل مشابه آن را من از کتاب خدا می‌فهمم، درحالی‌که فرمود:

«یعرف» یعنی فهمیده می‌شود که به امکان فهم تدبرکنندگان در قرآن اشاره دارد.

در روایت دیگری زراره به امام صادق علیه السّلام می‌گوید: «... الا تخبرنی من این علمت ان المسح ببعض الرأس و بعض الرجلین؟ فضحک فقال: یا زرارهٔ، قال رسول اللّه صلّی اللّه علیه و آله و نزل به الکتاب من اللّه عزّ و جلّ لان اللّه عزّ و جلّ یقول: «فَاغْسِلُوا وُجُوهَکُمْ» فعرفنا ان الوجه کله ینبغی ان یغسل ثم قال: «وَ أَیْدِیَکُمْ إِلَی الْمَرافِقِ» فوصل الیدین الی

---

(۱). محمد باقر مجلسی، بحار الانوار، ج ۲۴، ص ۲۷۷ و ج ۸۰، ص ۳۶۷. روایات دیگری نیز، بر این مطلب دلالت دارد. برای نمونه ر. ک: همان، ص ۲۸۹ و ج ۴۶، ص ۳۰۳.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۲، ص: ۶۹

المرافق فعرفنا انه ینبغی لهما ان یغسلا الی المرفقین ثم فصل بین الکلام فقال:

«وَ امْسَحُوا بِرُؤُسِکُمْ» فعرفنا حین قال: «بِرُؤُسِکُمْ» ان المسح ببعض الرأس لمکان الباء ثم وصل الرجلین بالرأس کما وصل الیدین بالوجه فقال وارجلکم الی الکعبین فعرفنا حین وصلها بالراس ان المسح علی بعضها ...؛ «۱» آیا به من خبر نمی‌دهید که از کجا دانستید که مسح، به قسمتی از سر و پاهاست؟ حضرت تبسمی کرده و فرمودند: ای زراره، رسول خدا صلّی اللّه علیه و آله فرموده و قرآن آن را از سوی خدا فرود آورده است؛ زیرا خدای عزّ و جلّ می‌فرماید: «رویتان را بشویید» فهمیدیم که همه صورت را باید شست، سپس فرمود:

«و دست‌هایتان را تا آرنج» پس دست‌ها را تا آرنج به (شستن) صورت عطف کرد، فهمیدیم که باید دست‌ها را تا آرنج شست. سپس رشته سخن را جدا کرده و فرمود: «سرهایتان را مسح کنید» پس زمانی که فرمود «بِرُؤُسِکُمْ» فهمیدیم که مسح به قسمتی از سر است به خاطر حرف با (که در ابتدای بِرُؤُسِکُمْ آمده است) آن‌گاه پاها را به سر عطف کرد، همان‌طور که دست‌ها را به صورت و فرمود «وَ أَرْجُلَکُمْ إِلَی الْکَعْبَیْنِ» پس از این عطف فهمیدیم که مسح بر قسمتی از پاها (واجب) است ...»

امام علیه السّلام به این وسیله شاگردان خود را تربیت می‌کردند تا راه استدلال به قرآن را فراگیرند و در این راه از همان شیوه‌ای که مردم در فهم زبان عربی به کار می‌برند، استفاده کرده‌اند؛ بنابراین هرکس با رعایت شرایط و اصول فهم، به قرآن مراجعه کند به مقصود خدا دست خواهد یافت.

- روایات بیانگر لزوم تمسّک به قرآن

در روایات متعددی فرمان تمسک به قرآن آمده است؛ مانند روایت نبوی صلّی اللّه علیه و آله: «... فاذا

---

(۱). محمد صدوق، من لا یحضره الفقیه، ج ۱، ص ۱۰۳ و محمد باقر مجلسی، بحار الانوار، ج ۸۰، ص ۲۸۹ با اندکی تفاوت.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۲، ص: ۷۰

التبست علیکم الفتن کقطع اللیل المظلم فعلیکم بالقرآن؛ «۱» زمانی که فتنه‌ها چون پاره‌های شب تار شما را فراگیرد بر شماست که به قرآن روی‌آورید». در این گونه روایات امکان فهم قرآن مفروغ عنه دانسته شده است؛ زیرا با فرض عدم امکان فهم آیات، تمسک به قرآن برای رهایی از فتنه‌ها بی‌فایده خواهد بود.

– روایات معیار بودن قرآن در ارزیابی روایات

در روایتی از امام صادق علیه السّلام آمده است: «کل شیء مردود الی کتاب اللّه و السنّة و کل حدیث لا یوافق کتاب اللّه فهو زخرف؛ «۲» هرچیزی به کتاب خدا و سنّت بازگردانده می‌شود و هرحدیثی که با کتاب خدا موافق نباشد، باطلی آراسته است».

این روایت به روشنی بر امکان فهم قرآن دلالت دارد؛ زیرا اگر فهم قرآن ممکن نبود، هرگز آن را معیار سنجش روایات سره از ناسره قرار نمی‌دادند. در روایتی از پیامبر اکرم صلّی اللّه علیه و آله آمده است: «ما جاءکم عنی یوافق القرآن فانا قلته و ما جاءکم لا یوافق القرآن فلم اقله؛ «۳» آنچه از من برای شما نقل می‌شود که با قرآن موافق است، گفته من است و آنچه با قرآن موافق نیست، من نگفته‌ام».

براساس این روایات، قرآن معیار سنجش روایات و در نتیجه قابل فهم دانسته شده است؛ زیرا چیزی که خود مبهم است و مراد از آن روشن نیست، چگونه ملاک ارزیابی مطالب دیگر تواند بود؟

---

(۱). محمد باقر مجلسی، بحار الانوار، ج ۹۲، ص ۱۷، و ج ۷۷، ص ۱۳۶ از امام صادق و امام کاظم علیهما السّلام از پیامبر صلّی اللّه علیه و آله.

(۲). همان، ج ۲، ص ۲۴۲.

(۳). همان، ص ۲۴۴.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۲، ص: ۷۱

چکیده

۱. نظریه رایج در میان دانشمندان اسلامی، امکان فهم قرآن برای غیر معصومان است؛

۲. مدعیان امتناع فهم همگانی از قرآن به ادله زیر استناد کرده‌اند:

الف) کلام خدا با فهم انسان‌های عادی تناسب و سنخیت ندارد؛

ب) آیات بیان می‌کند که پیامبر صلّی اللّه علیه و آله معلم قرآن بوده و فهم قرآن به پاک‌شدگان اختصاص دارد؛

ج) برخی روایات بیان می‌کنند که فهم قرآن به معصومان اختصاص دارد و خلاف ظاهر آیات اراده شده؛ همچنین روایاتی دلالت می‌کنند که قرآن صامت است.

۳. ادله امتناع فهم همگانی از قرآن به دلایل زیر مخدوش است:

الف) قرآن کریم با داشتن مطالب متعالی و ژرف، معانی قابل فهم همگان نیز دارد؛

ب) مقصود از آیاتی که معلم قرآن بودن پیامبر صلّی اللّه علیه و آله را بیان می‌کنند، لزوم فراگیری تفاصیل احکام و مراتب عالی و معانی باطنی قرآن از ایشان است.

مقصود از آیه تطهیر، عدم امکان علم حضوری غیر معصومان به قرآن است و با فهم و تفسیر (علم حصولی) همگانی از آن منافاتی ندارد؛

ج) مقصود از روایات مورد استدلال، ضابطه‌مند بودن فهم قرآن و نهی از سطحی‌نگری و انحصار مراتب عالی فهم قرآن به معصومان علیهم السّلام است و با امکان فهم همگانی از آن در سطوح پایین‌تر با رعایت ضوابط تفسیر، منافات ندارد.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۲، ص: ۷۲

۴. فهم همگانی از قرآن به ادله زیر ممکن است:

الف) عقلایی و به لسان عرف بودن محاورات قرآن؛

ب) تلازم هماوردخواهی قرآن با امکان فهم؛

ج) تلازم فراخوان تدبر در قرآن با امکان فهم؛

د) دلالت برخی از ویژگی‌های قرآن بر امکان فهم؛ مانند نور، بیان، تبیان، بصائر، برهان، بیّنه و ...؛

ه) ادله روایی مانند روایات بیانگر ضرورت تدبر در قرآن، فهم قرآن، لزوم تمسک به قرآن و معیار بودن قرآن در ارزیابی احادیث.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۲، ص: ۷۳

پرسش

۱. راه‌های بهره‌مندی از قرآن را بیان کنید.

۲. آیا می‌توان در اثبات امکان فهم همگان از قرآن، به ادله برون‌قرآنی استناد کرد؟ چگونه؟

۳. آیا استدلال به آیات قرآن در اثبات امکان فهم همگان از قرآن، دور باطل نیست؟

۴. پیامد اعتقاد به امتناع فهم همگان از قرآن چیست؟

۵. کدام دسته از روایات بر قابل فهم بودن قرآن دلالت دارند؟ توضیح دهید.

۶. پاسخ استدلال به روایات بیانگر امتناع فهم قرآن چیست؟

۷. شبهه عدم سنخیت بین کلام خالق و فهم بشری را نقادی کنید.

۸. ادله قرآنی دیدگاه امتناع فهم همگان از قرآن را بیان و نقادی کنید.

برای مطالعه بیشتر

۱. البیان فی تفسیر القرآن، سید ابو القاسم موسوی خویی، ص ۲۶۸، قم، دار الثقلین، ۱۴۱۸. ق.

۲. تسنیم، عبد اللّه جوادی آملی، ج ۱، ص ۵۲ به بعد، قم، مرکز نشر اسراء، ۱۳۷۸. ش.

۳. روش‌شناسی تفسیر قرآن، علی اکبر بابایی و همکاران، ص ۴۱- ۵۵، تهران، سمت، ۱۳۷۹. ش.

۴. قرآن در اسلام، سید محمد حسین طباطبایی، ص ۲۴- ۲۶، قم، دفتر انتشارات اسلامی، ۱۳۶۱. ش.

۵. قرآن در قرآن، عبد اللّه جوادی آملی، ص ۳۵۳- ۳۸۴، قم، مرکز نشر اسراء، ۱۳۷۸ ش.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۲، ص: ۷۵

درس سوم جواز فهم قرآن

اشاره

از فراگیر انتظار می‌رود:

- مقصود از جواز فهم قرآن را بیان و دیدگاه‌های عمده در این مسئله را به اختصار معرفی کند؛

- ادله مخالفان جواز فهم قرآن را بیان و نقادی کند؛

- ادله جواز فهم قرآن را تبیین کند؛

- ارزش فهم ما از قرآن را توضیح دهد.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۲، ص: ۷۷

أَ فَلا یَتَدَبَّرُونَ الْقُرْآنَ؛ آیا در قرآن نمی‌اندیشند؟ نساء، ۸۲.

جواز فهم قرآن پس از اثبات امکان فهم غیر معصومان از قرآن، این پرسش مطرح می‌شود که آیا این فهم و تفسیر، جایز است یا آنکه به‌رغم ممکن بودن، جایز نیست و فقط برای معصومان رواست که به تفسیر قرآن بپردازند و فقط بیان آنان در فهم مقصود خدا از آیات، معتبر است؟

در این‌باره، نیز، دو دیدگاه عمده وجود دارد: یکی دیدگاه عدم جواز که فقط فهم و تفسیر معصومان را روا و دخالت غیرمعصوم را در شرح و تفسیر مفاهیم قرآنی ناروا می‌داند «۱»، و دوم دیدگاه کسانی است که فهم و تفسیر را برای غیرمعصوم نیز جایز دانسته‌اند، مشروط به اینکه اصول و قواعد فهم قرآن مورد توجه و عمل مفسر قرار گیرد.

پیش از بیان ادله طرفین، لازم است به این نکته اشاره کنیم که جواز فهم و تفسیر

---

(۱). قائلان به عدم جواز فهم قرآن، خود دو دسته‌اند: نخست آنان که فهم هیچ آیه‌ای را جز با دریافت از معصومان روا نمی‌دانند، و دیگر آنان که فهم و استنباط احکام نظری از قرآن را منوط به تفسیر اهل بیت علیهم السّلام کرده‌اند. محمد بن حسن حر العاملی در الفوائد الطوسیه، ص ۳۲۵ به هردو دیدگاه و در وسائل الشیعه به دیدگاه دوم تصریح کرده است. ر. ک: وسائل الشیعه، ج ۲۷، باب ۱۳ از ابواب صفات قاضی، ص ۱۷۶. یوسف بن احمد بحرانی نیز به دیدگاه اول اشارتی کرده است. ر. ک: الدرر النجفیه، ص ۱۶۹.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۲، ص: ۷۸

قرآن از دو منظر قابل بحث است: یکی جواز تکلیفی، و دیگری جواز وضعی. مقصود از جواز تکلیفی بیان این نکته است که اقدام به تفسیر قرآن از نظر شرعی جایز است و منعی ندارد و مقصود از جواز وضعی آن است که در هرصورت، حاصل تلاش‌های علمی مفسر در فهم مفاد آیات و کشف مقصود خدا از آن، حجّیت دارد. برخی از ادله قائلان به عدم جواز، عام بوده و هردو نوع جواز را نفی می‌کند؛ اما برخی دیگر فقط یکی از آن دو را از میان برمی‌دارد؛ مثلا استدلال به آیات و روایات بازدارنده از پیروی گمان، هردو نوع جواز تکلیفی و وضعی را مدنظر دارد؛ ولی استدلال به روایات بازدارنده از تفسیر به رأی بر عدم جواز تکلیفی و استناد به روایات بیانگر تحریف، جواز وضعی تفسیر را هدف قرار می‌دهد.

ادله عدم جواز فهم قرآن

اشاره

کسانی که به جایز نبودن فهم قرآن معتقدند، به ادله ذیل استناد کرده‌اند:

۱. ممنوعیت پیروی از گمان

اشاره

قرآن قابل فهم است؛ ولی این فهم یقین‌آور نیست و حاصلی جز گمان به مقصود خداوند در پی ندارد؛ بنابراین فهم و تفسیر ما (غیر معصومان) از قرآن مستلزم نسبت دادن اموری به خدای تعالی است که علم بدان نداریم. این استناد با توجه به آیات و روایات بازدارنده از پیروی گمان، ناپسند و نکوهیده است. قرآن کریم در مقام نکوهش از مشرکان و منکران قیامت، پیروی از گمان را نکوهش کرده و آن را بیانگر حقیقت نمی‌داند؛ مانند: «إِنْ يَتَّبِعُونَ إِلَّا الظَّنَّ وَ ما تَهْوَى الْأَنْفُسُ؛ (نجم، ۲۳)؛ جز از گمان و خواهش‌های نفسانی خود پیروی نمی‌کنند» و «إِنَّ الظَّنَّ لا يُغْنِي مِنَ الْحَقِّ شَيْئاً؛ «۱»

---

(۱). نجم، ۲۸

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۲، ص: ۷۹

راستی که گمان برای رسیدن به حق کفایت نمی‌کند». همچنین در روایتی آمده است:

«من قال فی القرآن بغیر علم فلیتبوّأ مقعده من النار ...؛ «۱» هرکس درباره (مراد از آیات) قرآن سخنی بدون علم بگوید (در قیامت) جایگاه خود را از آتش فراهم آورد».

نقد

اولا، فهم همه گفتارها و نوشتارها- جز موارد صریح که اندک است- ظنی است و اختصاصی به آیات قرآن ندارد. اگر فهم عقلایی از محاورات- که بیشتر ظنی است- بی‌اعتبار است، باید در همه موارد بدان پایبند بود؛ از جمله در فهم روایاتی که از معصومان علیهم السّلام رسیده است؛ زیرا زبان قرآن و روایات، همان زبان متکی بر اصول محاوره عقلایی است. بر این اساس، ظنی بودن فهم، اختصاصی به آیات قرآن ندارد و سخن معروفی که گاهی گفته می‌شود: قرآن ظنی الدلاله و روایات قطعی الدلاله است، بی‌پشتوانه و عاری از حقیقت و برخلاف آیات و روایات است. آیا از عبارت قرآنی «اللَّهُ لا إِلهَ إِلَّا هُوَ» «۲» چیز دیگری جز یگانگی خدا و نفی شرک فهمیده می‌شود؟

ثانیا، آیات مورد استدلال، در باب نکوهش پیروی از گمان در امور اساسی اعتقادی است؛ مانند توحید و نبوت و معاد؛ بنابراین نمی‌توان برای اثبات ناروایی پیروی از گمان در فهم متون به آنها استدلال کرد؛ «۳»

---

(۱). محمد باقر مجلسی، بحار الانوار، ج ۹۲، ص ۱۱۱.

(۲). بقره، ۲۵۵.

(۳). در آیه ۲۳ نجم آمده است: «إِنْ هِيَ إِلَّا أَسْماءٌ سَمَّيْتُمُوها أَنْتُمْ وَ آباؤُكُمْ ما أَنْزَلَ اللَّهُ بِها مِنْ سُلْطانٍ إِنْ يَتَّبِعُونَ إِلَّا الظَّنَّ وَ ما تَهْوَى الْأَنْفُسُ وَ لَقَدْ جاءَهُمْ مِنْ رَبِّهِمُ الْهُدى؛ آن خدایان چیزی نیستند جز نام‌هایی که شما و پدرانتان نهاده‌اید. خداوند هیچ دلیلی بر آن فرونفرستاده است. (آنان) جز از گمان و خواهش‌های نفسانی خود پیروی نمی‌کنند، درحالی‌که به راستی رهنمودی از سوی پروردگارشان برایشان آمده است». این آیه و آیات دیگری مانند ۲۷ و ۲۸ نجم، ۶۶ یونس، ۲۰-

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۲، ص: ۸۰

ثالثا، گمان بر دو نوع است: یکی گمان معتبر و دیگری گمان بی‌اعتبار. آیات و روایاتی که ما را از تکیه بر گمان بازمی‌دارد به حدس و تخمین‌های بی‌اعتبار برخاسته از خواهش‌های نفسانی اشاره دارد که اطمینان‌آور نیست و عقلا بدان تکیه نمی‌کنند؛ بنابراین گمان‌های اطمینان‌آور و از جمله ظواهر کتاب و سنت که پس از بررسی قراین مختلف کلام به دست می‌آید، برای ما حجت است و از مصادیق قول به غیر علم نخواهد بود؛ زیرا گمان معتبر از منظر قرآن و روایات، علم تلقی شده و آثار علم بر آن مترتب می‌شود؛ چنان‌که در عرف عقلا نیز چنین است «۱».

۲. روایات نکوهشگر تفسیر به رأی

اشاره

در روایات متعددی تفسیر به رأی نکوهش شده است؛ مانند: «من فسّر القرآن برأیه فقد افتری علی اللّه الکذب؛ «۲» هرکس قرآن را با رأی خویش تفسیر کند، بر خداوند دروغ بسته است». و «ما آمن بی من فسّر برأیه کلامی؛ «۳» آنکه سخن مرا به رأی خود تفسیر کند، به من ایمان نیاورده است».

- زخرف، ۱۰ ذاریات و ۱۱۶ و ۱۴۸ انعام، بر بی‌پایگی گمان یادشده در باب خداشناسی تصریح می‌کنند. در آیه ۱۱۶ انعام چنین آمده است: «إِنْ یَتَّبِعُونَ إِلَّا الظَّنَّ وَ إِنْ هُمْ إِلَّا یَخْرُصُونَ؛ آنان جز از گمان پیروی نمی‌کنند و جز گمانه‌زنی و تخمین چیزی نمی‌گویند».

(۱). برای آگاهی بیشتر در باب حجیت ظواهر قرآن و گمان‌های معتبر ر. ک: روح اللّه موسوی خمینی،، انوار الهدایهٔ فی التعلیقهٔ علی الکفایه، ج ۱، ص ۲۳۹- ۲۴۷ و محمد باقر صدر، دروس فی علم الاصول، ج ۱، ص ۲۲۹- ۳۰۸.

(۲). محمد باقر مجلسی، بحار الانوار، ج ۳۶، ص ۲۲۷.

(۳). همان، ج ۲، ص ۲۹۷. در میان روایات تفسیر به رأی، این روایت از نظر سند معتبر است: «صدوق، عن محمد بن موسی بن المتوکل عن علی بن ابراهیم عن ابیه عن الریان عن الرضا علیه السّلام عن آبائه علیه السّلام عن امیر المؤمنین علیه السّلام قال: قال رسول اللّه: قال اللّه تعالی ...».

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۲، ص: ۸۱

مقصود از تفسیر به رأی، فهم آیات قرآن با تکیه بر اندیشه‌های خود و بهره نگرفتن از سخنان معصومان است؛ بنابراین تفسیر بدون مبنا قرار دادن روایات پیامبر صلّی اللّه علیه و آله و اهل بیت علیهم السّلام، تفسیر به رأی و غیر معتبر است.

نقد

مقصود از تفسیر به رأی «۱» آن است که مفسّر بی‌توجه به قواعد محاوره و ادبیّات عرب و قراین کلام و صرفا براساس دیدگاه شخصی و غیر مستند خود قرآن را تفسیر کند یا آنکه پیش از مراجعه به قرآن، دیدگاهی را برگزیند؛ سپس آن را بر آیه تحمیل کند و همان را مراد خداوند از آیه مورد بحث خود قرار دهد. به همین دلیل در روایات تفسیر به رأی، واژه «رأی» به ضمیر اضافه

شده تا «رأی شخص» را افاده کند. اصول محاوره عقلایی و بدیهیات و ادله متقن عقلی «رأی شخص» به شمار نمی‌آیند. اگر کسی براساس مطالب بدیهی یا نزدیک به بدیهی عقلی و قراین پیوسته و ناپیوسته سخن- که اعتبار آن روشن است- قرآن را تفسیر کند، تفسیر به رأی نکوهش‌شده در آن روایات نخواهد بود.

۳. روایات بیانگر تحریف قرآن

اشاره

براساس روایات بیانگر تحریف قرآن، بخشی از آیات قرآن از بین رفته یا از جای اصلی خود جدا شده است و با این تغییراتی که پدید آمده، فهم هیچ بخشی از قرآن برای ما جایز نیست. چه‌بسا در آن بخشی که تحریف شده است، آیه‌ای بوده که در فهم مقصود خداوند از آیه یا آیات مورد تفسیر تأثیر داشته و اکنون با

---

(۱). برای آگاهی بیشتر درباره معنای روایات نکوهش‌کننده از تفسیر به رأی ر. ک: محمد فیض کاشانی، تفسیر الصافی، ج ۱ (مقدمه پنجم)، ص ۳۳ و ۳۴.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۲، ص: ۸۲

نبود آن به هیچ‌وجه به مراد خداوند راهی نخواهیم داشت و اقدام به تفسیر، کاری نارواست.

نقد

پیش‌تر در بحث مصونیت قرآن از تحریف «۱» به نقد و بررسی روایات تحریف پرداختیم و تحریف‌ناپذیری قرآن را اثبات کردیم؛ بنابراین نه چیزی از قرآن کم شده و نه مطلبی به آن افزوده شده است و اگر احتمال جابجایی برخی آیات می‌رود، به گونه‌ای نیست که فهم ما را دچار اختلال کند و مقصود خداوند بر ما مشتبه شود. بدین‌ترتیب، تفسیر قرآن در صورتی که با رعایت اصول و قواعد فهم قرآن همراه باشد، نتیجه آن به عنوان مقصود خداوند تعالی برای ما معتبر خواهد بود.

ادله جواز فهم قرآن

برای اثبات جواز فهم قرآن می‌توان به ادله ذیل استدلال کرد:

أ) دلیل عقلی

چنان‌که پیش‌تر گذشت، قرآن براساس اصول محاوره عقلایی با مردم سخن گفته و دلیلی بر به‌کارگیری شیوه دیگری در بیان قرآن وجود ندارد. مخاطبان قرآن نیز، از آغاز تاکنون برهمین اساس (اصول محاوره) به فهم قرآن روی آورده‌اند. اگر این شیوه فهم ناروا بود، باید به صراحت به همه اعلام می‌گردید تا با پرهیز از آن گرفتار کژفهمی نشوند؛ زیرا سکوت در این زمینه، مردم را به

---

(۱). ر. ک: همان، ج ۱، ص ۲۱۲.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۲، ص: ۸۳

گمراهی کشانده و با هدف از نزول قرآن که هدایت مردم است، ناسازگار و از ساحت حکیمانه خدای متعال و پیامبر صلّی اللّه علیه و آله دور است.

ب) ادله نقلی

۱. آیات قرآن

چنان‌که در بحث امکان فهم گفتیم، قرآن کریم مردم را به تدبر در آیات قرآن فراخوانده و فرمان داده است. بی‌گمان خدای حکیم و اولیای او به چیزی که نارواست، فرمان نمی‌دهند؛ بنابراین وجود این فرمان‌ها یا سفارش‌ها، دلیل روابودن فهم ما از قرآن است. نمی‌توان گفت که مقصود از این‌گونه آیات آن است که مردم با مراجعه به پیامبر و اهل بیت از مفاد آیات باخبر شده و در آن تدبر کنند؛ زیرا ظاهر این آیات و روایات، بر تدبر و فهم مستقیم و بی‌واسطه مخاطبان قرآن دلالت دارد. همچنین قرآن کریم در چند مورد برای اثبات از سوی خدا بودن خود، مخاطبان را به همانندآوری فراخوانده است. تا هماهنگی کامل و عدم اختلاف آیات قرآن با یکدیگر و ناتوانی خود از ارائه چنین مطالبی را به عیان بنگرند. به طور طبیعی پیش‌فرض چنین فراخوانی، جایز بودن فهم و تفسیر مخاطبان است.

۲. روایات اهل بیت علیهم السّلام

دسته‌های مختلفی از روایات اهل بیت علیهم السّلام که پیش‌تر در بحث امکان فهم مطرح شد، دلالت روشنی بر جواز فهم قرآن دارد؛ زیرا دستور و تاکید بر تدبر در قرآن، آموزش شیوه فهم و تفسیر قرآن، دستور به تمسک به قرآن در فتنه‌ها و معیار بودن قرآن برای ارزیابی روایات که در روایات اهل بیت علیهم السّلام مطرح شده است، همه، بر این اصل مسلم مبتنی است که فهم درست و معتبر آیات، امکان‌پذیر است.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۲، ص: ۸۴

چکیده

۱. در باب جواز و اعتبار فهم قرآن دو دیدگاه عمده وجود دارد: یکی به عدم جواز و دیگری به جواز فهم، مشروط به رعایت معیارهای لازم قائل است؛

۲. مخالفان جواز فهم قرآن مدعی‌اند که فهم غیر معصومان از قرآن، یقین‌آور نیست و مستلزم نسبت دادن اموری به خدای تعالی است که علم به آن نداریم؛ ازاین‌رو فهم قرآن با توجه به آیات و روایات بازدارنده از پیروی گمان، کاری نارواست؛

۳. آنان بر این باورند که روایات نکوهش‌گر تفسیر به رأی، به صراحت غیر معصومان را از تکیه بر آرای خود در تفسیر بازداشته است؛

۴. دلیل دیگر مخالفان، روایات بیانگر تحریف است که به زعم آنان استناد مفاد آیات را به خدای تعالی برنمی‌تابد؛

۵. ظنی بودن فهم متون و محاورات، اختصاصی به قرآن ندارد. گمان نیز بر دو نوع است: معتبر و نامعتبر. فهم و تفسیر قرآن،

براساس معیارهای فهم معتبر است و مصداق قول به غیر علم نیست؛

۶. مقصود آیات و روایات مورد اشاره، بسنده کردن به گمان در امور اعتقادی است و از دایره بحث خارج است؛

۷. مقصود از روایات بازدارنده از تفسیر به رأی، دخالت دادن آرای شخصی بدون استناد به دلیل و معیارهای صحیح در فهم قرآن است؛

۸. روایات بیانگر تحریف قرآن، قابل استناد نیست. این روایات را در بحث از مصونیت قرآن نقد کرده‌ایم؛

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۲، ص: ۸۵

۹. فهم متون براساس اصول محاوره، روشی عقلایی و مورد تایید اسلام است و مردم این روش را در فهم قرآن نیز به کار گرفته‌اند. اگر این شیوه جایز نمی‌بود، می‌بایست بدان هشدار داده شود تا هدف نزول قرآن که هدایت مردم است، از میان نرود؛

۱۰. آیات بیانگر تدبر در قرآن، آیاتی که مخالفان قرآن را به همانندآوری فراخوانده است و نیز روایات بیانگر لزوم تدبر در قرآن، روش فهم، معیار بودن قرآن در ارزیابی روایات و سفارش‌کننده مردم به پناه‌جویی و تمسک به قرآن، بر اعتبار و جواز فهم قرآن دلالت دارد.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۲، ص: ۸۶

پرسش

۱. مقصود از جواز فهم قرآن چیست؟

۲. آیا استدلال به قرآن بر جواز فهم آن، استدلالی دوری نیست؟

۳. آیا فهم ما از همه آیات قرآن ظنی است؟ چرا؟

۴. دو دلیل از ادله مدعیان جایز نبودن جواز فهم همگان از قرآن را بیان و نقادی کنید.

برای مطالعه بیشتر

۱. البیان فی تفسیر القرآن، سید ابو القاسم موسوی خویی، ص ۲۶۱- ۲۷۱، قم، دار الثقلین، ۱۴۱۸ ق.

۲. تسنیم، عبد اللّه جوادی آملی، ج ۱، ص ۵۲ به بعد، قم، مرکز نشر اسراء، ۱۳۷۸ ش.

۳. روش‌شناسی تفسیر قرآن، علی اکبر بابایی و همکاران، ص ۵۵- ۵۸، تهران، سمت، ۱۳۷۹ ش.

۴. قرآن در قرآن، عبد اللّه جوادی آملی، ص ۳۵۳- ۳۸۴، قم، مرکز نشر اسراء، ۱۳۷۸ ش.

۵. مدخل التفسیر، محمد فاضل لنکرانی، ص ۱۶۱- ۱۷۲، تهران، [بی‌نا]، ۱۴۰۰ ق.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۲، ص: ۸۷

درس چهارم شرایط و موانع روحی و معنوی بهره‌مندی از قرآن

اشاره

از فراگیر انتظار می‌رود:

- با شرایط و موانع بهره‌مندی از قرآن آشنا شود؛

- شرایط دوازده‌گانه بهره‌مندی از قرآن را به اختصار بیان کند؛

- موانع اعتقادی بهره‌گیری از قرآن را توضیح دهد؛
- نقش منفی گناهان را در بهره‌گیری از قرآن تبیین کند؛

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۲، ص: ۸۹

«إِنَّ الَّذِینَ أُوتُوا الْعِلْمَ مِنْ قَبْلِهِ إِذا یُتْلی عَلَیْهِمْ یَخِرُّونَ لِلْأَذْقانِ سُجَّداً* وَ یَقُولُونَ سُبْحانَ رَبِّنا إِنْ کانَ وَعْدُ رَبِّنا لَمَفْعُولًا* وَ یَخِرُّونَ لِلْأَذْقانِ یَبْکُونَ وَ یَزِیدُهُمْ خُشُوعاً؛ کسانی که پیش از آن، دانش و معرفت در اختیارشان قرار داده شده است، وقتی آیات قرآن بر آنان تلاوت می‌شود؛ به حال سجده به رو بر زمین افتاده و می‌گویند پاک و منزه است خداوندگار ما، همانا وعده پروردگار ما واقع‌شدنی است و به رو درافتاده، اشک می‌ریزند و (همین اظهار بندگی) بر خشوع آنان می‌افزاید». اسراء، ۱۰۷- ۱۰۹.

قرآن مجید در کنار اهدافی که برای خود برمی‌شمرد، شروط و موانعی را نیز برای بهره‌مندی و رسیدن به آن اهداف مطرح کرده است. در این درس، نخست شروط و سپس موانع بهره‌مندی از قرآن را مطرح می‌کنیم:

أ) شرایط بهره‌مندی از قرآن

اشاره

با رعایت شرایط ذیل، افراد عادی نیز می‌توانند از قرآن بهره‌مند شوند:

۱. دانش‌طلبی و یقین‌جویی

یکی از شروط مهم بهره‌مندی از قرآن، آن است که انسان در پی دستیابی به علم و یقین باشد، بخواهد به حقایق پی‌برد و بر گمان و امثال آن تکیه نکند. قرآن مجید در پاسخ به مشرکان و در مقام نفی شرک، همواره می‌گوید که آنان دنبال گمان، تقلید و در شک‌اند و به مدعای خویش یقین ندارند؛ اگر راست

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۲، ص: ۹۰

می‌گویند، دلیل قاطعی بر مدعای خود بیاورند. به‌هرحال، اگر کسانی به دنبال هواهای نفسانی خود باشند یا بخواهند براساس گمان و شک زندگی خود را بنا نهند، از قرآن بهره‌ای نخواهند برد. در آیه ۱۰ سوره توبه می‌فرماید: «وَ نُفَصِّلُ الْآیاتِ لِقَوْمٍ یَعْلَمُونَ؛ و ما آیات را برای مردمی که بدانند روشن بیان می‌کنیم». در آیه ۱۱۸ بقره نیز می‌فرماید: «قَدْ بَیَّنَّا الْآیاتِ لِقَوْمٍ یُوقِنُونَ؛ ما آیات را برای گروهی که یقین دارند روشن بیان کرده‌ایم». مشابه این، آیاتی است که چنین بیانی دارند:

«لِقَوْمٍ یَفْقَهُونَ»؛ (انعام، ۹۸)، «لِقَوْمٍ یَتَفَکَّرُونَ»؛ (یونس، ۲۴)؛ «لِأُولِی الْأَلْبابِ»؛ (آل عمران، ۱۹۰).

۲. تسلط بر قلب

در آیه سی و هفتم از سوره ق می‌فرماید: «إِنَّ فِی ذلِکَ لَذِکْری لِمَنْ کانَ لَهُ قَلْبٌ؛ در این (کتاب)، پند و تذکری است برای آن‌که دارای قلب (هوشیاری) باشد».

انسان در اثر گناه یا غفلت، گاهی قلب و دل خود را در اختیار شیطان، هوای نفس، غرایز حیوانی و انسان‌های منحرف قرار می‌دهد و آنان دلش را می‌ربایند.

کسی که دل ندارد (یعنی دل را به دیگری سپرده است و آن دیگری هرگونه که می‌خواهد بر آن حکم می‌راند) نمی‌تواند از قرآن

بهره‌مند شود. کسی از قرآن بهره‌مند می‌شود که بر دل خود مسلط باشد. در روایات آمده است که اگر شیطان‌ها پیرامون دل پرسه نمی‌زدند و آن را احاطه نمی‌کردند، انسان می‌توانست به ملکوت جهان نظر کند و حقایق هستی را دریابد. «۱» باید دل در اختیار انسان باشد تا آن را در اختیار قرآن و حقایق آن قرار دهد؛ در نتیجه متأثر شود و به سوی کمال خویش حرکت کند.

---

(۱). محمد باقر مجلسی، بحار الأنوار، ج ۵۹، ص ۱۶۳.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۲، ص: ۹۱

۳. زنده‌دلی

در آیه‌های ۷۰ و ۷۱ سوره یس می‌فرماید: «إِنْ هُوَ إِلَّا ذِكْرٌ وَ قُرْآنٌ مُبِينٌ* لِيُنْذِرَ مَنْ كانَ حَيًّا؛ آن (چه بر پیامبر وحی شده) جز ذکر و قرآن روشنگر نیست تا کسانی را که زنده‌اند بیم دهد». برخی انسان‌ها مرده‌اند و مرده را هرقدر صدا بزنی، موعظه کنی یا حقایق را برایش بازگو کنی، اثری نخواهد داشت. انسان‌هایی که در اثر گناه بر قلب‌هاشان مهر خورده و راه نفوذ معارف حق را بر خود بسته‌اند، هنگامی که حقایق و آیات الاهی را می‌شنوند، ذرّه‌ای تأثیر در آنان نمی‌نهد؛ گویا چنین حقایقی را نشنیده‌اند. مشرکان و منافقان، مظهر کامل این حالت مردگی، و مؤمنان حقیقی، مظهر کامل زنده‌دلی‌اند. قرآن مجید می‌فرماید: «أَ وَ مَنْ كانَ مَيْتاً فَأَحْيَيْناهُ وَ جَعَلْنا لَهُ نُوراً يَمْشِي بِهِ فِي النَّاسِ كَمَنْ مَثَلُهُ فِي الظُّلُماتِ لَيْسَ بِخارِجٍ مِنْها؛ (انعام، ۱۲۲)؛ آیا کسی که مرده بود و او را زنده کردیم و برایش نوری قرار دادیم که با آن در بین مردم حرکت می‌کند، مانند کسی است که در تاریکی‌ها به سر می‌برد و از آن خارج‌شدنی نیست؟!»

انسان‌های زنده که باتقوا هستند، با نور خدا حرکت می‌کنند و در برخورد با شیطان‌ها، هوشیارانه عمل می‌نمایند: «إِنَّ الَّذِينَ اتَّقَوْا إِذا مَسَّهُمْ طائِفٌ مِنَ الشَّيْطانِ تَذَكَّرُوا فَإِذا هُمْ مُبْصِرُونَ؛ (اعراف، ۲۰۱)؛ اهل تقوا را چون وسوسه و خیالی از شیطان به دل رسد، همان دم خدا را به یاد آورند و همان لحظه بصیرت و بینایی پیدا کنند».

۴. رضوان‌طلبی

انسان‌ها در هرعملی که انجام می‌دهند، علاوه بر آگاهی، انگیزه‌ای نیز دارند و باید داشته باشند؛ ولی انگیزه‌ها در افراد و موقعیت‌های گوناگون متفاوت است؛ گاهی کارها برخاسته از انگیزه‌های حیوانی و نفسانی (مانند سیر کردن شکم) و

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۲، ص: ۹۲

تأمین لذایذ مادی است و گاهی انسان فراتر از سطح حیوانات قرار می‌گیرد. در این صورت، انگیزه‌های مادی نمی‌تواند محرّک اصلی او باشد و آنچه در پی آن است، موضوعی فراتر از تأمین لذایذ مادی خواهد بود. در این میان، آنان که عشق به حقایق دارند، با کشف مطالب علمی دلخوش می‌شوند و حد اکثر با درک مفاهیمی که از معنویات حکایت دارد، سرمست می‌شوند؛ ولی اگر انسان با خدا آشنا شود، خدا را خوب بشناسد و به او معتقد گردد، بالاترین لذت برای او خشنودی خداست؛ نه در انجام اعمالش انگیزه دنیوی دارد و نه امیدی به نعمت‌های بهشتی و نه خوفی از عقوبت‌های اخروی در خود می‌یابد. چنین افرادی حتی اگر خدا نعمت‌های بهشتی را هم در اختیارشان قرار ندهد یا عقوبتشان کند، از او دست برنمی‌دارند؛ زیرا خشنودی خدا برایشان از همه چیز بالاتر است.

خداوند درباره اینان می‌فرماید: «يَهْدِي بِهِ اللَّهُ مَنِ اتَّبَعَ رِضْوانَهُ سُبُلَ السَّلامِ ...

وَ يَهْدِيهِمْ إِلى صِراطٍ مُسْتَقِيمٍ؛ (مائده، ۱۶)؛ خداوند کسانی را که در پی خشنودی او باشند ... به وسیله قرآن به راه‌های امن هدایت می‌کند و آنان را به صراط مستقیم رحمت و قرب خویش رهنمون می‌گردد».

۵. تقوا

برخی آیات «۱» تقوا را شرط بهره‌مندی از قرآن می‌داند. از جمله در آیه ۲ سوره بقره فرموده است: «ذلِكَ الْكِتابُ لا رَيْبَ فِيهِ هُدىً لِلْمُتَّقِينَ؛ این کتاب که تردیدی در آن نیست، رهنمودی برای پرهیزکاران است». چنان‌که پیش از این گذشت. تقوا مراحل مختلفی دارد. براساس بینش قرآنی، تقوا متوقف بر ایمان به مبدأ و معاد و ملازم با ایمان به وحی و نبوت خواهد بود، چنان‌که در آیه ۳ و ۴ سوره بقره آمده است: «الَّذِينَ

---

(۱). نیز مانند آل عمران، ۱۳۸ و حاقه، ۴۸.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۲، ص: ۹۳

يُؤْمِنُونَ بِالْغَيْبِ وَ يُقِيمُونَ الصَّلاةَ وَ مِمَّا رَزَقْناهُمْ يُنْفِقُونَ* وَ الَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِما أُنْزِلَ إِلَيْكَ وَ ما أُنْزِلَ مِنْ قَبْلِكَ وَ بِالْآخِرَةِ هُمْ يُوقِنُونَ؛ کسانی که به غیب ایمان دارند و نماز برپا می‌دارند و از آنچه روزیشان کرده‌ایم انفاق می‌کنند و آنان‌که به آنچه به تو و آنچه پیش از تو فروفرستاده شده ایمان می‌آورند و به جهان واپسین باور دارند». بنابراین به هر میزان که درجات ایمان فرد بیشتر شود، تقوای بیشتری خواهد داشت و به هرمیزان که تقوای فرد افزون شود، بهره او از کتاب الاهی نیز بیشتر خواهد بود. بر این اساس، افراد مختلف با توجه به درجات تقوای خود از قرآن بهره‌مند می‌شوند. «۱»

۶. خشیت و خوف

یکی دیگر از شرایط بهره‌مندی از قرآن که مرتبط با انذار قرآن می‌باشد، خوف و خشیت است. در سوره یس، پس از آنکه هدف قرآن را بیم دادن مردم می‌داند و متذکر می‌شود که منافقان از انذار قرآن بهره‌ای ندارند، می‌فرماید: «إِنَّما تُنْذِرُ مَنِ اتَّبَعَ الذِّكْرَ وَ خَشِيَ الرَّحْمنَ بِالْغَيْبِ فَبَشِّرْهُ بِمَغْفِرَةٍ وَ أَجْرٍ كَرِيمٍ؛ (یس، ۱۱)؛ فقط کسی از بیم دادن تو بهره می‌برد که پیرو قرآن باشد و از خداوند رحمان خشیت داشته باشد؛ پس او را به آمرزش و پاداش ارجمند الاهی بشارت ده». در سوره طه نیز می‌فرماید: «طه* ما أَنْزَلْنا عَلَيْكَ الْقُرْآنَ لِتَشْقى* إِلَّا تَذْكِرَةً لِمَنْ يَخْشى»؛ (طه ۱ - ۳)؛ ای پیامبر، ما قرآن را بر تو نازل نکردیم تا خود را بسیار به رنج و زحمت‌اندازی، جز آنکه این کتاب یادآور و پند برای کسانی است که دارای خشیت‌اند». در سوره ق نیز می‌فرماید: «فَذَكِّرْ بِالْقُرْآنِ

---

(۱). البته برای آیه دوم سوره بقره، تفسیر دیگری نیز ذکر شده است که براساس آن، دو نوع تقوا وجود دارد: یکی تقوای فطری و دیگری تقوای شرعی. در تقوای فطری، آدمی با تشخیص عقل از کارهای بد پرهیز می‌کند و سراغ خوبی‌ها می‌رود و سبب ایمان آوردن به خدا می‌شود. در این صورت، تقوای فطری منشأ ایمان خواهد بود.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۲، ص: ۹۴

مَنْ يَخافُ وَعِيدِ؛ (ق، ۴۵)؛ با قرآن کسی را پند بده که از وعده‌های عذاب و کیفر الاهی ترسان است».

در قرآن «خشیت» از خداوند مطرح شده؛ ولی «خوف» بیشتر در خصوص عذاب جهنم و گاهی در مورد خداوند یا مقام خداوندگار به کار رفته است. به همین دلیل گفته‌اند: «خشیت» احساس ترسی است که از درک عظمت خدا برای فرد حاصل می‌شود و در

بینش قرآنی هرکس عظمت خدا را درک کند و در اثر درک عظمت الاهی بیمناک شود، انذار قرآن برایش سودمند است و درک عظمت خدا باعث می‌شود که همه موجودات جهان در پیش چشم انسان کوچک گردد. «۱»

ترس از عذاب‌های اخروی نیز، زمینه بهره‌گیری از انذار قرآن را فراهم می‌آورد. کسی که ترسی از عذاب ندارد، به آن دلیل است که اعتقادش به معاد ضعیف است و چنین کسی انذار برایش سودی ندارد؛ ولی آنان که ایمانشان به معاد مستحکم است، ترس از معاد در پرتو انذار انبیای الاهی و قرآن، زمینه کناره‌گیری از گناه و پاکی‌شان را فراهم می‌سازد و از مخلصان می‌شوند. قرآن مجید در وصف انسان‌های برجسته و باایمان، به‌ویژه انبیای الاهی می‌فرماید: «إِنَّا أَخْلَصْناهُمْ بِخالِصَةٍ ذِكْرَى الدَّارِ؛ (ص، ۴۶)؛ آنان را با یاد معاد، از آلودگی‌ها و آمیزه شرک، پاک و ناب و خالص کردیم».

۷. ایمان و نیکوکاری

طبق بینش قرآنی، ایمان بدون عمل و عمل بدون ایمان در نجات و سعادت انسان

---

(۱). علی علیه السّلام در وصف انسان‌های باتقوا می‌فرماید: «عظم الخالق فی أنفسهم فصغر ما دونه فی أعینهم؛ خدا نزد اهل تقوا بزرگ جلوه کرده، عظمت او را درک کرده‌اند و باورشان آمده است؛ در نتیجه آنچه جز خداست، در چشمانشان کوچک جلوه کرده است». نهج البلاغه، خطبه ۱۹۳.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۲، ص: ۹۵

نقشی ندارد؛ بلکه این دو باهم سعادت بشر را تأمین می‌کنند؛ ازاین‌رو قرآن دو شرط دیگر برای بهره‌مندی از قرآن را «ایمان» و «احسان» دانسته است. در سوره لقمان، آیه ۲ و ۳ می‌فرماید: «تِلْكَ آياتُ الْكِتابِ الْحَكِيمِ* هُدىً وَ رَحْمَةً لِلْمُحْسِنِينَ؛ این است آیات کتاب حکمت‌آموز که هدایت و رحمت برای نیکوکاران است». در آیه ۱۲۰ سوره هود نیز می‌فرماید: «وَ جاءَكَ فِي هذِهِ الْحَقُّ وَ مَوْعِظَةٌ وَ ذِكْرى لِلْمُؤْمِنِينَ؛ برای تو در این کتاب؛ حقیقت، موعظه، یادآوری و پندی برای مؤمنان آمده است».

۸. در جست‌وجوی راه درست بودن

در برخی آیات قرآن می‌فرماید: این قرآن برای کسانی پند و اندرز و یادآوری است که بخواهند راه درست را در پیش گیرند. قرآن هیچ‌کس را به صورت جبری و یا اتفاقی هدایت نمی‌کند؛ تا کسی خودش نخواهد که مسیر صحیح را بیابد و بپیماید، قرآن نیز دست او را نمی‌گیرد. اولین قدم در درمان بیماری‌های روحی، تمایل بیمار به بهبودی است؛ او باید بیمار بودن خود را باور داشته و در پی علاج خویش باشد. دست‌کم، آمادگی داشته باشد که به راهنمایی‌ها و درمان‌هایی که قرآن در اختیار او قرار می‌دهد، جامه عمل بپوشاند؛ ولی اگر کسی هدفش جز این باشد، خواندن قرآن و فهم محتوای آن برایش سودی ندارد و چه‌بسا زیان‌آور هم باشد.

قرآن مجید درباره قوم هود می‌فرماید: «وَ أَمَّا ثَمُودُ فَهَدَيْناهُمْ فَاسْتَحَبُّوا الْعَمى عَلَى الْهُدى؛ (فصلت، ۱۷)؛ ما قوم ثمود را هدایت کردیم؛ ولی آنان کوری را بر هدایت برگزیدند». قرآن مجید در آیه ۲۷ و ۲۸ سوره تکویر پس از زدودن شبهاتی که در مورد رسالت پیامبر صلّی اللّه علیه و آله و حقانیت قرآن مطرح شده است، می‌فرماید: «إِنْ هُوَ إِلَّا ذِكْرٌ لِلْعالَمِينَ* لِمَنْ شاءَ مِنْكُمْ أَنْ يَسْتَقِيمَ؛ قرآن جز یادآوری و پندی برای عالمیان نیست، (البته) برای کسی از شما که بخواهد راه راست را در پیش گیرد».

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۲، ص: ۹۶

۹. تمسّک به قرآن

شرط دیگر بهره‌مندی از قرآن، تمسّک به قرآن است. در آیه ۱۷۴ و ۱۷۵ سوره نساء می‌فرماید: «وَ أَنْزَلْنا إِلَیْکُمْ نُوراً مُبِیناً* فَأَمَّا الَّذِینَ آمَنُوا بِاللَّهِ وَ اعْتَصَمُوا بِهِ فَسَیُدْخِلُهُمْ فِی رَحْمَةٍ مِنْهُ وَ فَضْلٍ وَ یَهْدِیهِمْ إِلَیْهِ صِراطاً مُسْتَقِیماً؛ به سوی شما نوری روشنگر فرو فرستادیم؛ اما آنان که به خدا ایمان آوردند و به قرآن چنگ زدند، پس خداوند آنان را در رحمت و فضل خود وارد می‌کند و آنان را از راهی مستقیم به سوی خود هدایت می‌نماید».

از آنجا که ایمان به خدا اساس تمام ارزش‌هاست و هرعملی که بدون ایمان انجام گیرد، هیچ نقشی در سعادت انسان ایفا نمی‌کند، چنگ زدن به تعالیم قرآنی که تنها راه وصول به هدف نهایی قرآن است نیز، باید متکی به ایمان باشد و به همین دلیل در این آیه مقدم بر چنگ زدن به قرآن ذکر شده است. آگاهی دادن، انذار و تبشیر، انتخاب راه درست و رعایت تقوا، برای آن است که انسان در پرتو تعالیم قرآن به خداوند رهنمون شود. استفاده از تعالیم قرآن زمینه چنین رشد عظیمی را- آن هم به دست خدا- فراهم می‌سازد. در آیه‌ای دیگر می‌فرماید:

«إِنَّما تُنْذِرُ مَنِ اتَّبَعَ الذِّکْرَ؛ (یس، ۱۱)؛ ای پیامبر صلّی اللّه علیه و آله، تو فقط کسی را بیم می‌دهی و بیم دادنت در او مؤثر واقع می‌شود که پیرو قرآن باشد و از دستورات آن پیروی کند».

۱۰. سجده و تسبیح

یکی دیگر از شرایط بهره‌مند شدن و رسیدن به اهداف قرآن، نهایت تذلّل و عبودیت در برابر خداست. سجده، مظهر تام عبودیت بنده در برابر خداست و در روایات آمده که اگر انسان بداند هنگام سجده خداوند چقدر به او عنایت دارد، حاضر نمی‌شود سر از سجده بردارد. «۱» سجده بر خدا، معلول درک عظمت خدا و

---

(۱). امیر المؤمنین علیه السّلام می‌فرماید: «لو یعلم المصلّی ما یغشاه من الرّحمة لما رفع رأسه من السّجود؛ اگر-

رابطه انسان با اوست. اگر خداوند کمال مطلق است و علم، قدرت، رحمت، حیات و دیگر اوصاف او بی‌نهایت بوده و انسان در پی کسب کمال است، وقتی بالاترین و کامل‌ترین موجود را می‌یابد، نهایت کرنش را در برابر او اظهار می‌نماید، به‌ویژه اگر آن موجود خداوندگار او باشد و هستی خود را حقیقتا از او دریافت کند.

براساس مفاد آیه ۱۵ سوره سجده، کسانی به آیات الاهی ایمان می‌آورند که وقتی آنان را به آیات خداوندشان توجه می‌دهند، به سجده می‌افتند و او را تسبیح می‌کنند. در آیه ۱۰۷- ۱۰۹ سوره اسراء می‌فرماید: «إِنَّ الَّذِینَ أُوتُوا الْعِلْمَ مِنْ قَبْلِهِ إِذا یُتْلی عَلَیْهِمْ یَخِرُّونَ لِلْأَذْقانِ سُجَّداً* وَ یَقُولُونَ سُبْحانَ رَبِّنا إِنْ کانَ وَعْدُ رَبِّنا لَمَفْعُولًا* وَ یَخِرُّونَ لِلْأَذْقانِ یَبْکُونَ وَ یَزِیدُهُمْ خُشُوعاً؛ کسانی که پیش از آن، دانش و معرفت در اختیارشان قرار داده شده است، وقتی آیات قرآن بر آنان تلاوت می‌شود، به حال سجده به رو بر زمین افتاده و می‌گویند پاک و منزه است خداوندگار ما، همانا وعده پروردگار ما واقع‌شدنی است، و به رو درافتاده، اشک می‌ریزند و (همین اظهار بندگی) بر خشوع آنان می‌افزاید».

بنابراین تسبیح و تنزیه خداوند، یکی دیگر از شروط بهره‌مندی از قرآن است.

کسی که خداوند را منزّه از هرگونه نقص و آلودگی بداند، سخن او را نیز که قرآن است، کامل و بی‌نقص می‌داند و آن‌گاه در پذیرش و تسلیم در برابر آن دچار تردید نمی‌شود. پذیرش و باور قرآن به عنوان سخن بی‌عیب و نقص

– نمازگزار می‌دانست که تا چه میزان رحمت (الاهی) او را فراگرفته است، هرگز سر از سجده برنمی‌داشت». عبد الواحد آمدی، غرر الحکم و درر الکلم، ج ۲، ص ۱۴۴. در روایات فراوانی، سجده، نزدیک‌ترین حالت انسان به خداوند به شمار آمده است. ر. ک: محمد باقر مجلسی، بحار الأنوار، ج ۸۲، ص ۲۳۲ و ج ۸۵، ص ۱۳۱ و ۱۶۰– ۱۶۳ و ج ۸۶، ص ۲۱۶ و ۲۰۳.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۲، ص: ۹۸

خداوند، زمینه را برای فهم، عمل و بهره‌گیری از آن و در نهایت، رسیدن به بالاترین اهداف قرآن فراهم می‌سازد.

۱۱. شب‌زنده‌داری

آیه شریفه ۱۶ سوره سجده، یکی دیگر از شرایط بهره‌مندی از قرآن را شب‌زنده‌داری می‌داند. شب‌زنده‌داری از دیدگاه قرآن، عامل بسیاری از کامیابی‌هاست. در آیه ۷۹ از سوره اسراء به پیامبر گرامی اسلام صلّی اللّه علیه و آله می‌فرماید: «وَ مِنَ اللَّیْلِ فَتَهَجَّدْ بِهِ نافِلَةً لَکَ عَسی أَنْ یَبْعَثَکَ رَبُّکَ مَقاماً مَحْمُوداً؛ و پاسی از شب را بیدار و متهجّد باش و نماز شب را، که خاص توست، به‌جای آور که خدا تو را به مقام محمود مبعوث گرداند». در آیات اول سوره مزّمّل نیز می‌فرماید: «قُمِ اللَّیْلَ ... إِنَّا سَنُلْقِی عَلَیْکَ قَوْلًا ثَقِیلًا؛ ای پیامبر صلّی اللّه علیه و آله، شب را به پاخیز ... ما به زودی گفتاری گران‌سنگ بر تو می‌افکنیم».

شب‌زنده‌داری هم صفای روحی برای پذیرش حقایق فراهم می‌سازد و هم انسان را برای صعود به قله‌های رفیع معنویت کمک می‌کند. به همین دلیل، قرآن مجید می‌فرماید: وقتی چنین افرادی با قرآن برخورد می‌کنند، به دلیل صفای باطنی‌شان، آماده اثرپذیری از قرآنند.

۱۲. انفاق

تأمین نیازمندی‌های مردم– آن هم فقط با انگیزه الاهی و بدون چشم‌داشت و یا ریا و به عنوان ادای وظیفه و براساس احساس مسؤولیت در برابر خداوند– یکی دیگر از شروطی است که در آیه ۱۶ سوره سجده برای بهره‌مندی از قرآن ذکر شده است. انفاق در بینش قرآنی با تأمین نیازهای نیازمندان در نظام‌های غیر الاهی بسیار متفاوت است. انسان مؤمن، به این دلیل انفاق می‌کند که خداوند او را

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۲، ص: ۹۹

موظّف به آن کرده و نگران ادای وظیفه است. در این صورت، حالات گوناگون فردی و اجتماعی در انگیزه او خللی وارد نمی‌کند. او خود را مالک ثروت و امکاناتی که در اختیار دیگران قرار می‌دهد، نمی‌داند؛ بلکه معتقد است که این ثروت و امکانات، حق نیازمندان است که باید در اختیار آنان قرار دهد. از سوی دیگر، آن را عطیه الاهی می‌داند که خدا در اختیار او قرار داده تا به صاحبانش برساند. به همین دلیل قرآن مجید می‌فرماید: «وَ مِمَّا رَزَقْناهُمْ یُنْفِقُونَ»؛ (بقره، ۳)؛ از آنچه به آنان روزی داده‌ایم، انفاق می‌کنند». براساس چنین بینشی، انفاق‌کننده هیچ چشم‌داشتی ندارد و می‌داند در صورتی وظیفه‌اش را انجام داده است که ریاکارانه انفاق نکند و نیاز نیازمندان را به‌گونه‌ای برآورده کند که حیثیت و منزلت اجتماعی آنان حفظ شود. بی‌شک تلاش برای تأمین نیازمندان با رعایت شرط مذکور، انفاق‌کننده را مشمول عنایات خداوند و بهره‌مندی از قرآن می‌کند. در آیه مزبور، انفاق یکی از شروط بهره‌مندی از هدایت قرآن و اوصاف متقین دانسته شده است.

ب. موانع بهره‌مندی از قرآن

اشاره

می‌توان موارد ذیل را جزء اموری دانست که انسان را از سود جستن از قرآن باز می‌دارند:

۱. ظلم

یکی از موانع بهره‌مندی از قرآن «ظلم» است. ظلم فقط در بینش قرآن، ستم به دیگران نیست؛ بلکه حرکت برخلاف جهت کمال خویش نیز، نوعی ستمگری است و آنکه به دیگری ستم می‌کند، در واقع دو نوع ظلم مرتکب شده، هم به

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۲، ص: ۱۰۰

دیگران ستم کرده است و هم به خود و به این وسیله، خود را از رسیدن به کمال واقعی محروم کرده است. به همین دلیل در قرآن مجید شرک و بت‌پرستی، ظلمی بزرگ قلم‌داد شده است: «إِنَّ الشِّرْکَ لَظُلْمٌ عَظِیمٌ؛ (لقمان، ۱۳)؛ هرآینه شرک، ستمی بزرگ است». شرک، بالاترین و بزرگ‌ترین عامل دوری از خدا و فاصله گرفتن از کمال حقیقی است. اگر ظلم، نادیده گرفتن و ندادن حق دیگران است، در بیان قرآن مجید، فقط انسان‌ها مشمول آن نیستند؛ بلکه این موضوع شامل هرموجود دیگری نیز می‌شود و به همین دلیل، قرآن از کسانی نام می‌برد که به آیات الاهی ظلم کرده‌اند. «۱» ظلم به آیات الاهی به معنای نادیده گرفتن و انکار آنهاست.

خداوند فرموده است: «وَ ما یَجْحَدُ بِآیاتِنا إِلَّا الظَّالِمُونَ؛ (عنکبوت، ۴۹)؛ هیچ‌کس جز ستمگران آیات ما را انکار نمی‌کنند».

به‌هرحال، ستگری در مرحله اول سبب می‌شود که فرد، قرآن و حقانیت آن را منکر شود، هرچند یقین داشته باشد که قرآن حق است: «وَ جَحَدُوا بِها وَ اسْتَیْقَنَتْها أَنْفُسُهُمْ ظُلْماً وَ عُلُوًّا؛ (نمل، ۱۴)؛ آیات الاهی را در عین آنکه بدان‌ها یقین داشتند، به دلیل ستمگری و برتری‌طلبی، انکار کردند». در مرحله بعد، به‌جای آنکه از قرآن بهره برد و بیماری‌های روحی‌اش شفا یابد و مشمول رحمت خدا شود، قرآن جز بر زیان و خسرانش نمی‌افزاید: «وَ لا یَزِیدُ الظَّالِمِینَ إِلَّا خَساراً؛ (اسراء، ۸۲)؛ و [قرآن] ستمگران را جز زیان نمی‌افزاید».

۲. گناه‌کاری و دروغ‌گویی

یکی دیگر از موانع بهره‌مندی از قرآن، گناه‌کاری است. گاهی انسان در اثر عواملی مرتکب گناهی می‌شود یا دروغی می‌گوید؛ ولی زود پشیمان می‌شود و

---

(۱). «بِما کانُوا بِآیاتِنا یَظْلِمُونَ». اعراف، ۹.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۲، ص: ۱۰۱

توبه می‌کند و مشمول رحمت خدا واقع می‌شود؛ ولی گاهی در اثر تکرار گناه یا دروغ گفتن، این ویژگی در او به یک صفت تبدیل می‌شود. تکرار گناه و دروغ سبب می‌شود که گناه‌کار و دروغ‌گو آیات الاهی را بشنود، ولی از آن بهره‌مند نگردد و بلکه بر گناه خویش اصرار ورزد و از آیات قرآن روی بگرداند، به گونه‌ای که گویا آن را نشنیده است. در آیه ۹۹ سوره بقره آمده است: «وَ لَقَدْ أَنْزَلْنا إِلَیْکَ آیاتٍ بَیِّناتٍ وَ ما یَکْفُرُ بِها إِلَّا الْفاسِقُونَ؛ و هرآینه آیه‌های روشن به تو فرو فرستادیم و جز فاسقان به آنها کافر نشوند». در آیات ۱۳ و ۱۴ سوره مطففین درباره گناه‌پیشگان می‌فرماید: «إِذا تُتْلی عَلَیْهِ آیاتُنا قالَ أَساطِیرُ الْأَوَّلِینَ* کَلَّا بَلْ رانَ عَلی

قُلُوبِهِمْ ما كانُوا يَكْسِبُونَ؛ نه چنان است (كه مى‌گويند) بلكه آنچه مى‌كردند- گناهشان- بر دلهاشان زنگار بسته است». و در آيات ۷ و ۸ سوره جاثيه فرموده است: «وَيْلٌ لِكُلِّ أَفَّاكٍ أَثِيمٍ* يَسْمَعُ آياتِ اللَّهِ تُتْلى عَلَيْهِ ثُمَّ يُصِرُّ مُسْتَكْبِراً كَأَنْ لَمْ يَسْمَعْها فَبَشِّرْهُ بِعَذابٍ أَلِيمٍ؛ واى بر هردروغزن گنه‌پيشه‌اى! كه آيات خداى را كه بر او خوانده مى‌شود مى‌شنود، آن‌گاه به گردن‌كشى و بزرگ‌منشى (بر كفر و عناد) اصرار مى‌ورزد؛ گويى كه هرگز آن را نشنيده است؛ پس او را به عذابى دردناك مژده ده».

بنابراين تكرار گناه به «استكبار» مى‌انجامد و استكبار، تسليم حق نشدن را به دنبال دارد و تسليم حق نشدن، مهر و قفل بر دل مى‌زند و كسى كه بر دل او مهر زده شود، بهترين موعظه‌ها و حكمت‌ها هم در آن اثر نخواهد كرد. چنين انسانى حتى اگر در قرآن بينديشد، از قرآن سودى نمى‌برد: «أَ فَلا يَتَدَبَّرُونَ الْقُرْآنَ أَمْ عَلى قُلُوبٍ أَقْفالُها؛ (محمد، ۲۴)؛ آيا در قرآن نمى‌انديشند يا آنكه قفل‌ها بر دل‌ها (ى آنان) است؟» استكبار، قفل دل است؛ ولى چنين انسانى علاوه بر آنكه بر دلش قفل و مهر زده شده است، در گوشش نيز وقر (سنگينى) وجود دارد و شنيدن و نشنيدن آيات برايش يكسان است: «وَ إِذا تُتْلى عَلَيْهِ آياتُنا وَلَّى مُسْتَكْبِراً كَأَنْ لَمْ يَسْمَعْها كَأَنَ

قرآن‌شناسى(مصباح)، ج۲، ص: ۱۰۲

فِي أُذُنَيْهِ وَقْراً فَبَشِّرْهُ بِعَذابٍ أَلِيمٍ»؛ (لقمان، ۷)؛ و چون آيات ما بر او خوانده شود، با حالت گردن‌كشى روى بگرداند، گويى كه آنها را نشنيده (و) گويى در گوش‌هاى وى سنگينى است؛ پس او را به عذاب دردناك مژده ده».

۳. استكبار (گردن‌كشى)

استكبار، از جمله موانع بهره‌مندى از قرآن است. در آيه شريفه ۱۵ سوره سجده مى‌فرمايد: «كسانى كه استكبار ندارند، به قرآن ايمان مى‌آورند». خود را برتر از حق و حقيقت دانستن سبب مى‌شود كه انسان با آنكه حق را شناخته است، تسليم آن نشود و راه سعادت را به روى خود ببندد. قرآن مجيد در آيات فراوانى از مقاومت مستكبران در برابر دعوت انبياى الاهى سخن گفته است و متذكر مى‌شود آنان را كه در زمين تكبر ورزند، از بهره‌مندى از آيات خويش محروم مى‌سازد:

«سَأَصْرِفُ عَنْ آياتِيَ الَّذِينَ يَتَكَبَّرُونَ فِي الْأَرْضِ بِغَيْرِ الْحَقِّ؛ (اعراف، ۱۴۶)؛ كسانى را كه در زمين به ناحق بزرگ‌منشى مى‌كنند، به زودى از آيات خود بگردانم». چنين افرادى در برابر حق جبهه‌گيرى مى‌كنند؛ ولى به استقبال راه و سخن باطل مى‌روند: «وَ إِنْ يَرَوْا كُلَّ آيَةٍ لا يُؤْمِنُوا بِها وَ إِنْ يَرَوْا سَبِيلَ الرُّشْدِ لا يَتَّخِذُوهُ سَبِيلًا وَ إِنْ يَرَوْا سَبِيلَ الْغَيِّ يَتَّخِذُوهُ سَبِيلًا؛ (اعراف، ۱۴۶)؛ و اگر هرنشانه روشنى را مشاهده كنند، به آن ايمان نمى‌آورند و اگر راه رشد را ببينند، آن را پيش نمى‌گيرند و اگر راه گمراهى را ببينند، آن را برمى‌گزينند». شيطان نخستين مستكبرى است كه قرآن از او نام مى‌برد.

استكبار شيطان سبب شد كه وى با آگاهى از حق بودن دستور خدا و لياقت حضرت آدم عليه السّلام براى خلافت خدا، از سجده كردن بر او سرباز زند.

استكبار در برابر قرآن سبب مى‌شود كه انسان نه‌تنها تسليم قرآن نشود، بلكه براى توجيه برخورد خويش، به قرآن نسبت ناروا بدهد. وليد، يكى از شاعران

قرآن‌شناسى(مصباح)، ج۲، ص: ۱۰۳

عصر نزول قرآن، نخست حقانيت قرآن را دريافت و به آن اعتراف كرد؛ ولى در اثر وسوسه، تحريك و تشويق سران كفر، در مقام استكبار برآمد و گفت: قرآن چيزى جز سحر برگزيده نيست. (مدثر، ۲۴) قرآن مجيد يكى از علل برخورد خصمانه يهود با مسلمانان و برخورد مسالمت‌آميز مسيحيان معاصر پيامبر صلّى اللّه عليه و آله با مسلمانان را مستكبر نبودن پيروان واقعى حضرت مسيح عليه السّلام مى‌داند و مى‌فرمايد:

«ذلِكَ بِأَنَّ مِنْهُمْ قِسِّيسِينَ وَ رُهْباناً وَ أَنَّهُمْ لا يَسْتَكْبِرُونَ؛ (مائده، ۸۲)؛ اين برخورد دوستانه مسيحيان با مسلمانان بدان دليل است كه

برخی از مسیحیان، کشیش و راهب‌اند و ایشان استکبار ندارند».

کسی که مستکبرانه با قرآن برخورد کند، به آیاتی که بر او تلاوت می‌شود، هیچ توجهی نمی‌کند؛ گویا از قرآن هیچ نشنیده است: «وَ إِذا تُتْلی عَلَیْهِ آیاتُنا وَلَّی مُسْتَکْبِراً کَأَنْ لَمْ یَسْمَعْها». (لقمان، ۷)؛

۴. سبک شمردن گناهان گذشته

کسی که می‌خواهد از قرآن بهره‌مند شود، باید آلودگی‌های روحی خود را بزداید و برای این کار ضرورت دارد که در کارهای گذشته خویش بازنگری کند. آنان که اعمال گذشته خود را نادیده می‌انگارند یا اعمال ناشایست خویش را اندک می‌شمارند، از قرآن بهره‌ای نمی‌برند.

فراموشی اعمال ناشایست گذشته سبب می‌شود که وقتی آیات الاهی به کسی تذکر داده می‌شود، از آن روی برگرداند و به آن توجهی نکند. روشن است که چنین انسانی از قرآن بهره‌ای نخواهد داشت. قرآن مجید در این زمینه می‌فرماید:

«وَ مَنْ أَظْلَمُ مِمَّنْ ذُکِّرَ بِآیاتِ رَبِّهِ فَأَعْرَضَ عَنْها وَ نَسِیَ ما قَدَّمَتْ یَداهُ إِنَّا جَعَلْنا عَلی قُلُوبِهِمْ أَکِنَّةً أَنْ یَفْقَهُوهُ وَ فِی آذانِهِمْ وَقْراً؛ (کهف، ۵۷)؛ کیست ستمکارتر از کسی که به

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۲، ص: ۱۰۴

آیات پروردگارش پند داده شده و او از آنها روی گردانده و کردارهای زشتش را فراموش کرده؟ ما بر دل‌هاشان پوشش‌ها نهاده‌ایم تا آن (قرآن) را درنیابند و در گوش‌هاشان سنگینی (تا آن را نشنوند)».

۵. باور نداشتن آخرت

یکی از شرایط بهره‌مندی از قرآن، ایمان به آخرت است. هرقدر ایمان انسان به آخرت قوی‌تر باشد، بهره‌مندی‌اش از قرآن بیشتر خواهد بود و هرقدر این ایمان ضعیف گردد، اثرپذیری او از قرآن کمتر می‌شود. در آیه چهارم سوره بقره، شرط هدایت‌پذیری از قرآن، یقین به آخرت معرفی شده است. و در آیه ۴۵ سوره ق می‌فرماید: «فَذَکِّرْ بِالْقُرْآنِ مَنْ یَخافُ وَعِیدِ؛ کسی را که از وعده عذاب‌های ناگوار آخرت بیمناک باشد، بدین قرآن پند ده». در آیه ۴۵ و ۴۶ سوره اسراء می‌فرماید: «وَ إِذا قَرَأْتَ الْقُرْآنَ جَعَلْنا بَیْنَکَ وَ بَیْنَ الَّذِینَ لا یُؤْمِنُونَ بِالْآخِرَةِ حِجاباً مَسْتُوراً* وَ جَعَلْنا عَلی قُلُوبِهِمْ أَکِنَّةً أَنْ یَفْقَهُوهُ وَ فِی آذانِهِمْ وَقْراً؛ آن‌گاه که قرآن را تلاوت می‌کنی، بین تو و کسانی که به آخرت ایمان ندارند پوششی قرار می‌دهیم و بر دل‌هایشان پرده و در گوش‌هاشان سنگینی می‌نهیم تا قرآن را نفهمند».

پیش‌تر یادآور شدیم که خداوند در وصف انسان‌های صالح و برجسته می‌فرماید: «إِنَّا أَخْلَصْناهُمْ بِخالِصَةٍ ذِکْرَی الدَّارِ؛ (ص، ۴۶)؛ ما آنان را با یاد معاد، از آلودگی‌ها و آمیزه شرک و کفر، پاک و خالص و ناب کردیم.

۶ و ۷. کفر و شرک

در آیات متعددی از قرآن مجید، کفر مانع بهره‌گیری از قرآن معرفی شده است.

در آیه ۴۷ سوره عنکبوت می‌فرماید: «وَ ما یَجْحَدُ بِآیاتِنا إِلَّا الْکافِرُونَ؛ جز کافران

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۲، ص: ۱۰۵

کسی آیات ما را انکار نمی‌کند». در آیه ۳۱ سوره سبأ می‌فرماید: «وَ قالَ الَّذِینَ کَفَرُوا لَنْ نُؤْمِنَ بِهذَا الْقُرْآنِ؛ کافران گفتند که ما

هرگز به این قرآن ایمان نمی‌آوریم». کفر سبب تکذیب آیات و معارف الاهی می‌شود و تکذیب حقایق قرآنی، نپذیرفتن و تسلیم نشدن در برابر آن را به دنبال دارد: «وَ إِذا قُرِئَ عَلَيْهِمُ الْقُرْآنُ لا يَسْجُدُونَ* بَلِ الَّذِينَ كَفَرُوا يُكَذِّبُونَ؛ (انشقاق، ۲۱ و ۲۲)؛ و چون بر آنان قرآن خوانده شود، به سجده- خضوع- درنمی‌آیند؛ بلکه آنان که کافر شدند تکذیب می‌کنند». شرک نیز باعث می‌شود که انسان مشرک نه تنها از سخنان قرآن پند نگیرد، بلکه با شنیدن قرآن بر نفرتش از قرآن و معارف حق آن افزوده شود: «وَ لَقَدْ صَرَّفْنا فِي هذَا الْقُرْآنِ لِيَذَّكَّرُوا وَ ما يَزِيدُهُمْ إِلَّا نُفُوراً؛ (اسراء، ۴۱)؛ و همانا در این قرآن سخن را گوناگون گردانیدیم تا یاد کنند و پند گیرند؛ ولی آنان را جز رمیدن نمی‌افزاید». به همین دلیل است که با شنیدن آیات به مجادله می‌پردازد تا موضع‌گیری خویش را در برابر حقایق قرآنی حق جلوه دهد: «وَ لَقَدْ صَرَّفْنا فِي هذَا الْقُرْآنِ لِلنَّاسِ مِنْ كُلِّ مَثَلٍ وَ كانَ الْإِنْسانُ أَكْثَرَ شَيْءٍ جَدَلًا؛ (کهف، ۵۴)؛ و هرآینه در این قرآن برای مردم از هرگونه مثالی آوردیم و آدمی بیش از همه چیز در ستیز و چون و چراست». چنین انسانی دوست ندارد که آیه یا سوره‌ای از سوی خدا بر مسلمانان نازل شود: «ما يَوَدُّ الَّذِينَ كَفَرُوا مِنْ أَهْلِ الْكِتابِ وَ لَا الْمُشْرِكِينَ أَنْ يُنَزَّلَ عَلَيْكُمْ مِنْ خَيْرٍ مِنْ رَبِّكُمْ؛ (بقره، ۱۰۵)؛ کسانی از اهل کتاب و مشرکان که کافر شدند، دوست ندارند که از پروردگارتان هیچ نیکی- وحی یا رحمتی- بر شما فرود آید».

۸ و ۹ و ۱۰. پیروی نفس، تمسخر آیات و یاوه‌گویی

ریشه اصلی مخالفت با حق و حقایقی که پیامبران علیهم السّلام می‌آوردند، پیروی از هوای نفس است. تمایلات نفسانی، انسان را به خوی حیوانی دعوت می‌کند و قرآن و

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۲، ص: ۱۰۶

معارف دینی، او را به سوی کمالات انسانی فرامی‌خوانند. کسانی که به هردلیل، هوای نفس خویش را اله و معبود خود قرار می‌دهند و آن را بر عقل و دل خود حاکم می‌کنند، از قرآن و معارف آن سرباز می‌زنند و از آن بهره‌مند نمی‌شوند. در آیه ۱۶ سوره محمد صلّی اللّه علیه و آله می‌فرماید: «وَ مِنْهُمْ مَنْ يَسْتَمِعُ إِلَيْكَ حَتَّى إِذا خَرَجُوا مِنْ عِنْدِكَ قالُوا لِلَّذِينَ أُوتُوا الْعِلْمَ ما ذا قالَ آنِفاً أُولئِكَ الَّذِينَ طَبَعَ اللَّهُ عَلى قُلُوبِهِمْ وَ اتَّبَعُوا أَهْواءَهُمْ؛ ای پیامبر، برخی از آنان کسانی هستند که به تو گوش فرامی‌دهند؛ آن‌گاه که از نزد تو بیرون روند، به آنان که اهل دانش‌اند می‌گویند: پیامبر صلّی اللّه علیه و آله اندکی پیش چه گفت؟ خداوند بر دل‌های اینان مهر نهاده و اینان از هواهای نفسانی خویش پیروی کرده‌اند که چنین سخنانی می‌گویند».

کسی که هوای نفس خویش را مدار حرکت، فعالیت، موضع‌گیری و پذیرش یا عدم پذیرش قرار می‌دهد، با آنکه می‌داند حقیقت جز آن است که او عمل می‌کند، مسیر باطل را ادامه می‌دهد و با آگاهی به گمراهی: «أَ فَرَأَيْتَ مَنِ اتَّخَذَ إِلهَهُ هَواهُ وَ أَضَلَّهُ اللَّهُ عَلى عِلْمٍ؛ (جاثیه، ۲۳)؛ آیا می‌بینی آن را که هوای نفسش را خدای خود قرار داده و خداوند او را دانسته- و پس از اتمام حجّت- گمراه ساخته است؟» چنین کسی دیگر راهی برای هدایت نخواهد یافت؛ زیرا همه راه‌ها و ابزارهای شناخت خود را آگاهانه از کار انداخته است. او سخن حق قرآن را نمی‌پذیرد و آن را مسخره می‌کند؛ ولی یاوه‌ها را با بهای گزاف می‌خرد تا با آن دیگران را به گمراهی کشد: «وَ مِنَ النَّاسِ مَنْ يَشْتَرِي لَهْوَ الْحَدِيثِ لِيُضِلَّ عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ بِغَيْرِ عِلْمٍ وَ يَتَّخِذَها هُزُواً ... وَ إِذا تُتْلى عَلَيْهِ آياتُنا وَلَّى مُسْتَكْبِراً؛ (لقمان، ۶- ۷)؛ و از مردمان کسانی هستند که سخن نادرست و سرگرم‌کننده را می‌خرند تا بی‌هیچ دانشی (مردم را) از راه خدا- شنیدن آیات قرآن- گمراه سازند و آن را به مسخره گیرند ... و چون آیات ما بر او خوانده شود، با حالت گردنکشی روی بگرداند».

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۲، ص: ۱۰۷

چکیده

۱. قرآن کریم شرایط و موانعی برای بهره‌مندی از معارف خود بیان کرده است؛

۲. شرایط بهره‌مندی از قرآن در دوازده محور به شرح زیر مطرح شده است:

دانش‌طلبی و یقین‌جویی، تسلط بر قلب، زنده‌دلی، رضوان‌طلبی، تقوا، خشیت و خوف، ایمان و نیکوکاری، در جست‌وجوی راه راست بودن، تمسک به قرآن، سجده و تسبیح، شب‌زنده‌داری و انفاق؛

۳. برخی از شرایط یادشده در بالا- به حالات روحی و ملکات اخلاقی مرتبط است و برخی دیگر به عبادات ویژه‌ای مانند سجده، شب‌زنده‌داری و انفاق؛

۴. موانع بهره‌مندی از قرآن عبارت است از ظلم، گناه‌کاری، استکبار، سبک شمردن گناهان پیشین، باور نداشتن آخرت، کفر و شرک، پیروی نفس، تمسخر آیات و یاوه‌گویی.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۲، ص: ۱۰۸

پرسش

۱. نقش زنده‌دلی در بهره‌مندی از معارف قرآن را توضیح دهید.

۲. آیا مشروط بودن بهره‌مندی از قرآن به تقوا، مستلزم دور نیست؟

۳. انفاق در راه خدا با چه شرایطی زمینه بهره‌مندی از قرآن را فراهم می‌آورد؟

۴. تسبیح و سجده چه نقشی در دور ماندن از تفسیر به رأی و محرومیت از هدایت قرآن دارد؟

۵. کاربردهای قرآنی ظلم و نقش آن در دور ماندن از هدایت قرآن را تبیین کنید.

۶. تأثیر گنه‌پیشگی در استکبار و قرآن‌گریزی را با توجه به آیات قرآن توضیح دهید.

۷. چه رابطه‌ای میان باور معاد و بهره‌مندی از قرآن وجود دارد؟

برای مطالعه بیشتر

۱. المیزان فی تفسیر القرآن، سید محمد حسین طباطبایی، ج ۱، ص ۳۵- ۳۷؛ ج ۳، ص ۵۴- ۵۵، و ۶۴- ۶۷؛ ج ۶، ص ۸۷- ۹۱؛ ج ۱۳، ص ۲۲۰- ۲۲۳ و ج ۱۹، ص ۱۳۷ و ۱۳۸.

۲. تفسیر موضوعی قرآن، عبد اللّه جوادی آملی، ج ۱، ص ۱۱- ۱۵، [بی‌جا] مرکز فرهنگی رجا، چ ۱، ۱۳۶۳.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۲، ص: ۱۰۹

درس پنجم شرایط علمی تفسیر قرآن

اشاره

از فراگیر انتظار می‌رود:

- انواع شرایط فهم قرآن را بیان کند؛
- اصول محاوره عقلایی را نام ببرد؛
- نقش واژه‌شناسی در فهم آیات را تبیین کند؛

- انواع قراین و قیود کلام را بشناسد؛

- نقش روایات در فهم قرآن را به تفصیل بیان کند؛

- تأثیر دانش‌های تجربی و شرایط استفاده از آن را در فهم قرآن بیان کند.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۲، ص: ۱۱۱

«قال اللّه جل جلاله: ما آمن بی من فسّر برأیه کلامی؛ هرکس سخن مرا به دلخواه خود تفسیر کند به من ایمان نیاورده است».

محمد باقر مجلسی، بحار الانوار، ج ۳، ص ۲۹۱.

شرایط فهم قرآن

در درس‌های گذشته ضمن اثبات امکان و جواز فهم قرآن برای غیرمعصوم اشاره شد که تفسیر، دارای شرایطی است. در یک تقسیم‌بندی کلی می‌توان شرایط فهم قرآن را به دو دسته شرایط علمی و شرایط روحی (و روانی) تقسیم کرد. در این درس به بیان شرایط علمی فهم قرآن می‌پردازیم.

شرایط علمی

چنان‌که پیش‌تر گفتیم، مرتبه‌ای از فهم قرآن با رعایت اصول و قواعد فهم زبان عربی برای همه میسر است. برخی از این اصول، مشترک میان همه متن‌هاست و برخی دیگر ویژه قرآن است؛ بنابراین اصول و قواعد فهم قرآن دوگونه است: ۱.

قواعد مشترک یا اصول محاوره عقلایی؛ ۲. قواعد ویژه فهم قرآن.

اصول محاوره عقلایی

اشاره

انسان‌ها هرزبانی که داشته باشند، در محاورات خود اصولی را رعایت می‌کنند که توجه به آن در فهم سخن آنان ضرورت دارد. یکی از اساسی‌ترین اصول یاد

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۲، ص: ۱۱۲

شده، قواعد دستور زبان است. از آنجا که زبان قرآن عربی است، برای فهم آن باید به قواعد زبان عربی آگاهی یابیم. راه دستیابی به این قواعد، فراگیری علوم ادبی؛ اعم از لغت، صرف، نحو، معانی و بیان است. در این درس سیر استفاده از این قواعد را به اختصار بررسی خواهیم کرد.

أ) واژه‌شناسی

اشاره

نخستین قدم در فهم هرسخن، تلاش برای شناخت واژگان به کار رفته در آن است. این تلاش ویژه بیگانگان با زبان متن نیست؛ زیرا معنای همه واژه‌های موجود در یک زبان برای همه افراد- حتی دانشمندان آن زبان- آشکار نیست و فقط جمع خاصی بر معانی

همه یا بیشتر آن واژه‌ها اشراف دارند. برخی پرسش‌های مخاطبان عرب‌زبان قرآن از معانی برخی واژه‌های قرآنی، شاهد این مدعاست؛ مثلا ابن عباس که از اصحاب پیامبر صلّی اللّه علیه و آله است، می‌گوید: من معنای واژه «فطر» در «فاطِرِ السَّماواتِ» «۱» را نمی‌دانستم تا آن‌گاه که دو اعرابی را دیدم که در باب مالکیت چاهی منازعه می‌کردند و یکی به دیگری می‌گفت: «انا فطرتها» یعنی من ابتدا آن را حفر کردم. «۲» اکنون که قرن‌ها از نزول قرآن می‌گذرد، ضرورت بازشناسی معانی واژگان قرآن در عصر ما- به دلیل فاصله زمانی با عصر نزول- بسی بیشتر و دشوارتر است؛ زیرا برخی از واژگانی که در زمان نزول در معانی خاصّی به کار می‌رفته، تحول معنایی یافته و معنای رایج آن با معنا یا معانی عصر نزول، متفاوت است. افزون بر اینکه در هرزبانی واژگانی نه‌چندان رایج وجود دارد که به دلیل رساتر و مناسب‌تر بودن آنها از دیگر واژگان رایج، گاه مورد

---

(۱). انعام، ۱۴.

(۲). عبد الرحمن سیوطی، الاتقان فی علوم القرآن، ج ۱، ص ۳۵۴.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۲، ص: ۱۱۳

استفاده متون دقیق قرار می‌گیرد و در قرآن کریم نیز در مواردی از این گروه واژگان استفاده شده است. برای شناخت واژگان قرآن- همانند دیگر متون- باید هم ریشه و هم ساختار واژه‌ها مورد توجه قرار گیرد. در این قسمت به بررسی واژه‌شناسی قرآن و نکاتی می‌پردازیم که در مورد ریشه‌شناسی و ساختارشناسی آن باید مورد توجه قرار گیرد.

برای شناخت واژگان قرآن، راه‌های مختلفی پیش روست. نخستین و نزدیک‌ترین راه ریشه‌شناسی واژه‌ها، مراجعه به فرهنگ‌های واژگان عربی است که متخصصان واژه‌شناسی براساس مدارک موجود در زبان عربی، معانی واژه را بررسی و بیان کرده‌اند. باید دانست که برخی واژه‌ها دارای اشتراک لفظی است، یعنی یک واژه چند معنای متفاوت دارد «۱» و گاه دارای معانی متضاد با یکدیگر است؛ مانند واژه «قرء» که به صورت جمع در آیه شریفه «وَ الْمُطَلَّقاتُ یَتَرَبَّصْنَ بِأَنْفُسِهِنَّ ثَلاثَةَ قُرُوءٍ؛ «۲» زنان طلاق داده شده سه قرء (پاک شدن) از ازدواج خویشتن‌داری کنند». این واژه در لغت به دو معنای متضاد «طهر» و «حیض» آمده است؛ ولی در تلاش برای فهم واژگان قرآن، نباید به فرهنگ‌های واژه‌شناسی بسنده کرد؛ زیرا کتاب‌های واژه‌شناسی فقط به ابعاد اندکی از کاوش‌های واژه‌شناسی می‌پردازند و تلاش اصلی آنان، در باب بیان ریشه واژه‌ها و کاربردهای مختلف آن اعم از حقیقی و مجازی است، درحالی‌که ساختار مختلف و متنوع واژه‌ها، تمایز معانی مجازی

---

(۱). مانند واژه عین که معانی متعددی دارد و در هرجایی در یکی از آن معانی به کار می‌رود. در قرآن نیز در برخی از آن معانی به کار رفته است؛ مانند: «وَ ابْیَضَّتْ عَیْناهُ مِنَ الْحُزْنِ فَهُوَ کَظِیمٌ؛ (یوسف، ۸۴) و چشمان او از غم (فراق) یوسف سفید (و نابینا) شد». و: «عَیْناً فِیها تُسَمَّی سَلْسَبِیلًا؛ (انسان، ۱۸) چشمه‌ای در آن (بهشت) که (آن را) سلسبیل- روان و گوارا- نامند».

(۲). بقره، ۲۲۸.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۲، ص: ۱۱۴

و کنایی از معانی حقیقی، تشخیص معانی عصر نزول از معانی جدید و موارد کاربرد واژه‌ها در قرآن، کمتر به دقت و تفصیل مورد توجه واژه‌شناسان قرار گرفته است.

ساختارشناسی

بعضی از واژه‌ها در ریشه با برخی دیگر مشترکند؛ ولی تفاوت ساختاری هریک از واژه‌ها، معنای خاصی به آن می‌دهد. «۱» دانش «صرف» در زبان عربی، عهده‌دار بیان ساختار واژگان است و آگاهی از آن در فهم ساختارهای متفاوت از یک ریشه لغوی ضرورت دارد.

در لزوم توجه به نقش تفاوت ساختارها در معانی واژه‌های قرآنی، باید دانست که گاهی برخی از ریشه‌ها که دارای دو معنای متضادند، فقط در ساختار خاصی یکی از آن دو معنای متضاد را دارد؛ مانند ریشه قسط در آیه «وَ إِنْ حَكَمْتَ فَاحْكُمْ بَيْنَهُمْ بِالْقِسْطِ إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْمُقْسِطِينَ؛ «۲» و اگر داوری کنی، در میان آنان به عدالت حکم کن که خداوند دادگران را دوست دارد». این ریشه در ساختار باب افعال، فقط به معنای دادگری به کار می‌رود؛ درحالی‌که در ساختار ثلاثی مجرد، به معنای ستمگری نیز آمده است «۳»؛ مانند آیه «وَ أَمَّا الْقاسِطُونَ فَكانُوا لِجَهَنَّمَ حَطَباً؛ «۴» اما ستمگران هیزم دوزخند».

---

(۱). مانند واژه‌های علم، علم، یعلم، تعلم، اعلم، عالم، اعلم، معلوم و ... که ریشه واحدی دارند؛ ولی ساختار (هیئت) متفاوت آنها معانی متفاوتی پدید آورده است.

(۲). مائده، ۴۲.

(۳). «ففی العدل لغتان، قسط واقسط و فی الجور لغة واحدة قسط بغیر الالف». ر. ک: محمد ابن منظور، لسان العرب. «قسط قسطا من باب ضرب و قسوطا جار و عدل ایضا فهو من الاضداد قاله ابن القطاع و اقسط بالالف عدل و الاسم القسط». احمد فیومی، المصباح المنیر.

(۴). جن، ۱۵.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۲، ص: ۱۱۵

همچنین ساخت برخی از باب‌های مزید فیه، معانی متعددی دارد؛ از جمله باب تفعیل که به معانی زیر آمده است: تکثیر (مانند موّتت الآبال؛ شتران زیادی مردند)، مبالغه (مانند صرّح؛ به خوبی آشکار شد)، تعدیه (مانند فرّحته؛ او را خوشحال کردم)، نسبت (مانند کفرّته؛ نسبت کفر به او دادم) و سلب (مانند جلّدت البعیر؛ پوست شتر را کندم). «۱» بنابراین دانستن معانی مختلف این باب‌ها در فهم معنای مقصود از واژه‌ها در آیات قرآن، ضروری است. افزون بر این، قیود وادوات نیز، معنای واژه را تغییر می‌دهند؛ مانند حروف جاره که هریک معنای خاصی به یک ریشه می‌دهند. «۲»

مصداق‌های سه‌گانه

هر واژه به‌طور طبیعی در ابتدا برای معانی و مصداق‌های مادی و محسوس وضع شده است؛ زیرا بشر نخست با امور محسوس سروکار داشته و با توجه به آنها

---

(۱). ر. ک: مسعود تفتازانی، شرح التصریف، چاپ شده در جامع المقدمات، ص ۲۰۹.

(۲). مثلاـ واژه ضرب با توجه به حروفی که با آن به کار می‌رود، معانی مختلفی می‌یابد. «ضربه بیده او بالسوط؛ او را با دست یا شلاق زد»؛ «ضرب الشیء بالشیء؛ چیزی را با چیز دیگر مخلوط کرد»؛ «ضرب بیده الی الشیء؛ با دست به چیزی اشاره کرد»؛ «ضرب اللیل علیهم؛ شب بر آنان دراز شد»؛ «ضرب بذقنه؛ ترسید»؛ «ضرب الیه وقتا؛ زمانی برای او معین کرد»؛ «ضرب له مثلا؛ برای او مثال آورد»؛ «ضرب الیه؛ به او مایل شد»؛ «ضرب علیه ضریبه؛ مالیات بر او بست»؛ «ضرب علی یده؛ او را بازداشت»؛ «ضرب علی

المکتوب؛ نوشته را مهر کرد»؛ «ضرب فی الماء؛ شنا کرد»؛ «ضرب علی کفه؛ با او معامله کرد»؛ «ضرب اللبن فی السقاء؛ شیر را در مشک نگه داشت»؛ «ضرب عن کذا؛ از چیزی روگردان شد»؛ «ضرب بنفسه الارض؛ اقامت کرد»؛ «ضرب فی الارض؛ به سفر تجارتی و یا جنگ رفت» و ... ر. ک: موسی بن محمد بن الملیانی الاحمدی، معجم الافعال المتعدیهٔ بحرف، ص ۲۰۵ و ۲۰۶.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۲، ص: ۱۱۶

واژگان را برای این معانی وضع کرده، و پس از آن در معانی اعتباری نیز به کار گرفته شده است. گاهی نیز همان واژه را در معنای فراطبیعی که فراتر از ظرف حسّ و اعتبار است، به کار می‌برند. بدین‌ترتیب، هرلفظی ممکن است سه مصداق داشته باشد: حسی، اعتباری و حقیقی؛ «۱» مانند واژه «نزول» «۲» که نخست در باره فرود اشیای مادی وضع شده و سپس در معنای اعتباری و در نهایت در معنای حقیقی (مانند فرود قرآن کریم که نه مادی و نه اعتباری است) به کاررفته است؛ «۳» بنابراین کسی که در پی فهم قرآن است، باید به خوبی مصداق‌های یادشده را از هم بازشناسد و با توجه به قراین موجود برای هرآیه، معنای مناسب را برگزیند. «۴»

راه بازشناسی معانی مجازی و کنایی

مجازگویی در همه زبان‌ها وجود دارد و براساس ذوق و قریحه انسانی واژه‌ای را در غیر معنای حقیقی به کار می‌برند؛ مثلا واژه شیر (حیوان درنده) در مورد فرد شجاع نیز به کار رفته است؛ ولی این کاربرد مجازی است، و چنان‌که درباره مشترک لفظی گفتیم، در اینجا نیز برای پی‌بردن به اینکه معنای حقیقی یا مجازی

---

(۱). آیا معانی اعتباری و حقیقی واژه‌ها مجازی است یا آنکه ابتدا مجاز بوده و سپس حقیقت شده است؟ این پرسشی است که در اینجا بدان نمی‌پردازیم.

(۲). یا مانند «ید» که نخست برای دست جسمانی وضع شده و سپس آن را در معنای اعتباری مالکیّت به کار برده‌اند. معنای حقیقی آن نیز، تصرف حقیقی و قدرت مطلقه در ظاهر و باطن جهان است. در آیه «تَبارَکَ الَّذِی بِیَدِهِ الْمُلْکُ؛ (ملک، ۱) خجسته باد کسی که فرمانروایی به دست اوست.» همین معنای سوم اراده شده است.

(۳). ر. ک: همین کتاب، ج ۱، ص ۳۱.

(۴). برای آگاهی بیشتر درباره لزوم توجه به مصداق‌های غیر حسی واژگان قرآن، ر. ک: محمد حسین طباطبایی، المیزان فی التفسیر القرآن، ج ۱، ص ۹ به بعد.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۲، ص: ۱۱۷

اراده شده، دقت ویژه‌ای لازم است تا در صورت وجود قرینه‌ای بر معنای مجازی، آیه را طبق معنای مجازی تفسیر کنیم وگرنه واژه، به همان معنای حقیقی خواهد بود؛ بنابراین برای فهم سخنی که کاربردهای مجازی در آن محتمل است، پیش از هرچیز باید به دنبال قراین احتمالی بود و بدون جست‌وجوی کافی نمی‌توان واژه را به معنای حقیقی‌اش حمل کرد. قرینه، گاهی لفظی و گاهی مقامی است. قرینه لفظی، متن آیات یا روایاتی است که به نوعی بیانگر مقصود از واژه موردنظر است. «۱» قرینه مقامی نیز، شرایطی است که هنگام نزول قرآن وجود

---

(۱). مانند واژه «دین» که در لغت به معانی طاعت، حکم، کیش، جزا و ... آمده است. در آیات قرآن نیز، در برخی از آن معانی به کار رفته و با توجه به قرینه، معنای آن (در هرمورد) به دست می‌آید. در آیه: «لَکُمْ دِینُکُمْ وَ لِیَ دِینِ؛ (کافرون، ۶) دین شما برای

خودتـان و دیـن مـن برای خـودم». دیـن بـه معنـای کیش و آییـن اسـت و قرینه آن، آیـاتی است که پیش از آن آمـده: «قُلْ یـا أَیُّهَا الْکافِرُونَ* لا أَعْبُـدُ ما تَعْبُـدُونَ* وَ لا أَنْتُمْ عابِـدُونَ ما أَعْبُـدُ* وَ لا أَنا عابِـدٌ ما عَبَدْتُّمْ* وَ لا أَنْتُمْ عابِدُونَ ما أَعْبُدُ». همچنین روایاتی که سبب نزول سوره کافرون را فراخوان کافران از رسول خـدا صـلّی اللّه علیه و آله به آیین خود می‌دانـد، قرینه بر این معناست. ر. ک: علی بن ابراهیم قمی، تفسیر القمی، ج ۲، ص ۴۴۵ و عبد الرحمن سیوطی، لباب النقول، ص ۲۱۸. بنابراین معانی دیگر دین در اینجا اراده نشـده است. همچنین دین در آیـاتی چون: «مالِکِ یَوْمِ الـدِّینِ؛ (حمـد، ۴) فرمـانروای روز حسـاب (و جزای قیـامت)» و: «وَ إِنَّ الـدِّینَ لَواقِعٌ؛ (ذاریات، ۶) به راستی که (روز) جزا محقق خواهـد شـد». به معنـای جزاست؛ زیرا هم مقام (مناسبت حکم و موضوع) منـاسب معـانی دیگر نیست و هم آیاتی که در موارد دیگر آمـده، قرینه بر آن است؛ مثلا در آیات ۱۷- ۱۹ انفطار آمده است: «وَ ما أَدْراکَ ما یَوْمُ الـدِّینِ* ثُمَّ ما أَدْراکَ ما یَوْمُ الـدِّینِ* یَوْمَ لا تَمْلِکُ نَفْسٌ لِنَفْسٍ شَـیْئاً وَ الْأَمْرُ یَوْمَئِـذٍ لِلَّهِ». یوم الدین در این آیات، روز حساب قیامت معرفی شـده است یا در سوره طور آمـده است: «إِنَّ عَذابَ رَبِّکَ لَواقِعٌ» و در آیه ۷ مرسلات می‌فرماید: «إِنَّما تُوعَدُونَ لَواقِعٌ». این دو آیه نیز وقتی در کنار آیه ۶ ذاریات قرار گیرند، دلالت دارد که مقصود از دین در آن، جزای آخرتی است.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۲، ص: ۱۱۸

داشته و مخاطبان قرآن با توجه به آن شرایط، معنای موردنظر از واژه‌های مشترک را می‌فهمیده‌اند.

بنـابراین اگر در جـایی قرینه لفظی نـداشتیم، بایـد از بود یـا نبود قرینه مقـامی آگـاه شـد. نمونه توجه به این قرینه در سـخنان آدمی، تفسـیرهایی است که مفسـران سیاسـی از سـخنان سیاسـتمداران ارائه می‌کنند. در ظاهر سـخن سیاسـتمداران، قرینه لفظی بر این‌گونه تفسـیرها نداریم؛ ولی مفسـران با توجه به اوضاع بین المللی یا مکان و زمان سـخنرانی و مانند آن، تفسیر ویژه‌ای از آن بیان می‌کنند. «۱»

واژگان منقول

اشاره

برخی از واژگـان هرزبـان در طول زمـان تحول معنـایی می‌یابـد و از معنـای نخستین به معنـا یا معانی دیگری منتقل می‌شود. واژگان زبان عربی نیز، از این دگرگونی برخوردار بوده و برخی واژه‌ها از معانی پیشـین جـدا شـده و معانی تازه‌ای به خود گرفته‌انـد. بر این اسـاس، هنگـام فهم قرآن احتمـال منقـول بـودن واژه را نبایـد از نظر دور داشت و چنـانچه دلیلی بر منقـول بودن واژه در زمـان نزول داشتیم، بایـد معنای منقول را ملاک فهم آیه قرار داد؛ ولی اگر دلیلی بر آن نبود، براساس «اصل عـدم نقل» همان معنای اولی ملاک خواهد بود. امارات و ادله‌ای که در تشخیص معانی واژه‌ها به کار می‌آیند، بدین قرار است:

۱- أ. کاربرد قرآنی

یکی از قراینی که می‌توان به کمـک آن به معـانی واژه‌هـا- از جمله معانی واژگان منقول- دست یافت، کاربرد قرآنی آنهاست. این کاربرد گاه در حدی است که

---

(۱). در ادامه همین درس نکاتی درباره قرینه مقام بیان خواهیم کرد.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۲، ص: ۱۱۹

نوعی حقیقت شـرعیه قرآنی را به دنبـال می‌آورد. علامه طباطبایی رحمـهٔ اللّه از این موارد به عرف قرآن یاد می‌کنـد.؛ «۱» مثلا واژه

«زکات» که در لغت به معنای «طهارت»، «نماء» «برکت» و «مدح» آمده «۲» و همین معانی برای برخی مشتقات آن در قرآن به کار رفته است، «۳» در عرف قرآن به دو معنای «مطلق انفاق در راه خدا» و «زکات واجب» آمده است و هرجا در آیات مختلف با واژه «زکات» روبه‌رو شویم، به معنای انفاق در راه خدا و یا زکات واجب است؛ مگر آنکه قرینه‌ای بر اراده معنای لغوی از آن بیابیم. «۴»

۲. کاربرد در سخنان معاصران نزول

پی‌جویی از معانی واژه‌ها در سخنان معاصران نزول قرآن (پیامبر صلّی اللّه علیه و آله و اصحاب،

---

(۱). ر. ک: طباطبایی، محمد حسین، المیزان فی تفسیر القرآن، ج ۱۴، ص ۴۷.

(۲). «و اصل الزکاة فی اللغة الطهارة و النماء و البرکة و المدح و کله قد استعمل فی القرآن و الحدیث».

ر. ک: محمد ابن منظور، لسان العرب، ذیل ماده «زکا».

(۳). در ۲۷ آیه قرآن مشتقات زکات (زکی، زکّی، تزکّوا، یزکّیهم، یزّکّی، ازکی، زکیّ و ...) آمده و در همه موارد به معنای لغوی به کار رفته است. جز در آیه «قَدْ أَفْلَحَ مَنْ تَزَکَّی؛ (اعلی، ۱۴) به راستی رستگار شد هرکه (زکات مال) داد»، که به قرینه روایات اهل بیت علیهم السّلام در معنای منقول، زکات واجب (زکات فطره) به کار رفته است. از ۳۲ آیه‌ای که واژه زکات در آن آمده، جز دو مورد (کهف، ۸۱ و مریم، ۱۳) که به معنای لغوی است، بقیه به معنای منقول است. از سی آیه دیگر، نه آیه به معنای زکات اصطلاحی (زکات واجب) نیست؛ زیرا در سوره‌های مکی است و زکات در مدینه واجب شده است؛ بلکه به معنای مطلق انفاق مال در راه خداست و بقیه به معنای زکات اصطلاحی است.

(۴). ر. ک: محمد حسین طباطبایی، المیزان فی تفسیر القرآن، ج ۲۰، ص ۷۳ و ج ۱۷، ص ۳۶۱ و ج ۱۴، ص ۴۷ و ج ۶، ص ۱۰

امت اسلامی و دیگر معاصران حضرت) راه دیگری است که می‌توان با آن به معنا یا معانی واژه‌ای قرآنی در زمان نزول دست یافت؛ بنابراین روایات نبوی- از این منظر که واژگان عربی را در معنای خاصی به کار گرفته- و شعر و نثر شاعران و سخنوران آن دوران نیز، در کشف معانی واژه‌ها در زمان نزول سودمند است و اگر واژه‌ای دچار تحول معنایی شده باشد، از گفتار آنان به خوبی به دست خواهد آمد. «۱»

واژه‌هایی مانند کفر، نفاق، شرک، صلاة، زکاة و ده‌ها واژه دیگر که از معانی اولیه خود جدا شده و در معنای جدیدی به کار رفته، در سخنان معاصران نزول نیز تجلّی یافته است و در محاورات آنان مشاهده می‌شود؛ ازاین‌رو قرینه مناسبی برای بود یا نبود معنای منقول برای آن واژگان در آن زمان به شمار می‌آید.

ب) قرینه‌شناسی

اشاره

سخن گفتن با تکیه بر قیود و قراین، امری رایج در محاورات عقلایی است؛ مانند سخنی که به شکل عام یا مطلق بیان شده، سپس مقید یا مخصصی برای آن می‌آورند. «۲» این شیوه در قرآن کریم نیز به کار رفته و گاهی مخصص یا مقید،

---

(۱). روایات پیامبر صلّی اللّه علیه و آله و دیگر معصومان علیهم السّلام از نگاهی دیگر نیز- به عنوان مفسران قرآن کریم- در کشف معانی واژگان قرآن برای ما سودمند است و در آینده در بحث از روایات مطرح خواهد شد.

(۲). راز عام یا مطلق‌گویی و تخصیص و تقیید آن، متفاوت است. گاهی برای آن است که گوینده، نخست موارد استثنای مطلب موردنظر را نمی‌داند و پس از آگاهی، تبصره‌ای بر آن می‌زند؛ مانند برخی قانون‌های مجلس‌های قانون‌گذاری که پس از چندی- پس از آگاهی از نواقص آن- تبصره‌ای بدان می‌افزایند و دامنه آن را محدود کرده و یا توسعه می‌دهند. گاهی نیز گوینده به همه ابعاد و ویژگی‌های مطلب موردنظر تسلط دارد؛ ولی برای رعایت مصلحت، نخست آن را به صورت عام یا مطلق می‌گوید و پس از تأمین مصلحت موردنظر، خاص یا قید مربوط به آن را بیان می‌کند. سخنان قرآنی به دلیل علم بی‌نهایت الاهی از نوع نخست نیست و نمی‌تواند باشد.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۲، ص: ۱۲۱

جدای از عام و مطلق بیان شده است. خدای متعال برای رعایت مصلحت مخاطبان، برخی از قیود کلام را همراه آن بیان نکرده و پس از مدتی با فراهم آمدن شرایط لازم بدان پرداخته است. اکنون که وجود این شیوه در قرآن قطعی است، باید برای یافتن قیود کلام کاوش کرد. شایان ذکر است که این نکته به آیات الاحکام اختصاص ندارد تا گمان شود که در دیگر آیات رعایت آن لازم نیست؛ بلکه توجه به آن در آیات معارف، از اهمیت بیشتری برخوردار است؛ مثلاـ در برخی آیات، شفاعت در قیامت به کلی نفی شده است؛ مانند: «یَوْمٌ لا بَیْعٌ فِیهِ وَ لا خُلَّةٌ وَ لا شَفاعَةٌ؛ «۱» روزی که در آن دادوستد و دوستی و شفاعت (سودمند) نیست».

و: «وَ لا تَنْفَعُها شَفاعَةٌ؛ «۲» و هیچ شفاعتی او را سودی نبخشد». اگر مراجعه‌کننده به این آیات، به آیات دیگری که در باب شفاعت وارد شده (که در آنها این مطلب کلی تخصیص خورده است) مراجعه نکند، از درک دیدگاه قرآن درباره شفاعت باز خواهد ماند. برخی از آن آیات بدین شرح است: «مَنْ ذَا الَّذِی یَشْفَعُ عِنْدَهُ إِلَّا بِإِذْنِهِ؛ «۳» کیست که در پیشگاه او جز به اجازه او شفاعت کند؟» و «ما مِنْ شَفِیعٍ إِلَّا مِنْ بَعْدِ إِذْنِهِ؛ «۴» هیچ شفاعت‌کننده‌ای جز پس از اجازه او نیست». و «وَ لا تَنْفَعُ الشَّفاعَةُ عِنْدَهُ إِلَّا لِمَنْ أَذِنَ لَهُ؛ «۵» و شفاعت در پیشگاه او نفعی نبخشد، مگر برای آنکه او اجازه دهد». با توجه به مجموع این آیات، قرآن کریم، وجود شفاعت در قیامت را مفروغ عنه و یکی از شرایط شفاعت شافعان را اجازه خداوند می‌داند. البته قراین منحصر در

---

(۱). بقره، ۲۵۴.

(۲). همان، ۱۲۳.

(۳). بقره، ۲۵۵.

(۴). یونس، ۳.

(۵). سبأ، ۲۳.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۲، ص: ۱۲۲

قراین لفظی نیست و امور دیگری مانند ویژگی گوینده و شنونده، شرایط صدور کلام، وقایع خارجی مربوط به آن، مطالب عقلی یقینی و برهان‌های بدیهی و قطعی نیز، در مواردی قرینه فهم کلام می‌شوند؛ ازاین‌رو درک درست مقصود گوینده، جز با تکیه بر آنها فراهم نمی‌آید و به این لحاظ شناخت آنها در فهم و تفسیر قرآن کریم ضروری است. در اینجا به اجمال به بررسی برخی از قراین می‌پردازیم:

قراین پیوسته

قراین لفظی

اشاره

قراین پیوسته خود دوگونه‌اند: برخی لفظی و برخی غیر لفظی‌اند. یگانه قرینه لفظی پیوسته به سخن، کلمه‌ها یا جمله‌هایی است که پیش یا پس از کلام مورد تفسیر قرار گرفته و به گونه‌ای در مفهوم آن تأثیر دارند. ممکن است جمله‌ای صرف‌نظر از جمله قبل و بعد، مفهومی داشته باشد؛ ولی همین جمله با جمله قبل و بعد در نظر گرفته شود، مفهومی فی الجمله متفاوت از قبل افاده کند. این قرینه در اصطلاح ادیبان، اصولیان و قرآن‌پژوهان «سیاق» نام دارد و توجه به آن در فهم قرآن کریم ضروری است؛ مثلا مفاد آیه ۳۹ سوره نجم «وَ أَنْ لَيْسَ لِلْإِنْسانِ إِلَّا ما سَعى؛ آدمی (دارایی‌ای) جز آنچه تلاش کرده ندارد»، بدون توجه به آیات پیشین و پسین، روشن نمی‌شود و ممکن است برخی بدون مراعات سیاق، مقصود از «سعی» در این آیه را کوشش اقتصادی بدانند و در نتیجه بگویند که کسی جز از راه کار (اقتصادی) مالکیتی نخواهد داشت؛ در حالی‌که با توجه به سیاق، این معنا به کلی نادرست است؛ زیرا سیاق آیات، درباره جهان آخرت است. در آیه پیشین (۳۸ نجم) آمده است: «هیچ‌کس بار (گناه) دیگری را به دوش نمی‌کشد» و در آیات پسین (۴۰ و ۴۱ نجم) آمده است: «و تلاش و کوشش او به زودی دیده خواهد

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۲، ص: ۱۲۳

شد. آن‌گاه به او پاداش کامل می‌دهند.» با توجه به این سیاق، مقصود از تلاش در آیه ۳۹ نجم، هرنوع کاری است که در جهت تقرّب به خدا انجام می‌شود.

شرایط استفاده از سیاق

۱) ارتباط موضوعی

یکی از شرایط بهره‌گیری از قرینه سیاق در فهم قرآن، وحدت موضوع جمله‌های قبل و بعد آیه مورد تفسیر است؛ بنابراین پیش از هرچیز باید به دنبال احراز ارتباط موضوعی آیات در کنار هم قرار گرفته برآییم. در سخنان متعارف، بر اساس قواعد فهم، ارتباط جمله‌ها به سه صورت زیر تصور می‌شود.

۱. ارتباط برای اهل فن روشن است؛

۲. عدم ارتباط آنها برای اهل فن روشن باشد؛

۳. ارتباط و عدم ارتباط آنها مشکوک باشد.

در صورت نخست باید براساس سیاق، جمله را معنا کرد و در صورت دوم نیز، باید از دخالت دادن سیاق در معنای آن دوری جست؛ اما در صورت سوم که ارتباط مشکوک است، نمی‌توان به ارتباط قایل شد؛ زیرا جمله خود به تنهایی مفهومی دارد و ما می‌خواهیم با سیاق ثابت نشده در آن تصرف کنیم. آری، در صورتی که اماره عقلایی وجود داشته باشد، می‌توان در مفهوم جمله تصرف کرد؛ ولی در اینجا که اماره‌ای نداریم، دلیلی بر ارتباط جمله‌ها با یکدیگر نیست.

ب) پیوستگی در صدور

اشاره

ممکن است گوینده‌ای در زمان‌های مختلف و شرایط متفاوت، سخنان متعددی بیان کرده باشد و در زمان‌های بعد سخنان او را

گردآورده باشند، به‌گونه‌ای که

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۲، ص: ۱۲۴

ترتیب سخن و ویژگی‌های مقامی آن مراعات نشده باشد. در این موارد احتمال دارد که بین برخی از جمله‌هایی که باهم مرتبط بوده‌اند، در نقل و گردآوری جدایی افتاده باشد. از طرف دیگر ممکن است هم‌اکنون ارتباطی بین آنها برقرار باشد، در حالی‌که در واقع ارتباطی نداشته‌اند و گوینده چنین پیوندی میان آنها قرار نداده باشد. این مشکل تا حدی سبب اجمال در سخنان منقول می‌شود و نمی‌توان براساس ارتباط موجود، جمله‌ها را فهمید.

قرآن کریم، بیان دقیق و رسایی دارد و در آیات آن، فصاحت و بلاغت اعجاز آمیزی به چشم می‌خورد. همچنین پیامبر اسلام صلّی اللّه علیه و آله و مسلمانان به قرآن حساسیت ویژه‌ای داشتند و برای آن اهمیت خاصی قایل بودند. علاوه بر این، خداوند حفظ قرآن را ضمانت کرده است. این امر سبب شده که حتی اگر جمع‌آوری قرآن پس از پیامبر صلّی اللّه علیه و آله و بدون دستور مشخص حضرت صورت گرفته باشد، چنین تصرفاتی در آن رخ ندهد؛ ازاین‌رو این‌گونه تصرفات و تقدیم و تأخیرها که باعث از بین رفتن نظم اصلی و پیدایش نظم تخیلی غیر قابل تشخیص از نظم اصلی می‌شود، درباره آیات قرآن متصور نیست؛ زیرا لازمه‌اش آن است که مفهوم اصلی آیات از دست رفته باشد و این با محفوظ ماندن قرآن ناسازگار است. خداوند که می‌فرماید ما حافظ قرآنیم، فقط به معنای حفظ مفردات الفاظ آن نیست؛ بلکه مقصود آن است که مفاهیم و معانی آن نیز از تغییر و تبدل مصون است؛ بنابراین اگر در بین آیات، ربط روشنی وجود داشت به‌گونه‌ای که هرانسان عاقل آشنا به ادبیات عرب بتواند آن را دریابد، می‌توان به این ارتباط اعتماد کرد و با این سیاق در مفهوم جمله‌ها تصرف نمود، و برعکس. اگر آیاتی باشند که ربط روشنی بین آنها نباشد، نمی‌توان برای آنها سیاق واحدی درست کرد. نتیجه آنکه به احتمال از بین رفتن نظم واقعی آیات قرآن، اعتنایی نمی‌شود.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۲، ص: ۱۲۵

گاهی ممکن است اشتباه از جهت احتمال تقدیم و تأخیر نباشد؛ بلکه از این جهت باشد که اگر این آیات باهم نازل شده باشند، باهم ارتباط دارند و اگر متفرق نازل شده باشند، ارتباطی باهم ندارند. پس از سویی نحوه نزول آنها روشن نیست و از دیگر سو، تقریبا همه مسلمانان بر این باورند که ترتیب نزول قرآن، غیر از ترتیب فعلی آن است و- صرف‌نظر از ادله و شواهد تاریخی و روایی- مضمون آیات نیز بر این مطلب گواه است؛ بنابراین با توجه به نزول متفرق آیات آن و تفاوت ترتیب نزول و ترتیب کنونی آن، اگر بین دو قسمت از قرآن نظم و ترتیب مشکوکی به نظر آید، دلیلی بر وجود سیاق در آن مورد نداریم؛ زیرا صرف کنار هم قرار گرفتن آیات، دلیل ارتباط آنها با یکدیگر نیست.

در ادامه بحث به نمونه‌هایی از این نوع آیات خواهیم پرداخت.

افراط و تفریط در بهره‌گیری از سیاق

در بهره‌گیری از سیاق، افراط و تفریطهای زیادی شده است. برخی تا بدانجا پیش رفته‌اند که برای سوره‌ها نیز، سیاق قایل شده و آنها را به هم مرتبط دانسته و تکلفاتی مرتکب شده‌اند که ذوق سلیم نمی‌پسندد. «۱» از سوی دیگر، برخی به کلی از سیاق غافلند و جمله‌ای را از آیه جدا کرده و دیدگاه قرآن را از آن برداشت می‌کنند، در حالی که باید در آیات پیشین و پسین آن نیز دقت کرد و چنانچه پیوستگی میان آنها قطعی بود، با توجه به آنها آیه را معنا کرد. همان‌گونه که گذشت، چه‌بسا در برخی

---

(۱). در تفسیر مجمع البیان، مؤلف در بسیاری از موارد برای پایان سوره با آغاز سوره بعدی تناسبی قایل شده و آنها را به هم مرتبط دانسته است. در علوم قرآن بحثی با نام تناسب سور یا نظم سور مطرح است که از ارتباط سوره‌ها با یکدیگر- طبق چینش کنونی-

بحث می کند، برای نمونه ر. ک: عبد الرحمن سیوطی، تناسق الدرر فی نظم السور.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۲، ص: ۱۲۶

موارد، آیه‌ها ارتباط روشنی با یکدیگر نداشته و سیاقی قابل تصویر نباشد. نمونه روشن این گسستگی، آیه تطهیر است که ارتباطی با جمله‌ها و آیه‌های پیشین و پسین خود ندارد: «إِنَّما یُرِیدُ اللَّهُ لِیُذْهِبَ عَنْکُمُ الرِّجْسَ أَهْلَ الْبَیْتِ وَ یُطَهِّرَکُمْ تَطْهِیراً؛ ای اهل بیت پیامبر، خدا می‌خواهد پلیدی را از شما دور کند و شما را چنان‌که باید پاک دارد.» این قسمت که بخش پایانی آیه ۳۳ احزاب «۱» بوده و به آیه تطهیر شهرت یافته است، در میان آیه‌هایی قرار دارد که درباره زنان پیامبر صلّی اللّه علیه و آله بحث می کند؛ ولی وجود آن آیات در اطراف این آیه، به هیچ روی قرینه سیاقی به شما نمی‌رود و در نتیجه، تأثیر معنایی در آن ندارد؛ بنابراین نباید سیاق آیات را در معنای آن دخالت داد.

دقت در ظاهر آیه تطهیر، گسستگی آن را از دیگر آیات (قبل و بعد آن) نشان می‌دهد؛ زیرا آیات قبلی و صدر همین آیه، درباره زنان پیامبر صلّی اللّه علیه و آله است و به همین جهت تمام ضمیرها در آیات قبل و بعد، به صورت جمع مؤنث است؛ ولی در این قسمت آیه، ضمیرها به صورت جمع مذکر آمده و پیداست که این ذیل ارتباطی با آن صدر ندارد. گاهی در زبان عربی مؤنثی که بین مذکر واقع شده، مذکر به شمار می‌آید و ضمیر را مذکر می‌آورند؛ ولی چرا در صدر آیه از این قاعده استفاده نشده است؟ و چرا در آیه بعدی دوباره ضمیرها به صورت جمع مؤنث آمده است؟

معلوم می‌شود که این بخش از آیه، ربطی به قبل و بعد خود ندارد. به‌ویژه با توجه به روایات زیادی که از شیعه و سنی نقل شده و آیه را درباره پیامبر صلّی اللّه علیه و آله، علی علیه السّلام، زهرا علیها السّلام و حسنین علیهما السّلام می‌دانند، «۲» هیچ سیاقی در این قسمت نخواهد بود.

---

(۱). «وَ قَرْنَ فِی بُیُوتِکُنَّ وَ لا تَبَرَّجْنَ تَبَرُّجَ الْجاهِلِیَّةِ الْأُولی وَ أَقِمْنَ الصَّلاةَ وَ آتِینَ الزَّکاةَ وَ أَطِعْنَ اللَّهَ وَ رَسُولَهُ إِنَّما یُرِیدُ اللَّهُ لِیُذْهِبَ عَنْکُمُ الرِّجْسَ أَهْلَ الْبَیْتِ وَ یُطَهِّرَکُمْ تَطْهِیراً».

(۲). محمد بن یعقوب کلینی، الکافی، ج ۱، ص ۲۸۷؛ محمد باقر مجلسی، بحار الانوار، ج ۳۵، ص ۲۰۸- ۲۰۹ و ۲۱۶- ۲۲۲؛ عبد الرحمن سیوطی، الدر المنثور، ج ۵، ص ۱۹۸ و ۱۹۹ و اسماعیل بن کثیر، تفسیر القرآن العظیم، ج ۳، ص ۴۹۲- ۴۹۵.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۲، ص: ۱۲۷

نمونه دیگر، آیه سوم سوره مائده است. «۱» در صدر آیه حرمت میته، گوشت، خون و اقسام قربانی‌های غیرمشروع را بیان می کند و سپس می‌فرماید: «الْیَوْمَ یَئِسَ الَّذِینَ کَفَرُوا مِنْ دِینِکُمْ فَلا تَخْشَوْهُمْ وَ اخْشَوْنِ الْیَوْمَ أَکْمَلْتُ لَکُمْ دِینَکُمْ وَ أَتْمَمْتُ عَلَیْکُمْ نِعْمَتِی وَ رَضِیتُ لَکُمُ الْإِسْلامَ دِیناً؛ امروز کسانی که کافر شدند، از دین شما نومید شدند؛ بنابراین از آنها نترسید و فقط از من بترسید. امروز دین شما را به کمال آوردم و نعمت خود را بر شما تمام کردم و اسلام را به عنوان دین شما پسندیدم». علاوه بر این، باز در ذیل آیه می‌فرماید: «هرکس در حال گرسنگی (به خوردن گوشت‌های حرام) ناچار شد، بی‌آنکه گرایش به گناه داشته باشد، همانا خداوند آمرزنده و مهربان است». روشن است که این جمله پایانی، مربوط به همان حکم بیان شده در آغاز آیه است و جمله‌های وسط آیه، ارتباطی با آن ندارد. آیا می‌توان گفت که با بیان حرمت مردار و گوشت خوک، کافران از پیروزی بر مسلمانان نومید شدند و با بیان این حکم دین به کمال آمد؟ با آنکه در آیه دیگری همین حکم پیش از این بیان شده بوده است و با توجه به روایاتی که نزول این قسمت را در زمان حجة الوداع «۲» و درباره ولایت امیر المؤمنین می‌داند، گسستگی آن از قسمت قبل و بعد آشکار است؛ بنابراین نمی‌توان به صرف کنار هم قرار گرفتن بخشی از آیات، سیاق آنها را یکی دانست و تمام آیات آن بخش را براساس سیاق وهمی تفسیر کرد.

(۱). «حُرِّمَتْ عَلَيْكُمُ الْمَيْتَةُ وَ الدَّمُ وَ لَحْمُ الْخِنْزِيرِ وَ ما أُهِلَّ لِغَيْرِ اللَّهِ بِهِ وَ الْمُنْخَنِقَةُ وَ الْمَوْقُوذَةُ وَ الْمُتَرَدِّيَةُ وَ النَّطِيحَةُ وَ ما أَكَلَ السَّبُعُ إِلَّا ما ذَكَّيْتُمْ وَ ما ذُبِحَ عَلَى النُّصُبِ وَ أَنْ تَسْتَقْسِمُوا بِالْأَزْلامِ ذلِكُمْ فِسْقٌ الْيَوْمَ يَئِسَ الَّذِينَ كَفَرُوا مِنْ دِينِكُمْ فَلا تَخْشَوْهُمْ وَ اخْشَوْنِ الْيَوْمَ أَكْمَلْتُ لَكُمْ دِينَكُمْ وَ أَتْمَمْتُ عَلَيْكُمْ نِعْمَتِي وَ رَضِيتُ لَكُمُ الْإِسْلامَ دِيناً فَمَنِ اضْطُرَّ فِي مَخْمَصَةٍ غَيْرَ مُتَجانِفٍ لِإِثْمٍ فَإِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ.

(۲). عبد علی حویزی، نور الثقلین، ج ۱، ص ۵۸۷- ۵۹۰ و عبد الرحمن سیوطی، الدر المنثور، ج ۲، ۲۵۸- ۲۵۹.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۲، ص: ۱۲۸

قراین غیر لفظی

أ) قرینه عقلی

عقلاً در برخی موارد به جای ذکر قراین لفظی در کلام خویش، مقصود خود را با اتکا به قراین غیر لفظی ارائه می‌کنند و مخاطبان نیز، براساس آن به فهم مراد گوینده دست می‌یابند. برخی از این قراین، بدیهیات عقلی و برخی برهان‌های قطعی مبتنی بر بدیهیات است؛ مثلاً در فهم آیه ۲۲ فجر: «وَ جاءَ رَبُّكَ وَ الْمَلَكُ صَفًّا صَفًّا؛ و (فرمان) پروردگارت بیاید و فرشتگان صف‌به‌صف بیایند.»، با توجه به قرینه عقلی به مقصود خدا دست می‌یابیم؛ «۱» زیرا عقل درمی‌یابد که چون خدای تعالی فرامادی است، آمدن متعارف در نزد ما برای او متصور نیست. بر این اساس، در اینجا واژه‌ای مانند امر (فرمان) در تقدیر می‌گیرند تا معنای آیه با توجه به آن قرینه عقلی روشن شود. همچنین در فهم درست مسئله قضا و قدر و آیات مربوط به آن، به این قرینه نیازمندیم؛ زیرا خداوند در قرآن کریم تمام کارها- حتی افعال اختیاری انسان- را به خود نسبت می‌دهد، با آنکه می‌دانیم افعال اختیاری انسان بدون تصمیم‌گیری و تلاش انسان پدید نمی‌آید. اگر برهان عقلی بر وابستگی معلول به علت- و اینکه انسان در افعالی که از او سر می‌زند، استقلال مطلق ندارد- نبود، آیه‌هایی که درباره پیوند این افعال به اراده، مشیت اذن، قضا و قدر الاهی است یا افعال اختیاری انسان را به خدا نسبت می‌دهد، قابل فهم نمی‌بود و در تفسیر صحیح آن فرومی‌ماندیم؛ مثلا حضرت ابراهیم علیه السّلام

(۱). ناگفته نماند که درباره این آیه، قراین دیگری از آیات و روایات نیز وجود دارد که به‌طور ناپیوسته آمده است؛ ولی صرف‌نظر از این قراین، با تکیه بر قرینه عقلی نیز می‌توان به مقصود خداوند دست یافت. البته برخی از این قراین لفظی، ارشاد به قرینه عقلی است؛ بدین‌معنا که خداوند مقصود خود را بدون قرینه لفظی و با اتکا به قرینه عقلی ارائه کرده باشد.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۲، ص: ۱۲۹

در آیه ۸۰ شعراء می‌فرماید: «وَ الَّذِي هُوَ يُطْعِمُنِي وَ يَسْقِينِ* وَ إِذا مَرِضْتُ فَهُوَ يَشْفِينِ؛ پروردگار من کسی است که مرا غذا می‌دهد و سیراب می‌سازد و هرگاه بیمار شوم، او مرا شفا می‌دهد.» معنای آب و غذا دادن خداوند به ابراهیم علیه السّلام چیست؟

ممکن است گفته شود: یعنی به او فرمان غذا خوردن می‌دهد؛ ولی این توجیه و مانند آن، پاسخ این پرسش نیست. همین موضوع از لغزش‌گاه‌های اشاعره بود که به جبر گراییدند؛ زیرا راه حل مناسبی برای فهم این‌گونه آیات نیافتند و از آن قرینه عقلی غفلت کردند. «۱»

ب) قرینه مقامی

برخی آیات قرآن درباره پدیده‌هایی است که مخاطبان اولیه از شرایط زمانی، مکانی و دیگر جزئیات آن آگاه بودند؛ ولی به تدریج با گذشت زمان و از میان رفتن آن شرایط، نسل‌های بعدی از آن محروم شده‌اند. بسنده کردن به الفاظ آیه‌ها، ما را به همه ابعاد

مطالب مورد بحث آیات نمی‌رساند. نمونه این مطلب در آیه ۱۲۱ سوره آل عمران آمده است: «وَ إِذْ غَدَوْتَ مِنْ أَهْلِكَ تُبَوِّئُ الْمُؤْمِنِينَ مَقاعِدَ لِلْقِتالِ؛ (یادآور) هنگامی که صبحگاهان از خانواده بیرون آمده، مؤمنان را در مواضع معینی برای جنگ مستقر می‌کردی.» ظاهر آیه نشان می‌دهد که پیامبر صلّی اللّه علیه و آله در جنگی شرکت داشته‌اند که نزدیک محل سکونتشان (مدینه) بوده است و عبارت «غدوت من أهلك» نشانگر نزدیکی منطقه جنگی موردنظر به مدینه است که نیازی به پیمودن راه طولانی نبوده است، همان صبح که از منزل بیرون آمدند، به فرماندهی و آماده‌سازی مسلمانان برای جنگ پرداختند و نیروهای مسلمان را در مواضع

---

(۱). برای آگاهی از دیدگاه‌های نادرست اشاعره در این باب، ر. ک: ابو الحسن علی اشعری، اللمع فی الرد علی اهل الزیغ و البدع، تحقیق حمّودهٔ غرابهٔ ص ۶۹ به بعد.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۲، ص: ۱۳۰

لازم جای دادند؛ ولی اینکه این آیه به‌طور مشخص درباره چه جنگی است و در چه زمان و مکانی بوده، روشن نیست. به یقین مخاطبان نخستین، هنگام نزول آیه، جنگ مورد بحث را کاملا می‌شناختند؛ ولی اکنون آن قرینه باید بازسازی شود.

آنچه در این باب مفید است، روایات و نقل‌های معتبر تاریخی است که سبب نزول آیه را بیان کرده‌اند. روایات تاریخی، نزول آیه بالا- را درباره جنگ احد می‌دانند که در سال دوم هجری و در کنار کوه احد، در نزدیکی مدینه اتفاق افتاد؛ ولی این معنا بدون توجه به قرینه یادشده به تنهایی از آیه برنمی‌آید. «۱» البته برای فهم شرایط زمانی و مکانی صدور سخن نمی‌توان به همه مطالب نقل شده در کتاب‌های روایی و تاریخی اعتماد کرد؛ زیرا روایات و گفته‌های مورخان برای ما حجیّتی ندارد، مگر آنکه سند معتبری داشته باشد یا آنکه با قراین عقلایی قطعی، مدلّل شود و در این صورت در حد یک روایت معتبر، برای ما مفید است. توجه به این نکته لازم است که فرقی در ثبت مطالب تاریخی در کتاب‌های تاریخ یا روایی نیست. چه‌بسا بسیاری از روایات تاریخی در کتاب‌های روایی مانند بحار الانوار آمده باشد. مهم آن است که دارای سند معتبر و یا محفوف به قراین قطعی باشد. این گونه مطالب تاریخی می‌تواند در بازیافتن قرینه مقامی به ما کمک کند و در فهم برخی آیات قرآن سودمند افتد.

---

(۱). نمونه دیگر آن، آیات ابتدایی سوره مجادله است: «قَدْ سَمِعَ اللَّهُ قَوْلَ الَّتِی تُجادِلُكَ فِی زَوْجِها وَ تَشْتَكِی إِلَی اللَّهِ وَ اللَّهُ یَسْمَعُ تَحاوُرَكُما إِنَّ اللَّهَ سَمِیعٌ بَصِیرٌ؛ به تحقیق خدا سخن زنی را که با تو درباره شوهرش مجادله می‌کرد و به خدا شکوه می‌برد، شنید و خداوند گفت‌وگوی شما را می‌شنید، خداوند شنوا و بیناست.» جزئیات مربوط به این آیه و آیات بعد از آن نیز، در آن زمان بر مردم مدینه معلوم بوده؛ ولی اکنون باید از راه روایات بدان آگاه شد.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۲، ص: ۱۳۱

قراین ناپیوسته

اشاره

این قرینه‌ها به چند دسته تقسیم می‌شوند:

۱. آیات قرآن

از جمله قراین فهم قرآن، دیگر آیات قرآن است. چه‌بسا سخنی که در آیه‌ای به طور مجمل و سربسته آمده، در آیه‌ای دیگر تبیین شده یا حکم کلی و عامی که در آیه‌ای آمده، در آیه دیگر تقیید یا تخصیص یافته و یا آیه‌ای به بیان حکمی پرداخته و جزئیات آن در آیه دیگری آمده باشد؛ بنابراین فهم درست و تفسیر صحیح، زمانی به دست می‌آید که آیات قرآن در ارتباط با یکدیگر و ناظر به هم مورد توجه قرار گیرند. بسیاری از آیات قرآن یکدیگر را تفسیر می‌کنند و بر صدق و درستی مضمون یکدیگر گواهی می‌دهند. قرآن کریم در این‌باره در آیه ۲۳ زمر فرموده است: «اللَّهُ نَزَّلَ أَحْسَنَ الْحَدِیثِ کِتاباً مُتَشابِهاً مَثانِیَ؛ خداوند نیکوترین سخن را به صورت کتابی همگون و بخش‌بخش فروفرستاد.» متشابه نام گرفتن قرآن در این آیه، به دلیل آن است که آیات قرآن مجموعه هماهنگی را تشکیل می‌دهند و مثانی بودن آن، از این‌روست که عبارتهای قرآن در عین پیوستگی مقطع‌های مشخصی دارند که- مانند کاغذ تاشده- به یکدیگر بازمی‌گردند و بعضی از آنها، بعضی دیگر را توضیح می‌دهند. «۱» امیر المؤمنین علیه السّلام نیز در این زمینه می‌فرماید: «کتاب اللّه ... ینطق بعضه ببعض و یشهد بعضه علی بعض؛ کتاب خداوند ... برخی از آن با برخی دیگر سخن می‌گوید و بعضی از آن، گواه و شاهد بعضی دیگر از آن است». «۲»

---

(۱). همچنین می‌توان به آیه هفتم سوره آل عمران استشهاد کرد که خدای متعال، بخشی از قرآن را مرجع و مفسّر بخشی دیگر از آن قرار داده است: «مِنْهُ آیاتٌ مُحْکَماتٌ هُنَّ أُمُّ الْکِتابِ وَ أُخَرُ مُتَشابِهاتٌ» ر. ک: محمد حسین طباطبایی، المیزان فی تفسیر القرآن، ج ۳، ص ۴۳.

(۲). نهج البلاغه، خطبه ۱۳۳.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۲، ص: ۱۳۲

امامان معصوم علیهم السّلام در مقام احتجاج و تعلیم به دیگران به این قرینه استناد کرده‌اند.

نمونه آن روایتی است که از امام جواد علیه السّلام در تفسیر آیه ۳۸ مائده نقل شده است:

«وَ السَّارِقُ وَ السَّارِقَةُ فَاقْطَعُوا أَیْدِیَهُما؛ دست مرد و زن دزد را ببرید.» ایشان در تبیین مقصود از حد قطع دست دزد، به آیه ۱۸ جن: «وَ أَنَّ الْمَساجِدَ لِلَّهِ؛ و به راستی که مواضع سجده برای خداست.» استناد کرده و فرموده‌اند: «دست سارق باید از بن انگشتان قطع شود و مراد خداوند از «فاقطعوا أیدیهما» قطع انگشتان است و کف دست که از جمله مواضعی است که در سجده بر زمین گذارده می‌شود، باید باقی بماند». «۱»

۲. روایات معصومان

اشاره

روایات پیامبر صلّی اللّه علیه و آله و اهل بیت علیهم السّلام، از جمله قراین فهم قرآن کریم است و نقش مؤثری در تفسیر آیات دارد. فهم مفاد ظاهری و باطنی آیات، دستیابی به جزئیات احکام بیان شده در آنها و همچنین مصداق‌یابی برای آیات، مهم‌ترین نکاتی است که از روایات تفسیری به دست می‌آید و در ذیل به آن خواهیم پرداخت. «۲»

فهم مفاد ظاهر و باطن آیات

براساس روایات رسیده از پیامبر صلّی اللّه علیه و آله و اهل بیت علیهم السّلام آیات قرآن معانی متعددی دارند. برخی معانی که از ظاهر الفاظ و عبارات به دست می‌آید، ظاهر قرآن و معانی دیگر از بطون و معانی درونی قرآن به شمار می‌آیند. «۳» ظاهر قرآن با توجه

(۱). محمد عیاشی، تفسیر العیاشی، ج ۱، ص ۳۱۹.

(۲). روایات معصومان علیهم السّلام افزون بر مفاد مستقیمی که در بیان معارف قرآن دارد، چگونگی فهم قرآن را نیز به ما می‌آموزد. توجه به اموری چون بطن داشتن آیات، امکان و لزوم قرینه قرار دادن آیات دیگر، اعتبار قواعد ادبی و نظایر آن در تفسیر، از روایات اهل بیت علیهم السّلام قابل استفاده است.

(۳). در آینده در باب باطن قرآن به تفصیل سخن خواهیم گفت.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۲، ص: ۱۳۳

به اصول محاوره عقلایی، قابل فهم است؛ ولی معانی باطنی قرآن را باید از آگاهان فراگرفت؛ زیرا فهم آن در حیطه اصول محاوره رایج در میان مردم نبوده و ملاک‌های کشف آن به صورت قطعی برای ما شناخته شده نیست. بخشی از این معارف درونی در روایات پیامبر صلّی اللّه علیه و آله و اهل بیت علیهم السّلام وارد شده و در اختیار ما قرار دارد.

در روایاتی که در باب تفسیر و توضیح مفاد ظاهر آیات قرآن است، معنا یا مصداق برخی واژه‌های قرآنی بیان شده و یا در شرح و تفسیر آیه سخنی به میان آمده است. از امام صادق علیه السّلام درباره «حَتَّی یَتَبَیَّنَ لَکُمُ الْخَیْطُ الْأَبْیَضُ مِنَ الْخَیْطِ الْأَسْوَدِ مِنَ الْفَجْرِ» پرسیده شد، ایشان فرمودند: منظور، تشخیص سپیدی روز از سیاهی شب است. در روایت دیگری فرمودند: مقصود، سپیده‌ای است که تردیدی در آن نباشد و از امیر المؤمنین و امام باقر علیهما السّلام روایت شده که مراد از رحمت در آیه ۱۰۵ بقره «یَخْتَصُّ بِرَحْمَتِهِ مَنْ یَشاءُ» نبوت است. «۱» ظاهر قرآن با توجه به اصول محاوره عقلایی، قابل فهم است؛ ولی توجه به حجیت سخن پیامبر صلّی اللّه علیه و آله و اهل بیت علیهم السّلام در تفسیر قرآن، هرآنچه در شرح و تفسیر آیات از معصومان رسیده باشد، برای ما سودمند است و در صورت قطعی بودن صدور آن از معصوم، به عنوان قرینه ناپیوسته در فهم آیات، قابل استفاده خواهد بود.

دستیابی به جزئیات احکام قرآن

چنان‌که پیش‌تر گذشت، قرآن کریم احکام شریعت اسلامی را معمولا به شکل

(۱). عبد علی حویزی، نور الثقلین، ص ۱۷۳. و از امیر المؤمنین علیه السّلام نقل شده که مقصود از «رفث» در آیه ۱۸۷ بقره «أُحِلَّ لَکُمْ لَیْلَةَ الصِّیامِ الرَّفَثُ إِلی نِسائِکُمْ» آمیزش جنسی است. همان، ص ۱۷۲.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۲، ص: ۱۳۴

مجمل یا مهمل «۱» بیان کرده است. بیان جزئیات این احکام و آموزش آن به مردم، از وظایف پیامبر صلّی اللّه علیه و آله بوده و پس از ایشان بر عهده اهل بیت علیهم السّلام قرار گرفته است. به این ترتیب، برای دستیابی به فهم جزئیات و تفاصیل احکام باید به روایات مراجعه کرد. نمونه این مطلب، حکم وجوب نماز در قرآن است که حد اکثر به زمان‌های برگزاری آن به‌طور کلی اشاره شده است؛ اما مسائل فراوانی که درباره ابعاد مختلف آن وجود دارد، در روایات آمده است؛ بنابراین فهم کامل آیات نماز و پاسخ مجموع مسائل نماز که چند هزار مسئله است، در گرو دستیابی به روایاتی است که در باب کیفیت، تعداد رکعت‌ها، جزئیات مربوط به زمان و مکان برگزاری نماز و دیگر مسائل آن از پیامبر صلّی اللّه علیه و آله و دیگر معصومان علیهم السّلام رسیده است. «۲»

مصداق‌یابی برای آیات

از آنجا قرآن جهانی و جاودانه است و ویژه گروه یا دوره خاصی نیست، بسیاری از آیات آن مصداق‌های تازه می‌یابد. «۳» اهل بیت

علیهم السّلام در بیان‌های خود به برخی از این مصداق‌ها اشاره کرده یا اگر آیه‌ای مصداق‌های فراوانی داشته، مصداق تام و برتر آن را بیان کرده‌اند. در مواردی نیز آیات به صورت قضیه خارجیه درصدد بیان مصداق

---

(۱). قضیه مهمله آن است که گوینده، اصل طبیعت چیزی را بیان کند و به مطلق یا مقید بودن آن کاری نداشته باشد. بیان اصل وجوب نماز، قضیه‌ای مهمله است و در مقام بیان هم نیست تا مقدمات حکمت برای رفع ابهام آن مفید افتد.

(۲). روایاتی که در آنها گفتار یا سیره آنان نقل شده است.

(۳). مانند آیاتی که در وصف نیکان و بدان، پیامبران الاهی و اقوام آنان است. حمران بن اعین گوید: از امام باقر علیه السّلام از ظاهر و باطن قرآن پرسیدم، ایشان فرمود: ظاهر قرآن، آنانند که قرآن در باره آنان نازل شده است و باطن آن، کسانی هستند که همانند آنان عمل می‌کنند که آیات شامل آنان نیز می‌گردد. ر. ک: محمد باقر مجلسی، بحار الانوار، ج ۹۲، ص ۸۳.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۲، ص: ۱۳۵

معینی است که با اوصافی کلی به آن اشاره دارد و تعیین دقیق آن مصداق در روایات آمده است. «۱» روایات یادشده در مواردی بیانگر تمام مقصود خداوند از آیات نیست؛ اما بیانگر مصداق یا مصداق‌های تام و برتر یا تطبیق آیه بر مصداق‌های جدید و زنده است و کمک زیادی به چگونگی فهم مراد خداوند از آیات می‌کند و زنده بودن قرآن را به روشنی تبیین می‌نماید. نمونه‌ای از این روایات به این شرح است:

در تفسیر آیه ۷۷ نساء: «أَ لَمْ تَرَ إِلَى الَّذِينَ قِيلَ لَهُمْ كُفُّوا أَيْدِيَكُمْ وَ أَقِيمُوا الصَّلاةَ وَ آتُوا الزَّكاةَ فَلَمَّا كُتِبَ عَلَيْهِمُ الْقِتالُ إِذا فَرِيقٌ مِنْهُمْ يَخْشَوْنَ النَّاسَ كَخَشْيَةِ اللَّهِ أَوْ أَشَدَّ خَشْيَةً وَ قالُوا رَبَّنا لِمَ كَتَبْتَ عَلَيْنَا الْقِتالَ لَوْ لا أَخَّرْتَنا إِلى أَجَلٍ قَرِيبٍ قُلْ مَتاعُ الدُّنْيا قَلِيلٌ وَ الْآخِرَةُ خَيْرٌ لِمَنِ اتَّقى وَ لا تُظْلَمُونَ فَتِيلًا؛ آیا ندیدی کسانی را که (بر پیکار با دشمن اصرار داشتند) به آنان گفته شد (از جنگ) دست بدارید و نماز برپا دارید و زکات بدهید؛ ولی زمانی که کارزار بر آنان واجب شد، گروهی از آنان از مردم می‌ترسیدند، همانند ترسیدن از خدا یا بیشتر و گفتند: خداوندگارا، چرا پیکار را بر ما واجب کردی؟ چرا ما را تا سرآمد نزدیکی فرصت ندادی؟

بگو: کالای (بهره‌مندی از زندگی) دنیا اندک و (زندگی) آخرت برای پرهیزگاران بهتر است و به اندازه رشته شکاف هسته خرمایی ستم نمی‌شوید.» از امام صادق علیه السّلام روایت شده که بخش اول آیه درباره کسانی است که با امام حسن علیه السّلام بودند و بخش بعدی آن «فَلَمَّا كُتِبَ عَلَيْهِمُ الْقِتالُ» درباره کسانی است که در زمان امام حسین علیه السّلام بوده و آرزو داشتند فرمان جنگ تا زمان خروج امام قائم عجّل اللّه فرجه به تأخیر افتد. «۲»

---

(۱). مانند آیات ولایت، تطهیر و اکمال.

(۲). عن ادریس مولی لعبد اللّه بن جعفر عن ابی عبد اللّه علیه السّلام فی تفسیر هذه الآیة «أَ لَمْ تَرَ إِلَى الَّذِينَ قِيلَ لَهُمْ كُفُّوا أَيْدِيَكُمْ» مع الحسن «وَ أَقِيمُوا الصَّلاةَ ... فَلَمَّا كُتِبَ عَلَيْهِمُ الْقِتالُ» مع الحسین «قالُوا رَبَّنا لِمَ كَتَبْتَ عَلَيْنَا الْقِتالَ لَوْ لا أَخَّرْتَنا إِلى أَجَلٍ قَرِيبٍ» الی خروج القائم علیه السّلام فان معه النصر و الظفر، قال اللّه «قُلْ مَتاعُ الدُّنْيا قَلِيلٌ وَ الْآخِرَةُ خَيْرٌ لِمَنِ اتَّقى»؛ امام صادق علیه السّلام در تفسیر آیه ۷۷ سوره-

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۲، ص: ۱۳۶

چنان‌که از ظاهر آیات پیداست، مقصود از «الَّذِينَ قِيلَ لَهُمْ ...» کسانی بودند که در مکه- پیش از هجرت- تقاضای اعلام جنگ با دشمنان داشتند و چون در مدینه- پس از هجرت- بدان مأمور شدند، چنین گفتند: «لم کتبت ...»؛ ولی همین مفاد بر مسلمانان دوره بعد در زمان امام حسن و امام حسین علیهما السّلام تطبیق داده شده است.

همچنین امامان باقر و صادق علیهما السّلام در دو روایت جداگانه فرموده‌اند: مقصود از مستضعفان در آیه ۷۵ نساء، ما (اهل بیت) هستیم «۱» که می‌فرماید: «وَ ما لَکُمْ لا تُقاتِلُونَ فِی سَبِیلِ اللَّهِ وَ الْمُسْتَضْعَفِینَ مِنَ الرِّجالِ وَ النِّساءِ وَ الْوِلْدانِ ...؛ شما را چه شده که در راه خدا و مردان و زنان و کودکان مستضعف ... پیکار نمی‌کنید»؟

مصداق اولیه مستضعفان در این آیه، مسلمانانی هستند که در مکه زیر ستم مشرکان بوده و از خداوند یاری می‌طلبیدند؛ ولی به‌طور طبیعی با گذشت زمان مصداق‌های دیگری یافته است. از آن جمله برخی از اهل بیت پیامبر صلّی اللّه علیه و آله هستند که در میان دشمنان خود مورد ستم قرار گرفته و از خدا یاری می‌طلبیدند و کسی از مسلمانان به یاری آنان برنمی‌خاست.

محمد بن سنان گوید: نزد امام رضا علیه السّلام سخن از علی بن ابی حمزه- از سران واقفیه- به میان آمد. حضرت او را لعن کرده و فرمود: علی بن ابی حمزه خواست که خدا در آسمان و زمینش پرستش نشود؛ ولی خداوند ابا داشت جز آنکه نور

- نساء فرمود: آیا ندیدی آنان که به ایشان گفته شد به همراه حسن دست از جنگ بدارید و نماز بگزارید و چون پیکار به همراه حسین بر آنان واجب شد، گفتند را ما را تا سرآمد نزدیکی مهلت ندادی؛ یعنی تا خروج قائم علیه السّلام؛ زیرا نصر و ظفر با اوست. خداوند فرمود: بگو بهره دنیا اندک و آخرت برای تقواپیشگان بهتر است. عبد علی حویزی، نور الثقلین، ج ۱، ص ۵۱۹.

(۱). «عن حمران عن ابی جعفر علیه السّلام فی قوله تعالی «وَ الْمُسْتَضْعَفِینَ مِنَ الرِّجالِ» قال: نحن اولئک. عن سماعهٔ عن ابی عبد اللّه علیه السّلام فاما قوله «و المستضعفین ...» فاولئک نحن». محمد عیاشی، تفسیر العیاشی، ج ۱، ص ۲۸۴.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۲، ص: ۱۳۷

خود را کامل کند؛ هرچند مشرکان را ناخوش آید، هرچند لعین مشرک را ناخوش آید. (به ایشان) عرض کردم: مشرک؟ فرمود: آری، به خدا قسم، به رغم خواست او، در کتاب خدا (وصف) او همین گونه است: «یُرِیدُونَ أَنْ یُطْفِؤُا نُورَ اللَّهِ بِأَفْواهِهِمْ؛ «۱» می‌خواهند نور خدا را با دهان‌هاشان خاموش کنند». (این آیه) درباره او و امثال اوست. او خواست که نور خدا را خاموش کند. «۲»

در این روایت امام رضا علیه السّلام علی بن ابی حمزه را مصداقی از مشرکان یادشده در آیه ۸ سوره صف دانسته‌اند، گرچه پیش از آن زمان، مصداق‌های فراوان دیگری داشته است و پس از این نیز مصداق‌های جدیدتری خواهد یافت.

چگونگی بهره‌گیری از روایات تفسیری

مطالب قرآن کریم دو دسته است: یکی آنچه قرآن در مقام بیان آن برآمده و با الفاظ، مطرح شده است. قرآن در فهماندن این گونه مطالب، نیازمند دیگری نیست و معنای نور بودن قرآن نیز، همین است؛ دوم آنچه در مقام بیانش نبوده و تبیین و شرح آن را به دیگری وانهاده است. چنان‌که در آیه ۴۴ سوره نحل آمده است:

«وَ أَنْزَلْنا إِلَیْکَ الذِّکْرَ لِتُبَیِّنَ لِلنَّاسِ ما نُزِّلَ إِلَیْهِمْ؛ و ذکر (قرآن) را بر تو فروفرستادیم تا برای مردم آنچه را به سویشان فرود آمده، روشن سازی.» در این گونه موارد که منحصرا باید از پیامبر و امام آموخت، از روایات بهره می‌بریم؛ «۳» ولی روشی که در فقه

---

(۱). صف، ۸.

(۲). عبد علی حویزی، نور الثقلین، ج ۲، ص ۲۱۰.

(۳). بنابراین همان گونه که پیش‌تر گذشت، فقط در باب تفاصیل احکام (تعبدیات)، بیان معانی باطنی و تعیین برخی از مصداق‌ها، راه فهم منحصر به روایات است؛ گرچه روایات تفسیری معصومان علیهم السّلام در صورت اثبات صدور از آنان، همواره حجت است.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۲، ص: ۱۳۸

برای استفاده از روایات وجود دارد، قابل پیاده شدن در تفسیر نیست؛ زیرا ویژگی‌های تفسیر با فقه متفاوت است. در فقه روایات ظنی السند یا ظنی الدلاله برای ما حجت است و وظیفه داریم به آنها متعبد شویم؛ زیرا در مقام عمل به ناچار به حجت نیاز داریم و به همین دلیل اگر دو خبر واحد از نظر اعتبار مساوی بودند، نوبت تخییر است و یکی از آن دو ملاک عمل قرار می‌گیرد؛ ولی در تفسیر وظیفه نداریم که یکی از دو روایت متساوی الاعتبار را انتخاب کرده و بگوییم مقصود خداوند این است؛ زیرا می‌توان توقف کرد و هیچ‌یک را نپذیرفت یا براساس قراین دیگری که چه‌بسا قوی‌تر از روایت باشد، ظنی قوی‌تر یا علم پیدا کنیم. آنچه مفسر در ذیل آیات می‌گوید، تفسیر قطعی نیست؛ اما وجه راجحی است که می‌تواند قرینه مقبولی داشته باشد. اظهار رأی مفسر، به معنای لزوم تعبد به آن نخواهد بود؛ بلکه دیدگاه ظنی کارشناسی است که در ظاهر اظهار آن منعی ندارد؛ به‌ویژه اگر بگوید که این معنا ظاهر یا اظهر است و مطلب قطعی نفس الامری نیست؛ بلکه فوایدی نیز دارد.

پس می‌توان با در نظر گرفتن روایات و قراین و شواهد دیگر در کنار آن‌که سبب تراکم ظنون خواهد شد، به یقین نزدیک شویم؛ ولی اگر این مبنا را نپذیریم کمتر در مسائل علمی به یقین دست می‌یابیم. با پذیرش این مبنا، مفسر می‌تواند با عنوان نظر راجح، دیدگاهی روشمند ارائه کند؛ حتی می‌توان در این مسیر از روایات ضعیف نیز بهره برد. آنان که با روایات تفسیری آشنایند، می‌دانند که اکثر آنها به تنهایی، نصاب لازم حجیت را ندارند؛ ولی می‌توانند مراتبی از ظن برای ما بیافرینند که با انباشته شدن آن، دیدگاه قابل قبولی ارائه کنیم؛ بنابراین نمی‌توان همان ملاک‌های پذیرش و عمل به روایات را که در فقه به کار می‌رود، به تفسیر و عقاید و تاریخ تعمیم داد؛ مثلا نمی‌توان روایاتی را که درباره ذو القرنین آمده،

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۲، ص: ۱۳۹

با ملاک‌هایی که در فقه داریم بررسی کرد و پذیرفت؛ به این ترتیب که کدام‌یک سند بهتری دارد و اگر در سند مساوی بود، گفته مشهور مفسران را ملاک رجحان قرار دهیم و اگر همه مشهور بود، نوبت به تخییر برسد؛ زیرا نتیجه این روش آن است که معنای آیه همچنان مبهم خواهد ماند و توفیقی در شناخت آن به دست نمی‌آید.

نمونه دیگر اینکه اگر روایتی در استدلال بر توحید وارد شده بود، نباید با ملاکی مانند اصل عدم زیاده، حذف یا اشتباه راوی، روایت را نفی کرد یا پذیرفت؛ زیرا در برهان عقلی، تعبد راه ندارد؛ بلکه باید در درستی و نادرستی استدلال عقلی دقت کرد؛ بنابراین ملاک ارزش گذاری روایات در مسایل فقهی، با تفسیر و مسائل عقلی متفاوت است و نباید ملاک‌ها را از یک علم به دیگری سرایت داد.

۳. دانش‌های بشری

اشاره

قرآن کریم در مقام راهنمایی انسان از همه راه‌های ارزشمند و مؤثر بهره‌جسته است و در برخی موارد در طرح مباحث عقیدتی یا اخلاقی به استدلال‌های عقلی و یا به بیان مسائل طبیعی (آیات آفاقی) پرداخته است. مانند استدلال عقلی بر توحید باری‌تعالی و اثبات معاد، احتجاج با مشرکان و ملحدان و اهل کتاب، بیان سیر پیدایش آسمان و زمین و پدیده‌های آسمانی و زمینی چون ستارگان، ماه و خورشید، رعدوبرق، کوه، دریا، چارپایان، پرندگان، حشرات، آبزیان و ....

چنان‌که در برخی موارد نیز، بخش‌هایی از تاریخ گذشته بشر را بیان کرده است؛ بنابراین قلمرو موضوعات مطرح‌شده در قرآن، علوم مختلفی را دربر می‌گیرد و آگاهی از دستاوردهای قطعی علوم مربوط، زمینه فهم بهتر مقصود خدا از آیات را

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۲، ص: ۱۴۰

فراهم می‌سازد. اکنون با توجه به پیشرفت دانش بشر در زمینه‌های گوناگون، می‌توان با بهره‌گیری از آن به فهم کامل‌تری از آیات مربوط به موضوعات پیش‌گفته دست یافت. «۱»

شرایط بهره‌گیری از علوم در فهم قرآن

اشاره

استفاده از علوم در فهم قرآن شرایطی دارد که عبارتند از:

أ) تناسب موضوع آیه با دانش مورد استفاده

چنان‌که گفتیم، موضوعات مطرح‌شده در قرآن، بسیار متنوع است؛ بنابراین در پژوهش و تفسیر هرموضوعی از آن، باید از دانش مرتبط با آن بهره برد؛ مثلاـ در آیات مربوط به اثبات توحید، معاد، نفی شرک و نظایر آن، از علوم عقلی و در آیات ناظر به پدیده‌های طبیعی، از دانش‌های تجربی باید بهره گرفت.

ب) یقینی بودن

دانشمندان علوم طبیعی یا انسانی در بسیاری از موارد در پی پژوهش‌های خود، فرضیه‌هایی را مطرح کرده و به دنبال اثبات آن هستند. گاهی شاهدی بر درستی

---

(۱). بهره‌گیری از این علوم، دوگونه است: ۱. گاهی استفاده از این علوم زیر عنوان تفسیر قرآن نمی‌گنجد؛ مانند کسانی که هنگام بحث از آیات مربوط به موضوعات مختلف، به بیان جزئیات آن می‌پردازند، با آنکه نقشی در فهم مقصود خدا از آن آیه ندارد؛ مثل اینکه در ذیل آیه مربوط به توحید، به بیان انواع برهان‌های فلسفی بر توحید پرداخته شود یا ذیل آیات مربوط به زنبور عسل، جزئیات مربوط به این حشره بیان شود؛ ۲. یکی از منابع تفسیر تلقّی شده و از آن در فهم آیه بهره می‌برند. این کار شرایطی دارد که در متن بدان می‌پردازیم

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۲، ص: ۱۴۱

فرضیه خود می‌یابند و در همان زمان شواهد دیگری بر نادرستی آن به دست می‌آید و سرانجام به صورت قانونی علمی مورد پذیرش متخصصان- رشته مورد نظر- قرار نمی‌گیرد و یا برعکس، پس از مشاهدات و آزمایش‌های مکرر و اثبات درستی و فراگیری آن، مقبول واقع می‌شود. مفسری که در پی کشف مراد خدا از آیات قرآن است، نباید به فرضیه‌هایی اعتماد کند که با محک تجربه به قطعیت نرسیده‌اند و دانشمندان متخصص آن رشته نیز به قطعی نبودن آن معترفند.

ج) سازگاری با مسلمات دینی و عقلی

چنانچه برخی از داده‌های علمی که در ظاهر در نزد عالمان و متخصصان مربوطه قطعی تلقی می‌شود با مسلمات دینی و عقلی ناسازگار باشد، به دلیل ابطال پذیری آنها نمی‌توان در تفسیر قرآن دخالت داد، هرچند تاکنون شواهد تجربی بر نادرستی آن یافت نشده باشد. در استفاده از داده‌های علوم انسانی، دقت و وسواس بیشتری لازم است؛ زیرا اعتبار آن، از علوم طبیعی کمتر است و مطالب اثبات شده و یقینی کمتری دارد.

د) سازگاری با قواعد فهم قرآن

برخی مفسران در بهره‌گیری از علوم تجربی و انسانی به افراط گراییده و با داشتن انگیزه‌های خوب، به دلیل بی‌دقتی در سازگار کردن رهاوردهای علمی با مفاد آیه براساس قواعد فهم قرآن، دچار تفسیر به رای و انحراف در فهم آیات شده و ناخودآگاه در برابر فرهنگ بیگانگان دچار نوعی خودباختگی شده‌اند. برای پرهیز از این‌گونه لغزش‌ها، باید به قواعد مسلم محاوره و ظواهر یا نصوص آیات توجه کامل داشت و از شواهد قرآنی، روایی و ادبی بهره برد. قرآن‌شناسی(مصباح) ج۲ ۱۴۲ مقدار ارتباط و تأثیر دانش‌ها در فهم قرآن ..... ص : ۱۴۲

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۲، ص: ۱۴۲

مقدار ارتباط و تأثیر دانش‌ها در فهم قرآن

دانش‌های تجربی از جزمیت و ثبات بیشتری- در مقایسه با علوم انسانی- برخوردار است و با دگرگونی‌های بنیادین کمتری روبه‌رو می‌شود و نتایج آن نسبتا قوی‌تر از نتایج علوم انسانی است؛ ولی ارتباط علوم انسانی با قرآن، بیش از علوم تجربی است؛ زیرا موضوع و هدف قرآن، هدایت انسان‌ها در بعد فردی و اجتماعی در زندگی دنیوی و اخروی است و قلمرو آن امور فردی و اجتماعی انسان را دربر می‌گیرد؛ ازاین‌رو آیات ناظر به موضوعات و مسائل علوم انسانی، فراوانی بیشتری دارد؛ حتی در آیات بیانگر پدیده‌های طبیعی نیز، جهت‌گیری هدایت انسان مدنظر است و بر این اساس، علوم انسانی ارتباط بیشتر و متنوع‌تری با آیات قرآنی دارد.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۲، ص: ۱۴۳

چکیده

۱. فهم قرآن کریم شرایطی دارد. این شرایط به دو دسته علمی و روانی تقسیم می‌شود. شرایط علمی نیز، شامل دو بخش اصول محاوره عقلایی و قواعد ویژه فهم قرآن است؛

۲. اصول محاوره عقلایی، شرایط عامی است که در فهم هرزبانی باید رعایت شود؛

۳. یادگیری قواعد دستوری و ادبی زبان عربی، مقدمه فهم قرآن است که در آن از ساختار کلمات، جمله‌ها، تقدیم و تأخیر، حذف و ایجاز و ... در قالب دانش‌های صرف و نحو و معانی و بیان بحث می‌شود؛

۴. واژه‌شناسی از قدم‌های نخستین فهم قرآن است که با آن از ریشه، ساختار و مصداق‌های مختلف معانی واژه‌ها، معانی مجازی و کنایی و واژگان منقول آگاه می‌شویم؛

۵. شناخت قیود و قراین کلام در فهم متن، ضروری است و نقش مهمی در فهم مقصود گوینده دارد؛ زیرا گاهی گوینده مطلب عام یا مطلقی را در جای دیگری از سخن خود تخصیص یا تقیید کرده است؛

۶. قراین کلام، انواع متعددی دارد و به دو دسته پیوسته و ناپیوسته تقسیم می‌شود؛

۷. یگانه قرینه پیوسته لفظی، جمله‌های قبل و بعد سخن مورد تفسیر است که سیاق نام دارد؛

۸. قراین پیوسته غیر لفظی، شامل بدیهیات عقلی و برهان‌های مبتنی بر آن، فضا و شرایط زمانی و مکانی صدور کلام است؛

۹. قراین ناپیوسته، شامل آیات دیگر قرآن، روایات معصومان علیهم السّلام و دانش‌های بشری است؛

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۲، ص: ۱۴۴

۱۰. برخی از آیه‌های قرآن، ناظر بر برخی دیگر بوده و آن را تفسیر می‌کند؛ بنابراین مفسر باید به آیات دیگری که به نحوی با آیه

مورد بحث او مرتبط است، توجه کامل داشته باشد؛

۱۱. روایات معصومان در موارد متعددی، مانند بیان تفاصیل احکام قرآن، بیان مفاد ظاهری و باطنی و مصادیق جدید آیات وارد شده و در فهم مراد خداوند سودمند است؛

۱۲. دانش‌های- تجربی و انسانی- در صورت قطعی بودن، می‌تواند در فهم کامل‌تر قرآن مورد استفاده قرار گیرد.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۲، ص: ۱۴۵

پرسش

۱. چگونه می‌توان از اصول محاوره عقلایی در فهم قرآن بهره برد؟

۲. دستیابی به معانی واژه‌های قرآن از چه راه‌هایی ممکن است؟

۳. تأثیر بی‌توجهی به تحول معنایی واژگان در فهم قرآن را توضیح دهید.

۴. ارزش سیاق را در فهم آیات قرآن تبیین نمایید.

۵. آیا بیان مصداق‌های جدید، در حیطه تفسیر قرآن قرار دارد؟

۶. برهان‌های عقلی و دانش‌های تجربی طبیعی و انسانی تا چه اندازه در فهم قرآن مؤثر است؟

۷. شرایط استفاده از دانش‌های بشری در تفسیر قرآن را بیان کنید.

برای مطالعه بیشتر

۱. تسنیم، عبد اللّه جوادی آملی، ج ۱، ص ۲۳۵- ۲۳۸، قم، مرکز نشر اسراء، ۱۳۷۸.

۲. روش‌شناسی تفسیر قرآن، علی اکبر بابایی و همکاران، ص ۶۱- ۲۵۹، تهران، سمت، ۱۳۷۹.

۳. قرآن در اسلام، محمد حسین طباطبایی، ص ۵۹- ۷۰، قم، دفتر انتشارات اسلامی، ۱۳۶۱.

۴. قرآن در قرآن، عبد اللّه جوادی آملی، ص ۳۵۳- ۴۰۲، قم، مرکز نشر اسراء، ۱۳۷۸.

۵. مبانی و روش‌های تفسیر قرآن، عباسعلی عمید زنجانی، ص ۲۰۳- ۲۱۸، تهران، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، ۱۳۶۶.

۶. المیزان فی تفسیر القرآن، سید محمد حسین طباطبایی، ج ۱، ص ۱۰- ۱۴، قم، جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، [بی‌تا]

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۲، ص: ۱۴۷

درس ششم روش تفسیر قرآن

اشاره

از فراگیر انتظار می‌رود:

- مقصود از روش تفسیر را بیان کند؛
- گرایش‌های عمده تفسیری را معرفی کند؛
- روش صحیح تفسیر را شناخته و تبیین کند؛
- گرایش‌های مختلف روایی، ادبی، علمی، عرفانی و فلسفی را نقادی کند؛
- دو شیوه ترتیبی و موضوعی در ارائه معارف قرآن را معرفی کند؛

- امتیازات تفسیر موضوعی را در مقایسه با تفسیر ترتیبی بیان کند.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۲، ص: ۱۴۹

با تأمل در روش‌های مختلف تفسیری درمی‌یابی که همه آنها در یک نقص که نقص بسیار بدی است شریک‌اند و آن تحمیل نتیجه بحث‌های علمی یا فلسفی از خارج (قرآن) بر مدلول آیات است. بدین‌ترتیب تفسیر به تطبیق تبدیل شده و (لی) نام تفسیر گرفته است و حقیقت‌هایی از قرآن مجاز گردیده و ظاهر برخی از آیات، تأویل (شمرده) شده است.

محمد حسین طباطبایی رحمهٔ اللّه، المیزان فی تفسیر القرآن، ج ۱، ص ۸.

شیوه‌های تفسیر قرآن

چنان‌که در مباحث گذشته نیز اشارتی رفت، قرآن از زمان نزول، مورد شرح و تفسیر قرار گرفته و نخستین مفسر و معلم قرآن در میان بشر، اولین قاری و مبلّغ آن، یعنی پیامبر صلّی اللّه علیه و آله بوده است. این نکته در آیات قرآن به صراحت بیان شده که به بیان دو مورد بسنده می‌کنیم: «وَ أَنْزَلْنا إِلَیْکَ الذِّکْرَ لِتُبَیِّنَ لِلنَّاسِ ما نُزِّلَ إِلَیْهِمْ وَ لَعَلَّهُمْ یَتَفَکَّرُونَ؛ «۱» و این ذکر (قرآن) را به تو فروفرستادیم تا برای مردم آنچه را به سویشان فرو فرستاده شده است، روشن سازی و تا شاید بیندیشند». در آیه دوم سوره جمعه نیز می‌خوانیم: «یَتْلُوا عَلَیْهِمْ آیاتِهِ وَ یُزَکِّیهِمْ وَ یُعَلِّمُهُمُ الْکِتابَ وَ الْحِکْمَةَ؛ آیات او را بر آنان می‌خواند و پاکشان می‌سازد و کتاب و حکمت به آنان می‌آموزد». اهل بیت پیامبر صلّی اللّه علیه و آله نیز، پس از ایشان مقام تبیین و توضیح آیات الاهی را برعهده داشتند. از آیه تطهیر «۲»،

---

(۱). نحل، ۴۴.

(۲). احزاب، ۳۳.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۲، ص: ۱۵۰

آیه «لا یَمَسُّهُ إِلَّا الْمُطَهَّرُونَ؛ «۱» جز پاک‌شدگان به آن دست نمی‌یابند.» و آیات دیگری که درباره اهل بیت علیهم السّلام وارد شده، می‌توان به دانش تفسیری آنان پی‌برد. همچنین روایات فراوانی آنان را جانشینان پیامبر صلّی اللّه علیه و آله معرفی می‌کند و مردم را به آنان ارجاع می‌دهد؛ مانند روایت نبوی «انّی تارک فیکم الثّقلین ما ان تمسّکتم بهما لن تضلّوا بعدی ابدا: کتاب اللّه و عترتی اهل بیتی و انّهما لن یفترقا حتّی یردا علیّ الحوض؛ «۲» به راستی که من در میان شما دو شیء ارزشمند و نفیس باقی می‌گذارم، مادام که به آن دو چنگ زده باشید، هرگز گمراه نخواهید شد، کتاب خدا و عترتم- خاندانم- و به راستی که آن دو هرگز از هم جدا نمی‌شوند تا (در قیامت) در کنار حوض بر من وارد شوند.» بر اساس این‌گونه روایات، اهل بیت علیهم السّلام نیز عهده‌دار تفسیر قرآن بوده و سخنان تفسیری آنان، همانند سخنان تفسیری پیامبر صلّی اللّه علیه و آله حجت است.

علاوه بر تلاش معصومان علیهم السّلام در تفسیر و تبیین آیات قرآن کریم، مفسران دیگر نیز در طول تاریخ همواره به این موضوع پرداخته و صدها تفسیر مدون پدید آورده‌اند. پرسشی که در اینجا مطرح می‌شود، آن است که آیا تفسیرهای موجود- از دوران‌های گذشته تاکنون- سبک و سیاق واحدی دارد یا آنکه با روش‌ها و شیوه‌های متفاوتی نگاشته شده است؟ و به‌طور کلی مقصود از روش تفسیر چیست؟ در این درس نکاتی در پاسخ به این پرسش مطرح خواهیم کرد.

روش تفسیری در دو معنا به کار می‌رود: ۱. گرایش تفسیری؛ ۲. قواعد و ضوابط تفسیری. گاهی منظور از روش‌های تفسیری؛ گرایش‌ها، دیدگاه‌ها و سلیقه‌های خاصی است که مفسران در کار تفسیری خود داشته‌اند؛ مانند گرایش‌های تفسیری علمی، فلسفی، عرفانی و حدیثی. مقصود آن است که در

(۱). واقعه، ۷۹. پیش‌تر درباره این آیات بحث کردیم.

(۲). محمد باقر مجلسی، بحار الأنوار، ج ۲۳، ص ۱۴۰.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۲، ص: ۱۵۱

برخی از تفسیرها، نکات کلامی و در برخی دیگر، نکات عرفانی و در تعدادی، جنبه‌های روایی و مانند آن، بیشتر از دیگر تفسیرها وجود دارد. به عبارت دیگر، نویسندگان این تفسیرها با رویکرد خاصی (ادبی، روایی و غیر آن) به تفسیر پرداخته‌اند.

گاهی منظور از روش تفسیر، قواعد و ضوابطی است که مفسر در روش مقبول خود به کار گرفته است؛ مانند روشی که بحرانی و حویزی در البرهان و نور الثقلین در مراجعه به روایات داشته‌اند یا روشی که افرادی مانند فخر رازی در مسائل کلامی داشتند و در تطبیق آیات بر مبانی کلامی خود در برابر معتزلیان به کار می‌بردند و عکس آن روشی است که معتزلیان در مقابل آنان به‌کار برده‌اند.

این معنا همان است که مصریان به آن «المذهب فی التفسیر» می‌گویند و کتاب‌هایی نیز در این باب نگاشته‌اند. «۱» علامه طباطبایی رحمهٔ اللّه در المیزان به این دو نوع روش اشاره کرده و به حق آن دو را نپذیرفته‌اند.

بررسی گرایش‌های تفسیری گرایش حدیثی محض

در این گرایش، مفسر فقط روایات مربوط به آیه را گردمی‌آورد؛ مانند تفسیر

(۱). مانند مذاهب التفسیر الاسلامی، نوشته مستشرق آلمانی «گلدزیهر»، ترجمه عبد الحلیم نجار و التفسیر و المفسرون، نوشته محمد حسین ذهبی. اخیرا اصطلاحات دیگری مثل «منهج» و «اتجاه» نیز در این باب در میان نویسندگان عرب پدید آمده و کتاب‌هایی به این عنوان‌ها نگاشته شده است؛ مانند المنهج الاثری فی تفسیر القرآن الکریم، نوشته هدی جاسم محمد ابو طبره، و اصول التفسیر و مناهجه، نوشته فهد بن عبد الرحمن رومی. در زبان فارسی نیز «روش تفسیری» و «مکتب تفسیری» معادل آنها تلقی می‌شود.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۲، ص: ۱۵۲

نور الثقلین، البرهان و الدر المنثور؛ «۱» ولی این کار در واقع یک فعالیت تفسیری نیست و نامگذاری گرایش تفسیری حدیثی محض بر آن، نوعی مسامحه است و حقیقت آن، نوعی گردآوری و گزینش روایات است که به بررسی سند یا دلالت روایات نمی‌پردازند، به صحت‌وسقم روایات نظری ندارند و گاه صرفا به دلیل وجود کلمه‌ای قرآنی در روایت، آن را در ذیل آیه مربوط به آن نقل می‌کنند.

گرایش حدیث‌پژوهی

برخی مؤلفان تفسیرهای روایی، همراه با نقل حدیث به بررسی آن می‌پردازند. شبیه کاری که فقیهان در باب روایات فقهی انجام می‌دهند؛ یعنی بررسی اسناد از نظر ثقه بودن رجال سند- که پایین‌ترین مراتب اعتبار است- و بررسی دلالت متن- از نظر عام یا خاص، محکم یا متشابه، نص یا ظاهر بودن و مانند آن- در این گرایش وجود دارد.

این روش با روش پیشین تفاوت دارد؛ ولی باز هم پژوهشی روایتی است، نه تفسیر قرآن؛ زیرا فقط از روایات مربوط به آیه بحث می‌شود و از دیگر مباحث تفسیری در آن خبری نیست. افزون بر اینکه بسیار محدود و ناقص است؛ زیرا در ذیل بسیاری از آیات، حدیثی از معصومان علیهم السّلام نقل نشده است؛ بنابراین معنای آیاتی که روایتی در ذیل آنها نرسیده، همچنان مبهم خواهد ماند.

این روش در واقع، شبیه کار اخباریان معتدل همانند صاحب حدائق رحمهٔ اللّه «۲» است که به نقل روایات

---

(۱). این کتاب‌ها به ترتیب، اثر مؤلفان زیر است: عبد علی حویزی، سید هاشم بحرانی، عبد الرحمن سیوطی.

(۲). یوسف بن احمد بحرانی مشهور به صاحب حدائق (۱۱۰۷- ۱۱۸۶ ق) از فقیهان برجسته شیعه و دارای تألیفات متعددی از قبیل الدرر النجفیه، لؤلؤة البحرین فی اجازات و تراجم رجال الحدیث، الکشکول، الشهاب الثاقب فی بیان معنی الناصب و از همه مشهورتر، الحدائق الناضرة فی احکام العترة الطاهره است.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۲، ص: ۱۵۳

بسنده نکرده و به بحث و نظریه‌پردازی نیز روی آورده‌اند؛ ولی- چنان‌که گفتیم- حاصل این روش، بحثی روایت‌شناختی (فقه الحدیث) خواهد بود. «۱»

گرایش ادبی

بعضی مفسران مانند زمخشری در تفسیر الکشّاف به جنبه‌های ادبی آیات توجه زیادی کرده و در باب لغت، اعراب و فصاحت و بلاغت قرآن، فراوان سخن گفته‌اند. در این روش بحث‌های ادبی مربوط به آیات قرآن مطرح می‌شود و اگر در ذیل آیات به همین مباحث بسنده شود، تفسیر قرآن به شمار نمی‌آید؛ زیرا پرداختن به مباحث ادبی مربوط به آیه، از مقدمات تفسیر است و بسنده کردن به آن، مفسّر را از مقصر اصلی که کشف مقصود خداوند از آیات است، بازمی‌دارد.

گرایش عرفانی

گرایش عرفانی در تفسیر قرآن، سابقه زیادی دارد. در قرن ششم و هفتم هجری رواج بیشتری پیدا کرد و کم‌وبیش ادامه داشت تا زمان محی الدین بن عربی «۲» که

---

(۱). فیض کاشانی به بررسی اسناد روایات تفسیری نمی‌پردازد؛ ولی در بخش‌هایی از تفسیر صافی توضیحاتی در باب روایات تفسیری ارائه کرده و می‌توان او را در زمره مفسران حدیث‌پژوه به شمار آورد.

(۲). وی متوفای ۶۳۷ ق است که افزون بر طرح برداشت‌های عرفانی از آیات قرآن در کتاب‌های عرفانی خود، تفسیری نیز به همین شیوه نوشته است. حاجی خلیفه، گفته است: وی تفسیر بزرگی براساس طریقه متصوفه تألیف کرده است که گفته‌اند شصت جلد و تا سوره کهف را دربر داشته است و تفسیر کوچکی نیز در هشت جلد براساس شیوه مفسران داشته است. ر. ک:

مصطفی حاجی خلیفه، کشف الظنون، ج ۱، ص ۴۳۸. اخیرا آثار تفسیری ابن عربی از جمله ایجاز البیان فی الترجمهٔ عن القرآن، را محمود محمود غراب، در مجموعه‌ای به نام رحمهٔ الرحمن فی تفسیر و اشارات القرآن گردآورده و انتشارات دار الایمان در دمشق منتشر کرده است.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۲، ص: ۱۵۴

اوج آن به شمار می‌آید. پس از آن نیز کسانی مثل ملا عبد الرزاق کاشانی «۱» در تأویلات القرآن توجه زیادی به آن داشته‌اند. این نوع تفسیر، تأویلاتی به حسب ذوق نویسنده است. اگرچه در لابلای آن مطالب جالب توجه و سودمندی نیز یافت می‌شود، بیشتر آنها تأویلاتی بدون دلیل و از روی ذوق است که بدآموزی داشته و بهانه به دست منحرفان می‌دهد تا به دلخواه خود، تأویلاتی برای آیات بیان کنند. وقتی برخی عارفان، موسی علیه السّلام را به عقل و فرعون را به نفس تأویل می‌برند و جنگ میان موسی علیه

السّلام و فرعون را جنگ عقل و نفس می‌نامند، افراد دیگری نیز جریان هابیل و قابیل را به جنگ طبقات کارگر و سرمایه‌دار تأویل می‌برند؛ زیرا معیار و دلیل مشخصی ندارد. این کار بسیار خطرناک بوده و از مصادیق «قول بغیر علم» «۲» درباره کلام خداست.

شایان ذکر است که کشف عرفانی، از راه‌های شناخت بوده و فی الجمله قابل پذیرش است؛ ولی عارفان خود نیز معترفند که مکاشفه بر دو نوع است: ۱. مکاشفه رحمانی؛ ۲. مکاشفه شیطانی. اولی سودمند و دومی گمراه‌کننده است. تشخیص مکاشفه رحمانی از شیطانی، کار دشواری است و افزون بر آن اگر مکاشفه رحمانی باشد، فقط برای شخص عارف حجت است و برای کسانی که آن را

---

(۱). وی از عارفان قرن هشتم (م ۷۳۰) و دارای تألیفاتی از جمله اصطلاحات الصوفیة و شرح فصوص الحکم و تأویلات القرآن است که کتاب اخیر در نسخه‌های چاپی به خطا با نام تفسیر القرآن الکریم به ابن عربی نسبت داده شده است. نسخه خطی تأویلات القرآن در برخی از کتابخانه‌های مشهور از جمله کتابخانه آیة اللّه نجفی قم موجود است. در این‌باره ر. ک: محمد محسن رازی، (معروف به آقا بزرگ تهرانی)، الذریعة الی تصانیف الشیعه، ج ۳، ص ۳۰۳ و ۳۰۸.

(۲). در حدیثی از امام حسین علیه السّلام به نقل از پیامبر صلّی اللّه علیه و آله آمده است: «من قال فی القرآن بغیر علم فلیتبوّا مقعده من النّار؛ هرکه درباره (معانی) قرآن سخنی بدون آگاهی گوید، (در آخرت برای خویش) نشیمنگاهی از آتش فراهم آورده است.» محمد باقر مجلسی، بحار الانوار، ج ۳، ص ۲۲۳.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۲، ص: ۱۵۵

شهود نکرده‌اند، قابل اثبات نیست و قول به غیر علم و تفسیر بدون دلیل است و حد اکثر می‌توان آن را به عنوان احتمال بیان کرد؛ بنابراین حاصل گرایش عرفانی را هم نمی‌توان تفسیر قرآن به شمار آورد و به خداوند نسبت داد.

گرایش علمی

اشاره

این گرایش دارای شاخه‌های مختلفی به ترتیب ذیل است.

أ) علوم طبیعی

در گرایش علمی تجربی، گاه برای فهم آیات، به مطالب علمی مربوط به آنها استناد می‌شود؛ مثلا- در باب آیه‌ای که از وجود کوه‌های یخی در آسمان خبر می‌دهد «۱» یا آیه‌ای که به بادهای تلقیح‌کننده «۲» اشاره می‌کند، از مطالب علمی که بادها را برای بعضی از اشیا «لواقح» می‌داند یا مؤیّد وجود توده‌های بلورین یخی بر فراز ابرهاست (که با خود ابر تفاوت دارد) بهره می‌برند؛ ولی گاهی فراتر از این رفته و صرف‌نظر از فهم مفاد آیات، به بیان جزئیاتی از موضوع مطرح شده در قرآن می‌پردازند؛ مانند اینکه هنگام بحث از آیه «أَ فَلا یَنْظُرُونَ إِلَی الْإِبِلِ کَیْفَ خُلِقَتْ؛ «۳» آیا به شتر نمی‌نگرند که چگونه آفریده شده؟ به بیان ویژگی‌های شتر می‌پردازند و جزئیات فراوانی از مبحث شترشناسی را بیان می‌کنند که هیچ نقشی در فهم مفاد

---

(۱). «وَ یُنَزِّلُ مِنَ السَّماءِ مِنْ جِبالٍ فِیها مِنْ بَرَدٍ ...؛ (نور، ۴۳)؛ و از آسمان از کوه‌هایی- انبوه ابرهای منجمدشده- که در آن است تگرگ می‌فرستد ...».

(۲). «وَ أَرْسَلْنَا الرِّياحَ لَواقِحَ فَأَنْزَلْنا مِنَ السَّماءِ ماءً فَأَسْقَيْناكُمُوهُ وَ ما أَنْتُمْ لَهُ بِخازِنِينَ؛ (حجر، ۲۲)؛ و ما بادها را باردار (یا باردارکننده) فرستادیم و از آسمان آبی فروفرستادیم و شما را بدان سیراب ساختیم و شما خزانه‌دار و نگاهدار آن نیستید».

(۳). غاشیه، ۱۷.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۲، ص: ۱۵۶

آیه ندارد و چنین کاری تفسیر قرآن به شمار نمی‌آید. «۱» فهم آیات براساس مطالب علمی نیز که در فرض اول مطرح شد، باید این شرایط را داشته باشد: ۱. مطالب مورد استناد از نظر علمی قطعی باشد؛ ۲. منافاتی با آیه نداشته باشد. «۲»

ب. علوم انسانی

شرایطی که در باب استفاده از علوم تجربی گفته شد، درباره علوم انسانی نیز وجود دارد؛ با این تفاوت که اعتبار علوم انسانی از علوم تجربی کمتر است و مطالب اثبات‌شده یقینی کمتری دارد.

در خصوص مسائل تاریخی که در قلمرو علم تاریخ قرار دارد و بخشی از علوم انسانی به معنای عام آن است، ذکر این نکته ضرورت دارد که شواهد یقینی تاریخی در فهم کامل برخی از موضوعات مطرح در آیات تاریخی، قرآن مؤثر است؛ ولی این شواهد در صورتی یقینی است که به‌طور متواتر نقل شده باشد یا دست‌کم به اندازه خبری موثق اعتبار داشته باشد؛ بنابراین نمی‌توان به هرنقلی اعتماد کرد و براساس آن به تفسیر پرداخت. بعضی از مفسران بی‌توجه به معیارهای لازم، به‌طور انبوه از روایات سبب نزول و دیگر روایات تاریخی در فهم قرآن بهره برده و در این مسیر دچار خطاهای زیادی شده‌اند. «۳» محمد بن

---

(۱). برای دیدن نمونه‌ای از این گرایش ر. ک: طنطاوی بن جوهری (۱۲۸۷- ۱۳۵۸ ق)، الجواهر فی تفسیر القرآن الکریم، قاهره، المکتبة الاسلامیه، ۱۳۹۴.

(۲). در درس سوم به تفصیل در این‌باره بحث کردیم.

(۳). نمونه آن، خطاهایی است که محمد بن جریر طبری در جامع البیان عن تأویل آی القرآن مرتکب شده و مطالب نادرستی را در ذیل آیات آورده است که دشمنان اسلام با استناد به آن به زشت‌نمایی چهره قرآن و اسلام و پیامبر صلّی اللّه علیه و آله می‌پردازند؛ از جمله ر. ک: محمد طبری، جامع البیان، ج ۹، ص ۱۷۴- ۱۷۸، ذیل آیه ۵۲ حج.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۲، ص: ۱۵۷

جریر طبری را می‌توان از مفسران دارای گرایش تاریخی به شمار آورد. و این شیوه نادرستی است که خطر تفسیر به رأی را به دنبال دارد.

ج) علوم فلسفی

پیش از بیان گرایش فلسفی در تفسیر لازم است نکته‌ای را در باب چیستی مطالب فلسفی بیان کنیم. مطالب فلسفی ناب، مطالبی است که براساس داده‌های عقلی شکل می‌گیرد و ردپایی از تجربه در آن وجود ندارد؛ بنابراین مطالبی که از فلسفه قدیم و فلسفه اولی در طبیعیات فلسفه آمده است، فلسفه واقعی نیست و در واقع، دانشی تجربی است که به صورت فرضیه‌هایی بیان شده و بسیاری از آنها نیز، ابطال شده است. در تفسیر قرآن، فقط از مطالب فلسفی ناب که بدیهی یا نزدیک به بدیهی است، می‌توان بهره برد و ارزش آن از معلومات تجربی ثابت‌شده نیز، بیشتر است؛ زیرا معتبرترین داده تجربی هم به پایه استدلالات عقلی قریب به بدیهی

نمی‌رسد. «۱»

برخی فیلسوفان در مقام شرح و تفسیر آیات، افزون بر معلومات فلسفی بدیهی و نزدیک به بدیهی، مطالب فراوانی از مباحث فلسفی نظری و حتی مباحث فلسفی به معنای اعم (طبیعیات) را در ذیل آیات قرآن مطرح کرده و به جای تلاش برای فهم مفاد آیات، به تحمیل نتایج مباحث یادشده بر آیات پرداخته‌اند و آیات به ظاهر مخالف با اصول علمی خود (در باب برزخ، معاد، حدوث آسمان‌ها و زمین و ...) را تأویل کرده‌اند. «۲» و این شیوه نادرستی است که خطر تفسیر به رأی را به دنبال دارد.

---

(۱). در درس سوم به هنگام بحث از قرینه عقلی فهم قرآن، نمونه‌هایی از کاربرد مطالب فلسفی در فهم آیات را بیان کردیم.

(۲). علامه طباطبایی رحمهٔ اللّه در مقدمه تفسیر المیزان در نقد گرایش فلسفی به این نکته پرداخته‌اند. ر. ک:

المیزان فی تفسیر القرآن، ج ۱، ص ۶.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۲، ص: ۱۵۸

گرایش اجتهادی جامع

اشاره

در این گرایش، از همه منابع و ابزارهای لازم در فهم قرآن استفاده می‌شود. این منابع و ابزارها شامل آیات قرآن، روایات معصومان و دیگر قراین عقلی و غیر عقلی (روش محاوره عقلایی) است و به‌طور کلی افزون بر کاربرد قواعد و منابع عام در تفسیر هرآیه، به تناسب موضوع، از منبع معتبر خاصی نیز استفاده می‌شود. «۱»

اصول و قواعد تفسیر

چنان‌که گذشت، برای فهم سخن هرشخص حکیمی، اصول و ضوابطی لازم است و قرآن نیز، از این قاعده مستثنا نیست. گاهی این اصول و ضوابط در قالب دانش خاصی مطرح می‌شود؛ مثل اینکه برای فهم و استخراج احکام بیان شده در روایات، قواعدی لازم است که می‌توان براساس آن به استنباط از آنها پرداخت. این قواعد در دانش «اصول فقه» مورد بحث و بررسی قرار می‌گیرد.

در تفسیر نیز می‌توان قواعدی را جمع و تدوین کرد و براساس آن به تفسیر قرآن پرداخت. البته بخش زیادی از قواعد تفسیر، چیزی بیش از مباحث الفاظ اصول فقه نیست؛ زیرا مربوط به استفاده از لفظ است؛ بنابراین باید براساس آن قواعد و با طرح مثال و در عمل، آنها را در تفسیر قرآن پیاده کرد. در درس سوم بخشی از قواعد موردنظر را زیر عنوان «شرایط فهم قرآن» مورد بحث قرار دادیم.

---

(۱). مثلاـ یکی از بهترین مواردی که می‌توان در فهم آیات از فلسفه استفاده کرد، آیات معارف است. همان‌طور که از تاریخ در فهم آیات تاریخی و از علوم تجربی در فهم آیات مرتبط با آنها استفاده می‌شود. در درس سوم به تفصیل درباره این مطلب سخن گفتیم.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۲، ص: ۱۵۹

شیوه ارائه مباحث تفسیری

اشاره

مفسران در ارائه مباحث تفسیری، دو شیوه متفاوت به شرح ذیل دارند.

أ) شیوه ترتیبی

اشاره

در این شیوه آیات قرآن به ترتیب از ابتدای هرسوره تفسیر می‌شود. این شیوه امتیازاتی دارد که به برخی از آنها اشاره می‌کنیم.

امتیازات تفسیر ترتیبی

۱. توجه به سیاق آیات

تفسیر ترتیبی به دلیل حفظ پیوند میان آیات، مبتنی بر اصول محاوره عقلایی است؛ زیرا آیه در مجموعه خود مورد بحث قرار می‌گیرد و اجزای مختلف سخن در فهم یکدیگر دخالت داده می‌شوند. در حالی‌که در مباحث موضوعی، ممکن است براثر تقطیع آیات، از قراین موجود در آیات پیشین و پسین آیه مورد بحث غفلت شده و فهم ناصوابی پدید آید.

۲. حفظ تأثیر معنوی آیات

در تفسیر ترتیبی محتوای آیات هریک جایگاه مناسب خود را حفظ می‌کند و آن هدفی که قرآن در نظر داشته، محفوظ می‌ماند و تفسیر مانند خود قرآن، مطالب را در جایگاه مناسب خود مطرح می‌سازد. راز مطلب در این است که ترتیب آیات قرآن، برخلاف تدوین بشری، دارای نکاتی است که در تربیت و تزکیه انسان تأثیر فراوانی دارد. در قرآن سوره خاصی مربوط به توحید یا نبوت و دیگر معارف وجود ندارد که مجموعه مباحث مربوط به آن موضوع را یکجا گردآورده باشد؛ بلکه احکام، معارف، اخلاق، وعد و وعید، تمثیل و تاریخ در آن به هم آمیخته

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۲، ص: ۱۶۰

است. این آمیختگی نکته مهمی دارد؛ زیرا انسان معجونی از جهات مختلف است و همه ابعاد وجودی او به یکدیگر پیوند خورده. آفریننده انسان می‌داند که تربیت چنین انسانی، دارای جهات مختلف توأم باهم است و در صورت تفکیک، نتیجه صحیح نخواهد داشت.

نمونه کوچک این مطلب، بیان احکام طلاق در قرآن است که از ضروریات اسلام و قطعیات قرآن به شمار می‌آید و در ضمن آن، دستورهای اخلاقی و نصایحی مطرح شده است؛ زیرا در صورتی که مسائل شرعی به صورت قانون خشک مطرح شود، در معرض سوءاستفاده خواهد بود؛ چنان‌که برخی براساس بیان همین مسئله که در کتاب‌های احکام آمده، به سوءاستفاده پرداخته و چهره زشتی از این حکم الاهی نمایانده‌اند و در برخی از جوامع این حق را از مرد گرفته‌اند؛ ولی قرآن در کنار طرح این حکم، نکاتی در باب رعایت حق زن و عدم اضرار به او بیان کرده و در پایان نیز، مردان را به رعایت تقوا سفارش نموده است. «۱» این کار باعث می‌شود که خواننده فقط به حکم توجه نکند و با توجه به تأثیر قلبی که از این موعظه در او پدید می‌آید، از سوءاستفاده بپرهیزد و

دست‌کم

---

(۱). «وَ إِذا طَلَّقْتُمُ النِّساءَ فَبَلَغْنَ أَجَلَهُنَّ فَأَمْسِكُوهُنَّ بِمَعْرُوفٍ أَوْ سَرِّحُوهُنَّ بِمَعْرُوفٍ وَ لا تُمْسِكُوهُنَّ ضِراراً لِتَعْتَدُوا وَ مَنْ يَفْعَلْ ذلِكَ فَقَدْ ظَلَمَ نَفْسَهُ وَ لا- تَتَّخِذُوا آياتِ اللَّهِ هُزُواً وَ اذْكُرُوا نِعْمَتَ اللَّهِ عَلَيْكُمْ وَ ما أَنْزَلَ عَلَيْكُمْ مِنَ الْكِتابِ وَ الْحِكْمَةِ يَعِظُكُمْ بِهِ وَ اتَّقُوا اللَّهَ وَ اعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ؛ (بقره، ۲۳۱) و چون زنان را طلاق دادید و به (نزدیک) پایان عده خود رسیدند، یا به (شیوه) معروف (پسند شرع و عرف) نگاهشان دارید یا به معروف رهاشان کنید، و برای زیان رساندن نگاهشان ندارید تا ستمی (بر آنان) کرده باشید. و هرکه چنین کند، به راستی بر خود ستم کرده است، و آیات خدا را به تمسخر نگیرید و نعمتی را که خدا به شما ارزانی داشته و آنچه از کتاب و حکمت را بر شما فروفرستاده که شما را بدان پند می‌دهد، به یاد آرید و از خدا پروا کنید و بدانید که خدا به همه چیز داناست».

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۲، ص: ۱۶۱

افراد کمتری از این حکم سوءاستفاده کنند. همچنین اگر آیه‌ای در باب معاد بحث می‌کند، در کنار آن بحثی اخلاقی نیز مطرح می‌شود که اثر تربیتی مهمی دارد؛ «۱» در حالی‌که در تفسیر موضوعی به‌طور معمول مباحث به صورت خشک علمی مطرح می‌شود و ممکن است این‌گونه فواید از دست برود.

ب) شیوه موضوعی

اشاره

در این شیوه با جمع‌آوری آیات هم‌موضوع از سوره‌های مختلف و جمع‌بندی و تبیین مفاد آنها، تفسیر آیات شکل می‌گیرد. این شیوه، خود دارای شیوه‌های فرعی‌تری است؛ «۲» مثلا می‌توان همه معارف قرآن را در قالب نظامی هماهنگ و پیوسته به هم براساس محوری واحد ملاحظه کرد و در آن قالب به شرح، تفسیر و بیان دیدگاه‌های قرآن پرداخت؛ همان‌گونه که در مجموعه معارف حاضر چنین شده است؛ دیگر آنکه موضوعات قرآن را در قالب سه محور عقاید، احکام و

---

(۱). مثلا- در سوره نازعات (آیات ۳۴- ۴۱) پس از بیان سختی روز رستاخیز، به نقش دوری جستن از هوای نفس در رهایی از عذاب و ورود به بهشت الاهی تصریح شده است: «فَإِذا جاءَتِ الطَّامَّةُ الْكُبْرى* يَوْمَ يَتَذَكَّرُ الْإِنْسانُ ما سَعى* وَ بُرِّزَتِ الْجَحِيمُ لِمَنْ يَرى* فَأَمَّا مَنْ طَغى* وَ آثَرَ الْحَياةَ الدُّنْيا* فَإِنَّ الْجَحِيمَ هِيَ الْمَأْوى* وَ أَمَّا مَنْ خافَ مَقامَ رَبِّهِ وَ نَهَى النَّفْسَ عَنِ الْهَوى* فَإِنَّ الْجَنَّةَ هِيَ الْمَأْوى؛ پس چون آن بلای سخت بزرگ- روز رستاخیز- بیاید، روزی که آدمی آنچه کوشیده است به یاد آرد؛ و دوزخ برای هرکه ببیند- او را بینایی باشد- آشکار می‌شود. و اما هرکه سرکشی کرده از حد درگذشت، و زندگی این جهان را برگزید، پس جایگاه او همان دوزخ است. و اما هرکس که از ایستادن در پیشگاه پروردگار خود بیم داشته باشد و خویشتن را از آرزو و کام دل بازدارد، جایگاه او همان بهشت است».

(۲). در مقدمه معارف قرآن، ج ۱ به‌طور فشرده به نقد و بررسی شیوه‌های فرعی مورد بحث پرداخته‌ایم.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۲، ص: ۱۶۲

اخلاق دسته‌بندی کرد و زیر محورهای مختلف آنها را براساس آیات قرآن تبیین کرد «۱» و سوم آنکه موضوعات مطرح شده در

قرآن را بدون طرح کلی و گسسته از هم بررسی کرد؛ مانند جهاد در قرآن، یا امر به معروف و نهی از منکر در قرآن و مانند آن.

امتیازات تفسیر موضوعی

۱. جامعیت

بررسی جامع یک موضوع، از جمله امتیازات تفسیر موضوعی است؛ زیرا مفسر در این روش، فقط به یک موضوع نظر دارد و تمام آیات مربوط به آن را جمع‌آوری کرده و در نتیجه ابعاد مختلف آن بررسی می‌شود.

۲. عرضه منسجم و منظم

اشاره

تفسیر موضوعی، نظم و ترتیب خاصی دارد که امکان عرضه و بیان بهتر آن را فراهم می‌آورد و در نتیجه قدرت یادگیری فراگیران زیادتر خواهد بود؛ مثلاـ وقتی از تقوا یا ایمان بحث می‌شود، به ترتیب از معنا، آثار، مراتب یا درجات، و ویژگی‌های هریک بحث خواهد شد؛ در حالی‌که در تفسیر ترتیبی همه این موارد یکجا وجود ندارد و هر بخشی از آن در ذیل آیه مربوط به خود بحث می‌شود.

هردو شیوه پیش‌گفته، در جای خود ضروری است؛ ولی بسنده کردن به یکی و غفلت از دیگری ما را از فهم جامع معارف قرآن باز خواهد داشت؛ بنابراین

---

(۱). تفسیر پیام قرآن اثر آیت اللّه ناصر مکارم شیرازی و همکاران ایشان، بر این اساس نگاشته شده است.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۲، ص: ۱۶۳

برای بهره بردن از مزایا و دور ماندن از آسیب‌های هریک از این دو شیوه، راه‌هایی پیشنهاد و عمل شده است که به دو نمونه از آن اشاره می‌کنیم:

– ادغام دو شیوه ترتیبی و موضوعی

در این شیوه که ترکیبی از دو شیوه قبلی است، هنگام تفسیر ترتیبی آیات، به تناسب موضوع آیه، به آیات هم‌موضوع نیز توجه شده و در عین ترتیبی بودن، مباحث موضوعی نیز تا اندازه‌ای مطرح می‌گردد. تفسیر ترتیبی- موضوعی، در واقع به هدف بهره‌گیری از مزایا و دور ماندن از آسیب‌های هریک از دو تفسیر ترتیبی و موضوعی است؛ البته چنین ترکیبی به‌طور کامل میسور نیست؛ زیرا مقتضای طبع هریک از این دو روش آن است که قابل ادغام و جمع شدن با دیگری نیست. «۱»

– دو مرحله‌ای کردن تفسیر

در این شیوه، مفسر نخست باید آیه را در جای خود ملاحظه کرده و به مفاد آن دست یابد؛ زیرا بدون توجه به قرینه‌های مؤثّر در فهم آیه (از جمله قرینه سیاق) و دلالت‌های گوناگون الفاظ و عبارات و ظهور آنها، امکان فهم صحیح و کامل مقصود خداوند از آیه فراهم نمی‌شود و تلاش برای درک مراد آیه عقیم خواهد ماند؛ بنابراین تفسیر ترتیبی در فهم مفاد و مراد آیه، یگانه راه است؛

امـا برای اسـتخراج نظریه‌های قرآنی درباره موضوع‌های متعـدد مورد نیاز بشـر، کافی نیست و نیاز به مکمّل دارد و مکمّل آن چیزی جز دسته‌بندی آیه‌های مربوط به یک موضوع و نگاه جمعی به آیه‌ها و مرتبط کردن آنها به یکدیگر نخواهد بود.

---

(۱). تفسیر شریف المیزان اثر گرانسنگ علامه طباطبایی رحمه اللّه به این شیوه عرضه شده است.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۲، ص: ۱۶۴

یـادکرد این نکته ضـروری است که در این فرض، لازم نیست همه آیه‌هـای قرآن را به ترتیب تفسـیر کنیم تا مقـدمه‌ای برای تفسـیر موضوعی مورد نظرمـان باشـد؛ زیرا این کـار زمـان درازی می‌طلبـد و کمتر برای صاحب‌نظران فراهم می‌آیـد؛ بلکه می‌توان آیه‌های مربوط به موضوع موردنظر را در متن قرآن ملاحظه کرد و با شیوه صحیح تفسیر، نخست مفاد آنها را به دست آورد. آن‌گاه آیه‌های تفسیرشده را برای اسـتخراج نظریـه قرآنی، مـورد بحـث قرار داد. به دیگر سـخن، در تفسـیر موضـوعی کـار دو مرحله‌ای است و هر مرحله ویژگی خاصی دارد که هیچ گریزی از آن نیست و رعایت ترتیب نیز ضروری است. نمی‌توان بحث موضوعی را در ابتدا قرار داد؛ زیرا بحـث تفسـیری یادشـده، زمینـه بحـث موضـوعی اسـت و بـدون آن جایگـاه آیـه و مفـاد آن، نـامعلوم اسـت. پیـداست که جمع‌آوری موضوعی آیه‌هـایی که مفادشـان روشن نیست، مشـکلی را حـل نمی‌کنـد و مرتبـط کردن آنهـا به یکـدیگر، به پویایی و نوآوری نمی‌انجامـد. بـدین‌سان، وجود هردو مرحله در فهم دیـدگاه‌های قرآن ضـروری است: مرحله اول در فهم هرآیه در جایگـاه خود با توجه به قراین کلام و اصول محاوره عقلایی و مرحله دوم در پیوند آیه‌های مربوط به یک موضوع برای اسـتنباط و استخراج نظریه‌های قرآنی.

وجود مرحله اول به تنهایی، پاسـخ‌گوی پرسـش‌های فراوان قرآن‌پژوهی نیست و به‌طور طبیعی، کمال لازم را نـدارد. مرحله دوم نیز، بدون پشـتوانه تفسـیر صـحیح و جامع آیه‌های مورد بحث، به کلی ناکارآمد است و حاصـلی جز نظریه‌های التقاطی و تفسـیر به رأی نخواهد داشت. «۱»

---

(۱). ر. ک: محمد باقر صدر، المدرسهٔ القرآنیّه، ص ۹ به بعد.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۲، ص: ۱۶۵

چکیده

۱. براساس آیاتی که تبیین قرآن به وسـیله پیامبر اکرم صـلّی اللّه علیه و آله را از اهداف نزول برشـمرده است، پیشینه تفسیر به دوران پیامبر صلّی اللّه علیه و آله بازمی‌گردد؛

۲. براساس ادله قرآنی، سخنان تفسیری مفسران معصوم علیهم السّلام برای ما حجت است؛

۳. روش تفسیر به دو معنای «گرایش تفسیری» و «قواعد و ضوابط تفسیر» به کار می‌رود؛

۴. تفسـیر قرآن، از دیربـاز بـا گرایش‌هـای مختلفی تـوأم بـوده که شامـل گرایش‌هـای حـدیثی محض، حـدیث‌پژوهی، ادبی، علمی، فلسفی، عرفانی و اجتهادی است؛

۵. در گرایش حـدیثی محض، مفسـر فقـط به گردآوری روایـات تفسـیری می‌پردازد و در گرایش حـدیث‌پژوهی به بررسـی سـند و دلالت آنها نیز توجه می‌شود؛

ولی هیچ‌یک از این دو گرایش، تفسیر قرآن نیست؛

۶. در گرایش ادبی، مفسر به جنبه‌های ادبی آیات (مانند لغت، صرف، نحو و بلاغت) توجه دارد و از بیان مفاد آیات که مقصود اصلی تفسیر است، دور می‌شود؛

۷. عارفان در تفسیر آیات قرآن، تأویلاتی را بیان می‌کنند که بیشتر آنها بدون دلیل و ذوقی است و از مصادیق «قول به غیر علم» به شمار می‌رود؛

۸. گرایش علمی به سه زیر گرایش علوم طبیعی، انسانی و فلسفی تقسیم می‌گردد.

به دلیل آنکه در این گرایش‌ها بر بیان داده‌های علمی تکیه شده و از مفاد آیات غفلت می‌شود، تفسیر قرآن نخواهد بود؛

۹. گرایش اجتهادی که با رعایت اصول محاوره عقلایی و استفاده از همه منابع و ابزارهای فهم صورت می‌گیرد، روش درست تفسیر قرآن است؛

۱۰. تفسیر ترتیبی که براساس ترتیب آیات هرسوره انجام می‌گیرد، امتیازاتی از قبیل توجه به سیاق و حفظ تأثیر معنوی آیات را دربر دارد؛

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۲، ص: ۱۶۶

۱۱. در تفسیر موضوعی همه آیات یک موضوع هم‌زمان مورد مطالعه قرار می‌گیرد و از جامعیت و عرضه منسجم و منظم برخوردار است؛

۱۲. بسنده کردن به شیوه ترتیبی یا موضوعی، کاستی‌هایی دارد و برای رفع آنها، دو شیوه «ترتیبی- موضوعی» و «دو مرحله‌ای کردن تفسیر» مطرح شده است.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۲، ص: ۱۶۷

پرسش

۱. روش تفسیری را تعریف کنید.

۲. پیشینه تفسیر قرآن را براساس ادله قرآنی توضیح دهید.

۳. دیدگاه کدام دسته از مفسران در تفسیر قرآن کریم حجت است؟

۴. کاستی‌های گرایش علمی در تفسیر قرآن را بیان کنید.

۵. دو شیوه کلی ارائه مباحث تفسیری را معرفی کنید.

۶. کدام گرایش تفسیری بدآموز است و راه برداشت‌های انحرافی از آیات را هموار می‌سازد؟

۷. امتیازات و کاستی‌های هریک از دو شیوه ترتیبی و موضوعی را بیان کنید.

۸. چه راه حلی برای رفع کاستی‌های تفسیر ترتیبی و موضوعی وجود دارد؟

برای مطالعه بیشتر

۱. قرآن در اسلام، محمد حسین طباطبایی، ص ۵۱- ۵۹، قم، دفتر انتشارات اسلامی، ۱۳۶۱ ش.

۲. المدرسه القرآنیه، محمد باقر صدر، ص ۷- ۳۸، بیروت، دار التعارف للمطبوعات، ۱۴۰۰ ق.

۳. مبانی و روش‌های تفسیر قرآن، عباسعلی عمید زنجانی، ص ۱۱۳- ۱۹۱، تهران، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، ۱۳۶۶ ق.

۴. قرآن در قرآن، عبد اللّه جوادی آملی، ص ۱۴۴، قم، مرکز نشر اسراء، ۱۳۷۸ ش.

۵. تسنیم، عبد اللّه جوادی آملی، ص ۶۱- ۱۸۴، قم، مرکز نشر اسراء، ۱۳۷۸ ش.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۲، ص: ۱۶۸

۶. علوم قرآنی، محمد باقر حکیم، ص ۳۴۳ به بعد، قم، مجمع الفکر الاسلامی، ۱۴۱۷ ق.

۷. مکاتب تفسیری، علی اکبر بابایی، ج ۱ و ۲، قم، پژوهشکده حوزه و دانشگاه، ۱۳۸۱ ش.

۸. المیزان فی تفسیر القرآن، سید محمد حسین طباطبایی، ج ۱، ص ۴- ۱۴، قم، جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۲، ص: ۱۶۹

درس هفتم محکم و متشابه (۱)

اشاره

از فراگیر انتظار می‌رود:

- مقصود از قواعد ویژه فهم قرآن را بیان کند؛

- محکم و متشابه را تعریف نماید؛

- آیه هفتم سوره آل عمران را به‌طور خلاصه تفسیر کند؛

- ام الکتاب بودن محکمات را در فهم قرآن تبیین کند.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۲، ص: ۱۷۱

«- مِنْهُ آیاتٌ مُحْکَماتٌ هُنَّ أُمُّ الْکِتابِ وَ أُخَرُ مُتَشابِهاتٌ؛ بخشی از آن (قرآن) محکم است، آنها مرجع کتاب (آیات دیگر) ند و بخشی دیگر (از آن) آیات متشابهند». آل عمران، ۷.

محکم و متشابه در میان قواعد فهم قرآن مسائل مربوط به محکم و متشابه، جایگاه ویژه‌ای دارد.

بیان سخن محکم یا متشابه، ویژه قرآن و حتی زبان عربی نیست و گویندگان و نویسندگان- به هرزبان- می‌توانند همه یا بخشی از سخن خود را به صورت محکم یا متشابه بیاورند؛ ولی به لحاظ تأثیر این قاعده در فهم آیات و تأکید خاص قرآن بر آن، در زمره قواعد ویژه فهم قرآن جای می گیرد. از آنجا که خاستگاه این بحث در خود قرآن کریم است، به بحث و بررسی آیه هفتم آل عمران می‌پردازیم که قرآن را به دو بخش محکم و متشابه تقسیم کرده است:

«هُوَ الَّذِی أَنْزَلَ عَلَیْکَ الْکِتابَ مِنْهُ آیاتٌ مُحْکَماتٌ هُنَّ أُمُّ الْکِتابِ وَ أُخَرُ مُتَشابِهاتٌ فَأَمَّا الَّذِینَ فِی قُلُوبِهِمْ زَیْغٌ فَیَتَّبِعُونَ ما تَشابَهَ مِنْهُ ابْتِغاءَ الْفِتْنَةِ وَ ابْتِغاءَ تَأْوِیلِهِ وَ ما یَعْلَمُ تَأْوِیلَهُ إِلَّا اللَّهُ وَ الرَّاسِخُونَ فِی الْعِلْمِ یَقُولُونَ آمَنَّا بِهِ کُلٌّ مِنْ عِنْدِ رَبِّنا وَ ما یَذَّکَّرُ إِلَّا أُولُوا الْأَلْبابِ؛ او (خداوند) کسی است که کتاب را بر تو فروفرستاد، بخشی از آن محکم است آنها مرجع کتاب (آیات دیگر) ند و بخشی دیگر (از آن) آیات متشابهند؛ اما آنان که در قلب‌هایشان کژی است، آیات متشابه آن را پی‌جویی کرده تا فتنه‌انگیزی کرده و تأویل آن را بیابند و حال آنکه تأویل آن را جز خدا نمی‌داند و راسخان در علم

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۲، ص: ۱۷۲

گویند: ما بدان ایمان آورده‌ایم همه (آیات) از سوی پروردگار ما است و (این را) جز صاحبان اندیشه ناب درنمی‌یابند».

برای ارائه تفسیر مختصری از آیه بالا برخی واژگان را بررسی می کنیم. «۱»

محکم

محکم اسم مفعول از باب افعال از ریشه «حکم» به معنای منع (بازداشتن) و جلوگیری (از فساد) آمده و این مفهوم در تمام مشتقات آن نهفته است. به دهنه‌ای که بر دهان اسب می‌زنند تا آن را از حرکت و انحراف بازدارد «حکمة الفرس» گویند و به علومی که انسان را از اشتباه و انحراف بازدارد «حکمت» می‌گویند. رأی و سخن قاضی نیز که مسئله مورد دعوا را یک‌طرفه کرده و تردید و تزلزل در آن را برطرف می‌کند، حکم می‌نامند «۲»؛ یعنی مانع می‌شود از اینکه احتمال دیگری درباره این دعوا مطرح شود یا کسی در آنچه حق ندارد تصرف کند. محکم به چیزی گویند که حالت بازدارندگی دارد و قابل نفوذ نیست و نزدیک به معنای «متقن» است.

کاربرد احکام در قرآن

وصف احکام گاه درباره همه قرآن به کار رفته است؛ مانند: «کِتابٌ أُحْکِمَتْ آیاتُهُ ثُمَّ فُصِّلَتْ؛ «۳» کتابی که آیاتش استحکام یافته و آن‌گاه به تفصیل بیان شده است».

---

(۱). در جلد اول نیز در باب برخی از واژگان این آیه سخن گفته‌ایم. ر. ک: قرآن‌شناسی، ج ۱، ص ۲۲، ۳۰، ۵۸ و ۶۵

(۲). خلیل فراهیدی، کتاب العین، و محمد بن منظور، لسان العرب، ذیل واژه حکم.

(۳). هود، ۱.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۲، ص: ۱۷۳

در مقابل وصف «احکام» که در این آیه به همه آیات قرآن نسبت داده شده است، صفت «تفصیل» قرار دارد. ظاهر آیه بالا این است که همین کتاب مفصل در عین تفصیل، دارای احکام است و آیات قرآن به دلیل آیه بودنشان محکمند.

در این صورت «ثمّ» در این آیه، به معنای تراخی در وجود نیست؛ بلکه برای تراخی در بیان و ذکر است؛ همچنین می‌توان گفت که مقصود از احکام در این آیه، اتقان محتوای آیات و عدم امکان تحریف آن است؛ یعنی قرآن کریم در قالب بهترین بیان، نفوذناپذیر بوده و هیچ‌گونه شکستی در آن راه ندارد. برخی نیز احتمال داده‌اند «ثمّ» برای تراخی در وجود باشد؛ «۱» ولی گویا این احتمال برخلاف ظاهر آیه است.

نوع دیگر احکام که در آیه مورد بحث و نیز در آیه شریفه: «فَإِذا أُنْزِلَتْ سُورَةٌ مُحْکَمَةٌ وَ ذُکِرَ فِیهَا الْقِتالُ؛ «۲» پس آن‌گاه که سوره‌ای روشن و صریح فروفرستاده شود و در آن از جهاد در راه خدا یاد شده باشد ...» به کار رفته است، وصف بخشی از قرآن است.

مقصود از این احکام آن است که مطالب آن به گونه‌ای روشن بیان شده است و قابل توجیه و برداشت انحرافی نیست. این معنا در مقایسه با معنای متشابه، وضوح بیشتری خواهد یافت.

---

(۱). و در این صورت وصف احکام از نظر زمانی، مقدم بر تفصیل خواهد بود؛ یعنی قرآن کریم پیش از آنکه دارای آیات و سوره‌ها و اجزا باشد، دارای نوعی بساطت و احکام بوده است که اجزا و بخش‌ها «آیات و سوره‌ها» در آن متصور نیست. این همان مرحله وجود قرآن در لوح محفوظ (علم الاهی) است که مربوط به حقیقت قرآن بوده و در برخی آیات دیگر (مانند آیات ۳ زخرف و ۷۷ و ۷۸ واقعه) بدان اشاره شده است.

(۲). محمد، ۲۰.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۲، ص: ۱۷۴

امّ الکتاب

این تعبیر نیز دو کاربرد قرآنی دارد: یکی به معنای لوح محفوظ، کتابی که در پیشگاه خداست و هیچ تغییری در آن پدید نمی‌آید، برخلاف لوح محو و اثبات که مطالب آن قابل تغییر و تبدیل است. این معنا در دو آیه مطرح شده است:

«یَمْحُوا اللَّهُ ما یَشاءُ وَ یُثْبِتُ وَ عِنْدَهُ أُمُّ الْکِتابِ؛ «۱» خدا آنچه را خواهد، محو می کند و (یا) پابرجا می‌دارد و کتاب مادر (ام الکتاب) نزد اوست». و «وَ إِنَّهُ فِی أُمِّ الْکِتابِ لَدَیْنا لَعَلِیٌّ حَکِیمٌ؛ «۲» و به راستی که قرآن در کتاب مادر (ام الکتاب) در نزد ما والا و مستحکم است».

کاربرد دیگر امّ الکتاب، وصفی است که برای برخی از آیات قرآن (محکمات) در آیه هفتم آل عمران بیان شده است. امّ در اینجا، به معنای مرجع «۳» و مقصود از کتاب در این آیه، قرآن کریم است. بر این اساس، أمّ الکتاب مرجع کتاب است؛

---

(۱). رعد، ۳۹.

(۲). زخرف، ۳.

(۳). در زبان عربی دو واژه «والده» و «امّ» به معنای مادر است. در جایی که نظر به زاینده و پدید آورنده بودن مادر باشد، واژه «والده» به کار می‌رود؛ مانند آیه شریفه ۲۳۳ بقره: «وَ الْوالِداتُ یُرْضِعْنَ أَوْلادَهُنَّ حَوْلَیْنِ کامِلَیْنِ ... لا تُضَارَّ والِدَةٌ بِوَلَدِها وَ لا مَوْلُودٌ لَهُ بِوَلَدِهِ ...؛ و مادران فرزندان خود را دو سال تمام شیر دهند ... هیچ مادری و هیچ پدری نباید به سبب فرزندش زیان بیند ...». و در جایی که مرجع و مأوا بودن مادر مقصود باشد، واژه أمّ که از ریشه امّ به معنای قصد گرفته شده، به کار می‌رود؛ مانند آیه ۳۴ و ۳۵ عبس: «یَوْمَ یَفِرُّ الْمَرْءُ مِنْ أَخِیهِ* وَ أُمِّهِ وَ أَبِیهِ؛ روزی که فرد از برادر خود می گریزد و از مادر و پدرش». و در دیگر موارد- جایی که مادر انسانی نیست- به همین معناست. امّ القری، یعنی جایی که برای دیگر شهرها و مناطق، مرکزیت داشته و از آنها آهنگ آن محل می‌شود و محل رفت‌وآمد اهالی دیگر مناطق است. «آب» نیز در مواردی به کار می‌رود که به ترتیب و سرپرستی و تغذیه طفل نظر باشد، و در مواردی که نظر به نقش پدر در پدید آوردن فرزند باشد، از واژه «والد» استفاده می‌شود.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۲، ص: ۱۷۵

یعنی آیاتی که بخش مرجع و مادر است و آیات دیگر به آن بازمی گردد؛ بنابراین قرآن کریم دارای دو بخش است: یکی بخش مرجع و دیگری بخشی که باید به بخش مرجع بازگردانده شود. در این صورت آیات محکم جزئی از کتاب به شمار می‌آیند؛ یعنی اضافه امّ به کتاب، اضافه به معنای «من» است؛ مانند «نساء القوم» و «قدماء المفسرین» «۱».

راز مفرد آمدن واژه امّ در «هن امّ الکتاب»

با آنکه امّ در این آیه، وصف تعداد زیادی از آیات قرار گرفته است، راز مفرد آمدن آن چیست؟

در پاسخ به این سؤال سه وجه مطرح شده است:

۱. آیات محکم حالتی یکپارچه دارند؛ چون همه معانی آن روشن است و جای شبهه‌ای ندارد همه این آیات مجموعا وصف وحدت دارند؛ یعنی در آن هیچ تزلزل و تشابهی پیش نمی‌آید، در درون خود هماهنگند و هیچ‌گونه ناسازگاری در آنها دیده نمی‌شود، برخلاف متشابهات که در آنها ایهام، اختلاف و تکثّر معنا وجود دارد؛ «۲»

۲. جمله «هنّ امّ الکتاب»، پرسش و پاسخ مقدر است؛ زیرا وقتی آیات قرآن به دو بخش تقسیم می‌شود، جای این سؤال است که کدام‌یک از این دو بخش، اصل و امّ هستند؟ در این‌گونه موارد به‌طور معمول پاسخ را مطابق با پرسش

(۱). اضافه امّ الکتاب، لامیه نیست تا آیات محکم، خارج از کتاب به شمار آیند؛ مانند «ام الاطفال» (مادر کودکان) که یکی از آنان نیست؛ بلکه موجودی خارج از ایشان است. ر. ک: محمد حسین طباطبایی، المیزان فی تفسیر القرآن، ج ۲، ص ۲۰.

(۲). ر. ک: همان.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۲، ص: ۱۷۶

می‌آورند؛ مثلاـ اگر بپرسند «من مثل زید»؟ اگر گروهی مانند او باشند، در پاسخ می‌گویند: «نحن مثل زید» و مثل را به اعتبار کلمه‌ای که در پرسش به صورت مفرد آمده بود، مفرد می‌آورند، نه آنکه به صورت جمع «امثال» بیاورند. در اینجا جمله «هن ام الکتاب» در پاسخ به پرسشی است که واژه امّ در آن به صورت مفرد آمده و پاسخ نیز برای مطابقت با سؤال مفرد آمده است؛

۳. همه آیات محکم، یک مجموعه است؛ همان‌گونه که تمام آیات متشابه نیز، مجموعه واحدی هستند؛ یعنی با آنکه هرکدام از این دو قسم دارای آیات زیادی است، در مرجعیت داشتن محکمات تکثر آنها نقشی ندارد و به لحاظ عنوان، حکم مفرد دارند و وحدتی برای آنها در نظر می‌گیریم. «۱»

متشابهات

واژه متشابه از ریشه «شبه» گرفته شده و با توجه به آنکه در ساختار باب تفاعل آمده است، بر تشابه طرفینی و یکسانی در برخی ویژگی‌ها دلالت دارد. این واژه نیز چون احکام دو کاربرد در قرآن دارد: گاهی وصف همه آیات قرار گرفته است؛ مانند: «اللَّهُ نَزَّلَ أَحْسَنَ الْحَدِیثِ کِتاباً مُتَشابِهاً ...؛ «۲» خداوند نیکوترین سخن را به صورت کتابی همگون و بخش‌بخش فروفرستاد». مقصود از تشابه در این آیه، همگونی آیات قرآن در ویژگی‌های کلی و مشترک مانند اعجاز، مصونیت از تحریف، هدایت‌گری، متانت و استحکام در بیان و محتوا و مانند آن است. «۳»

(۱). برخی نیز گفته‌اند که مقصود از «هن ام الکتاب» آن است که «کل واحد منهن ام الکتاب»؛ یعنی هرآیه محکمی نسبت به آیات هم‌موضوع خود (از متشابهات)، مرجعیت دارد.

(۲). زمر، ۲۳.

(۳). پیش‌تر در جلد اول، ص ۵۸ در بحث از اوصاف قرآن درباره این ویژگی توضیح دادیم.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۲، ص: ۱۷۷

کاربرد دیگر تشابه در قرآن، وصفی است برای برخی آیات قرآن کریم که در آیه مورد بحث (۷ آل عمران) مطرح شده است. مراد از این تشابه آن است که محتملات و معانی این آیات به یکدیگر شباهت دارد و منظور گوینده در این میان مشتبه می‌شود؛ بنابراین وصف تشابه در اینجا، وصف به حال متعلق است؛ یعنی معانی و محتملات آیه به یکدیگر شبیهند و معلوم نیست که کدام‌یک از معانی، مقصود گوینده است. بدین‌ترتیب روشن شد که در اینجا شباهت میان دو یا چند آیه مطرح نیست؛ بلکه مقصود، تشابه معانی گوناگونی است که درباره یک آیه احتمال می‌رود؛ یعنی در اینکه نمی‌توان هیچ‌یک را مقصود قطعی خداوند از آیه دانست، شبیه یکدیگرند. چنین آیه‌ای به تنهایی نه بر مقصود خداوند دلالت روشنی دارد و نه مصون از سوء برداشت و تحریف معنوی است؛ ازاین‌رو بازگرداندن آن به آیات محکم ضرورت دارد و با این ارجاع، مراد از آیه متشابه روشن شده و تشابه معانی آن از میان خواهد رفت.

زیغ

زیغ به معنای کژی «۱» و خروج عضو یـا چیزی از حالت اعتـدال است و لازمه آن از کار افتادن و به نتیجه نرسـیدن تلاش آن عضـو است. زیغ در قرآن کریم به چشم و قلب (مرکز احساسات و عواطف انسان) و خود انسان نسبت داده شده است:

«فَلَمَّا زاغُوا أَزاغَ اللَّهُ قُلُوبَهُمْ؛ «۲» پس چون (از حق) به کژی گراییدنـد، خداونـد نیز دل‌های آنان را بگردانید و کج ساخت»، «ما زاغَ الْبَصَرُ وَ ما طَغی؛ «۳» چشم پیامبر نه کژ دید و نه از

---

(۱). خلیل فراهیدی، العین، و محمد بن منظور، لسان العرب، ذیل واژه زیغ.

(۲). صف، ۵.

(۳). نجم، ۱۷.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۲، ص: ۱۷۸

حد درگذشت». و «وَ إِذْ زاغَتِ الْأَبْصارُ ...؛ «۱» آن‌گاه که دیدگان از حرکت بازایستاده خیره شوند».

بنـابراین مقصـود از «الَّذِیـنَ فِی قُلُـوبِهِمْ زَیْغٌ» آن اسـت کـه آنچه از قلب انتظـار می‌بریم که بفهمـد و گرایش درسـتی بیابـد، از قلب این‌گونه افراد ساخته نیست، کژفهمند یا ایمان نمی‌آورند یا دچار کژفکری و وسوسه‌اند و از جاده استقامت و اعتدال خارج شده‌اند.

اتّباع

اتّباع در لغت، به معنای دنبال چیزی یا کسی رفتن است. «۲» اتباع، گاهی عملی و گاهی فکری است. اتباع عملی در آیه مورد بحث معنـا نـدارد؛ زیرا اولاـ اهـل زیغ اعتقـاد حقیقی به قرآن نداشـته و اهل عمل کردن به آیات آن نیسـتند؛ ثانیا همه آیات متشابه، آیات الاحکام نیستند تا قابل عمل کردن باشند؛ بلکه بسیاری از آنها در وصف جهان، به‌ویژه جهان آخرت، امور غیبی و صفات خداست؛ ثالثـا عمـل بـه متشابهـات، فرع فهـم آنهـاست و فرض بر ایـن اسـت کـه مفـاد این‌گـونه آیـات روشن نیست. افزون بر اینکه عمـل به متشابهـات بـا فتنه‌جویی و تأویـل که هـدف بیماردلاـن از اتبـاع متشابهات است، تناسبی نـدارد؛ بنابراین مقصود از اتباع متشابه، اتباع فکری است؛ یعنی اهل زیغ محکمات را رها کرده و به دنبال آیات متشابه می‌روند و با توجیه و تأویل آن، دیدگاه‌های باطل خود را از آنهـا برداشت می‌کننـد تـا بـا تحریف آیات، مردم را منحرف کرده و در جامعه فتنه‌انگیزی کننـد. آیه بر این نکته تأکیـد دارد که بیماردلان در فهم متشابهات از محکمات کمک نمی‌گیرند، وگرنه به دنبال فهم متشابهات بودن- از مسیر صحیح- نکوهشی ندارد.

---

(۱). احزاب، ۱۰.

(۲). محمد بن منظور، لسان العرب، ذیل واژه تبع.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۲، ص: ۱۷۹

فتنه

فتنه در لغت، به معنـای در آتش افکنـدن طلاـ و نقره برای تمییز دادن خوب و بـد (و عیـار) آن است و به معنای سوزانـدن نیز آمـده است. «۱» در قرآن نیز در مورد عذاب «۲»، شرک، «۳» مصیبت «۴»، فتنه‌انگیزی، «۵» امتحان، «۶» به کار رفته است و می‌توان همه این موارد را به معنایی جامع که این معانی از لوازم یا ملزومات آن هستند، بازگردانـد و آن «منقلب شـدن و زیرورو گردیـدن» است که در کاربردهای متعدد این واژه لحاظ شده است و در آیه مورد بحث به معنای انقلاب در فکر و اضـطراب و آشفتگی عقیدتی است؛

یعنی بیماردلان با دست‌آویز قرار دادن آیات متشابه، در پی زیرورو کردن عقاید و دین مردمند.

تأویل

تأویل، مصدر باب تفعیل از ریشه «اول» به معنای رجوع است «۷» و در اینجا از مصدر، معنای اسم مفعولی، (مؤوّل الیه) اراده شده و مقصود از آن چیزی است که آیات به گونه‌ای بدان بازمی‌گردد.

---

(۱). همان و خلیل فراهیدی، العین، ذیل واژه فتن. همچنین معانی زیر در لغت برای «فتنه» آمده است:
اختبار، محنت (و رنج)، مال، اولاد، کفر، اختلاف آرای مردم و ... (برخی از این معانی مصداق‌های فتنه و برخی از لوازم آن هستند.)

(۲). عنکبوت، ۱۰.

(۳). بقره، ۱۹۱.

(۴). انفال، ۲۵.

(۵). انفال، ۷۳.

(۶). بقره، ۱۰۲.

(۷). ر. ک: محمد بن منظور، لسان العرب، ذیل واژه اول.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۲، ص: ۱۸۰

الراسخون

رسوخ و رصوخ، به معنای ثبوت «۱» و رسوخ در علم، به معنای اتقان در علم و ضبط دقیق و محافظت کامل معلومات است. ممکن است مقصود از رسوخ در علم، تعبیر قلب باشد؛ یعنی علم در این افراد رسوخ کرده و ثابت است. این وصف بر اتقان علمی و ثبات معرفت دلالت دارد و در دو آیه قرآن به کار رفته است: یکی در همین آیه مورد بحث: «وَ ما یَعْلَمُ تَأْوِیلَهُ إِلَّا اللَّهُ وَ الرَّاسِخُونَ فِی الْعِلْمِ» که مقصود از آنان، مؤمنان حقیقی است یا دسته‌ای از آنان، که در مرحله بالاتری از علم و ایمان نسبت به دیگران قرار دارند. و دیگری در آیه «لکِنِ الرَّاسِخُونَ فِی الْعِلْمِ ...» «۲» و مراد از آنان، دانشمندان حقیقی و متقی و منصف اهل کتاب است.

تذکّر

تذکر از ریشه «ذکر» به معنای حفظ چیزی (در خاطره) و به یاد داشتن آن و همچنین به زبان یاد کردن چیزی است. «۳» تذکر نیز، به معنای یادآور شدن است و مقصود از آن، منتقل شدن به دلیل چیزی جهت استنتاج آن است. در آیه مورد بحث تذکر اولوا الالباب، پی‌بردن آنان به از سوی خدا بودن همه قرآن «کُلٌّ مِنْ عِنْدِ رَبِّنا» است که دلیل «آمنا به» و تسلیم شدن در برابر تمام آیات قرآن می‌باشد. «۴»

---

(۱). همان، ذیل واژه‌های «رسخ» و «رصخ» و خلیل فراهیدی، العین، ذیل واژه «رسخ».

(۲). نساء، ۱۶۲.

(۳). خلیل فراهیدی، العین؛ و محمد بن منظور، لسان العرب؛ احمد بن فارس، معجم مقاییس اللغه، و احمد فیومی، المصباح المنیر،

ذیل واژه «ذکر».

(۴). ر. ک: محمد حسین طباطبایی، المیزان فی تفسیر القرآن، ج ۳، ص ۲۹.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۲، ص: ۱۸۱

الالباب

الباب جمع لبّ است و لبّ هرچیزی از فرآورده‌ها، به معنای مغز و محتوای خالص آن است؛ مثل بادام و مانند آن‌که مغز آن مصرف می‌شود. لبّ هرچیز، خالص و برگزیده آن است. لبّ فرد، به معنای عقلی است که در درون او قرار داده شده است؛ «۱» بنابراین اولوا الالباب، به معنای صاحبان اندیشه و خرد ناب است و در آیات مختلف قرآن ویژگی‌های معنوی و روحی بلندی به آنان نسبت داده شده است؛ از قبیل ایمان، انابه، اتباع احسن القول، ذکر دائم. «۲»

تفسیری گزیده از آیه

اشاره

در آیات قبل از این آیه، از نزول کتب آسمانی پیشین و نزول به حق قرآن که تصدیق‌کننده کتب پیشین است، سخن به میان آمده. در نخستین بخش از این آیه نیز تأکید می‌کند که نازل‌کننده قرآن بر پیامبر صلّی اللّه علیه و آله، خداوند است؛ ولی تکیه‌گاه کلام، بخش دوّم آیه است که آیات قرآن را به دو دسته تقسیم می‌کند: بخشی آیات محکم و بخشی دیگر آیات متشابه است. مقصود از محکم بودن برخی آیات- در برابر تشابه برخی دیگر- این است که دارای قالب‌های عبارتی صریح و روشن بوده که زمینه سوء برداشت و تحریف معنوی را از بین می‌برد، برخلاف آیات متشابه که دارای عبارات چندپهلو و چنداحتمالی هستند. این معنا با توجه به معنای واژه یادشده و ویژگی‌هایی که در آیه برای محکم و متشابه ذکر شده (از قبیل امّ بودن محکم، دستاویز قرار گرفتن متشابه توسط بیماردلان برای فتنه‌انگیزی و دستیابی به تأویل)، به دست می‌آید. نکته دیگر آنکه با توجه به جمله «هنّ ام

---

(۱). خلیل فراهیدی، العین؛ محمد بن منظور، لسان العرب و دیگران، ذیل واژه «لبّ».

(۲). ر. ک: سوره زمر، آیه ۱۸؛ آل عمران، ۲۶۹ و بقره، ۱۹۱. برای توضیح بیشتر ر. ک: محمد حسین طباطبایی، المیزان فی تفسیر القرآن، ج ۳.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۲، ص: ۱۸۲

الکتاب» آیات محکم بخش مرجع است و آیات متشابه بخشی است که باید به آن بازگردانده شود؛ بنابراین فهم آیات متشابه بدون ارجاع به محکمات مرتبط با آن، میسر نیست.

در بخش بعد رفتار منحرفان و بیماردلان در باب آیات متشابه مطرح می‌شود. اهل زیغ آیات محکم را رها کرده و به سراغ آیات متشابه می‌روند و به پی‌جویی آنها می‌پردازند، آنها را ریشه‌یابی و توجیه و تأویل می‌کنند تا از این راه، اغراض و دیدگاه‌های باطل خود را از آنها برداشت کنند و آیات را تحریف نمایند و بدین‌وسیله افراد را منحرف کرده و در جامعه فتنه‌انگیزی کنند. تأکید آیه بر اینکه آیات به دو دسته محکم و متشابه تقسیم شده و اهل زیغ به دنبال آیات متشابه می‌روند، برای آن است که بفهماند بیماردلان به سراغ محکمات نمی‌روند و در فهم متشابهات از محکمات کمک نمی‌گیرند. اصولا آنان در صدد فهم درست آیات به منظور درس‌آموزی و عمل به آنها نیستند، بلکه به دنبال فتنه‌انگیزی و تأویل آن هستند. چنان‌که گفتیم، مقصود از تأویل آیات،

هرچیزی است که آیات به نحوی به آن بازمی‌گردد، و منحرفان با دستاویز قرار دادن و پی‌جویی آیات متشابه، در صدد تأویل‌تراشی و دستیابی به تأویل نادرست آن هستند و یا با آنکه می‌دانند تأویل قرآن برای آنان دست‌نایافتنی است، به آن دست می‌یازند. «۱»

---

(۱). در مورد ضمیر «تأویله» دو احتمال وجود دارد: نخست آنکه ضمیر به «کتاب» بازگردد، و دوم به «ما تشابه». اگر ضمیر به «کتاب» بازگردد، همه قرآن دارای تأویل خواهد بود؛ ولی در احتمال دوم، فقط بخشی از آیات تأویل دارند. این نکته در بحث مبسوطی که در باب تأویل خواهیم داشت بررسی می‌شود.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۲، ص: ۱۸۳

پیوستگی یا گسستگی راسخون از اللّه

درباره «واو» در عبارت «... وَ ما یَعْلَمُ تَأْوِیلَهُ إِلَّا اللَّهُ وَ الرَّاسِخُونَ فِی الْعِلْمِ» دو وجه بیان شده است:

۱. واو عاطفه است و «الراسخون» را به «اللّه» عطف می‌کند و جمله بعدی «یقولون آمنا ...» یا جمله مستأنفه است و یا حال برای «الراسخون فی العلم» یا خبر برای مبتدای محذوف است که تقدیر آن چنین می‌شود: «و المؤمنون یقولون آمنا»؛

۲. واو مستأنفه است و جمله «و الرّاسخون ...» در برابر جمله «فأمّا الّذین فی قلوبهم زیغ» قرار گرفته و «ما یعلم تأویله إلّا اللّه» جمله معترضه است. در این صورت «و الراسخون» مبتدا و «یقولون» خبر آن خواهد بود. این وجه با سیاق کلی آیه سازگارتر بوده و نیاز به هیچ تقدیری ندارد و مفاد آیه در این فرض آن است که کسی جز خداوند به تأویل قرآن آگاه نیست؛ ولی روایاتی که بیانگر آگاه بودن پیامبر صلّی اللّه علیه و آله و معصومان علیهم السّلام از تأویل قرآن است، یا مخصص این آیه می‌شوند و حصر این آیه با آن روایات استثنا شده است «۱» و افراد دیگری نیز به تعلیم خداوند، تأویل قرآن را می‌دانند؛ یا آنکه مقصود از انحصاری بودن دانش تأویل قرآن این

---

(۱). مانند روایاتی که پیامبر صلّی اللّه علیه و آله و اهل بیت علیهم السّلام را از آگاهان به تأویل قرآن به شمار آورده است:

«... فرسول اللّه افضل الراسخین فی العلم قد علّمه اللّه عز و جلّ جمیع ما انزل علیه من التنزیل و التأویل و ما کان اللّه لینزل علیه شیئا لم یعلمه تأویله و اوصیاؤه من بعده یعلمونه کله ...؛ رسول خدا برترین راسخ در علم است که خدای تعالی همه تنزیل و تأویل آنچه را که بر او نازل شده بود، به وی آموخت. و چنین نیست که خداوند چیزی بر او نازل کند و تأویل آن را به او نیاموزد. اوصیای ایشان نیز، همه تنزیل و تأویل (قرآن) را می‌دانند». محمد باقر مجلسی، بحار الانوار، ج ۱۷، ص ۱۳۰.

برای دیدن روایات بیشتر ر. ک: همان، ج ۲۳، ص ۱۹۸ به بعد.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۲، ص: ۱۸۴

است که کسی از پیش خود بدان آگاهی ندارد و راه دانستن آن، آموختن از خدای متعال است؛ بنابراین حصر آیه هیچ استثنایی ندارد و در این صورت شبیه آیات بیانگر انحصار دانش غیب به خداوند می‌شود.

راسخان در علم در برابر برخورد نادرست اهل زیغ با آیات کتاب، مناسب‌ترین برخورد را با آیات قرآن کریم دارند. آنان در اولین مرحله، تسلیم محض بودن خود را در برابر قرآن- محکمات و متشابهات- اعلام می‌دارند و در مرحله دوم دلیل پذیرش و تسلیم خود را، از سوی خدا بودن قرآن بیان می‌کنند.

این بخش دو تعریض به اهل زیغ دارد: یکی آنکه آنان تسلیم همه آیات نیستند و در باطن آن را قبول ندارند؛ و دیگری آنکه معیار اهل زیغ در پذیرش آیات- در جایی که می‌پذیرند- از سوی خدا بودن آن نیست؛ بلکه به فهم خود تکیه می‌کنند و هرجا آن را به

فهم ناقص خود درست دانستند، به پشتوانه فهم خویش آن را می‌پذیرند؛ حال آنکه راسخان در علم می‌گویند آیات قرآن جملگی از سوی خداست و هرآنچه خدا بگوید، حق است؛ بنابراین باید به همه آیات قرآن ایمان آورد، هرچند مفاد برخی از آنها برای ما قابل هضم نباشد و یا حتی به مفاد دقیق و کامل آن دست نیابیم. این آیه در آخرین بخش به این نکته اشاره دارد که صاحبان خرد ناب متذکر حقایق می‌شوند؛ زیرا قلب و عقلشان به انحراف‌ها و شبهه‌ها آلوده نیست و در سایه طهارت، خلوص و صفای باطن، بااستعدادترین افراد برای پی‌بردن به آموزه‌ها و معارف حقیقی و قرآنی هستند.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۲، ص: ۱۸۵

چکیده

۱. برای فهم قرآن کریم افزون بر قواعد اصول محاوره عقلایی و آشنایی کافی با ادبیات عرب، آگاهی و رعایت قواعد ویژه فهم قرآن نیز ضروری است؛

۲. یکی از قواعد ویژه فهم قرآن، بازشناسی آیات محکم و متشابه از یکدیگر و بازگرداندن آیات متشابه به آیات محکم است؛

۳. خاستگاه اصطلاح محکم و متشابه، آیه هفتم سوره آل عمران است که همه قرآن را به دو بخش محکم و متشابه تقسیم کرده است؛

۴. مقصود از محکم، آیه‌ای است که قابل توجیه و برداشت انحرافی نیست و منظور از متشابه، آیه‌ای است که چند معنای احتمالی دارد و مراد گوینده از آن روشن نیست و امکان سوءاستفاده و تحریف معنوی آن وجود دارد؛

۵. تشابه آیات متشابه با بازگرداندن به آیات محکم، برطرف شده و مقصود از آن روشن خواهد شد. مقصود از امّ الکتاب بودن محکمات، همین است؛

۶. تأویل در آیه هفتم آل عمران، معنای اسم مفعولی «مؤوّل الیه» دارد و مقصود از آن چیزی است که آیات به گونه‌ای بدان بازمی‌گردد؛

۷. «واو» و الراسخون، برای استیناف است؛ بنابراین کسی جز خدای تعالی به تأویل قرآن آگاه نیست و پیامبر صلّی اللّه علیه و آله و معصومان علیهم السّلام با تعلیم خداوند بدان آگاه شده‌اند؛

۸. منحرفان و بیماردلان برخلاف گفته قرآن- مبنی بر لزوم ارجاع متشابهات به محکمات- به پی‌جویی متشابهات و توجیه و تأویل آن می‌پردازند تا به اغراض و دیدگاه‌های خود رنگ دینی زده و فتنه‌انگیزی کنند؛

۹. راسخان در علم، مناسب‌ترین برخورد را با آیات قرآن دارند. هم ایمان و تسلیم محض بودن خود را اعلام می‌دارند و هم دلیل آن را از سوی خدا بودن قرآن می‌دانند.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۲، ص: ۱۸۶

پرسش

۱. مقصود از قواعد ویژه فهم قرآن چیست؟

۲. آیا قرآن کریم در باب فهم آیات، قاعده‌ای مطرح کرده است؟

۳. آیا می‌توان قرآن را مانند متون دیگر، با همان معیارهای رایج فهم تفسیر کرد؟

۴. هدف اهل زیغ از پی‌جویی آیات متشابه چیست؟

۵. ویژگی راسخان در علم در برخورد با آیات قرآن کریم را بیان کنید.

۶. قرآن کریم در برخی آیات، همه قرآن را محکم و در برخی دیگر، همه آن را متشابه دانسته؛ ولی در آیه هفتم آل عمران آیات را به دو دسته محکم و متشابه تقسیم کرده است، تبیین درست این آیات چیست؟

۷. آیا می‌توان آیه‌ای در قرآن یافت که نه محکم باشد و نه متشابه؟ چرا؟

برای مطالعه بیشتر

۱. الاتقان فی علوم القرآن، عبد الرحمن سیوطی، نوع ۴۳.

۲. تفسیر صافی، محمد فیض کاشانی، ج ۱، مقدمه چهارم.

۳. التمهید فی علوم القرآن، محمد هادی معرفت، ج ۳، ص ۶ به بعد، قم، مؤسسهٔ النشر الاسلامی، ۱۴۱۶ ق.

۴. حقائق التأویل فی متشابه التنزیل، محمد رضی موسوی، ترجمه محمود فاضل، ص ۱۰۹ – ۱۲۱، مشهد، انتشارات آستان قدس رضوی، ۱۳۶۶ ش.

۵. علوم قرآنی، محمد باقر حکیم، ص ۱۶۷ به بعد، قم، مجمع الفکر الاسلامی، ۱۴۱۷ ق.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۲، ص: ۱۸۷

۶. قرآن در اسلام، محمد حسین طباطبایی، ص ۳۳– ۳۹، قم، دفتر انتشارات اسلامی، ۱۳۶۱.

۷. قرآن در قرآن، عبد اللّه جوادی آملی، ص ۴۰۲– ۴۱۹، قم، مرکز نشر اسراء، ۱۳۷۸ ش.

۸. المیزان فی تفسیر القرآن، محمد حسین طباطبایی، ج ۳، ص ۱۹– ۲۳، ۲۸ و ۲۹، قم، جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۲، ص: ۱۸۹

درس هشتم محکم و متشابه (۲)

اشاره

از فراگیر انتظار می‌رود:

– با پرسش‌های مهم مبحث محکم و متشابه آشنا شود؛

– مصداق‌های آیات متشابه را بازگوید؛

– شبهه ناسازگاری تشابه بخشی از آیات با نور، بیان و مبین بودن قرآن را پاسخ دهد؛

– راه رفع تشابه آیات متشابه را بیان کند؛

– مقصود از اتباع متشابهات و تفاوت آن با تلاش برای رفع تشابه آیات را توضیح دهد.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۲، ص: ۱۹۱

«عن الرضا علیه السّلام: من ردّ متشابه القرآن الی محکمه فقد هدی الی صراط مستقیم؛ امام رضا علیه السّلام فرمود: هرکس آیات متشابه قرآن را به آیات محکم بازگرداند (و معنا کند) به صراط مستقیم راه یافته است». محمد باقر مجلسی، بحار الانوار، ج ۲، ص ۱۸۵.

در بحث از ابعاد مختلف محکم و متشابه و منشأ قرآنی آن، در آیه هفتم سوره آل عمران نکات متعددی وجود داشت که برخی از آنها در درس‌های پیش بررسی شد. ادامه این نکات در این درس بررسی می‌شود.

أ) محکم بودن آیه هفتم آل عمران

برخی که معتقدند همگان نمی‌توانند قرآن را بفهمند آیه مورد بحث را متشابه انگاشته و گفته‌اند که این آیه به اجمال، آیات قرآن را به دو دسته محکم و متشابه تقسیم کرده و هیچ معیاری برای بازشناسی محکم از متشابه ارائه نکرده است؛ بنابراین این آیه نمی‌تواند بیانگر قاعده و راهکاری برای فهم و تفسیر آیات باشد؛ بلکه خود سبب متشابه شدن کل قرآن می‌شود. با توجه به توضیحی که درباره مفهوم محکم و متشابه و انواع تشابه بیان کردیم، این آیه خود در زمره محکمات است و هیچ‌یک از علل تشابه در آن وجود ندارد. افزون بر این، اگر لازمه متشابه بودن این آیه، تشابه همه آیات قرآن باشد- علاوه بر آنکه این مدعا مورد پذیرش هیچ قرآن‌پژوهی نیست- برخلاف صریح همین آیه است. همچنین تقسیم آیات به محکم و متشابه و امّ الکتاب بودن محکمات نیز، لغو و بی‌حاصل خواهد شد،

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۲، ص: ۱۹۲

و این برخلاف دلالت اجمالی همین آیه خواهد بود و کسی بدان ملتزم نیست.

افزون بر این، با اعجاز قرآن در فصاحت و بلاغت و با آیات و روایاتی که به روشنی بر نور بودن و قابل فهم بودن قرآن دلالت دارند و با روایاتی که مردم را به آن ارجاع داده و قرآن را معیار سنجش روایات می‌دانند، ناسازگار است.

بررسی آیات قرآن براساس روش فهم عقلایی متون که مورد تایید قرآن و روایات است نیز، نشانگر آن است که مفاد این آیه بر آنها قابل انطباق است؛ یعنی برخی آیات مفاد روشنی دارند که جای بحث و مناقشه‌ای در آنها نیست و برخی دیگر چندپهلو و دارای احتمالات مختلفند و افراد، درباره آنها دچار سوء فهم می‌شوند.

افزون بر آنچه گفتیم، روایاتی داریم که قرآن را قابل فهم دانسته و بر ضرورت ارجاع آیات متشابه به آیات محکم (و وجود محکم و متشابه در روایات نیز) تأکید کرده است. «۱» این روایات بیانگر آن است که محکم و متشابه، معیار مشخصی دارد و بازشناسی آیات محکم از متشابه، ممکن است. نکته قابل‌توجه آنکه اگر امکان بازشناسی متشابه از محکم منتفی شود، دستیابی به مفاد روایات نیز، ناممکن است؛ زیرا براساس برخی روایات، در میان روایات نیز، محکم و متشابه وجود دارد و باید روایات متشابه را به روایات محکم بازگرداند. «۲»

نکته دیگر اینکه هرآیه محکم، به تنهایی محکم است و ظاهر تعبیر «آیات محکمات» بلکه صریح آن همین است.- همان‌گونه که آیات متشابه نیز هریک به تنهایی متشابه است- ولی درباره مرجع بودن آیات محکم گرچه تصریحی

---

(۱). به برخی از این روایات در بحث از امکان فهم قرآن اشاره کردیم و در ادامه این درس نیز، به برخی از آنها در پاورقی اشاره خواهیم کرد.

(۲). محمد باقر مجلسی، بحار الانوار، ج ۲، ص ۱۸۵.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۲، ص: ۱۹۳

نشده است، نمی‌توان گفت که همه محکمات قرآن روی‌هم‌رفته مرجع هرآیه متشابه باشند؛ زیرا بسیاری از آیات محکم، ارتباط محتوایی با برخی از آیات متشابه نداشته و نمی‌توانند مرجع آنها قرار گیرند. از سوی دیگر، ممکن است چند آیه خاص که همه محکم هستند، مرجع آیه‌ای متشابه قرار گیرند که با آنها ارتباط محتوایی دارد.

ب) نسبی بودن متشابه

برخی آیات قرآن ابعاد مختلفی دارد و ممکن است در برخی ابعاد صریح و روشن و در برخی دیگر چند احتمالی باشد. از طرف دیگر، مرجع بودن آیات محکم برای آیات متشابه اقتضا دارد که آیات متشابه با ارجاع به آیات محکم رفع تشابه شده و به محکم

تبدیل شوند؛ ازاین‌رو تشابه آیات قرآن نسبی است.

افزون بر این، برخی روایات واردشده در موضوع محکم و متشابه، بر نسبی بودن متشابه دلالت دارد؛ مانند روایاتی که پیامبر صلّی اللّه علیه و آله را برترین راسخ در علم و ایشان و امامان معصوم علیهم السّلام را آگاه به تفسیر و تأویل همه آیات معرفی می‌کند «۱» و روایاتی که متشابه را وصف آیاتی می‌داند که بر بعضی از کسانی که بدان آگاهی ندارند، مشتبه شده است؛ «۲» یعنی ممکن است آیه‌ای پیش از ارجاع به محکم، متشابه باشد

---

(۱). «... فرسول اللّه افضل الراسخین فی العلم قد علّمه اللّه عز و جلّ جمیع ما انزل علیه من التنزیل و التأویل و ما کان اللّه لینزل علیه شیئا لم یعلمه تأویله و اوصیاءوه من بعده یعلمونه کله ...». همان، ج ۱۷، ص ۱۳۰.

(۲). «المتشابه ما اشتبه علی جاهله؛ متشابه مطلبی است که بر فرد ناآگاه به آن مشتبه شود». محمد عیاشی، تفسیر العیاشی، ج ۱، ص ۱۶۲ و: «انما هلک الناس فی المتشابه لانهم لم یقفوا علی معناه؛ همانا مردم در باب آیات متشابه تباه شدند»؛ زیرا به معنای آن آگاه نشدند». محمد باقر مجلسی، بحار الانوار، ج ۹۳، ص ۱۱ و ۱۲

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۲، ص: ۱۹۴

و پس از آن، از تشابه خارج شود یا آیه‌ای برای فردی که به تفسیر و تأویل آن آگاه است، محکم، و برای کسی که بی‌خبر است، متشابه باشد. همچنین آیات و روایاتی که فهم آیات را براساس درجات تکاملی افراد قابل تشکیک می‌داند، مؤیّد این سخن است. «۱»

آیه مورد بحث، از تعیین مقدار آیات متشابه و محکم ساکت است و با توجه به نسبی بودن تشابه آیات، نمی‌توان در مورد بیشتر یا کمتر بودن آیات متشابه نسبت به آیات محکم نظر مطلقی ارائه کرد؛ بلکه به لحاظ افراد و ابعاد آیات، تعداد متشابهات در نوسان است. شاید به همین دلیل در آیه شریفه نیز، از بیان مقدار محکمات یا متشابهات سخنی به میان نیامده و فقط به اصل وجود محکم و متشابه بسنده شده است، اگرچه با بررسی آیات و اوصاف قرآن (مانند نور، کتاب مبین، آیات بینات) و نیز اعجاز قرآن در فصاحت و بلاغت، کثرت محکمات را در عین نسبی بودن آن محتمل‌تر می‌سازد.

ج) سازگاری تشابه بخشی از قرآن با نور و مبین بودن آن

ممکن است توهم شود که وجود آیات متشابه در قرآن، با اوصافی مانند نور، بیان، تبیان و مبین بودن قرآن سازگار نیست؛ زیرا آیات متشابه، چگونه نورانی، روشنگر و روشن خواهد بود؟ در پاسخ باید گفت: قرآن نور است، حتی آیات متشابه آن نورانی است و به خودی خود ابهامی ندارد. نسبی بودن متشابه، مؤید سازگاری این ویژگی‌ها با تشابه برخی آیات قرآن است. بدین‌ترتیب، اگر مخاطبان قرآن زمینه‌های لازم و شرایط علمی و روحی متناسب با دریافت آیات را داشته باشند، همه آیات قرآن قابل فهم است و هیچ ابهام و اجمالی در آن

---

(۱). برای آگاهی از این آیات و روایات، به مبحث «بطن قرآن» در همین کتاب بنگرید.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۲، ص: ۱۹۵

نمی‌ماند. افزون بر این، نور بودن قرآن بدین معناست که در فهم قرآن نیازی به غیر قرآن نیست و قرآن، خود روشنگر خود است؛ بنابراین اگر برای رفع تشابه آیات، راهی نمی‌بود یا آن راه در قرآن ارائه نشده بود، با نور بودن قرآن نمی‌ساخت؛ ولی راه فهم- مستقیم یا غیرمستقیم- آیات متشابه در خود قرآن آمده است و در ادامه همین درس بیان خواهد شد.

د) مصادیق آیات متشابه

ظاهر آیه هفتم آل عمران آن است که آیات قرآن در دو قسم محکم و متشابه خلاصه می‌شود و نوع سومی وجود ندارد. بر این اساس، حروف مقطعه نیز مدلولی دارند؛ ولی از آنجا که مخاطب آن همه مردم نبوده‌اند و مصلحتی در تفهیم عمومی آن وجود نداشته است، فقط برای پیامبر صلّی اللّه علیه و آله و کسانی که از ایشان تعلیم گرفته‌اند، قابل فهم است. «۱» دانشمندان قرآن‌پژوه پیشین نیز، حروف مقطعه را از متشابهات می‌دانند؛ ولی علامه طباطبایی رحمه اللّه حروف مقطعه را دسته سومی می‌داند که نه محکم است و نه متشابه. ایشان آیات منسوخ و آیات بیانگر معارف بلند را از متشابهات می‌دانند؛ «۲» ولی با توجه به مطالبی که در درس گذشته درباره عوامل تشابه بیان کردیم، موارد دیگری نیز از مصادیق آیات متشابه است؛ زیرا با پذیرفتن

---

(۱). این نکته از برخی روایاتی که درباره معانی حروف مقطعه رسیده استفاده می‌شود. برای آگاهی از این روایات ر. ک: محمد باقر مجلسی، بحار الانوار، ج ۵۲، ص ۱۰۶ و ج ۷۱، ص ۲۶ و محمد صدوق، معانی الاخبار، ص ۲۲ باب معنی الحروف المقطعهٔ فی اوائل السور من القرآن.

(۲). ر. ک: محمد حسین طباطبایی، المیزان فی تفسیر القرآن، ج ۱۸، ص ۸ و ج ۳، ص ۶۸، ص ۲۱، ۲۳، ۳۶ و ۶۲ و همو، قرآن در اسلام، ص ۳۰. علامه در برخی موارد، حروف مقطعه را دارای معانی رمزی می‌داند که خداوند به رسول خود القا کرده است. ر. ک: المیزان فی تفسیر القرآن، ج ۱۴، ص ۱۲۷.

تشابه آیات منسوخ، ملاک دیگری برای متشابهات پدید می‌آید؛ چون آیات منسوخ از سنخ معارف بلند غیرقابل فهم همگان نیست؛ بلکه مصلحتی در کار بوده که قید زمانی آن بیان نشود و پس از مدتی با نزول آیه ناسخ، سرآمد آن معلوم گردد.

راز تشابه آیه منسوخ، در این است که وقتی فردی آن را می‌نگرد و اطلاعی از قید زمانی آن ندارد، آن را دائمی پنداشته و به مقصود خداوند از آن پی نمی‌برد.

همین ملاک درباره عام مخصّص به تخصیص منفصل و درباره مشترکی که قرینه معینه آن جدا بیان شده و دیگر اقسامی که بیان کردیم نیز، وجود دارد؛ بنابراین در متشابه شدن کلام فرقی میان نسخ، تخصیص و تقیید وجود ندارد؛ بلکه تفاوت در نوع قید آن است که یکی قید زمانی است و دیگری قید غیرزمانی است، و چنین تفاوتی سبب متشابه شدن یکی و محکم شدن دیگری نمی‌تواند باشد.

این نکته نیز قابل ذکر است که موارد نسخ در کلام بشری و در قرآن نسبت به عام و خاص، و مطلق و مقید، و مجمل و مبین، کمتر است؛ ولی در مواردی که دانسته شود جعل‌کننده منسوخ از آغاز حکم موقت را مدنظر داشته و بنا به مصالحی به صورت دائمی اعلام کرده است، ناسخ و منسوخ را مانند عام و خاص و مطلق و مقید می‌دانند و همان‌گونه که عرف پس از پی‌بردن به خاص و مقید، عام و مطلق را حمل بر آنها می‌کند، در مورد آیه منسوخ نیز پس از پی بردن به ناسخ، منسوخ را حمل بر ناسخ و محدود به دوران پیش از ناسخ می‌کند.

بدین‌ترتیب، می‌توان موارد زیر را از اقسام آیات متشابه قرآن دانست:

۱. آیات مشتمل بر معارف بلند و حقایق فراسوی ماده؛

۲. حروف مقطعه «فواتح السور»؛

۳. مجمل‌ها، عام‌ها، مطلق‌ها، منسوخ‌ها و موارد دیگری که به سبب جدایی کلام از قیود و قراین، متشابه می‌شود.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۲، ص: ۱۹۷

ه) راه رفع تشابه آیات

ظاهر این آیه بر مرجعیّت آیات محکم در رفع تشابه آیات متشابه دلالت دارد و براساس آن، یکی از راه‌های رفع تشابه آیات متشابه، بازگرداندن آنها به آیات محکم است. «۱» صرف‌نظر از این آیه، لزوم مراجعه به آیات دیگر برای رفع تشابه

---

(۱). چنان‌که پیش‌تر گذشت، محکمات به «ام الکتاب» وصف شده‌اند و اصل «ام» از ماده «امّ» به معنای قصد است و «امّ» به معنای «ما یقصده الآخرون» است؛ یعنی موجودی که دیگران آهنگ او می‌کنند. بنابراین امّ الکتاب آیاتی هستند که آیات دیگر کتاب (که متشابهاتند) به آنها باز گردانده می‌شود و (دیر یا زود و کم یا زیاد) بسته به استعداد و نورانیت معنوی افراد، تشابه آنها برطرف می‌شود و امکان باقی ماندن تشابه برای برخی از افراد نیز وجود دارد. راه عملی این کار نیز، در این است که از آغاز قرآن، با بررسی تک‌تک آیات آنهایی را که در مفهومشان هیچ شکی نیست جدا کنیم (همچنین آیاتی را که دارای دو وجه است، ولی یکی از آن دو روشن‌تر است، برمی‌گزینیم.) و همه قرآن را به این شکل بررسی کنیم، به گونه‌ای که اگر در قیامت از ما بپرسند که از کجا این معانی را به قرآن نسبت دادید، بگوییم با آنچه از موازین عقلی و بشری در دست ما بود، معنای دیگری نمی‌توانست داشته باشد. سپس این مفاهیم را رده‌بندی کرده و دوباره به قرآن مراجعه کنیم تا ببینیم با توجه به این مفاهیم یقینی تا چه‌اندازه می‌توان مفاهیم دیگر را روشن کرد. در این صورت خواهیم دید که بسیاری از مفاهیمی که در مرحله اول برای ما مخفی بود و ابهام داشت، به کمک مفاهیم اصلی و محکم و عمیق که به دست آورده‌ایم، روشن می‌شود.

این کار مشکل، ولی ممکن است و وقت فراوانی می‌طلبد و بسته به مراتب علمی افراد و آشنایی آنان با قرآن، قابل تشکیک است. ممکن است فردی در اولین مراجعه به قرآن، فقط به پنجاه یا صد آیه روشن برخورد کند؛ ولی برای کسی که آشنایی بیشتری با قرآن دارد، دویست آیه روشن باشد. بنابراین اگر کسی بخواهد نسبت به آیه خاصی قضاوت کند و آن را از احکم محکمات بداند و آیات دیگری را در درجات بعد قرار دهد، کار بسیار دشواری است؛ زیرا مراتب آشنایی افراد با قرآن تفاوت دارد و او نسبت به درک خود چنین قضاوتی کرده است؛ اما-

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۲، ص: ۱۹۸

آیات، از سیره عقلا نیز فهمیده می‌شود؛ زیرا روش عقلایی در فهم کلام آن است که اگر قراینی در کلام باشد که بتوان با آن به معنایی دست یافت، باید به آنها مراجعه کرد. اکنون اگر ما آیاتی داشته باشیم که مقصود از آن- با حدود و قیود مربوط به آن- روشن نباشد و بتوان با آیات دیگری به حدود و قیود آنها دست یافت، لازم است به آن آیات مراجعه کنیم؛ مثلا اگر آیه عامی داشتیم که مخصّص منفصل داشت یا آیه منسوخی که ناسخ داشت، یا مشترک لفظی بود که قرینه تعیین‌کننده در آیه دیگری برای او بود، وقتی به خاص یا ناسخ و یا آن قرینه مراجعه کردیم، مفهوم متشابه روشن می‌شود. این یک راه عقلایی است و دلیل تعبدی نمی‌خواهد؛ بلکه بنای عقلا بر این است که در موارد پیش‌گفته، به بخش‌های دیگری از همان کلام مراجعه کرده و مفهوم متشابه را از تشابه خارج می‌سازند.

از دیگر راه‌های رفع تشابه آیات، مراجعه به روایات معصومان علیهم السّلام است که در آن به بیان تفاصیل احکام، قیود و قراین آیات پرداخته‌اند. پرسشی که در اینجا مطرح می‌شود، آن است که آیا مراجعه به روایات با مرجعیت آیات محکم در رفع تشابه متشابهات، ناسازگار نیست؟

چنان‌که گذشت، آیه هفتم آل عمران راه رفع تشابه را منحصر به ارجاع به

– به‌هرحال هرکس می‌تواند در مسیر پیش‌گفته حرکت کند؛ یعنی روشن‌ترین مفاهیم قرآن را که احتیاج به اعمال نظر و تخصص ندارد، به دست آورد و در مرحله دوم با توجه به این مفاهیم روشن، بسیاری از مفاهیم مبهم را روشن سازد. این کار وقتی به تدریج به صورت فنی در آمد، (یعنی در جایی که باید قاعده‌ای اعمال کرد). دشوار خواهد شد؛ زیرا نمی‌دانیم آیا اینجا مصداق فلان قاعده است یا نه؟ بنابراین تخصص و ورزیدگی می‌خواهد. پس استفاده از قرآن نیز، به نوبه خود نیاز به تخصص دارد.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۲، ص: ۱۹۹

محکمات ندانسته است. افزون بر اینکه امّ بودن محکمات، دو معنا دارد: ۱. مستقیم و بدون واسطه رفع تشابه می‌کند؛ ۲. منبع و مرجعی برای رفع تشابه معرفی می‌کند؛ بنابراین آیاتی که پیامبر صلّی اللّه علیه و آله و امامان علیهم السّلام را معلّم و مفسّر قرآن معرفی کرده و پیروی از آنان را واجب می‌داند، «۱» مرجع بسیاری از آیات متشابه است که به طور غیرمستقیم تشابه آیات را دفع می‌کند. بر این اساس، روایات معصومان علیهم السّلام نیز، مرجع رفع تشابه آیات متشابه خواهد بود. «۲»

و) راز نکوهش اتباع متشابهات

پیش‌تر گفتیم که مقصود از اتباع متشابهات در این آیه، اتباع فکری است. انگیزه بحث و پی‌جویی از این آیات نیز متفاوت است. اگر کسی با هدف فهم مقصود خداوند از آیات متشابه و رفع تشابه از آنها با ارجاع به محکمات در صدد پی‌جویی آیات متشابه برآید، این کار نه تنها نکوهشی ندارد، بلکه دارای ارزش

(۱). مانند آیه: «أَنْزَلْنا إِلَیْکَ الذِّکْرَ لِتُبَیِّنَ لِلنَّاسِ ما نُزِّلَ إِلَیْهِمْ؛ (نحل ۴۴) ما ذکر (قرآن) را بر تو فرو فرستادیم تا برای مردم آن‌چه را به سویشان فرود آمده، روشن‌سازی»؛ «یا أَیُّهَا الَّذِینَ آمَنُوا أَطِیعُوا اللَّهَ وَ أَطِیعُوا الرَّسُولَ وَ أُولِی الْأَمْرِ مِنْکُمْ؛ (نساء ۵۹) ای کسانی که ایمان آورده‌اید از خداوند فرمان برید و از پیامبر و اولو الامر (اوصیای پیامبر) فرمان برید»؛: «وَ ما آتاکُمُ الرَّسُولُ فَخُذُوهُ وَ ما نَهاکُمْ عَنْهُ فَانْتَهُوا؛ (حشر، ۷)؛ و آنچه را پیامبر به شما داد بگیرید و از آنچه شما را بازداشت بازایستید»؛ و:

«وَ یُعَلِّمُهُمُ الْکِتابَ وَ الْحِکْمَةَ؛ (بقره، ۱۲۹ و جمعه، ۲) و کتاب و حکمت بدیشان می‌آموزد».

(۲). افزون بر آنچه بیان کردیم، براساس برخی روایات، همه سخنان معصومان علیهم السّلام به نوعی برگرفته از قرآن است؛ مانند: «اذا حدثتکم بشیء فاسئلونی (عنه) من کتاب اللّه تعالی؛ هرگاه سخنی در باره چیزی به شما گفتم از من در باب (مستند) آن از قرآن سوال کنید». محمد باقر مجلسی، بحار الانوار، ج ۴۶، ص ۳۰۳. بنابراین باز هم مرجع اصلی، قرآن خواهد بود.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۲، ص: ۲۰۰

مثبت بوده و باعث هدایت و راه‌یابی به صراط مستقیم الاهی است؛ «۱» ولی اگر با انگیزه‌های نادرست– که در آیه به دو مورد از آن (فتنه‌انگیزی و دستیابی به تأویل قرآن) اشاره و به شدت نکوهش شده است– به سراغ آیات متشابه رود، کاری نادرست و مورد نکوهش است؛ چنان‌که در آیه شریفه به شدّت از آن نکوهش شده است.

ز) راز تقابل کژدلی با رسوخ در علم

در این آیه در برابر «الَّذِینَ فِی قُلُوبِهِمْ زَیْغٌ» عبارت «وَ الرَّاسِخُونَ فِی الْعِلْمِ» قرار گرفته که یکی حالت روحی و مرتبط با تمایلات است و دیگری مسئله فکری و ذهنی است که با عقل پیوند دارد. این نوع بیان، به ارتباط و تأثیر و تأثّر بعد فکری انسان با بعد گرایشی و قلبی او اشاره دارد. افرادی که از نظر تمایلات قلبی منحرف باشند، به‌طور طبیعی به دنبال شناخت حقیقت نیستند و برای

آنـان دستیـابی به هواهـا و منـافع شخصـی و گروهی و سوژه‌هـای مختلف و مخالفت با مخالفان خود، اهمیت دارد و به این صورت، نقطه مقابل راسـخان در علم قرار می‌گیرنـد. از سوی دیگر، راسـخان در علم که برای دریافت حقایق، چنان‌که باید، می‌کوشـند و با ابزارهـای شـناخت و دریافت‌هـای خود به دقت برخورد می‌کننـد، به طور طـبیعی حقیقت‌طلـبی و دقت علمی را بر تمایلات خویش حاکم ساخته و تمایلات خود را در جهت کشف حقایق به کار می‌بندند و تابع حقایق قرار می‌دهند.

---

(۱). «من ردّ متشابه القرآن الی محکمه فقد هدی الی صراط مستقیم؛ هرکس (آیه) متشابه قرآن را به (آیه) محکم آن بازگرداند، به راه راست هدایت شده است». همان، ج ۲، ص ۱۸۵.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۲، ص: ۲۰۱

ح) رابطه «رسوخ در علم» با «ایمان به همه آیات»

رسوخ در علم، شـناخت دقیق مرز ابزارهای شناخت، لوازم معرفت‌های به دست آمده و ملزومات آنهاست. راسخان در علم، خود دو گروهنـد: گروهی از آنـان که به فهم حقایق قرآنی نایل شـده و حقانیت و درستی آنها را دریافته‌انـد، با این شـناخت درمی‌یابنـد که بالاترین دلیل حقانیت مقاصد قرآنی آن است که از سوی حقّ مطلق (خدای متعال) که سخنش عین حقیقت است، نازل شده: «وَ مَنْ أَصْدَقُ مِنَ اللَّهِ حَدِیثاً» «۱» و به این حقیقت دست می‌یابنـد که ایمـان به آن به عنوان مـا انزل اللّه، ضـروری است و علم بـدون ایمان برای رسـیدن به سـعادت حقیقی، کـافی نیست. پس هم ایمـان آوردن آنان، لازمه شـناخت کامل ایشان است و هم تکیه بر «کُلٌّ مِنْ عِنْدِ رَبِّنا» «۲» مبتنی بر راسخ بودن آنان، در علم است. گروهی دیگر که به همه حقایق قرآنی و فهم همه آیات نایل نشده‌اند و برخی آیـات برای آنـان متشـابه است، لازمه رسوخ در علمشـان اعتراف و ایمـان است؛ یعنی ایشـان به مفـاد آیات و دریافت حقیقت آنها به‌طور مستقیم دست نیافته‌اند؛ ولی با توجه به شناخت دقیقی که از ابزارهای شناخت و مرزهای دانش خود دارند، «۳»

---

(۱). نساء، ۸۷.

(۲). آل عمران، ۷.

(۳). کسـی که راسخ در علم است، مرز دانش انسانی خود را می‌داند و چشم‌داشت فهم حقایق فراتر از فهم و درک انسان را ندارد؛ مثلا درباره وجود خـدا تا آن انـدازه که عقل اثبات می‌کنـد، می‌پذیرد و می‌داند که شـناخت حقیقت وجود خدا در توان او نیست و درباره امور غیبی ماننـد بهشت و دوزخ و ... ایمان می‌آورد؛ زیرا می‌دانـد حقایقی که مربوط به عالم غیب است، قابل فهم او نیست؛ چون یـا بایـد بـا چشم ببینیم و یـا بـا عقـل اثبـات کنیم. چشم آدمی که توان دیـدن آن امور غیبی- در این عالم- را نـدارد؛ عقل نیز مفاهیمی کلی را درک می‌کند و نمی‌تواند حقیقت آن را دریابد و به ما نشان دهد.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۲، ص: ۲۰۲

می‌داننـد همه حقایق مطرح شـده در قرآن در تیررس ابزارهای شـناخت همگانی انسان نیست و بنابراین نبایـد توقع داشت که به همه آن حقـایق با این ابزارها دست یافت. در چنین مواردی، از سوی خـدا بودن قرآن، بالاترین گواه حقانیت آن است و چنین نیست که هرچه را نفهمنـد، فاقـد حقیقت باشـد؛ بنابراین اعتراف می‌کننـد که هرچنـد ما این حقایق را نمی‌فهمیم، چون از سوی خداست، حقّ است و به آن ایمان داریم. «۱»

---

(۱). امیر المـؤمنین علیـه السّـلام می‌فرمایـد: «... و اعلـم أنّ الرّاسـخین فی العلم هم الّـذین أغنـاهم عن اقتحـام السّـدد المضـروبهٔ دون

الغیوب، الاقرار بجملة ما جهلوا تفسیره من الغیب المحجوب، فمدح اللّه- تعالی- اعترافهم بالعجز عن تناول ما لم یحیطوا به علما، و سمّی ترکهم التّعمّق فیما لم یکلّفهم البحث عن کنهه رسوخا؛ آگاه باش که راسخان در علم، فقط آنها هستند که خداوند آنان را با اقرار به بی‌دانشی خود نسبت به تفسیر امور پوشیده و نهان، از فرورفتن در آنچه بر آنان پوشیده است، بی‌نیاز ساخته و آنان را به خاطر اعتراف به ناتوانی خود از دستیابی به آنچه بدان عالم نیستند، ستوده است و ترک ژرف‌نگری آنان نسبت به آنچه بر آنان واجب نکرده را رسوخ (در علم) نامیده است». نهج البلاغه، خطبه ۹۰.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۲، ص: ۲۰۳

چکیده

۱. آیه هفتم آل عمران، از محکمات قرآن است. بازشناسی آیات محکم از متشابه، ممکن است و باید متشابهات را به محکمات بازگرداند؛

۲. ظاهر آیه هفتم آل عمران بر محصور بودن آیات قرآن در دو نوع محکم و متشابه دلالت دارد و حروف مقطعه نیز، دارای مدلولی است که پیامبر صلّی اللّه علیه و آله و اوصیای ایشان علیهم السّلام آن را می‌دانسته‌اند؛

۳. آیات محکم و متشابه، هریک به تنهایی محکم یا متشابه است و نمی‌توان گفت که همه محکمات روی‌هم‌رفته یک امّ هستند؛ زیرا ارتباطی میان بسیاری از متشابهات و محکمات وجود ندارد؛ ولی می‌توان گفت که ممکن است چند آیه محکم که ارتباط محتوایی با آیه‌ای متشابه دارند، مرجع آن باشند؛

۴. تشابه آیات قرآن نسبی است. ممکن است آیه‌ای برای فردی، محکم و برای دیگری متشابه باشد و یا آنکه در ابتدا آیه‌ای متشابه باشد؛ ولی پس از ارجاع به محکم از تشابه خارج شود؛

۵. با توجه به نسبی بودن آیات متشابه، تعیین شمارگان آن ممکن نیست؛

۶. تشابه آیات با نور، بیان و مبین بودن قرآن منافاتی ندارد؛ زیرا در صورت وجود زمینه‌های لازم و شرایط علمی و روحی مناسب در افراد، همه آیات قرآن قابل فهم است و هیچ ابهام و اجمالی در آنها وجود ندارد. راه فهم متشابهات در خود قرآن- مستقیم یا غیرمستقیم- آمده است.

۷. حروف مقطعه، آیات مشتمل بر معارف بلند و حقایق فراسوی ماده، آیات منسوخ، مجمل‌ها، عام‌ها و مطلق‌ها، از مصادیق متشابهات به شمار می‌آیند؛

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۲، ص: ۲۰۴

۸. ارجاع به آیات محکم، ارجاع به آیات دیگری که قید یا خاصی را بیان کرده است و ارجاع به روایات معصومان علیهم السّلام، از راه‌های رفع تشابه متشابهات است؛

۹. اتباع متشابهات به هدف فهم مقصود خداوند با رعایت شرایط و قواعد فهم، باعث هدایت و راه‌یابی به صراط مستقیم الاهی است؛

۱۰. مقصود از اتباع نکوهیده متشابهات در آیه هفتم آل عمران، اتباع با هدف فتنه انگیزی و دستیابی به تأویل قرآن است؛

۱۱. تفاوت اصلی راسخان در علم با کژدلان؛ حقیقت‌طلبی، دقت علمی، فهم مرز دانش خود و دوری از تحمیل تمایلات شخصی و گروهی بر آیات است؛

۱۲. راسخان در علم دو گروه‌اند:

الف) آنان که به فهم حقایق قرآن دست یافته و با شناخت خود درمی‌یابند که بالاترین دلیل حقانیت قرآن، از سوی خدا بودن آن

است و ایمان به آن ضرورت دارد؛

ب) آنان که به فهم همه آیات نایل نشده‌اند؛ ولی لازمه رسوخ آنان در علم، اعتراف به عجز از دستیابی به همه محتوای آیات و ایمان به همه آیات به دلیل از سوی خدا بودن آن است.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۲، ص: ۲۰۵

پرسش

۱. ملاک احکام و تشابه آیات قرآن چیست؟

۲. چرا حروف مقطعه از متشابهات قرآن است؟

۳. آیا همه توان ارجاع آیات متشابه به محکمات را دارند؟

۴. نسبی بودن آیات متشابه را با ذکر مثالی تبیین کنید.

۵. راز غیرممکن بودن تعیین آمار متشابهات در چیست؟

۶. وجه جمع میان نور بودن قرآن و متشابه بودن برخی آیات آن چیست؟

۷. آیا دانشمندان قرآن‌پژوه در مصادیق متشابهات وحدت نظر دارند؟ چرا؟

۸. دلیل ارجاع متشابه به محکم، عقلی است یا شرعی؟

۹. تفاوت اتباع متشابه مذموم با ممدوح در چیست؟

۱۰. تفاوت‌های رسوخ در علم با کژدلی را براساس آیه مورد بحث بیان کنید.

برای مطالعه بیشتر

۱. تفاسیر قرآن، ذیل آیه هفتم آل عمران.

۲. التمهید فی علوم القرآن، محمد هادی معرفت، ج ۳، ص ۳۶- ۴۹، قم، مؤسسهٔ النشر الاسلامی، ۱۴۱۶ ق.

۳. حقائق التاویل فی متشابه التنزیل، محمد رضی موسوی، ترجمه محمود فاضل، ص ۱۲۲ - ۱۳۷، مشهد، انتشارات آستان قدس رضوی، ۱۳۶۶ ش.

۴. قرآن در قرآن، عبد اللّه جوادی آملی، ص ۴۰۲- ۴۱۹، قم، مرکز نشر اسراء، ۱۳۷۸ ش.

۵. المیزان فی تفسیر القرآن؛ سید محمد حسین طباطبایی، ج ۳، ص ۳۱- ۶۷، قم، جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۲، ص: ۲۰۷

درس نهم محکم و متشابه (۳) راز وجود متشابه در قرآن

اشاره

از فراگیر انتظار می‌رود:

- عوامل تشابه سخن را بشناسد؛
- راز تشابه آیات قرآن را دریابد؛
- شبهه گمراه‌کننده بودن آیات متشابه را نقد کند؛

- انواع تشابه را توضیح دهد.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۲، ص: ۲۰۹

«قال علی علیه السّلام: ... لیقودهم الاضطرار الی الایتمار لمن ولاه امرهم؛ امام علی علیه السّلام در باب راز وجود بخش‌ها و معارف ویژه راسخان در علم در قرآن که از دسترس عامه به دور است فرمودند: ... تا آنکه اضطرار (و نیاز شدید به فهم)، آنان را به نظرخواهی و فرمان‌پذیری از والیان امرشان بکشاند. مجلسی، بحار الانوار، ج ۹۳، ص ۱۲۰.

راز وجود متشابه در قرآن برخی مخالفان قرآن در باب تشابه بعضی آیات، شبهه‌ای بدین شرح مطرح کرده‌اند: قرآن مدعی هدایت مردم و در مقام بیان و فهماندن معارف درست به آنان است، در حالی‌که وجود آیات متشابه سبب سوء برداشت و پیدایش افکار انحرافی و مذاهب باطل شده است. «۱» معتقدان به جبر به برخی آیات متشابه استناد می‌کنند؛ چنان‌که اهل تفویض در مقابل، به آیات دیگری که در ظاهر با مذهبشان

---

(۱). برای مثال معتقدان به امکان دیده شدن خداوند در قیامت، به آیه ۲۳ و ۲۴ قیامت استناد می‌کنند:

«وُجُوهٌ یَوْمَئِذٍ ناضِرَةٌ إِلی رَبِّها ناظِرَةٌ؛ آن روز چهره‌هایی شاداب و خرّم است و به (پاداش) خداوندگارش می‌نگرد». ر. ک: ابو الحسن علی اشعری، اصول اهل السنهٔ و الجماعه، تحقیق محمد السیّد الجلیند، ص ۷۲ و ۷۳. مخالفان آنان نیز، به آیه ۱۰۳ انعام تمسک می‌کنند: «لا تُدْرِکُهُ الْأَبْصارُ وَ هُوَ یُدْرِکُ الْأَبْصارَ؛ چشم‌ها او را درنمی‌یابد (و نمی‌بیند) در حالی‌که او چشم‌ها را درمی‌یابد (و می‌بیند)». ر. ک: محمد حسین طباطبایی، المیزان فی تفسیر القرآن، ج ۱، ص ۱۰ و ۱۱؛ ج ۳، ص ۲۱ و ۴۳ و ج ۷، ص ۲۹۲.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۲، ص: ۲۱۰

موافق است، استدلال می‌کنند و همگی داعیه تمسک به قرآن دارند. چرا قرآن مفاهیم خود را به روشنی بیان نکرده تا صاحبان آرای گوناگون نتوانند از آیات آن برای اثبات افکار فاسد خود بهره‌برداری کنند؟ آیا امکان نداشت که همه آیات محکم باشد؟ اصولا چه عواملی باعث متشابه شدن آیات شده و فلسفه آیات متشابه چیست؟ اگر مفاد همه آیات قرآن محکم بود، راه سوءاستفاده مسدود و هدف قرآن در هدایت مردم بهتر و بیشتر از این تأمین نمی‌شد؟

برای دستیابی بهتر به پاسخ شبهه بالا، نخست به بررسی عوامل متشابه شدن سخن- به‌طور کلی- و عوامل تشابه آیات و سپس به بیان فلسفه وجود متشابهات در قرآن می‌پردازیم.

عوامل تشابه کلام

اشاره

به‌طور کلی پنج عامل باعث تشابه سخن می‌شود:

۱. نقص گوینده

نقص گوینده، گاهی ذاتی و غیر اکتسابی است؛ مانند ناتوانی بر بیان «ما فی الضمیر» که در برخی افراد به علل طبیعی وجود دارد، و گاهی اکتسابی و اختیاری است؛ از قبیل آشنا نبودن با واژگان و قواعد محاوره زبانی که در صدد به کارگیری آن است؛ مانند فارسی‌زبانی که بخواهد به عربی مقصود خود را بیان کند؛ ولی تسلط کافی بر واژگان و اصطلاحات و قواعد آن نداشته باشد.

۲. تفهیم به افراد خاص یا به اندازه خاص

گاهی گوینده، قدرت فهماندن مقصود خود را دارد و به همین هدف نیز سخن

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۲، ص: ۲۱۱

می‌گوید؛ ولی به عللی در پی آن است که فقط گروه خاصی به مقصود او دست یابند یا آنکه همگان به اجمال- و در حدّ کلی- از مراد او باخبر شوند. بدین جهت یا رمزگونه سخن می‌گوید یا با عباراتی مجمل مقصودش را به شنونده منتقل می‌کند. در صورت نخست، فقط آگاهان به آن رموز به هدف او پی می‌برند و در صورت دوم، همه به نحوی کلی بدان آگاه می‌شوند؛ بنابراین سخن او در صورت اول برای ناآگاهان به آن رموز، متشابه خواهد شد و در صورت دوم، نسبت به تفاصیل و جزئیات موضوع مطرح شده، برای همگان متشابه خواهد بود.

۳. معماگویی

گاهی گوینده در عین توانایی کامل، در پی معماگویی است و سخن خود را به عمد به گونه‌ای مطرح می‌کند که مقصود او در بوته ابهام باقی بماند؛ مانند سخن شاعری که می‌گوید:

هندو به طعنه گفت که یاران خدا دوتاست‌لعنت بر آن کسی که بگوید خدا یکی است «۱» و مانند پاسخ سبط ابن جوزی (م ۶۵۴) به پرسشی که درباره خلیفه پس از پیامبر صلّی اللّه علیه و آله از او شد و او گفت: «من بنته فی بیته؛ آنکه دخترش در خانه اوست»! و هنگامی که از او در باب تعداد جانشینان پیامبر صلّی اللّه علیه و آله سؤال شد، گفت: «اقول اربعهٔ اربعهٔ اربعهٔ»! «۲»

---

(۱). ر. ک: عبد العلی باقی، بهار ادب، ص ۲۸۷.

(۲). محمد مهدی حائری، شجره طوبی، ج ۱، ص ۶۶.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۲، ص: ۲۱۲

۴. جدایی قراین و قیود از اصل سخن

گاهی گوینده قیود کلام را همراه با اصل سخن بیان نمی‌کند یا هرچند گوینده قیود و قراین را بیان کرده، بر اثر گذشت زمان، قیود کلام از متن سخن جدا افتاده است و یا آنکه شنونده از آن غفلت می‌کند و در نتیجه جدایی این قیود، سخن متشابه می‌شود.

۵. متعالی بودن محتوا

برخی از معانی و مطالب، بسی فراتر از آن است که در قالب الفاظ و عبارات بگنجد و با واژگان و جملاتی که درباره امور محدود است، بیان شود؛ زیرا الفاظ و عباراتی که بشر به کار می‌برد، برای معانی محدود و محسوس یا معقول انسانی وضع شده‌اند؛ بنابراین هنگامی که در پی بیان امور نامحدود و نامحسوس فراسوی ماده با همین واژه‌ها باشیم، سخن متشابه خواهد شد. شبستری می‌گوید:

چو محسوس آمد این الفاظ مسموع‌نخست از بهر محسوس است موضوع

ندارد عالم معنا نهایت‌کجا بیند مر او را چشم غایت

چو اهل دل کند تفسیر معنابمانندی کند تعبیر معنا

به محسوسات خاص از عرف عام است‌چه داند عام کاین معنی کدام است «۱»

---

(۱). محمود شبستری، گلشن راز، ص ۷۲.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۲، ص: ۲۱۳

و حافظ درباره غیرقابل بیان بودن حقایق عرفانی می گوید:

سخن عشق نه آن است که آید به زبان‌ساقیا می ده و کوتاه کن این گفت‌وشنود «۱» برخی از عواملی که بیان کردیم، در مورد قرآن کریم روا نیست. عامل اول که نقص گوینده است، به هیچ روی درباره خدای متعال مطرح نیست؛ زیرا توان خدای تعالی در بیان مقصود خویش، بی‌نهایت است و قرآن را در حدّ اعلای بیان (معجزه)- که برتر از همه سخنان دیگر است- فروفرستاده. همچنین عامل معماگویی نیز، در قرآن راه ندارد؛ زیرا معماگویی ملازم با سرگرمی و وقت‌گذرانی است و گوینده در پی تفهیم مطالب و معارف به مخاطب نیست، در حالی‌که قرآن کریم به هدف نجات بشر و رها ساختن وی از غفلت نسبت به سرنوشت ابدی خویش و توجه دادن به زندگی حقیقی نازل شده، نه سرگرمی و وقت‌گذرانی.

قرآن هدف اصلی آفرینش انسان و نزول کتب آسمانی را کسب معرفت و راه‌یابی به سعادت واقعی می‌داند. «۲»

صرف‌نظر از این دو عامل، دیگر عوامل تشابه را می‌توان در قرآن مشاهده کرد. حروف مقطعه و آیاتی که مقاصد قرآنی در آنها به صورت مجمل و مختصر بیان شده، نشانگر وجود عامل دوم (تفهیم به افراد خاص یا به اندازه خاص) است. تشابه در آیاتی که قیود و قراین آنها در آیات دیگر یا در روایات معصومان علیهم السّلام آمده، معلول عامل چهارم است. و آیات متشابهی که بیانگر حقایق فراسوی ماده است، به سبب عامل پنجم متشابه شده‌اند.

---

(۱). حافظ، دیوان خواجه حافظ شیرازی، ص ۳۷.

(۲). در بحث از اهداف قرآن نیز، به این نکته اشاره کردیم.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۲، ص: ۲۱۴

فلسفه آیات متشابه قرآن

۱. تعالی محتوا و تشابه ذاتی

چنان‌که گذشت، الفاظ بشری برای مفاهیم حسّی وضع شده‌اند. از سوی دیگر، سلسله حقایقی داریم که فوق مفاهیم حسی هستند. الفاظ دیگری نیز که ویژه بیان آن حقایق باشد، وجود ندارد. ناگزیر باید با استفاده از همین الفاظ و توسعه معنای آنها، آن حقایق را بیان کنیم. از اینجا یکی از بزرگ‌ترین انواع تشابه پدید می‌آید؛ یعنی لفظی در معنایی استعمال می‌شود که مصداق‌های مختلف حسی، اعتباری و ماورای حسی دارد؛ بنابراین نمی‌فهمیم کدام‌یک از آنها در اینجا اراده شده است. «۱» نمونه آن، واژه عرش در برخی آیات است. آیا مقصود از آن در این‌گونه آیات، تخت جسمانی است یا موجودی جسمانی که در حکم تخت و چیزی شبیه به آن است؟ یا اینکه اصلا موجودی ماورای حسّ است؟ به‌ویژه اگر تعبیر «استوی» نیز به آن اضافه شود: «الرَّحْمنُ عَلَی الْعَرْشِ اسْتَوی؛ رحمان (خداوند) بر عرش (تدبیر جهان) مسلط است.» (طه، ۵). این‌گونه تعبیرات، متشابه است و نظیر آن در مسائل اعتقادی و غیر اعتقادی وجود دارد. بدین‌ترتیب، مفاهیمی که در آن اشتباه واقع می‌شود، به سبب آن است که مصادیق متشابهی دارد و از آنجا که قرآن، خطاب به مردم است، به ناچار باید از همان الفاظ و ترکیب‌های متداول بین مردم استفاده کند و نتیجه آن، پدید

آمدن تشابه در برخی آیات است.

وجود این‌گونه متشابهات در قرآن، طبیعی است؛ زیرا معارف متعالی قرآن (از قبیل اوصاف خداوند و فرشتگان و ویژگی‌های معاد و مانند آن) در قالب الفاظ محدودی که برای امور حسی وضع شده است نمی‌گنجد و هنگامی که به لباس

---

(۱). ر. ک: محمد حسین طباطبایی، المیزان فی تفسیر القرآن، ج ۳، ص ۲۲، ۲۳ و ۵۸ به بعد.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۲، ص: ۲۱۵

چنین الفاظی درآید، متشابه خواهد شد؛ بنابراین بیان محتوای این‌گونه آیات در قالب عبارات محکم، امکان‌پذیر نیست تا گفته شود چرا به صورت محکم بیان نشده و راز تشابه آن چیست؟ از سوی دیگر، بیان نکردن این معارف در قرآن، باعث محروم ماندن کسانی که توانایی درک این حقایق را دارند می‌شود و در مواردی این حقایق، شرط سعادتمندی یا کسب درجات بالاتر کمال و قرب خداست.

۲. روش عقلایی محاوره و تشابه طبیعی

مقتضای رمز بودن حروف مقطعه نیز، روشن نبودن مقصود از آنها برای کسانی است که بدان آگاهی ندارند. این‌گونه بیان نیز، امری طبیعی است و در روش محاوره عقلایی کاربرد دارد؛ اما اینکه چرا خداوند در مواردی با این روش سخن گفته، چه‌بسا به این دلیل است که در این آیات مسائلی مورد اشاره واقع شده که بیان آنها به صورت محکم (روشن و قابل فهم برای همگان) زمینه سوء استفاده دیگران را فراهم می‌ساخته و با حکمت و تدبیر الاهی سازگار نبوده است؛ چنان که در برخی روایات نیز، به این نکته اشاره رفته است: «لو عمّ اللّه تبارک و تعالی بمعرفتها جمیع الناس لکان ذلک ضدّ الحکمهٔ و فساد التدبیر و کان لا یؤمن من غیر المعصوم ان یدعوا بها علی نبی مرسل او مؤمن ممتحن ...؛ اگر خدای تعالی همه مردم را بدان (متشابهات) آگاه می‌ساخت، برخلاف حکمت بود و موجب فساد در تدبیر (امور جهان) می‌شد و اطمینانی نبود که افراد غیرمعصوم به وسیله آن بر پیامبری مرسل یا مؤمنی ممتحن (که از آزمایش‌های الاهی موفق بیرون آمده است) نفرین نکنند». «۱»

---

(۱). محمد باقر مجلسی، بحار الانوار، ج ۹۲، ص ۳۸۱ و محمد صدوق، کمال الدین، ص ۶۴۰.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۲، ص: ۲۱۶

مشابه چنین نکته‌ای را می‌توان در برخی آیات دیگر مطرح کرد و آن اینکه احتمالا متشابه آوردن برخی آیات، زمینه دست‌اندازی نااهلان به ساحت آیات الاهی را از میان برده است. چه‌بسا اگر برخی از مطالب به روشنی در قرآن مطرح می‌شد که خوشایند بعضی مسلمان نما نبود، دچار تحریف و تبدیل می‌شد و بدین‌ترتیب، زمینه حفظ این‌گونه آیات از دست‌برد نامحرمان از پیش فراهم شده است.

۳. فاصله زمانی و تشابه عارضی

در زمان نزول قرآن، قراین خارجی و مقامی آیات در دسترس مسلمانان بوده و به کمک آن، مصداق الفاظ قرآن مشخص می‌شد. اگر قراینی که در زمان نزول وجود داشته، کم‌کم بر اثر گذشت زمان مخفی شود و مردم بدان دسترسی نداشته باشند، مقصود آیه روشن نخواهد شد. این تشابه بالعرض در اثر از بین رفتن قراین و مانند آن در زمان‌های پس از نزول حاصل شده است.

تشابه آیات دیگری که در پی جدایی سخن از قیود و قراین و یا بیان اجمالی مطلب، متشابه شده است نیز، امری طبیعی است و مشابه آن در سخنان عرفی و علمی فراوان یافت می‌شود؛ ولی با توجه به اینکه بیشتر قیود این گروه از آیات- به ویژه آیات الاحکام- در روایات آمده است، می‌توان گفت که فلسفه متشابه شدن آنها این است که مسلمانان به‌طور طبیعی به برجسته‌ترین مفسران قرآن، یعنی پیامبر صلّی اللّه علیه و آله و اهل بیت علیهم السّلام سوق داده شوند و ولایت آنان را بپذیرند و دست‌کم بدان اعتراف کنند.

در برخی روایات آمده است: «لیقودهم الاضطرار الی الایتمار لمن ولاه امرهم؛ تا آنکه اضطرار، آنان را به نظرخواهی و فرمان‌پذیری از والیان امرشان بکشاند». «۱»

---

(۱). محمد باقر مجلسی، بحار الانوار، ج ۹۳، ص ۱۲۰ و احمد طبرسی، الاحتجاج، ص ۳۷۶.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۲، ص: ۲۱۷

کوتاه‌سخن آنکه فلسفه آیات متشابه، در برخی موارد گنجایش نداشتن و محدودیت الفاظ نسبت به محتوای غنی آنهاست و گریزی از آن نیست؛ یعنی اگر بیان معارف والای قرآنی برای مردم ضرورت دارد، ناگزیر باید در قالب همین الفاظ ریخته شود و بیان نکردن آنها، ملازم با محرومیت کسانی است که می‌توانند آن حقایق والا را از همین عبارات محدود بفهمند. در برخی موارد دیگر، روش محاوره عقلایی اقتضای متشابه شدن آیات را دارد و زمینه رفع تشابه و فهم این آیات نیز وجود دارد، مگر آنکه کسی بیماردل باشد و در پی سوءاستفاده از آن برآید؛ بنابراین چنین آیاتی، هرگز باعث گمراهی انسان‌های صادق و حقیقت‌طلب نمی‌شود.

پاسخ‌های دیگری نیز به این شبهه داده شده است که بحث و بررسی همه آنها درخور این مجال نیست «۱» و برای رعایت اختصار به بررسی گوشه‌ای از آن در پاورقی بسنده می‌کنیم. «۲»

---

(۱). برای نمونه سید هبة الدین شهرستانی در تنزیه تنزیل، ده وجه درباره فلسفه وجود متشابهات در قرآن بیان کرده است. ر. ک: تنزیه تنزیل، ترجمه علیرضا خسروانی، ص ۸۵- ۹۲.

(۲). فخر رازی پس از بیان شبهه بالا، پاسخ‌های عالمان را در پنج وجه خلاصه کرده است:

أ) افزایش پاداش اخروی

خداوند با متشابه قرار دادن برخی آیات، زمینه تحقیق و تلاش برای فهم قرآن را فراهم آورده تا مؤمنان با این تلاش به اجر اخروی نایل آیند؛ زیرا هرچه کوشش آدمی در شناخت حق بیشتر باشد، پاداش او در جهان آخرت افزون‌تر است.

ب) جذب مخالفان

هرفردی عقیده دارد و به‌طور طبیعی دوست دارد با مطالبی روبه‌رو شود که با عقیده‌اش سازگار است و در مقابل از مطالب مخالف فکر و عقیده خود بیزار است. اگر در برابر کسی که عقیده باطلی دارد قاطعانه بگویند که سخن تو باطل است، گریزان می‌شود؛ اما اگر سخنی بگویند که-

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۲، ص: ۲۱۸

احتمال بدهد به نفع اوست، موجب جذب او خواهد شد. بنابراین آیات متشابه، سبب جذب صاحبان مذاهب گوناگون می‌شود و هریک در فهم این‌گونه آیات می‌کوشد و با تأمل و دستیابی به آیات محکم، آیات متشابه تفسیر خواهد شد و کسانی که مذهب باطلی دارند، دست از باطل کشیده و به حق می‌رسند.

ج) فعالیت عقلانی

با وجود آیات متشابه، مراجعان به قرآن نیازمند کمک گرفتن از دلیل عقلند و بدین‌ترتیب از ظلمت تقلید رهایی یافته و به نور استدلال و برهان دست می‌یابند؛ اما اگر همه آیات قرآن محکم بود، نیازی به تمسک به دلایل عقلی نداشتند و همواره در جهل و تقلید باقی می‌ماندند.

د) فراگیری علوم

وقتی برخی آیات، متشابه باشد، مردم در پی فهم آن، علوم مختلفی را فرامی‌گیرند؛ علومی مانند لغت، صرف، نحو، اصول فقه و غیر آن. در صورتی که اگر چنین نبود، انگیزه‌ای برای فراگیری علوم یادشده وجود نداشت.

ه) تفهیم امور غیرطبیعی

عموم مردم مسائل ماورای طبیعی را درست درک نمی‌کنند؛ زیرا فهم آنان همواره در محدوده محسوسات و زندگی مادی است. وقتی آیات متشابه نازل می‌شود، معانی محسوس به ذهنشان می‌آید؛ اما بعدا با آیات محکم تصحیح می‌شود. بنابراین اگر آیات متشابه نبود، به کلی از فهم معارف محروم می‌شدند. به فرض اگر در ابتدا به آنان گفته می‌شد که خداوند موجودی است که بعد و طول و عرض و عمق ندارد و خواص ماده از قبیل رنگ و بو و شکل و غیر آن در او نیست، فکر می‌کردند خدایی وجود ندارد؛ ولی وقتی گفتند «ید اللّه» و مانند آن و بعد از آن «لیس کمثله شیء» آمد، می‌فهمند که خداوند وجودی دارد، ولی مانند موجودات دیگر نیست.

فخر رازی این وجه را قوی‌ترین دیدگاه در این زمینه می‌داند. ر. ک: التفسیر الکبیر، ج ۴، ص ۱۸۶.

رشید رضا وجوه پیش‌گفته را به‌طور خلاصه در تفسیر المنار نقل کرده و معتقد است در این پاسخ‌ها مطلبی روشن که بتوان با آن سخن حقّی به میان آورد، وجود ندارد؛ به‌ویژه به پاسخ دوم اشکال کرده که چگونه ممکن است خداوند آیات متشابه را برای جذب اصحاب مذاهب مختلف نازل کرده باشد، با آنکه چنین مذاهبی که به آیات متشابه استناد می‌کنند، بعدها پدید-

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۲، ص: ۲۱۹

آمده و در زمان نزول قرآن نبوده‌اند و چه‌بسا شالوده فکری آنان با توجه به این‌گونه آیات شکل گرفته است. وی در ادامه سه پاسخ از گفته‌های مفسران را از کلام استادش، محمد عبده بدین شرح نقل می‌کند.

أ) آزمایش مومنان

وجود متشابهات، برای امتحان است؛ به این بیان که اگر همه آیات قرآن محکم و معانی معینی داشت، همه خوب می‌فهمیدند و مطابق فهم خود می‌پذیرفتند؛ اما آیات متشابه سبب می‌شود تا ایمان مؤمنان به غیب و تسلیمشان در برابر حق آزموده شود و روشن شود که درباره چیزهایی که خود نمی‌فهمند و درک درستی از آن ندارند، به چه‌اندازه حاضرند از پیامبر صلّی اللّه علیه و آله بپذیرند؛ زیرا ایمان کامل آن است که با تسلیم توأم باشد و این تسلیم باید آزموده شود.

ب. [تقویت عقل‌ها] اگر آیات متشابه نمی‌بود، عقول مردم ضعیف شده و از کار می‌افتاد. بنابراین در جهت تقویت تفکر و تعقل مردم، وجود چنین آیاتی سبب می‌شود در اطراف برهان‌های عقلی و آیات وجودی فکر کنند و به استدلال بپردازند.

این پاسخ مشابه سومین پاسخ فخر رازی است.

ج) اختلاف سطح درک مخاطبان

مطالب عالی معارف به گونه‌ای است که همه مردم در یک سطح نمی‌توانند بفهمند. گاهی ممکن است معانی مستفاد از آن موجب گمراهی آنان شود. برای پیشگیری از کژفهمی و گمراهی از این نوع مطالب، سطحی از آن مطرح شده و سپس با آیات محکم

حدود گمراه‌کننده آن زدوده می‌شود. اگر مخاطبان فقط به متشابهات بسنده کنند، امکان گمراهی وجود دارد؛ ولی محکمات، عامل بازدارنده آنان از گمراهی است؛ اما آنان که فهمشان عالی است، از همین متشابهات معانی واقعی را می‌یابند. نمونه آن، تعبیر قرآن درباره حضرت مسیح علیه السّلام است که «کلمهٔ اللّه» و «روح اللّه» و «روح منه» بر ایشان اطلاق شده است، در حالی‌که همه مردم نمی‌توانند حقیقت روح را بفهمند که چگونه مسیح روح خدا و کلمه خداست؛ بلکه باید با مراجعه به محکمات در پی فهم حقیقت آن برآیند؛ اما آنان که فهمی عالی دارند، وقتی کلمه روح اللّه را می‌شنوند، می‌دانند که چنین نیست که خدا در آن حضرت حلول کرده باشد و سخن بگوید.

این پاسخ با پنجمین پاسخ فخر رازی مشابهت دارد و با مثال‌هایی که رشید رضا آورده، پیچیده‌تر-

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۲، ص: ۲۲۰

- شده است و می‌توان آن را به شکل زیر تصحیح کرد. دلیل وجود متشابهات، آن است که سطح درک مردم متفاوت است. اگر این آیه‌ها نمی‌بود، افراد بااستعداد از بسیاری از معارف و هدایت‌ها محروم می‌شدند؛ ولی برای آنکه عموم مردم منحرف نشوند، دستور داده شده تا آن را به محکمات ارجاع دهند؛ اما سخن عبده، بیان فلسفه وجود محکمات است.

محمد رشید رضا، تفسیر القرآن الکریم الشهیر بتفسیر المنار، ج ۳، ص ۱۷۰ و ۱۷۱.

نقد وجوه پیش‌گفته در فلسفه متشابهات وجه اول آیا راه‌های ثواب بردن بسته بوده که تحقیق و تلاش برای فهم متشابهات را راه ثواب بردن مردم قرار دهند؟! زیرا زیان چنین کاری، بیش از منافع آن است و عده‌ای به سبب آن گمراه می‌شوند.

این کار به آن می‌ماند که بگویند خوب است انسان غذاهای سخت بخورد تا فکّی قوی داشته باشد.

وجه دوم جلب مخالفان، فلسفه درستی برای متشابهات نیست؛ زیرا کسی که عناد داشته باشد، با این راه‌ها دست از لجاجت خود برنمی‌دارد. به آیات محکم نیز مراجعه نمی‌کند؛ بلکه از همان متشابهات سوءاستفاده کرده و گروهی دیگر را نیز گمراه خواهد کرد. افزون بر این، چه انگیزه‌ای است که نخست افراد را با آیات متشابه اغرای به جهل کنند و سپس آیات محکم را برای تصحیح خطای آنان بیاورند؟ اگر این‌گونه کسان خواستار حق باشند، از همان اول با آیات محکم هدایت خواهند شد و نیازی به ارائه آیات متشابه نخواهد بود.

وجه سوم آیات صریح و محکمی داریم که به مردم فرمان تعقل و تدبر در امور مختلفی می‌دهد و برای به کار انداختن تعقل مردم کافی است. افزون بر این، مگر می‌توان مفاد آیات متشابه را با عقل فهمید؟ افراد بی‌استعداد هراندازه تلاش عقلی کنند، حقیقت متشابهات را درک نخواهند کرد.

البته انکار نمی‌کنیم که اگر با تلاش عقلی، سطح فکر و فهم بالا- رود، می‌توان معانی متشابه را بهتر فهمید؛ اما آیا متشابه آوردن آیات قرآن انگیزه‌ای برای این مطلب است؟ اگر با آیات محکم بتوان به این هدف دست یافت، چه نیازی به طرح آیات متشابه است که عده‌ای در پی-

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۲، ص: ۲۲۱

تذکر این نکته ضروری است که پژوهش درباره راز تشابه هریک از آیات متشابه قرآن، بایسته است و جا دارد قرآن‌پژوهان، فلسفه تشابه هرآیه را جداگانه بررسی کنند.

- تلاش‌های عقلی گمراه شوند؟ مگر همه کسانی که به دنبال برهان‌ها و اصطلاحات عقلی می‌روند، به هدف می‌رسند؟

وجه چهارم یاد گرفتن علومی مانند صرف، نحو، لغت، اصول فقه و غیر آن، برای فهم آیات محکم- بلکه فهم هرسخنی- نیز

ضروری است و اختصاصی به متشابهات ندارد. افزون بر این، دانستن این علوم طریقیت دارد نه موضوعیت؛ یعنی اگر می‌توانستیم معانی آیات را بدون نیاز به این دانش‌ها به دست آوریم، به دنبال یادگیری آن نمی‌رفتیم. بنابراین کمال حاصل از این علوم، نسبی و طریقی است.

وجه پنجم اگر این وجه به بیان علامه طباطبایی رحمه اللّه بازگردد که ما آن را به عنوان یکی از حکمت‌های متشابهات در متن بیان کردیم، صحیح است؛ ولی اگر مقصود، نکاتی باشد که در سخنان محمد عبده آمده بود، صحیح نیست؛ اما باید گفت که مقصود فخر رازی و محمد عبده، همان وجه معقولی است که به نقل از علامه طباطبایی رحمه اللّه بیان شد.

در میان وجوه یادشده، آزمودن مردم و تفاوت سطح درک مخاطبان (و متعالی بودن معارف قرآن) صحیح و پذیرفتنی است و ما در متن به وجه اخیر اشاره کرده‌ایم.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۲، ص: ۲۲۲

چکیده

۱. در باب متشابه شدن آیات قرآن، سخنان متفاوتی مطرح شده است. برای آگاهی از راز تشابه آیات قرآن، باید عوامل تشابه کلام را شناخت؛

۲. مهم‌ترین عوامل تشابه، در موارد زیر خلاصه می‌شوند: نقص گوینده، تفهیم به افراد خاص یا به اندازه خاص، معماگویی، جدایی قراین و قیود از اصل سخن و متعالی بودن محتوا.

۳. عامل اول و سوم، به هیچ روی در مورد قرآن وجود ندارد؛ ولی دیگر عوامل را می‌توان در متشابه شدن برخی آیات مؤثر دانست؛

۴. تشابه حروف مقطعه و آیاتی که مقاصد قرآنی در آنها به اجمال مطرح شده، به سبب عامل دوم است؛

۵. آیات متشابهی که قیود و قراین آن در آیات دیگر یا روایات معصومان آمده، معلول عامل چهارم است؛

۶. برخی آیات بیانگر امور فراسوی ماده، به سبب عامل پنجم متشابه شده است.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۲، ص: ۲۲۳

پرسش

۱. آیا تشابه برخی آیات با هدایت‌بخشی قرآن ناسازگار نیست؟

۲. عوامل تشابه سخن چیست و کدام‌یک در تشابه آیات قرآن دخیل است؟

۳. سه نوع تشابه ذاتی، طبیعی و عارضی را توضیح داده و مصداق آنها را در آیات قرآن نشان دهید.

۴. دیدگاه رشید رضا را در باب راز تشابه آیات نقادی کنید.

۴. تفاوت دیدگاه فخر رازی با رشید رضا در باب راز تشابه آیات قرآن در چیست؟

۵. آیا در معماگویی همواره فهماندن مطلب مدّنظر نیست، و در صورت منفی بودن پاسخ، چرا نمی‌توان تشابه برخی آیات را از این باب دانست؟

۶. آیا می‌توان به فلسفه تشابه همه آیات متشابه پی برد؟

برای مطالعه بیشتر

۱. تفسیر القرآن الکریم الشهیر بتفسیر المنار، محمد رشید رضا، ج ۳، ص ۱۷۰- ۱۷۳، بیروت، دار المعرفة، [بی‌تا].

۲. تنزیه تنزیل، سید هبة الدین شهرستانی، ترجمه علیرضا خسروانی، ص ۸۵- ۹۲، تبریز، صابری، [بی‌تا].

۳. قرآن در قرآن، عبد اللّه جوادی آملی، ص ۴۱۵، قم، مرکز نشر اسراء، ۱۳۷۸ ش. قرآن‌شناسی(مصباح) ج۲ ۲۲۳ برای مطالعه بیشتر ..... ص : ۲۲۳

مفاتیح الغیب، فخر الدین محمد رازی؛ ج ۴، ص ۱۸۶ ذیل آیه هفتم آل عمران، بیروت، دار الفکر، ۱۴۲۳ ق.

۵. المیزان فی تفسیر القرآن، سید محمد حسین طباطبایی، ج ۳، ص ۵۶- ۶۳، قم، جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۲، ص: ۲۲۵

درس دهم نسخ

اشاره

از فراگیر انتظار می‌رود:

- ریشه لغوی و کاربرد قرآنی واژه نسخ را بشناسد؛

- اصطلاح نسخ در علوم قرآنی را توضیح دهد؛

- شبهه ناسازگاری وجود نسخ در قرآن با علم بی‌نهایت الاهی را پاسخ گوید؛

- عدم تلازم نسخ با تناقض در گفتار را تشریح کند؛

- انواع نسخ را بیان کند.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۲، ص: ۲۲۷

«عن ابی عبد اللّه علیه السّلام: و کونوا فی طلب علم ناسخ القرآن من منسوخه؛ امام صادق علیه السّلام فرمود: در پی فراگیری دانش (آیات) ناسخ و منسوخ قرآن باشید». محمد باقر مجلسی، بحار الانوار، ج ۴۷، ص ۲۳۷.

نسخ در بین آیات متشابه، منسوخ‌ها ویژگی خاصی دارند. در آیاتی از قرآن، موضوع نسخ و تبدیل آیات مطرح شده و در روایات اهل بیت علیهم السّلام نیز، بر آن تأکید گردیده و آیات منسوخ، برجسته‌ترین مصداق‌های آیات متشابه معرفی شده است. تدوین و تألیف کتاب‌ها و مقالات فراوان در این موضوع نیز، «۱» نشانگر جایگاه مهم نسخ در مباحث علوم قرآنی است.

---

(۱). افزون بر کتاب‌های تفسیر، علوم قرآنی و اصول فقه که به بحث و بررسی مسئله نسخ پرداخته‌اند، برخی از قرآن‌پژوهان نیز کتاب‌هایی ویژه این مبحث پدید آورده‌اند؛ مانند: الناسخ و المنسوخ فی القرآن الکریم، محمد نحاس، بیروت، مؤسسة الکتب الثقافیة، ۱۴۰۹ ق؛ الناسخ و المنسوخ، عبد الرحمن العتایقی الحلی، بیروت، مؤسسة اهل البیت، ۱۴۰۲ ق؛ المصفی بأکف اهل الرسوخ من علم الناسخ و المنسوخ، عبد الرحمن ابن جوزی، بیروت، مؤسسة الرسالة، ۱۴۰۶ ق و الناسخ و المنسوخ فی القرآن الکریم، ابن حزم الاندلسی، بغداد، مکتبة الشرق الجدید، ۱۹۸۸ م. و از کتاب‌های معاصران: نسخ در قرآن، عزت اللّه مولایی‌نیا، تهران، نشر رایزن، ۱۳۷۸ ش و نظریة النسخ فی الشرایع السماویة، شعبان محمد اسماعیل، قاهرة، مطابع الدجوی، ۱۹۷۷ م.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۲، ص: ۲۲۸

مفهوم‌شناسی نسخ

نسخ در لغت، به معنای رونویسی از نوشته (نسخه‌برداری) و زایل کردن (از بین بردن چیزی که پیش‌تر بدان عمل می‌شد) یا ابطال چیزی و قرار گرفتن یا قرار دادن چیزی دیگر به جای آن «۱» است. این واژه در اصطلاح، به معنای «از میان برداشتن حکم ثابت شرعی با سرآمدن زمان آن است». «۲»

کاربرد نسخ در قرآن

واژه نسخ، دوبار در قرآن و هردو به معنای عام لغوی به کار رفته است:

الف) آیه ۵۲ حج: «وَ ما أَرْسَلْنا مِنْ قَبْلِکَ مِنْ رَسُولٍ وَ لا نَبِیٍّ إِلَّا إِذا تَمَنَّی أَلْقَی الشَّیْطانُ فِی أُمْنِیَّتِهِ فَیَنْسَخُ اللَّهُ ما یُلْقِی الشَّیْطانُ ثُمَّ یُحْکِمُ اللَّهُ آیاتِهِ وَ اللَّهُ عَلِیمٌ حَکِیمٌ؛ ما پیش از تو هیچ فرستاده و پیامبری نفرستادیم، مگر آنکه چون تمنی کرد، شیطان در

---

(۱). «اکتتابک فی کتاب عن معارضهٔ، از التک امرا کان یعمل به، و نسخت الشمس الظل و حلت محله، ابطال الشیء و اقامهٔ آخر مقامه ر. ک: خلیل بن احمد فراهیدی، کتاب العین، و محمد بن منظور، لسان العرب، ذیل واژه نسخ.

(۲). «النسخ فی الاصطلاح هو رفع حکم ثابت فی الشریعهٔ المقدسهٔ بارتفاع امده و زمانه سواء ا کان ذلک الامر المرتفع من الاحکام التکلیفیهٔ- کالوجوب و الحرمهٔ- ام من الاحکام الوضعیهٔ- کالصحهٔ و البطلان- و سواء اکان من المناصب الالهیهٔ ام من غیرها من الامور التی ترجع الی اللّه تعالی بما انه شارع؛ نسخ در اصطلاح، برداشتن حکم ثابت در شریعت مقدس با سرآمدن مهلت و زمان آن است، اعم از آنکه امر برداشته شده، از احکام تکلیفی مانند وجوب و حرمت باشد یا از احکام وضعی مانند صحت و بطلان، و اعم از اینکه از منصب‌های الاهی باشد یا از غیر آن، از اموری که به خدای تعالی از آن جهت که قانون‌گذار است، بازگشت دارد». ر. ک:

ابو القاسم خویی، البیان، ص ۲۷۸.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۲، ص: ۲۲۹

آرمان او چیزی افکند و خدا آنچه را که شیطان افکنده بود، نسخ (نابود) کرد؛ سپس آیات خود را استواری بخشید، و خدا دانا و حکیم است.» نسخ در این آیه، به معنای لغوی است و مقصود آن است که خداوند آثار مداخله و القای شیطان را در اهداف، آرمان‌ها و آرزوهای پیامبران از بین می‌برد؛

ب) آیه ۱۰۶ بقره: «ما نَنْسَخْ مِنْ آیَهٍ أَوْ نُنْسِها نَأْتِ بِخَیْرٍ مِنْها أَوْ مِثْلِها أَ لَمْ تَعْلَمْ أَنَّ اللَّهَ عَلی کُلِّ شَیْءٍ قَدِیرٌ؛ هرآیه‌ای که نسخ کنیم یا از یادها ببریم، بهتر از آن یا همانند آن را می‌آوریم؛ آیا نمی‌دانی که خداوند بر هرکاری تواناست؟» واژه «آیه» در این آیه، اختصاصی به آیات تشریعی یعنی آیات قرآن ندارد و شامل آیات تکوینی (مانند امور عینی‌ای که نشان وجود خدا و صفات اوست) نیز می‌شود؛ از آن جمله وجود پیامبر صلّی اللّه علیه و آله و امام معصوم علیه السّلام که از آیت‌های بزرگ خدا به شمار می‌روند. بر این اساس، مقصود از نسخ آیه، از میان برداشتن آیات تکوینی و تشریعی است که معنایی عام‌تر از نسخ اصطلاحی است؛ یعنی خداوند آنچه از نشانه‌های خود را که زایل می‌کند و آیه بودن آن را در متن خارج از بین می‌برد یا علم آن را از ذهن افراد می‌برد، بهتر از آن یا همانند آن را به جایش می‌آورد.

با توجه به آنچه گذشت، مراد از نسخ یک آیه، نابودی آن آیه نیست؛ بلکه ویژگی آیه بودن آن- در خارج یا ذهن- از بین می‌رود و از آنجا که ممکن است آیه بودن هرچیز تک ساحتی یا چند ساحتی باشد، نسخ آن نیز می‌تواند به یک یا چند ساحت آن تعلق گیرد برای نمونه نسخ آیات الاحکام، فقط در بعد تشریع است؛ به این معنا که پس از نسخ، بیانگر حکم الاهی نیست؛ ولی اصل آن و دیگر ساحت‌های آن (مانند اعجاز یا ابعاد معارفی آن) باقی می‌ماند.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۲، ص: ۲۳۰

امکان نسخ

بخش پایانی آیه دوم، به رد انکار نسخ از سوی یهود پرداخته است. آنان در باب امکان نسخ به دو توهم به شرح زیر دچار بودند:

۱. آیه‌ای که از سوی خداست، مصلحتی حقیقی دارد که چیز دیگری آن را جبران نمی‌کند. در این صورت زمانی که آیه نسخ شود، مصلحت مزبور نیز، از بین خواهد رفت. و چون قابل جبران نیست، انسان‌ها برای همیشه از آن محروم می‌شوند.

خداوند در پاسخ این توهم می‌فرماید: «أَ لَمْ تَعْلَمْ أَنَّ اللَّهَ عَلی کُلِّ شَیْءٍ قَدِیرٌ» «۱» یعنی خداوند بر هرکاری تواناست و می‌تواند مصلحتی را که در یک حکم (منسوخ) وجود داشته است، در حکم دیگری (ناسخ) جبران کند؛

۲. قدرت خداوند مطلق است؛ ولی هنگامی که از خداوند فعلی صادر شد، تغییر دادن آن ممکن نیست؛ زیرا خداوند همانند آدمی است که مادامی که فعل از او صادر نشده، در اختیار اوست؛ اما اگر آن را انجام داد، فعل با ویژگی‌های خاص خود واقع شده و از قدرت او بیرون می‌رود و امکان تغییر آن و انقلاب ماهیت فعل وجود ندارد. این شبهه هم، به نفی اطلاق حاکمیت خداوند بر فعلش پس از صدور برمی‌گردد؛ دیدگاهی که در آیات دیگر قرآن نیز، از یهود نقل شده است: «وَ قالَتِ الْیَهُودُ یَدُ اللَّهِ مَغْلُولَةٌ؛ «۲» یهودیان گفتند: دست خدا بسته است».

در پاسخ به این شبهه نیز می‌فرماید: «أَ لَمْ تَعْلَمْ أَنَّ اللَّهَ لَهُ مُلْکُ السَّماواتِ وَ الْأَرْضِ وَ ما لَکُمْ مِنْ دُونِ اللَّهِ مِنْ وَلِیٍّ وَ لا نَصِیرٍ؛ «۳» آیا ندانستی که فرمانروایی

---

(۱). بقره، ۱۰۶.

(۲). مائده، ۶۴.

(۳). بقره، ۱۰۷.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۲، ص: ۲۳۱

آسمان‌ها و زمین فقط از آن خداست و شما جز خدا سرپرست و یاوری ندارید؟» یعنی تسلط بر جهان هستی، ویژه خداست و او می‌تواند هرگونه که بخواهد در فعل خود (پدیده جهان) پس از صدور نیز تصرف کند؛ زیرا هیچ موجودی در عرض خدا قدرت تصرف در اشیا را ندارد، نه ابتداء و نه به تملیک خداوند؛ زیرا تملیک خداوند مانند آدمیان نیست که مالک قبلی اجازه تصرف نداشته باشد؛ بلکه دیگران در طول تسلط خداوند مالکند. پس ملک حقیقی فقط از آن اوست. «۱»

قرآن کریم در آیه دیگری مسئله نسخ به معنای نسخ حکم و شریعت را بیان کرده و می‌فرماید: «وَ إِذا بَدَّلْنا آیَةً مَکانَ آیَةٍ وَ اللَّهُ أَعْلَمُ بِما یُنَزِّلُ قالُوا إِنَّما أَنْتَ مُفْتَرٍ بَلْ أَکْثَرُهُمْ لا یَعْلَمُونَ؛ «۲» و چون آیه‌ای را جایگزین آیه‌ای کنیم- در حالی‌که خدا به آنچه فرومی‌فرستد داناتر است- گویند همانا تو دروغبافی (چنین نیست) بلکه بیشترشان نادانند.

تبدیل، به معنای مطلق تغییر است، خواه چیزی جایگزین چیز دیگری شود (تعویض) و خواه تعویضی صورت نگیرد؛ «۳» مانند: «فَمَنْ بَدَّلَهُ بَعْدَ ما سَمِعَهُ؛ «۴» و هر که آن (وصیت) را پس از آن‌که شنید تغییر دهد ...»؛ ولی در این آیه مقصود از تبدیل،

---

(۱). ر. ک: محمد حسین طباطبایی، المیزان فی تفسیر القرآن، ج ۱، ص ۲۵۱ و ۲۵۲. علی علیه السّلام در تبیین جمله لا حول و لا قوة الا باللّه می‌فرماید: «... انا لا نملک مع اللّه شیئا و لا نملک الّا ما ملّکنا فاذا ملکنا ما هو املک به منا فقد کلفنا و متی اخذه منّا وضع تکلیفه عنّا؛ ما در کنار خدا مالک چیزی نیستیم و جز آنچه او به ما داده، دارایی نداریم، پس آن‌گاه که به ما چیزی عطا کند

که خود بدان سزاوارتر است، ما را مکلّف نموده و چون از ما بگیرد، تکلیف خود را نیز از ما برداشته است». (نهج البلاغه، حکمت ۴۰۴).

(۲). نحل، ۱۰۱.

(۳). «تبدیل الشیء تغییره و ان لم تأت ببدل». ر. ک: محمد بن منظور، لسان العرب، ذیل واژه «بدل».

(۴). بقره، ۱۸۱.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۲، ص: ۲۳۲

همان تعویض است و مفاد اجمالی آیه آن است که هرگاه آیه دوم را به جای آیه اول بگذاریم- در حالی‌که خدا می‌داند که چه نازل می‌کند و این تبدیل به جا بوده و مصلحت داشته و تدارک‌کننده مصلحت آیه قبلی است- مشرکان می‌گویند: تو جز دروغ‌زن (بر خدا) نیستی. در آیه بعد پاسخ می‌دهد که به مشرکان بگو قرآن را روح القدس بی‌هیچ دخل و تصرفی و به حق و به منظور تثبیت مؤمنان و هدایت و بشارت مسلمانان از سوی خداوند فرود آورده است؛ ولی بیشتر مردم نمی‌دانند؛ یعنی خدا طبق مصالح واقعی عمل می‌کند، برخی از این مصالح، همیشگی و برخی دیگر موقتی و قابل تغییر است.

مقصود از آیه در اینجا- برخلاف آیه قبل- فقط آیات تشریعی است؛ زیرا پیامبر صلّی اللّه علیه و آله بازگوکننده آیات تشریعی الاهی بودند و نسبت ناروای «افترا» نیز، در همین مورد قابل طرح است. در آیه بعدی نیز که در پاسخ این نسبت نارواست، سخن از واسطه بودن جبرئیل در نزول قرآن کریم (بر پیامبر) است و بر این اساس منظور از تبدیل یا نسخ آیه، تبدیل یا نسخ آیات الاحکام قرآن کریم و یا نسخ ادیان دیگر با نزول قرآن و دین اسلام است.

بررسی دو شبهه

اول: نسخ و جهل

نسخ معلول جهل است. انسان‌ها به‌طور طبیعی بر مصلحت احکام احاطه ندارند؛ ازاین‌رو نخست حکمی را بدون قید زمانی قرار می‌دهند و پس از مدتی به اشتباه خود پی برده، آن را نسخ می‌کنند؛ ولی خداوند به همه امور داناست و نسخ درباره او معنا ندارد.

پاسخ: احکامی که خداوند قرار داده، دوگونه است: بعضی دائمی و برخی

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۲، ص: ۲۳۳

دیگر موقتی است. گاهی موقتی بودن برخی احکام، آشکار است «۱» و گاهی بنا به مصالحی در ظاهر به شکل احکام دائمی بیان می‌شود. بنابراین عدم ذکر موقتی بودن حکم، همواره به معنای جهل و ناآگاهی نیست، بلکه خداوند با آنکه به موقتی بودن برخی احکام داناست، مصلحت در مخفی نگه‌داشتن آن است.

پیش‌تر در درس «فلسفه آیات متشابه» به این نکته اشاره کردیم.

دوم: نسخ و تناقض‌گویی

وجود نسخ در قرآن، به معنای تناقض در گفتار است؛ زیرا نسخ حکم به این معناست که یک حکم هم به عنوان یک حکم دائمی و هم به عنوان یک حکم موقت اعلام شود. اعلام دائمی و موقت بودن یک حکم، نوعی تناقض‌گویی است و تناقض‌گویی از ساحت قدس خدای متعال دور است و با آیاتی از قرآن کریم نیز نمی‌سازد. «۲»

پاسخ: تناقض در گفتار آن است که گوینده به عللی برخلاف گفته پیشین خود سخنی بگوید، به گونه‌ای که قابل جمع نباشد؛ ولی

در نسخ- به‌ویژه با وجود علم خدا به موقتی بودن حکم نخستین- تناقضی وجود ندارد و عرف پس از آگاهی از علم گوینده به موقت بودن حکم و مخفی نگه‌داشتن آن- برای مصلحتی- آن را تناقض نمی‌داند.

---

(۱). مانند آیه «وَ اللَّاتِی یَأْتِینَ الْفاحِشَةَ مِنْ نِسائِکُمْ فَاسْتَشْهِدُوا عَلَیْهِنَّ أَرْبَعَةً مِنْکُمْ فَإِنْ شَهِدُوا فَأَمْسِکُوهُنَّ فِی الْبُیُوتِ حَتَّی یَتَوَفَّاهُنَّ الْمَوْتُ أَوْ یَجْعَلَ اللَّهُ لَهُنَّ سَبِیلًا (نساء، ۱۵)؛ و کسانی از زنانتان که مرتکب کار زشت- زنا- شوند، چهار نفر از خود بر آنان گواه گیرید؛ پس اگر گواهی دادند، آنان را در خانه‌ها بازدارید تا مرگشان فرارسد یا خداوند راهی برای آنان قرار دهد».

(۲). مانند: «أَ فَلا یَتَدَبَّرُونَ الْقُرْآنَ وَ لَوْ کانَ مِنْ عِنْدِ غَیْرِ اللَّهِ لَوَجَدُوا فِیهِ اخْتِلافاً کَثِیراً؛ (نساء، ۸۲) آیا در قرآن نمی‌اندیشند که اگر از سوی غیر خدا می‌بود حتما در آن اختلاف زیادی می‌یافتند».

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۲، ص: ۲۳۴

وقوع نسخ در قرآن

پس از اثبات امکان نسخ در شرایع الاهی، سخن از وقوع آن در قرآن به میان می‌آید که آیا در قرآن کریم آیات منسوخی وجود دارد؟ عالمان مسلمان دیدگاه‌های گوناگونی در این‌باره مطرح کرده‌اند: برخی به کلی وجود آیات منسوخ در قرآن را انکار کرده‌اند. «۱» در مقابل، گروهی آیات زیادی را منسوخ می‌دانند تا آنجا که برخی شمارگان آیات منسوخ را تا دویست آیه رسانده‌اند. «۲»

به نظر ما هیچ‌یک از دو دیدگاه پیش‌گفته، قابل پذیرش نیست؛ زیرا- چنان‌که گذشت- آیات و روایاتی بر وجود نسخ در قرآن دلالت دارد. بررسی و مقایسه برخی از آیات با یکدیگر نیز، منسوخ بودن بعضی از آیات را روشن می‌کند. از سوی دیگر، آیات نسخ‌شده در قرآن اندک است و نسخ بسیاری از آیاتی که منسوخ تلقی شده، پذیرفتنی نیست. «۳»

نمونه‌ای از آیات ناسخ و منسوخ

«یا أَیُّهَا الَّذِینَ آمَنُوا إِذا ناجَیْتُمُ الرَّسُولَ فَقَدِّمُوا بَیْنَ یَدَیْ نَجْواکُمْ صَدَقَةً ذلِکَ خَیْرٌ لَکُمْ وَ أَطْهَرُ فَإِنْ لَمْ تَجِدُوا فَإِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِیمٌ؛ «۴» ای کسانی که ایمان آورده‌اید؛ وقتی با پیامبر راز گویید، پیش از راز گفتن خود صدقه‌ای بدهید. این برای شما بهتر و پاک‌تر است. پس اگر (صدقه‌ای) نیافتید، همانا خداوند آمرزنده و مهربان است (می‌توانید بی‌صدقه راز گویید)».

---

(۱). برای نمونه ر. ک: مرتضی عسکری، القرآن الکریم و روایات المدرستین، ج ۲، ص ۲۷۱.

(۲). برای آگاهی بیشتر درباره منکران نسخ در قرآن ر. ک: عزت اللّه مولایی‌نیا، نسخ در قرآن، ص ۶۲، ۶۳ و ۲۴۳- ۲۶۲.

(۳). ر. ک: ابو القاسم خویی، البیان فی تفسیر القرآن، ص ۲۸۷ به بعد و عبد الرحمن سیوطی، الاتقان، ج ۲، نوع ۴۷. وی تعداد منسوخات را بیست آیه دانسته و همه را به نظم درآورده است.

(۴). مجادله، ۱۲.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۲، ص: ۲۳۵

در این آیه، به وجوب پرداخت صدقه برای گفت‌وگوی خصوصی با پیامبر تصریح شده است. زمانی که این حکم مقرر شد، کسی بدان اقدام نکرد و همگان از نجوای با پیامبر صلّی اللّه علیه و آله پرهیز کردند، جز یک نفر و او کسی جز علی بن ابی طالب علیه السّلام نبود.

وی دیناری داشت که به ده درهم تبدیل کرد و برای هربار رازگویی با پیامبر صلّی اللّه علیه و آله درهمی به فقیران پرداخت «۱». پس از آن آیه دیگری نازل شد و حکم لزوم پرداخت صدقه در رازگویی با پیامبر صلّی اللّه علیه و آله نسخ شد: «أَ أَشْفَقْتُمْ أَنْ تُقَدِّمُوا بَيْنَ يَدَيْ نَجْواكُمْ صَدَقاتٍ فَإِذْ لَمْ تَفْعَلُوا وَ تابَ اللَّهُ عَلَيْكُمْ فَأَقِيمُوا الصَّلاةَ وَ آتُوا الزَّكاةَ وَ أَطِيعُوا اللَّهَ وَ رَسُولَهُ وَ اللَّهُ خَبِيرٌ بِما تَعْمَلُونَ؛ «۲» آیا ترسیدید که پیش از راز گفتن خود صدقه‌هایی بدهید؟ اکنون که انجام ندادید و خدا هم (به بخشایش خود) بر شما بازگشت (و این حکم را برداشت) پس نماز را بر پا دارید و زکات بدهید و خدا و پیامبر او را فرمان برید و خدا بدانچه می‌کنید آگاه است».

داستان دو آیه بالا که بیانگر یکی از فضایل والای امیر مؤمنان علی علیه السّلام است، در کتاب‌های اهل سنت نیز آمده است. «۳» آیات دیگری نیز در شمار آیات منسوخ یاد شده‌اند که در پانوشت به برخی از آنها اشاره می‌کنیم. «۴»

---

(۱). برای آگاهی از گزارش تاریخی آیه بالا ر. ک: علی بن ابراهیم قمی، تفسیر القمی، ج ۲، ص ۳۵۷؛ سید هاشم بحرانی، البرهان، ج ۴، ص ۳۰۸- ۳۱۰ و عبد علی حویزی، نور الثقلین، ج ۵، ص ۲۶۵.

(۲). مجادله، ۱۳.

(۳). ر. ک: محمد طبری، جامع البیان عن تأویل آی القرآن، ج ۱۲، ص ۲۰؛ محمد رازی، التفسیر الکبیر، ج ۸ و محمد شوکانی، فتح القدیر، ج ۵، ص ۲۲۸، ذیل آیه ۱۲ مجادله.

(۴). آیه عدد جنگجویان (۶۵، انفال) که با آیه ۶۶ از همین سوره نسخ شده است؛ آیه امتاع که با آیه ۲۳۴ از همین سوره و آیه ۱۲ سوره نساء نسخ شده است؛ آیات جزای فحشا (نساء، ۱۵ و ۱۶) که با آیه جلد (نور، ۲) و روایات رجم نسخ شده است و آیات ارث بردن مؤمنان از یکدیگر (انفال، ۷۲ و ۷۳) که با آیه اولوا الارحام (احزاب، ۱۰) نسخ شده است.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۲، ص: ۲۳۶

چکیده

۱. نسخ در اصطلاح علوم قرآنی، به معنای از میان برداشتن حکم ثابت شرعی با سرآمدن زمان آن است؛

۲. آیات منسوخ در زمره متشابهات به شمار می‌روند؛

۳. واژه نسخ دوبار در قرآن به کار رفته است: یکی در آیه ۵۲ سوره حج و دیگری در آیه ۱۰۶ سوره بقره که به معنای لغوی (زایل کردن و از میان بردن) است؛

۴. مسئله نسخ در آیه ۱۰۱ سوره نحل نیز مطرح شده، و به جای واژه نسخ از واژه تبدیل استفاده شده و مقصود از آن، فقط نسخ آیات تشریعی است؛

۵. آیه ناسخ، مصلحتی همگون یا برتر از آیه منسوخ دارد. بنابراین با نسخ آیات، هیچ مصلحتی از بین نمی‌رود؛

۶. خداوند بر هر کاری تواناست و بر کارهای خود حاکمیت مطلق دارد. بنابراین نزول آیه‌ای هیچ‌گاه او را در تنگنا قرار نمی‌دهد و هرزمان که بخواهد، می‌تواند آیه دیگری را به جای آن قرار دهد؛

۷. نسخ در احکام موقتی است و مخفی بودن موقتی بودن آن، معلول نادانی نیست؛ بلکه خداوند برای مصلحتی، موقتی بودن آن را آشکار نکرده است؛

۸. با علم خداوند به موقتی بودن حکم و اعلام سرآمدن زمان عمل به حکم قبلی با نزول آیه ناسخ، هیچ‌گونه تناقض و ناهماهنگی در آیات قرآن راه نیافته است.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۲، ص: ۲۳۷

پرسش

۱. امکان وجود نسخ در شرایع الاهی را اثبات کنید.

۲. راه بازشناسی آیات ناسخ و منسوخ از یکدیگر چیست؟

۳. آیا نسخ آیات قرآن پس از زمان پیامبر صلّی اللّه علیه و آله نیز امکان‌پذیر است؟

برای مطالعه بیشتر

۱. الاتقان فی علوم القرآن، عبد الرحمن سیوطی، نوع ۴۷.

۲. البیان فی تفسیر القرآن، ابو القاسم موسوی خویی، ص ۲۵۷- ۲۸۴، قم، دار الثقلین، ۱۴۱۸ ق.

۳. التمهید فی علوم القرآن، محمد هادی معرفت، ج ۲، ص ۲۷۳- ۳۱۶، قم، مؤسسهٔ النشر الاسلامی، ۱۴۱۶ ق.

۴. علوم قرآنی، محمد باقر حکیم، ص ۱۹۱ به بعد، قم، مجمع الفکر الاسلامی، ۱۴۱۷ ق.

۵. قرآن در اسلام، محمد حسین طباطبایی، ص ۴۸ و ۴۹، قم، دفتر انتشارات اسلامی، ۱۳۶۱ ش.

۶. قرآن در قرآن، عبد اللّه جوادی آملی، ص ۱۶۶ و ۱۶۷، قم، مرکز نشر اسراء، ۱۳۷۸ ش.

۷. المیزان فی تفسیر القرآن، سید محمد حسین طباطبایی، ج ۱، ص ۲۴۹- ۲۵۶، قم، جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.

۸. نسخ در قرآن، عزت اللّه مولایی‌نیا، تهران، رایزن، ۱۳۷۸ ش.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۲، ص: ۲۳۹

درس یازدهم تأویل و تفسیر

اشاره

از فراگیر انتظار می‌رود:

- با مفهوم واژه تأویل و کاربردهای آن در قرآن آشنا شود؛
- تفاوت تفسیر، تأویل و تنزیل را بیان کند؛
- ارتباط تأویل با باطن آیات قرآن را توضیح دهد؛
- ویژگی‌های تأویل قرآن را بیان کند؛
- احتمالات ممکن در باب تأویل را در قالب حصری عقلی بیان و ارزیابی کند.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۲، ص: ۲۴۱

«وَ ما یَعْلَمُ تَأْوِیلَهُ إِلَّا اللَّهُ وَ الرَّاسِخُونَ فِی الْعِلْمِ؛ تأویل قرآن را کسی جز خداوند و راسخان در علم نمی‌داند». آل عمران، ۷

مفهوم‌شناسی تأویل

واژه تأویل از ریشه «آل یؤول اولا و مآلا» به معنای «بازگشتن» گرفته شده و معانی دیگری نیز برای این ریشه بیان شده است؛ مانند «رجوع به اصل»، «رجوع به عاقبت»، «صیرورت» و «رجوع و صیرورت» «۱». لغت‌شناسان چهار معنا برای تأویل در باب امور عینی

بیان کرده‌اند: «ارجعه»، «ارجعه و رده»، «رده الی الغایهٔ المرادهٔ منه» و «فسر ما یؤول الیه الشیء». «۲» آنان همچنین معانی زیر را برای کاربرد تأویل در مورد کلام آورده‌اند: «خبر دادن به معنای کلام»، «۳» «تدبیر و تقدیر و تفسیر

---

(۱). ر. ک به کتاب‌های واژه‌شناسی ذیل ریشه «اول». اگرچه برخی گفته‌اند تأویل از ریشه «آل یؤول اولا و ایالا» به معنای «سیاست» نیز آمده است؛ ولی گوینده این سخن ناشناس است و در برابر دیدگاه لغت‌شناسان بزرگ، قابل اعتنا نیست. ر. ک: عبد الرحمن سیوطی، الاتقان فی علوم القرآن، ج ۲، (نوع ۷۷) و حسین خزاعی نیشابوری، روض الجنان و روح الجنان، ج ۱، ص ۲۴.

(۲). ر. ک: احمد بن فارس، معجم مقاییس اللغه؛ اسماعیل جوهری بن حماد، الصحاح تاج اللغهٔ و صحاح العربیهٔ، محمد بن منظور، لسان العرب و حسین راغب اصفهانی، المفردات فی غریب القرآن، ذیل واژه «اول».

(۳). ابو هلال عسکری، الفروق اللغویه.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۲، ص: ۲۴۲

کلام»، «۱» «تفسیر باطن لفظ و خبر دادن از حقیقت مراد»، «۲» «تبیین معنای متشابه»، «۳» «استخراج معنای کلام برخلاف ظاهر بر وجهی که مجاز یا حقیقت باشد»، «۴» «ارجاع کلام و برگرداندن آن از معنای ظاهری به معنای مخفی‌تر» و «۵» «بازگرداندن یکی از دو احتمال به آنچه مطابق ظاهر است» «۶».

آنچه گفتیم، معنای مصدری تأویل بود؛ ولی گاهی معنای وصفی و اسمی آن را قصد می‌کنند که عبارت است از: «عاقبت»، «عاقبت کلام»، «معنا و عاقبتی که کلام بدان بازگردانده می‌شود»، «ثواب» و «معنای پنهان» «۷».

---

(۱). محمد بن منظور، لسان العرب؛ محمد فیروزآبادی، القاموس المحیط، و محمد زبیدی، تاج العروس، ذیل واژه «اول».

(۲). نور الدین جزایری، فروق اللغات، ذیل واژه «اول».

(۳). محمد زبیدی، تاج العروس، ذیل واژه «اول».

(۴). ابو هلال عسکری، الفروق اللغویه.

(۵). فراهیدی، خلیل، کتاب العین و فخر الدین طریحی، مجمع البحرین، ذیل واژه «اول».

(۶). محمد بن منظور، لسان العرب، و فخر الدین طریحی، مجمع البحرین ذیل واژه «اول».

(۷). برای آگاهی از این‌گونه معانی تأویل ر. ک: حسین راغب اصفهانی، المفردات فی غریب القرآن؛ احمد ابن فارس، معجم مقاییس اللغهٔ؛ محمد ابن منظور، لسان العرب؛ فخر الدین طریحی، مجمع البحرین.

مصدر، حیثیت‌های مختلفی دارد که با توجه به آن، معانی مختلفی می‌یابد: یکی حیثیت وقوع فعل بر مفعول (معنای اسم مفعولی)؛ دیگری حیثیت صدور فعل از فاعل (معنای اسم فاعلی) و سوم حیثیت محصول فعل و نتیجه آن (معنای اسم مصدری). بنابراین تأویل که مصدر است، اگر به معنای فاعلی باشد، یعنی بازگرداندن کاری که از فاعل صادر شده از آن جهت که از فاعل صادر شده است، و اگر به معنای اسم مصدری باشد، نتیجه تأویل منظور است؛ مانند تأویل خواب که در خارج محقق می‌شود، و اگر به معنای اسم مفعولی باشد، مراد چیزی است که به او بازگردانده می‌شود (مؤول الیه).

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۲، ص: ۲۴۳

کاربردهای تأویل در قرآن

واژه تأویل هفده بار در قرآن کریم به کار رفته است. دوازده مورد درباره تأویل غیر قرآن و پنج مورد در باب تأویل قرآن است «۱».

در دو آیه ۵۹ سوره نساء و ۳۵ اسراء پس از بیان برخی دستورات حکیمانه می‌فرماید «ذلِکَ خَیْرٌ وَ أَحْسَنُ تَأْوِیلًا»* یعنی این دستورات و عمل به آنها، بهتر و دارای عاقبت نیکوتر است. ظاهر این دو آیه آن است که تأویل به معنای عواقب و آثار خیری است که بر این دستورات مترتب می‌شود و برای تشویق مسلمانان به عمل به این دستورات، آنان را به این عاقبت خوش نوید می‌دهد. در آیات ۶، ۲۱، ۳۶، ۴۴، ۴۵، ۱۰۰ و ۱۰۱ از سوره یوسف حقیقتی را که خواب از آن حکایت می‌کند (تعبیر خواب) تأویل نامیده است و در آیات ۷۸ و ۸۲ از سوره کهف به چهره واقعی عمل و مصالح نهفته در ورای صورت ظاهری آن، تأویل گفته شده است.

با دقت در موارد یادشده روشن می‌شود که تأویل در این موارد، در یک معنا به کار رفته است و آن موارد متعدد، مصداق‌های گوناگون یک حقیقتند. آن معنا یک واقعیت عینی است که امری ظاهر و روشن بدان بازمی‌گردد.

واژه تأویل در آیات ۷ آل عمران (دوبار) و ۵۳ اعراف (دوبار) و ۳۹ یونس آمده است. درجه ظهور این آیات متفاوت است؛ ولی با در نظر گرفتن مفاد همه این آیات، ظهور آنها در تأویل قرآن، بر احتمالات دیگری که درباره این آیات مطرح است ترجیح دارد. چنان‌که ظهور این آیات در اینکه نه تنها آیات متشابه، بلکه کل آیات قرآن دارای تأویل است، بر دیگر احتمالات اولویت دارد؛ اما در اینکه همه آیات روی‌هم‌رفته یک تأویل دارد یا آنکه هریک یا هردسته از

---

(۱). دو مورد از این پنج مورد، به‌طور قطع درباره تأویل قرآن است و سه مورد، ظهور قوی در آن دارد. در همه این موارد هفده‌گانه، تأویل به معنای مؤول الیه است.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۲، ص: ۲۴۴

آیات یک تأویل دارد، ظهور قوی ندارد. «۱» همان‌گونه که تطبیق آیات دالّ بر حقیقت متعالی قرآن بر آیات تأویل و یکی دانستن آن دو- هرچند بی‌وجه نیست- اما ادعای ظهور آن قابل تردید است. از این مسائل که بگذریم، با توجه به آنچه در آیات آمده است، ویژگی‌های زیر را می‌توان برای تأویل قرآن بر شمرد:

أ) افزون بر مفاد ظاهری آیات قرآن، حقیقتی ورای آنها وجود دارد که تأویل نامیده می‌شود.

ب) این حقیقت جز برای خداوند و هرکس که او بخواهد، قابل دسترسی نیست؛

ج) تأویل قرآن در جهان پس از مرگ برای همگان آشکار می‌شود؛

د) پس از روشن شدن تأویل قرآن برای همگان، هیچ عمل اختیاری برای تأمین سعادت ابدی نتیجه‌بخش نیست؛

ه) پس از آشکار شدن تأویل برای همگان، مخالفان به حقانیت دعوت پیامبران اعتراف کرده، بازگشت به دنیا و انجام عمل صالح یا تقاضای شفاعت شافعان را درخواست می‌کند؛ «۲»

اینک برای اینکه مقصود از تأویل دقیق‌تر روشن شود، در قالب حصر عقلی، احتمالاتی را که ممکن است در باب تأویل قرآن مطرح شود بیان کرده و به

---

(۱). همچنین با توجه به ویژگی‌های تأویل می‌توان همه آیات را دارای تأویل دانست و مفاد تأویل، فی حد نفسه، اقتضای محدودیت ندارد؛ ولی استظهار شمول آن نسبت به همه آیات، مشکل است.

(۲). دو مورد اخیر، از ویژگی‌های قیامت و از خصوصیات ظرف ظهور تأویل است؛ هرچند ظهور تأویل نیز در آن بی‌تأثیر نیست.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۲، ص: ۲۴۵

ارزیابی آنها می‌پردازیم و در پایان برای مشخص شدن جایگاه هریک، نموداری رسم خواهیم کرد. به‌طور کلی چهارده احتمال در مورد تاویل قرآن می‌تواند مطرح شود:

اول: تأویل قرآن مفهومی است که خدا نخواسته بندگان از آن آگاه شوند؛ مانند علم به زمان برپایی قیامت.

این احتمال منظور قرآن نیست؛ زیرا ظاهر آیات آن است که تأویل، امری حقیقی و عینی است نه مفهوم ذهنی. «۱»

دوم: تأویل مفهومی است که آگاهی بندگان از آن خواست خدا بوده، ولی بیان نکرده است.

این احتمال نیز معنای تأویل قرآن نیست؛ زیرا مستلزم نقض غرض است و با حکمت الاهی سازگار نیست.

سوم: مفهومی است که خدا می‌خواسته بندگان از آن آگاه شوند و آن را بیان کرده است؛ ولی آن مفهوم با قرآن و مفاد آیات ارتباطی ندارد؛ مانند آن دسته از معارف وحیانی که در کتب آسمانی پیشین یا روایات آمده، ولی در قرآن مطرح نشده است.

این احتمال شایسته نامبردار شدن به تأویل قرآن نیست؛ زیرا اضافه تأویل به قرآن، از ارتباط تأویل با قرآن حکایت دارد.

چهارم: تأویل مفهومی است که آگاهی از آن، خواست خداوند بوده و ارتباط با آیات قرآن هم دارد؛ ولی خداوند خواسته است که آن مفهوم را از راه غیر آیات قرآنی بیان کند.

لازمه این احتمال آن است که در قرآن هیچ اشاره‌ای به آن مفهوم نشده است

---

(۱). این اشکال بر وجوه دوم تا هشتم نیز وارد است.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۲، ص: ۲۴۶

و در این صورت، تأویل قرآن نخواهد بود؛ زیرا ظاهر آیات آن است که آنچه در آیات قرآن بیان شده، به نحوی به تأویل بازمی‌گردد؛ بدین‌معنا که آگاهان به تأویل، دست‌کم اشاره‌ای در این آیات بر تأویل مورد نظر قرآن می‌یابند.

پنجم: تأویل مفهومی است که از راه ظاهر قرآن بیان شده است.

این احتمال، تفسیر قرآن است و پیش‌تر گفتیم که تأویل در برابر تفسیر قرار دارد.

ششم: تأویل، مفهومی برخلاف ظاهر آیات است که خداوند می‌خواسته از راه آیات قرآن بیان کند و هیچ‌گونه قرینه‌ای بر آن اقامه نکرده است.

لازمه این سخن به نادانی انداختن (اغرای به جهل) و در نتیجه گمراه کردن مردم است که با هدف نزول قرآن که هدایت بندگان است، سازگار نبوده و نقض غرض می‌باشد؛ زیرا به دلیل ذکر نکردن قرینه، مردم آن را بر طبق ظاهر می‌فهمند، در حالی که خلاف آن مقصود خداست و هیچ قرینه‌ای برای فهم درست آن وجود ندارد.

هفتم: تأویل، مفهوم خلاف ظاهر آیات قرآن است که خداوند آن را از راه آیات قرآن و با تکیه بر قراینی که در خود قرآن وجود دارد، بیان کرده است.

این وجه نیز- همانند وجه پنجم- تفسیر قرآن به شمار می‌آید و در برابر تأویل قرار دارد.

هشتم: تأویل مفهومی است برخلاف ظاهر آیات که خداوند آن را در آیات قرآن و با تکیه بر سخنان معصومان علیهم السّلام که از راه وحی و الهام دریافت کرده‌اند، بیان کرده است و به آن متعبد می‌شویم.

در روایات این احتمال تأویل نامیده شده است؛ ولی هیچ شاهدی در دست نیست که واژه تأویل در روایات و آیات به یک معنا باشد؛ چنان‌که واژه مکروه در برخی روایات با مفاد این واژه در قرآن متفاوت است، در اینجا نیز با توجه به

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۲، ص: ۲۴۷

ویژگی‌هایی که برای تأویل در قرآن مطرح شده است- چنان‌که پیش‌تر ذکر شد- تأویل یک حقیقت عینی و خارجی است و ازاین‌رو این احتمال نیز، با ظاهر آیات تأویل سازگار نیست. بنابراین مقصود از تأویل در روایات اعم، از تأویل در قرآن است و شامل حقایق عینی و نوعی از مفاهیم می‌شود؛ ولی مقصود از تأویل قرآن، حقایق عینی است.

نهم: تأویل، مصداق پنهان آیات است که از راه بیان انشایی قرآن به صورت مخفی بیان شده است.

ویژگی‌های تأویل- به‌ویژه پنهان بودن که از شرایط اساسی آن است- به خوبی در این احتمال مطرح شده است؛ ولی تأویل قرآن، منحصر در این قسم نیست و این معنا از تأویل می‌تواند بخشی از تأویل قرآن باشد.

دهم: تأویل، مصداق آیات انشایی قرآن است که به صورت روشن، در قالب بیان حکمت‌ها و آثار احکام بیان شده است.

احتمال دهم به دلیل بیان شدن در آیات و روشن و قابل کشف بودن برای انسان از مقوله تفسیر می‌تواند باشد و تأویل قرآن نیست و بعلاوه با عبارت «وَ ما یَعْلَمُ تَأْوِیلَهُ إِلَّا اللَّهُ» «۱» سازگاری ندارد.

یازدهم: تأویل، مصداق آیات اخباری قرآن است که به صورت روشن در قرآن بیان شده.

این وجه، همانند احتمال پیشین است؛ بلکه نبود ویژگی‌های تأویل در آن روشن‌تر است.

دوازدهم: تأویل، مصداق‌های پنهان آیات اخباری قرآن است که درباره ماورای این جهان، به‌ویژه قیامت و پس از آن است.

---

(۱). آل عمران، ۷.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۲، ص: ۲۴۸

سیزدهم: مصداق‌های پنهان آیات اخباری قرآن است که در مورد باطن و ملکوت جهان است.

تأویل بودن این دو احتمال- همانند احتمال نهم- درست به نظر می‌رسد.

چهاردهم: تأویل، مصداق‌های پنهان آیات اخباری قرآن است که در خصوص وجه ظاهر جهان مشهود است؛ مانند مصداق‌های آینده آیات اخباری.

این احتمال برای کسانی که مصداق موردنظر را مشاهده نکرده‌اند، تأویل خواهد بود؛ ولی برای معاصران و مشاهده‌کنندگان آن مصداق‌ها، تأویل نخواهد بود؛ زیرا خفایی برای آنان ندارد؛ ولی از آنجا که در این احتمال فرض پنهان بودن شده است، مقصود از آن، مصداق‌هایی است که مشاهده نشده و یا مقصود، تاویل برای غیر معاصران رخداد تأویل است. به‌هرحال از آنجا که مصداق‌های این جهانی مراد است، با ظاهر آیات تأویل نمی‌سازد؛ زیرا در این آیات بر انحصار علم تأویل به خدا و روشن شدن آن در قیامت تأکید شده است.

تفاوت تأویل با تنزیل و تفسیر

در برابر تأویل قرآن، دو واژه «تنزیل» و «تفسیر» مطرح است. «تنزیل» یعنی موردی که آیه درباره آن فرود آمده است؛ ولی در معنای «تفسیر» و به‌ویژه تفاوت آن با «تأویل» دیدگاه‌های متفاوتی وجود دارد که به برخی اشاره می‌کنیم:

أ) تفسیر و تأویل به یک معناست؛ «۱»

---

(۱). ر. ک: محمد طبری، جامع البیان، ج ۳؛ محمد طوسی، التبیان؛ ج ۲؛ محمد بن احمد قرطبی، الجامع لاحکام القرآن، ج ۴؛ محمود بن عبد اللّه آلوسی، ج ۳؛ عبد الرحمن سیوطی، و محمد محلی، تفسیر الجلالین، ذیل آیه هفتم آل عمران.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۲، ص: ۲۴۹

ب) تفسیر، اعم از تأویل است. تأویل در خصوص معانی و جمله‌ها و در کتاب‌های آسمانی استعمال بیشتری دارد؛ «۱»

ج) تفسیر، قطع به مقصود و تأویل، گمان به آن است؛ «۲»

د) تفسیر؛ شرح اجمال قصص، تقریب معنای الفاظ غریب و تبیین شأن نزول آیات است، و تأویل، بیان معنای متشابه است؛ «۳»

ه) تفسیر، تبیین کلام تک احتمالی بر طبق ظاهر است، و تأویل، برگرداندن کلام چند احتمالی به یکی از معانی محتمل (خلاف ظاهر) به دلیل وجود قرینه؛ «۴»

و) تفسیر، شناخت صورت علمی (قرآن) و تأویل، حقیقت خارجی آن است؛ «۵»

ز) تفسیر، علم نزول آیه و سوره‌ها و قصه‌ها و اشارات نازل‌شده در آنهاست، و تأویل، صرف آیه (از ظاهر) به معانی محتمل؛ «۶»

ح) تفسیر، بیان وضع حقیقت یا مجاز بودن لفظ، و تأویل، تفسیر معنای باطن لفظ است. «۷»

---

(۱). ر. ک: عبد الرحمن سیوطی، الاتقان، ج ۲، نوع ۷۷.

(۲). ر. ک: همان.

(۳). ر. ک: محمد زبیدی، تاج العروس، ذیل واژه «فسر»

(۴). ر. ک: عبد الرحمن سیوطی، الاتقان، ج ۲، ص ۱۹۲.

(۵). احمد بن تیمیه، التفسیر الکبیر، ج ۲، ص ۱۰۳.

(۶). ر. ک: محمد، زرکشی، البرهان، ج ۲، ص ۱۴۸. محی الدین شیخ‌زاده نیز، سخنی نزدیک به این معنا آورده است. حاشیهٔ محی الدین شیخ‌زاده علی تفسیر القاضی البیضاوی، ج ۳، ص ۱۳.

(۷). ر. ک: عبد الرحمن سیوطی، الاتقان، ج ۲، ص ۱۹۳.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۲، ص: ۲۵۰

ارزیابی

معنای نخست با هیچ‌یک از استعمالات قرآنی تأویل مناسبتی ندارد؛ زیرا دستیابی به تفسیر نکوهیده و ویژه اهل زیغ نیست، در صورتی که عبارت «فَأَمَّا الَّذِینَ فِی قُلُوبِهِمْ زَیْغٌ فَیَتَّبِعُونَ ما تَشابَهَ مِنْهُ ابْتِغاءَ الْفِتْنَةِ وَ ابْتِغاءَ تَأْوِیلِهِ» (آل عمران، ۷) به روشنی بر نکوهش اهل زیغ در پیگیری آیات متشابه برای دستیابی به تأویل دلالت دارد. همچنین نمی‌توان گفت مقصود از عبارت «هَلْ یَنْظُرُونَ إِلَّا تَأْوِیلَهُ یَوْمَ یَأْتِی تَأْوِیلُهُ؛ (اعراف، ۱۷۱)؛ آیا جز تأویل آن را انتظار می‌برند؟ روزی که تأویل آن فرا رسد ...». آن است که آنان منتظر تفسیر قرآن در قیامتند. پس تأویل قرآن، به معنای تفسیر نیست و اگر برخی مفسران به جای تفسیر، واژه تأویل به کار برده‌اند، به جعل اصطلاح از سوی آنان برمی‌گردد.

معنای دوم، نیز در مورد تأویل و تفسیر قرآن، درست نیست؛ زیرا تأویل و تفسیر، هردو از جمله‌های قرآن بحث می‌کنند.

معنای سوم با مفاد آیه هفتم آل عمران ناسازگار است؛ زیرا بیان معنای احتمالی و ظنی آیات از روی معیاری عقلایی، جایز است و اختصاصی به اهل زیغ ندارد؛ در حالی‌که قرآن اهل زیغ را به سبب پیگیری تأویل نکوهش می‌کند؛ پس صرف بیان احتمال آن هم براساس موازین عقلایی تأویل نیست. افزون بر اینکه صرف گمان به یک معنا برای آیه، اختصاص به خدا ندارد؛ در حالی‌که آیه شریفه علم تأویل را به خدا یا خدا و راسخان در علم اختصاص داده و می‌فرماید: «وَ ما یَعْلَمُ تَأْوِیلَهُ إِلَّا اللَّهُ»، آیات دیگر نیز با این وجه ناسازگار است.

تعریف چهارم تأویل نیز نادرست است؛ زیرا فهمیدن معنای متشابه و بیان آن نه تنها امری مذموم نیست و اختصاص به خداوند ندارد، بلکه مورد ستایش قرار گرفته و در عمل نیز تحقق یافته است. افزون بر این، ظاهر آیه شریفه آن است که

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۲، ص: ۲۵۱

اهل زیغ با پی‌جویی متشابهات، به دنبال تأویل همه قرآنند و این با بیان معنای متشابه متفاوت است.

بازگرداندن کلام چند احتمالی به یکی از معانی محتمل که در احتمال پنجم و هفتم آمده است، کار نادرستی نیست؛ زیرا اگر با وجود قرینه، معنای خلاف ظاهر انتخاب شود، روش درست محاوره عقلایی است که قرآن نیز به همین‌گونه سخن گفته و باید این‌گونه فهمیده شود. بنابراین تمسک به ظاهر آیه و نادیده گرفتن قرینه، کار اهل زیغ و مورد نکوهش است. پس با وجود قرینه قطعی همه می‌توانند به معنای آیه دست یابند و این فهم از مقوله تفسیر- نه تأویل- است و دانش آن در انحصار خداوند نیست. بنابراین وجه پنجم و هفتم را نمی‌توان پذیرفت.

تعریف ششم از ابن تیمیه است. رشید رضا آن را به‌طور مفصل در تفسیر المنار مطرح و بسیار از آن تمجید کرده است. «۱» ابن تیمیه آیه‌هایی را که درباره صفات خداست مثال زده و تأویل آنها را ذات خدا می‌داند و معتقد است که ما فقط مفاهیمی از آن می‌فهمیم؛ ولی تأویل آن را که همان مصداق خارجی باشد، کسی جز خداوند نمی‌داند. وحی، نزول فرشتگان، قیامت و امثال آن نیز که حقیقت خارجی‌شان بر ما معلوم نیست، از این باب است. این مثال‌ها مورد قبول است؛ ولی- همان‌گونه که خود وی می‌پذیرد- تأویل مربوط به همه قرآن است و آیات قرآن نیز در آیات اوصاف خدا، وحی، فرشتگان، قیامت و امثال آن انحصار ندارد.

پرسش این است که در این فرض، تأویل قطعه‌های تاریخی مربوط به بنی اسرائیل چیست؟ بنا به گفته وی، تأویل (حقیقت خارجی) آیه «وَ إِذْ نَتَقْنَا الْجَبَلَ فَوْقَهُمْ؛ یادآور زمانی که کوه را از جا کنده و بر فراز سرشان بردیم». هزاران سال

---

(۱). محمد رشید رضا، تفسیر القرآن الکریم الشهیر بتفسیر المنار، ج ۳، ص ۱۷۲.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۲، ص: ۲۵۲

پیش در محل سکونت بنی اسرائیل تحقق یافته است؛ ولی اگر مقصود از علم به تأویل آگاهی حصولی نسبت به آن باشد، افراد بسیاری از این ماجرا آگاه نشده‌اند و علم آن در انحصار خدا نیست، و اگر مقصود از علم به آن، مشاهده حضوری است، این را نیز عده‌ای از بنی اسرائیل مشاهده کردند و منحصر در خدا نیست.

همچنین آیات الاحکام که انشایی است و طبق نظر ایشان حکایت از واقعیت خارجی ندارد، چگونه تأویل می‌شود؟ آیا منظور از تأویل آنها، علم به مصالح و مفاسد واقعی مترتب بر احکام است یا آثاری از قبیل ثواب و عقاب که در پی آن می‌آید؟ آیا اهل زیغ به دنبال فهم اینها هستند؟ و آیا این علم در انحصار خداست؟ آیا در این صورت دایره تأویل بسیار محدود نخواهد شد؟ قیامت نیز تأویل قرآن نیست؛ بلکه ظرف ظهور تأویل قرآن است؛ زیرا قرآن خود می‌فرماید «یَوْمَ یَأْتِی تَأْوِیلُهُ؛ روزی که تأویل آن فرارسد». (اعراف، ۵۳) افزون بر این، آیا کسانی که اهل زیغند، به دنبال حقیقت خارجی آیاتند؟ پی‌جویی حقیقت خارجی آیات، چه دخالتی در زیغ و انحراف آنان دارد؟ بنابراین، تأویل از سنخ مفاهیم الفاظ نبوده و حقیقتی عینی است؛ ولی مصداق هرمفهومی در همه جا، تأویل آن نیست. تأویل قرآن، حقایقی فراسوی ادراکات مادی است که این الفاظ به نحوی از آن حکایت می‌کنند. اهل زیغ که کم‌ایمان بوده و به برهان وقعی نمی‌نهند، به دنبال مصداق‌های مادی‌اند. آنها می‌گویند: «لَنْ نُؤْمِنَ لَکَ حَتَّی نَرَی اللَّهَ جَهْرَةً؛ هرگز به تو ایمان نمی‌آوریم، مگر آنکه خدا را آشکارا ببینیم». (بقره، ۵۵) اما مؤمنان، به غیب ایمان دارند و وقتی به آنان گفته شد که این مطلب برتر از ادراک شماست، در صدد پی‌جویی آن برنمی‌آیند. راسخان در علم می‌دانند که همه حقایق با ابزارهای عام بشری درک کردنی نیست و در قالب الفاظ، مثال و داستان بیان می‌شود؛ چون نمی‌توانیم آن را بیابیم، در این قالب‌ها مطرح می‌کنند. پس

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۲، ص: ۲۵۳

تأویل قرآن، حقیقتی است که الفاظ بر آن تکیه دارد و تا اندازه‌ای که قابل درک ما شود، در آیات تنزل داده شده است و حقیقت خارجی آن را در روزی که حقایق ظاهر می‌شود، خواهیم دید.

احتمال هشتم نیز تأویل را از سنخ مفاهیم دانسته است؛ در حالی‌که پیش از این گفتیم تأویل قرآن از نسخ مفاهیم نبوده، بلکه حقایقی فراسوی ادراکات مادی است و به اندازه درک بشر در قالب آیات قرآن تنزل یافته است و این آیات به آن مرتبط بوده و بازمی‌گردد.

با دقت در موارد استعمال واژه تأویل روشن می‌شود که هرجا کلمه رجوع به کار برده می‌شود، تأویل به کار نمی‌رود. اگر شخصی از نقطه‌ای حرکت کرده و سپس بدان‌جا بازگردد، نمی‌توان گفت که نقطه اول، تأویل یا مآل اوست.

بنابراین تأویل، رجوع ویژه‌ای است و مرجع باید ارتباطی با راجع داشته باشد؛ از قبیل ارتباط بین کار و نتیجه یا ارتباطی که بین ظاهر و باطن چیزی است. برای روشن شدن این ارتباط، باید در موارد کاربرد واژه تأویل در قرآن دقت کرد.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۲، ص: ۲۵۴

چکیده

۱. واژه تأویل از ریشه «اول» به معنای «بازگرداندن» است؛

۲. تأویل هم درباره «کلام» به کار می‌رود و هم درباره «امور عینی»؛

۳. تأویل کلام به معنای «خبر دادن از معنای کلام»، «تدبیر و تقدیر و تفسیر کلام»، «تفسیر باطن لفظ و خبر دادن از حقیقت مراد»، «تبیین معنای متشابه» و غیر آن آمده است؛

۴. تأویل در امور عینی به معنای «بازگرداندن»، «برگرداندن چیزی به غایتی که از آن اراده شده است» و «بیان آنچه شیء بدان بازمی‌گردد» آمده است؛

۵. تأویل گاهی در معنای مصدری و زمانی دیگر در معنای وصفی و اسمی به کار می‌رود؛

۶. تأویل در معنای وصفی و اسمی به معنای «عاقبت»، «عاقبت کلام»، «ثواب»، «معنای مخفی» و «معنا و عاقبتی که کلام بدان تأویل می‌شود» به کار می‌رود؛

۷. تنزیل، به معنای موردی است که آیه درباره آن نازل شده است؛

۸. تفسیر، به معنای شرح و توضیح مدلول الفاظ آیات قرآن براساس قواعد زبان عربی و اصول محاوره عقلایی است؛

۹. تأویل قرآن، حقایقی فراسوی ادراکات مادی است که الفاظ قرآن به گونه‌ای از آن حکایت می‌کنند؛

۱۰. واژه «تأویل» هفده‌بار در قرآن به کار رفته که دوازده مورد، درباره غیر قرآن و پنج مورد، در باب تأویل قرآن است؛

۱۱. همه کاربردهای مختلف تأویل در باب غیرقرآن، به معنای «واقعیت عینی‌ای که امری ظاهر و روشن بدان بازمی‌گردد» بازگشت دارد؛

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۲، ص: ۲۵۵

۱۲. احتمالات ممکن درباره مقصود از تأویل- در قالب حصری- عقلی به چهارده مورد بالغ می‌شود که چهار مورد آن را می‌توان تأویل قرآن به شمار آورد و احتمالات دیگر به دلیل نداشتن شرایط تأویل، نادرست است؛

۱۳. ویژگی‌های تأویل قرآن از دیدگاه قرآن عبارت است از مخفی بودن، در انحصار خدا بودن (و آنان که از خدا تعلیم گرفته‌اند)، ظهور در جهان آخرت برای همگان، مقبول نبودن عمل پس از ظهور تأویل قرآن، اعتراف مخالفان پیامبران به درستی دعوت آنان و درخواست بازگشت به دنیا برای انجام دادن کارهای نیک و یا درخواست شفاعت شافعان.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۲، ص: ۲۵۶

پرسش

۱. واژه تأویل را با توجه به دیدگاه واژه‌شناسان معنا کنید.

۲. تفاوت معنای اسمی و مصدری تأویل در چیست؟

۳. آیا وجه جمعی برای تنزیل و تأویل یا تفسیر و تأویل وجود دارد؟ چرا؟

۴. امتیازات و کاستی‌های دیدگاه ابن تیمیه در باب تأویل در چیست؟

۵. بررسی کاربردهای قرآنی واژگان به کار رفته در قرآن چه نقشی در فهم آیات و مباحث علوم قرآنی دارد؟

۶. چه نسبتی میان تأویل قرآن با تأویل امور خارجی وجود دارد؟

۷. ویژگی‌های مهم و اساسی تأویل را بیان کنید.

برای مطالعه بیشتر

۱. الاتقان فی علوم القرآن، عبد الرحمن سیوطی، نوع ۷۷.

۲. التمهید فی علوم القرآن، محمد هادی معرفت، ج ۳، ص ۲۸- ۳۴، قم، مؤسسهٔ النشر الاسلامی، ۱۴۱۶ ق.

۳. روش‌شناسی تفسیر قرآن، علی اکبر بابایی و همکاران، ص ۲۵- ۳۴، تهران، سمت، ۱۳۷۹ ش.

۴. علوم قرآنی، محمد باقر حکیم، ص ۲۲۶ به بعد، قم، مجمع الفکر الاسلامی، ۱۴۱۷ ق.

۵. قرآن در اسلام، محمد حسین طباطبایی، ص ۳۹- ۴۸، قم، دفتر انتشارات اسلامی، ۱۳۶۱ ش.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۲، ص: ۲۵۷

۶. قرآن در قرآن، عبد اللّه جوادی آملی، ص ۴۲۱- ۴۲۸، مرکز نشر اسراء، ۱۳۷۸ ش.

۷. مبانی و روش‌های تفسیر قرآن، عباسعلی عمید زنجانی، ص ۶۳- ۸۸، تهران، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، ۱۳۶۶ ش.

۸. المیزان فی تفسیر القرآن، سید محمد حسین طباطبایی، ج ۳، ص ۲۳- ۲۸ و ۴۴- ۴۹، قم، جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۲، ص: ۲۵۸

نمودار احتمالات تأویل و مواردی که بر تأویل قرآن منطبق است

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۲، ص: ۲۵۹

درس دوازدهم بطن قرآن

اشاره

از فراگیر انتظار می‌رود:

- معنای لغوی و اصطلاحی بطن و انواع بطن قرآن را بشناسد؛
- مفاد روایات بیانگر بطن داشتن قرآن را به درستی تبیین کند؛
- روایات بیانگر معانی باطنی آیات را از روایات تفسیری بازشناسد؛
- مقصود از طولی بودن معانی قرآن را توضیح دهد؛
- راز باطن داشتن آیات قرآن را بیان کند.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۲، ص: ۲۶۱

«و إنّ القرآن ظاهره أنیق، و باطنه عمیق، لا تفنی عجائبه، و لا تنقضی غرائبه، و لا تکشف الظّلمات إلّا به؛ به راستی که ظاهر قرآن

زیبا و باطن آن ژرف است، شگفتی‌های آن فناناپذیر و اسرار آن تمام‌نشدنی است و تاریکی‌ها (ی گمراهی) بدون آن برطرف نخواهد شد». نهج البلاغه، خطبه ۱۸.

مفهوم‌شناسی و اقسام بطن

اشاره

«بطن» و «باطن» در مقابل «ظهر» و «ظاهر»، در لغت به معنای «نهان» و «پنهان» «۱» و در اصطلاح علوم قرآنی، به آن دسته از معانی و مواردی می‌گویند که ظاهر الفاظ آیات، دلالتی بر آن ندارد و از دسترس عموم مردم به دور است و می‌توان آن را بر دو نوع دانست: یکی مصداق‌هایی که در طول زمان برای آیات پدید می‌آید و در برخی روایات به آن تأویل آیه و همچنین «جری القرآن» گفته شده و دیگری معانی متعددی که به لحاظ خفا و ظهور در طول هم قرار دارند و هیچ‌یک دیگری را نفی نمی‌کند.

---

(۱). معانی دیگری نیز برای «بطن» وجود دارد که طرح و بررسی آنها در این بحث ضرورتی ندارد.
ر. ک: احمد بن فارس، معجم مقاییس اللغه؛ و خلیل فراهیدی، کتاب العین و محمد معین، فرهنگ معین و ... ذیل واژه «بطن».
قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۲، ص: ۲۶۲
باطن داشتن قرآن در روایات شیعه و اهل سنت با صراحت بیان شده «۱» و از آیات قرآن نیز می‌توان برای آن شواهدی ذکر کرد.

۱. بطن تأویلی

اشاره

چنان‌که پیش‌تر گذشت، قرآن، جهانی و جاودانه است و افزون بر شمول آیات آن بر مردم عصر نزول، از مرز زمان‌ها می‌گذرد و قابل انطباق بر انسان‌های دیگر در طول زمان است. در این صورت هرروز مصداق‌های نویی می‌یابد و همواره تازگی و طراوت دارد؛ همان‌گونه که در برخی روایات نیز به آن اشاره شده است. «۲»
برخی روایات به این‌گونه معانی، به لحاظ پنهان بودن آن از مردمی که آن

---

(۱). علاوه بر روایاتی که از منابع شیعی در متن بیان خواهد شد، در منابع اهل سنت نیز روایاتی در باب باطن قرآن وجود دارد. ر. ک: محمد بن جریر طبری، جامع البیان عن تأویل آی القرآن، ج ۱، ص ۳۵ و ۳۶ و محمد زرکشی، البرهان، ج ۲، ص ۱۵۴. بر این اساس، دیدگاه ابن تیمیه، مبنی بر بدعت‌گذاری باطنیان و صوفیان در قول به باطن داشتن قرآن نفی می‌شود ر. ک: احمد بن تیمیه، التفسیر الکبیر، ج ۲، ص ۳۹ به بعد. باطنیان از این مسئله استفاده نابجا کرده‌اند؛ ولی اصل باطن داشتن آیات قرآن را اکثر قریب به اتفاق مسلمانان پذیرفته‌اند. چنان‌که برخی از نویسندگان سنی بدان تصریح کرده‌اند. ر. ک: محمد زرکشی، البرهان، ص ۱۶۹ و محمد حسین ذهبی، التفسیر و المفسرون، ج ۲، ص ۲۳.
(۲). «... عن الرضا عن ابیه علیهما السّلام ان رجلا سأل ابا عبد اللّه علیه السّلام ما بال القرآن لا یزداد علی النشر و الدرس الا غضاضهٔ فقال: لان اللّه لم یجعله لزمان دون زمان و لا لناس دون ناس؛ امام رضا علیه السّلام از پدر گرامی خویش نقل می‌کند که مردی از امام صادق علیه السّلام پرسید: چگونه است که بررسی و مطالعه و نشر مطالب قرآن جز بر تازگی و طراوتش نمی‌افزاید؟ ایشان در

جواب فرمودند: زیرا (خداوند) آن را برای زمان و مردم خاصی قرار نداده است (و همه مردم جهان در هرعصری مخاطب آن هستند)». محمد باقر مجلسی، بحار الانوار، ج ۹۲، ص ۱۵.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۲، ص: ۲۶۳

مصداق‌ها را نمی‌بینند، بطن یا باطن گفته‌اند. امام باقر علیه السّلام می‌فرماید: «ظهره تنزیله و بطنه تأویله منه ما قد مضی و منه ما لم یکن «۱»؛ ظاهر قرآن، موردی است که برای آن نازل شده و باطن قرآن، تأویل آن است؛ بخشی از آن (تأویل) واقع شده و بخشی دیگر هنوز به وجود نیامده است». و: «ظهره الذین نزل فیهم القرآن و بطنه الذین عملوا باعمالهم «۲»؛ ظاهر قرآن، درباره کسانی است که قرآن در مورد آنان فرود آمده و باطن آن، در باب کسانی است که همان‌گونه عمل کنند». همان‌گونه که به لحاظ شمول آیات بر موارد دیگر و ارجاع به آنها نیز، تأویل نامیده شده است. از آنجا که در روایات بیانگر این ارجاع و شمول آیات بر آنها از واژه «یجری» استفاده شده است «۳»، برخی از بزرگان به آن «جری القرآن» هم گفته‌اند. «۴»

نمونه‌ای از بطن تأویلی

خداوند در آیه پنجم سوره قصص می‌فرماید: «وَ نُرِیدُ أَنْ نَمُنَّ عَلَی الَّذِینَ اسْتُضْعِفُوا فِی الْأَرْضِ وَ نَجْعَلَهُمْ أَئِمَّةً وَ نَجْعَلَهُمُ الْوارِثِینَ؛ ما می‌خواهیم بر آنان که در آن سرزمین

---

(۱). همان، ص ۹۷.

(۲). همان، ص ۸۳.

(۳). «یجری کما یجری الشمس و القمر؛ (قرآن) چونان خورشید و ماه جاری می‌شود»؛ «یجری فیهم ما نزل فی اولئک؛ درباره ایشان همان جاری است که درباره آنان (مردم عصر نزول قرآن) فرود آمده است»؛ «و لو ان آیة نزلت فی قوم ثم ماتوا اولئک ماتت الآیة اذا ما بقی من القرآن شیء ان القرآن یجری من اوله الی آخره ما قامت السموات و الارض فلکل قوم آیة یتلونها؛ اگر آیه‌ای باشد که فقط درباره مردمی فرود آمده است، با مردن آنان آیه نیز خواهد مرد و بنابراین چیزی از قرآن باقی نخواهد ماند، همانا قرآن از آغاز تا پایانش، تا آسمان‌ها و زمین پابرجاست، همواره در جریان است، پس برای هرمردمی آیه‌ای است که آن را بازمی‌خوانند.» همان، ص ۹۷ و ۸۳ و ج ۲۴، ص ۳۲۸.

(۴). محمد حسین طباطبایی، المیزان فی تفسیر القرآن، ج ۱، ص ۴۱.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۲، ص: ۲۶۴

ضعیف شمرده شدند، منت نهیم و آنان را پیشوایان و وارثان سازیم». این آیه که بیانگر اراده خداوند در نابودی فرعونیان و پیروزی حضرت موسی علیه السّلام و یاران ایشان است، براساس روایات متعدد به پیامبر صلّی اللّه علیه و آله و اهل بیت علیهم السّلام- به‌ویژه امام عصر ارواحنا فداه- تأویل شده است. پیامبر صلّی اللّه علیه و آله در روایتی به سلمان فرمودند «نحن تأویل هذه الآیة ... «۱»؛ ما تأویل این آیه هستیم».

۲. بطن معنایی

اشاره

آیات قرآن، افزون بر تعمیم نسبت به آیندگان، دارای معانی نهانی متعددی است که در طول هم قرار دارند، نه در عرض یکدیگر. این معانی از ظاهر الفاظ آیه به دست نمی‌آید؛ ولی بی‌ارتباط با آن نیست. همچنین به دلیل طولی بودن، معانی بطنی، مدلول مطابقی آیه‌اند، نه لوازم متعدد ملزوم واحد (مدلول آیات)؛ یعنی چند معنای مطابقی است که نسبت به یکدیگر در طول هم قرار دارند «۲» و به همین دلیل استعمال لفظ در بیش از یک معنا لازم نمی‌آید.

نمونه‌ای از بطن معنایی

در تفسیر آیه «وَ بِالْوالِدَیْنِ إِحْساناً؛ (نساء، ۳۶)؛ و به پدر و مادر نیکی کنید». روایتی

---

(۱). همان، ج ۵۳، ص ۱۴۲. نیز امام صادق علیه السّلام به مفضل فرمودند: «ان تنزیل هذه الآیهٔ فی بنی اسرائیل و تأویله فینا؛ همانا این آیه در مورد بنی اسرائیل فرود آمده و تأویل آن درباره ماست. همان ص ۲۵.

امام باقر علیه السّلام در روایتی به نقل از جدّ خود امیر المؤمنین علیه السّلام فرمودند: «هم آل محمد یبعث اللّه مهدیهم بعد جهدهم فیعزهم و یذلّ عدوهم؛ آنان (مستضعفان در آیه) آل محمد صلّی اللّه علیه و آله هستند، خداوند پس از دوران رنج و مشقتشان، مهدی آنان را برمی‌انگیزد؛ آن‌گاه آنان را عزیز و دشمنشان را خوار می‌گرداند. همان، ج ۵۱، ص ۵۴.

(۲). محمد حسین طباطبایی، المیزان فی تفسیر القرآن، ج ۳، ص ۶۴.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۲، ص: ۲۶۵

وارد شده که مقصود از والدین در اینجا، پیامبر صلّی اللّه علیه و آله و امیر المؤمنین علیه السّلام هستند؛ یعنی علاوه بر دلالت آیه بر وجوب نیکی به پدر و مادر، نیکی به والدین معنوی نیز لازم است؛ زیرا پدر یا والد، مبدأ انسانی برای به وجود آمدن انسان و پرورش دهنده اوست. بنابراین معلم و مربی انسان به سوی کمال نیز، پدر او خواهد بود و کسانی چون پیامبر و امام، سزاوارتر از آنند که پدر مؤمن راه‌یافته به شمار آیند تا پدر جسمانی. پس پیامبر و امام، دو پدر هستند و آیات قرآن که به انسان سفارش کرده به والدین نیکی کند، به حسب باطن ایشان را دربر می‌گیرد. اگرچه برحسب ظاهر (الفاظ) غیر از پدر و مادر جسمانی را دربر نمی‌گیرد «۱».

ادله ذو بطون بودن قرآن

برخی آیات قرآن به‌طور غیرمستقیم بر وجود بطن مصداقی دلالت دارند «۲» درباره بطن معنایی قرآن، در هیچ آیه‌ای واژه بطن یا باطن به کار نرفته و ویژگی‌های آن نیز مطرح نشده است؛ ولی شواهدی از آیات وجود دارد که با توجه به آن می‌توان لایه‌های مختلفی از معنا برای قرآن در نظر گرفت. علامه طباطبایی رحمه اللّه معتقدند از آیات قرآن به دست می‌آید که انسان‌ها به لحاظ درجات قربشان به خدا، مراتب مختلفی از علم و عمل دارند. لازمه این تفاوت درجه آن است که فهم آنان از آیات قرآن نیز، متفاوت و دارای درجات باشد. خداوند گروه‌های مختلفی از بندگانش را ذکر کرده و به هرگروه شناخت ویژه‌ای نسبت داده است: به مخلصان، علم حقیقی به اوصاف خداوند «سُبْحانَ اللَّهِ عَمَّا یَصِفُونَ* إِلَّا عِبادَ اللَّهِ الْمُخْلَصِینَ؛ (صافات، ۱۵۹ و ۱۶۰)؛ منزه است خداوند از آنچه وصف می‌کنند، مگر

---

(۱). ر. ک: محمد حسین طباطبایی، المیزان فی تفسیر القرآن، ج ۴، ص ۳۵۷.

(۲). آیاتی که در بحث از جاودانگی و جهانی بودن قرآن مطرح شد.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۲، ص: ۲۶۶

بندگان مخلص خدا». به کسانی که در مسیر یقینند، مشاهده ملکوت آسمان‌ها و زمین «وَ کَذلِکَ نُرِی إِبْراهِیمَ مَلَکُوتَ السَّماواتِ وَ الْأَرْضِ وَ لِیَکُونَ مِنَ الْمُوقِنِینَ؛ (انعام، ۷۵)؛ و این‌چنین ملکوت آسمان‌ها و زمین را به ابراهیم نمایاندیم تا از اهل یقین باشد»، به منیبان، تذکر: «وَ ما یَتَذَکَّرُ إِلَّا مَنْ یُنِیبُ؛ (مؤمن، ۱۳)؛ فقط کسانی که به خدا بازمی‌گردند، (از آیات الهی) پند می‌گیرند». به عالمان، درک امثال: «وَ تِلْکَ الْأَمْثالُ نَضْرِبُها لِلنَّاسِ وَ ما یَعْقِلُها إِلَّا الْعالِمُونَ؛ (عنکبوت، ۴۳)؛ و این مثل‌ها را برای مردم می‌زنیم و جز عالمان آنها را درک نمی‌کنند»، به پاکان، علم به تأویل قرآن: «لا یَمَسُّهُ إِلَّا الْمُطَهَّرُونَ؛ (واقعه، ۷۹)؛ جز پاک‌شدگان به آن دست نمی‌یابند». و به اولیا (اهل شیدایی و محبت به خدا) بی‌اعتنایی به غیر خدا و نترسیدن و غمناک نبودن از چیزی: «أَلا إِنَّ أَوْلِیاءَ اللَّهِ لا خَوْفٌ عَلَیْهِمْ وَ لا هُمْ یَحْزَنُونَ؛ (یونس، ۶۲)؛ آگاه باشید که دوستان خدا نه بیمی دارند و نه اندوهگین می‌شوند». «۱» ممکن است دست‌کم در دلالت برخی از این آیات بر ذو درجات بودن آیات و اشتمال قرآن بر بطن تأمل روا داشت؛ ولی تفاوت افراد در درک حقایق (از جمله حقایق و معارف قرآنی) به تناسب تفاوت انسان‌ها در توان علمی و معنوی، به خوبی از این آیات قابل استفاده است.

بطن قرآن از دیدگاه روایات

در روایات، افزون بر کاربرد واژه بطن و باطن در وصف معانی قرآن، ویژگی‌های ذیل برای آن بیان شده است:

۱. قرآن دارای چندین (هفت یا تعداد زیادی) بطن است. پیامبر صلّی اللّه علیه و آله فرموده‌اند:

---

(۱). ر. ک: همان، ج ۳، ص ۶۶ و ۶۷.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۲، ص: ۲۶۷

«ان للقرآن ظهرا و بطنا و لبطنه بطن الی سبعهٔ ابطن «۱»؛ همانا برای قرآن ظاهری و باطنی است و برای باطن آن باطنی است تا هفت بطن»؛

۲. بطن قرآن از سنخ معانی طولی است. امام باقر علیه السّلام می‌فرماید: «ان للقرآن بطنا و للبطن بطن؛ «۲» همانا برای قرآن باطنی است و برای باطن (آن) باطنی است»؛

۳. ظاهر و باطن قرآن نسبی است. هربطنی نسبت به بطن بعدی، ظاهر و هر ظاهری- غیر از ظاهر اولیه- نسبت به ظاهر قبلی، باطن است. امام باقر علیه السّلام در ادامه روایت قبلی می‌فرماید: «و للظهر ظهر؛ «۳» و برای ظاهر نیز ظاهری است»؛

۴. باطن‌های قرآن- برخلاف ظاهر آن- از دسترس عموم به دور است و فهم آن شرایط ویژه‌ای فراتر از شرایط عمومی فهم زبان عربی و قواعد محاوره دارد.

امیر المؤمنین علیه السّلام می‌فرماید: «... قسم کلامه ثلاثهٔ اقسام، فجعل قسما منه یعرفه العالم و الجاهل؛ «۴» خداوند سخن خویش را سه بخش کرده است: بخشی از آن را به گونه‌ای قرار داده که دانشمند و عامی آن را می‌شناسند». همچنین امام حسین علیه السّلام می‌فرماید: «کتاب اللّه علی اربعهٔ اشیاء؛ علی العبارهٔ و الاشارهٔ و اللطائف و الحقایق، فالعبارهٔ للعوام ...؛ «۵»

کتاب خداوند مشتمل بر چهار چیز است: بر عبارت و اشارت و لطایف و حقایق؛ پس عبارت برای عامه مردم است ...». بسیار روشن

است که آنچه برای عوام است، فقط عبارات نیست، فهم معنای آیه هم در بسیاری از آیات برای توده مردم آشنا با ادبیات عرب میسر است؛

---

(۱). محمد بن زین الدین بن ابی جمهور، غوالی اللئالی العزیزیهٔ فی الاحادیث الدینیه، ج ۴، ص ۱۰۷.

(۲). محمد باقر مجلسی، بحار الانوار، ج ۹۲، ص ۹۱ و ۹۴.

(۳). همان.

(۴). احمد طبرسی، الاحتجاج، ج ۱، ص ۳۷۶.

(۵). محمد باقر مجلسی، بحار الانوار، ج ۹۲، ص ۲۰.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۲، ص: ۲۶۸

۵. درک بطن قرآن، به مقدار قرب آدمی به خدا و صفای روحی او بستگی دارد و هرقدر مرتبه انسان بالاتر باشد، بیشتر و عمیق‌تر به آنها می‌رسد؛ چنان‌که امیر المؤمنین علیه السّلام در ادامه روایت پیشین فرموده است: «و قسما لا یعرفه الا من صفی ذهنه و لطف حسه و صح تمییزه ممن شرح اللّه صدره للاسلام و قسما لا یعرفه الا اللّه و امناؤه و الراسخون فی العلم ...؛ «۱» و بخشی از آن را جز کسی که ذهنش باصفا، حسّش لطیف و تشخیصش صحیح است- از آنان که خدا سینه‌شان را برای (پذیرش) اسلام گشوده است- نمی‌فهمد و بخش دیگر به گونه‌ای است که جز خدا و امانت‌داران او و راسخان در علم آن را نمی‌دانند». امام حسین علیه السّلام نیز در ادامه سخن خویش می‌فرماید: «و الاشارهٔ للخواص و اللطائف للاولیاء و الحقایق للانبیاء؛ «۲» اشاره برای خاصان و لطایف برای اولیا و حقایق برای پیامبران است»؛

۶. تمام قرآن- اعم از ظاهر و باطن آن- را کسی جز خدا و انبیا و اولیا نمی‌داند. امام باقر علیه السّلام فرموده است: «ما یستطیع احد ان یدعی انه جمع القرآن کله ظاهره و باطنه غیر الاوصیاء؛ «۳» کسی جز اوصیای پیامبر صلّی اللّه علیه و آله نمی‌تواند ادعای آگاهی بر همه قرآن، ظاهر و باطنش، کند»؛

۷. یکی از علل نو بودن و کهنه نشدن قرآن کریم، اشتمال قرآن بر معانی بطنی است؛ همان‌گونه که در روایتی آمده است: «... ان رجلا سأل ابا عبد اللّه علیه السّلام ما بال القرآن لا یزداد علی النشر و الدرس الا غضاضهٔ؟ فقال: لان اللّه لم یجعله لزمان دون زمان و لا لناس دون ناس؛ «۴» مردی از امام صادق علیه السّلام پرسید: چگونه است که بررسی و

---

(۱). احمد طبرسی، الاحتجاج، ج ۱، ص ۳۷۶.

(۲). محمد باقر مجلسی، بحار الانوار، ج ۱، ص ۳۷۶.

(۳). همان، ص ۸۸.

(۴). همان، ص ۱۵.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۲، ص: ۲۶۹

مطالعه و نشر مطالب قرآن، جز بر تازگی و طراوتش نمی‌افزاید؟ ایشان در جواب فرمودند:

زیرا خداوند آن را برای زمان و مردم خاصی قرار نداده است (و همه مردم جهان در هر عصری مخاطب آن هستند)».

راز باطن داشتن قرآن

سر آنکه قرآن همه مطالب خود را به صورت ظاهر بیان نکرده و بسیاری از حقایق را به زبان بطن مطرح کرده، آن است که همه حقایق برای همگان قابل هضم و درک نیست و چه‌بسا آوردن آن، سبب گمراهی توده مردم می‌شده است.

در روایتی از امام صادق علیه السّلام که پیش‌تر در مبحث امکان فهم قرآن آوردیم، به تحمل‌ناپذیری مردم نسبت به معانی باطنی تصریح شده است: «ان للقرآن ظاهرا و باطنا و من یحتمل ما یحتمل ذریح؟؛ «۱» همانا برای قرآن ظاهری و باطنی است و چه کسی آنچه را ذریح تحمل می‌کند، تحمل خواهد کرد»؟

---

(۱). همان، ص ۸۳ و ۸۴.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۲، ص: ۲۷۰

چکیده

۱. معارف قرآن کریم به دو دسته ظاهر و باطن تقسیم می‌شود؛

۲. بخشی از باطن‌های قرآن، مصداق‌های تازه‌ای است که برای آیات در طول زمان پدید می‌آید و بخشی دیگر، معناهای عمیقی است که با وصول به مقامات معنوی و دریافت از معصومان علیهم السّلام به دست می‌آید؛

۳. معانی باطنی قرآن با ظاهر آیات مرتبط است؛

۴. علم به همه بطون قرآن، فقط در اختیار پیامبر صلّی اللّه علیه و آله و جانشینان ایشان علیهم السّلام قرار دارد؛

۵. برخی آیات قرآن، به نوعی بر باطن داشتن آیات دلالت می‌کند.

۶. راز اشتمال قرآن بر معانی بطنی، ناتوانی مردم در تحمل این‌گونه معارف عمیق الاهی است.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۲، ص: ۲۷۱

پرسش

۱. ذو بطون بودن قرآن به چه معناست؟

۲. چه دلیلی بر ذو بطون بودن قرآن داریم؟

۳. برای باطن مصداقی و معنایی قرآن مثال‌های دیگری بیان کنید.

۴. آیا معانی باطنی قرآن در دسترس همگان قرار دارد؟

۵. مطابقی بودن دلالت آیات بر معانی باطنی را تشریح کنید.

۶. باطنیان از چه آیاتی برای تأیید دیدگاه خود سود جسته‌اند؟

۷. راز باطن داشتن قرآن را بیان کنید.

برای مطالعه بیشتر

۱. باطن و تأویل قرآن، علی اکبر بابایی و محمد کاظم شاکر، قم، مرکز مطالعات و پژوهش‌های فرهنگی حوزه علمیه، ۱۳۸۱ ش.

۲. تفسیر صافی، محمد فیض کاشانی، ج ۱، مقدمه چهارم.

۳. قرآن در قرآن، عبد اللّه جوادی آملی، ص ۴۴ و ۳۷۲- ۳۷۶، قم، مرکز نشر اسراء، ۱۳۷۸ ش.

۴. المیزان فی تفسیر القرآن، سید محمد حسین طباطبایی، مباحث روایی.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۲، ص: ۲۷۳

درس سیزدهم جهانی بودن و جاودانگی قرآن

اشاره

از فراگیر انتظار می‌رود:

- جهانی بودن و جاودانگی قرآن را با استناد به آیات اثبات کند؛
- شبهه‌های محدودیت زمانی و مکانی دعوت قرآن را به نقد کشد؛
- ارتباط میان ختم نبوت و جاودانگی قرآن را بیان کند؛

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۲، ص: ۲۷۵

«ان رجلا سأل ابا عبد اللّه علیه السّلام ما بال القرآن لا یزداد علی النشر و الدرس الا غضاضهٔ؟ فقال: لان اللّه لم یجعله لزمان دون زمان و لا لناس دون ناس؛ مردی از امام صادق علیه السّلام پرسید: چگونه است که بررسی و مطالعه و نشر مطالب قرآن، جز بر تازگی و طراوتش نمی‌افزاید؟ فرمودند: زیرا خداوند آن را برای زمان و مردم خاصی قرار نداده است.» «۱»

جهانی بودن و جاودانگی قرآن مکاتب و ادیان جهان را در یک دسته‌بندی کلی می‌توان در دو گروه قرار داد:

نخست مکاتبی که مخاطب خود را گروه، ملت، نژاد و یا طبقه خاصی می‌دانند و داعیه نجات و هدایت بخش خاصی از انسان‌ها را دارند، و دوم ادیانی که همه انسان‌ها را مورد توجه قرار داده و در پی نجات همه آنان هستند.

هرانسان منصفی که کمترین آشنایی با تاریخ و تعالیم اسلام داشته باشد، می‌داند که اسلام و قرآن همه ملت‌ها را به آیین، معارف و مقررات خود دعوت کرده و هیچ فرد، گروه، ملت و نژادی را استثنا نکرده است. برخی در اثر ناآگاهی و برداشت‌های نادرست یا آگاهانه و به منظور ضربه زدن به اسلام و جلوگیری از نفوذ و حاکمیت آن، با تمسک به برخی آیات مدعی شده‌اند که قرآن داعیه جهانی بودن و جاودانگی ندارد و ویژه مردم عرب شبه جزیره عربستان در زمان نزول قرآن است.

---

(۱). محمد باقر مجلسی، بحار الانوار، ج ۹۲، ص ۱۵.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۲، ص: ۲۷۶

در این درس برای روشن شدن جهانی بودن و جاودانگی قرآن و پاسخ به شبهات یادشده، به بررسی آیات قرآن در این باب می‌پردازیم. آیاتی که بیانگر جهانی بودن و جاودانگی قرآن است، در یک تقسیم‌بندی کلی در دو دسته جای می‌گیرد:

۱. آیات بیانگر جهانی بودن قرآن

این آیات خود به چند گروه زیر تقسیم می‌شود:

أ) آیاتی که قرآن را برای «جهانیان» یا «مردم» می‌داند؛ مانند:

- «إِنْ هُوَ إِلَّا ذِکْری لِلْعالَمِینَ؛ (انعام، ۹۰)؛ آن (قرآن) جز یادآوری برای جهانیان (چیز دیگری) نیست»؛
- «وَ لَقَدْ صَرَّفْنا فِی هذَا الْقُرْآنِ لِلنَّاسِ مِنْ کُلِّ مَثَلٍ ...؛ (کهف، ۵۴)؛

و هرآینه در این قرآن برای مردم از هرگونه مثالی آوردیم»؛

- «شَهْرُ رَمَضانَ الَّذِی أُنْزِلَ فِیهِ الْقُرْآنُ هُدیً لِلنَّاسِ ...؛ (بقره، ۱۸۵) ماه رمضان که در آن قرآن فروفرستاده شده که رهنمودی برای

مردم ... است».

ب) آیاتی که پیروان ادیان گوناگون را مورد خطاب قرار داده و آنان را به ایمان به قرآن و معارف آن دعوت کرده و یا سعادت جاودانه‌شان را به آن پیوند داده است؛ مانند:

- «إِنَّ الَّذِینَ آمَنُوا وَ الَّذِینَ هادُوا وَ الصَّابِئِینَ وَ النَّصاری وَ الْمَجُوسَ وَ الَّذِینَ أَشْرَکُوا إِنَّ اللَّهَ یَفْصِلُ بَیْنَهُمْ یَوْمَ الْقِیامَةِ إِنَّ اللَّهَ عَلی کُلِّ شَیْءٍ شَهِیدٌ؛ (حج، ۱۷) همانا کسانی که ایمان آوردند (مسلمانان) و کسانی که یهودی شدند و صابئان و نصرانیان و گبران و کسانی که مشرک شدند، خداوند میانشان روز رستاخیز داوری می‌کند، همانا خدا بر هر چیزی گواه است»

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۲، ص: ۲۷۷

- «فَإِنْ آمَنُوا بِمِثْلِ ما آمَنْتُمْ بِهِ فَقَدِ اهْتَدَوْا ...؛ (بقره، ۱۳۷)؛ پس اگر به مانند آنچه شما به آن ایمان آورده‌اید ایمان آورند، همانا (به حق) راه یافته‌اند»

ج) آیاتی که همه انسان‌ها را با تعبیر «یا بنی آدم» و «یا ایها الناس» خطاب کرده است و راه درست هدایت را به آنان نشان می‌دهد؛ مانند:

- «یا بَنِی آدَمَ لا یَفْتِنَنَّکُمُ الشَّیْطانُ کَما أَخْرَجَ أَبَوَیْکُمْ مِنَ الْجَنَّةِ؛ (اعراف، ۲۷)؛ ای فرزندان آدم، مبادا شیطان فریبتان دهد چنان‌که پدر و مادرتان را از بهشت بیرون کرد»؛

- «یا أَیُّهَا النَّاسُ اعْبُدُوا رَبَّکُمُ الَّذِی خَلَقَکُمْ وَ الَّذِینَ مِنْ قَبْلِکُمْ لَعَلَّکُمْ تَتَّقُونَ؛ (بقره، ۲۱)؛ ای مردم، خداوندگارتان را که شما و پیشینیان شما را آفریده، بپرستید؛ باشد که پرهیزگار شوید».

د) آیاتی که جنیان را مخاطب قرآن می‌داند؛ مانند: «وَ إِذْ صَرَفْنا إِلَیْکَ نَفَراً مِنَ الْجِنِّ یَسْتَمِعُونَ الْقُرْآنَ فَلَمَّا حَضَرُوهُ قالُوا أَنْصِتُوا فَلَمَّا قُضِیَ وَلَّوْا إِلی قَوْمِهِمْ مُنْذِرِینَ؛ (احقاف، ۲۹)؛ و (یاد کن) آن‌گاه که گروهی از جنیان را به سوی تو روانه کردیم که قرآن را بشنوند و چون نزد او حاضر شدند، گفتند خاموش باشید و گوش کنید و چون (تلاوت آیات) پایان یافت، به سوی قوم خود بازگشتند در حالی‌که آنان را بیم (و هشدار) می‌دادند».

آیات پیش‌گفته به روشنی بر عمومیت دعوت قرآن برای همه مردم جهان دلالت دارند. براساس آخرین آیه‌ای که بیان شد، جنیان نیز مخاطب قرآنند.

چنان‌که خواهیم گفت، عمومیت این آیات در حدی است که به هیچ‌وجه تخصیص نمی‌پذیرند.

۲. آیات بیانگر جهانی بودن رسالت پیامبر صلّی اللّه علیه و آله

اشاره

این آیات که به‌طور مستقیم بر همگانی و جاودانگی رسالت پیامبر صلّی اللّه علیه و آله دلالت

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۲، ص: ۲۷۸

دارد و با دلالت التزامی جهانی بودن و جاودانگی دعوت قرآن را اثبات می‌کند، دارای اقسامی است:

أ) آیات بیانگر جهانی بودن رسالت و انذار پیامبر صلّی اللّه علیه و آله؛ مانند:

- «وَ ما أَرْسَلْناکَ إِلَّا رَحْمَةً لِلْعالَمِینَ؛ (انبیاء، ۱۰۷)؛ و ما تو را نفرستادیم مگر رحمتی برای جهانیان»؛

- «تَبارَکَ الَّذِی نَزَّلَ الْفُرْقانَ عَلی عَبْدِهِ لِیَکُونَ لِلْعالَمِینَ نَذِیراً؛ (فرقان، ۱)؛ خجسته باد کسی که بر بنده خود فرقان (جداکننده حق از باطل) را فروفرستاد تا هشداردهنده‌ای برای جهانیان باشد».

ب) آیات بیانگر نوید غلبه آیین پیامبر صلّی اللّه علیه و آله بر همه ادیان؛ مانند: «هُوَ الَّذِی أَرْسَلَ رَسُولَهُ بِالْهُدی وَ دِینِ الْحَقِّ لِیُظْهِرَهُ عَلَی الدِّینِ کُلِّهِ ...؛ (فتح، ۲۸) «۱» او (خدا) کسی است که فرستاده‌اش را با رهنمود و آیین حق فرستاد تا آن را بر همه آیین‌ها چیره سازد».

ج) آیاتی که رسالت پیامبر صلّی اللّه علیه و آله را برای همه مردم می‌داند؛ مانند:

- «وَ أَرْسَلْناکَ لِلنَّاسِ رَسُولًا؛ (نساء، ۷۹)؛ و تو را برای مردم (به عنوان) فرستاده (خویش) فرستادیم»؛

- «وَ ما أَرْسَلْناکَ إِلَّا کَافَّةً لِلنَّاسِ ...؛ (سبأ، ۲۸)؛ و تو را نفرستادیم مگر برای همه مردم».

«کافّة» در این آیه، دو احتمال دارد: یکی اینکه به معنای «بازدارنده» و «ة» در آخر آن برای مبالغه باشد. در این احتمال، فقط می‌توان از واژه «ناس» جهانی بودن رسالت پیامبر صلّی اللّه علیه و آله را فهمید، و دوم اینکه به معنای «جمیعا» و حال برای «الناس» باشد که در این صورت عمومیت رسالت ایشان با تأکید بیشتری اثبات می‌شود.

---

(۱). همین عبارت در آیات ۳۳، توبه و ۹، صف آمده است.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۲، ص: ۲۷۹

د) آیه‌ای که می‌فرماید قرآن به پیامبر صلّی اللّه علیه و آله وحی شده تا با آن همه کسانی را که پیام قرآن به آنان می‌رسد، انذار کند: «وَ أُوحِیَ إِلَیَّ هذَا الْقُرْآنُ لِأُنْذِرَکُمْ بِهِ وَ مَنْ بَلَغَ؛ (انعام، ۱۹)؛ و این قرآن به من وحی شده است تا با آن شما و هرکه را (که این پیام) به او برسد بیم دهم». صراحت این آیه در جهانی و جاودانه بودن قرآن، بیش از آیات پیشین است؛ زیرا عمومیت رسالت در آیات دیگر براساس اطلاق و عموم الفاظی مانند «الناس» و «العالمین» اثبات می‌شود؛ ولی در این آیه تصریح شده که این دعوت شامل هرانسانی است که این پیام به او برسد.

ه) آیاتی که قرآن را وسیله بیم‌دهی به زندگان یا زنده‌دلان می‌داند؛ مانند:

- «إِنْ هُوَ إِلَّا ذِکْرٌ وَ قُرْآنٌ مُبِینٌ* لِیُنْذِرَ مَنْ کانَ حَیًّا؛ (یس، ۶۹- ۷۰)؛ این (کتاب) نیست جز یادآوری (و پندی) و قرآنی روشن (یا روشنگر)، تا پیامبر هرکه را که زنده‌دل است بیم دهد»؛

- «إِنَّ فِی ذلِکَ لَذِکْری لِمَنْ کانَ لَهُ قَلْبٌ أَوْ أَلْقَی السَّمْعَ وَ هُوَ شَهِیدٌ؛ (ق، ۳۷)؛ در این سخن پند و یادآوری است برای هرکس که او را دل باشد یا گوش فرادهد و گواه باشد».

و) آیه‌ای که پیامبر صلّی اللّه علیه و آله را خاتم پیامبران دانسته است: «ما کانَ مُحَمَّدٌ أَبا أَحَدٍ مِنْ رِجالِکُمْ وَ لکِنْ رَسُولَ اللَّهِ وَ خاتَمَ النَّبِیِّینَ ...؛ (احزاب، ۴۰)؛ محمد صلّی اللّه علیه و آله پدر هیچ‌یک از مردان شما نیست؛ اما فرستاده خدا و آخرین پیامبر است». این آیه با توجه به این نکته که قرآن ناسخ کتاب‌های آسمانی پیش از خود است، بر جاودانگی شریعت محمدی صلّی اللّه علیه و آله دلالت دارد؛ زیرا پس از ایشان پیامبر دیگری نخواهد آمد و کتاب دیگری قرآن را نسخ نمی‌کند.

شبهه محدودیت دعوت قرآن

چنان‌که گفتیم، بعضی از کژاندیشان با استناد به برخی آیات، مدعی اختصاصی

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۲، ص: ۲۸۰

بودن دعوت قرآن به قوم، منطقه و زمان خاصی شده‌اند. اینک به بررسی این شبهه می‌پردازیم. آیاتی که ممکن است مستند این ادعا قرار گیرد، بر چند دسته است:

أ) آیه شریفه «وَ أَنْذِرْ عَشِیرَتَکَ الْأَقْرَبِینَ؛ (شعراء، ۲۱۴)؛ و خویشان نزدیکت را بیم ده» که وظیفه رسول خدا صلّی اللّه علیه و آله را

بیم دادن به خویشان نزدیک خود می‌داند؛

ب. آیاتی که نزول قرآن را برای بیم‌دهی پیامبر صلّی اللّه علیه و آله به مردم مکه و اطراف آن می‌داند، مانند:

- «وَ هذا کِتابٌ أَنْزَلْناهُ ... وَ لِتُنْذِرَ أُمَّ الْقُری وَ مَنْ حَوْلَها؛ (انعام، ۹۲)؛ و این کتاب ...

را فروفرستادیم تا آنکه مردمان مکه و اطراف آن را بیم دهی»؛

- «وَ کَذلِکَ أَوْحَیْنا إِلَیْکَ قُرْآناً عَرَبِیًّا لِتُنْذِرَ أُمَّ الْقُری وَ مَنْ حَوْلَها؛ «۱» و این‌چنین قرآن به زبان عربی را به تو وحی کردیم تا [اهل] مکه و کسانی را که پیرامون آن هستند بیم دهی».

ج) آیاتی که حضرت محمد صلّی اللّه علیه و آله را بیم‌دهنده مردمی می‌داند که پدرانشان انذار نشده‌اند؛ مانند:

- «لِتُنْذِرَ قَوْماً ما أُنْذِرَ آباؤُهُمْ فَهُمْ غافِلُونَ؛ (یس، ۶)؛ تا مردمی را بیم دهی که پدرانشان بیم داده نشده‌اند». استدلال به این آیه در فرض نافیه بودن «ما» است؛ ولی اگر آن را موصوله یا مصدریه دانستیم، نمی‌تواند مستند این گروه قرار گیرد؛

- «... لِتُنْذِرَ قَوْماً ما أَتاهُمْ مِنْ نَذِیرٍ مِنْ قَبْلِکَ لَعَلَّهُمْ یَهْتَدُونَ؛ (سجده، ۳)؛ تا مردمی را بیم دهی که پیش از تو بیم‌دهنده‌ای برای آنان نیامده است، باشد که هدایت شوند»؛

- «... وَ تُنْذِرَ بِهِ قَوْماً لُدًّا؛ (مریم، ۹۷)؛ و با آن (قرآن) مردم سرسخت را بیم دهی»؛

---

(۱). شوری، ۷.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۲، ص: ۲۸۱

مدعیان محدودیت دعوت قرآن با استناد به این گونه آیه‌ها می گویند که یهود و نصارا و پیروان دیگر ادیان آسمانی، مخاطب دعوت قرآن نیستند.

مشابه آیات یادشده آیه شریفه «وَ یُنْذِرَ الَّذِینَ قالُوا اتَّخَذَ اللَّهُ وَلَداً؛ (کهف، ۴)؛ و (تا) کسانی را که می گفتند خداوند فرزندی برگرفته است، بیم دهد» است که بیانگر وظیفه پیامبر صلّی اللّه علیه و آله در بیم‌دهی به قومی است که به فرزند داشتن خدا معتقدند.

د) آیاتی که می‌فرماید اگر قرآن بر غیرعرب نازل می‌شد، عرب‌ها به آن ایمان نمی‌آوردند: «وَ لَوْ نَزَّلْناهُ عَلی بَعْضِ الْأَعْجَمِینَ فَقَرَأَهُ عَلَیْهِمْ ما کانُوا بِهِ مُؤْمِنِینَ؛ (شعراء، ۱۹۸- ۱۹۹)؛ و اگر قرآن را بر برخی عجم‌ها فروفرستاده بودیم و آن را بر آنان می‌خواند، به آن ایمان نمی‌آوردند».

ه) آیاتی که هدف قرآن را هدایت و اتمام حجت و بشارت به انسان‌های با تقوا، درست‌کار و تسلیم‌شوندگان حق می‌داند و به یقین، این گروه، افراد خاصی هستند؛ مانند:

- «ذلِکَ الْکِتابُ لا رَیْبَ فِیهِ هُدیً لِلْمُتَّقِینَ؛ (بقره، ۲ و ۳)؛ در آن کتاب تردیدی نیست، رهنمودی برای پرهیزگاران است»؛

- «وَ نَزَّلْنا عَلَیْکَ الْکِتابَ ... هُدیً وَ رَحْمَةً وَ بُشْری لِلْمُسْلِمِینَ؛ (نحل، ۸۹)؛ و کتاب را بر تو فروفرستادیم ... و رهنمود و رحمتی برای تسلیم‌شوندگان [حقیقت] است»؛- «هذا کِتابٌ مُصَدِّقٌ ... بُشْری لِلْمُحْسِنِینَ؛ (احقاف، ۱۲)؛ این کتابی تصدیق‌کننده ... و بشارتی برای نیکوکاران است».

پاسخ به شبهه محدودیت دعوت قرآن

در نگاه ابتدایی ممکن است میان این دو دسته از آیات ناسازگاری دیده شود و برخی آن را نشانه‌ای از ناهماهنگی و تناقض آیات قرآن قرار دهند و دست‌کم

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۲، ص: ۲۸۲

این آیات را خاص و مقید و آیات بیانگر جهانی بودن قرآن را عام و مطلق بپندارند و براساس قاعده حمل عام بر خاص یا مطلق بر مقید، آنها را تخصیص یا تقیید کرد و در نتیجه دعوت قرآن را مخصوص گروه یا منطقه و یا زمان خاصی بدانند؛ ولی با تأمل در مجموعه آیات مورد بحث روشن می‌شود که هیچ‌یک از این آیات دلالت بر محدودیت آموزه‌های قرآن ندارد. برفرض دلالت بر محدودیت، آیات دسته اخیر نمی‌تواند مخصص یا مقید آیات دال بر جهانی بودن باشد. توضیح آنکه:

۱. آیات عام مورد بحث، قابل تخصیص نیست؛ زیرا واژگان بیانگر عمومیت که در آن به کار رفته، تخصیص‌ناپذیر است؛ مانند: «لِیُظْهِرَهُ عَلَی الدِّینِ کُلِّهِ»* و «لِلْعالَمِینَ»؛*

۲. لازمه تخصیص آیات عام به آیات بیانگر اهداف خاص (انذار خویشان پیامبر صلّی اللّه علیه و آله یا بت‌پرستان مکه)، تخصیص اکثر بوده و برخلاف فصاحت و بلاغت آیات قرآن است؛

۳. حمل عام بر خاص در جایی رواست که یکی از دو دلیل مثبت و دیگری منفی باشد، در حالی‌که این دو گروه از آیات، هردو مثبت هستند.

همچنین ملاک حمل در این‌گونه موارد، ظهور بیشتر یکی از دو دلیل است و آیات خاص یادشده، ظهوری قوی‌تر از آیات عام ندارند؛ «۱»

۴. آیات خاص، دلالتی بر انحصار هدف نزول در گروه یا قوم خاصی ندارد؛ بلکه حد اکثر بر اثبات ضرورت انذار گروه‌های نام‌برده در آن آیات دلالت دارد، و در این صورت مقصود تاکید ویژه بر انذار آنان است و به معنای نفی انذار دیگران نیست؛

---

(۱). این نکات در علم اصول فقه مورد بحث قرار می‌گیرد.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۲، ص: ۲۸۳

۵. خاص یا محدود بودن برخی از این آیات، مانند آیه «وَ لِتُنْذِرَ أُمَّ الْقُری وَ مَنْ حَوْلَها؛ (انعام، ۹۲)؛ و تا آنکه مردمان مکه و اطراف آن را بیم دهی»، قطعی نیست؛ زیرا اولاً وجود «واو» عاطفه نشان‌گر آن است. که انذار مردم این منطقه یکی از اهداف- نه تنها هدف- نزول است بنابراین خود بر اهداف دیگری نیز دلالت دارد که چه‌بسا منظور هدایت کل انسان‌ها باشد؛ ثانیا براساس روایات «دحو الارض» که پیدایش زمین را به ترتیب از کعبه و مکه و سپس بقیه نقاط جهان می‌داند، «۱» اطراف مکه، شامل همه قسمت‌های مسکونی زمین است و مفاد آیه چنین می‌شود: تا مکه و همه قسمت‌های خشکی پدیدآمده در اطراف آن را انذار کنی؛

۶. برخی از این آیات، بیانگر مسؤلیت‌های رهبر دعوت اسلامی است؛ یعنی رهبری باید برای تحقق آن اهداف جهانی، فعالیت‌های ویژه‌ای انجام دهد.

پس اگرچه هدف رسالت نبوی صلّی اللّه علیه و آله دعوت و هدایت همه انسان‌هاست، پیامبر صلّی اللّه علیه و آله مسئولیت ویژه‌ای در برابر انذار خویشان خود و مردم مکه و مشرکان سرسخت و اهل جزیره العرب دارد؛

۷. مجموعه این آیات، مراحل مختلف دعوت را بیان می‌کند. به‌طور طبیعی کسی که در پی فراخوان دیگران به عقیده و آرمان‌های خاصی است،

---

(۱). نمونه آن، روایتی است که از امام صادق علیه السّلام نقل شده است: «ان اللّه عز و جل دحا الارض من تحت الکعبهٔ الی منی ثم دحاها من منی الی عرفات ثم دحاها من عرفات الی منی فالارض من عرفات و عرفات من منی و منی من الکعبهٔ؛ خداوند عز و جلّ زمین را از زیر کعبه تا منا گسترانید، سپس آن را از منا تا عرفات و آن‌گاه از عرفات تا منا گسترش داد. بنابراین زمین از عرفات و

عرفات از منا و منا از کعبه است». محمد باقر مجلسی، بحار الأنوار، ج ۵۷، ص ۲۰۳. نیز ر. ک.

عبد علی حویزی، نور الثقلین، ج ۵، ص ۵۰۱.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۲، ص: ۲۸۴

نخست دعوت خویش را از منطقه‌ای و با مردمانی شروع می‌کند که او را می‌شناسند و در حقانیت او کمتر تردید می‌کنند؛ سپس به همه اهل دیار خود و در پایان به مناطق دیگر تعمیم می‌دهد. مأموریت پیامبر صلّی اللّه علیه و آله نیز نخست از بستگان خود شروع شد و به تدریج دایره دعوت ایشان گسترش یافت تا آنجا که به سران دو امپراتوری قدرتمند زمان خود (ایران و روم) نامه نوشت و آنان را به آیین اسلام دعوت کرد؛

۸. مقصود از آیاتی که انسان‌های پاک و متقی را مورد هدایت، بشارت، رحمت و ... می‌دانند، آن است که لبیک‌گویان به این دعوت، در صورتی به آینده درخشان وعده داده شده خواهند رسید که دارای این ویژگی‌ها باشند. بنابراین قرآن خود را هدایت برای همه می‌داند؛ ولی چون پرهیزکاران از هدایت آن بهره‌مند می‌شوند، خود را با وصف «هدی للمتقین» معرفی کرده است.

نتیجه آنکه دعوت اسلام و قرآن جهانی است؛ اما پیامبر صلّی اللّه علیه و آله مسئولیت‌های ویژه دارد و دعوت او نیز دارای مراحلی است و بهره‌مندی از قرآن شرایط و آمادگی‌های خاص خود را می‌طلبد.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۲، ص: ۲۸۵

چکیده

۱. دعوت قرآن کریم، جهانی و جاودانه است؛

۲. آیات متعددی بر جهانی بودن و جاودانگی قرآن دلالت دارد؛

۳. آیات بیانگر جهانی بودن قرآن، به دو دسته کلی بخش‌پذیر است:

أ) آیاتی که قرآن را برای همه مردم (با تعبیرهای مختلفی مانند بنی آدم، ناس، عالمین) و پیروان ادیان مختلف و همه جنیان می‌داند؛

ب) آیاتی که رسالت پیامبر صلّی اللّه علیه و آله را جهانی و جاودانه دانسته و همچنین ایشان را خاتم پیامبران نامیده است.

۴. ظاهر ابتدایی برخی آیات، بر اختصاص دعوت قرآن به نزدیکان پیامبر صلّی اللّه علیه و آله یا مردم مکه و اطراف آن دلالت دارد، ولی پس از تأمل و تدبر در آنها روشن می‌شود که این آیات بیانگر مراحل دعوت پیامبر صلّی اللّه علیه و آله و مسؤولیت‌های ویژه ایشان یا شرایط بهره‌مندی از قرآن بوده و هیچ دلالتی بر اختصاصی بودن آن ندارد.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۲، ص: ۲۸۶

پرسش

۱. جهانی و جاودانه بودن قرآن را اثبات کنید.

۲. شبهه قرآنی محدودیت دعوت قرآن را بیان و نقادی کنید.

۳. آیا با توجه به تکامل علمی بشر، نیازی به جاودانه قرار دادن دعوت دینی وجود دارد؟

۴. آیا دسته‌بندی دیگری از آیات بیانگر جهانی بودن قرآن می‌توان ارائه داد؟

۵. آیا وجه دیگری- جز آنچه در درس بیان شد- برای تبیین آیات موهم محدودیت قرآن وجود دارد؟

برای مطالعه بیشتر

۱. قرآن در اسلام، محمد حسین طباطبایی، ص ۲۰- ۲۳، قم، دفتر انتشارات اسلامی، ۱۳۶۱ ش.

۲. قرآن در قرآن، عبد اللّه جوادی آملی، ص ۲۷۹- ۲۸۳، قم، مرکز نشر اسراء، ۱۳۷۸ ش.

۳. المیزان فی تفسیر القرآن، سید محمد حسین طباطبایی، ج ۷، ص ۳۹ و ۴۰، قم، جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۲، ص: ۲۸۷

درس چهاردهم جامعیّت قرآن

اشاره

از فراگیر انتظار می‌رود:

- مفهوم لغوی و اصطلاحی جامعیت را بازشناخته و بیان کند؛
- دیدگاه‌های موجود درباره جامعیت قرآن را دسته‌بندی کند؛
- دو دیدگاه جامعیت حد اکثری و جامعیت حداقلی را نقد کند؛
- جامعیت قرآن در امر هدایت‌بخشی را اثبات نماید؛
- رابطه رسالت قرآن با جامعیت آن را توضیح دهد.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۲، ص: ۲۸۹

«عن عبد الاعلی بن اعین قال سمعت ابا عبد اللّه علیه السّلام یقول: انی لا علم ما فی السماء و اعلم ما فی الارض و اعلم ما فی الجنّة و اعلم ما فی النار و اعلم ما کان و اعلم ما یکون، علمت ذلک من کتاب اللّه ان اللّه یقول فیه تبیان کل شیء؛ عبد الاعلی بن اعین گوید:

از امام صادق علیه السّلام شنیدم که فرمود من از آنچه در آسمان و زمین و بهشت و جهنم و آنچه در گذشته بوده و آنچه در آینده خواهد بود آگاهم. این (همه) را از کتاب خدا دانسته‌ام. خدای تعالی می‌فرماید که در قرآن بیان هرچیزی وجود دارد». مجلسی، بحار الأنوار ج ۹۲، ص ۸۵.

جامعیت قرآن «۱» یکی از بحث‌های مهم قرآن‌شناسی، شناخت قلمرو سخنان قرآن است. آیا قلمرو گفته‌های قرآن کریم را محدوده و یا موضوعات خاصی تشکیل می‌دهد یا آنکه حوزه‌های گوناگون زندگی فردی و اجتماعی، دنیایی و آخرتی و حتی مسائل علمی و تخصصی را دربر می‌گیرد؟ «۲» چه موضوعاتی در قرآن مطرح شده است و در نتیجه در چه زمینه‌هایی باید از قرآن بهره گرفت؟ در پاسخ به این پرسش دیدگاه‌های مختلفی مطرح شده است که مورد بررسی قرار می‌گیرد.

---

(۱). ممکن است این موضوع با عنوان‌های دیگری مانند قلمرو و کمال نیز مطرح شود.

(۲). این دیدگاه‌ها در حد وسیع‌تر- به‌ویژه در مباحث کلام جدید- درباره خود دین مطرح است که آیا بیان دینی منحصر به مسائل ارزشی و اخلاقی است یا آنکه به مسائل عینی زندگی فردی و اجتماعی انسان و حقایق خارجی هم می‌پردازد؟

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۲، ص: ۲۹۰

نظریه‌های جامعیت «۱» قرآن

اشاره

دیدگاه‌های متعدد و متنوعی در باب جامعیت قرآن مطرح شده است که از یک منظر در سه دسته ذیل خلاصه می‌شود.

۱. جامعیت حد اکثری: قرآن بیانگر همه حقایق هستی است؛

۲. جامعیت حداقلی: قرآن بیانگر همه امور مربوط به هدایت آخرتی بشر (ارزش‌ها و هنجارها) است؛

۳. جامعیت در هدایت به سعادت دنیایی و آخرتی: قرآن همه امور مربوط به هدایت انسان به سعادت دنیایی و آخرتی را بیان می‌کند.

دیدگاه‌های یادشده را می‌توان از دو منظر برون‌دینی و درون‌دینی بررسی کرد.

از آنجا که بحث ما قرآنی است، در اینجا از منظر درون‌دینی و به‌ویژه قرآنی به بررسی دیدگاه‌های پیش‌گفته می‌پردازیم.

دیدگاه اول: جامعیت حد اکثری (همه حقایق هستی)

اشاره

برخی معتقدند که همه چیز در قرآن وجود دارد و در یک کلمه، تمام حقایق جهان در آن آمده است. آنان برای اثبات این سخن به آیاتی از قرآن استناد کرده‌اند: «۲»

---

(۱). جامعیت که مصدر جعلی است و در زبان فارسی رواج یافته، از ریشه جمع گرفته شده و به معنای فراگیر بودن و شمول آمده و در کتاب‌های عربی جدید با واژه «شمولیه» بدان اشاره می‌کنند.

(۲). این دیدگاه از ابن مسعود نقل شده است. ر. ک: اسماعیل بخاری، التاریخ الکبیر، ج ۹، ص ۴۴، و محمد فیض کاشانی، تفسیر الصافی، ج ۱، مقدمه هفتم، ص ۵۷ و ۵۸. برخی دیگر از مفسران نیز، به این دیدگاه گرایش دارند؛ مانند محمود بن عبد اللّه الآلوسی در روح المعانی، ذیل آیات ۸۹ نحل و ۱۱۱ یوسف.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۲، ص: ۲۹۱

۱. «وَ یَوْمَ نَبْعَثُ فِی کُلِّ أُمَّةٍ شَهِیداً عَلَیْهِمْ مِنْ أَنْفُسِهِمْ وَ جِئْنا بِکَ شَهِیداً عَلی هؤُلاءِ وَ نَزَّلْنا عَلَیْکَ الْکِتابَ تِبْیاناً لِکُلِّ شَیْءٍ وَ هُدیً وَ رَحْمَةً وَ بُشْری لِلْمُسْلِمِینَ؛ (نحل، ۸۹)؛ و (یادآور) روزی که در هرامّتی گواهی بر آنان از خودشان برانگیزیم و تو را گواه بر اینان بیاوریم؛ و ما این کتاب را که بیانی رسا برای هرچیزی و راهنما و بخشایش و مژده برای مسلمانان است بر تو فروفرستادیم».

خدای تعالی در این آیه، نخست وجود شهید (گواه) در هرامت و شهید بودن پیامبر اسلام صلّی اللّه علیه و آله بر امت اسلامی را بیان کرده است. مفاد صدر آیه، گویای گواهی پیامبر صلّی اللّه علیه و آله در قیامت بر همه جزئیات زندگی مردم است و لازمه آن، آگاهی از تمام اعمال، افکار، نیت‌ها و خصلت‌های آنان است. آیه در ادامه «تبیان کل شیء بودن» قرآن را مطرح کرده است. «کل» و «شیء» نیز در اینجا عام و مطلقند و واژه ترکیبی «کل شیء» همه چیز را دربر می‌گیرد. با این توضیح ارتباط صدر و ذیل آیه با یکدیگر به این صورت تبیین می‌شود که بخش پایانی آیه به منشأ علم گسترده پیامبر صلّی اللّه علیه و آله پرداخته است؛ یعنی ایشان این آگاهی را از قرآن به دست آورده‌اند. پس قرآن، در بر دارنده هرچیز؛ حتی اعمال، افکار، خصلت‌ها و نیت‌های هرکس است.

نقد

ظاهر آیه بالا بر تبیان بودن قرآن برای هرچیز دلالت دارد؛ ولی در اینجا نیز- مانند آیات دیگر- باید براساس قواعد فهم، به قراین سخن توجه کنیم. در قرآن کریم در موارد دیگر نیز چنین تعبیرهایی داریم؛ ولی کسی از آن استفاده عموم نکرده است؛ مانند: «إِنِّی وَجَدْتُ امْرَأَةً تَمْلِکُهُمْ وَ أُوتِیَتْ مِنْ کُلِّ شَیْءٍ وَ لَها عَرْشٌ عَظِیمٌ؛ (نمل، ۲۳)؛ من زنی را یافتم که بر آنان پادشاهی می‌کند و از هرچیزی به او داده شده و او را تختی است بزرگ».

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۲، ص: ۲۹۲

منظور از این آیه آن نیست که خدا همه چیزهای جهان را به ملکه سبا داده بود؛ بلکه با توجه به مقام سخن و تناسب حکم و موضوع، مقصود آن است که از هرچیز که لازمه ملک و سلطنت است، به او عطا فرموده بود و در امور کشورداری کمبودی نداشت. در مورد قرآن نیز این مطلب صادق است؛ یعنی قرآن بیان‌کننده هرچیزی است که باید در این کتاب الاهی بیان شود، «۱» نه آنکه همه امور جهان در آن آمده باشد. قرآن کریم خود، مشابه همین تعبیر را درباره تورات بیان فرموده است: «ثُمَّ آتَیْنا مُوسَی الْکِتابَ تَماماً عَلَی الَّذِی أَحْسَنَ وَ تَفْصِیلًا لِکُلِّ شَیْءٍ وَ هُدیً وَ رَحْمَةً لَعَلَّهُمْ بِلِقاءِ رَبِّهِمْ یُؤْمِنُونَ؛ (اعراف، ۱۴۵)؛ سپس به موسی کتاب- تورات- دادیم برای تمام کردن (نعمت و کرامت) بر کسی که نیکی کرده و نیز شرح و بیان هرچیزی و رهنمونی و بخشایشی، شاید آنان- بنی اسرائیل- به دیدار پروردگارشان ایمان آورند». و: «وَ کَتَبْنا لَهُ فِی الْأَلْواحِ مِنْ کُلِّ شَیْءٍ مَوْعِظَةً وَ تَفْصِیلًا لِکُلِّ شَیْءٍ»؛ (انعام، ۹۲)؛ و برای او در آن لوحها از هرچیزی پندی و شرح هرچیزی نوشتیم».

در این دو آیه به وجود تفصیل هرچیزی در کتاب آسمانی تورات تصریح شده است، با آنکه در کامل‌تر بودن قرآن نسبت به تورات تردیدی نیست؛ یعنی مطالبی در قرآن وجود دارد که در تورات نیست. بنابراین «کل شیء» در این موارد، به معنای هرچیزی است که بیان آن در این یا آن کتاب ضرورت داشته است. تورات در زمان نزول خود، تفصیل همه مطالبی بود که مردم برای رسیدن به سعادت واقعی خویش بدان نیاز داشتند. قرآن نیز، تبیان هرچیزی است که مردم تا دامنه قیامت در مسیر هدایت بدان نیازمندند. روایاتی نیز بر این نکته دلالت دارد؛ مانند: «انّ اللّه أنزل فی القرآن تبیان کلّ شیء حتّی و اللّه ما ترک اللّه شیئا

---

(۱). «تبیانا لکل شیء من شأنه ان یکون فی القرآن؛ بیان برای هرچیزی است که شایستگی بیان در قرآن داشته باشد».

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۲، ص: ۲۹۳

یحتاج العباد الیه الا بیّنه للنّاس حتّی لا یستطیع عبد یقول لو کان هذا نزّل فی القرآن الا و قد انزل اللّه فیه؛ «۱» به راستی که خداوند بیان هرچیزی را در قرآن فروفرستاده است تا آنجا که به خدا قسم خدا چیزی از امور مورد نیاز بندگان را باقی نگذاشته، مگر آنکه آن را برای مردم بیان کرده است؛ به گونه‌ای که هیچ‌کسی نمی‌تواند بگوید که ای کاش این (مطلب) در قرآن آمده بود، مگر آنکه خداوند همان را در قرآن فروفرستاده است».

۲. «لَقَدْ کانَ فِی قَصَصِهِمْ عِبْرَةٌ لِأُولِی الْأَلْبابِ ما کانَ حَدِیثاً یُفْتَری وَ لکِنْ تَصْدِیقَ الَّذِی بَیْنَ یَدَیْهِ وَ تَفْصِیلَ کُلِّ شَیْءٍ وَ هُدیً وَ رَحْمَةً لِقَوْمٍ یُؤْمِنُونَ؛ (یوسف، ۱۱۱)؛ هرآینه در سرگذشت آنان برای خردمندان عبرتی بوده است. این- قرآن- سخنی نیست که به دروغ بافته شده باشد؛ بلکه تصدیق‌کننده آنچه (کتب آسمانی) پیش روی آن (پیش‌تر نازل شده) است و شرح و بیان هرچیزی و رهنمونی و بخشایشی است برای مردمی که ایمان آورند».

مقصود از حدیث در این آیه، قرآن کریم است و «کل» و «شیء» نیز، عام و مطلق آمده و بر همه حقایق هستی قابل تطبیق است. بنابراین قرآن، بیانگر هر چیزی است که در عالم وجود دارد.

نقد

گویا تعبیر «تفصیل کل شیء» در این آیه، درصدد ردّ ذهنیتی است که در پی نقل

---

(۱). محمد باقر مجلسی، بحار الأنوار، ج ۹۲، ص ۸۱. البته این بیان، اعم از بیان ظاهری و باطنی قرآن است و در همین درس به این مطلب اشاره خواهیم کرد. همچنین در روایت دیگری آمده است:

انّ اللّه تبارک و تعالی لم یدع شیئا تحتاج الیه الامّهٔ الی یوم القیامهٔ الّا انزله فی کتابه و بیّنه لرسوله ...؛ خداوند تعالی چیزی را از امور مورد نیاز امت اسلامی تا دامنه قیامت وانهاده، جز اینکه در کتاب خود (قرآن) فرود آورده و برای پیامبرش بیان نموده است. ر. ک: محمد حرّ عاملی، وسائل الشیعه، ج ۲۸، ص ۱۶.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۲، ص: ۲۹۴

برخی جزئیات قصص قرآن، برای بعضی پدید می‌آمد که شاید اینها از سوی خدا نباشد. این آیات تأکید می‌کند که این ریزه‌کاری‌ها نیز، از سوی خداست و پیامبر صلّی اللّه علیه و آله در آن نقشی ندارد. پس تکیه آیه، بر بیانگر همه چیز بودن قرآن نیست؛ بلکه منظور، از سوی خدا بودن همه قرآن و از جمله جزئیات قصص است. برخی معتقدند که این آیه مبالغه در بیان هرچیزی است که مردم در امور دینی بدان نیاز دارند؛ «۱» ولی حمل بر مبالغه درست نیست؛ بلکه می‌توان گفت «کل شیء» مقید به قیدی است که به سبب «مقام» آیه که مقام هدایت است، به دست می‌آید و به لحاظ وضوح، آن قید ذکر نشده است. بنابراین مقصود، هرچیز مربوط به هدایت است.

۱. «وَ لا رَطْبٍ وَ لا یابِسٍ إِلَّا فِی کِتابٍ مُبِینٍ؛ (انعام، ۵۹)؛ و هیچ تر و خشکی نیست مگر آنکه در نوشته‌ای است روشن».

۲. «ما فَرَّطْنا فِی الْکِتابِ مِنْ شَیْءٍ؛ (انعام، ۳۸)؛ ما هیچ‌چیزی را در کتاب فروگذار نکرده‌ایم». دلالت این دو آیه بر فراگیری کتاب نسبت به همه چیز، بسیار روشن و قوی‌تر از آیات پیشین است. استدلال به این دو آیه بر این فرض مبتنی است که مقصود از «کتاب»، قرآن باشد؛ ولی از ظاهر آیات چنین چیزی قابل استفاده نیست؛ بلکه با توجه به قراین موجود در صدر و ذیل این آیات، منظور از کتاب، «لوح محفوظ» است. در برخی روایات به آیه دوم بر جامعیت قرآن استدلال شده است؛ «۲» اما با توجه به اینکه امام علیه السّلام در پی اثبات لزوم امامت پس از رسول خدا صلّی اللّه علیه و آله

---

(۱). برای نمونه ر. ک: محمد طوسی، التبیان، ج ۶، ص ۲۰۹.

(۲). در روایتی از امام رضا علیه السّلام آمده است: «انّ اللّه عزّ و جلّ لم یقبض نبیّه حتّی اکمل له الدّین و انزل علیه القرآن فیه تفصیل کلّ شیء بیّن فیه الحلال و الحرام و الحدود و الاحکام و جمیع ما یحتاج الیه النّاس کمّلا فقال: ما فرّطنا فی الکتاب من شیء؛ به راستی که خداوند عز و جل پیامبرش را قبض روح نکرد، مگر بعد از آنکه دین را برای او کامل کرد و قرآن را بر او فروفرستاد (که) در آن-

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۲، ص: ۲۹۵

از طریق کمال دین و شریعت است، مقصود از جامعیت، در برداشتن همه مسائل کلی مورد نیاز (دنیوی و اخروی) برای هدایت مردم است. افزون بر اینکه در برخی روایات دیگر جامعیت کل دین، (کتاب و سنت) مورد تأکید قرار گرفته است، امری که در صدر این روایت نیز مورد اشاره قرار گرفته و کامل کردن دین برای پیامبر صلّی اللّه علیه و آله از سوی خدا را مطرح ساخته است. «۱» این بدان معناست که قرآن خود جامع همه مسائل مورد نیاز در امور دینی نیست و بیان بسیاری از جزئیات احکام به پیامبر صلّی

اللّه علیه و آله واگـذار شده و ایشان در طول حیات شـریف خود بخش‌های مورد نیاز مردم را به آنان ابلاغ کرده و علم کامل آن را به اهل بیت خویش سپردند تا در مواقع لازم برای مردم بیان کنند. در برخی روایات دیگر نیز، بر نبود جزئیات احکام در قرآن تاکید شده و پیامبر صلّی اللّه علیه و آله را مبین آنها دانسته است. از امام صادق علیه السّلام نقل شده که در پاسخ ابو بصیر که گفت: مردم می‌گویند چرا نام علی علیه السّلام و اهل بیتش در قرآن ذکر نشده است، فرمود:

«قولوا لهم ان رسول اللّه صلّی اللّه علیه و آله نزلت علیه الصلاة و لم یسم اللّه ثلاثا و لا اربعا

- شـرح هرچیزی است. حلال و حرام و حـدود و احکام و همه آنچه مردم به آن نیاز دارنـد را به‌طور کامل در آن بیان کرده است و (بر این اساس خداوند) فرمود: ما هیچ‌چیزی را در کتاب فروگذار نکرده‌ایم». حضرت در ادامه با استشهاد به آیه اکمال (مائده، ۳) به اثبات کمال دین با انتصاب امام پس از رسول خدا پرداخته‌اند. محمد باقر مجلسی، بحار الانوار، ج ۲۵، ص ۱۲۰.

(۱). «انّ اللّه تبـارک و تعـالی لم یقبض نـبیّه حتّی اکمـل له جمیـع دینه فی حلالـه و حرامه فجـائکم بمـا تحتـاجون الیه فی حیـاته و تسـتغیثون به و باهل بیته بعـد موته و انّها مخبیـهٔ عنـد اهل بیته حتّی أنّ فیه لارش الخدش؛ به راستی که خداوند عز و جل پیامبرش را قبض روح نکرد، مگر بعـد از آنکه همه دینش را در (نـاحیه) حلالـ و حرامش برای او کامـل کرد و او آنچه را که نیازتـان بود، در زمـان حیاتش برایتان آورد و بعـد از رحلت او به او و اهل بیتش مـدد می‌جوییـد و همانا آن (مجموع دین) در نزد اهل بیت او پنهان است (و به اندازه‌ای جامع است) تا آنجا که (حکم) دیه خراش نیز، در آن وجود دارد. همان، ج ۲۶، ص ۳۴.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۲، ص: ۲۹۶

حتی کان رسول اللّه صلّی اللّه علیه و آله هو الذی فسر ذلک لهم و نزلت علیه الزکاهٔ و لم یسمّ لهم من کل اربعین درهما درهم حتی کان رسول اللّه صـلّی اللّه علیه و آله هو الـذی فسّـر ذلک لهم و نزل الحج فلم یقل لهم طوفوا اسبوعا حتی کان رسول اللّه صـلّی اللّه علیه و آله هو الذی فسّـر ذلک لهم و نزلت «اطیعوا اللّه و اطیعوا الرسول و اولی الامر منکم» و نزلت فی علی و الحسن و الحسین فقال رسول اللّه صـلّی اللّه علیه و آله فی علی من کنت مولاـه فعلی مولاـه و قـال اوصـیکم بکتـاب اللّه و اهـل بیتی ...؛ «۱» به آنان بگویید [فرمان] نماز بر رسول خـدا صـلّی اللّه علیه و آله نازل شـد [ولی] خـدا سه رکعت و چهار رکعت بودن آن را برای آنان بیان نکرد تا اینکه رسول خـدا، خود (جزئیات) آن را برای ایشان تبیین کرد و [حکم] زکات بر آن حضـرت نازل شد [ولی] برای آنان بیان نکرد که از هر چهـل درهم یک درهم زکات (واجب) است تا اینکه رسول خـدا، خود (جزئیات) آن را برای ایشان تبیین کرد و [وجوب] حـج نازل شد [ولی] به آنان نفرمود که هفت دور طواف کنید تا اینکه رسول خدا، خود آن را برای ایشان تبیین کرد، و درباره علی، حسن و حسـین [علیهم السّـلام] نازل شد که «خدا را اطاعت کنید و پیامبر و صاحبان امر از خودتان را اطاعت کنید» پس رسول خدا صلّی اللّه علیه و آله (در تفسـیر و توضـیح مقصود خداوند از آیه) درباره علی [علیه السّـلام] فرمود: هرکس که من مولای او هسـتم، علی نیز مولاـی اوست و فرمود: شـما را به کتـاب و اهـل بیتم سـفارش می‌کنم». از این‌گونه روایـات معلوم می‌شود که خـدای متعال تفاصـیل و جزئیات دین را در قرآن نازل نفرموده و بیان بسیاری از معارف و احکام دینی را بر عهده پیامبر صلّی اللّه علیه و آله نهاده است.

دیدگاه دوم: جامعیت حداقلی (همه مسائل اخلاقی و معنوی)

اشاره

قرآن، فقط مسائل ارزشی و اخلاقی را بیان کرده و به دیگر موضوعات کاری

---

(۱). محمد بن یعقوب کلینی، اصول کافی، ج ۱، ص ۲۸۶، باب ما نص اللّه عز و جل علی الائمهٔ علیهم السّلام واحدا فواحد.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۲، ص: ۲۹۷

نداشته است؛ مانند عالمی اخلاقی که به مسائل سیاسی، اجتماعی و اقتصادی نمی‌پردازد و به بیان اوصاف پسندیده و نکوهیده انسانی بسنده کرده و در نهایت ممکن است به منشأ و آثار آنها اشاره کند. صاحبان این دیدگاه معتقدند که رسالت و هدف اصلّی انبیا (و به تبع آن هدف قرآن) معنابخشی به زندگی انسانی است و انسان خود می‌تواند نظام‌های اجتماعی و اقتصادی و سیاسی را به شکل صحیحی برگزیند و به کار گیرد. بنابراین شأن قرآن، ساختن بعد معنوی آدمی، نه بیان نظام‌های اجتماعی است. «۱» اشاراتی هم که در قرآن به مسائل دنیایی و اجتماعی شده است، اموری تطفلی یا مقطعی بوده است. برخی از قائلان به این نظریه می گویند: «قرآن که ثمره و خلاصه دعوت و زبان رسالت است، نه تنها سفارش و دستوری برای دنیا به ما نمی‌دهد، بلکه ما را ملامت می کند که چرا این اندازه به دنیا می‌پردازید و آخرت را که بهتر است و ماندگارتر، فراموش و رها می کنید.» «۲»

نقد

این نوع نگارش و تفسیر از آموزه‌های اسلام و قرآن، همسو و تحت تأثیر نگرش برخی دانشمندان غربی به رابطه دین و دنیاست که پس از عصر نوزایی در غرب رواج یافت و به جدایی دین و سیاست و منزوی کردن دین از صحنه اجتماع

---

(۱). مهدی بازرگان، خدا و آخرت هدف رسالت انبیا، ص، ۸۰ و محمد مجتهد شبستری، نقد قرائت رسمی از دین، ص ۴۹۸، ۱۰۵، ۴۶۶ و ۴۹۸.

(۲). مهدی بازرگان، خدا و آخرت هدف رسالت انبیاء، ص ۶۰. برای آگاهی بیشتر از این دیدگاه ر. ک: علی عبد الرزاق، الاسلام و اصول الحکم، ص ۱۳۶.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۲، ص: ۲۹۸

انجامید. این روشنفکران به دلیل عدم حل کارشناسانه و بررسی همه‌جانبه این مسئله در خصوص اسلام و ناتوانی از پاسخ گویی به شبهات و ادله غربیان در این حوزه، تحت تأثیر آنان قرار گرفته و پنداشته‌اند که چنین برداشتی نه تنها با آموزه‌های اسلام و قرآن ناسازگار نیست، بلکه مقتضای برخی از آموزه‌های مذکور در آیات و روایات و نیز معلومات عقلی مورد تأیید دین است، غافل از آنکه:

۱. مقدار آموزه‌های اجتماعی قرآن که ناظر به مسائل دنیایی است، به قدری فراوان است که اندک تأمل موشکافانه در آنها، نادرستی دیدگاه یادشده را برملا می‌سازد. آموزه‌هایی مانند زکات، جهاد، امر به معروف و نهی از منکر، تولی و تبری، مرابطه و غیر آن‌که با صراحت و وفور در قرآن مطرح شده است. علامه طباطبایی رحمه اللّه در تفسیر شریف المیزان موارد فراوانی از این موضوعات را ذیل آیات مربوط به آنها مطرح کرده و ذیل آیه آخر سوره آل عمران به صورت مستقل با عنوان «کلام فی المرابطه فی المجتمع الاسلامی» به تبیین این مسئله پرداخته‌اند که اسلام در تمام ابعادش، اجتماعی است و نگرش اجتماعی، بر همه آموزه‌های اسلام حاکم است؛ «۱»

۲. آموزه‌های قرآنی و روایی، به روشنی بر آمیخته بودن و عدم جدایی سعادت آخرتی از زندگی اجتماعی دلالت دارند و راه

دستیابی به سعادت آخرتی را پرداختن به مسائل دنیوی در چارچوبه آموزه‌های اسلامی معرفی می‌کنند. این آیات و روایات، گاه به بیان رابطه مثبت یا منفی برخی رفتارهای اجتماعی با سعادت انسان می‌پردازند؛ مانند: «قَدْ أَفْلَحَ الْمُؤْمِنُونَ الَّذِينَ هُمْ فِي صَلاتِهِمْ خاشِعُونَ* وَ الَّذِينَ هُمْ عَنِ اللَّغْوِ مُعْرِضُونَ* وَ الَّذِينَ هُمْ لِلزَّكاةِ فاعِلُونَ* وَ الَّذِينَ هُمْ لِفُرُوجِهِمْ حافِظُونَ* إِلَّا عَلى أَزْواجِهِمْ أَوْ ما مَلَكَتْ أَيْمانُهُمْ فَإِنَّهُمْ غَيْرُ مَلُومِينَ* فَمَنِ ابْتَغى

---

(۱). ر. ک: محمد حسین طباطبایی، المیزان فی تفسیر القرآن، ج ۴، ص ۹۲- ۱۳۳.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۲، ص: ۲۹۹

وَراءَ ذلِكَ فَأُولئِكَ هُمُ العادُونَ* وَ الَّذِينَ هُمْ لِأَماناتِهِمْ وَ عَهْدِهِمْ راعُونَ* وَ الَّذِينَ هُمْ عَلى صَلَواتِهِمْ يُحافِظُونَ؛ «۱» به راستی که مؤمنان رستگار شدند، آنان که در نمازشان خاشعند و آنان که از بیهوده روی گردانند و آنان که زکات می‌دهند و آنان که شرمگاه خود را (از آمیزش حرام) حفظ می‌کنند، مگر بر همسران یا کنیزان خود که (به خاطر آن) سرزنش نمی‌شوند و آنان که در پی غیر از این (ارتباط با همسر و کنیز خود) باشند، تجاوزگرند و آنان که پاسدار امانت‌ها و پیمان خویشند و آنان که از نمازهای خود مواظبت می‌کنند».

و گاه به‌طور کلی میان هرامر اجتماعی و سعادت جاودانه انسان رابطه‌ای مثبت یا منفی برقرار می‌کنند؛ مانند: «يا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اصْبِرُوا وَ صابِرُوا وَ رابِطُوا وَ اتَّقُوا اللَّهَ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ؛ «۲» ای کسانی که ایمان آورده‌اید، شکیبا باشید و یکدیگر را به شکیبایی فراخوانید و (در ارتباط با رهبر و همدیگر) مرزبان (اسلام) باشید و تقوا پیشه کنید، باشد که رستگار شوید.» و: «ما كانَ لِأَهْلِ الْمَدِينَةِ وَ مَنْ حَوْلَهُمْ مِنَ الْأَعْرابِ أَنْ يَتَخَلَّفُوا عَنْ رَسُولِ اللَّهِ وَ لا يَرْغَبُوا بِأَنْفُسِهِمْ عَنْ نَفْسِهِ ذلِكَ بِأَنَّهُمْ لا يُصِيبُهُمْ ظَمَأٌ وَ لا نَصَبٌ وَ لا مَخْمَصَةٌ فِي سَبِيلِ اللَّهِ وَ لا يَطَؤُنَ مَوْطِئاً يَغِيظُ الْكُفَّارَ وَ لا يَنالُونَ مِنْ عَدُوٍّ نَيْلًا إِلَّا كُتِبَ لَهُمْ بِهِ عَمَلٌ صالِحٌ إِنَّ اللَّهَ لا يُضِيعُ أَجْرَ الْمُحْسِنِينَ* وَ لا يُنْفِقُونَ نَفَقَةً صَغِيرَةً وَ لا كَبِيرَةً وَ لا يَقْطَعُونَ وادِياً إِلَّا كُتِبَ لَهُمْ لِيَجْزِيَهُمُ اللَّهُ أَحْسَنَ ما كانُوا يَعْمَلُونَ؛ «۳» روا نیست که ساکنان مدینه و بادیه‌نشینان

---

(۱). مومنون، ۱- ۹.

(۲). آل عمران، ۲۰۰. علامه طباطبایی مقصود از مرابطه را پدید آوردن اجتماع و برقراری ارتباط میان نیروها و کارهای آنان در همه شئون زندگی دینی می‌داند و با توضیحی که در «کلام فی المرابطه فی المجتمع الاسلامی» آورده‌اند، روشن می‌شود که دین در همه امور اجتماعی حضور جدی دارد. ر. ک: المیزان فی تفسیر القرآن، ج ۴، ص ۹۲ به بعد.

(۳). توبه، ۱۱۹ و ۱۲۰.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۲، ص: ۳۰۰

اطراف آنان از (جهاد به همراه) رسول خدا بازمانند و نه اینکه با رغبت به (محافظت) جان خود از (حفظ) جان او رویگردان شوند. این به خاطر آن است که هیچ تشنگی و خستگی و گرسنگی در راه خدا به آنان نرسد و هیچ گامی که موجب خشم دشمنان شود، برندارند و هیچ ضربه‌ای به دشمن نزنند، مگر آنکه در برابر آن عمل صالحی برای آنان مقرر گردد که خداوند مزد نیکوکاران را تباه نمی‌سازد؛ و هیچ هزینه کوچک یا بزرگی نکنند و هیچ وادیی نپیمایند، مگر آنکه برای آنان ثبت شود تا خداوند آنان را به بهترین آنچه می‌کردند، پاداش دهد».

۳. دلیل دیگر این مدعا، آیات متعددی است که به‌طور کلی می‌فرماید انسان در برابر هرگونه و هرمقدار از عمل خود، در آخرت بازخواست و به پاداش آن نایل می‌شود. «۱» بنابراین حتی اگر هدف دین را تأمین سعادت آخرتی، رابطه انسان و خدا و تقویت

معنویت و عبودیت بدانیم نیز، قلمرو آن زندگی دنیوی و مسائل اجتماعی را دربر می گیرد و میان هرفعالیت فردی و اجتماعی انسان و سعادت اخروی وی، رابطه‌ای مثبت یا منفی وجود دارد که دین باید شکل صحیح انجام دادن آن کار را تعیین کند؛

۴. پرداختن دین به مسائل اجتماعی و دنیایی، در دو سطح مطرح است که در این دیدگاه به هم آمیخته شده و به دلیل جدا نکردن آن دو، برخی مدعیان دچار اشتباه شده‌اند. نخست، بیان اصول کلی و وجوه ثابت امور دنیوی که قوانین ثابت و جهان‌شمول یا انسان‌شمولی را می‌طلبد، و دوم، بیان وجوه متغیر آن‌که به تبع تغییر شرایط و متغیرهای مختلف، متنوع می‌شود.

---

(۱). مانند: «فَمَنْ یَعْمَلْ مِثْقالَ ذَرَّةٍ خَیْراً یَرَهُ* وَ مَنْ یَعْمَلْ مِثْقالَ ذَرَّةٍ شَرًّا یَرَهُ؛ (زلزله، ۸ و ۹)؛ و هرکس به قدر ذره‌ای کار نیک کرده (پاداش) آن را خواهد دید و هرکس به قدر ذره‌ای کار بدی کرده (کیفر) آن را خواهد دید».

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۲، ص: ۳۰۱

آنچه از دیدگاه اسلام به حاکمان جامعه و متولیان امور واگذار شده است تا در صورت صلاحیت حکمرانی و تنظیم امور اجتماعی و دنیوی مردم مطابق با مصالح و شرایط زمان و در چارچوبه مقررات ثابت به آن بپردازند، وجوه و امور مربوط به سطح دوم، یعنی سطح متغیر زندگی انسان است؛ ولی وجوه و سطوح ثابت زندگی انسان به روشنی و با صراحت در آیات و روایات به دین سپرده شده و حتی متخصصان علوم دینی و حاکمان شایسته از منظر دین هم نمی‌توانند برخلاف یا بدون در نظر گرفتن آنها قانونی جعل کنند و یا تصمیم‌گیری کنند.

رسالت کارشناسان دینی، صرفا کشف این قوانین و آموزه‌ها و وظیفه حاکمان شایسته، اجرای دقیق آنهاست.

برای مثال، اسلام در زمینه سیاست، حکومت و ویژگی‌های حاکم نظام اسلامی، اصول ثابت و غیرقابل‌تغییری را مشخص کرده است؛ ولی شکل حکومت- مانند اینکه جمهوری باشد یا اینکه مجلس یا هیئت وزیران، و یا مرجع دیگری سیاست‌گذاری کند- و دیگر زمینه‌های فرعی و اعتباری را که با تغییر زمان و شرایط، نیازمند تغییر و دگرگونی است، به نظر مردم واگذار کرده است؛ ولی اگر مقصود از واگذاری امور سیاسی و اجتماعی و غیر آن به مردم این باشد که قرآن- و در حد وسیع‌تر اسلام- حتی در زمینه مبانی اصولی و ثابت سیاست، اقتصاد و دیگر مسائل انسانی فاقد هرگونه نظر است، سخن نادرستی است و نمی‌توان آن را پذیرفت. گذشته از آنکه سیاستگذاری و تعیین مقررات در بخش متحول و متغیر زندگی انسان، در چارچوبه قوانین ثابت دینی مجاز شمرده شده و سازوکار آن در ثابتات دین تعیین شده است. بنابراین مقررات مربوط به کلیه امور و فعالیت‌های دنیایی و اجتماعی انسان، به صورت خاص یا در یک چارچوبه کلی در متن دین آمده است.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۲، ص: ۳۰۲

دیدگاه سوم، جامعیت در هدایت به سعادت دنیایی و آخرتی

اشاره

اکنون پس از اثبات نادرستی دو دیدگاه جامعیت حد اکثری و حداقلی، به شرح و توضیح دیدگاه مورد قبول خود می‌پردازیم. ظاهر برخی آیات، قرآن کریم را بیانگر همه چیز شمرده است؛ مانند: «وَ یَوْمَ نَبْعَثُ فِی کُلِّ أُمَّةٍ شَهِیداً عَلَیْهِمْ مِنْ أَنْفُسِهِمْ وَ جِئْنا بِکَ شَهِیداً عَلی هؤُلاءِ وَ نَزَّلْنا عَلَیْکَ الْکِتابَ تِبْیاناً لِکُلِّ شَیْءٍ وَ هُدیً وَ رَحْمَةً وَ بُشْری لِلْمُسْلِمِینَ؛ (نحل، ۸۹)؛ و (یادآور) روزی که در هرامّتی گواهی بر آنان از خودشان برانگیزیم و تو را گواه بر اینان بیاریم؛ و ما این کتاب را که بیانی رسا برای هر چیزی و راهنما و

بخشایش و مژده برای مسلمانان است، بر تو فروفرستادیم»؛ ولی با توجه به قراین مختلف، مفاد ظاهری این آیه مقصود خداوند نیست. یکی از آن قراین، مقام آیه است و براساس آن، قرآن بیانگر هرچیزی است که در هدایت مردم نقش دارد. «۱» قرینه دیگر، آیات بیانگر اهداف قرآن است که به روشنی به شأن هدایتی قرآن تصریح می‌کند. روایات معصومان علیهم السّلام «۲» نیز، از دیگر قراینی است که با توجه به آن، مقصود خداوند از «کل شیء» در این آیه مطلق نخواهد بود؛ بلکه حتی همه تفاصیل احکام و جزئیات معارف دینی نیز در قرآن نیامده است. بنابراین قرآن، کتاب هدایت بشر به سوی سعادت دنیا و آخرت و حاوی مطالب متنوعی است که برای هدایت همه‌جانبه انسان لازم بوده و به هرموضوع تا بدان پایه پرداخته که مقتضای حکمت و مورد نیاز واقعی انسان است. پس برای فهم گستره مطالب قرآن، باید به فهم محدوده نیاز بشر به وحی الاهی پرداخت.

---

(۱). در ارزیابی جامعیت حد اکثری به تفصیل از این آیه سخن گفتیم.

(۲). پیش از این در نقد دیدگاه جامعیت حد اکثری نمونه‌هایی از این روایات را بیان کردیم.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۲، ص: ۳۰۳

نیاز انسان و رسالت قرآن

نیازهای انسان به دو بخش کلی تقسیم می‌شود:

۱. آنچه برای کسب سعادت، کمالیابی، هدایت و تربیت اوست؛

۲. اموری که صرفا به زندگی مادی انسان مرتبط است و در جهت دستیابی به رفاه و آرمان‌های مادی او قرار دارد.

براساس آیات بیانگر اهداف قرآن، قرآن کریم به همه نیازهایی که در جهت سعادت دنیایی و آخرتی بشر قرار دارد، گاهی به تفصیل و گاهی به اجمال پاسخ داده است؛ یعنی بیان این مطالب، رسالت قرآن و مقتضای حکمت بالغه الاهی است. پیش از این، در درس «اهداف قرآن» به تفصیل از آیات بیانگر اهداف قرآن سخن گفتیم؛ مثلا یکی از اهداف قرآن، برپایی جامعه عادلانه است. به‌طور طبیعی کتابی که با چنین هدفی نازل شده، نمی‌تواند در مورد امور و عواملی که زمینه‌ساز تشکیل جامعه عدالت‌محور است، سکوت کند و دست‌کم در حد کلیات درباره آن سخنی نگوید. همچنین می‌توان با بررسی محتوایی قرآن کریم، به گستره قلمرو آن (در زمینه هدایت انسان در تأمین سعادت دنیا و آخرت) پی برد. نگاهی کلی به آیات قرآن کریم نشان می‌دهد که در بسیاری از آیات، مسائل و موضوعات اجتماعی مانند (مسائل حقوقی، اقتصادی، سیاسی و غیر آن) مطرح شده است. برای نمونه، احکام قرض در آیه ۲۸۲ و ۲۸۳ سوره بقره، حدود یک صفحه قرآن را به خود اختصاص داده و در حدود چهارده حکم درباره آن بیان شده است. همچنین قرآن در باب تحریم ربا و تحلیل دادوستد می‌فرماید:

«وَ أَحَلَّ اللَّهُ الْبَیْعَ وَ حَرَّمَ الرِّبا؛ (بقره، ۲۷۵)؛ و خدا خرید و فروش را حلال و ربا را حرام کرده است». این گونه آیات، احکام اقتصادی را بیان می‌کند.

در باب احکام جزایی می‌توان به آیات زیر اشاره کرد: «وَ السَّارِقُ وَ السَّارِقَةُ فَاقْطَعُوا

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۲، ص: ۳۰۴

أَیْدِیَهُما جَزاءً بِما کَسَبا نَکالًا مِنَ اللَّهِ وَ اللَّهُ عَزِیزٌ حَکِیمٌ؛ (مائده، ۳۸)؛ و مرد دزد و زن دزد (چهار انگشت) دستشان را به سزای آنچه کرده‌اند ببرید، این کیفری است از سوی خدا و خدا توانای بی‌همتا و دانای باحکمت است». و «الزَّانِیَةُ وَ الزَّانِی فَاجْلِدُوا کُلَّ واحِدٍ مِنْهُما مِائَةَ جَلْدَةٍ وَ لا تَأْخُذْکُمْ بِهِما رَأْفَةٌ فِی دِینِ اللَّهِ إِنْ کُنْتُمْ تُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَ الْیَوْمِ الْآخِرِ وَ لْیَشْهَدْ عَذابَهُما طائِفَةٌ مِنَ الْمُؤْمِنِینَ؛ (نور،

۲)؛ زن و مرد زناکار را هریک صد تازیانه بزنید؛ و اگر به خدا و روز واپسین ایمان دارید، مبادا شما را در دین خدا، درباره آن دو، مهربانی و دلسوزی بگیرد (که از اجزای حکم بازدارد) و باید گروهی از مؤمنان کیفر آن دو را حاضر و شاهد باشند».

چگونگی بیان قرآن

از آنچه گذشت، روشن شد که قرآن پاسخ‌گوی همه نیازهای مادی و معنوی بشر برای رساندن او به سعادت دنیا و آخرت است. اکنون این پرسش مطرح می‌شود که آیا بیان قرآن در باب موضوعات موردنظر، همواره صریح و شفاف آمده یا آنکه به صورت‌های مختلفی مطرح شده است؟ دو احتمال در این‌باره وجود دارد:

۱. مقصود از بیان و تبیان بودن قرآن، اعم از بیان ظاهری و باطنی است- و بیان باطنی قرآن را کسی جز پیامبر صلّی اللّه علیه و آله و امامان معصوم علیهم السّلام درک نمی‌کند.- در این فرض افراد عادی از فهم آن حقایق عاجزند و نمی‌توانند خود پاسخ نیازها را از قرآن برگیرند؛ ولی قرآن دربردارنده همه حقایق مورد نیاز است؛

۲. منظور از بیان، منحصر به ظاهر است و معنای بیانگر هرچیز بودن قرآن، آن است که قرآن با بیان ظاهری خود بیان‌کننده هرچیزی است که در شأن آن باشد. قرآن‌شناسی(مصباح) ج۲ ۳۰۴ چگونگی بیان قرآن ..... ص : ۳۰۴

ور متناسب با شأن قرآن، موضوعاتی است که به نحوی در زندگی سعادتمندانه انسان تأثیر دارد.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۲، ص: ۳۰۵

قرآن و علوم انسانی «۱»

چنان‌که گذشت، هدف کلی قرآن کریم، هدایت همه‌جانبه آدمی در زمینه‌های مختلف و تأمین سعادت او در دنیا و آخرت است. انسان نیز، ابعاد مختلفی دارد که سازوکار و قوانین خاصی بر آنها حکومت می‌کند. این قوانین در دانش‌هایی به نام علوم انسانی (یا علوم اجتماعی) مورد بحث و بررسی قرار می‌گیرد. یکی از پرسش‌های اساسی در بحث جامعیت قرآن، این است که آیا تمام علومی که به نوعی به انسان مرتبط است و به چگونه زیستن او در ابعاد گوناگون می‌پردازد و در پی تبیین علمی جنبه‌های مختلف حیات آدمی است، در قرآن آمده است؟ در بخش پایانی این درس، این پرسش را پاسخ می‌دهیم.

درباره علوم انسانی می‌توان به اجمال چنین گفت که آنچه بر جوامع انسانی حاکم است، مجموعه‌ای از قوانین و سنت‌های الاهی است و قرآن نیز فی الجمله به آنها اشاره دارد؛ ولی این اشاره‌ها در قالب یک مجموعه مشخص و نظام مدون قرار ندارد؛ همان‌گونه که مباحث فقهی قرآن نیز، چنین نظامی ندارد؛ یعنی در قرآن بخش مشخصی، ویژه مسائل فقهی یا فلسفه تاریخ و یا سلسله مباحث زنجیره‌ای و مستقل به نام سنت‌های اجتماعی نداریم؛ ولی حلقه‌های این سلسله

---

(۱). مقصود از علوم انسانی، مجموعه نظام‌های معرفتی‌ای است که در کانون آن؛ جامعه‌شناسی، اقتصاد، علوم سیاسی، انسان‌شناسی(anthropology) ، روان‌شناسی و جمعیت‌شناسی قرار دارد و روان‌شناسی اجتماعی، زیست‌شناسی اجتماعی، جغرافیای اجتماعی و حقوق، فلسفه اجتماعی، تئوری‌های سیاسی و تحقیقات تاریخی (اجتماعی، تاریخ اقتصادی)، شاخه‌های مشترک آن به شمار می‌آیند. ر. ک: Kuper Adman, The social sciences encyclopedia. Rotlage and Kogan paul.

;Theodorson George ,A modern Dictionary of social sciences

و: بولک بارس و دیگران، فرهنگ اندیشه نو، ترجمه پاشایی.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۲، ص: ۳۰۶

مباحث در جای جای قرآن به مناسبت‌های مختلف مشاهده می‌شود بی‌آنکه به صورت بخشی مستقل آمده باشد و بتوان یکی از عنوان‌های یادشده را بر آن اطلاق کرد.

بنابراین می‌توان از قواعد و کلیاتی که در قرآن آمده، نظام‌هایی را در زمینه مباحث سیاسی، اقتصادی، اجتماعی و غیر آن استنباط کرد و نیز در موارد خاصی که موضوعات اجتماعی معینی مطرح شده، از آن بهره گرفت و یکی از این علوم را از منظر قرآنی سامان داد یا به تهذیب و تکمیل آن همت گماشت. به عبارت دیگر، مباحث سیاسی، تاریخی، حقوقی، اقتصادی و غیر آن، در قرآن به سبک کتاب‌های علمی تدوین‌نشده؛ بلکه در این موارد اصولی کلی و احیانا مسائلی خاص و جزئی ارائه می‌شود که نیاز به استنباط دارد و این استنباط- همانند مباحث فقهی- گاهی قطعی و گاهی ظنی خواهد بود، و در موارد ظنی ممکن است آرای مختلفی درباره آن ابراز شود.

با این حال، قرآن کتاب جامعه‌شناسی و رشته‌های علمی مختلف نیست، کتاب هدایت بشر است و حاوی مطالب متنوعی است که به هدایت او مربوط می‌شود و به هرموضوع تا بدان اندازه پرداخته که اقتضای حکمت و نیاز واقعی انسان- در مسیر سعادت جاودانه او- بوده است. در هرحال، بیان این‌گونه مسائل علمی، از اهداف اصلی قرآن نیست؛ بلکه جنبه تبعی و مقدمی دارد. هدف اصیل قرآن، نشان دادن سعادت آخرتی و راه‌های رسیدن به آن است که البته با زندگی فردی و اجتماعی انسان در این دنیا پیوند خورده است.

استطرادی بودن آیات جهان‌شناسی قرآن

اکنون این پرسش مطرح است که اگر قرآن کریم در پی بیان حقایق هستی نیست،

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۲، ص: ۳۰۷

چگونه در برخی آیات به بیان مسائل مربوط به آفرینش هستی و دیگر امور طبیعی پرداخته است؟ در پاسخ این پرسش می‌توان چنین گفت:

با توجه به مطالب گذشته، مباحثی که درباره جهان، طبیعت و انسان در قرآن آمده است، استطرادی و تطفّلی است. شاید هیچ آیه‌ای نیابیم که مستقلا و مستقیما به بیان آفرینش جهان و کیفیت وجود آسمان‌ها و زمین پرداخته باشد، بنابراین باید در پی فهم راز بیان این‌گونه آیات در قرآن باشیم. با بررسی آیات قرآن می‌توان حکمت‌های ذیل را توجیه‌کننده وجود این آیات در قرآن دانست:

۱. آگاه کردن انسان به عظمت خداوند و سترگی حکمت‌هایی که در آفرینش به کار برده است تا انگیزه‌ای برای حق‌شناسی و شکرگزاری باشد؛

۲. شکوفا کردن و تقویت معرفت فطری و شناخت حضوری انسان به خداوند؛

۳. انگیزه‌های دیگری مانند تفکر، تعقل و دوری از سطحی‌نگری، پی‌بردن به نظام واحد جهان و ناظم واحد، شناخت صفات خداوند، نظیر حکمت و علم و قدرت، توجه به معاد و غیر آن‌که در تفاصیل آیات به آنها اشاره شده است؛

به عبارت دیگر، قرآن؛ کتاب فیزیک، گیاه‌شناسی، زمین‌شناسی، کیهان‌شناسی و غیر آن نیست؛ قرآن کتاب انسان‌سازی است و نیازهای بشر در راه تکامل حقیقی (تقرب به خدای متعال) را تأمین می‌کند و هرچه در تحقق آن مؤثر بوده، در این کتاب آمده

است. «۱»

---

(۱). ر. ک: همین مؤلف، معارف قرآن ۱- ۳، ص ۲۸۰ به بعد. تأکید بر اینکه همه علوم و معارف و صنعت‌های مختلف بشری در قرآن آمده و دانشمندان غربی با الهام از آن به کشف و اختراع پرداخته‌اند، (طنطاوی بن جوهری، الجواهر فی تفسیر القرآن الکریم، ج ۱، مقدمه کتاب ص ۲ و ۳).

مدعایی بی‌دلیل است و نیازی به نقد و بررسی آن نیست.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۲، ص: ۳۰۸

چکیده

۱. در باب جامعیت قرآن، دو دیدگاه کلی وجود دارد: یکی دیدگاه آنان که قلمرو قرآن را به بیان ارزش‌های اخلاقی منحصر دانسته و جامعیت آن را در همه ابعاد نمی‌پذیرند، و دیگری دیدگاه کسانی که محدوده سخنان قرآن را بسیار فراتر از امور ارزشی می‌دانند؛

۲. صاحبان دیدگاه اخیر نیز، دارای دیدگاه‌های فرعی دیگری هستند که دو دیدگاه از همه مشهورتر است: یکی نظر آنان که قرآن را بیانگر هرچیز که در عالم است می‌دانند، و دیگری دیدگاه کسانی که قرآن را بیانگر همه نیازهای بشر در مسیر سعادت دنیا و آخرت برمی‌شمرند؛

۳. دیدگاه محدودیت سخنان قرآن به امور ارزشی، با رسالت قرآن و آیات و روایات متعددی سازگاری ندارد و به این جهت پذیرفته نیست؛

۴. نظریه جامعیت مطلق قرآن نیز، به دلیل ناسازگاری با رسالت قرآن و فقدان دلیل معتبر، قابل اثبات نیست؛

۵. قرآن کریم- همان‌گونه که خود فرموده است- بیان و هدایت برای مردم است و هرچه را که برای هدایت‌بخشی به مردم لازم بوده، در آیات نورانی خود بیان کرده است؛

۶. وظیفه اصلی قرآن، رساندن مردم به کمال واقعی (قرب به خدای متعال) است و لازمه آن، بیان همه مسائلی است که به نوعی در عروج یا سقوط بشر تأثیر دارد؛ خواه در زمینه ارزش‌ها و عبادات یا در زمینه‌های خانواده، جامعه، اقتصاد، سیاست و دیگر ابعاد باشد؛

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۲، ص: ۳۰۹

۷. برخی مطالب قرآن کریم، از ظاهر آیات قابل فهم نبوده و با مراجعه به پیامبر صلّی اللّه علیه و آله و امام معصوم علیه السّلام می‌توان به آن دست یافت؛

۸. قرآن کریم در هدایت‌بخشی خود چیزی را فروگذار نکرده است؛ ولی این به معنای بیان و طرح مطالب علمی رشته‌های مختلف در قرآن نیست و فقط اشاره‌هایی به برخی از علوم در آن یافت می‌شود که می‌توان مسائل دیگری را از آن استنباط کرد.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۲، ص: ۳۱۰

پرسش

۱. جامعیت قرآن به چه معناست؟

۲. ادله دیدگاه محدودیت بیانات سخنان به مسائل ارزشی را بیان و نقادی کنید.

۳. چرا قرآن به بیان همه مسائل جهان نپرداخته است؟

۴. رابطه رسالت و جامعیت قرآن را بیان کنید.

۵. دیدگاه صحیح در باب ارتباط قرآن با علوم مختلف را توضیح دهید.

۶. راز کژاندیشی برخی از قایلان به جامعیت مطلق قرآن در چیست؟

۷. آیا قرآن کریم همه معارف خود را به یک روش بیان کرده است؟ توضیح دهید.

برای مطالعه بیشتر

۱. جامعیت قرآن، جزوه درسی استاد محمود رجبی، مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی رحمه اللّه

۲. جامعیت و کمال دین، علی ربانی گلپایگانی، تهران، دانش و اندیشه معاصر، ۱۳۷۹ ش.

۳. قرآن در اسلام، محمد حسین طباطبایی، ص ۶- ۱۷ و ۲۲.

۴. قرآن و قلمروشناسی دین، مصطفی کریمی، قم، مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی رحمه اللّه، ۱۳۸۲.

۵. قلمرو پیام پیامبران، احمد فرامرز قراملکی، تهران، پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، ۱۳۷۶ ش.

۶. قلمرو دین، محمد تقی مصباح یزدی (گفتارهای مرکز مطالعات و پژوهش‌های فرهنگی حوزه علمیه).

۷. جامعیت قرآن، محمد علی ایازی، رشت، کتاب مبین، ۱۳۸۰ ش.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۲، ص: ۳۱۱

فهرست اعلام

آ آدم علیه السّلام، ۱۰۲، ۲۷۷

آقا بزرگ تهرانی، محمد محسن، ۱۵۴

آلوسی، محمود بن عبد اللّه، ۲۴۸، ۲۹۰

آمدی، عبد الواحد، ۹۷

ا ابراهیم علیه السّلام، ۵۳، ۱۲۹

ابن ابی جمهور، محمد بن زین الدین، ۲۶۷

ابن ابی حمزه، علی، ۱۳۶، ۱۳۷

ابن اعین، حمران، ۱۳۴، ۱۳۶

ابن اعین، زرارة، ۶۸، ۶۹

ابن اعین، عبد الاعلی، ۲۸۹

ابن المتوکل، محمد بن موسی، ۸۰

ابن تیمیه، احمد، ۲۴۹، ۲۵۱، ۲۶۲

ابن جعفر، عبد اللّه، ۱۳۵

ابن جوزی، سبط، ۲۱۱

ابن جوزی، عبد الرحمن، ۲۲۷

ابن جوهری، طنطاوی، ۱۵۶، ۳۰۷

ابن سنان، محمد، ۱۳۶

ابن عربی، محی الدین، ۵۱، ۱۵۳، ۱۵۴

ابن فارس، احمد، ۱۸۰، ۲۴۱، ۲۴۲، ۲۶۱

ابن کثیر، اسماعیل، ۱۲۶

ابن مسعود، عبد اللّه، ۵۵، ۲۹۰

ابن منظور، محمد، ۱۱۴، ۱۱۹، ۱۷۷، ۱۷۸، ۱۷۹، ۱۸۰، ۱۸۱، ۲۳۱، ۲۴۱، ۲۴۲

ابن سینا، ۵۱

ابن عباس، عبد اللّه، ۱۱۲

ابو بصیر، ۲۹۵

ابو حنیفه، ۵۸، ۵۹

ابو طبره، هدی جاسم محمد، ۱۵۱

احمدی، بابک، ۵۰

ادریس، ۱۳۵

استرآبادی، محمد امین، ۵۰

اسماعیل، شعبان محمد، ۲۲۷

اشاعره، ۵۰، ۱۲۹

اشعری، ابو الحسن علی بن اسماعیل، ۱۲۹، ۲۰۹

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۲، ص: ۳۱۲

الاندلسی، ابن حزم، ۲۲۷

العتایقی الحلی، عبد الرحمن، ۲۲۷

العروسی الحویزی، عبد علی بن جمعهٔ، ۶۷، ۱۲۷، ۱۳۳، ۱۳۶، ۱۵۱، ۱۵۲، ۲۳۵، ۲۸۳

القمی، علی بن ابراهیم، ۶۷، ۸۰، ۱۱۷

المجلسی، محمد باقر، ۴۹

امام باقر علیه السّلام، ۴۹، ۵۷، ۱۳۳، ۱۳۴، ۱۳۶، ۲۶۳، ۲۶۴، ۲۶۷، ۲۶۸

امام جواد علیه السّلام، ۱۳۲

امام حسن علیه السّلام، ۱۲۶، ۱۳۵، ۱۳۶، ۲۹۶

امام حسین علیه السّلام، ۱۲۶، ۱۳۵، ۱۳۶، ۱۵۴، ۲۶۷، ۲۶۸، ۲۹۶

امام رضا علیه السّلام، ۸۰، ۱۳۶، ۱۳۷، ۱۹۱، ۲۶۲، ۲۹۴

امام صادق علیه السّلام، ۲۸، ۳۳، ۵۶، ۵۸، ۶۱، ۶۷، ۶۸، ۷۰، ۱۳۳، ۱۳۵، ۱۳۶، ۲۲۷، ۲۶۲، ۲۶۴، ۲۶۸، ۲۷۵، ۲۸۳، ۲۸۹، ۲۹۵

امام علی علیه السّلام، ۳۳، ۳۴، ۵۹، ۶۶، ۸۰، ۹۴، ۹۶، ۱۲۶، ۱۲۷، ۱۳۱، ۱۳۳، ۲۰۲، ۲۰۹، ۲۳۱، ۲۳۵، ۲۶۴، ۲۶۵، ۲۶۷، ۲۶۸، ۲۹۵، ۲۹۶

امام کاظم علیه السّلام، ۷۰

امام مهدی علیه السّلام، ۱۳۵، ۱۳۶، ۲۶۴

اهل کتاب، ۱۰۵

اهل بیت علیهم السّلام، ۱۷، ۲۸، ۵۰، ۵۱، ۵۲، ۵۳، ۵۶، ۵۷، ۵۹، ۶۱، ۶۲، ۶۳، ۶۴، ۶۵، ۷۱، ۷۷، ۷۹، ۸۱، ۸۳، ۱۱۹، ۱۲۰، ۱۲۶، ۱۳۲، ۱۳۳، ۱۳۴، ۱۳۶، ۱۳۷، ۱۴۳، ۱۴۴، ۱۴۹، ۱۵۰، ۱۵۲، ۱۵۸، ۱۸۳، ۱۸۵، ۱۹۸، ۱۹۹، ۲۰۳، ۲۰۴، ۲۱۳، ۲۱۶، ۲۲۲، ۲۲۷، ۲۴۶، ۲۶۴، ۲۶۸، ۲۷۰، ۲۹۵، ۲۹۶، ۳۰۲، ۳۰۴

اهل سنت، ۵۰، ۲۳۵، ۲۶۲

ایازی، محمد علی، ۳۱۰

ب بابایی، علی اکبر، ۷۳، ۸۶، ۱۴۵، ۱۶۸، ۲۵۶، ۲۷۱

بارس، بولک، ۳۰۵

بازرگان، مهدی، ۲۹۷

باقی، عبد العلی، ۲۱۱

بحرانی، سید هاشم، ۱۵۱، ۱۵۲، ۲۳۵

بحرانی، یوسف بن احمد، ۵۰، ۷۷، ۱۵۲

بنی اسرائیل، ۲۵۱، ۲۵۲، ۲۶۴، ۲۹۲

پ پالمر، ریچارد ای، ۴۹

ت ترمذی، محمد، ۵۵

تفتازانی، مسعود، ۱۱۵

تورات، ۲۹۲

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۲، ص: ۳۱۳

ث ثمود، ۹۵

ج جبرئیل، ۲۳۲

جزایری، سید میرزا، ۵۰

جزایری، نعمة اللّه، ۵۰

جزایری، نور الدین، ۲۴۲

جوادی آملی، عبد اللّه، ۴۶، ۷۳، ۸۶، ۱۰۸، ۱۴۵، ۱۶۷، ۱۸۷، ۲۰۵، ۲۲۳، ۲۳۷، ۲۵۷، ۲۷۱، ۲۸۶

جوهری، اسماعیل بن حماد، ۲۴۱

ح حائری، محمد مهدی، ۲۱۱

حاجی خلیفه مصطفی بن عبد اللّه، ۱۵۳

حاجی خلیفه، مصطفی بن عبد اللّه، ۱۵۳

حافظ، ۲۱۳

حرّ عاملی، محمد بن الحسن، ۵۰، ۷۷

حکیم، سید محمد باقر، ۴۶، ۱۶۸، ۱۸۶، ۲۳۷، ۲۵۶

حنایی کاشانی، محمد سعید، ۵۰

خ خامنه‌ای، سید علی، ۱۸

خزاعی نیشابوری، حسین، ۲۴۱

خسروانی، علیرضا، ۲۱۷، ۲۲۳

د دمنهوری، ابو زید، ۵۰

دیلتای، ۴۹

ذ ذریح، ۲۶۹

ذو القرنین، ۱۳۸

ذهبی، محمد حسین، ۱۵۱، ۲۶۲

ر رازی، فخر الدین محمد، ۲۲۳

رازی، محمد، ۲۳۵

راغب اصفهانی، حسین، ۲۴۱

ربانی گلپایگانی، علی، ۳۱۰

رجبی، محمود، ۳۱۰

رشید رضا، محمد، ۲۱۸، ۲۱۹، ۲۲۰، ۲۲۳، ۲۵۱

رضی موسوی، محمد، ۱۸۶، ۲۰۵

رمضان، ۲۷، ۲۷۶

رومی، فهد بن عبد الرحمن، ۱۵۱

ز زبیدی، محمد، ۲۴۲، ۲۴۹

زرکشی، محمد، ۲۴۹، ۲۶۲

زمخشری، محمود بن عمر، ۱۵۳

زهرا علیها السّلام، ۱۲۶

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۲، ص: ۳۱۴

س سلمان، ۳۷

سماعهٔ، ۱۳۶

سنی، ۱۲۶

سیوطی، عبد الرحمن، ۱۱۷، ۱۲۵، ۱۲۶، ۱۲۷، ۱۵۲، ۱۸۶، ۲۳۴، ۲۳۷، ۲۴۱، ۲۴۸، ۲۴۹، ۲۵۶

ش شاکر، محمد کاظم، ۲۷۱

شبستری، محمود، ۲۱۲

شلایر ماخر، ۴۹

شوکانی، محمد، ۲۳۵

شهرستانی، سید هبهٔ الدین، ۲۱۷، ۲۲۳

شیخ‌زاده، محی الدین، ۲۴۹

شیطان، ۲۵، ۳۰، ۹۱، ۱۰۲، ۲۲۸، ۲۷۷

شیعه، ۱۷، ۱۲۶، ۲۶۲

ص صابئان، ۲۷۶

صدر، سید محمد باقر، ۵۱، ۸۰، ۱۶۴، ۱۶۷

صدر المتألهین، ۵۱

صدوق، محمد، ۶۹، ۸۰، ۱۹۵، ۲۱۵

ط طباطبایی، سید محمد حسین، ۷۳، ۱۰۸، ۱۱۶، ۱۱۹، ۱۳۱، ۱۴۵، ۱۴۹، ۱۵۱، ۱۵۷، ۱۶۳، ۱۶۷، ۱۶۸، ۱۷۵، ۱۸۱، ۱۸۷، ۱۹۵، ۲۰۵، ۲۰۹، ۲۱۴، ۲۲۱، ۲۲۳، ۲۳۱، ۲۳۷، ۲۵۶، ۲۵۷، ۲۶۳، ۲۶۴، ۲۶۵، ۲۶۶، ۲۷۱، ۲۸۶، ۲۹۸، ۲۹۹، ۳۱۰

طبرسی، احمد، ۵۶، ۲۱۶

طبری، محمد بن جریر، ۱۵۶، ۱۵۷، ۲۳۵، ۲۴۸، ۲۶۲

طریحی، فخر الدین، ۲۴۲

طوسی، محمد، ۲۴۸

ع عبد الرزاق، علی، ۲۹۷

عبده، محمد، ۲۱۹، ۲۲۰، ۲۲۱

عزیزی کیا، غلامعلی، ۱۹

عسکری، ابو هلال، ۲۴۱، ۲۴۲

عسکری، سید مرتضی، ۲۳۴

عمید زنجانی، عباسعلی، ۱۴۵، ۱۶۷، ۲۵۷

عیاشی، محمد، ۱۳۶، ۱۹۳

عیسی علیه السّلام، ۱۰۳

ف فاضل لنکرانی، محمد، ۸۶

فاضل، محمود، ۱۸۶، ۲۰۵

فخر رازی، محمد بن عمر، ۱۵۱، ۲۱۷، ۲۱۸،

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۲، ص: ۳۱۵

۲۱۹، ۲۲۱، ۲۲۳

فرامرز قراملکی، احد، ۳۱۰

فراهیدی، خلیل بن احمد، ۱۷۲، ۱۷۷، ۱۷۹، ۱۸۰، ۱۸۱، ۲۲۸، ۲۴۲، ۲۶۱

فرعون، ۱۵۴

فیروزآبادی، محمد، ۲۴۲

فیض کاشانی، محمد، ۸۱، ۱۵۳، ۱۸۶، ۲۷۱، ۲۹۰

فیومی، احمد بن محمد، ۱۱۴

ق قابیل، ۱۵۴

قتاده، ۵۷، ۵۹

قرطبی، محمد بن احمد، ۲۴۸

قمی، علی بن ابراهیم، ۲۳۵

ک کاشانی، ملا عبد الرزاق، ۵۱، ۱۵۴

کریمی، مصطفی، ۳۱۰

کلینی، محمد بن یعقوب، ۶۶، ۱۲۶، ۲۹۶

گ گادامر، ۴۹

گبران، ۲۷۶

گلدزیهر، ۱۵۱

ل لقمان علیه السّلام، ۵۵

م مالکی اشتری، ورام بن ابی فراس، ۶۶

مجتهد شبستری، محمد، ۵۰، ۲۹۷

مجلسی، محمد باقر، ۲۸، ۳۳، ۳۴، ۳۵، ۵۶، ۵۷، ۵۸، ۵۹، ۶۱، ۶۲، ۶۶، ۶۷، ۶۸، ۷۰، ۷۹، ۸۰، ۹۰، ۹۷، ۱۱۱، ۱۲۶، ۱۳۴، ۱۵۰، ۱۵۴، ۱۹۳، ۱۹۵، ۲۰۰، ۲۰۹، ۲۱۶، ۲۲۷، ۲۶۲، ۲۶۴، ۲۶۷، ۲۶۸، ۲۶۹، ۲۷۵، ۲۸۳، ۲۸۹، ۲۹۳، ۲۹۵

محلی، محمد، ۲۴۸

محمد صلّی اللّه علیه و آله، ۱۷، ۲۸، ۳۲، ۳۷، ۴۰، ۴۱، ۴۴، ۵۱، ۵۲، ۵۳، ۵۴، ۵۵، ۵۶، ۵۷، ۵۸، ۶۱، ۶۳، ۶۶، ۶۹، ۷۰، ۷۱، ۸۱، ۸۳، ۹۱، ۹۳، ۹۵، ۹۶، ۹۸، ۱۰۳، ۱۰۶، ۱۱۷، ۱۱۹، ۱۲۰، ۱۲۴، ۱۲۶، ۱۲۹، ۱۳۲، ۱۳۳، ۱۳۴، ۱۳۶، ۱۳۷، ۱۴۹، ۱۵۰، ۱۵۴، ۱۵۶، ۱۶۵، ۱۷۷، ۱۸۱، ۱۸۳، ۱۸۵، ۱۹۳، ۱۹۵، ۱۹۹، ۲۰۳، ۲۱۱، ۲۱۶، ۲۱۹، ۲۲۹، ۲۳۲، ۲۳۴، ۲۳۵، ۲۳۷، ۲۶۴، ۲۶۵، ۲۶۶، ۲۷۰، ۲۷۷، ۲۷۸، ۲۷۹، ۲۸۰، ۲۸۱، ۲۸۳، ۲۸۴، ۲۸۵، ۲۹۱، ۲۹۳، ۲۹۴، ۲۹۵، ۲۹۶، ۳۰۰، ۳۰۴، ۳۰۹

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۲، ص: ۳۱۶

مرعشی نجفی، سید شهاب الدین، ۱۵۴

مسیح علیه السّلام، ۲۱۹

مسیحیان، ۱۰۳، ۲۷۶، ۲۸۱

مصباح یزدی، محمد تقی، ۱۸، ۱۹، ۳۱۰

معتزلیان، ۱۵۱

معرفت، محمد هادی، ۱۸۶، ۲۰۵، ۲۳۷، ۲۵۶

معین، محمد، ۲۶۱

مفضل، ۲۶۴

مکارم شیرازی، ناصر، ۱۶۲

موسوی خمینی، روح اللّه، ۱۸، ۸۰

موسوی خویی، سید ابو القاسم، ۷۳، ۸۶، ۲۲۸، ۲۳۴، ۲۳۷

موسی علیه السّلام، ۱۵۴، ۲۶۴

مولایی‌نیا، عزت اللّه، ۲۲۷، ۲۳۴، ۲۳۷

ن نجار، عبد الحلیم، ۱۵۱

نحاس، محمد، ۲۲۷

نیچه، ۵۰

و واقفیه، ۱۳۶

ولید، ۱۰۲

ه هابیل، ۱۵۴

هایدگر، ۴۹

هود علیه السّلام، ۹۵

ی یوسف علیه السّلام، ۱۱۳

یهود، ۱۰۳، ۲۸۱

فهرست اماکن

امّ القری، ۱۷۴، ۲۸۰

ایران، ۲۸۴

جزیرهٔ العرب، ۲۸۳

روم، ۲۸۴

سبا، ۲۹۲

عربستان، ۲۷۵

عرفات، ۲۸۳

غرب، ۲۹۷

کعبه، ۲۸۳

مدینه، ۱۱۹، ۱۳۶

مکه، ۱۳۶، ۲۸۰، ۲۸۳، ۲۸۵

منا، ۲۸۳

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۲، ص: ۳۱۷

فهرست آیات

آل عمران ۱۲۱، و إذ غدوت من أهلک تبوّی المؤمنین مقاعد للقتال و اللّه سمیع علیم، ۱۲۹

۱۳۸، هذا بیان لّلنّاس و هدی و موعظهٔ لّلمتّقین، ۶۵

۱۶۴، ربّنا و ابعث فیهم رسولا مّنهم یتلو علیهم آیاتک و یعلّمهم الکتاب و الحکمهٔ و یزکّیهم إنّک أنت العزیز الحکیم، ۵۴

۱۹۰، إنّ فی خلق السّماوات و الأرض و اختلاف اللّیل و النّهار لآیات لّأولی الألباب، ۹۰

۲۰۰، یا أیّها الّذین آمنوا اصبروا و صابروا و رابطوا و اتّقوا اللّه لعلّکم تفلحون، ۲۹۹

۷، هو الّذی أنزل علیک الکتاب منه آیات مّحکمات هنّ أمّ الکتاب و أخر متشابهات فأمّا الّذین فی قلوبهم زیغ فیتّبعون ما تشابه منه ابتغاء الفتنهٔ و ابتغاء تأویله و ما یعلم تأویله إلّا اللّه و الرّاسخون فی العلم یقولون آمنّا به کلّ مّن عند ربّنا و ما یذّکّر إلّا أولوا الألباب، ۵۷، ۱۳۱، ۱۷۱، ۲۰۱، ۲۴۱، ۲۵۰

ابراهیم ۱، الر کتاب أنزلناه إلیک لتخرج النّاس من الظلمات إلی النّور بإذن ربّهم إلی صراط العزیز الحمید، ۴۱ ۵۲، هذا بلاغ لّلنّاس و

لینذروا به و لیعلموا أنّما هو إله واحد و لیذّکّر أولوا الألباب، ۳۰
احزاب ۱۰، إذ جاؤوکم مّن فوقکم و من أسفل منکم و إذ زاغت الأبصار و بلغت القلوب الحناجر و تظنّون باللّه الظّنونا، ۱۷۸
۳۳، و قرن فی بیوتکنّ و لا تبرّجن تبرّج الجاهلیّة الأولی و أقمن الصّلاة و آتین الزّکاة و أطعن اللّه و رسوله إنّما یرید اللّه لیذهب عنکم الرّجس أهل البیت و یطهّرکم تطهیرا، ۱۲۶
۴۰، مّا کان محمّد أبا أحد مّن رّجالکم و لکن رّسول اللّه و خاتم النّبیّین و کان اللّه بکلّ شیء علیما، ۲۷۹
احقاف ۱۲، و من قبله کتاب موسی إماما و رحمة و هذا کتاب مّصدّق لّسانا عربیّا لّینذر الّذین ظلموا و بشری للمحسنین، ۲۸۱
قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۲، ص: ۳۱۸
۲۹، و إذ صرفنا إلیک نفرا مّن الجنّ یستمعون القرآن فلمّا حضروه قالوا أنصتوا فلمّا قضی ولّوا إلی قومهم مّنذرین، ۲۷۷
اسراء ۱۰۷، قل آمنوا به أو لا تؤمنوا إنّ الّذین أوتوا العلم من قبله إذا یتلی علیهم یخرّون للأذقان سجّدا، ۸۹، ۹۷
۱۰۸، و یقولون سبحان ربّنا إن کان وعد ربّنا لمفعولا، ۸۹، ۹۷
۱۰۹، و یخرّون للأذقان یبکون و یزیدهم خشوعا، ۸۹، ۹۷
۳۵، و أوفوا الکیل إذا کلتم و زنوا بالقسطاس المستقیم ذلک خیر و أحسن تأویلا، ۲۴۳
۴۱، و لقد صرّفنا فی هذا القرآن لیذّکّروا و ما یزیدهم إلّا نفورا، ۱۰۵
۴۵، و إذا قرأت القرآن جعلنا بینک و بین الّذین لا یؤمنون بالآخرة حجابا مّستورا، ۱۰۴
۴۶، و جعلنا علی قلوبهم أکنّة أن یفقهوه و فی آذانهم و قرا و إذا ذکرت ربّک فی القرآن وحده ولّوا علی أدبارهم نفورا، ۱۰۴
۷۹، و من اللّیل فتهجّد به نافلة لّک عسی أن یبعثک ربّک مقاما مّحمودا، ۹۸
۸۲، و ننزّل من القرآن ما هو شفاء و رحمة لّلمؤمنین و لا یزید الظّالمین إلّا خسارا، ۱۰۰
۸۵، و ما أوتیتم مّن العلم إلّا قلیلا، ۲۶
اعراف ۱۴۵، و کتبنا له فی الألواح من کلّ شیء مّوعظة و تفصیلا لّکلّ شیء فخذها بقوّة و أمر قومک یأخذوا بأحسنها سأریکم دار الفاسقین، ۲۹۲
۱۴۶، سأصرف عن آیاتی الّذین یتکبّرون فی الأرض بغیر الحقّ و إن یروا کلّ آیة لّا یؤمنوا بها و إن یروا سبیل الرّشد لا یتّخذوه سبیلا و إن یروا سبیل الغیّ یتّخذوه سبیلا ذلک بأنّهم کذّبوا بآیاتنا و کانوا عنها غافلین، ۱۰۲
۱۷۱، و إذ نتقنا الجبل فوقهم کأنّه ظلّة و ظنّوا أنّه واقع بهم خذوا ما آتیناکم بقوّة و اذکروا ما فیه لعلّکم تتّقون، ۲۵۱
۱۷۹، أولئک کالأنعام بل هم أضلّ أولئک هم الغافلون، ۲۴
۲۰۱، إنّ الّذین اتّقوا إذا مسّهم طائف مّن الشّیطان تذکّروا فإذا هم مّبصرون، ۹۱
قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۲، ص: ۳۱۹
۲۷، یا بنی آدم لا یفتنّکم الشّیطان کما أخرج أبویکم مّن الجنّة ینزع عنهما لباسهما لیریهما سوءاتهما إنّه یراکم هو و قبیله من حیث لا ترونهم إنّا جعلنا الشّیاطین أولیاء لّلّذین لا یؤمنون، ۲۷۷
۵۳، هل ینظرون إلّا تأویله یوم یأتی تأویله یقول الّذین نسوه من قبل قد جاءت رسل ربّنا بالحقّ فهل لّنا من شفعاء فیشفعوا لنا أو نردّ فنعمل غیر الّذی کنّا نعمل قد خسروا أنفسهم و ضلّ عنهم مّا کانوا یفترون، ۲۵۰، ۲۵۲
۹، و من خفّت موازینه فأولئک الّذین خسروا أنفسهم بما کانوا بآیاتنا یظلمون، ۱۰۰
اعلی ۱۴، قد أفلح من تزکّی، ۱۱۹
انبیاء ۱۰۷، و ما أرسلناک إلّا رحمة لّلعالمین، ۲۷۸

انسان ۱۸، عینا فیها تسمّی سلسبیلا، ۱۱۳

انشقاق ۲۱، و إذا قری علیهم القرآن لا یسجدون، ۱۰۵

۲۲، بل الّذین کفروا یکذّبون، ۱۰۵

انعام ۱۱۶، و إن تطع أکثر من فی الأرض یضلّوک عن سبیل اللّه إن یتّبعون إلّا الظّنّ و إن هم إلّا یخرصون، ۸۰

۱۲۲، أو من کان میتا فأحییناه و جعلنا له نورا یمشی به فی النّاس کمن مّثله فی الظّلمات لیس بخارج مّنها کذلک زیّن للکافرین ما کانوا یعملون، ۹۱

۱۴، قل أغیر اللّه أتّخذ ولیّا فاطر السّماوات و الأرض و هو یطعم و لا یطعم قل إنّی أمرت أن أکون أوّل من أسلم و لا تکوننّ من المشرکین، ۱۱۲

۱۵۴، ثمّ آتینا موسی الکتاب تماما علی الّذی أحسن و تفصیلا لّکلّ شیء و هدی و رحمة لّعلّهم بلقاء ربّهم یؤمنون، ۲۹۲

۱۹، قل أیّ شیء أکبر شهادة قل اللّه شهید بینی و بینکم و أوحی إلیّ هذا القرآن لأنذرکم به و من بلغ

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۲، ص: ۳۲۰

أئنّکم لتشهدون أنّ مع اللّه آلهة أخری قل لّا أشهد قل إنّما هو إله واحد و إنّنی بریء مّمّا تشرکون، ۲۷۹

۳۸، و ما من دابّة فی الأرض و لا طائر یطیر بجناحیه إلّا أمم أمثالکم مّا فرّطنا فی الکتاب من شیء ثمّ إلی ربّهم یحشرون، ۲۹۴

۵۹، و عنده مفاتح الغیب لا یعلمها إلّا هو و یعلم ما فی البرّ و البحر و ما تسقط من ورقة إلّا یعلمها و لا حبّة فی ظلمات الأرض و لا رطب و لا یابس إلّا فی کتاب مّبین، ۲۹۴

۶۹، قل أرأیتم إن أخذ اللّه سمعکم و أبصارکم و ختم علی قلوبکم مّن إله غیر اللّه یأتیکم به انظر کیف نصرّف الآیات ثمّ هم یصدفون، ۳۰

۷۱، کالّذی استهوته الشّیاطین فی الأرض حیران، ۲۵

۷۵، و کذلک نری إبراهیم ملکوت السّماوات و الأرض و لیکون من الموقنین، ۲۶۶

۸۲، الّذین آمنوا و لم یلبسوا إیمانهم بظلم أولئک لهم الأمن و هم مّهتدون، ۵۵

۹۰، أولئک الّذین هدی اللّه فبهداهم اقتده قل لّا أسألکم علیه أجرا إن هو إلّا ذکری للعالمین، ۲۷۶

۹۲، و هذا کتاب أنزلناه مبارک مّصدّق الّذی بین یدیه و لتنذر أمّ القری و من حولها و الّذین یؤمنون بالآخرة یؤمنون به و هم علی صلاتهم یحافظون، ۲۸۰، ۲۸۳

۹۸، و هو الّذی أنشأکم مّن نّفس واحدة فمستقر و مستودع قد فصّلنا الآیات لقوم یفقهون، ۹۰

انفطار ۱۷، و ما أدراک ما یوم الّدین، ۱۱۷

۱۸، ثمّ ما أدراک ما یوم الدّین، ۱۱۷

۱۹، یوم لا تملک نفس لّنفس شیئا و الأمر یومئذ للّه، ۱۱۷

۷، إنّ عذاب ربّک لواقع، ۱۱۷

بقره ۱۰۵، مّا یودّ الّذین کفروا من أهل الکتاب و لا المشرکین أن ینزّل علیکم مّن خیر مّن رّبّکم و اللّه یختصّ برحمته من یشاء و اللّه ذو الفضل العظیم، ۱۰۵، ۱۳۳

۱۰۶، ما ننسخ من آیة أو ننسها نأت بخیر مّنها أو مثلها ألم تعلم أنّ اللّه علی کلّ شیء قدیر، ۲۲۹، ۲۳۰

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۲، ص: ۳۲۱

۱۰۷، أ لم تعلم أنّ اللّه له ملک السّماوات و الأرض و ما لکم مّن دون اللّه من ولیّ و لا نصیر، ۲۳۰

۱۱۸، و قال الّذین لا یعلمون لو لا یکلّمنا اللّه أو تأتینا آیهٔ کذلک قال الّذین من قبلهم مّثل قولهم تشابهت قلوبهم قد بیّنّا الآیات لقوم یوقنون، ۹۰

۱۲۳، و اتّقوا یوما لّا تجزی نفس عن نّفس شیئا و لا یقبل منها عدل و لا تنفعها شفاعهٔ و لا هم ینصرون، ۱۲۱

۱۲۹، ربّنا و ابعث فیهم رسولا مّنهم یتلو علیهم آیاتک و یعلّمهم الکتاب و الحکمهٔ و یزکّیهم إنّک أنت العزیز الحکیم، ۵۳، ۱۹۹، ۲۰۹

۱۳۷، فإن آمنوا بمثل ما آمنتم به فقد اهتدوا وّ إن تولّوا فإنّما هم فی شقاق فسیکفیکهم اللّه و هو السّمیع العلیم، ۲۷۷

۱۵۱، کما أرسلنا فیکم رسولا مّنکم یتلو علیکم آیاتنا و یزکّیکم و یعلّمکم الکتاب و الحکمهٔ و یعلّمکم مّا لم تکونوا تعلمون، ۵۴

۱۵۲، فاذکرونی أذکرکم و اشکروا لی و لا تکفرون، ۲۵

۱۸۱، فمن بدّله بعد ما سمعه فإنّما إثمه علی الّذین یبدّلونه إنّ اللّه سمیع علیم، ۲۳۱

۱۸۵، شهر رمضان الّذی أنزل فیه القرآن هدی لّلنّاس و بیّنات مّن الهدی و الفرقان فمن شهد منکم الشّهر فلیصمه و من کان مریضا أو علی سفر فعدّهٔ مّن أیّام أخر یرید اللّه بکم الیسر و لا یرید بکم العسر و لتکملوا العدّهٔ و لتکبّروا اللّه علی ما هداکم و لعلّکم تشکرون، ۲۷، ۲۷۶

۱۸۷، أحلّ لکم لیلهٔ الصّیام الرّفث إلی نسائکم هنّ لباس لّکم و أنتم لباس لّهنّ علم اللّه أنّکم کنتم تختانون أنفسکم فتاب علیکم و عفا عنکم فالآن باشروهنّ و ابتغوا ما کتب اللّه لکم و کلوا و اشربوا حتّی یتبیّن لکم الخیط الأبیض من الخیط الأسود من الفجر ثمّ أتمّوا الصّیام إلی اللّیل و لا تباشروهنّ و أنتم عاکفون فی المساجد تلک حدود اللّه فلا تقربوها کذلک یبیّن اللّه آیاته للنّاس لعلّهم یتّقون، ۱۳۳

۲، ذلک الکتاب لا ریب فیه هدی لّلمتّقین، ۴۳، ۹۲، ۲۸۱

۲۱، یا أیّها النّاس اعبدوا ربّکم الّذی خلقکم و الّذین من قبلکم لعلّکم تتّقون، ۲۷۷

۲۲۸، و المطلّقات یتربّصن بأنفسهنّ ثلاثهٔ قروء و لا یحلّ لهنّ أن یکتمن ما خلق اللّه فی أرحامهنّ إن کنّ یؤمنّ باللّه و الیوم الآخر و بعولتهنّ أحقّ بردّهنّ فی ذلک إن أرادوا إصلاحا و لهنّ مثل الّذی علیهنّ بالمعروف و للرّجال علیهنّ درجهٔ و اللّه عزیز حکیم، ۱۱۳

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۲، ص: ۳۲۲

۲۳۱، و إذا طلّقتم النّساء فبلغن أجلهنّ فأمسکوهنّ بمعروف أو سرّحوهنّ بمعروف و لا تمسکوهنّ ضرارا لّتعتدوا و من یفعل ذلک فقد ظلم نفسه و لا تتّخذوا آیات اللّه هزوا و اذکروا نعمت اللّه علیکم و ما أنزل علیکم مّن الکتاب و الحکمهٔ یعظکم به و اتّقوا اللّه و اعلموا أنّ اللّه بکلّ شیء علیم، ۱۶۰

۲۳۳، و الوالدات یرضعن أولادهنّ حولین کاملین لمن أراد أن یتمّ الرّضاعهٔ و علی المولود له رزقهنّ و کسوتهنّ بالمعروف لا تکلّف نفس إلّا وسعها لا تضآرّ والدهٔ بولدها و لا مولود لّه بولده و علی الوارث مثل ذلک فإن أرادا فصالا عن تراض مّنهما و تشاور فلا جناح علیهما و إن أردتّم أن تسترضعوا أولادکم فلا جناح علیکم إذا سلّمتم مّا آتیتم بالمعروف و اتّقوا اللّه و اعلموا أنّ اللّه بما تعملون بصیر، ۱۷۴

۲۵۴، یا أیّها الّذین آمنوا أنفقوا ممّا رزقناکم مّن قبل أن یأتی یوم لّا بیع فیه و لا خلّهٔ و لا شفاعهٔ و الکافرون هم الظّالمون، ۱۲۱

۲۵۵، اللّه لا إله إلّا هو الحیّ القیّوم لا تأخذه سنهٔ و لا نوم لّه ما فی السّماوات و ما فی الأرض من ذا الّذی یشفع عنده إلّا بإذنه یعلم ما بین أیدیهم و ما خلفهم و لا یحیطون بشیء مّن علمه إلّا بما شاء وسع کرسیّه السّماوات و الأرض و لا یؤوده حفظهما و هو العلیّ العظیم، ۷۹، ۱۲۱

۲۷۵، الّذین یأکلون الرّبا لا یقومون إلّا کما یقوم الّذی یتخبّطه الشّیطان من المسّ ذلک بأنّهم قالوا إنّما البیع مثل الرّبا و أحلّ اللّه البیع

و حرّم الرّبا فمن جاءه موعظة مّن رّبّه فانتهی فله ما سلف و أمره إلی اللّه و من عاد فأولئک أصحاب النّار هم فیها خالدون، ۳۰۳
۳، الّذین یؤمنون بالغیب و یقیمون الصّلوة و ممّا رزقناهم ینفقون، ۹۲، ۹۹، ۲۸۱
۴، و الّذین یؤمنون بما أنزل إلیک و ما أنزل من قبلک و بالآخرة هم یوقنون، ۹۲
۵۵، و إذ قلتم یا موسی لن نّؤمن لک حتّی نری اللّه جهرة فأخذتکم الصّاعقة و أنتم تنظرون، ۲۵۲
۹۹، و لقد أنزلنا إلیک آیات بیّنات و ما یکفر بها إلّا الفاسقون، ۱۰۱
تکویر ۲۷، إن هو إلّا ذکر لّلعالمین، ۲۴، ۹۵
۲۸، لمن شاء منکم أن یستقیم، ۹۵
توبه ۱۰، فإن تابوا و أقاموا الصّلاة و آتوا الزّکاة فإخوانکم فی الدّین و نفصّل الآیات لقوم یعلمون، ۹۰
قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۲، ص: ۳۲۳
۱۱۹، ما کان لأهل المدینة و من حولهم مّن الأعراب أن یتخلّفوا عن رّسول اللّه و لا یرغبوا بأنفسهم عن نّفسه ذلک بأنّهم لا یصیبهم ظما و لا نصب و لا مخمصة فی سبیل اللّه و لا یطؤون موطئا یغیظ الکفّار و لا ینالون من عدوّ نّیلا إلّا کتب لهم به عمل صالح إنّ اللّه لا یضیع أجر المحسنین، ۲۹۹
۱۲۰، و لا ینفقون نفقة صغیرة و لا کبیرة و لا یقطعون و ادیا إلّا کتب لهم لیجزیهم اللّه أحسن ما کانوا یعملون، ۲۹۹
جاثیه ۲۳، أفرأیت من اتّخذ إلهه هواه و أضلّه اللّه علی علم و ختم علی سمعه و قلبه و جعل علی بصره غشاوة فمن یهدیه من بعد اللّه أفلا تذکّرون، ۱۰۶
۲۹، هذا کتابنا ینطق علیکم بالحقّ إنّا کنّا نستنسخ ما کنتم تعملون، ۶۷
۷، ویل لّکلّ أفّاک أثیم، ۱۰۱
۸، یسمع آیات اللّه تتلی علیه ثمّ یصرّ مستکبرا کأن لّم یسمعها فبشّره بعذاب ألیم، ۱۰۱
جمعه ۲، هو الّذی بعث فی الأمّیّین رسولا مّنهم یتلو علیهم آیاته و یزکّیهم و یعلّمهم الکتاب و الحکمة و إن کانوا من قبل لفی ضلال مّبین، ۵۴، ۱۴۹، ۱۹۹
جن ۱۵، و أمّا القاسطون فکانوا لجهنّم حطبا، ۱۱۴
۱۸، و أنّ المساجد للّه فلا تدعوا مع اللّه أحدا، ۱۳۲
حج ۱۷، إنّ الّذین آمنوا و الّذین هادوا و الصّابئین و النّصاری و المجوس و الّذین أشرکوا إنّ اللّه یفصل بینهم یوم القیامة إنّ اللّه علی کلّ شیء شهید، ۲۷۶
۵۲، و ما أرسلنا من قبلک من رّسول و لا نبیّ إلّا إذا تمنّی ألقی الشّیطان فی أمنیّته فینسخ اللّه ما یلقی الشّیطان ثمّ یحکم اللّه آیاته و اللّه علیم حکیم، ۲۲۸
حجر ۲۲، و أرسلنا الرّیاح لواقح فأنزلنا من السّماء ماء فأسقیناکموه و ما أنتم له بخازنین، ۱۵۵
حدید
قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۲، ص: ۳۲۴
۲۵، لقد أرسلنا رسلنا بالبیّنات و أنزلنا معهم الکتاب و المیزان لیقوم النّاس بالقسط و أنزلنا الحدید فیه بأس شدید و منافع للنّاس و لیعلم اللّه من ینصره و رسله بالغیب إنّ اللّه قوی عزیز، ۴۰
حشر ۱۹، نسوا اللّه فأنساهم أنفسهم، ۲۵
حمد ۴، مالک یوم الدّین، ۱۱۷

ذاریات ۶، و إنّ الدّین لواقع، ۱۱۷
رعد ۳۹، یمحو اللّه ما یشاء و یثبت و عنده أمّ الکتاب، ۱۷۴
زخرف ۳، و إنّه فی أمّ الکتاب لدینا لعلیّ حکیم، ۱۷۴
زلزله ۸، فمن یعمل مثقال ذرّهٔ خیرا یره، ۳۰۰
۹، و من یعمل مثقال ذرّهٔ شرّا یره، ۳۰۰
زمر ۲۳، اللّه نزّل أحسن الحدیث کتابا مّتشابها مّثانی تقشعرّ منه جلود الّذین یخشون ربّهم ثمّ تلین جلودهم و قلوبهم إلی ذکر اللّه ذلک هدی اللّه یهدی به من یشاء و من یضلل اللّه فما له من هاد، ۱۳۱، ۱۷۶
۲۸، قرآنا عربیّا غیر ذی عوج لّعلّهم یتّقون، ۳۶
سبأ ۲۳، و لا تنفع الشّفاعهٔ عنده إلّا لمن أذن له حتّی إذا فزّع عن قلوبهم قالوا ما ذا قال ربّکم قالوا الحقّ و هو العلیّ الکبیر، ۱۲۱
۲۸، و ما أرسلناک إلّا کافّهً لّلنّاس بشیرا و نذیرا و لکنّ أکثر النّاس لا یعلمون، ۲۷۸

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۲، ص: ۳۲۵

۳۱، و قال الّذین کفروا لن نّؤمن بهذا القرآن و لا بالّذی بین یدیه و لو تری إذ الظّالمون موقوفون عند ربّهم یرجع بعضهم إلی بعض القول یقول الّذین استضعفوا للّذین استکبروا لو لا أنتم لکنّا مؤمنین، ۱۰۵
۴۶، قل إنّما أعظکم بواحدهٔ أن تقوموا للّه مثنی و فرادی ثمّ تتفکّروا ما بصاحبکم مّن جنّهٔ إن هو إلّا نذیر لّکم بین یدی عذاب شدید، ۳۲
سجده ۱۶، تتجافی جنوبهم عن المضاجع یدعون ربّهم خوفا و طمعا و ممّا رزقناهم ینفقون، ۳۳
۳، أم یقولون افتراه بل هو الحقّ من ربّک لتنذر قوما مّا أتاهم مّن نّذیر مّن قبلک لعلّهم یهتدون، ۳۵، ۲۸۰
شعراء ۱۹۸، و لو نزّلناه علی بعض الأعجمین، ۲۸۱
۱۹۹، فقرأه علیهم مّا کانوا به مؤمنین، ۲۸۱
۲۱۴، و أنذر عشیرتک الأقربین، ۲۸۰
۷۹، و الّذی هو یطعمنی و یسقین، ۱۲۹
۸۰، و إذا مرضت فهو یشفین، ۱۲۹
شوری ۷، و کذلک أوحینا إلیک قرآنا عربیّا لّتنذر أمّ القری و من حولها و تنذر یوم الجمع لا ریب فیه فریق فی الجنّهٔ و فریق فی السّعیر، ۲۸۰
ص ۲۹، کتاب أنزلناه إلیک مبارک لّیدّبّروا آیاته و لیتذکّر أولوا الألباب، ۲۸، ۳۵، ۶۴
۴۶، إنّا أخلصناهم بخالصهٔ ذکری الدّار، ۹۴، ۱۰۴
صافات ۱۵۹، سبحان اللّه عمّا یصفون، ۲۶۵
۱۶۰، إلّا عباد اللّه المخلصین، ۲۶۵
صف ۵، و إذ قال موسی لقومه یا قوم لم تؤذوننی و قد تّعلمون أنّی رسول اللّه إلیکم فلمّا زاغوا أزاغ اللّه قلوبهم و اللّه لا یهدی القوم الفاسقین، ۱۷۷

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۲، ص: ۳۲۶

۸، یریدون لیطفؤوا نور اللّه بأفواههم و اللّه متمّ نوره و لو کره الکافرون، ۱۳۷
طه ۱، طه، ۹۳

۲، ما أنزلنا علیک القرآن لتشقی، ۹۳

۳، إلّا تذکرهٔ لّمن یخشی، ۹۳

۵، الرّحمن علی العرش استوی، ۲۱۴

عبس ۳۴، یوم یفرّ المرء من أخیه، ۱۷۴

۳۵، و أمّه و أبیه، ۱۷۴

عنکبوت ۴۳، و تلک الأمثال نضربها للنّاس و ما یعقلها إلّا العالمون، ۲۶۶

۴۷، و کذلک أنزلنا إلیک الکتاب فالّذین آتیناهم الکتاب یؤمنون به و من هؤلاء من یؤمن به و ما یجحد بآیاتنا إلّا الکافرون، ۱۰۴

۴۹، بل هو آیات بیّنات فی صدور الّذین أوتوا العلم و ما یجحد بآیاتنا إلّا الظّالمون، ۱۰۰

غاشیه ۱۷، أفلا ینظرون إلی الإبل کیف خلقت، ۱۵۵

غافر ۱۳، هو الّذی یریکم آیاته و ینزّل لکم مّن السّماء رزقا و ما یتذکّر إلّا من ینیب، ۲۶۶

فاطر ۲۸، إنّما یخشی اللّه من عباده العلماء، ۲۷

فتح ۲۸، هو الّذی أرسل رسوله بالهدی و دین الحقّ لیظهره علی الدّین کلّه و کفی باللّه شهیدا، ۴۱، ۲۷۸

فجر ۲۲، و جاء ربّک و الملک صفّا صفّا، ۱۲۸

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۲، ص: ۳۲۷

فرقان ۱، تبارک الّذی نزّل الفرقان علی عبده لیکون للعالمین نذیرا، ۲۷۸

فصلت ۱۷، و أمّا ثمود فهدیناهم فاستحبّوا العمی علی الهدی فأخذتهم صاعقهٔ العذاب الهون بما کانوا یکسبون، ۹۵

ق ۳۷، إنّ فی ذلک لذکری لمن کان له قلب أو ألقی السّمع و هو شهید، ۹۰، ۲۷۹

۴۵، نحن أعلم بما یقولون و ما أنت علیهم بجبّار فذکّر بالقرآن من یخاف وعید، ۹۳، ۱۰۴

قصص ۵، و نرید أن نّمنّ علی الّذین استضعفوا فی الأرض و نجعلهم أئمّهً و نجعلهم الوارثین، ۲۶۳

قلم ۱، ن و القلم و ما یسطرون، ۶۷

قمر ۵۴، إنّ المتّقین فی جنّات و نهر، ۳۷، ۴۳

۵۵، فی مقعد صدق عند ملیک مّقتدر، ۳۷، ۴۳

کافرون ۱، قل یا أیّها الکافرون، ۱۱۷

۲، لا أعبد ما تعبدون، ۱۱۷

۳، و لا أنتم عابدون ما أعبد، ۱۱۷

۴، و لا أنا عابد مّا عبدتّم، ۱۱۷

۵، و لا أنتم عابدون ما أعبد، ۱۱۷

۶، لکم دینکم ولی دین، ۱۱۷

کهف ۱، الحمد للّه الّذی أنزل علی عبده الکتاب و لم یجعل لّه عوجا، ۳۴

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۲، ص: ۳۲۸

۲، قیّما لّینذر بأسا شدیدا من لّدنه و یبشّر المؤمنین الّذین یعملون الصّالحات أنّ لهم أجرا حسنا، ۳۴

۴، و ینذر الّذین قالوا اتّخذ اللّه ولدا، ۲۸۱

۵۴، و لقد صرّفنا فی هذا القرآن للنّاس من کلّ مثل و کان الإنسان أکثر شیء جدلا، ۱۰۵، ۲۷۶

۵۷، و من أظلم ممّن ذکّر بآیات ربّه فأعرض عنها و نسی ما قدّمت یداه إنّا جعلنا علی قلوبهم أکنّهٔ أن یفقهوه و فی آذانهم و قرا و إن تدعهم إلی الهدی فلن یهتدوا إذا أبدا، ۱۰۳

لقمان ۱۳، و إذ قال لقمان لابنه و هو یعظه یا بنیّ لا تشرک باللّه إنّ الشّرک لظلم عظیم، ۵۵، ۱۰۰

۲، تلک آیات الکتاب الحکیم، ۹۵

۳، هدی و رحمهٔ لّلمحسنین، ۹۵

۶، و من النّاس من یشتری لهو الحدیث لیضلّ عن سبیل اللّه بغیر علم و یتّخذها هزوا أولئک لهم عذاب مّهین، ۱۰۶

۷، و إذا تتلی علیه آیاتنا ولّی مستکبرا کأن لّم یسمعها کأنّ فی أذنیه و قرا فبشّره بعذاب ألیم، ۱۰۱، ۱۰۳، ۱۰۶

مؤمنون ۱، قد أفلح المؤمنون، ۲۹۸

۲، الّذین هم فی صلاتهم خاشعون، ۲۹۸

۳، و الّذین هم عن اللّغو معرضون، ۲۹۸

۴، و الّذین هم للزّکاهٔ فاعلون، ۲۹۸

۵، و الّذین هم لفروجهم حافظون، ۲۹۸

۶، إلّا علی أزواجهم أو ما ملکت أیمانهم فإنّهم غیر ملومین، ۲۹۸

۶۸، أفلم یدّبّروا القول أم جاءهم مّا لم یأت آباءهم الأوّلین، ۶۴

۷، فمن ابتغی وراء ذلک فأولئک هم العادون، ۲۹۸

۸، و الّذین هم لأماناتهم و عهدهم راعون، ۲۹۸

۹، و الّذین هم علی صلواتهم یحافظون، ۲۹۸

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۲، ص: ۳۲۹

مائده ۱۵، یا أهل الکتاب قد جاءکم رسولنا یبیّن لکم کثیرا مّمّا کنتم تخفون من الکتاب و یعفو عن کثیر قد جاءکم مّن اللّه نور و کتاب مّبین، ۴۲

۱۶، یهدی به اللّه من اتّبع رضوانه سبل السّلام و یخرجهم مّن الظّلمات إلی النّور بإذنه و یهدیهم إلی صراط مّستقیم، ۴۲، ۹۲

۳، حرّمت علیکم المیتهٔ و الدّم و لحم الخنزیر و ما أهلّ لغیر اللّه به و المنخنقهٔ و الموقوذهٔ و المتردّیهٔ و النّطیحهٔ و ما أکل السّبع إلّا ما ذکّیتم و ما ذبح علی النّصب و أن تس تقسموا بالأزلام ذلکم فسق الیوم یئس الّذین کفروا من دینکم فلا تخشوهم و اخشون الیوم أکملت لکم دینکم و أتممت علیکم نعمتی و رضیت لکم الإسلام دینا فمن اضطرّ فی مخ مصهٔ غیر متجانف لّإثم فإنّ اللّه غفور رّحیم، ۱۲۷

۳۸، و السّارق و السّارقهٔ فاقطعوا أیدیهما جزاء بما کسبا نکالا مّن اللّه و اللّه عزیز حکیم، ۱۳۲، ۳۰۳

۴۲، سمّاعون للکذب أکّالون للسّحت فإن جاؤوک فاحکم بینهم أو أعرض عنهم و إن تعرض عنهم فلن یضروّک شیئا و إن حکمت فاحکم بینهم بالقسط إنّ اللّه یحبّ المقسطین، ۱۱۴

۶۴، و قالت الیهود ید اللّه مغلولهٔ غلّت أیدیهم و لعنوا بما قالوا بل یداه مبسوطتان ینفق کیف یشاء و لیزیدنّ کثیرا مّنهم مّا أنزل إلیک من رّبّک طغیانا و کفرا و ألقینا بینهم العداوهٔ و البغضاء إلی یوم القیامهٔ کلّما أوقدوا نارا لّلحرب أطفاها اللّه و یسعون فی الأرض فسادا و اللّه لا یحبّ المفسدین، ۲۳۰

۸۲، لتجدنّ أشدّ النّاس عداوهٔ لّلّذین آمنوا الیهود و الّذین أشرکوا و لتجدنّ أقربهم مّودّهٔ لّلّذین آمنوا الّذین قالوا إنّا نصاری ذلک بأنّ منهم قسّیسین و رهبانا و أنّهم لا یستکبرون، ۱۰۳

مجادله ۱، قد سمع اللّه قول التی تجادلک فی زوجها و تشتکی إلی اللّه و اللّه یسمع تحاورکما إنّ اللّه سمیع بصیر، ۱۳۰
۱۲، یا أیّها الّذین آمنوا إذا ناجیتم الرّسول فقدّموا بین یدی نجواکم صدقهٔ ذلک خیر لّکم و أطهر فإن لّم تجدوا فإنّ اللّه غفور رّحیم، ۲۳۴
۱۳، أ أشفقتم أن تقدّموا بین یدی نجواکم صدقات فإذ لم تفعلوا و تاب اللّه علیکم فأقیموا الصّلاهٔ و آتوا الزّکاهٔ و أطیعوا اللّه و رسوله و اللّه خبیر بما تعملون، ۲۳۵
قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۲، ص: ۳۳۰
محمد صلّی اللّه علیه و آله ۱۶، و منهم مّن یستمع إلیک حتّی إذا خرجوا من عندک قالوا للّذین أوتوا العلم ما ذا قال آنفا أولئک الّذین طبع اللّه علی قلوبهم و اتّبعوا أهواءهم، ۱۰۶
۲۰، و یقول الّذین آمنوا لو لا- نزّلت سورهٔ فإذا أنزلت سورهٔ مّحکمهٔ و ذکر فیها القتال رأیت الّذین فی قلوبهم مّرض ینظرون إلیک نظر المغشیّ علیه من الموت فأولی لهم، ۱۷۳
۲۴، أفلا یتدبّرون القرآن أم علی قلوب أقفالها، ۶۴، ۱۰۱
مرسلات ۷، إنّما توعدون لواقع، ۱۱۷
مریم ۹۷، فإنّما یسّرناه بلسانک لتبشّر به المتّقین و تنذر به قوما لّدّا، ۲۸۰
مطففین ۱۳، إذا تتلی علیه آیاتنا قال أساطیر الأوّلین، ۱۰۱
۱۴، کلّا بل ران علی قلوبهم مّا کانوا یکسبون، ۱۰۱
ملک ۱، تبارک الّذی بیده الملک و هو علی کلّ شیء قدیر، ۱۱۶
نازعات ۳۴، فإذا جاءت الطّامّهٔ الکبری، ۱۶۱
۳۵، یوم یتذکّر الإنسان ما سعی، ۱۶۱
۳۶، و برّزت الجحیم لمن یری، ۱۶۱
۳۷، فأمّا من طغی، ۱۶۱
۳۸، و آثر الحیاهٔ الدّنیا، ۱۶۱
۳۹، فإنّ الجحیم هی المأوی، ۱۶۱
۴۰، و أمّا من خاف مقام ربّه و نهی النّفس عن الهوی، ۱۶۱
۴۱، فإنّ الجنّهٔ هی المأوی، ۱۶۱
قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۲، ص: ۳۳۱
نجم ۱۷، ما زاغ البصر و ما طغی، ۱۷۷
۲۳، إن هی إلّا أسماء سمّیتموها أنتم و آباؤکم مّا أنزل اللّه بها من سلطان إن یتّبعون إلّا الظّنّ و ما تهوی الأنفس و لقد جاءهم مّن رّبّهم الهدی، ۷۸، ۷۹
۲۸، و ما لهم به من علم إن یتّبعون إلّا الظّنّ و إنّ الظّنّ لا یغنی من الحقّ شیئا، ۷۹
۳۹، و أن لّیس للإنسان إلّا ما سعی، ۱۲۲
نحل ۱۰۱، و إذا بدّلنا آیهٔ مّکان آیهٔ و اللّه أعلم بما ینزّل قالوا إنّما أنت مفتر بل أکثرهم لا یعلمون، ۲۳۱
۱۰۲، قل نزّله روح القدس من رّبّک بالحقّ لیثبّت الّذین آمنوا و هدی و بشری للمسلمین، ۳۹
۱۰۳، و لقد نعلم أنّهم یقولون إنّما یعلّمه بشر لّسان الّذی یلحدون إلیه أعجمیّ و هذا لسان عربیّ مّبین، ۶۵

۴۳، و ما أرسلنا من قبلك إلّا رجالا نّوحی إلیهم فاسألوا أهل الذّکر إن کنتم لا تعلمون، ۲۸
۴۴، بالبیّنات و الزّبر و أنزلنا إلیک الذّکر لتبیّن للنّاس ما نزّل إلیهم و لعلّهم یتفکّرون، ۲۹، ۵۴، ۱۳۷، ۱۴۹
۶۴، و ما أنزلنا علیک الکتاب إلّا لتبیّن لهم الّذی اختلفوا فیه و هدی و رحمهٔ لّقوم یؤمنون، ۲۷، ۳۹
۸۹، و یوم نبعث فی کلّ أمّهٔ شهیدا علیهم مّن أنفسهم وجئنا بک شهیدا علی هؤلاء و نزّلنا علیک الکتاب تبیانا لّکلّ شیء و هدی و رحمهٔ و بشری للمسلمین، ۲۶، ۶۵، ۲۸۱، ۲۹۱، ۳۰۲
نساء ۱۰۵، إنّا أنزلنا إلیک الکتاب بالحقّ لتحکم بین النّاس بما أراک اللّه و لا تکن لّلخائنین خصیما، ۴۰
۱۵، و اللّاتی یأتین الفاحشهٔ من نّسائکم فاستشهدوا علیهنّ أربعهٔ مّنکم فإن شهدوا فأمسکوهنّ فی البیوت حتّی یتوفّاهنّ الموت أو یجعل اللّه لهنّ سبیلا، ۲۳۳
۱۶۲، لّکن الرّاسخون فی العلم منهم و المؤمنون یؤمنون بما أنزل إلیک و ما أنزل من قبلک و المقیمین الصّلاهٔ و المؤتون الزّکاهٔ و المؤمنون باللّه و الیوم الآخر أولئک سنؤتیهم أجرا عظیما، ۱۸۰
۱۷۴، یا أیّها النّاس قد جاءکم برهان مّن ربّکم و أنزلنا إلیکم نورا مّبینا، ۲۷، ۴۳، ۶۵، ۹۶
۱۷۵، فأمّا الّذین آمنوا باللّه و اعتصموا به فسیدخلهم فی رحمهٔ مّنه و فضل و یهدیهم إلیه صراطا مّستقیما، ۴۳، ۹۶

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۲، ص: ۳۳۲

۳۶، و اعبدوا اللّه و لا تشرکوا به شیئا و بالوالدین إحسانا و بذی القربی و الیتامی و المساکین و الجار ذی القربی و الجار الجنب و الصّاحب بالجنب و ابن السّبیل و ما ملکت أیمانکم إنّ اللّه لا یحبّ من کان مختالا فخورا، ۲۶۴
۵۹، یا أیّها الّذین آمنوا أطیعوا اللّه و أطیعوا الرّسول و أولی الأمر منکم فإن تنازعتم فی شیء فردّوه إلی اللّه و الرّسول إن کنتم تؤمنون باللّه و الیوم الآخر ذلک خیر و أحسن تأویلا، ۲۴۳
۷۵، و ما لکم لا تقاتلون فی سبیل اللّه و المستضعفین من الرّجال و النّساء و الولدان الّذین یقولون ربّنا أخرجنا من هذه القریهٔ الظّالم أهلها و اجعل لّنا من لّدنک ولیّا و اجعل لّنا من لّدنک نصیرا، ۱۳۶
۷۷، أ لم تر إلی الّذین قیل لهم کفّوا أیدیکم و أقیموا الصّلاهٔ و آتوا الزّکاهٔ فلمّا کتب علیهم القتال إذا فریق مّنهم یخشون النّاس کخشیهٔ اللّه أو أشدّ خشیهٔ و قالوا ربّنا لم کتبت علینا القتال لو لا أخّرتنا إلی أجل قریب قل متاع الدّنیا قلیل و الآخرهٔ خیر لّمن اتّقی و لا تظلمون فتیلا، ۱۳۵
۷۹، مّا أصابک من حسنهٔ فمن اللّه و ما أصابک من سیّئهٔ فمن نّفسک و أرسلناک للنّاس رسولا و کفی باللّه شهیدا، ۲۷۸
۸۲، أفلا یتدبّرون القرآن و لو کان من عند غیر اللّه لوجدوا فیه اختلافا کثیرا، ۶۲، ۶۴، ۷۷، ۲۳۳
۸۷، اللّه لا إله إلّا هو لیجمعنّکم إلی یوم القیامهٔ لا ریب فیه و من أصدق من اللّه حدیثا، ۲۰۱
نمل ۱۴، و جحدوا بها و استیقنتها أنفسهم ظلما و علوّا فانظر کیف کان عاقبهٔ المفسدین، ۳۱، ۱۰۰
۲۳، إنّی وجدتّ امرأهٔ تملکهم و أوتیت من کلّ شیء و لها عرش عظیم، ۲۹۱
نور ۲، الزّانیهٔ و الزّانی فاجلدوا کلّ واحد مّنهما مئهٔ جلدهٔ و لا تأخذکم بهما رأفهٔ فی دین اللّه إن کنتم تؤمنون باللّه و الیوم الآخر و لیشهد عذابهما طائفهٔ مّن المؤمنین، ۳۰۴
۴۳، أ لم تر أنّ اللّه یزجی سحابا ثمّ یؤلّف بینه ثمّ یجعله رکاما فتری الودق یخرج من خلاله و ینزّل من السّماء من جبال فیها من برد فیصیب به من یشاء و یصرفه عن مّن یشاء یکاد سنا برقه یذهب بالأبصار، ۱۵۵
واقعه ۷۷، إنّه لقرآن کریم، ۵۲

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۲، ص: ۳۳۳

۷۸، فی کتاب مّکنون، ۵۲

۷۹، لا یمسّه إلّا المطهّرون، ۵۲، ۵۳، ۱۵۰، ۲۶۶

هود ۱۲۰، و کلّا نّقصّ علیک من أنباء الرّسل ما نثبّت به فؤادک و جاءک فی هذه الحقّ و موعظهٔ و ذکری للمؤمنین، ۹۵

۲، الر کتاب أحکمت آیاته ثمّ فصّلت من لّدن حکیم خبیر، ۱۷۲

یس ۱۱، إنّما تنذر من اتّبع الذّکر و خشی الرّحمن بالغیب فبشّره بمغفرهٔ و أجر کریم، ۹۳، ۹۶

۵، تنزیل العزیز الرّحیم، ۲۳

۶، لتنذر قوما مّا أنذر آباؤهم فهم غافلون، ۲۳، ۲۸۰

۶۹، و ما علّمناه الشّعر و ما ینبغی له إن هو إلّا ذکر و قرآن مّبین، ۹۱، ۲۷۹

۷۰، لینذر من کان حیّا و یحقّ القول علی الکافرین، ۹۱، ۲۷۹

یوسف ۱۱۱، لقد کان فی قصصهم عبرهٔ لّأولی الألباب ما کان حدیثا یفتری و لکن تصدیق الّذی بین یدیه و تفصیل کلّ شیء و هدی و رحمهٔ لّقوم یؤمنون، ۲۹۳

۲، إنّا أنزلناه قرآنا عربیّا لّعلّکم تعقلون، ۲۹

۸۴، و تولّی عنهم و قال یا أسفی علی یوسف و ابیضّت عیناه من الحزن فهو کظیم، ۱۱۳

یونس ۲۴، إنّما مثل الحیاهٔ الدّنیا کماء أنزلناه من السّماء فاختلط به نبات الأرض ممّا یأکل النّاس و الأنعام حتّی إذا أخذت الأرض زخرفها و ازّیّنت و ظنّ أهلها أنّهم قادرون علیها أتاها أمرنا لیلا أو نهارا فجعلناها حصیدا کأن لّم تغن بالأمس کذلک نفصّل الآیات لقوم یتفکّرون، ۹۰

۳، إنّ ربّکم اللّه الّذی خلق السّماوات و الأرض فی ستّهٔ أیّام ثمّ استوی علی العرش یدبّر الأمر ما من شفیع إلّا من بعد إذنه ذلکم اللّه ربّکم فاعبدوه أفلا تذکّرون، ۱۲۱

۵۷، یا أیّها النّاس قد جاءتکم مّوعظهٔ مّن رّبّکم و شفاء لّما فی الصّدور و هدی و رحمهٔ لّلمؤمنین، ۳۱، ۳۴

۶۲، ألا إنّ أولیاء اللّه لا خوف علیهم و لا هم یحزنون، ۲۶۶

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۲، ص: ۳۳۴

فهرست روایات

اصول کافی ج ۱، ص ۲۸۶، قولوا لهم ان رسول اللّه صلّی اللّه علیه و آله نزلت علیه الصلاهٔ و لم یسم اللّه ثلاثا و لا اربعا ...، ۲۹۵

ج ۱، ص ۳۶، الا لا خیر فی قرائهٔ لیس فیها تدبّر، ۶۶

الاحتجاج ج ۱، ص ۳۷۶، قسّم کلامه ثلاثهٔ اقسام فجعل قسما منه یعرفه العالم و الجاهل و قسما لا یعرفه الا من صفی ذهنه و لطف حسّه و صحّ تمییزه ممّن شرح اللّه صدره للاسلام و قسما لا یعرفه الا اللّه و امناؤه و الراسخون فی العلم، ۵۶، ۲۶۷، ۲۶۸

بحار الأنوار ج ۱۷، ص ۱۳۰، فرسول اللّه افضل الراسخین فی العلم قد علّمه اللّه عز و جلّ، ۱۸۳، ۱۹۳

ج ۲، ص ۱۲۰، انّه لا یسعکم فیما ینزل بکم ممّا لا تعلمون الا الکفّ عنه و ...، ۲۸

ج ۲، ص ۱۸۵، عن الرضا علیه السّلام من ردّ متشابه القرآن الی محکمه فقد هدی الی صراط مستقیم، ۲۰۰

ج ۲، ص ۲۴۲، کل شیء مردود الی کتاب اللّه و السنّهٔ و کل حدیث لا یوافق کتاب اللّه فهو زخرف، ۷۰

ج ۲، ص ۲۴۴، ما جاءکم عنی یوافق القرآن فانا قلته و ما جاءکم لا یوافق القرآن فلم اقله، ۷۰

ج ۲، ص ۲۹۳، تعرف کتاب اللّه حق معرفته؟، ۵۸

ج ۲۳، ص ۱۴۰، انّی تارک فیکم الثّقلین ما ان تمسّکتم بهما لن تضلّوا، ۱۵۰

ج ۲۴، ص ۲۳۷، ویحک یا قتادة انما یعرف القرآن من خوطب به، ۵۷

ج ۲۴، ص ۲۴۷، کتاب اللّه علی اربعة اشیاء ...، ۶۶

ج ۲۴، ص ۲۷۷، قلت لابی عبد اللّه علیه السّلام عثرت فانقطع ظفری، ۶۸

ج ۲۵، ص ۱۲۰، انّ اللّه عزّ و جلّ لم یقبض نبیّه حتّی اکمل له الدّین و، ۲۹۴

ج ۲۶، ص ۳۴، انّ اللّه تبارک و تعالی لم یقبض نبیّه حتّی اکمل له، ۲۹۵

ج ۳، ص ۲۲۳، من قال فی القرآن بغیر علم فلیتبوّا مقعده من النّار، ۱۵۴

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۲، ص: ۳۳۵

ج ۳، ص ۲۹۱، قال اللّه جل جلاله ما آمن بی من فسّر برأیه کلامی، ۱۱۱

ج ۳۶، ص ۲۲۷، من فسّر القرآن برأیه فقد افتری علی اللّه الکذب، ۸۰

ج ۳۷، ص ۱۳۲، تدبروا القرآن و افهموا آیاته، ۶۲، ۶۶

ج ۴۱، ص ۱۴، الهی ما عبدتک خوفا من عقابک و لا طمعا فی ثوابک و ...، ۳۳

ج ۴۱، ص ۱۴، انّ قوما عبدوا اللّه رغبة فتلک عبادة التّجّار و ...، ۳۳ قرآن‌شناسی(مصباح) ج۲ ۳۳۵ فهرست روایات ..... ص : ۳۳۴

۴۶، ص ۳۰۳، اذا حدثتکم بشیء فاسئلونی (عنه) من کتاب اللّه تعالی، ۱۹۹

ج ۴۷، ص ۲۳۷، عن ابی عبد اللّه علیه السّلام و کونوا فی طلب علم ناسخ القرآن من منسوخه، ۲۲۷

ج ۵۱، ص ۵۴، هم آل محمد یبعث اللّه مهدیهم بعد جهدهم فیعزهم و یذلّ عدوهم، ۲۶۴

ج ۵۳، ص ۱۴۲، نحن تأویل هذه الآیة، ۲۶۴

ج ۵۳، ص ۲۵، ان تنزیل هذه الآیة فی بنی اسرائیل و تأویله فینا، ۲۶۴

ج ۵۷، ص ۲۰۳، ان اللّه عز و جل دحا الارض من تحت الکعبة الی منی ...، ۲۸۳

ج ۶۹، ص ۳۵۰، ویل لمن لاکها بین فکّیه و لم یتأمل فیها، ۶۶

ج ۷۷، ص ۱۳۶، فاذا التبست علیکم الفتن کقطع اللیل المظلم فعلیکم بالقرآن، ۶۹

ج ۷۷، ص ۱۷۴، قال رسول اللّه صلّی اللّه علیه و آله انّ للقلوب صدأ کصدأ النّحاس فاجلوها بالاستغفار و تلاوة القرآن، ۳۵

ج ۷۸، ص ۲۷۷، کتاب اللّه علی اربعة اشیاء

ج ۷۸، ص ۶۹، و انّ قوما عبدوا اللّه شکرا فتلک عبادة الاحرار، ۳۸

ج ۸، ص ۲۰۰، و صنف منهم یعبدونه حبّا له فتلک عبادة الکرام، ۳۳

ج ۸۰، ص ۲۸۹، الا تخبرنی من این علمت ان المسح ببعض الرأس و بعض الرجلین؟، ۶۸

ج ۸۰، ص ۳۶۷، قلت لابی عبد اللّه علیه السّلام عثرت فانقطع ظفری ...، ۶۸

ج ۹۲، ص ۱۱۱، من قال فی القرآن بغیر علم فلیتبوّأ مقعده من النار ...، ۷۹

ج ۹۲، ص ۱۵، ان رجلا سأل ابا عبد اللّه علیه السّلام ما بال القرآن لا یزداد علی النشر و الدرس الا غضاضة؟، ۲۶۲، ۲۷۵

ج ۹۲، ص ۱۵، ان رجلا سأل ابا عبد اللّه علیه السّلام ما بال القرآن لا یزداد علی النشر و الدرس الا غضاضة؟، ۲۶۸

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۲، ص: ۳۳۶

ج ۹۲، ص ۱۷، فاذا التبست علیکم الفتن کقطع اللیل المظلم فعلیکم بالقرآن، ۶۲، ۶۹

ج ۹۲، ص ۲۰، کتاب اللّه علی اربعهٔ اشیاء ...، ۲۶۷

ج ۹۲، ص ۲۰، و الاشارهٔ للخواص و اللطائف للاولیاء و الحقایق للانبیاء، ۲۶۸

ج ۹۲، ص ۸۱، انّ اللّه انزل فی القرآن تبیان کلّ شیء حتّی و ...، ۲۹۲

ج ۹۲، ص ۸۳ و ۸۴، ان للقرآن ظاهرا و باطنا و من یحتمل ما یحتمل ذریح؟، ۲۶۹

ج ۹۲، ص ۸۳، ظهره تنزیله و بطنه تأویله منه ما قد مضی و منه ما لم یکن، ۲۶۳

ج ۹۲، ص ۸۵، عن عبد الاعلی بن اعین قال سمعت ابا عبد اللّه علیه السّلام یقول انی لاعلم ما فی السماء و اعلم ما فی الارض و ...، ۲۸۹

ج ۹۲، ص ۸۸، ما یستطیع احد ان یدعی انه جمع القرآن کله ظاهره و باطنه غیر الاوصیاء، ۵۷، ۲۶۸

ج ۹۲، ص ۹۰، قال ابو جعفر علیه السّلام فمن زعم ان کتاب اللّه مبهم فقد هلک و اهلک، ۴۹

ج ۹۲، ص ۹۱ و ۹۴، ان للقرآن بطنا و للبطن بطن و للظهر ظهر، ۲۶۷

ج ۹۲، ص ۹۲، و لیس شیء ابعد من عقول الرجال من تفسیر القرآن ...، ۵۸

ج ۹۲، ص ۹۷، ظهره الذین نزل فیهم القرآن و بطنه الذین عملوا باعمالهم، ۲۶۳

ج ۹۳، ص ۱۱ و ۱۲، انما هلک الناس فی المتشابه لانهم لم یقفوا علی معناه، ۱۹۳

ج ۹۳، ص ۴، منه ما لفظه عام محتمل العموم و ...، ۵۹

ج ۹۲، ص ۱۰۰، انما القرآن امثال لقوم یعلمون دون غیرهم و لقوم یتلونه حق تلاوته ...، ۶۱

تفسیر العیاشی ج ۱، ص ۱۶۲، انما هلک الناس فی المتشابه لانهم لم یقفوا علی معناه، ۱۹۳

تفسیر القمی ج ۲، ص ۳۷۹ و ۳۸۰، ... أولستم عربا فکیف لا تعرفون معنی الکلام، واحدکم یقول لصاحبه انسخ ذلک الکتاب ...، ۶۷

ج ۲۴، ص ۲۴۷، ... أولستم عربا فکیف لا تعرفون معنی الکلام، واحدکم یقول لصاحبه انسخ ذلک الکتاب ...، ۶۷

تنبیه الخواطر و نزهة النواظر ج ۱، ص ۳۰۰، الا لا خیر فی قرائة لیس فیها تدبّر، ۶۶

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۲، ص: ۳۳۷

غرر الحکم و درر الکلم ج ۲، ص ۱۴۴، لو یعلم المصلّی ما یغشاه من الرّحمة لما رفع رأسه من السّجود، ۹۶

غوالی اللئالی العزیزیة فی الاحادیث الدینیة ج ۴، ص ۱۰۷، ان للقرآن ظهرا و بطنا و لبطنه بطن الی سبعة ابطن، ۲۶۷

من لا یحضره الفقیه ج ۱، ص ۱۰۳، الا تخبرنی من این علمت ان المسح ببعض الرأس و بعض الرجلین؟ ...، ۶۸

نور الثقلین ج ۱، ص ۲۸۴، عن حمران عن ابی جعفر علیه السّلام فی قوله تعالی، ۱۳۶

ج ۱، ص ۵۱۹، عن ادریس مولی لعبد اللّه بن جعفر عن ابی عبد اللّه علیه السّلام فی تفسیر هذه الآیة، ۱۳۵

ج ۵، ص ۶، ... أولستم عربا فکیف لا تعرفون معنی الکلام، واحدکم یقول لصاحبه انسخ ذلک الکتاب ...، ۶۷

نهج البلاغه حکمت ۴۰۴، انا لا نملک مع اللّه شیئا و لا نملک الّا ما ملّکنا فاذا ...، ۲۳۱

خطبه ۱۳۳، کتاب اللّه ... ینطق بعضه ببعض و یشهد بعضه علی بعض، ۱۳۱

خطبه ۱۳۳، کتاب اللّه بین اظهرکم ناطق لا یعیی لسانه، ۶۲

خطبه ۱۳۳، ینطق بعضه ببعض و یشهد بعضه علی بعض، ۶۲

خطبه ۱۵۸، فاستنطقوه و لن ینطق لکم و لکن اخبرکم عنه، ۶۱

خطبه ۱۸، و إنّ القرآن ظاهره أنیق، و باطنه عمیق، لا تفنی عجائبه، و لا تنقضی غرائبه، و لا تکشف الظّلمات إلّا به، ۲۶۱

خطبه ۱۹۳، عظم الخالق فی أنفسهم فصغر ما دونه فی أعینهم، ۹۴

خطبه ۱۹۳، فاذا مرّوا بآیهٔ فیها تشویق رکنوا الیها طمعا و، ۳۴

خطبه ۹۰، و اعلم أنّ الرّاسخین فی العلم هم الّذین أغناهم عن اقتحام السّدد المضروبهٔ، ۲۰۲

وسائل الشیعهٔ ج ۲۸، ص ۱۶، انّ اللّه تبارک و تعالی لم یدع شیئا تحتاج الیه الأمّهٔ الی یوم القیامهٔ ...، ۲۹۳

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۲، ص: ۳۳۹

کتابنامه

۱. آخوند خراسانی، محمد کاظم، کفایهٔ الاصول، مؤسسه آل البیت، [بی‌تا].

۲. آلوسی، محمود بن عبد اللّه، روح المعانی، بیروت، دار الفکر، ۱۴۰۸ ق.

۳. آمدی، عبد الواحد، غرر الحکم و درر الکلم، بیروت، مؤسسهٔ الاعلمی للمطبوعات، چ ۱، ۱۴۰۷ ق.

۴. ابن ابی جمهور، محمد بن زین الدین، غوالی اللئالی العزیزیهٔ فی الاحادیث الدینیهٔ، قم، مطبعهٔ سید الشهداء، ۱۴۰۳ ق.

۵. ابن تیمیه، احمد، التفسیر الکبیر، بیروت، دار الکتب العلمیهٔ، ۱۴۰۸ ق.

۶. ابن جوهری، طنطاوی، الجواهر فی تفسیر القرآن الکریم، دار الفکر، [بی‌جا]، [بی‌تا].

۷. ابن فارس، احمد، معجم مقاییس اللغهٔ.

۸. ابن کثیر، اسماعیل، تفسیر القرآن العظیم، بیروت، دار المعرفهٔ، [بی‌تا].

۹. ابن منظور، محمد، لسان العرب، بیروت، دار احیاء التراث العربی، ۱۴۰۸ ق.

۱۰. استرآبادی، محمد امین، الفوائد المدنیهٔ، دار النشر لاهل البیت، [بی‌تا].

۱۱. اشعری، ابو الحسن علی، اصول اهل السنهٔ و الجماعهٔ، تحقیق محمد السیّد الجلیند، قاهره، مکتبهٔ الازهریهٔ للتراث، [بی‌تا].

۱۲.-، اللمع علی اهل الزیغ و البدع، تحقیق حمّودهٔ غرابهٔ، قاهرهٔ، مکتبهٔ الازهریهٔ للتراث، [بی‌تا].

۱۳. بارس، بولک و دیگران، فرهنگ اندیشه نو، ترجمه پاشایی، تهران، مازیار، ۱۳۶۹.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۲، ص: ۳۴۰

۱۴. بازرگان، مهدی، خدا و آخرت هدف رسالت انبیا، تهران، مؤسسه خدمات فرهنگی رسا، چ ۱، ۱۳۷۷ ش.

۱۵. باقی، عبد العلی، بهار ادب، تهران، معارف اسلامی، چ ۴، ۱۳۴۹ ش.

۱۶. بحرانی، سید هاشم، البرهان فی تفسیر القرآن، قم، دار الکتب العلمیهٔ، ۱۳۹۴.

۱۷. بحرانی، یوسف بن احمد، الحدائق الناضرهٔ، قم، جماعهٔ المدرسین، [بی‌تا].

۱۸.-، الدرر النجفیهٔ، [بی‌جا]، مؤسسهٔ آل البیت، [بی‌تا].

۱۹. بخاری، اسماعیل، التاریخ الکبیر، دیاربکر، المکتبهٔ الاسلامیهٔ، [بی‌تا].

۲۰. پالمر، ریچارد ای، علم هرمنوتیک (نظریه تأویل در فلسفه‌های شلایر ماخر، دیلتای، هایدگر، گادامر)، ترجمه محمد سعید حنایی کاشانی، تهران، هرمس، چ ۱۳۷۷، ۱ ش.

۲۱. تفتازانی، مسعود، شرح التصریف، جامع المقدمات، با تصحیح و تحقیق محمد محمدی قاینی، قم، دار الفکر، چ ۶، [بی‌تا].

۲۲. جزایری، نعمهٔ اللّه، منبع الحیاه، (چاپ شده در پایان رسالهٔ الشهاب الثاقب فیض کاشانی، بیروت، مؤسسهٔ الاعلمی للمطبوعات، [بی‌تا]؛) قم، [بی‌نا]، چ ۳، ۱۴۰۱ ق.

۲۳. جزایری، نور الدین، فروق اللغات، تهران، دفتر نشر فرهنگ اسلامی، ۱۳۶۷.

۲۴. جوهری، اسماعیل بن حماد، الصحاح تاج اللغهٔ و صحاح العربیه، بیروت، دار العلم للملایین، ۱۴۰۷ ق.

۲۵. حافظ، محمد، دیوان خواجه حافظ شیرازی، تهران، جاویدان، ۱۳۴۶.

۲۶. حایری، محمد مهدی، شجرهٔ طوبی، نجف، مکتبهٔ الحیدریهٔ، چ ۵، ۱۳۸۵ ق.

۲۷. حرّ عاملی، محمد بن الحسن، الفوائد الطوسیه، قم، المطبعهٔ العلمیهٔ، [بی‌تا].

۲۸.–، وسائل الشیعه، قم، آل البیت، چ ۲، ۱۴۱۴ ق.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۲، ص: ۳۴۱

۲۹. خزاعی نیشابوری، حسین، روض الجنان و روح الجنان فی تفسیر القرآن، مشهد، بنیاد پژوهشهای اسلامی آستان قدس رضوی، ۱۳۷۱ ش.

۳۰. ذهبی، محمد حسین، التفسیر و المفسرون، بیروت، دار الارقم، [بی‌تا].

۳۱. راغب اصفهانی، حسین، المفردات فی غریب القرآن، [بی‌جا]، مکتبهٔ المرتضویه [بی‌تا].

۳۲. رشید رضا، محمد، تفسیر القرآن الکریم الشهیر بتفسیر المنار، بیروت، دار المعرفهٔ، [بی‌تا].

۳۳. زبیدی، محمد، تاج العروس، بیروت، دار مکتبهٔ الحیاهٔ [بی‌تا].

۳۴. زرکشی، محمد، البرهان، بیروت، دار المعرفهٔ، [بی‌تا]. و قاهره، دار احیاء الکتب العربیهٔ، چ ۱، ۱۳۷۶ ق.

۳۵. سیوطی، عبد الرحمن، الاتقان فی علوم القرآن، بیروت، دار ابن کثیر، ۱۴۰۷ ق.

۳۶.–، الدر المنثور فی التفسیر بالمأثور، بیروت، دار الفکر، چ ۲، ۱۴۰۳ ق.

۳۷. سیوطی، عبد الرحمن و محلی، محمد، تفسیر الجلالین، بیروت، دار المعرفهٔ، [بی‌تا].

۳۸. شبستری، محمود، گلشن‌راز، به اهتمام صابر کرمانی، تهران، طهوری، ۱۳۶۱ ش.

۳۹. شریف رضی، محمد، نهج البلاغه، تهران، فیض الاسلام، چاپخانه اسلامیه [بی‌تا].

۴۰. شوکانی، محمد، فتح القدیر، بیروت، دار الکلم الطیب، ۱۴۱۹ ق.

۴۱. شیخ‌زاده، محمد، حاشیهٔ محی الدین شیخ‌زاده علی تفسیر القاضی البیضاوی، بیروت، دار الکتب العلمیهٔ، چ ۱، ۱۴۱۹ ق.

۴۲. صدر، سید محمد باقر، دروس فی علم الاصول، بیروت، دار الکتاب اللبنانی مکتبهٔ المدرسهٔ، چ ۲، ۱۴۰۶.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۲، ص: ۳۴۲

۴۳. صدوق، محمد، معانی الاخبار، قم، مؤسسهٔ النشر الاسلامی، ۱۳۶۱ ش.

۴۴.–، من لا یحضره الفقیه، قم، مؤسسهٔ النشر الاسلامی، چ ۲، ۱۴۰۴ ق.

۴۵.–، کمال الدین، قم، مؤسسهٔ النشر الاسلامی، ۱۴۰۵ ق.

۴۶. طباطبایی، سید محمد حسین، المیزان فی تفسیر القرآن، قم، جماعهٔ المدرسین، [بی‌تا].

۴۷. طبرسی، احمد، الاحتجاج، ج ۱، با تصحیح و تعلیق محمد باقر خرسان، نجف، دار النعمان، ۱۳۸۶ ق.

۴۸. طبری، محمد بن جریر، جامع البیان عن تأویل آی القرآن، بیروت، دار الکتب العلمیهٔ، چ ۳، ۱۴۲۰ ق.

۴۹. طریحی، فخر الدین، مجمع البحرین، بیروت، دار مکتبهٔ الهلال، ۱۹۸۵ م.

۵۰. طوسی، محمد، التبیان فی تفسیر القرآن، قم، مکتب الاعلام الاسلامی، چ ۱، ۱۴۰۹ ق.

۵۱. عبد الرزاق، علی، الاسلام و اصول الحکم، بیروت و تونس، دار المعارف، [بی‌تا].

۵۲. العروسی الحویزی، عبد علی بن جمعهٔ، نور الثقلین، قم، المطبعه العلمیه، [بی‌تا]. و قم، اسماعیلیان، تحقیق سید هاشم رسولی محلاتی، چ ۴، ۱۴۱۲ ق.

۵۳. عسکری، سید مرتضی، القرآن الکریم و روایات المدرستین، [بی‌جا]، شرکهٔ التوحید للنشر، چ ۱، ۱۴۱۷ ق.

۵۴. عسکری، ابو هلال، الفروق اللغویة، قم مکتبة بصیرتی، ۱۳۵۳ ش.

۵۵. عیاشی، محمد، تفسیر العیاشی، تهران، المکتبة العلمیة الاسلامیة، [بی‌تا].

۵۶. فخر رازی، محمد بن عمر، التفسیر الکبیر، بیروت، دار الفکر، ۱۴۲۳ ق.

۵۷. فراهیدی، خلیل بن احمد، العین، [بی‌جا]، اسوه، ۱۴۱۴ ق.

۵۸. فیروزآبادی، محمد، القاموس المحیط، بیروت، مؤسسة الرسالة، ۱۴۰۷ ق.

قرآن‌شناسی(مصباح)، ج۲، ص: ۳۴۳

۵۹. فیض کاشانی، محمد، تفسیر الصافی، بیروت، اعلمی، [بی‌تا].

۶۰. فیومی، احمد بن محمد، المصباح المنیر، قاهره، المطبعة الامیریه، ۱۹۲۸ م.

۶۱. قرطبی، محمد بن احمد، الجامع لاحکام القرآن، بیروت، دار احیاء التراث العربی، [بی‌تا].

۶۲. قمی، علی بن ابراهیم، تفسیر القمی، قم مؤسسة دار الکتاب، [بی‌تا].

۶۳. کلینی، محمد بن یعقوب، الکافی، تهران، دار الکتب الاسلامیة، چ ۳، ۱۳۸۸ ق.

۶۴. مالکی اشتری، ورام بن ابی فراس، تنبیه الخواطر و نزهة النواظر، تهران، دار الکتب الاسلامیة، ۱۳۷۶ ق.

۶۵. مجتهد شبستری، محمد، هرمنوتیک کتاب و سنت، تهران، طرح نو، چ ۴، ۱۳۷۹ ش.

۶۶.–، نقدی بر قرائت رسمی از دین، تهران، طرح نو، چ ۱، ۱۳۷۹ ش.

۶۷. مجلسی، محمد باقر، بحار الانوار، تهران، دار الکتب الاسلامیة، [بی‌تا].

۶۸. معین، محمد، فرهنگ معین، تهران، امیرکبیر، ۱۳۷۵.

۶۹. موسوی خمینی، روح اللّه، انوار الهدایة فی التعلیقة علی الکفایة، قم، مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی، ۱۳۷۲ ش.

۷۰. موسوی خویی، سید ابو القاسم، البیان فی تفسیر القرآن، بیروت، دار الزهراء، چ ۴، ۱۳۹۵ ق.

۷۱. نیچه و دیگران، هرمنوتیک مدرن گزینه جستارها، ترجمه بابک احمدی و دیگران، تهران، مرکز نشر دانشگاهی، چ ۱، ۱۳۷۷ ش.

۷۲.

Kuper Adam, The Social Sciences Encyclopedia, Rotlage and Kogan paul, London, ۱۹۵۸.

۷۳.

Theodorson, George, A modern Dictionary of Social Sciences, New York, Tomas. Y. ۹۶۹۱.

درباره مرکز تحقیقات رایانه‌ای قائمیه اصفهان

بسم الله الرحمن الرحیم

جاهِدُوا بِأَمْوالِکُمْ وَ أَنْفُسِکُمْ فی سَبیلِ اللَّهِ ذلِکُمْ خَیْرٌ لَکُمْ إِنْ کُنْتُمْ تَعْلَمُونَ (سوره توبه آیه ۴۱)

با اموال و جانهای خود، در راه خدا جهاد نمایید؛ این برای شما بهتر است اگر بدانید حضرت رضا (علیه السّلام): خدا رحم نماید بنده‌ای که امر ما را زنده (و برپا) دارد ... علوم و دانشهای ما را یاد گیرد و به مردم یاد دهد، زیرا مردم اگر سخنان نیکوی ما را (بی آنکه چیزی از آن کاسته و یا بر آن بیافزایند) بدانند هر آینه از ما پیروی (و طبق آن عمل) می کنند

بنادر البحار–ترجمه و شرح خلاصه دو جلد بحار الانوار ص ۱۵۹

بنیانگذار مجتمع فرهنگی مذهبی قائمیه اصفهان شهید آیت الله شمس آبادی (ره) یکی از علمای برجسته شهر اصفهان بودند که در

دلدادگی به اهلبیت (علیهم السلام) بخصوص حضرت علی بن موسی الرضا (علیه السلام) و امام عصر (عجل الله تعالی فرجه الشریف) شهره بوده و لذا با نظر و درایت خود در سال ۱۳۴۰ هجری شمسی بنیانگذار مرکز و راهی شد که هیچ وقت چراغ آن خاموش نشد و هر روز قوی تر و بهتر راهش را ادامه می دهند.

مرکز تحقیقات قائمیه اصفهان از سال ۱۳۸۵ هجری شمسی تحت اشراف حضرت آیت الله حاج سید حسن امامی (قدس سره الشریف) و با فعالیت خالصانه و شبانه روزی تیمی مرکب از فرهیختگان حوزه و دانشگاه، فعالیت خود را در زمینه های مختلف مذهبی، فرهنگی و علمی آغاز نموده است.

اهداف :دفاع از حریم شیعه و بسط فرهنگ و معارف ناب ثقلین (کتاب الله و اهل البیت علیهم السلام) تقویت انگیزه جوانان و عامه مردم نسبت به بررسی دقیق تر مسائل دینی، جایگزین کردن مطالب سودمند به جای بلوتوث های بی محتوا در تلفن های همراه و رایانه ها ایجاد بستر جامع مطالعاتی بر اساس معارف قرآن کریم و اهل بیت علیهم السّلام با انگیزه نشر معارف، سرویس دهی به محققین و طلاب، گسترش فرهنگ مطالعه و غنی کردن اوقات فراغت علاقمندان به نرم افزار های علوم اسلامی، در دسترس بودن منابع لازم جهت سهولت رفع ابهام و شبهات منتشره در جامعه عدالت اجتماعی: با استفاده از ابزار نو می توان بصورت تصاعدی در نشر و پخش آن همت گمارد و از طرفی عدالت اجتماعی در تزریق امکانات را در سطح کشور و باز از جهتی نشر فرهنگ اسلامی ایرانی را در سطح جهان سرعت بخشید.

از جمله فعالیتهای گسترده مرکز :

الف)چاپ و نشر ده ها عنوان کتاب، جزوه و ماهنامه همراه با برگزاری مسابقه کتابخوانی

ب)تولید صدها نرم افزار تحقیقاتی و کتابخانه ای قابل اجرا در رایانه و گوشی تلفن سهمراه

ج)تولید نمایشگاه های سه بعدی، پانوراما ، انیمیشن ، بازیهای رایانه ای و ... اماکن مذهبی، گردشگری و...

د)ایجاد سایت اینترنتی قائمیه www.ghaemiyeh.com جهت دانلود رایگان نرم افزار های تلفن همراه و چندین سایت مذهبی دیگر

ه)تولید محصولات نمایشی، سخنرانی و ... جهت نمایش در شبکه های ماهواره ای

و)راه اندازی و پشتیبانی علمی سامانه پاسخ گویی به سوالات شرعی، اخلاقی و اعتقادی (خط ۲۳۵۰۵۲۴)

ز)طراحی سیستم های حسابداری ، رسانه ساز ، موبایل ساز ، سامانه خودکار و دستی بلوتوث، وب کیوسک ، SMS و...

ح)همکاری افتخاری با دهها مرکز حقیقی و حقوقی از جمله بیوت آیات عظام، حوزه های علمیه، دانشگاهها، اماکن مذهبی مانند مسجد جمکران و ...

ط)برگزاری همایش ها، و اجرای طرح مهد، ویژه کودکان و نوجوانان شرکت کننده در جلسه

ی)برگزاری دوره های آموزشی ویژه عموم و دوره های تربیت مربی (حضوری و مجازی) در طول سال

دفتر مرکزی: اصفهان/خ مسجد سید/ حد فاصل خیابان پنج رمضان و چهارراه وفائی / مجتمع فرهنگی مذهبی قائمیه اصفهان

تاریخ تأسیس: ۱۳۸۵ شماره ثبت : ۲۳۷۳ شناسه ملی : ۱۰۸۶۰۱۵۲۰۲۶

وب سایت: www.ghaemiyeh.com ایمیل: Info@ghaemiyeh.com فروشگاه اینترنتی: www.eslamshop.com

تلفن ۲۵-۲۳۵۷۰۲۳- (۰۳۱۱) فکس ۲۳۵۷۰۲۲ (۰۳۱۱) دفتر تهران ۸۸۳۱۸۷۲۲ (۰۲۱) بازرگانی و فروش ۰۹۱۳۲۰۰۰۱۰۹ امور کاربران ۲۳۳۳۰۴۵(۰۳۱۱)

نکته قابل توجه اینکه بودجه این مرکز؛ مردمی ، غیر دولتی و غیر انتفاعی با همت عده ای خیر اندیش اداره و تامین گردیده و لی

جوابگوی حجم رو به رشد و وسیع فعالیت مذهبی و علمی حاضر و طرح های توسعه ای فرهنگی نیست، از اینرو این مرکز به فضل و کرم صاحب اصلی این خانه (قائمیه) امید داشته و امیدواریم حضرت بقیه الله الاعظم عجل الله تعالی فرجه الشریف توفیق روزافزونی را شامل همگان بنماید تا در صورت امکان در این امر مهم ما را یاری نمایندانشاالله.

شماره حساب ۶۲۱۰۶۰۹۵۳ ، شماره کارت :۶۲۷۳-۵۳۳۱-۳۰۴۵-۱۹۷۳و شماره حساب شبا : IR۹۰-۰۱۸۰-۰۰۰۰-۰۰۰۰-۰۶۲۱-۰۶۰۹-۵۳به نام مرکز تحقیقات رایانه ای قائمیه اصفهان نزد بانک تجارت شعبه اصفهان – خیابان مسجد سید

ارزش کار فکری و عقیدتی

الاحتجاج - به سندش، از امام حسین علیه السلام -: هر کس عهده دار یتیمی از ما شود که محنتِ غیبت ما، او را از ما جدا کرده است و از علوم ما که به دستش رسیده، به او سهمی دهد تا ارشاد و هدایتش کند، خداوند به او می‌فرماید: «ای بنده بزرگوار شریک کننده برادرش! من در کَرَم کردن، از تو سزاوارترم. فرشتگان من! برای او در بهشت، به عدد هر حرفی که یاد داده است، هزار هزار، کاخ قرار دهید و از دیگر نعمت‌ها، آنچه را که لایق اوست، به آنها ضمیمه کنید».

التفسیر المنسوب إلی الإمام العسکری علیه السلام: امام حسین علیه السلام به مردی فرمود: «کدام یک را دوست‌تر می‌داری: مردی اراده کشتن بینوایی ضعیف را دارد و تو او را از دستش می‌رَهانی، یا مردی ناصبی اراده گمراه کردن مؤمنی بینوا و ضعیف از پیروان ما را دارد، امّا تو دریچه‌ای [از علم] را بر او می گشایی که آن بینوا، خود را بِدان، نگاه می‌دارد و با حجّت‌های خدای متعال، خصم خویش را ساکت می‌سازد و او را می‌شکند؟».

[سپس] فرمود: «حتماً رهاندن این مؤمن بینوا از دست آن ناصبی. بی گمان، خدای متعال می‌فرماید: «و هر که او را زنده کند، گویی همه مردم را زنده کرده است»؛ یعنی هر که او را زنده کند و از کفر به ایمان، ارشاد کند، گویی همه مردم را زنده کرده است، پیش از آن که آنان را با شمشیرهای تیز بکشد».

مسند زید: امام حسین علیه السلام فرمود: «هر کس انسانی را از گمراهی به معرفت حق، فرا بخواند و او اجابت کند، اجری مانند آزاد کردن بنده دارد».

مرکز تحقیقات رایانه‌ای
قائمیه
اصفهان
www
برای داشتن کتابخانه های تخصصی
دیگر به سایت این مرکز به نشانی
www.Ghaemiyeh.com
www.Ghaemiyeh.net
www.Ghaemiyeh.org
www.Ghaemiyeh.ir
مراجعه و برای سفارش با ما تماس بگیرید.
۰۹۱۳ ۲۰۰۰ ۱۰۹